شمالي سۇلالىلەر تارىخى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ل ي دەشۇ

شمالي سۇلالىلەر تارىخى

(خەنزۇ تىلىدىن تۇنجى قېتىم تەرجىمە قىلىنغان)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر
ئۇيغۇرچا نەشرىيات ئىدارىسى تەرجىمە
ئورنى مەشرەپ قىيارالىدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

TURAN KİTAPLIĞI

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 1 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅰ) 1

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 2 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅱ) 8

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 3 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅲ) 26

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 4 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅳ) 33

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 5 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅴ) 40

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 6 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅰ) 44

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 7 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅱ) 47

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 8 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅲ) 52

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 9 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅰ) 55

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 10 ـ جىلد ۆېي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅱ) 75

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 11 ـ جىلد سۇي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅰ) 60

图书在版编目（CIP）数据

北史 /（唐）李延寿著；新疆大学人文学院中亚文化研究所译. — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2000.12
ISBN 7—228—07729—6
Ⅰ. 北… Ⅱ. ①李… ②新… Ⅲ. 中国—古代史—北朝时代—纪传体—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ. K239.204.2

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2002）第 098563 号

责任编辑：艾合买提. 木明. 塔里米
阿里木江. 塔伊尔
封面设计：艾克拜尔. 萨力

北史（维吾尔文）
（二十四史中亚部分—6）
李延寿 著
新疆大学人文学院中亚所 译注

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码 830001）
新疆新华书店发行
乌鲁木齐新鲁印刷商务中心印刷
850×1168 毫米 32 开本 18.75 印张
2002 年 12 月第 1 版 2002 年 12 月第 1 次印刷
印数：1 — 2,000

ISBN7—228—07729—6/K.1075
定价：26.00 元

«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 12 ـ جىلد سۇي پادىشاھلىرى
ھەققىدە خاتىرە (Ⅱ) 67
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 13 ـ جىلد خانىشلارنىڭ
تەرجىمھالى (Ⅰ) 78
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 14 ـ جىلد خانىشلارنىڭ
تەرجىمھالى (Ⅱ) 83
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 15 ـ جىلد ۋېي شاھزادىلىرىنىڭ
تەرجىمھالى 87
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 16 ـ جىلد پادىشاھ تەيزۇ،
تەيزۇڭ، شىزۇنىڭ شاھزادىلىرىنىڭ
تەرجىمھالى 91
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 17 ـ جىلد ۋېي پادىشاھى
جىڭمۇدىنىڭ 12 ئوغلىنىڭ
تەرجىمھالى (Ⅰ) 103
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 18 ـ جىلد ۋېي پادىشاھى
جىڭمۇدىنىڭ 12 ئوغلىنىڭ
تەرجىمھالى (Ⅱ) 105
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 20 ـ جىلد ۋېي گۈجېن،
مۇلياڭلارنىڭ تەرجىمھالى ... 106
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 21 ـ جىلد سۇي خاۋزۇڭنىڭ
تەرجىمھالى 109
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 22 ـ جىلد جاڭسۇن شىجىڭنىڭ
تەرجىمھالى 119
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 23 ـ جىلد يۈيىنىڭ
تەرجىمھالى 140
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 25 ـ جىلد لىۋ جيبېنىڭ
تەرجىمھالى 143
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 27 ـ جىلد تاڭ خېنىڭ

تەرجىمھالى 146
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 28 ـ جىلد لۈچى، خې يۈەنلەرنىڭ
تەرجىمھالى 150
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 29 ـ جىلد سىما چۈجىنىڭ
تەرجىمھالى 156
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 33 ـ جىلد لى سۇنىڭ
تەرجىمھالى 158
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 34 ـ جىلد گاۋ لۇنىڭ
تەرجىمھالى 166
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 37 ـ جىلد خەن ماۋنىڭ
تەرجىمھالى 180
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 38 ـ جىلد پېي جۇنىڭ
تەرجىمھالى 190
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 41 ـ جىلد ياڭ بونىڭ
تەرجىمھالى 206
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 42 ـ جىلد چاڭ جىڭنىڭ
تەرجىمھالى 212
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 46 ـ جىلد جاڭ پۇخۇينىڭ
تەرجىمھالى 214
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 47 ـ جىلد يۈەن فەننىڭ
تەرجىمھالى 217
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 48 ـ جىلد ئېر جۇرۇڭنىڭ
تەرجىمھالى 224
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 49 ـ جىلد خومۇچېنيۈنىڭ
تەرجىمھالى 225
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 50 ـ جىلد گاۋ گۇڭجىنىڭ
تەرجىمھالى 228
«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 51 ـ جىلد شمالي چى

سۇلالىسىدىكى جاۋجۇن بېگى گاۋرۇينىڭ تەرجىمھالى 230
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 52 - جىلد چى خانىدانى بەگلىرى تەزكىرىسى..... 233
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 53 - جىلد فۇ فۇنىڭ تەرجىمھالى 238
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 54 - جىلد قوغۇرسۇ جىننىڭ تەرجىمھالى 240
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 55 - جىلد ۋاڭ جۇننىڭ تەرجىمھالى 246
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 56 - جىلد ۋېي لەنگىننىڭ تەرجىمھالى 247
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 57 - جىلد جۇ خانىدانلىقى جەمەتى تەزكىرىسى 249
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 59 - جىلد لى شىيەننىڭ تەرجىمھالى 251
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 60 -جىلد يۇ ۋېن گۇينىڭ تەرجىمھالى 253
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 61 -جىلد دۇگۇشىننىڭ تەرجىمھالى 254
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 62 - جىلد ۋايجراگان، ۋاڭ گۇيلارنىڭ تەرجىمھالى 262
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 63 - جىلد سۇ ۋېيىنىڭ تەرجىمھالى 264
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 64 - جىلد ۋېي گۇاڭنىڭ تەرجىمھالى 266
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 66 - جىلد ۋاڭ يۈڭ، لى چېڭلارنىڭ تەرجىمھالى 269

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 67 - جىلد لىن خۇشنىڭ تەرجىمھالى 271
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 68 - جىلد ياڭ شيۇڭنىڭ تەرجىمھالى 272
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 69 - جىلد شې دىجى، ياڭ جيەن، جاۋ ۋېنبيياۋلارنىڭ تەرجىمھالى 276
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 70 - جىلد خەن باۋنىڭ تەرجىمھالى 285
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 71 - جىلد سۇي خانىدانى بەگلىرى تەزكىرىسى..... 287
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 73 - جىلد يۈن شيي، شى ۋەنسۇيلەرنىڭ تەرجىمھالى ... 290
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 75 - جىلد يۈۋېن بى، لى ئەنلەرنىڭ تەرجىمھالى..... 299
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 76 - جىلد دۇن ۋېنجېن، شۇ شىشيۇڭلارنىڭ تەرجىمھالى ...301
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 78 - جىلد جاڭ دىڭخې، مەي تېيجاڭلارنىڭ تەرجىمھالى ... 306
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 79 - جىلد يۈۋېن شۇنىڭ تەرجىمھالى 309
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 80 - جىلد خې نا، لۇبى، فېڭ شىلارنىڭ تەرجىمھالى... 313
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 81 - جىلد جاڭ ۋېيىنىڭ تەرجىمھالى 315
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 83 - جىلد يۇ شجىنىڭ تەرجىمھالى 316
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 84 - جىلد چىفۇباۋنىڭ

تەرجىمىھالى 317
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 85 - جىلد دۇەن جىن، جۇ چاۋشېخلارنىڭ تەرجىمىھالى ... 319
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 89 - جىلد جاڭ شېڭ، شۇ بىيەن، لى شۇنشېخلارنىڭ تەرجىمىھالى 322
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 92 - جىلد خې شىكەي، ئەنتۇگېنلارنىڭ تەرجىمىھالى ... 324
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 93 - جىلد قىببۇ كورۇننىڭ تەرجىمىھالى 327
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 96 - جىلد دىلار تەزكىرىسى ... 344
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97 - جىلد غەربىي يۈرت تەزكىرىسى 403
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 98 - جىلد جورجانلار ۋە قاڭقىللار تەزكىرىسى 467
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 99 - جىلد تۈركىلەر، تېلىلار تەزكىرىسى 528
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 100 - جىلد لى خاۋنىڭ تەرجىمىھالى 579

كىرىش سۆز

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب مائارىپ مىنىستىرلىكىنى مەملىكەتلىك ئالىي مەكتەپلەر قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى مەبلەغ بىلەن تەمىنلىگەن تەتقىقات تېمىسى «24 تارىخىتېكىنى (كەڭ مەنىدىكى) ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ ئۇيغۇرچە ئىزاھلىق تەرجىمىسى» نىڭ 6 - باسقۇچلۇق نەتىجىسى بولۇپ، خەنزۇچە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى (كەڭ مەنىدىكى) ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ توپلىمىدىن ئىبارەت. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا مىلادىيە 386 - يىلىدىن 618 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى شىمالىي ۋېي (جۇملىدىن شەرقىي ۋېي، غەربىي ۋېي)، شىمالىي چى، شىمالىي جۇ ۋە سۇي سۇلالىلىرىنىڭ 233 يىللىق تارىخى خاتىرىلەنگەن. ئەسەر جەمئىي 100 جىلد، ئاپتورى لى يەنشۇ. لى يەنشۇ شياڭجۇ (ھازىرقى خېنەن ۋۆلكىسى ئەنياڭ ناھىيىسى) دىن بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ياشىغان. ئۇ دانىشگاھ ۋۆلىماسى، تەپتىش بېگى مەھكىمىسىنىڭ باش دەپتەردارى، ئوردا سالنامىچىسى مەنسەپلىرىدە ئولتۇرغان. تاڭ پادىشاھى تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن يىللىرىدا «سۇينامە»، «ئالدىنقى بەش سۇلالە تەزكىرىلىرى» ۋە «جىننامە» نى يېزىشقا قاتنىشىپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى كۆرۈپ مول ماتېرىيال توپلىغان. بۇ ئۇنىڭ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نى يېزىپ چىقىشتىكى پايدىلىق شارائىيىت بىلەن تەمىنلىگەن.

لى يەنشۇنىڭ دادىسى لى داشى شىمالىي چى ۋە سۇي سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئەمەل تۇتقان. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر پارچىلانغاندا، ھەرقايسى سۇلالىلەر ئۆز ئالدىغا تارىخنامە يېزىپ، بىر - بىرىنى سۆكۈشكەن. جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر شىمالىي سۇلالىدىكىلەرنى «ئۆرۈم چاچ ياتلار» دېسە، شىمالىي سۇلالىدىكىلەر جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەرنى «ئاراللىق ياتلار» دېگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەرقايسى سۇلالىلەر ئۆز تارىخىنى تەپسىلىي، باشقا سۇلالىلەرنىڭ تارىخىنى يۈزەكى يازغان. ھەتتا، تارىخىي پاكىتلارنى بۇرمىلايدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلۈپ تۇرغان.

لى داشى بۇنى كۆرگەندىن كېيىن، «ۋۇ - يۈ بەگلىكلىرىنىڭ يىلنامىسى» دىكى يىلنامە ئۇسلۇبىغا تەقلىد قىلىپ، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نى يېزىپ چىقىش قارارىغا كەلگەن. ئەمما، ئەسەرنى يېزىپ بولۇشقا ئۇلگۈرمەيلا ئالەمدىن ئۆتكەن. لى يەنشۇ دادىسى قالدۇرۇپ كەتكەن ئورىگىنال ئاساسىدا، ئەسلىدىكى يىلنامە ئۇسلۇبىنى تەزكىرە - تەرجىمھال ئۇسلۇبىغا ئۆزگەرتىپ، بۇ تارىخىي ئەسەرنى تاماملاش ئۈچۈن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن. ئۇ «سۇينامە»، «ئالدىنقى بەش سۇلالە تەزكىرىلىرى» ۋە «جىننامە» نى يېزىشقا قاتناشقان بولغاچقا، شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تارىخى بىلەن پىششىق تونۇش ئىدى. ئۇ 16 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، مىلادىيە 659 - يىلى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىغان. گەرچە لى يەنشۇ مەزكۇر ئەسەرنى «ۋېينامە»، «شىمالىي چىنامە»، «جۇنامە» ۋە «سۇينامە» لەر ئاساسىدا يېزىپ چىققان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا يۇقىرىقى تۆت ئەسەردە خاتىرىلەنمىگەن نۇرغۇن تارىخىي ماتېرىياللار كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە لى يەنشۇ يۇقىرىقى ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرىدەك ئارتۇقچە يۈز - خاتىر قىلىش ياكى يان بېسىش خاھىشىدا بولمىغان. شۇ سەۋەبلەرگە كۆرە، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» تارىخىي

پاكىتلارنى بىر قەدەر ئەينەن ئەكس ئەتتۈرگەن.

شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە، كېيىنكى لياڭ خانى لۇ گۇاڭ، غەربىي لياڭ خانى لى سۈگىلار غەربىي يۈرتتا غەربىي يۈرت باش قورۇقچىبېگى ياكى غەربىي يۈرت چېرىكچىسى ئەمەللىرىنى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۈرت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلدى.

مىلادىيە 386 - يىلى سيانپىيلاردىن تۇغبات گۇي ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ۋېي ھاكىمىيىتىنى قۇردى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جەنۇب ۋە شەرققە لەشكەر تارتىپ، پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولدى. شۇ سەۋەبتىن، غەربىي يۈرتقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلدى. قوش، كىنگىت، پشامشان قاتارلىق غەربىي يۈرت ئەللىرىنىڭ سالام ۋە ئولپانلىرى قوبۇل قىلىنغاندىن سىرت، غەربىي يۈرتقا كۆپ قېتىم ئەلچىلەر ماڭدۇرۇلۇپ، غەربىي يۈرتتىكى ئەللەر بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەت ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى. مىلادىيە 439 - يىلى پشامشان، قوش، كىنگىت، كۇسەن ۋە سۇلى قاتارلىق ئەللەر شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى پىڭچېڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارام بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى سانغۇن خەن بانى غەربىي يۈرتنى قوغدىغۇچى چېرىكچىلىككە تەينەلەپ پشامشاندا تۇرغۇزۇپ، «ئۇ يەردىكىلەردىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ۋىلايەت - ناھىيىلەرگە ئوخشاش باج - سېلىق ئالدى». شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پايتەختىنى لوياڭغا كۆچۈرگەندىن كېيىن، غەربىي يۈرتتىن كەلگەنلەرنىڭ تۇرۇشى ئۈچۈن پايتەختتە مەغرىب سارىيىنى بىنا قىلدى. «مەغرىب سارىيى جايلاشقان يەرنىڭ كوچا - قوۋۇقلىرى زەتلىك بولۇپ، تال - سۆگەتلەر سايە تاشلاپ تۇراتتى»، تولىمۇ ئاۋات ئىدى. مىلادىيە 577 - يىلى، شىمالىي جۇ سۇلالىسى شىمالىي چى سۇلالىسىنى مۇنقەرز قىلىپ،

جۇڭگونىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمىنى داۋاملاشتۇرۇپ، غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر بىلەن بەلگىلىك بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلىدى. بولۇپمۇ قوچۇنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇق بولۇپ، قوچۇ خانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ئاتاق - ئۇنۋانلىرىنى قوبۇل قىلغانىدى.

مىلادىيە 581 - يىلى، شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ۋە لەشكەرىي ھوقۇقىنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان باش ۋەزىر ياڭ جىيەن سەككىز ياشلىق جۇ پادىشاھى جىڭدىنى تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇرلاپ، ئۆزى پادىشاھ بولۇپ، سۇي سۇلالىسىنى قۇردى. كېيىن، سۇي سۇلالىسى جەنۇبىي چېن سۇلالىسىنى يوقىتىپ، جۇڭگونىڭ نەچچە يۈز يىللىق بۆلۈنمە ھالىتىگە خاتىمە بەردى. سۇي سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە پاشقۇرۇش جەھەتتىمۇ ئاكتىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. مەسىلەن، غەربىي يۇرت چېرىكچىسى ئەمىلىنى ھەمدە پىشامشان، چەرچەن، ئىۋىرغول ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى. مەنسەپ - تۈتۇق پىرقىسىنىڭ ياندىش بېگى پىي جۇگە غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئەھۋالىنى، تاغ - دەريا، قاتناش - ئالاقە، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئىگىلەپ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك خاتىرىسى» نى يېزىپ چىقىش توغرىسىدا يارلىق قىلدى. مەلىكە خۇارۇڭنى قوچۇ خانى چۇ بويىغا، مەلىكە شىنىينى غەربىي تۈرك قاغانى ئىساناغا ياتلىق قىلدى. شۇ ۋەجىدىن، غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر بەس - بەستە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلپان تاپشۇردى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇقلاشتى.

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» شىمالدىكى ۋېي، چى، جۇ، سۇيدىن ئىبارەت تۆت سۇلالىنىڭ تارىخى ئاساسىدا يېزىپ

چىقىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان قەبىلە - مىللەتلەر كۆپ، ۋەقەلەرنىڭ چېتىلىدىغان رايون دائىرىسىمۇ كەڭرى، تىلغا ئېلىنغان ئازسانلىق مىللەت كىشىلىرى ۋە ئەمەل نامىلىرىمۇ نۇرغۇن، ئازسانلىق مىللەت تىللىرىدىن ئاھاڭەن تەرجىمە قىلىنغان سۆزلەر، ۋە ئازسانلىق مىللەتلەرگە خاس شەيئىي نامىلىرىنى ھەل قىلىش، ھەتتا ھەربىر ئىزاھنى ئىشلەش ئۇچۇنمۇ نۇرغۇن جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈشكە توغرا كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەسەر ئەكس ئەتتۈرگەن تارىخىي ۋەقەلىك مۇرەككەپ، ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىخىي دەۋر ئۇزۇن بولغانلىقتىن، خاس ئىستىم ياكى ئاتالغۇلارنى تەرجىمە قىلغاندا، ئەينى چاغدىكى تارىخىي رېئاللىقنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ھەرخىل تەرجىمە قىلىنشقا توغرا كەلدى. ئالايلۇق، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى «国» لارنىڭ بەزىلىرى «ئەل»، بەزىلىرى «بەگلىك»، بەزىلىرى «خانلىق»، يەنە بەزىلىرى «پادىشاھلىق» دەپ تەرجىمە قىلىنىدى. مۇبادا، ھەممىسى ئوخشاشلا «خانلىق» ياكى «دۆلەت» دەپ تەرجىمە قىلىنغان بولسا، ئەينى چاغدىكى غەربىي يۇرت ھاكىمىيەتلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاكىمىيەتلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈلمەي، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تارىخىي پاكىتلارنى چۈشىنىشىگە زور قىيىنچىلىق تۇغدۇرغان بولاتتى. يەنە خەنزۇچە «公»، «侯»، «伯»، «子»، «男» دېگەن مەرتىۋىلەرنىڭ تولۇق ھەم توغرا تەرجىمىسىنى تېپىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، كېيىنكى ئۇچىگە ياۋروپا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ

TURAN KİTAPLIĞI

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 1 ـ جىلد

ۋېي پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(1)

پادىشاھ پېڭ‌ۆېن① نىڭ ئىسمى توغبات يۈلۇ بولۇپ، قەددى ـ قامەتلىك، كۆچتۈڭگۇر، ئەقىللىق كىشى ئىدى. پېڭ‌ۆېن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 317 ـ يىلى) كالا يىلى ئىدى. 2 ـ يىلى، لىيۇ‌ۋۇ②ۇ شوفاڭ③ نى بازا قىلىپ، غەربىي رايونلارغا ھۇجۇم قىلدى. پادىشاھ پېڭ‌ۆېن ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ھەمدە غەربتە ئۇيسۇن④ لارنىڭ زېمىنىنى، شەرقتە ئۇجى⑤ يۇرتىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى ئۆز دائىرىسىگە قوشۇۋالدى. ئۇنىڭ ئىلكىدىكى لەشكەر ـ سەرۋازلار يۈز تۈمەنگە يەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 6 ـ بەت)

دېڭگو 4 ـ يىلى (مىلادىيە 389 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، ۋېي پادىشاھى تەيزۇ قاڭقىل⑥ قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى.

دېڭگو 5 ـ يىلى (مىلادىيە 390 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا، ۋېي پادىشاھى تەيزۇ توغبات گۇي غەربكە يۈرۈش قىلىپ، لۇخۇن كۆلى⑦ گىچە باردى ۋە قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

شۇ يىلى 10 ـ ئايدا، ۋېي پادىشاھى تەيزۇ توغبات گۇي لاڭشەن تېغىدا⑧ قاڭقىللارنىڭ دۆكىن قەبىلىسىگە جازا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 12 ـ بەت)

شۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان «گراف»، «ۋېكوند»، «بارون» دېگەن مەرتىۋە ناملىرى ئېلىندى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ توغرا چۈشىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مەزكۇر ئەسەر مائارىپ مىنىستىرلىكى مەملىكەتلىك ئالىي مەكتەپلەر قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش خىزمىتىگە بېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى مەبلەغ بىلەن تەمىنلىگەن تەتقىقات تېمىسىنىڭ ئالتىنچى باسقۇچلۇق مېۋىسى بولۇپ، چىن شىمىنىڭ رىياسەتچىلىك قىلدى. خەنزۇچىدىكى ماتېرىياللارنى فېڭ شىشى تاللاپ چىقتى. ئابلەت نۇردۇن، چى چېڭشۇن، جاڭ شجۇڭلار تەرجىمە قىلدى. ما دېيۈەن بىلەن چىن شىمىنىڭ ئىزاھ ئىشلىدى. چىن شىمىنىڭ، ما دېيۈەن، ئارسلان ئابدۇللالار تەھرىرلىدى. قۇربان نىياز، ئەركىن ئىدرىسلار ئاتالغۇلارنى بېرىلىككە كەلتۈردى ھەم كوررېكتورلۇق قىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە نازارىتى مائارىپ ـ پەن ـ مەدەنىيەت باشقارمىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پەن تەتقىقات باشقارمىسى، مائارىپ مىنىستىرلىكى گۇمانىتار ۋە ئىجتىمائىي پەنلەر نۇقتىلىق تەتقىقات بازىسى — شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال ئازسانلىق مىللەتلەر تەتقىقات مەركىزى ھەمدە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقاردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمىز.

مەزكۇر تەتقىقات تېمىسى قېيىن، سەۋىيىمىز چەكلىك بولغانلىقتىن، ئەسەرنىڭ نۇقسانسىز بولۇشى تەس. ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىممەتلىك پىكىر ـ تەكلىپلەرنى بېرىشىنى چىن كۆڭلىمىزدىن ئۈمىد قىلىمىز.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتى
ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئورنى
قەدىمكى رەتلەش ـ تەتقىق قىلىش ئىشخانىسى
2002 ـ يىلى 3 ـ ئاۋغۇست

دېڭگو 6 ـ يىلى (مىلادىيە 391 ـ يىلى) قىش 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، شىمالدا جورجانلارغا⑨ يۈرۈش قىلدى. ئۇلارنى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى شاڭشەن تېغى⑩ ئېتەكلىرىگىچە قوغلاپ كېلىپ مەغلۇپ قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 13 ـ بەت)

دېڭگو 9 ـ يىلى (مىلادىيە 394 ـ يىلى) قىش 10 ـ ئايدا، جورجانلاردىن سەللان⑪ قاتارلىقلار قوۋمىنى باشلاپ غەربكە قاچتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 14 ـ بەت)

تەيەنشىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 399 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، سەركەردىلەرگە قاڭقىللارغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئايرىم ـ ئايرىم بۇيرۇق بېرىلدى. چاڭشەن بېگى توغبات زۇن⑫ ئۇچ تارماق قوشۇننى باشلاپ شەرقىي يول بىلەن چاڭچۇەن⑬ دىن ئاتلاندى؛ گاۋلىياڭ بېگى توغبات لېجېن⑭ قاتارلىقلار يەتتە تارماق قوشۇننى باشلاپ غەربىي يول بىلەن نيۇ چۇەن⑮ دىن ئاتلاندى؛ پادىشاھ تەيزۇ ئالتە تارماق قوشۇننى باشلاپ ئوتتۇرا يول بىلەن بورەن دەرياسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن ئاتلاندى. 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ھەرقايسى تارماق قوشۇنلار جەم بولۇپ، قاڭقىللارنىڭ 30 نەچچە قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى. ۋېي بېگى توغبات يى⑯ باشقا ئۇچ سەركەردىنى باشلاپ، غەربىي شىمال تەرەپتىن 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول بېسىپ قۇملۇقنى كېزىپ، قاڭقىللارنىڭ ئىبۇر قاتارلىقى يەتتە قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇلار نيۇچۇەنگە قايتىش سەپىرىدە بوشەن تېغىغا كەلگەندە، جەڭ نەتىجىلىرىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن مەڭگۈ تاش ئورناتتى. ئەسىرگە چۈشكەن قاڭقىل قوۋمىدىكىلەرگە نەتىجىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە بۇغا باغچىسى سالدۇردى. بۇ باغچا شىمالدا سەددىچىنگە، شەرقتە بەيدېڭغا⑰،

غەربتە شىشەن تېغىغا تۇتاشقان بولۇپ، دائىرىسى نەچچە ئون چاقىرىم كېلەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 19 ـ بەت)

تەيەنشىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 401 ـ يىلى)، غەربىي لياڭ خانلىقىنىڭ خانى ژۇجاۋژاڭ لى خاۋ⑱، شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ خانى جۇرچى مونسۇنلار⑲ ئەلچى ئەۋەتىپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 21 ـ بەت)

تەيەنشىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 403 ـ يىلى) 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى يى ۋېي قاڭقىللارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 22 ـ بەت)

يۈكشىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 410 ـ يىلى) ئەتىياز 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ۋېي سۇلالىسىدىكى نەپىسىڭ گۇڭى جاڭسۇن سۇڭ⑳ قاتارلىقلار يارلىققا بىنائەن شىمالدىكى جورجانلارغا يۈرۈش قىلىپ، لەشكەرلەرنى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا بارگاھ قۇرۇپ تۇرغۇزدى. ياز 5 ـ ئايدا، جاڭسۇن سۇڭ قاتارلىقلار قۇملۇقتىن قايتىپ كەلگەندە، جورجانلار ئۇلارنى نيۇچۇەنگە قوغلاپ كەلدى. 19 ـ كۈنى، پادىشاھ تەيزۇڭ شىمالغا يۈرۈش قىلدى. جورجانلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قاچتى، پادىشاھ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن سەنخىبېيغا㉑ قايتىپ كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 26 ـ بەت)

شېنرۇي 1 ـ يىلى (مىلادىيە 414 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، جورجانلار شىمالدىكى چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. 11 ـ كۈنى، ۋېي پادىشاھى تەيزۇڭ ئەكابىر ـ

ئەشرەپلىرى بىلەن شىمالغا يۈرۈش قىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 29 ـ بەت)

---

① پادىشاھ پېڭۈەن (平文皇帝) — سىيانپىيلار سەردارى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى. مىلادىيە 137 ـ يىلى سەردار بولۇپ بەش يىلدىن كېيىن قەستكە ئۇچراپ ئۆلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 — 6 ـ بەتلەر)

② لىيۇۋۇ (刘武) — ھونلارنىڭ جەنۇبىي تەخرىقۇتىنىڭ ئەۋلادى، سول بىلگە خان چۈبىنىڭ نەۋرىسى، شىمالىي قىسىم سەركەردىسى لىيۇمىننىڭ جىيەن ئوغلى، قەبىلە باشلىقى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3062 ـ بەت)

③ شوفاڭ (朔方) — ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 802 ـ بەت)

④ ئۇيسۇن (乌孙) — قەدىمكى قەۋم. دەسلەپ تىلەنتاغ بىلەن دۇنخۇاڭ ئارلىقىدا ماكانلاشقان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 161 ـ يىلى ئەتراپىدا ئىلى دەرياسى، تېكەس دەرياسى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا كۆچكەن، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر (مىلادىيە 420 — 851 ـ يىللىرى) دەۋرىدە پامىرنىڭ شىمالىغا كۆچكەن.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1041 ـ بەت)

⑤ ئۇجى (勿吉) — جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە شىمالدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ بىرى.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 209 ـ بەت)

⑥ قاڭقىل (高车) — شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە شىمالدا ياشىغان

مىللەتلەرنىڭ بىرى. كېيىن تۈركلەرگە بەيئەت قىلغان.
(«بىر تومۇق «سىيۇەن»»، 1893 ـ بەت)

⑦ لۇخۇن كۆلى (鹿浑海) — ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خارگىلىن دېگەن يەرنىڭ جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 4 ـ كىتاب، 54 ـ بەت)

⑧ لاڭشەن تېغى (狼山) — لاڭجۇشۇ تېغى (狼居胥山) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋۇيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1084 — 1085 ـ بەتلەر)

⑨ جورجانلار (蠕蠕) — قەدىمكى قەۋم. ئەسلى شەرقىي غۇزلارنىڭ تارمىقى بولۇپ، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىغا كۆچكەن. ئۇلار قۇرغان ھاكىمىيەتنىڭ مەركىزى جاڭيېنىڭ شىمال تەرىپىدە بولغان. سۇ، ئوت قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. جەنۇبىي سۇلالىلەر ۋە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئالاقىدە بولغان. كېيىن تۈركلەرگە بەيئەت قىلغان.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 281 ـ بەت)

⑩شاڭشەن تېغى (商山) — ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى ساڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 841 ـ بەت)

⑪ سەللان (社仑) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى جورجان قاغانلىرىدىن بىرى. ئۇ تەدىبىرلىك بولغاچقا، ئۇنىڭ دەۋرىدە جورجانلار ئۇنىڭ دەۋرىدە بىر مەزگىل قۇدرەت تاپقان. ئۆزىنى دۇفا قاغان دەپ ئاتىغان. يۆشۈك 2 ـ يىلى (مىلادىيە 410 ـ يىلى) ۋېي پادىشاھى تەيزۇڭ جازا يۈرۈش قىلغاندا، ئۇ قېچىپ كېتىپ يولدا ئۆلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3250 — 3251 ـ بەتلەر)

⑫ چاڭشەن بېگى توغبات زۇن (遵王山常) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى بولغان دەي خانى جاۋ چېڭدى (توغبات شىجيەن) نىڭ 5 ـ ئوغلى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 565 — 567 ـ بەتلەر)

⑬ چاڭچۇەن (长川) — يەر نامى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى چاخار ئوڭ قانات ئارقا خوشۇنىنىڭ جەنۇبىدا.
(جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» ، 549 ـ بەت)

⑭ گاۋلياڭ بېگى توغبات لېجېن (高凉王乐真) — گاۋلياڭ بېگى توغبات گۇنىڭ نەۋرىسى، بەگلىككە ۋارىسلىق قىلغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 546 ـ بەت)

⑮ نيۇچۇەن (牛川) — يەر نامى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى كۆكخوت شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 1702 ـ بەت)

⑯ ۋېي بېگى توغبات يى (卫王仪) — دەي خانىي توغبات شىجيەننىڭ نەۋرىسى. ۋېي پادىشاھى تەيزۇ دەۋرىدە ۋېي بېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 561 — 562 ـ بەتلەر)

⑰ بەيدىڭ (白登) — تاغ نامى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 1171 ـ بەت)

⑱ ۋۇجاۋۋاڭ لى خاۋ (武昭王李暠) — چىڭجى دېگەن يەردىن. يەنە بىر ئىسمى لى شۇەنشىڭ. جىن سۇلالىسىنىڭ لۇئىتەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دۇنخۇاڭ، جيۇچۈەنلەرنى بازا قىلىپ لياڭجۇ خانىي بولۇۋالغان. 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆلگەن. ۋاپات نامى ۋۇجاۋۋاڭ.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» ، 438 ـ بەت)

⑲ جۇرچى مونسۇن (沮渠蒙逊) — لۇشۇي دېگەن يەردىن. فامىلىسى جۇرچى بولۇپ، ھونلارنىڭ ئەۋلادى. لۇگۇاڭ لياڭجۇدا خان بولغاندا، جۇرچى مونسۇن ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئەمەلدار بولغان. كېيىن شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ خانى دۇەن يېنىي ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى خان بولۇۋالغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3082 — 3083 ـ بەتلەر)

⑳ نەنپىڭ گۇڭى جاڭسۇن سۇڭ (南平公长孙嵩) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن تۆھپىكار ئەمەلدار. پادىشاھ تەيزۇ، تەيزۇڭ قاتارلىقلارنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەپ، نەنپىڭ گۇڭى، بېيپىڭ بېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 805 ـ ، 807 ـ بەتلەر)

㉑ سەنخېيبي (跋) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى ياڭگاۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(«سىخەي» ، 1094 ـ بەت)

ۋېي پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە

شىگۇاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 424 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا، جورجانلاردىن 60 مىڭ چەۋەندار يۇنجۇڭ① ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، ئەمەلدار ـ پۇقرالارنى قىرغىن قىلدى ۋە بۇلاپ ـ تالىدى، شېكلىنى② ئىشغال قىلىۋالدى. پادىشاھ شىزۇ چەۋەندازلارنى باشلاپ يۇرۇش قىلىۋىدى، دۇشمەنلەر چېكىنىپ كەتتى. 9 ـ ئايدا، پادىشاھ پايتەختىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ئەمىر ـ لەشكەرلەرنى كۆرەكتىن ئۆتكۈزۈپ، شىمالغا يۇرۇش قىلماقچى بولدى.

قىش 12 ـ ئايدا، پىڭياڭ بېگى جاڭسۇن خەن③ قاتارلىقلار جورجانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى. جەڭ ھارۋىلىرى ۋە چەۋەندازلار زوشەن تېغىغا يېتىپ بارغاندا، جورجانلار شىمالغا قاراپ قاچتى. ھەرقايسى تارماق قوشۇنلار ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، نۇرغۇن ئولجا ئېلىپ قايتتى.

شىگۇاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 425 ـ يىلى) قىش 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، پادىشاھ شىزۇ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن شىمالغا يۇرۇش قىلدى. شەرقتىن غەربكىچە بەش يولدىكى قوشۇن بىراقلا جەڭگە ئاتلاندى. پىڭياڭ بېگى جاڭسۇن خەن قاتارلىقلار چوڭ قۇمۇقنى كېزىپ، دۇشمەنگە قوغلاپ زەربە بەردى. جورجانلار شىمالغا قاچتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 42 ـ بەت)

شېنجيا 2 ـ يىلى (مىلادىيە 429 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئايدا،

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ④ ئەلچىسى سالامغا كەلدى. شۇ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، پادىشاھ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن شىمالغا يۇرۇش قىلىپ، 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى قۇمۇقتا يېتىپ باردى. ئېغىر يۈكلەرنى تاشلىۋېتىپ، يېنىك جابدۇنغان چەۋەندازلار بىلەن تېز ئىلگىرىلەپ، لىشۇي دەرياسىغا⑤ يېتىپ كەلدى. جورجانلار ئالاقزادە بولۇپ چېدىرلىرىنى، ئۆي ـ ۋاقىلىرىنى كۆيدۈرۈۋېتىپ، غەربتىكى ئادەمزات ئاياغ باسمىغان جايلارغا قاچتى.

شېنجيا 3 ـ يىلى (مىلادىيە 430 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، پادىشاھ شىزۇ يۇنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ كۆزدىن كەچۈرۈشكە باردى. تېلىلارنىڭ 10 مىڭدىن كۆپرەك تۇتۇنى ۋېي سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ قېچىپ كەتتى. دۇئان بېگى⑥ فېڭ تېيغا ئۇلارنى قوغلاپ يوقىتىش بۇيرۇقى بېرىلدى. 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، پادىشاھ ئوردىدا بۇ قېتىمقى تېلىلار⑦غا زەربە بېرىشتىكى تۆھپىكارلارنى مۇكاپاتلاپ، سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلەرنى جازالىغاندا ئاھايىتى ئادىل بولدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 44 ـ 45 ـ بەتلەر)

شېنجيا 4 ـ يىلى (مىلادىيە 431 ـ يىلى) قىش 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، پادىشاھ ئەمرى زېمىن⑧ سۇي خاۋغا ئەمىر ـ پەرمانلارنى ئۆزگەرتىپ چىقىش يارلىقى چۈشۈردى. پادىشاھ ئۆزى قۇمۇقنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باردى. 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، شىمالدىكى تېلىلارنىڭ موفو قەبىلىسىدىكى كۇرۇيۇي ئىسىملىك كىشى ئۆز قەبىلىسىدىكى نەچچە 10 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ، نەچچە مىليون بۇغا ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلارنى ھەيدەپ، پادىشاھ شىزۇ كۆزدىن كەچۈرۈشكە بارغان جايغا كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 47 ـ بەت)

تەيىەن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 435 ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى جورجان، كىنگىست⑨، قوش⑩ ئايرىم ـ ئايرىم ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

يا‌ز 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، پادىشاھ شىزۇ 20 تۈركۈم ئەلچىنى غەربىي يۇرتقا ئەۋەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 49 ـ بەت)

6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، كوگورى⑪، پىشامشان ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، پادىشاھ شىزۇ خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى كۆزدىن كەچۈردى. شۇ ئايدا، سوغدى⑫ ئېلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى 1 ـ تۇم، 50 ـ بەت)

تەيىەن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 436 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، ئالتە تۈركۈم ئەلچى غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلدى. 8ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، قاڭقىل ئېلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

قىش 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، خېشى بېگى جۇرچى مۇقان⑬ ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 51 ـ بەت)

تەيىەن 3 ـ يىلى، خېشى بېگى جۇرچى مۇقانىڭ ۋەلىئەھدى جۇرچى فىنان ئوردىغا كەلدى. كوگورى، قىتان⑭، كۇسەن⑮، ياپبان⑯، كىنگىيت، قوش، سوغدى، سۇلى⑰، ئۇيسۇن، كاۋانتا⑱، پىشامشان⑲، پورونا⑳، چەش㉑ قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيىەن 4 ـ يىلى (مىلادىيە 438 ـ يىلى) ئەتىياز 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، پىشامشان بېگىنىڭ ئىنىسى سۇيانچ ئوردىغا

كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 52 ـ بەت)

تەيىەن 5 ـ يىلى (مىلادىيە 439 ـ يىلى) 6 ـ ئاينىڭ 11ـ كۈنى، پادىشاھ شىزۇ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن غەربتىكى جۇرچى مۇقانغا يۈرۈش قىلدى. شغاۋۇل㉒، يندۇ بېگى مۇشۇ㉓ ۋەلىئەھد توغبات خۇاڭ㉔ نىڭ ھاكىمىيەت سورىشىغا ياردەملەشتى. ئۇلۇغ سانغۇن㉕ چاڭلې بېگى جى جىڭ㉖، دۆلەتكە يۆلەكچى سانغۇن جىيەننىڭ بېگى توغبات چۈڭ㉗ جۇرجانلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن 20 مىڭ لەشكەر بىلەن قوملۇقنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتى.

كۈز 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، پادىشاھ شىزۇ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن شاڭجۇن ۋىلايىتى㉘ نىڭ قارام ئەل شەھىرى㉙ گە بېرىپ، ئەيش ـ ئىشرەت قىلدى. ھەربىي مۇھاكىمە ۋە مەشىق ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. شۇ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، ئېغىر يۈكلەرنى قالدۇرۇپ قويۇپ، ھەرقايسى قوشۇنلارغا ئايرىم ـ ئايرىم ئورۇنلاشتۇرۇش قىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، پادىشاھ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن گۈزاڭ㉚ شەھىرىگە كەلدى. جۇرچى مۇقانىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى جۇرچى زۇ سېپىلدىن چۈشۈپ تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەر بۆلۈنۈپ گۈزاڭ شەھىرىنى قورشۇالدى.

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، جۇرچى مۇقان بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي ـ مۇلكىي ئەمەلدارلاردىن 5000 كىشى ئۆز ـ ئۆزىنى باغلاپ ۋېي سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بارگاھى ئالدىغا كەلدى. پادىشاھ شىزۇ جۇرچى مۇقانىڭ قولىنى يېشىپ، ئۇلارغا بەيئەت قىلغان ئەمەلدارلار قاتاردا مۇئامىلە قىلدى. بۇ شەھەردىكى 200 مىڭدىن كۆپرەك تۇتۇننى پۇقرا قىلىپ، خەزىنىدىكى سانسىز ئۇنچە ـ مەرۋايىتنى تاپشۇرۇۋالدى. يەنە

جاڭيي㉛ گۈڭى تۇفا باۋجۇنىڭ مەرتىۋىسىنى جاڭيې بېگىلىككە ئۆستۈرۈپ، ئۇنى چاپقۇر ئەجدىها سانغۇن مۇ پى㉜، يىراقنى تىنچىتقۇچى سانغۇن يۈەن خې㉝ لار بىلەن بىللە ھەر قايسى ۋىلايەتلەرنى ئىشغال قىلىشقا بۇيرۇدى. جۇرچى مۇقاننىڭ ئىنىسى جاڭيې ۋالىيسى جۇرچى يىدى غەربكە — جيۇچۈەننىڭ㉞ ۋالىيسى جۇرچى ئۇرغۇنىڭ قېشىغا قاچتى، كېيىن يەنە جىنچاڭ㉟ غا قاچتى. لېدۇ㊱ ۋالىيسى جۇرچى ئارگۇ㊲ جەنۇبقا — تۇيغۇنلارغا㊳ قاچتى. شۇ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى جورجانلار چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، چىجيې تېغى㊴ غا يېتىپ كەلدى. پايتەختتىكىلەر سارايسىمگە چۈشتى. ۋەلىئەھد توغبات خۇاڭ شاڭداڭ بېگى جاڭسۇن داۋشېڭ㊵ قاتارلىقلارنى قوشۇن باشلاپ مۇداپىئەلىنىشكە بۇيرۇدى.

قىش 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، پادىشاھ ئەكابىر = ئەشرەپلىرى بىلەن ئوردىغا قايتتى. لياڭجۇ㊶ لۇقلاردىن 30 مىڭ تۇتۇن پايتەختكە كۆچۈپ كەلدى. لېپىڭ بېگى توغبات پى㊷، كۇنپېتىشقا يۇرۇش قىلغۇچى سانغۇن خې دولولار لياڭجۇنى ساقلاشقا قالدى. شۇ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، جاڭيې بېگى تۇفا باۋجۇ سىيانپې قەبىلىلىرىنى ئەل بولۇشقا ئۈندەشكە ئەۋەتىلدى. بىراق توفا باۋجۇ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنى باشلاپ، جاڭيېنىڭ بازا قىلىپ غەلىيان كۆتۈردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 53 ـ بەت)

شۇ يىلى (مىلادىيە 439 ـ يىلى) پىشامشان، كۇسەن، سۇلى، كىنگىت، كوگورى، سوغدى، كاۋانتا، پورونا، كۆكيار قاتارلىق ئەللەرنىڭ ھەممىسى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيپىڭ جېنجۇن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 441 ـ يىلى) ئەتىيازدا 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، ۋېي سۇلالىسى جۇرچى ئۇرغۇنى غەربكە

يۇرۇش قىلغۇچى بۇيۇك سانغۇن، لياڭجۇ ئايماقدارى، جيۇچۈەن بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، خان ئانا خۇي㊸ گۇشەن تېغىغا㊹ دەپنە قىلىندى. شۇ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، شىنشىڭ بېگى توغبات جۇن㊺، لۇياڭ بېگى توغبات جېنېيىر گۇناھى بولغاچقا، مەرتىۋىسى تۆۋەنلىتىلىپ گۇڭلۇقتا چۈشۈرۈلدى. 29 ـ كۈنى، جورجانلاردىن يۇجيۇلۇچىگۇي شوفاڭ بېگىلىككە، جۇرچى ۋاننان جاڭيې بېگىلىككە تەيىنلەندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 54 ـ بەت)

تەيپىڭ جېنجۇن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 442 ـ يىلى) يىل 4 ـ ئايدا، جيۇچۈەن بېگى جۇرچى ئۇرغۇ قاچتى ۋە قۇملۇقتىن ئۆتۈپ پىشامشانىنى ئىگىلىۋالدى. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا، لى باۋ㊻ ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا تارتۇق يوللىدى. لى باۋ غەربنى تىنچىتقۇچى بۇيۇك سانغۇنلۇقتا تەيىنلىنىپ، ئاندىن شاجۇ ئايماقدارلىقىغا، دۇنخۇاڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 55 ـ بەت)

تەيپىڭ جېنجۇن 4 ـ يىلى (مىلادىيە 443 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، پادىشاھ شىزۇ قۇملۇقتىكى جەنۇبىدىكى جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باردى. 6 ـ كۈنى، يېنىڭ قۇرالالىنغان چەۋەندازلار تۆت يولغا بۆلۈنۈپ، جورجانلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 56 ـ بەت)

تەيپىڭ جېنجۇن 5 ـ يىلى (مىلادىيە 444 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، غەربىي يۇرتقا تۆت تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتىلدى.

تەيپىڭ جېنجۇن 6 ـ يىلى (مىلادىيە 445 ـ يىلى) كۈز 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، چەۋەنداز مەھرەم بېگى، چېڭجۇ گۇڭى

ۋەن دۇگۇي يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلارنى باشلاپ پىشامشانغا بېرىپ، پىشامشان خانى جېنداني تۇتۇپ، پايتەختكە قايتىپ كەلدى. شۇ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى بۇيۇك سانغۇن، گاۋلياڭ بېگى توغبات نار㊼ قاتارلىقلار تۇيغۇنلارنىڭ مۇلىيام㊽ قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، قوشۇن باشلاپ مانتۇ شەھىرىگە يېتىپ باردى. مۇلىيام ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنى قوغداپ، غەربكە يۈرۈپ قۇملۇقلاردىن ئۆتتى. توغبات نار ئۇلارنى جىددىي قوغلىدى. غەربىي چىن خانى قىپچۇموگۇينىڭ ۋەلىئەھدى قىپچىنام قارشىلىق كۆرسەتكەندە، توغبات نار ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. جۇڭشەن گۇڭى دۇفېڭ ئۇلارنى قوغلاپ سەنژۇي㊾ تېغىدىن ئۆتۈپ، قارلىق تاغقا باردى ھەمدە قىپچىنام ۋە مۇلىيامنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى شىگۇينى، چىپانىڭ ئوغلى چېكلۇگۈنى ئەسىر ئېلىپ، ئۇلارنى پايتەختكە ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن مۇلىيام غەربكە ـــ ئۇدۇن ئېلى㊿ دائىرىسىگە كەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 57 ـــ 58 ـ بەتلەر)

تەيپىڭ جېنجۇن 9 ـ يىلى (مىلادىيە 448 ـ يىلى) ياز 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، جياۋجى گۇڭى خەن با غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى مۇۋەققەت سانغۇنلۇققا تەينىلىنىپ، غەربىي رۇئلار چېرىكچى بېگى ۋە پىشامشان خانىنى باشقۇرۇپ پىشامشانداا تۇرۇپ، ۋىلايەت ناھىيىلەر بىلەن ئوخشاش ئالۋان ـ ياساق ئالدى. 9 ـ ئايدا، چېڭجۇ گۇڭى ۋەن دۇگۇي كىنگىت خانلىقىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى، ئۇنىڭ خانى كوشىبىنا كۇسەنگە قېچىپ كەتتى.

12 ـ ئايدا، پادىشاھ شىزۇ چېڭجۇ گۇڭى ۋەن دۇگۇيغا كىنگىتتىن غەربكە ـــ كۇسەنگە جازا يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 59 ـــ 60 ـ بەتلەر)

جېڭچىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 451 ـ يىلى) ياز 5 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، ئومۇمىي كەچۈرۈم ئېلان قىلىندى. 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، يىلنامە «جېڭچىڭ» غا ئۆزگەرتىلدى. قوش ئېلىنىڭ خانى ئوغلىنى ئوردىغا تۇرغاقىلىققا ئەۋەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 61 ـ بەت)

شىڭئەن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 453 ـ يىلى) سۇلى، كاۋانتا، كۇموش، قىتتان، كەشمىر㊶ قاتارلىق خانلىقلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيئەن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 455 ـ يىلى) جېيى، پېرسىيە، سۇلى قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيئەن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 456 ـ يىلى) كۇز 8 ـ ئايدا، پادىشاھ گاۋزۇڭ خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىي تەرىپىدە شىكار قىلدى. غەربنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، يۈياڭ گۇڭى ۋېي جۇەن شىمالدا ئىۋنرغول㊷ غا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، نۇرغۇن ئولجا ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

11 ـ ئايدا ئېفتالىت㊸، پولاد قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيئەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 457 ـ يىلى) سوغدى، ئۇدۇن قاتارلىق 50 نەچچە ئەل ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 67 ـ، 68 ـ، 69 ـ بەتلەر)

خېپىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 460 ـ يىلى) 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى بۇيۇك سانغۇن، ياڭپىڭ بېگى توغبات شىنچېڭ㊹ قاتارلىقلارغا تۇيغۇنلاردىن سىيىمغا㊺ ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇق قىلىندى. سۇي خاۋ ئۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن، پۇتۇكچى ئەمىلى بىر مەھەل ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان

بولۇپ، مۇشۇ چاغقا كەلگەندە يېڭىباشتىن تەسىس قىلىندى.
كۇز 7 ـ ئايدا، غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلار شىپىڭغا يېتىپ باردى. سىيىم جەنۇبىي تاغقا[56] قېچىپ كەتتى.
خېپىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 462 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى كېلىپ زىيارەت قىلدى. كوگورى، شۇاڭ، كىنگىت، سىيان، ئۇش، سۇلى، شاغانىيان، سەمەرقەند، كاۋانتا قاتارلىق ئەللەرنىڭ ھەممىسى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 70 — 71 ـ بەتلەر)

خېپىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 464 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا، توخرى ئېلى[57] ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.
خېپىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 465 ـ يىلى) يازدا 4 ـ ئايدا پەرغانە ئېلى تۇلپار، پولاد ئېلى ئېسىل خەنجەر تەقدىم قىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 73 ـ بەت)

خۇاڭشىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 470 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى بۇيۇك سانغۇن، شاڭداڭ بېگى جاڭسۇن گۇەن[58] گە تۇيغۇنلاردىكى سىيىمگە ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇق قىلىندى.
يازدا 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، ئومۇمىي كەچۈرۈم ئېلان قىلىندى. 15 ـ كۈنى، جاڭسۇن گۇەن قوشۇن باشلاپ مانتۇ تېغىغا بېرىپ، سىيىمنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.
9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، پادىشاھ شىيەنزۇ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن شىمالغا يۈرۈش قىلدى. ھەرقايسى قىسىملار نۇشۇي دەرياسىغا[59] يېغىلىپ، جورجان قوشۇنىنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ توم، 76 — 77 ـ بەتلەر)

---

① يۈنجۇڭ (云中) — ۋىلايەت. ھازىرقى ئىچى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى تۇمەن خوشۇنىنىڭ شەرقى، داچىڭ تېغىنىڭ جەنۇبى، جۇزى ناھىيىسىنىڭ غەربى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى ساھىلى ۋە سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.
(«سىخەي»، 1803 ـ بەت)

② شېڭلې (盛乐) — يەر نامى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خورىنگېر ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 4 ـ كىتاب، 47 ـ بەت)

③ پىڭياڭ بېگى جاڭسۇن خەن (平阳王长孙翰) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پېشقەدەم ئەمەلدارلىرىدىن بىرى. پادىشاھ تەيزۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، جاڭسۇن خەن تۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭياڭ بېگىلىككە تەيىنلەنگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 830 ـ بەت)

④ سۇڭ سۇلالىسى (宋) — مىلادىيە 420 ـ يىلى لىيۇ يۈ چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا قۇرغان سۇلالە. لىيۇسۇڭ سۇلالىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

⑤ لىشۇي دەرياسى (栗水) — ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خارخولىن دېگەن يەرنىڭ شىمالىدا.
(مۇھەررىردىن)

⑥ دىۋان بېگى (书尚) — ئەمەل نامى. يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، دىۋان ـ كېنشا ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. خەن پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدە خانىنىڭ يېنىدا كىتاب پۈتۈش، ھۆججەت تۈزۈش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولغانلىقتىن ھوقۇقى بارغانسېرى چوڭىيىپ كەتكەن.
(بىر تومлоۇق «سىيۇەن»، 485 ـ بەت)

⑦ تېلېلار (敕勒) — قەدىمكى زامانداۋى ئېلىمىزنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ياشىغان مىللەت. جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە

تۇركلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن. ئېگىز چاقلىق ھارۋىدا يۇرىدىغانلىقىى ئۈچۈن، قاتقاللار (ئېگىز ھارۋىلىقلار ‹ 高车 › دەپمۇ ئاتالغان.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 727 ـ بەت)

⑧ ئەمرى زېمىن (司徒) — دۆلەتنىڭ يەرلىرىنى، خەلقىنى باشقۇرۇپ، دەۋا ـ دەستۇر، ئالۋان ـ ياساقلارغا مەسئۇل بولغان.
(سىخەي»، 242 ـ بەت).

⑨ كىنگىت (焉耆) — غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلىتى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاراشەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.
(«بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1043 ـ بەت)

⑩ قوش (车师) — غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلىتى، ئالدى قوش ۋە ئارقا قوشتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. ئالدى قوشنىڭ ئاستانىسى يارغول، ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان شەھىرى ئەتراپىدا؛ ئارقا قوشنىڭ ئاستانىسى ئۈتۈ قورغىنى، ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جىمسار ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ ئىچىدە.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1638 ـ بەت)

⑪كوگورى (高丽) — قەدىمكى دۆلەت. ئورنى ھازىرقى جىلىن ئۆلكىسى تۇڭخۇا ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن يىتۈك ناھىيىسىگىچە بولغان ئارىلىقتا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 771 ـ بەت)

⑫ سوغدى (粟特) — قەدىمكى خانلىق، كانگىيە خانلىقىغا قارام بولغان. ئورنى ھازىرقى ئامۇ دەريانىڭ بىلەن سىر دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زەرەپشان دەريانىڭ بويلىرىدا.
(«كىيىنكى خەنىنامە» 88 ـ جىلىددىن)

⑬ جۇرچى مۇقان (沮渠牧健) — جۇرچى مونسۇننىڭ 3 ـ ئوغلى، غەربىي تىنچىتقۇچى سانغۇن، خېشى بېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3083 ـ، 3085 ـ بەتلەر)

⑭ قىتان (契丹) — شەرقىي غۇزلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ھازىرقى لياۋخي دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئەتراپىدا چارۋىچىلىق بىلەن ياشىغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇزۇنى قىتان دەپ ئاتىغان.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 392 ـ بەت)

⑮ كۇسەن (龟兹) — قەدىمكى خانلىق. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ـ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۇچا ناھىيىسىدە.
(مۇھەررىردىن)

⑯ ياپيان (悦般) — قەدىمكى ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە. نوپۇسى 200 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ئۆزۈپ ـ ئادەت ۋە تىلى قاتقاللاردىن پەرقلەنمەيتتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3219 ـ 3020 ـ بەتلەر)

⑰ سۇلى (疏勒) — قەدىمكى خانلىق. ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شىمالىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

⑱ كاۋانتا (羯盘陁) — قەدىمكى خانلىق. ئورنى پامىرنىڭ شەرقىدە.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3232 ـ بەت)

⑲ پىشامشان (鄯善) — قەدىمكى خانلىق. قەدىمكى زاماندىكى كروران.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3208 ـ بەت)

⑳ پورونا (破洛那) — پەرغانىگە يېقىن بىر ئەل.
(مۇھەررىردىن)

㉑ چەش (者舌) — پەرغانىگە يېقىن بىر ئەل.
(مۇھەررىردىن)

㉒ شىغاۋۇل (侍中) — ئوردىغا كىرىپ ـ چىقالايدىغان، خان ھۇزۇرىدا خىزمەت قىلىدىغان ئەمەلدار.
(«تارىخىي ئەمەل نامىلىرى» ، 74 ـ بەت)

㉓ يىدۇ بېگى مۇشۇ (宜都王穆寿) — دەيجۇ ئايمىقىدىن. پادىشاھ تەيزۇ دەۋرىدىكى ئەمىرلەشكەر مۇ چۈشۈنۈك ئوغلى. تەيبەن 1 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، يىدۇ بېگىلىككە ئۆستۈرۈلدى.
(«شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تارىخى» ، 49 ـ ، 740 ـ بەتلەر)

㉔ ۋەلىئەھد توغبات خۇاڭ (晃太子拓拔) — پادىشاھ شىزۇنىڭ چوڭ ئوغلى، تەختكە چىقمايلا ئۆلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 63 — 64 ـ بەتلەر)

㉕ ئۇلۇغ سانغۇن (大将军) — سانغۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ئۇنۋانى بولۇپ، قوشۇنلارغا قوماندانلىق قىلغان. ئېسىلزادىلەر ۋە پادىشاھنىڭ ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىرىدىن تەينىلەنگەن.
(«سىخەي» ، 1443 ـ بەت)

㉖ چاڭلې بېگى جى جىڭ (长乐王嵇敬) — خېشى قەبىلىسىدىن، جى گېبن دېگەن سەركەردىنىڭ نەۋرىسى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 919 ـ بەت)

㉗ جيەننىڭ بېگى توغبات چۈڭ (建宁王崇) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇنىڭ 6 ـ ئوغلى. تەيجاڭ 7 ـ يىلى بەگلىككە تەينىلەنگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 604 ـ بەت)

㉘ شاڭجۇن ۋىلايىتى (上郡) — ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى يەنئەن، يۇلىن قاتارلىق جايلارغا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 33 ـ بەت)

㉙ قارام ئەل شەھىرى (属国城) — خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۇلىن شەھىرى تەۋەسىدە.
(مۇھەررىردىن)

㉚ گۇزاڭ (姑臧) — شەھەر. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋۇيې شەھىرى تەۋەسىدە.
(«كېيىنكى خەنئامە. ۋىلايەت ـ بەگلىكلەر تەزكىرىسى» ، 4070 ـ بەت)

㉛ جاڭيې (张掖) — ۋىلايەت. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈچجاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى، گاۋتەي ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(«سىخەي» ، 2483 ـ بەت)

㉜ مۇ پى (穆罴) — يىدۇ بېگى مۇ شۇنىڭ ئەۋلادى.
(«مۇھەررىردىن)

㉝ يۈەن خې (源贺) — لىدۇ ناھىيىسىدىن. تەيۋۇدى ئۇنى ئەتىۋارلاپ، دەسلىپىدە «يۈەن» دېگەن فامىلىنى، ئارقىدىن يەنە «خې» دېگەن ئىسىمنى ئىنئام قىلغان. كېيىن لۇچشى بېگىلىككە تەينىلەنگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 1023 ـ ، 1026 ـ بەتلەر)

㉞ جيۇچۈەن (酒泉) — ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى شۇلې دەريالىنىڭ شەرقى، گاۋتەي ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى

جايلارغا توغرا كېلىدۇ.
(«سىخەي»، 2143 ـ بەت)

㉟ جىنچاڭ (晋昌) — ۋىلايەت. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ئەنشى ناهىيىسىنىڭ شەرقىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 704 ـ بەت)

㊱ لېدۇ (乐都) — ناهىيە. هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىگە تەۋە. كېيىنكى لياڭ دەۋرىدە ئايماق قىلىپ تەسىس قىلىنغان.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 881 ـ بەت)

㊲ جۇرچى ئارگۇ (沮渠安周) — جۇرچى مونسۇننىڭ ئوغلى، جۇرچى مۇقاننىڭ ئىنىسى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3085 ـ بەت)

㊳ تۇيغۇن (吐谷浑) — سيانپىيلار قۇرغان خانلىق بولۇپ، هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شىمالى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 257 ـ بەت)

㊴ چىجيې تېغى (七介山) — هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى چىڭشۇي ناهىيىسىنىڭ شەرقىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 4 ـ كىتاب، 47 ـ بەت)

㊵ شاڭداڭ بېگى جاڭسۇن داۋشېڭ (上党王长孙道生) — نەنپىڭ تۆرىسى جاڭسۇن گاۋنىڭ جىيەن ئوغلى. پادىشاھ شىزۇ ئۇنى شاڭداڭ بېگلىككە تەيىنلىگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 811 ـ بەت)

㊶ لياڭجۇ ئايمىقى (凉州) — دائىرىسى هازىرقى ننگشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، گەنسۇ ۋە چىڭخەي ئۆلكىلىرىدىن ئىبارەت ئۆتتەدغان

خۇاڭشۇي دەرياسى ۋادىسى، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى نارىن مۆرىن دەريالىرى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن»، 1809 ـ بەت)

㊷ لېپىڭ بېگى توغبات پى (乐平王丕) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇڭنىڭ 2 ـ ئوغلى.
(مۇھەررىردىن)

㊸ خان ئانا خۇي (惠态后) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى شىزۇنىڭ ئىنىكئانىسى بولغان دۇ فامىلىلىك كىشىزەك. پادىشاھ شىزۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا خان ئانا دېگەن نامنى بەرگەن. ئۇلگەندىن كېيىن «خۇي» دېگەن پەخرىي نام بېرىلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 494 ـ بەت)

㊹ گوشەن تېغى (崞山) — هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇڭيۇەن ناهىيىسىنىڭ غەربىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 4 ـ كىتاب، 47 ـ بەت)

㊺ شىنشىڭ بېگى توغبات جۇن (新兴王俊) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇڭنىڭ 7 ـ ئوغلى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 604 ـ بەت)

㊻ لى باۋ (李宝) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى لياڭجۇدىكى ۋۇجاۋ خانى لى خاۋنىڭ نەۋرىسى. ۋۇجاۋ خانلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان.
(مۇھەررىردىن)

㊼ گاۋلياڭ بېگى توغبات نار (高凉王那) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ بىرى توغبات يۇلۇنىڭ چەۋرىسى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 546 ـ بەت)

㊽ مۇلىيام (慕利延) — تۈيغۇنلارنىڭ داڭلىق سەركەردىسى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى شىزۇنىڭ تەيئەن 2 ـ يىلى (436 ـ يىلى) تۈيغۇنلار خانى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3180 ـ ، 3182 ـ بەتلەر)

㊾ سەنۋېي (三危) — تاغ. دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» ، 1 ـ تۇم، 29 ـ بەت)

㊿ ئۇدۇن ئېلى (于阗国) — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى ئەل. چەرچەن ئېلىنىڭ غەربىي شىمالىدا، كۇسەن ئېلىنىڭ جەنۇبىدىن 1400 چاقىرىم نېرىدا.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3209 ـ بەت)

(51) كەشمىر (宾闍) — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى كابۇل دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى كەشمىر رايونىدا.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 1350 ـ بەت)

(52) ئىۋرغول (伊吾) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇمۇل ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 98 ـ بەت)

(53) ئېفتالىت (稜呾) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى پامىر تېغىنىڭ غەربىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 4 ـ كىتاب، 52 — 53 ـ بەتلەر)

(54) ياڭپىڭ ېگى توغبات شىنچېڭ (阳平王新成) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى جىڭمۇدىنىڭ 2 ـ ئوغلى. تەيئەن 3 ـ يىلى ياڭپىڭ ېگىلىككە تەيىنلەنگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 629 ـ بەت)

(55) سىيىم (什寅) — تۈيغۇنلار خانى، شۇلوگەننىڭ ئوغلى. پادىشاھ شىزۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، شاجۇ ئايمىقى ېگى قىلىپ تەيىنلىگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3183 ـ بەت)

(56) جەنۇبىي تاغ (南山) — چىلىەنشەن تاغلىرى كۆرسىتىلىدۇ.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 4 ـ كىتاب، 47 ـ بەت)

(57) توخرى ئېلى (吐呼罗国) — ئەڭ قۇدرەت تاپقاندا ھازىرقى ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىگەن.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 257 ـ بەت)

(58) شاڭداڭ ېگى جاڭسۇن گۇەن (上党王长孙观) — جاڭسۇن داۋشېڭنىڭ نەۋرىسى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 812 ـ بەت)

(59) نۇشۇي دەرياسى (女水) — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدا.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 394 ـ بەت)

شمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 3 - جىلد

ۋېي پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(Ⅲ)

يەنشىك 1 - يىلى (مىلادىيە 471 - يىلى) 10 - ئاينىك 2 - كۈنى، ۋويې① تۆگۈەن②قورغىنىدىكى تېلىلار ئىسيان كۆتۈردى. ئەمىرلەشكەر③، لۇگۈشى بېگى يۈەن خې ئىسيانچىلارنى قوزغىتىپ④ گىچە قوغلاپ باستۇردى. تەسلىم بولغانلىرىنى جەنجۇ، دىڭجۇ، شياڭجۇ ئايماقلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 - توم، 87 - بەت)

يەنشىك 2 - يىلى (مىلادىيە 472 - يىلى) ئەتىياز 2 - ئايدا، جورجانلار چېگرىغا باستۇرۇپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا شاھىنشاھ پايتەختىنىڭ شىمالىدا باراۋەت قىلىۋاتاتتى. ئۇ جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا سانغۇنلارغا يارلىق چۈشۈردى. جورجانلار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ چېكىنىپ كەتتى. شىمالدىكى تېلىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، جورجانلارنى پاناداپ كېتىپ قالدى. شاھىنشاھ ئۇلارنى قوملۇققىچە قوغلاپ بېرىپ، يېتىشەلمەي قايتىپ كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 - توم، 88 - بەت)

يەنشىك 2 - يىلى (مىلادىيە 472 - يىلى) قىش 10 - ئايدا، جورجانلار چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىپ، ۋۇيۈەن ۋىلايىتىگىچە بېسىپ كەلدى. 11 - ئايدا شاھىنشاھ ئۆزى لەشكەر

باشلاپ جازا يۈرۈشكە ئاتلاندى. قوملۇقتىن ئۆتۈش ئالدىدا، جورجانلار بۇنىڭدىن خەۋەر تاپتى - دە، شىمالغا - نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىققا قېچىپ كەتتى.

شۇ يىلى كوگورى، دىدۇگان⑤، كۈمۈش، قوچۇ ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

يەنشىك 3 - يىلى (مىلادىيە 473 - يىلى) ياز 4 - ئاينىك 2 - كۈنى، مۇۋەققەت ئەمرى مىمار، شاڭداڭ بېگى جاڭسۇن گۈەنلەرگە تۈيغۇنلاردىن سىياۋ قاتارلىقلارغا جازا يۈرۈش قىلىش يارلىق قىلىندى.

يەنشىك 4 - يىلى (مىلادىيە 474 - يىلى) سوغدى، تېلى، تۈيغۇن، كوگورى، ساۋلى، قوش، قىتان، كۈمۈش، دىدۇگان قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

يەنشىك 5 - يىلى (مىلادىيە 475 - يىلى) كوگورى، تۈيغۇن، كۈسەن، قىتان، كۈمۈش، دىدۇگان، جورجان قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 - توم، 89 -، 91 - بەتلەر)

چىڭمىك 1 - يىلى (مىلادىيە 476 - يىلى) جورجان، كوگورى، كۈمۈش، پېرسىيە، قىتان، داڭچاڭ⑥، سەمەرقەند قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 1 - يىلى (مىلادىيە 477 - يىلى) كوگورى، قىتان، كۈمۈش، جورجان، كودورو، غەربىي سىند، شىرۋى، زابۇل، لىيانبو، يۈەنكو قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 2 - يىلى (مىلادىيە 478 - يىلى) كۈسەن ئېلى ئېسىل تۆگە، تۈلپار ۋە نۇرغۇن ئونچە - مەرۋايىت تەقدىم قىلدى. تۈيغۇن، جورجان، ئوجى قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 92 ـ، 94 ـ، 95 ـ بەتلەر)

تەيخې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 479 ـ يىلـــى) تۇيغۇن، كوگورى، جورجان، دىدۇگان، قىستان، كۇموش، كۇسەن، سوغدى، جۇيى، خېگۇك، زابۇل، يۇەنكو، سەمەرقەند قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 4 ـ يىلى (مىلادىيە 480 ـ يىلـــى) جورجان، سەمەرقەند قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتـــىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 5 ـ يىلى (مىلادىيە 481 ـ يىلى) دېڭجى⑦، جورجان قاتارلىق ئەللەر ئەلچـى ئەۋەتـــىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 6 ـ يىلى (مىلادىيە 482 ـ يىلى) دىدۇگان، تۇيغۇن قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 96 ـ، 98 ـ بەتلەر)

تەيخې 8 ـ يىلى (مىلادىيە 484 ـ يىلـــى) جورجان، كوگورى قاتارلىق ئەللەر ئەلچـى ئەۋەتـــىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 9 ـ يىلى (مىلادىيە 485 ـ يىلـــى) داڭچاڭ، كوگورى، تۇيغۇن قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 10 ـ يىلى (مىلادىيە 486 ـ يىلى) جورجان، كوگورى، تۇيغۇن، ئۇجى قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 100 ـ، 102 ـ بەتلەر)

تەيخې 11 ـ يىلى (مىلادىيە 487 ـ يىلـــى) تۇيغۇن،

كوگورى، سەمەرقەند قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 12 ـ يىلى (مىلادىيە 488 ـ يىلى) كوگورى، داڭچاڭ، تۇيغۇن، ئۇجى، ۋۇشك قاتارلىق ئەللەر ئەلچـــى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 13 ـ يىلى (مىلادىيە 489 ـ يىلى) كوگورى، تۇيغۇن، يىنىپىك⑧، جۇڭچى، ۋۇشك⑨، داڭچاڭ قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 103 — 104 ـ بەتلەر)

تەيخې 15 ـ يىلى (مىلادىيە 491 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىك 24ـ كۈنى، فۇخەن باسقاق سانغۇنى جاڭسۇن بەينىيەن تۇيغۇنلار تەسىس قىلغان تاۋياك⑩، نىخې قەلئەلىرىنى ئېلىپ، 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەل قىلدى.

تەيخې 15 ـ يىلى (مىلادىيە 491 ـ يىلـــى) تۇيغۇن، سەمەرقەند، كوگورى، دېڭجى، داڭچاڭ قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 16 ـ يىلى (مىلادىيە 492 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىك 11 ـ كۈنى، ياڭپىك بېگى توغبات يى⑪، سول يانداش بەگ⑫ لۇرۇي⑬ لەرگە 12 سەركەردىگە قوماندانلىق قىلىپ شىمالدىكى جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىش بۇيرۇقى چۈشۈرۈلدى. 12 ـ كۈنى داڭچاڭ خانى لياڭ مىچېك⑭ پايتەختكە سالامغا كەلدى.

شۇ يىلى كوگورى، دېڭجى، كىنگىت، تۇيغۇن قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 106 ـ، 107 ـ، 108 ـ، 109 ـ بەتلەر)

تەيخې 17 ـ يىلى (مىلادىيە 493 ـ يىلى) ئۇجى، تۇيغۇن، داڭچاڭ، يىنىپىك، قىتان، كۇموش، كوگورى، دېڭجى قاتارلىق

ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەيخې 19 ـ يىلى (مىلادىيە 495 ـ يىلى) كوگورى، دېڭجى، تۈيغۇن قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 111 ـ، 115 ـ بەتلەر)

تەيخې 21 ـ يىلى (مىلادىيە 497 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا، قوچۇ⑮ خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 118 ـ بەت)

---

① ۋويې (沃野) — قورغان نامى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئىكجاۋ ئايمىقى خانگىن خوشۇنىنىڭ جەنۇبىدا.

(مۇھەررىردىن)

② تۇڭۋەن (统万) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە. شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتى داشيا دېگەن دۆلەتنى يوقىتىپ، بۇ شەھەرنى تۇڭۋەن ھەربىي قورغىنى قىلغان.

(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1315 ـ بەت)

③ ئەمرلەشكەر (太尉) — دۆلەتنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 386 ـ بەت)

④ فۇخەن (枹罕) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنشيا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«كېيىنكى خەننامە يەشمىلىرى»، 4057 ـ بەت)

⑤ دىدۇگان (干豆地) — شىمالدىكى قەدىمكى ئەل. دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى شەرقىي ئۈجۈمچىن خوشۇنىنىڭ دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ.

(مۇھەررىردىن)

⑥ داڭچاڭ (宕昌) — قەدىمكى ئەل. جىن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ چاڭلاردىن لياڭ چىڭ ئۆزىنى داڭچاڭ خانى دەپ ئاتىۋالغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى داڭچاڭ ناھىيىسىدە.

(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 443 ـ بەت)

⑦ دېڭجى (邓至) — قەدىمكى زاماندا داڭچاڭنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە ياشىغان چاڭلار ئۆزلىرىنى «دېڭجى» دەپ ئاتىغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1391 ـ بەت)

⑧ ينىپىڭ (阴平) — دىلار قۇرغان خانلىق. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېنشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(مۇھەررىردىن)

⑨ ۋۇشىڭ (武兴) — دىلار قۇرغان خانلىق. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لۈياڭ ناھىيىسىدە.

(مۇھەررىردىن)

⑩ تاۋياڭ (洮阳) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتەن ناھىيىسىنىڭغەربىي جەنۇبىدا.

(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 963 ـ بەت)

⑪ ياڭپىڭ بېگى توغبات بى (阳平王頤) — ياڭپىڭ بېگى توغبات شىنچېڭنىڭ چوڭ ئوغلى. ئىسمى توغبات ئەنشۇ.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 630 ـ بەت)

⑫ سول يانداش بەگ (左仆射) — خەن شىيەندىدىن باشلاپ، دۇئان بېگى تۇۋىنىدە سول ۋە ئوڭ يانداش بەگ تەسىس قىلىنغان.

(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 520 ـ يەت)

⑬ لۇرۇي (陆叡) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داڭلىق ۋەزىرى لۇسىنىڭ نەۋرىسى، دۆلەت ۋازارىتىگە سول يانداش بەگ بولۇپ تەيىنلەنگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 1020 — 1021 ـ بەتلەر)

⑭ داڭچاڭ خانى لياڭ مىچېك (宕昌王梁弥承) — داڭچاڭلىق چاڭلارنىڭ سەركەردىسى لياڭ چىننىڭ ئەۋلادى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3190 ـ بەت)

⑮ قوچۇ (高昌) — قەدىمكى دۆلەت نامى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ قاراغوجا يېزىسىدا.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 1893 ـ بەت)

ۋېي پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(Ⅳ)

تەيىچې 23 ـ يىلى (مىلادىيە 499 ـ يىلى) قىش 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، دېڭجى خانلىقىنىڭ خانى شياڭسۈپېڭ ئوردىغا سالامغا كەلدى.

جىڭمىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 500 ـ يىلى) كوگورى، تۇيغۇن قاتارلىق ئەللەر ئەلچىسى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. جىڭمىڭ 2 ـ يىلى (501 ـ يىلى) كوگورى، تۇيغۇن قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

جىڭمىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 502 ـ يىلى) غەربىي يۇرتتىكى 27 خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 1 ـ تۇم، 131 ـ ، 132 ـ ، 133 ـ ، 134 ـ بەتلەر)

جېڭشى 1 ـ يىلى (مىلادىيە 504 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا، جورجانلار چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. ۋېي پادىشاھى شىزۇڭ سول قول يانداش بەگ يۇەن خۇەيگە ئۇلارغا جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى.

شۇ يىلى كوگورى ئەلچىسى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

جېڭشى 2 ـ يىلى (مىلادىيە 505 ـ يىلى) دېڭجى خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

جېڭشى 3 ـ يىلى (مىلادىيە 506 ـ يىلى) كوگورى،

جورجان خانلىقلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

جېكشى 4 ـ يىلى (مىلادىيە 507 ـ يىلى) كۈز 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، دۇنخۇاڭ① دا قەھەتچىلىك يۈز بەرگەچكە، قۇتقۇزۇش، خەير ـ ئېھسان قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى.

شۇ يىلى غەربىي يۈرت، شەرقىي يىلار زېمىنىدىكى 40 نەچچە خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 135 ـ، 136 ـ، 137 ـ بەتلەر)

يۈكېنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 508 ـ يىلى) شىمالىي دىلار②، شەرقىي يىلار ۋە غەربىي يۈرتتىكى 18 خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. قوچۇ خانى چۇجيا③ مەكتۇپ سۇنۇپ، سەددىچىننىڭ ئىچكىرىسىگە كۆچۈشنى تەلەپ قىلدى.

يۈكېنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 509 ـ يىلى) كۈز 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، دېڭجى خانىنىڭ ئوغلى ۋەلىئەھد شياكىلەنتى خان قىلىپ تىكلەندى.

شۇ يىلى غەربىي يۈرت، شەرقىي يىلار زېمىنىدىكى 24 خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

يۈكېنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 510 ـ يىلى) غەربىي يۈرت، شەرقىي يىلار زېمىنى ۋە شىمالىي دىلاردىكى 16 خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

يۈكېنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 511 ـ يىلى) غەربىي يۈرت، شەرقىي يىلار زېمىنى ۋە شىمالىي دىلاردىكى 29 خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

يەنچاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 512 ـ يىلى) غەربىي يۈرت، شەرقىي يىلار زېمىنىدىكى 10 خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 138 ـ، 139 ـ،

140 ـ، 141 ـ بەتلەر)

يەنچاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 513 ـ يىلى) شەرقىي يىلار زېمىنى ۋە غەربىي يۈرتتىكى ئون نەچچە خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

يەنچاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 514 ـ يىلى) شەرقىي يىلار زېمىنى ۋە غەربىي يۈرتتىكى سەككىز خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

يەنچاڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 514 ـ يىلى) تۈيغۇن، داڭچاڭ، دېڭجى، قوچۇ، يەنپىڭ قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 142 ـ، 144 ـ، 145 ـ بەتلەر)

شىپىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 517 ـ يىلى) شەرقىي يىلار ئېلى، غەربىي يۈرت، دىلار④، چاڭلار⑤ ئېلى قاتارلىق 11 ئەل ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شىنگۇي 1 ـ يىلى (مىلادىيە 518 ـ يىلى) شەرقىي يىلار⑥ ئېلى، غەربىي يۈرت، شىمالىي دىلار قاتارلىق 11 ئەل ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شىنگۇي 2 ـ يىلى (مىلادىيە 519 ـ يىلى) تۈيغۇن، داڭچاڭ، ئېفتالىت قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

جېكگۇاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 520 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، جورجان خانى ئاناغاي⑦ قېچىپ كېلىپ ۋېي سۇلالىسىگە پەيئەت قىلدى.

11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى، ئاناغايغا شوفاڭ ۋىلايىتىنىڭ گۇڭگى، جورجان خاقانى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، ۋېي پادىشاھى سۇزۇڭ ئاناغاينى شىمالغا ئاپىرىپ

قويۇش يارلىقى چۈشۈردى.

جېڭگۈاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 521 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، جورجانلارنىڭ كېيىنكى خاقانى ئۇجۇلۇ قۇرۇبا خوەيشو قورغىنىغا ⑧ قېچىپ كېلىپ بېقىندى.

شۇ يىلى ئۇدىيانا⑨، قومىد، پېرسىيە، قوچۇ، ئۇجى، پۇرو، قاڭقىل قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

جېڭگۈاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 522 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، قاڭقىللاردىن ئېلېبەگ⑩ غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، شىخەي ۋىلايىتىنىڭ گۇۋىڭ، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ خانى قىلىپ تەيىنلەندى.

شۇ يىلى، پېرسىيە، بۇشى، كۇسەن، تۇيغۇن قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

جېڭگۈاڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 523 ـ يىلى) ئەتىياز 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، جورجان خاقانى ئاناغاي قوۋمىنى باشلاپ چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. دىۋانبە گىنىڭ سول قول ۋەزىرى يۈەن فۇ⑪ شىمالىي ۋەيس⑫ سۇپىتى بىلەن يارلىق ئېلىپ ئۇلارنى بەزلەشكە باردى. جورجانلارنىڭ كېيىنكى خاقانى ئۇجۇلۇ قۇرۇبا شۇ ۋەجىدىن ئوردىغا سالامغا كەلدى. ئەمرى مىمار⑬ لىيۇ تېڭ ئۆلدى.

ياز 4 ـ ئايدا، ئاناغاي يۈەن فۇنى ئەسىر ئېلىپ شىمالغا قېچىپ كەتتى.

شۇ يىلى داڭچاڭ، كۇموش قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

جېڭگۈاڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 524 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، ۋېي پادىشاھى سۇزۇك دىۋانبەگى لى چۈك⑭ نى بۇيۇك تۇتۇقلۇققا تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا گۇاڭيىڭ بېگى يۈەن شېن⑮ قاتارلىقلارنى باشلاپ شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلىش

توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 146 ـ، 147 ـ، 148 ـ، 149 ـ، 150 ـ بەتلەر)

شياۋچاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 525 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا، جورجان خاقانى ئاناغاي بالىك⑯ نىڭ توپىلاڭچى قوشۇنىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى.

قىش 10 ـ ئايدا، جورجانلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شياۋچاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 527 ـ يىلى) جورجانلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 152 ـ، 155 ـ بەتلەر)

---

① دۇنخۇاڭ (敦煌) — قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرى ئەتراپىدا.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 729 ـ بەت)

② شىمالىي دىلار (北狄) — قەدىمكى قوۋم. خەنزۇچە مەنبەلەردە «翟» دەپمۇ يېزىلىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 7 ـ ئەسىردە قىزىل دىلار، ئاق دىلار، ئېگىز دىلار دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەن. شىمالدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن شىمالىي دىلار دەپ ئاتالغان.
(«سىخەي»، 1873 ـ بەت)

③ چۇ جيا (嘉翚) — يۇجۇڭلۇق. يەنە بىر ئىسمى چۇ لىڭفېڭ. دەسلەپتە قوچۇ خانى مارۇنىڭ قول ئاستىدا دورغاپ بولغان، كېيىن قوچۇدىكى يەرلىكلەر مارۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنى قوچۇ خانى قىلغان. ئۆلگەندىن كېيىن، ۋېي پادىشاھى سۇزۇك ئۇنىڭغا غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، لياڭجۇ ئايماق بېگى دېگەن نامنى ئىنئام قىلغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3213 — 3214 ـ بەتلەر)

④ دىلار (氐) — قەدىمكى قوۋم. غەربىي رۇكلار دەپمۇ ئاتالغان.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 921 ـ بەت)

⑤ چاكلار (羌) — قەدىمكى زاماندا ئېلىمىزنىڭ غەربىدە ياشىغان قوۋملاردىن بىرى. شەرقىي چاكلار، غەربىي چاكلار، فا چاكلىرى دەپ بىر قانچە تارماققا بۆلۈنگەن.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1353 ـ بەت)

⑥ شەرقىي يىلار (东夷) — قەدىمكى زاماندا ئېلىمىزنىڭ شەرقىدە ياشىغان قوۋملار.
(«سىخەي»، 1475 ـ بەت)

⑦ ئاناغاي (阿那瓌) — جورجانلار خاقانى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جېڭگۇاڭ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا جورجانلار ئۇنى خاقان قىلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي نەۋرە ئاكىسى سىفا ئۇنى مەغلۇپ قىلغاچقا، ئۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، شوفاڭ ۋىلايىتى گۇكى بولۇپ تەينىلەنگەن. پادىشاھ سۇزۇك دەۋرىدە ۋېي قورغىنىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇ يەرنى تىنچىتقانلىقى ئۈچۈن چىلانتۇبىڭبا خاقان دەپ ئاتالغان.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1776 ـ بەت)

⑧ خۇەيشو قورغىنى (怀朔镇) — ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى بوغىت شەھرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 636 ـ بەت)

⑨ ئۇدىيانا (乌苌国) — قەدىمكى ئەل. پامىرنىڭ جەنۇبى، ھىندىستاننىڭ شىمالىدا، خەلقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3233 ـ بەت)

⑩ ئېلبەگ (伊匐) — قاڭقىللار خانى. چوڭچىنىڭ ئوغلى، مىئەتۇنىڭ ئىنىسى. مىئەتۇ جورجانلارنىڭ خاقانى چۇنۇ تەرىپىدىن

ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئېلبەگ قاڭقىللار خانى بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ مەكتۇپ سۇنغان. ۋېي پادىشاھى گاۋزۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى غەربىي تىنچىتقۇچى سانغۇن، شىخەي ۋىلايىتى گۇكى، قاڭقىل ئېلىنىڭ خانى قىلىپ تەينىلەنگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3274 — 3275 ـ بەتلەر)

⑪ يۈەن فۇ (元孚) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادى، لىنخۇەي بېگى يۈەن تەننىڭ ئوغلى. يۈەن تەن ۋېي پادىشاھى شىزۇنىڭ 4 ـ ئوغلى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 611 ـ، 613 ـ بەتلەر)

⑫ شىمالىي ۋەيس (北道行台) — جايلارغا بېرىپ ئوردىغا ۋاكالىتەن دىۋان ۋازارىتىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ئورگان. بۇ ئورگان كۆپىنچە ھەربىي ئىشلار ئۈچۈن تەسىس قىلىناتتى.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1523 ـ بەت)

⑬ ئەمرى مىمار (司空) — قۇرۇلۇش ـ بىناكارلىق ۋە سۇ ئىنشائات ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4141 ـ بەت)

⑭ لى چۇڭ (李崇) — دۇنچيۇ دېگەن يەردىن. ۋېي پادىشاھى گاۋزۇنىڭ يۈەن فامىلىلىك خانىشىنىڭ جىيەنى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تۆھپىكار ۋەزىرى.
(مۇھەررىردىن)

⑮ گۇاڭياڭ ببگى يۈەن شېن (广阳王深) — ۋېي پادىشاھى شىزۇ توغبات تاۋنىڭ 5 ـ ئوغلى، توغبات جيەننىڭ نەۋرىسى.
(مۇھەررىردىن)

⑯ بالىڭ (拔陵) — ۋوبى ھەربىي قورغىنىدىن. تولۇق ئىسمى پولوخەن بالىڭ. جېڭگۇاڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 524 ـ يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن.
(مۇھەررىردىن)

ۋېي پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(V)

يۈئەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 530 ـ يىلى) 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، ئېفتالىت دۆلىتى شىر تەقدىم قىلدى.

يۈئشى 1 ـ يىلى (532 ـ يىلى) جورجان، ئېفتالىت، كوگورى، قىتان، كۈموش، قوچۇ قاتارلىق ئەللەر ئەلچىسى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

يۈئشى 2 ـ يىلى (مىلادىيە 533 ـ يىلى) قىش 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، ھىماتچى سانغۇن، گۇاجۇ ئايماق بېگى، تەيلىن گرافىسى①، قوچۇ خانىسى چۇ جيەن② ئوردا ئۈچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى③، تەيلىن ۋىلايىتىنىڭ گۈڭى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى.

يۈئشى 3 ـ يىلى (مىلادىيە 534 ـ يىلى) يازدا قىتان، كوگورى، تۈيغۇن خانلىقلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 165 ـ، 172 ـ، 173 ـ بەتلەر)

داتۇڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 541 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئايدا، پىشامشان خانىنىڭ ئاكىسى شانجۇنا قوۋمىنى باشلاپ ئىچكىرىگە كۆچۈپ بېيئەت قىلدى.

غەربىي ۋېي سۇلالىسى فېيدىنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 552 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئايدا، جورجانلارنىڭ ئىلخانى داگۇەن

گۇاڭۇغا④ بېسىپ كىردى. 5 ـ ئايدا، ئەل ھىماتچىسى⑤ لى بېي ئۇنى قوغلاپ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى ئولجا ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

تەيەنپىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 537 ـ يىلى) كوگورى، جورجان خانلىقلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شىڭخې 2 ـ يىلى (مىلادىيە 540 ـ يىلى) كوگورى، جورجان، ئۇجى خانلىقلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شەرقىي ۋېي پادىشاھى شياۋجىڭدىنىڭ شىڭخې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 541 ـ يىلى) ئەتىياز 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، ئاپۇرغۇرلاردىن چوتۇباناخۇندا ئۆز قوۋمىنى باشلاپ بېيئەت قىلىشقا كەلدى. 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، لياڭجۇلۇق گۇڭسۇن گۇيبىڭ قوۋمىدىكىلەرنى توپلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى تەڭرىخان دەپ ئاتىدى. ياڭشيا ⑥ باسقاق سانغۇنى ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇنى ئەسىر ئالدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 178 ـ، 183 ـ، 187 ـ، 189 ـ بەتلەر)

شەرقىي ۋېي پادىشاھى شياۋجىڭدىنىڭ شىڭخې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 541 ـ يىلى) جورجان، كوگورى، ئۇجى قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شىڭخې 4 ـ يىلى (مىلادىيە 542 ـ يىلى) جورجان، كوگورى، تۈيغۇن قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

ۋۇدىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 543 ـ يىلى) تۈيغۇن، كوگورى، جورجان قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

ۋۇدىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 544 ـ يىلى) تۈيغۇن، دىدۇگان، شېرۇى⑦، كوگورى، جورجان قاتارلىق ئەللەر ئەلچى

ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

ۋۇدىك 4 ـ يىلى (مىلادىيە 546 ـ يىلى) شېرۋى، ئۇجى، دىدۇگان، كوگورى قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

ۋۇدىك 6 ـ يىلى (مىلادىيە 548 ـ يىلى) كوگورى، شېرۋى، جورجان، تۈيغۇن ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

ۋۇدىك 7 ـ يىلى (مىلادىيە 549 ـ يىلى) جورجان، دىدۇگان، شېرۋى، كوگورى، تۈيغۇن ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

ۋۇدىك 8 ـ يىلى (مىلادىيە 550 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئاينىك 26 ـ كۈنى، جورجانلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 190 ـ، 191 ـ، 192 ـ، 193 ـ، 194 ـ، 195 ـ بەتلەر)

---

① گراف(伯) — قەدىمكى بەش دەرىجىلىك مەرتىۋىنىڭ 3 ـ دەرىجىسى.

② چۇ جيەن (褚遂良) — قوچۇ ئېلىنىڭ خانى. چۇجيانىڭ ئوغلى بولۇپ، ئىسمى جيەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 201 ـ بەت)

③ ئوردا ئۇچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى (仪同三司) — مەنسەپ نامى. ئۇچ ئالىي ۋەزىرگە مۇئامىلە قىلغاندەك قائىدە ـ يوسۇن بويىچە مۇئامىلە قىلىنىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپ.

(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 141 ـ بەت)

④ گۇاڭۋۇ (广武) — قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى

گەنسۇ ئۆلكىسى يۈڭدېڭ ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.

(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 551 ـ بەت)

⑤ ئەل ھىماتچىسى (国柱) — مەنسەپ نامى. ئەسلى ۋەزىپىسى پايتەختنى قوغداش بولغانلىقى ئۈچۈن، پايتەخت قوغدىغۇچىسى دەپمۇ ئاتالغان. كېيىن ھەربىي ئەمەلنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋىسى ياكى تۆھپىكار مەنسەپ بولۇپ قالغان.

(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 836 ـ بەت)

⑥ ياڭشيا (阳夏) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى تەيكاڭ ناھىيىسىدە.

(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1789 ـ بەت)

⑦ شېرۋى (室韦) — قەدىمكى قوۋم. خېيلۇڭجيانىڭ دەريالىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە ئېرگۈنا دەريالى ئەتراپىدا ئولتۇراقلىشىپ، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىن قىتانلارغا بەيئەت قىلغان.

(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 449 ـ بەت)

چې پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(I)

ئاپۇرغۇرلار جېڭگۇاڭ يىللىرىدىن① بۇرۇن دائىم ئۆزلىرىنى ۋېي سۇلالىسىگە قارام دەپ كەلگەن. ئەمما ۋېي سۇلالىسىدە پات ـ پات مالىمانچىلىق تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ ئاسىيلىق قىلدى. چې سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شېنۇۋدى② ئۇلارنى بەزلەشكە ئەلچى ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئۇلار يەنە بەيئەت قىلدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقى تىنچىتىلغانلىقتىن، ۋەيس مەنسىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانىدى. ئەمدىلىكتە ئۆرپ ـ ئادەتى ئوخشىمىغان مىللەتلەر بەيئەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، چېگرا ئىشلىرىنى ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلسۇن، دەپ گاۋخۇەنگە يەنە «بۇيۇك ۋەيس» دېگەن نام بېرىلدى. گاۋخۇەن ئۇلارغا ئاشلىق، گەزلىمە بەردى. مۇشاۋۇرلار مالىيە كۈچىمىز بىكارغا كېتىدۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمايدۇ، دېيىشتى. ئەمما، گاۋخۇەن ئۇلارنىڭ پىكرىگە پىسەنت قىلماي، دېگىنى بويىچە ئۇلاردىن ھال سورىدى. ئۇلارنىڭ سەردارى تۇچان قاتارلىقلار ئۇنىڭ شاپائىتىدىن مىننەتدار بولۇپ، بۇيرۇقنىغا ئىتائەت قىلدى ھەمدە ساۋغا قۇتقۇزۇپ، ۋانچىشۇرۇقاننى ئەسىر ئېلىپ ئوردىغا ناھايىتى ئەسقاتتى. شىمالىي دەريا③ نىڭ غەربىدىكى فېيتۇغ قەبىلىسىدىن بولغان خېدۇلىڭئىل كۆشە دەرياسى بويلىرىنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، خەتەرلىك يەر توزۇلۇشىگە تايىنىپ ئادەم توپلىۋالغانىدى. گاۋخۇەن ئۇلارنى بەزلەشكە دورغاپ④ خۇجىڭنى

نەچچە قېتىم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار زادىلا ئەل بولمىدى.

تەيەنپىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 534 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، گاۋخۇەن شىمالىي دەريانىڭ غەربىدىكى فېيتۇغ قەبىلىسىدىن بولغان خېدۇلىڭئىلنى قوۋمىدىكىلەر بىلەن بىللە يوقاتتى. ئۇنىڭ ئاھالىلىرىنى خېدۇڭ⑤ غا كۆچۈردى.

شىڭخې 2 ـ يىلى (مىلادىيە 540 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا، ئاپۇرغۇر قوۋمىدىكىلەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى ئۆتۈندى. گاۋخۇەن قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ، ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا چىقتى. ۋۇجو⑥ نىڭ سىرتىغا بارسا، ئۇلارنىڭ قارىسى كۆرۈنمىدى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئوۋ ئوۋلاپ قايتىپ كەلدى.

شىڭخې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 541 ـ يىلى) 5 ـ ئايدا، گاۋخۇەن شىمالدىكى چېگرا رايونلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باردى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ جورجانلار بىلەن ياراشتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 218 ـ، 219 ـ، 227 ـ بەتلەر)

---

① جېڭگۇاڭ (正光) — ۋېي پادىشاھى سۇزۇڭنىڭ 520 — 542ـ يىللىرىدىكى يىلنامى.

(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى»)

② چې پادىشاھى شېنۇۋدى (神武帝) — ئىسمى گاۋخۇەن، شىمالىي چې سۇلالىسىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى.

(مۇھەررىردىن)

③ شىمالىي دەريا (北河) — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇگا دەرياسى.

(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى»، 263 ـ بەت)

④ دورغاپ (长史) — مەنسەپ نامى. چىن سۇلالىسى دەۋردە تەسىس قىلىنغان، خەن سۇلالىسى دەۋردە ۋەزىر مەھكىمىسىدە دورغاپ مەنسىپى بولغان. كېيىنكى خەن دەۋردە ئەمىرلەشكەر، ئەمرى زېمىن، ئەمرى مىمار، سانغۇن مەھكىمىلىردە دورغاپ مەنسىپى تەسىس قىلىنغان. كېيىن، ئايماقلاردىمۇ دورغاپ تەسىس قىلىنىپ، ھەربىي ئىشلارنىڭ باشقۇرغان.

(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 1754 ـ بەت)

⑤ خېدۇڭ (河东) — سەنشى ئۆلكىسى دائىرىسىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ. خەن دەۋردە خېدۇڭ ئايمىقى تەسىس قىلىنغان.

(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 948 ـ بەت)

⑥ ۋۇجۇ (武州) — قەدىمكى ناھىيە. خەن دەۋردە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، يۇنجۇڭ ۋىلايىتىگە قارىغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە كەلگەندە، ۋۇجۇ قورغىنى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدا.

(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 903 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 7 ـ جىلد

چى پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(Ⅱ)

شىمالىي چى سۇلالىسى ۋېنشۇەندىنىڭ تەخىتاۋ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 550 ـ يىلى) كوگورى، جورجان، تۈيغۇن، كۇموش ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەخىتاۋ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 551 ـ يىلى) جورجان، شېرۋى، كوگورى ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تەخىتاۋ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 552 ـ يىلى) ئەتىياز 1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، چى پادىشاھى ۋېنشۇەندى① دەيجۇن② ۋىلايىتىدىكى كۇموشلەرگە جازا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى. ئۇلارنىڭ قوۋمىدىكىلەرنى تەيخاڭ تېغىنىڭ شەرقىگە③ كۆچۈرۈپ، چى سۇلالىسىنىڭ پۇقراسى قىلدى. 2 ـ ئايدا، جورجانلار خاقانى ئاناغاي تۇركلەر④ دىن مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ ۋەلىئەھدى يانلوچېن، ئاناغايىنىڭ نەۋرە ئىنىسى دىڭجۇ ئېلىبەگ⑤ ۋە دىڭجۇ ئېلىبەگنىڭ ئوغلى قۇتلار قوۋمىنى باشلاپ چى سۇلالىسىگە قېچىپ كەلدى. جورجانلارنىڭ قېپقالغان قوۋمى دىڭجۇ ئېلىبەگنىڭ 2 ـ ئوغلى تەبانى خاقان قىلىپ تىكلىدى.

تەخىتاۋ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 553 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، جورجانلار خاقانى تەبانىڭ ئاتىسى دىڭجۇ ئېلىبەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى قۇت شىمالغا ئاپىرىپ قويۇلدى. تەبا ئۇزاق ئۆتمەي قىتانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. جورجانلار يەنە دىڭجۇ ئېلىبەگنى خاقان

قىلىپ تىكلىدى. ئەمما، ئۇنى قەبىلە باشلىقى ئافۇت قاتارلىقلار ئۆلتۈرۈۋەتتى. جورجان ئېلىدىكىلەر يەنە قۇتنى خاقان قىلىپ تىكلىدى.

شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، تۈركلەر جورجانلارغا يەنە ھۇجۇم قىلدى. جورجان ئېلىدىكى قوۋملارنىڭ ھەممىسى چى سۇلالىسى زېمىنىغا قېچىپ كەلدى.

شۇ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، چى پادىشاھى ۋېنشۇەندى شىمالدا تۈركلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، جورجانلارنى كۈتۈۋالدى ۋە ئۇلارنى ئۆز پۇقراسى قىلدى. ئۇلارنىڭ قاغانى قۇتنى ئەسلىدىن قالدۇرۇپ، ئاناغاينىڭ ئوغلى يانلوچېننى قاغان قىلىپ تەينىلەپ، ئۇلارنى مايى دەرياسى⑥ بويلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى. تۈركلەرگە شوفاڭ ئەتراپلىرىغچە قوغلاپ زەربە بەردى. تۈركلەر تەسلىم بولۇشنى سورىدى، پادىشاھ ئۇلارغا ئىجازەت بېرىپ قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تۈركلەر ئوردىغا ئۆزلۈكسىز ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى.

تەنباۋ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 554 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا، يانلوچېن باشچىلىقىدىكى جورجانلار يۇز ئۆرۈدى. چى پادىشاھى ۋېنشۇەندى جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. يانلوچېن ئاتا ـ بالا شىمالغا قېچىپ كەتتى.

شۇ يىلى 4 ـ ئايدا، جورجانلار سىجۇ⑦ دېگەن يەرگە بېسىپ كىردى. پادىشاھ جىنياڭدىن⑧ چىقىپ جازا يۈرۈشىگە ئاتلىنىپ، خېجۇ⑨ دېگەن يەرگە باردى. بۇ ۋاقىتتا دۇشمەن چەۋەندازلىرى قېچىپ كەتكەچكە، ئاساسلىق قوشۇن قايتىپ كەتتى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى قول ئاستىدىكى 2000 دىن ئارتۇق چەۋەندازنى باشلاپ ئارقىدىن ماڭدى. كەچ بولغاندا خۇاڭگۇادۇي⑩ دېگەن يەردە قوندى. جورجانلارنىڭ باشقا قوۋمىدىن نەچچە تۈمەن چەۋەنداز ئاتنى ياۋىداق مىنىپ كېلىپ ئۇ جايىنى قورشىۋالدى. پادىشاھ خاتىرجەم ئۇخلاپ، تاڭ

سۈزۈلگەندە ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىڭ چىرايىدا ھېچقانداق قورقۇش ئالامىتى كۆرۈنمەيتتى، ئۇ قوشۇندىكىلەرنى سەپكە تىزىپ قورشاۋنى بۆسۈپ چىقتى. دۈشمەنلەر قاچتى، قوشۇندىكىلەر ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەردى. ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى 20 چاقىرىم ئارىلىقنى قاپلىدى. يانلوچېننىڭ خوتۇنى، ئوغلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئەسىر ئېلىنىدى. 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، دندۇگان، قىتتان ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. 22 ـ كۈنى، شىمالدىكى جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىنىپ، ئۇلار ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. 6 ـ ئايدا، جورجانلار يىراقتا قېچىپ كەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 248 ـ، 249 ـ، 250 ـ، 251 ـ بەتلەر)

تەنباۋ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 555 ـ يىلى) 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، چى پادىشاھى ۋېنشۇەندى جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. 25 ـ كۈنى، ھەر قايسى يولدىكى قوشۇنلار چىلىەنچى دېگەن يەردە توپلاندى. 26 ـ كۈنى، چېگرا ـ پاسىلدىن ئۆتۈپ شىبدى جىلغىسىغا⑪ يېتىپ باردى. يۇز نەچچە چاقىرىم دائىرىدە سۇ بولمىغاچقا، قوشۇندىكىلەر ئۇسساپ ھالدىن كەتكەنىدى. تۇيۇقسىز قاتتىق يامغۇر ياغدى.

كۈز7ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، پادىشاھ ۋېنشۇەندى بەيداۋ⑫ دا قوشۇننى توختىتىپ، ئېغىر يۈكلەرنى تاشلىۋېتىپ، يېنىك قورالالانغان 5000 چەۋەندازنى باشلاپ جورجانلارنى قوغلىدى. 4 ـ كۈنى خۇەيشو قورغىنىدا ئۇلارغا يېتىشىۋالدى. پادىشاھ ئېتىلىۋاتقان ئوق، تاشلارغا قارىماي ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى ھەمدە ۋويېغىچە قوغلاپ باردى. 14 ـ كۈنى، جىنياڭغا قايتتى. 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، پادىشاھنىڭ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى جىنياڭدىن

پايتەختكە⑬ قايتىپ كەلدى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 252 ـ بەت)

---

① چى پادىشاھى ۋېنشۇەندى (文宣帝) — گاۋخۇەننىڭ 2 ـ ئوغلى، ئىسمى گاۋياڭ. چى سۇلالىسىنى قۇرۇپ، مىلادىيە 551 — 559 ـ يىللىرى پادىشاھ بولغان.
(مۇھەررىردىن)

② دەيجۇن (代郡) — قەدىمكى ۋىلايەت. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ دەيشيەن، فەنجى، ۋۇتەي، يۇەنپىڭ ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 93 ـ بەت)

③ تەيخاڭ تېغىنىڭ شەرقى (山东) — ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

④ تۈركلەر (突厥) — قەدىمكى زاماندا ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى قەۋم.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1262 ـ بەت)

⑤ ئېلبەگ (俟利) — جورجانلارنىڭ ئەمەل نامى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 ـ تۇم، 275 ـ بەت)

⑥ مايى دەرياسى (马邑川) — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى نىڭۇۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى تاغدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ ناھىيىنىڭ جەنۇبىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، شىمالغا بۇرۇلۇپ شوشيەن ناھىيىسىگە ئېقىپ كىرىپ، قەدىمكى مايى شەھىرى خارابىسىنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ ساڭگەن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 330 ـ بەت)

⑦ سىجۇ (肆州) — قەدىمكى يەر نامى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شىنشيەن ناھىيىسى.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 4 ـ كىتاب، 59 — 60 ـ بەتلەر)

⑧ جىنياڭ (晋阳) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەييۇەن شەھىرىدە.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 773 ـ بەت)

⑨ خېجۇ (恒州) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جېڭدىڭ ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 605 ـ بەت)

⑩ خۇاڭگۇادۇي (黄瓜堆) — قەدىمكى يەر نامى، يەنە بىر نامى شېندۇي (神堆). ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شەنيەن ناھىيىسىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 977 ـ بەت)

⑪ شېدى جىلغىسى (厔狄谷) — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا بولسا كېرەك.
(مۇھەررىردىن)

⑫ بەيداۋ (白道) — يول نامى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى كۆكخوت شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى»، 257 ـ بەت)

⑬ چى سۇلالىسىنىڭ پايتەختى يېچىڭ شەھىرى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لىنجاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ئىدى.
(مۇھەررىردىن)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 8 - جىلد

چى پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە (Ⅲ)

گاۋخۇەن يىراقتىكى قەبىلىلەرنى بەزلەپ قارام قىلىشقا تىرىشۋاتاتتى. ئۇ شۇ مەقسەتتە جورجان شاھزادىسى يانلوچېننىڭ قىزىنى ئۆز ئوغلىغا ئېلىپ بېرىپ① ئۇنىڭغا مەلىكە لىڭخې دەپ نام بەردى.

خېچىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 563 - يىلى) قىش 12 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، شىمالىي جۇ سۇلالىسى② سەركەردىسى يا ڭ جۇڭ تۇركلەرنىڭ قاغانى ئاشنا مۇقان③ قاتارلىق 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، خېڭجۇدىن ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ بېسىپ كىرىپ، ئەمەلدار - پۇقرالارنى قىردى ۋە بۇلاپ - تالىدى. شۇ چاغدا بىر ئايچە قار - مۇز ياغدى. جەنۇب ۋە شىمالدىكى مىڭ نەچچە چاقىرىم كەڭلىكتىكى دائىرىدە يەر يۈزىنى نەچچە غېرىچ قېلىنلىقتا قار قاپلاپلىدى. تەييۇەندە قان رەڭگىدە يامغۇر ياغدى. 28 - كۈنى، چى پادىشاھى ۋۇچېڭدى جىنيانىڭا باردى. 26 - كۈنى، جۇ سۇلالىسى قوشۇنى بىڭجۇ ئايمىقىغا④ يېقىنلاپ كەلدى ھەمدە بۇيۇك سانغۇن داشۇۋۇ⑤ نى نەچچە ئون مىڭ لەشكەرنى باشلاپ شەرقىي يۇڭجۇ⑥ ۋە جىنجۇ ئايماقلىرىغا بېرىپ، تۇركلەرگە ماسلىشىشقا ئەۋەتتى.

خېچىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 564 - يىلى) ئەتىياز 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، جۇ سۇلالىسى قوشۇنى بىڭجۇ شەھرى⑦ ئالدىدا سەپكە تىزىلدى. ئىككى تەرەپ شەھەرنىڭ غەربىدە ئۇرۇشتى. جۇ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن تۇركلەر قاتتىق مەغلۇپ بولدى. ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئۆلۈكلىرى نەچچە يۈز چاقىرىم ئارىلىقتا تاشلىنىپ قالدى. پىڭياڭ بېگى دۇەن شاۋغا ئۇلارنى شىمالدىكى چېگرىدىن قوغلۇۋېتىش يارلىق قىلىندى.

كۈز 9 - ئايدا، تۇركلەر يۇجۇ⑧ غا بېسىپ كىردى. تېيەنتۇڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 566 - يىلى) تۇرك، موغال⑨ ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

تېيەنتۇڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 567 - يىلى) قىش 10 - ئايدا تۇرك، داملو⑩، شېرۋى، بەيجى⑪، موغال قاتارلىق ئەللەر ئايرىم - ئايرىم ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي چى سۇلالىسى ۋۇپىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 573 - يىلى) كوگورى، موغال قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. تۇرك ئەلچىسى قۇدىلىششىنى تەلەپ قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1 - تۇم، 281 -، 283 -، 284 -، 288 -، 295 - بەتلەر)

---

① گاۋخۇەن يانلوچېننىڭ قىزىنى ئۆزىنىڭ 9 - ئوغلى گاۋجەنگە خوتۇنلۇققا ئېلىپ بەرگەن. گاۋجەن 561 - يىلى چى سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بولۇپ، ۋۇچېڭدى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان.
(مۇھەررىردىن)

② شىمالىي جۇ سۇلالىسى (北周) — يۇۋېن تەي 557 - يىلى غەربىي ۋېي سۇلالىسىنى يوقىتىپ قۇرغان سۇلالە بولۇپ، 577 - يىلى شىمالىي چى سۇلالىسىنى يوقاتقان.
(مۇھەررىردىن)

③ مۇقان (木杆可汗) — تۇركلەر قاغانى. ئەسلى ئىسمى ئېبركىن. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئىككى خىل خاتىرە بار. بىرى: ئىل قاغان ئۆلگەندىن كېيىن، ئىنىسى ئىل ئىشىگ قاغان تەختكە چىقتى. ئۇ كېيسەل بىلەن ئۆلگەندە ئوغلى ئىدوگىنى تەخت ۋارىسى قىلماي، ئىنىسى ئېبركىننى قاغان قىلدى. مانا بۇ مۇقان قاغانىدى. يەنە بىرى: تۇمەن قاغان ئۆزىنى ئىل قاغان دەپ ئاتىغان. ئۇ ئۆلۈپ، ئوغلى قالا قاغان بولدى، قالا دەل ئىل ئىشىگ قاغان ئىدى. قالا ئۆلگەندە قاغانلىقنى تەختىنى ئوغلى ئىدوگغا بەرمەي، ئىنىسى ئېبركىنگە بەردى. ئېبركىن مۇقان قاغان ئىدى. مۇقاننىڭ يەنە بىر ئىسمى ئىلۇران بېگ، ئۇنىڭ ئىلكىدە تۇركلەر خېلى قۇدرەت تاپقان.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» 3285 ـ ، 3287 ـ بەتلەر)

④ بىڭجۇ ئايمىقى (并州) — دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى فېنخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 540 ـ بەت)

⑤ داشۇڭ (达溪武) — شمالي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى داڭلىق سەركەردە. گاۋياڭ ئايمىقى بېگى، ئەل ھىماتچىسى مەنسىپىدە بولغان.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2299 ـ ، 2301 ـ بەتلەر)

⑥ شەرقىي يۈڭجۇ ئايمىقى (东雍州) — دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شىنجاڭ ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.
(«سىخەي» ، 1810 ـ بەت)

⑦ بىڭجۇ شەھىرى (并州城) — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەييۈەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.
(مۇھەررىرىدىن)

⑧ يۈجۇ ئايمىقى (幽州) — دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.
(مۇھەررىرىدىن)

⑨ موغال (靺鞨) — شىمالدا ياشىغان قەۋم. ئۇجى دەپمۇ ئاتالغان.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 1832 ـ بەت)

⑩ داملو (大莫娄) — شىمالدا ياشىغان قەۋم. ئۇجىلاردىن مىڭ چاقىرىم شىمالدا تۇرغان.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3131 ـ بەت)

⑪ بەيجى (白济) — قەدىمكى ئەل. ھازىرقى كورىيەنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 4 ـ كىتاب، 17 — 18 ـ بەتلەر)

شمالي سۇلالىلەر تارىخى، 9 ـ جىلد

جۇ پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(Ⅰ)

شمالي جۇ سۇلالىسى پادىشاھى مىڭدىنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 558 ـ يىلى) 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ئېفتالىت ئېلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. شۇ يىلى قىش 10ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، تۈركلەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شمالي جۇ سۇلالىسى پادىشاھى مىڭدىنىڭ ۋۇچېڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 559 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، تۇيغۇنلار چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. 23 ـ كۈنى، جۇ پادىشاھى مىڭدى باش ئەمرلەشكەر①، بولۇڭ گۈڭى خېلەن شياڭ② نى لەشكەر باشلاپ جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى تۇيغۇنلار قاچتى. كەبسە ئېيىدا قوچۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2 ـ توم، 335 — 336 ـ بەتلەر)

---

①باش ئەمىر لەشكەر (大司马) — خانىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە ياردەملىشىدىغان ئالىي ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى.
(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» ، 4137 ـ بەت؛ بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 566 ـ بەت)

② خېلەن شياڭ (贺兰祥) — شمالي جۇ سۇلالىسىنىڭ

سەركەردىسى. غەربىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى ۋېندىنىڭ داتۇڭ 14 ـ يىلى بولۇڭ ئايمىقى گۈڭگى قىلىپ ئۆستۈرۈلگەن. شىمالىي جۇ سۇلالىسىدە شياۋمىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇنى ئەل ھىماتچىسى، باش ئەمىر لەشكەر قىلىپ تەيىنلەنگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2179 ـ، 2181 ـ بەتلەر)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 10 ـ جىلد

جۇ پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(Ⅱ)

شىمالىي جۇ سۇلالىسى ۋۇدىنىڭ باۋدىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 561 ـ يىلى) تۈرك، تۈيغۇن، قوچۇ، داڭچاڭ، كۈسەن ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

باۋدىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 563 ـ يىلى) 9ـ ئاينىڭ 27ـ كۈنى، چى پادىشاھى ۋۇدى ئەل ھىماتچىسى ياڭ جۇڭغا 10 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ تۈركلەر بىلەن بىللە چى سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرۇدى.

باۋدىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 564 ـ يىلى) تۈرك، سوغدى ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

باۋدىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 565 ـ يىلى) تۈيغۇن ئېلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي جۇ سۇلالىسى ۋۇدىنىڭ تەيخې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 568 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، خانىش ئاشنا① تۈرك ئېلىدىن كەلدى.

كۈز 7 ـ ئايدا، تۈركلەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئات تەقدىم قىلدى.

شىمالىي جۇ سۇلالىسى ۋۇدىنىڭ جىيەندې 1 ـ يىلى (مىلادىيە 572 ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، بۇيۇك سانغۇن، چاڭچېڭ گۈڭگى يۈۋېن شېن② تۈركلەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلدى.

جىيەندې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 574 ـ يىلى) ئەتىياز 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، تۈركلەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئات تەقدىم قىلدى.

جيەندې 5 ـ يىلى (مىلادىيە 576 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى شاھزادە③ تۇيغۇن زېمىنغا كىرىپ فۇچى شەھىرى④ گە بېرىپ ئاندىن قايتىپ كەلدى.

جيەندې 6 ـ يىلى (مىلادىيە 577 ـ يىلى) تۇيغۇن، بەيجى ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي جۇ سۇلالىسى ۋۇدىنىڭ شۇەنجېڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 578 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، تۈركلەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

يار 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، تۈركلەر يۇجۇ ئايمىقىغا بېسىپ كىردى.

شۇەنجېڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 578 ـ يىلى) 11 ـ ئايدا، تۈركلەر چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. جيۇچۇەننى مۇھاسىرە قىلىپ، ئەمەلدار ـ پۇقرالارنى قىردى ۋە بۇلاپ ـ تالىدى.

شىمالىي جۇ سۇلالىسى جىڭدىنىڭ داشياڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 579 ـ يىلى) 5 ـ ئايدا، تۈركلەر بىڭجۇ ئايمىقىغا بېسىپ كىردى.

داشياڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 580 ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، تۈركلەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى ھەمدە مەلىكە چېنجن⑤ نى كۆچۈرۈپ ئەكەتتى.

كۈز 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، تۈركلەر چى سۇلالىسىنىڭ فەنياڭ بېگى گاۋشاۋيى⑥ نى ئاپىرىپ قويدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2 ـ تۇم، 348 ـ، 350 ـ، 351 ـ، 352 ـ، 354 ـ، 355 ـ، 356 ـ، 359 ـ، 363 ـ، 370 ـ، 371 ـ، 374 ـ، 376 ـ، 378 ـ، 382 ـ بەتلەر)

---

① خانىش ئاشىنا (阿史那氏皇后) — شىمالىي چى سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇچېڭدى گاۋچەننىڭ خانىشى، تۈركلەر قاغانى مۇقاننىڭ قىزى.

جۇ ۋۇدىنىڭ تېخى 3 ـ يىلى تۈرك ئېلىدىن ئوردىغا كېلىپ خانىش بولغان. سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭ 2 ـ يىلى 32 ياشتا ئالەمدىن ئۆتكەن. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 528 ـ بەت)

② چاڭچېڭ گۇڭى يۈۋېن شېن (昌城公深) — شىمالىي جۇ سۇلالىسى خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادى. جۇ پادىشاھى ۋېندىنىڭ جىيەن ئوغلى. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2071 — 2072 ـ بەتلەر)

③ بۇ يەردىكى شاھزادە جۇۋۇدى يۈۋېن يۈڭ (宇文邕) نىڭ چوڭ ئوغلى يۈۋېن يۈن (宇文赟) نى كۆرسىتىدۇ. ئۇ جۇ ۋۇدىنىڭ شۇەنجېڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 578 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا تەختكە چىققان ۋە جۇ شۇەندى دەپ ئاتالغان. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 373 ـ بەت)

④ فۇچى شەھىرى (伏俟城) — ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ غەربىدە. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 285 ـ بەت)

⑤ مەلىكە چېنجن (千金公主) — جۇ پادىشاھى ۋېندى يۈۋېن تەينىڭ 7 ـ ئوغلى يۈۋېن جاۋنىڭ قىزى. داشياڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 579 ـ يىلى) تۈركلەرنىڭ تابار قاغانى قۇدىلىشىنى تەلەپ قىلغاندا، پادىشاھ جىڭدى بۇ قىزغا مەلىكە چېنجن دەپ نام بېرىپ ياتلىق قىلغان. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3290 ـ بەت)

⑥ فەنياڭ بېگى گاۋ شاۋيى (范阳王高绍义) — چى پادىشاھى ۋېنشۇەندى گاۋياڭنىڭ 3 ـ ئوغلى. چى سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇ مايىدىن قېچىپ تۈركلەرگە بېقىندىغان. تابار قاغانىنىڭ قوللىشى بىلەن چى پادىشاھى بولۇۋالغان. كېيىن جۇ سۇلالىسى ئۇنى تۈركلەردىن سېتىۋېلىپ شۇ دېگەن يەرگە سۈرگۈن قىلغان. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1884 — 1885 ـ بەتلەر)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 11 ـ جىلد

سۇي پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(I)

سۇي سۇلالىسى ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 581 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، لېئەن گۈڭسى يۈەن شيي① چىڭخەيدىكى تۈيغۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى ھەم تەسلىم قىلدى.

شۇ يىلى موغال، تۈركلەردىن ئايار قاغان②، ئىشبارا قاغانلار③ ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

كەيخۇاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 582 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، بۇيۇك سانغۇن خەن سېڭشۇ④ جىتۇ تېغىدا⑤، ئەركان سانغۇن لى چۈڭ خېبېي تېغىدا تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلدى.

كەيخۇاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 582 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا، تۈركلەر جۇپەنگە بېسىپ كىردى. ھەربىي يۈرۈش باشبۇغى داشي چاگرۇ⑥ قاراقچىلار تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىندى.

كەيخۇاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 583 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ۋېي بېگى ياڭ شۇاڭ⑦ بەيداۋ تېغىدا⑧ تۈركلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. 2 ـ كۈنى، تۈيغۇنلار لىنتاۋ⑨ غا بېسىپ كىردى. تاۋجۇ ئايماقبېگى پى زىشىن بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۆلدى.

5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، ھەربىي يۈرۈش باشبۇغى لى خۇاڭ مونا كېچىكىدە تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. 25 ـ كۈنى، ھەربىي يۈرۈش سانغۇنى دۇرۇگدىڭ لياڭجۇدا تۈركلەر بىلەن تۈيغۇنلارنى مەغلۇب قىلدى.

6 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، تۈركلەر ئەلچى ئەۋەتىپ يارىشىشنى ئۆتۈندى. 25 ـ كۈنى، ھەربىي يۈرۈش باشبۇغى لياڭ يۈەن ئەرخان تېغىدا تۈيغۇنلارنى مەغلۇب قىلىپ، ئۇلارنىڭ داڭلىق خانىنى ئۆلتۈردى.

شۇ يىلى كوگورى، تۈرك، موغال ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

كەيخۇاڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 584 ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، تۈرك قاغانى ئاشنا دېنجۇر⑩ قوۋمىنى باشلاپ ئەل بولۇشقا كەلدى.

كەيخۇاڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 585 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى، بۇيۇك سانغۇن يۈەن چى تۈركلەرنىڭ ئايار قاغانىنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىلدى.

كۈز 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، تۈركلەرنىڭ ئىشبارا قاغانى ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ مەكتۇپ ئەۋەتتى.

كەيخۇاڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 586 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، تاڭغىتلار⑪ ۋە چاڭلار بەيئەت قىلدى. شۇ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى تۈركلەرگە تەقۇنم (كالېندار) تارقىتىلدى.

شۇ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، تۈركلەرنىڭ ئىشبارا قاغانى ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

كەيخۇاڭ 10 ـ يىلى (مىلادىيە 590 ـ يىلى) تۈيغۇن، قىتان ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

شۇ يىلى كوگورى، موغال ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. تۈركلەرمۇ يەتتە خىل گۆھەر تاش بىلەن زىننەتلەنگەن قاچا تەقدىم قىلدى.

كەيخۇاڭ 12 ـ يىلى (مىلادىيە 592 ـ يىلى) تۈرك، تۈيغۇن، موغال ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

كەيخۇاڭ 15 ـ يىلى (مىلادىيە 595 ـ يىلى) تۈيغۇن،

موغال، جانپۇ⑫ قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

كەيخۇاڭ 17 ـ يىلى (597 ـ يىلى) ئەتىياز 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، تەيپىڭ گۇڭگى شى ۋەنسۇي⑬ شىنىڭ⑭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ئىشغال قىلدى.

شۇ يىلى كوگورى، تۈرك ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

كەيخۇاڭ 19 ـ يىلى (مىلادىيە 599 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، تۈركلەرنىڭ تولشاد قاغانى⑮ ئىچكىرىگە كۆچۈپ ئەل بولدى. تاردۇش قاغان شىمالدىكى چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. ھەربىي يۇرۇش باشبۇغى شى ۋەنسۇي ئۇلارغا زەربە بېرىپ مەغلۇب قىلدى.

شۇ يىلى قىش 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، تۈركلەرنىڭ تولشاد قاغانىغا بۇمىن قاغان دەپ نام بېرىلدى. دالى⑯ شەھىرى بىنا قىلىنىپ، ئۇنىڭ قوۋمى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، تۈركلەرنىڭ دۇلان قاغانى⑰ قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ ئېلىنده مالىمانچىلىق يۈز بەردى.

سۇي سۇلالىسى پادىشاھى ۋېندىنىڭ رېنشۇ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 601 ـ يىلى) ياز 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، تۈركلەردىن 90 مىڭ كىشى (سۇي سۇلالىسىگە) بەيئەت قىلدى.

12 ـ ئايدا، ياڭ سۇ⑱ تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. سۇي پادىشاھى ۋېندى ياڭ جيەن مۇلازىمىغا غەربىي يۇرتتىن ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا كەلگەنلەرنى قوغداپ قوۋۇقتىن چىقىرىپ قويۇشنى بۇيرۇدى. مۇلازىم يول بويىدىكى يەرلىك ئەمەلدار بەرگەن سوۋغا ـ سالاملارنى، يەنى تۇتقۇش (شاتۇتى)، بۇغا تېرىسى، قامچا قاتارلىق نەرسىلەرنى ئالدى. پادىشاھ بۇ ئەھۋالدىن ۋاقىپلىنىپ

قاتتىق ئاچچىقلاندى. ئۇ يەنە لەشكىرىي ئامبارنىڭ كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ، ئۇ جايدىكى خيانەتچىلىك، قالايمىقانچىلىق چىكىگە يەتكەنلىكىنى بايقىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2 ـ تۇم، 405 ـ، 406 ـ، 408 ـ، 409 ـ، 410 ـ، 411 ـ، 412 ـ، 417 ـ، 418 ـ، 420 ـ، 421 ـ، 422 ـ، 423 ـ، 424 ـ، 430 ـ بەتلەر)

---

① لېئەن گۇڭگى يۈەن شيې (乐安公元谐) — خېنەن لوياڭدىن. سۇي ۋېندى ياڭ جيەننىڭ ھەمساۋنقى. ياڭ جيەن پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى چوڭ سانغۇن، لېئەن گۇڭگى قىلىپ تەينىلەنگەن. كېيىن پادىشاھ ئۇنى ئۇلتۇرگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2515 ـ بەت)

② ئاپار قاغان (阿波可汗) — تۈركلەر قاغانى. مۇقان قاغان (ئېركىن) نىڭ ئوغلى بولۇپ، ئىسمى تالاچ. ئىشبارا قاغان ئۇنىڭ بىلەن بىر نەۋرە بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا ئاپار قاغان دەپ نام بېرىپ، ئۇز قەبىلىلىرىنى باشلاپ قاغان بولۇۋېلىشىغا يول قويغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3290 — 3291 ـ بەتلەر)

③ ئىشبارا قاغان (沙钵略可汗) — تۈركلەر قاغانى. تۇمەن قاغانىنىڭ نەۋرىسى، قالا قاغانىنىڭ ئوغلى. ئىسمى ئىدۇگ. قالا ئۆلگەندىن كېيىن، ئىدۇگنى تەخت ۋارىسى قىلماي، ئۆز ئىنىسى ئېركىننى قاغان قىلدى. ئۇ مۇقان قاغاندۇر. مۇقان قاغان ئۆلگەندە ئۇزىنىڭ ئىنىسىنى تەخت ۋارىسى قىلدى. ئۇ تابار قاغاندۇر. تابار ئۆلگەندىن كېيىن، ئەل ئىچىدە مۇقىملىق بۇزۇلۇپ، ئاخىر ئىدۇگ قاغان بولۇپ، ئىشبارا قاغان دېگەن نام بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3286 ـ، 3295 ـ بەتلەر)

④ خەن سېڭشۇ (韩僧寿) — داڭلىق باتۇر. سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭ يىللىرىدا چاڭلې ناھىيە بېگى، گۇاڭلىڭ گۇڭگى بولغان. كېيىن

تۇركلەرنى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەل ھىماتچىسى، جاڭدۇ گۈڭى دەپ نام بېرىلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2376 ـ بەت)

⑤ جىتۇ تېغى (鸡头山) — يەنە بىر ئىسمى كۈڭتۇڭ تېغى، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى پىڭلياڭ ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1805 ـ بەت)

⑥ داشى چاڭرۇ (达奚长儒) — ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئەمەلدار بولغان. شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە 15 يېشىدا لېئەن گۈڭى دېگەن ئۇنۋانغا ۋارىسلىق قىلغان. كېيىن تۆھپىلىرى ئۈچۈن چوڭ سانغۈن، جىنجۈن گۈڭى بولغان. سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 2 ـ يىلى، تۇركلەر چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغاندا، لەشكەر باشلاپ جەڭگە ئاتلىنىپ، ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ دۈشمەن بىلەن ئۈدا ئۇچ كۈن قاتتىق ئېلىشىپ، ئۇلارنى چېكىنىدۈرگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2520 — 2521 ـ بەتلەر)

⑦ ۋېي بېگى ياڭ شۇاڭ (韦王爽) — سۇي پادىشاھى ۋېندى ياڭ جىيەننىڭ ئانا باشقا ئىنىسى. سۇي ۋېندى پادىشاھ بولۇپلا، ئۇنىڭغا ۋېي بېگى دەپ نام بەرگەن. ئىشبارا قاغان بىلەن جەڭدە ئۇچرىشىپ، ئۇنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان. كېيىن كېسەل بىلەن 25 يېشىدا ئۆلۈپ كەتكەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2454 ـ بەت)

⑧ بەيداۋ تېغى (白道山) — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تۇموت خوشۇنىدا.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1171 ـ بەت)

⑨ لىنتاۋ (临洮) — ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشيەن ناھىيىسى.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1402 ـ بەت)

⑩ ئاشىنا دېنجۇر (阿史那玷厥) — ئىشبارا قاغانىنىڭ تاغىسى بولۇپ، دەسلەپتە غەربىي قاغان بولغان. كېيىن ئاپار قاغان ئىشبارا قاغاندىن قېچىپ، ئۇنىڭغا بېقىنغاندا، ئاپار قاغان بىلەن بىرلىشىپ ئىشبارا قاغانغا ناقابىل تۇردى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3293 ـ بەت)

⑪ تاڭغىتلار (党项羌) — چاڭلارنىڭ بىر تارمىقى. ماكانى شەرقتە لىنتاۋ، شىپىڭ بىلەن، غەربتە تېبخۇ بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. شىمالىي ۋېي ۋە جۇ دەۋرلىرىدە دائىم چېگرىنى پاراكەندە قىلغان. سۇي سۇلالىسى ئۆلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن بەيئەت قىلغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3292 ـ بەت)

⑫ جانپۇ (林邑) — جەنۇبىي دېڭىز بويىدىكى قەدىمكى ئەل.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 831 ـ بەت)

⑬ تەيپىڭ گۈڭى شى ۋەنسۇي (太平公史万岁) — دۇلىڭلىق. شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، سۇي سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى داڭقى چىققان سەركەردە. ياش ۋاقتىدا تەيپىڭ ناھىيىسى بېگى دېگەن ئۇنۋانغا ۋارىسلىق قىلغان. جەڭدە نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتكەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2523 ـ، 2526 ـ بەتلەر)

⑭ شىننىڭ (西宁) — يەر نامى. ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى شىننىڭ شەھىرى.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1546 ـ بەت)

⑮ تولشاد قاغان (突利可汗) — تۇركلەرنىڭ داڭلىق قاغانى. ئىشبارا قاغانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئىسمى رامغان، دەسلەپتە تولشاد قاغان دەپ ئاتالغان. سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 597 ـ يىلى) مەلىكە ئەنيىنى خوتۇنلۇققا ئالغان. ئىككىنچى يىلى سۇي پادىشاھى ۋېندى ئۇنى ئىلچىن بۇمىن قاغان قىلىپ تەينىلىدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ

ئاخىرىغىچە سۇي سۇلالىسى بىلەن ئىناق ئۆتتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3296 ـ 3299 ـ بەتلەر)

⑯ دالى شەھىرى (大利城) — قەدىمكى يەر نامى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 62 ـ بەت)

⑰ دۇلان قاغان (都蓝可汗) — ئىشبارا قاغانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئىسمى يارلۇق. ئىشبارا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى يابغۇ چۇلۇق قاغان بولدى. چۇلۇق قاغان جەڭدە ئوق تېگىپ ئۆلگەندىن كېيىن، قوۋملىرى يارلۇقنى قاغان قىلدى. ئۇ ئىلتەرىش چوردۇلان قاغان دەپ ئاتالدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3295 ـ بەت)

⑱ ياڭ سۇ (杨素) — ئەينى زاماندا سۇي سۇلالىسىنىڭ ئەركان سانغۇنى ئىدى.
(مۇھەررىردىن)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 12 ـ جىلد

سۇي پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرە(Ⅱ)

سۇي سۇلالىسى پادىشاھى ياڭدىنىڭ دايي 3 ـ يىلى (مىلادىيە 607 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، تۈركىلەرنىڭ بۇمىن قاغانى ئۆزۈننىڭ ئوغلى توتېگىننى ئوردىغا سالامغا ئەۋەتتى. 18 ـ كۈنى، بۇمىن قاغان ئۆز ئىنىسىنىڭ ئوغلى بىلگە تېكىننى ئوردىغا ئەۋەتتى. 23 ـ كۈنى، بۇمىن قاغان چېگرىدىن ئۆتۈپ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن پادىشاھنى كۈتۈۋېلىشنى تەلەپ قىلغاندا، پادىشاھ رۇخسەت قىلمىدى.

شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، تۇيغۇن، قوچۇ ئەللىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئولپان تاپشۇردى.

شۇ يىلى كۈز 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، بۇمىن قاغان ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، كىيىم ـ كېچىكىنى ئۆزگەرتىپ، خۇاشيا ئۇسلۇبىدىكى كىيىم ـ كېچەك كىيىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ بۇمىن قاغان ئوردىغا سالامغا كەلگەندە، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتماي، مەرتىۋىسىنى ئاتاش، دەرىجىسى بەگلەردىن يۇقىرى بولۇش توغرىسىدا يارلىق قىلدى. 7 ـ كۈنى، سۇي پادىشاھى ياڭدى ۋىلايەت مەركىزىنىڭ① شەرقىدە كاتتا بارگاھ قۇرۇپ، ھۆرمەت قاراۋۇللىرى ۋە مۇھاپىزەتچىلەرنى تەقلىدى، توۋغ ـ ئەلەملەرنى قادىدى. بۇمىن ۋە ئۇنىڭ قوۋمىدىكى 3500 كىشىگە زىياپەت بەردى ۋە مۇزىكا چالدۇرۇپ ئويۇن قويدۇرۇپ بەردى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ ئىنئام بېرىلدى.

شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، بۇمىن چېدىرگاھىنى بېزەپ، شاھانە يولنى پاكىزلەپ، پادىشاھ ۋە ئەكابىر ـ ئەشرەپلەرنىڭ كېلىشىنى كۈتتى. سۈي پادىشاھى ياڭدى ئۇنىڭ چېدىرگاھىنى زىيارەت قىلدى. بۇمىن پادىشاھقا كاتتا زىياپەت بېرىپ ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەپ قەدەھ كۆتۈردى ۋە نۇرغۇن نەرسە ھەدىيە قىلدى. پادىشاھ كوگورى ئەلچىسىگە: «قايتىپ بېرىپ خانىڭغا دېگىن، ئۇ بالدۇرراق سالامغا كېلىشى كېرەك. ئۇنداق قىلمىسا مەن بۇمىن بىلەن بىللە سىلەرنىڭ زېمىنىڭلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىمەن» دېدى. خانىشمۇ② مەلىكە يېچەك③ نىڭ چېدىرىنى زىيارەت قىلدى. 11 ـ كۈنى، بۇمىن قاغان ئۆز ئېلىگە قايتتى.

دابې 4 ـ يىلى (مىلادىيە 608 ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 6ـ كۈنى، ئوردا مەلۇمچىسى④ سۈي يى تۇركىلەرنىڭ چولۇق قاغانى⑤ ھوزۇرىغا كەۋەتتىلدى. ئۇ تۆلپار ئاتلارنى تەلەپ قىلدى.

شۇ يىلى ياز 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، «ئىلچىن بۇمىن قاغان قوۋمىنى باشلاپ سۇلالىمىزنىڭ قانۇن، قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا ئىتائەت قىلىپ، ئۆز قوۋمىدىكىلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتمەكچى بولدى. ئۇ ئوردىغا كۆپ قېتىم سالامغا كەلگەندە، ئارزۇسىنى ئىزھار قىلغانىدى. ئۇ كىگىز ئۆيلەر بەك ئاددىي بولغاچقا، لىم تۇڑۇكلۇك ئۆيلەردە ئولتۇرسام، دەپ كۆپ قېتىم تەلەپ قىلغانىدى. ئۇنىڭ سەممىي ئىستىكى مېنىڭ دىققىتىمنى تارتتى. ۋەنشۇ بارگاھى ئەتراپلىرىدا شەھەر بىنا قىلىپ ئۆيى سېلىش، بۇ ئۆيلەرگە چىملىدىق، پەردە، كارۋات، يوتقان ـ كۆرپە قاتارلىق لازىمەتلىكلەرنى ئېھتىياجىغا ئاساسەن سەپلەپ بېرىش، ئۇلارنى نەپىس، تولۇق قىلىش لازىم» دەپ يارلىق چۈشۈرۈلدى.

شۇ يىلى كۈز 7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، سولقانات قوغدىغۇچى بۇيۇك سانغۇن يۇۋېنشۇ مەنتۇ، چىشۇي⑥ دېگەن

جايلاردا تۈيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى.

دابې 5 ـ يىلى (مىلادىيە 609 ـ يىلى) ياز 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى تۈيغۇن، ئىشبرغول ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. 9 ـ كۈنى، پادىشاھ دىداۋغا⑦ باردى. تاڭغىتلار ۋە چاڭلار يەرلىك مەھسۇتلىرىنى تەقدىم قىلىشقا كەلدى.

5 ـ ئايدا، تۈيغۇن خانى قوۋمىغا باشچىلىق قىلىپ، فۇيۇەنچۇەن ۋادىسى⑧ غا قېچىپ كەلدى. سۈي پادىشاھى ياڭدى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھۆدەيچى يۇەن شۇغا جەنۇبتا ئالتۇنتاغدا⑨، لەشكىرىي پىرقە دۇانبېگى دۇەن ۋېنجىنغا شىمالدا قارلىقتاغ⑩ دا، ئوردا مىراقۇلى ياڭ يېچىنغا شەرقتە پىپاشيا⑪ قىسىمىدا، سانغۇن جاڭ شۇغا غەربتە نىلىڭ⑫ چوققىسىدا لەشكەر تۇرغۇزۇپ، ئۇلارنى قورشاش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى. تۈيغۇن خانى فۇيۇن نەچچە ئون چەۋەندازنى باشلاپ قېچىپ چىقتى. قول ئاستىدىكى داڭلىق خانىنى ئۆزىنى فۇيۇن دەپ ئاتاپ، چىۋوجىن تېغىغا قېچىپ كىرىشكە ئەۋەتتى.

26 ـ كۈنى، ئوڭقانات مۇھاپىزەتچى سانغۇن جاڭ دىڭخېغا ئۇنى تۇتۇش بۇيرۇقى بېرىلدى. جاڭ دىڭخې كۆكرەك كېرىپ جەڭگە كىرگەندە، دۇشمەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. گورۇنباسار سانغۇن لىيۇ ۋۇجيەن ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، نەچچە يۈز ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. 28 ـ كۈنى، ئۇلارنىڭ سەردارى شەنتۇ خان ئامالسىز قېلىپ 100 مىڭدىن ئارتۇق ئەر ـ ئايالنى باشلاپ تەسلىم بولۇشقا كەلدى.

6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، سولقول كېڭەش بېگى⑬ لياڭ مو، ئوڭ قانات قوغدىغۇچى سانغۇن لى چۈڭ قاتارلىقلار تۈيغۇنلار خانىنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئەۋەتىلگەندە، دۇشمەنلەرگە يولۇقۇپ جەڭدە ئۆلۈپ كەتتى. 8 ـ كۈنى، قالغانلار دادۇبا جىلغىسى⑭ دىكى تار تاغ يولىدىن بىر ـ بىرىگە ئەگىشىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، قار ـ يامغۇر، تۇمان تۇپەيلىدىن لەشكەرلەر ئارىسىدىكى ئالاقە

ئۇزۇلۇپ قېلىپ، لەشكەرلەرنىڭ يېزىلىشىدىن كۆپرەكى توڭلاپ ئۆلدى. قوچۇ خانى چۇ بويا بارگاھقا سالامغا كەلدى. ئىۋرغولدىكى تۇتۇنشاد قاتارلىقلار غەربىي يۇرتتىكى نەچچە مىڭ چاقىرىم زېمىنىنى ھەدىيە قىلىپ، سۇي پادىشاھى ياڭدىنى تولىمۇ خۇش قىلدى. 17 ـ كۇنى، شىنخەي⑮، خېيۇەن⑯، پىشامشان، چەرچەن⑰ دىن ئىبارەت تۆت ۋىلايەت تەسىس قىلىندى. 20 ـ كۇنى، سۇي پادىشاھى ياڭدى قوچۇ خانى، تۇتۇنشادلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش يۈزىسىدىن ئۆزى ئۆرپ ـ ئادەت پائالىيىتىنى كۆزدىن كەچۈرۈش تەختىگاھىدا ئولتۇرۇپ، نۇرغۇن ئونچە ـ مەرۋايىت، گۆھەرلەرنى تىزدۇردى. توققۇز خىل مۇزىكا چالدۇردى. بېلىق ـ ئەجدەھا سىھرىگەرلىكى ۋە سېرىك ئويۇنلىرىنى قويدۇردى ھەم تەختىگاھىدا ئولارغا زىياپەت بەردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2 ـ تۇم، 448 ـ، 449 ـ، 450 ـ، 451 ـ، 452 ـ، 453 ـ بەتلەر)

دايې 7 ـ يىلى (مىلادىيە 611 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۇنى، تۇركلەرنىڭ چولۇق دولى قاغانى ئوردىغا سالامغا كەلدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئۇنى ئالاھىدە ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالدى.

دايې 8 ـ يىلى (مىلادىيە 612 ـ يىلى) 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۇنى، پادىشاھ جەمەتىدىكى قىز خۇارۇڭ مەلىكە قوچۇ خانىغا ياتلىق قىلىندى.

دايې 10 ـ يىلى (مىلادىيە 614 ـ يىلى) ئەتىياز 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۇنى، پادىشاھ جەمەتىدىكى بىر قىزغا مەلىكە شىنىيى دەپ نام بېرىلىپ، تۇركلەرنىڭ ئىسانا قاغانىغا⑱ ياتلىق قىلىندى.

دايې 11 ـ يىلى (مىلادىيە 615 ـ يىلى) ئەتىياز 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۇنى، ئەمەلدارلارغا زىياپەت بېرىلدى. تۇرك، شىنلو⑲، موغال، بىداس⑳، قوتل㉑، فۇيۆ㉒، ئۇناخ㉓،

بولا㉔، توخرى㉕، جۇلۇجان㉖، خۇلۇن㉗، خېدۇ㉘، پەرغانە㉙، كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇن، بۇخارا㉚، كېبۇد㉛، كوشانىيە㉜، مۇرۇ㉝، بېتىك㉞، يىمى㉟، بامىيان㊱، گاچى㊲، قىتتان قاتارلىق ئەللەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

دايې 11 ـ يىلى (مىلادىيە 615 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنى، پادىشاھ شىمالدىكى چېگرا رايونلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باردى. 8 ـ كۇنى، تۇركلەرنىڭ شىبى قاغانى ㊳ نەچچە يۈز مىڭ چەۋەندازغا باشچىلىق قىلىپ، پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرىگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشنى قەستلىدى. مەلىكە يېچىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ ئەھۋالنى خەۋەر قىلدى. 12 ـ كۇنى، پادىشاھ بىلەن ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى يەنمېن㊴ گە باردى. 13 ـ كۇنى، تۇركلەر شەھەرنى قورشىۋالدى. ھۆكۈمەت قوشۇنى بىر نەچچە قېتىم جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. پادىشاھ سارايىغا چۈشۈپ، تاللانغان چەۋەندازلارنى باشلاپ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقماقچى بولدى. نوپۇس بېرقىسىنىڭ دىۋانبېگى㊵ فەن زىگەي نەسىھەت قىلىپ توسۇپ تۇرۇۋالغاچقا، پادىشاھ تەسلىكتە نېيىتىدىن يانىدى. چى بېگى ياڭ جېيەن㊶ ئارقا سەپ مۇھاپىزەتچى قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ گوشېيەن ناھېيىسىنى㊷ چىڭ ساقلىدى. 24ـ كۇنى، بارلىق ۋىلايەتلەردىن لەشكەر ئېلىش يارلىقى چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەتلەرنىڭ ۋالىيلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن لەشكەر باشلاپ يارەمگە كەلدى. 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۇنى، تۇركلەر مۇھاسىرىنى بوشىتىپ قايتىپ كەتتى.

دايې 13 ـ يىلى (مىلادىيە 617 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 17ـ كۇنى، تۇركلەردىن نەچچە مىڭ كىشى تەييۇەنگە㊸ بېسىپ كىردى. تاڭ گۇڭى㊹ ئۇلارغا زەربە بېرىپ مەغلۇپ قىلدى. كۇز 7 ـ ئاينىڭ 8ـ كۇنى، ۋۇۋېيلىق لى گۇي ئىسيان

كۆتۈرۈپ، خېشىدىكى ۋىلايەتلەرنى ئىگىلىۋالدى ۋە ئۆزىنى لياڭ خانى دەپ ئاتاپ، يىلنامىنى ئەنلې دەپ بېكىتتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2 ـ تـوم، 456 ـ، 460 ـ، 463 ـ، 465 ـ، 466 ـ، 469 ـ، 470 ـ بەتلەر)

---

① بۇ يەردىكى «ۋىلايەت مەركىزى» يۇلىن ناھىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى بوغىت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان يەر نامىلىرى قامۇسى»، 877 ـ بەت)

② بۇ يەردىكى «خانىش» سۇي پادىشاھى ياڭدىنىڭ شياۋ خانىشىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

③ مەلىكە يىچېڭ (义城公主) — رامغان قاغانىنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئالغان خوتۇنى. سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 17 ـ يىلى، سۇي پادىشاھى ۋېندى مەلىكە ئەنىسىنى رامغانغا ياتلىق قىلغان. كەيخۇاڭ 19 ـ يىلى، رامغان بۇمىن قاغان دەپ ئاتالغاندا، مەلىكە ئەنىسى ئۆلۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، پادىشاھ يەنە خان جەمەتىدىن مەلىكە يىچېڭنى رامغانغا ياتلىق قىلغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3296 — 3297 ـ بەتلەر)

④ ئوردا مەلۇمچىسى (司朝谒者) — خانىنىڭ يارلىق ـ پەرمانلىرى ۋە گەپ ـ سۆزلىرىنى ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ۋە باشقىلارغا يەتكۈزۈشكە مەسئۇل ئەمەلدار.
(«خەننامە. ئەمەل ـ ئۇنۋانلار تىزىمى»، 1110 ـ بەت)

⑤ چولۇق قاغان (处罗可汗) — غەربىي تۈركلەرنىڭ نىلى قاغانىنىڭ ئوغلى دامان قاغان بولغاندا، چولۇق قاغان دەپ نام ئالغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3299 — 3300 ـ بەتلەر)

⑥ چىشۇي (赤水) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(بىر تومۇق «سىيۈەن»، 1618 ـ بەت)

⑦ دىداۋ (狄道) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتاۋ ناھىيىسىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 ـ دەپتەر، 5 — 6 ـ بەتلەر)

⑧ فۇيۈەنچۈەن ۋادىسى (覆袁川) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 1322 ـ بەت)

⑨ ئالتۇنتاغ (金山) — ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى شىنىڭ شەھىرىنىڭ غەربىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 539 ـ بەت)

⑩ قارلىق تاغ (雪山) — گەنسۇ ئۆلكىسى داۋخې ناھىيىسىنىڭ غەربىدىن 150 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 869 ـ بەت)

⑪ پىپاشيا (琵琶峡) — گەنسۇ ئۆلكىسى پىڭفەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 924 ـ بەت)

⑫ نىلىڭ (泥岭) — گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى نىگۇڭ تېغىنى (泥功山) كۆرسەتسە كېرەك.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 523 ـ بەت)

⑬ كېڭەش بېگى (光禄大夫) — دانىش بەگ دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

مەشۇرەت ـ كېڭەش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 149 ـ بەت)

⑭ دادۇبا جىلغىسى (大斗拔谷) — گەنسۇ ئۆلكىسى شەندەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 58 ـ بەت)

⑮ شىخەي (西海) — ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى كۆكنۇر كۆلى ئەتراپىدا.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1545 ـ بەت)

⑯ خېيۇەن (河源) — ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى كۆكنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدا، يەنى تۇيغۇنلارنىڭ چىشۇي شەھىرى.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 518 ـ بەت)

⑰ چەرچەن (且未) — ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چەرچەن ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 44 ـ بەت)

⑱ ئىسانا قاغان (曷萨那可汗) — غەربىي تۈركلەرنىڭ چۇلۇق قاغانلىقىنىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3302 ـ بەت)

⑲ شىنلو (新罗) — كورىيەدىكى قەدىمكى ئەل.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 744 ـ بەت)

⑳ بىداس (毕大辞) — قەدىمكى ئەل. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

㉑ قوتل (诃咄) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سورقاب ۋە پاندخ دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، مەركىزى قۇلاب

شەھىرى.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 53 ـ بەت)

㉒ فۇيۇ (傅越) — قەدىمكى ئەل. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

㉓ ئۇناخ (乌那曷) — قەدىمكى ئەل. مەركىزى ئامۇ دەرياسىنىڭ غەربىدە.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3238 ـ بەت)

㉔ بولا (波腊) — قەدىمكى ئەل. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

㉕ توخرى (吐火罗) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى پامىرنىڭ غەربى، ئامۇ دەرياسىنىڭ ئەتراپىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 97 ـ بەت)

㉖㉗ جۇلۇجان (俱虑建)، خۇلۇن (忽论) — قەدىمكى ئەللەر. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

㉘ خېدۇ (诃多) — قەدىمكى ئەل. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

㉙ پەرغانە (沛汗) — ئورنى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 27 ـ بەت)

㉚ بۇخارا (安国) — قەدىمكى ئەل. ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3234 ـ بەت؛ «غەربىي يۇرت يەر

ناملىرى» ، 7 ـ ، 15 ـ ، 74 ـ بەتلەر)

㉛ كېبۇد (曹国) — «كېشبۇد» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى ئەل. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەندنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كېبۇد دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 47 ـ بەت)

㉜ كوشانىيە (何国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى سەمەرقەندنىڭ غەربىي شىمالىدىكى پەنشامبە دېگەن يەردە يەنە بەزىلەر، سەمەرقەند بىلەن بۇخارا ئارىسىدىكى كاشانىيە دېگەن يەردە دەپ قارايدۇ.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 54 ـ بەت)

㉝ مۇرۇ (穆国) — قەدىمكى ئەل. «مارۇ» ، «مەر» مۇ دېيىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەرۋ دە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 65 ـ بەت)

㉞ بېتىك (毕) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى بۇخارانىڭ غەربىي جەنۇبى، ئامۇ دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى بېتىك دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 14 — 15 ـ بەتلەر)

㉟ يىمى (衣密) — قەدىمكى ئەل. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

㊱بامىيان (失范延) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى ئافغانىستاندىكى كابۇلنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بامىيان دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 10 — 11 ـ بەتلەر)

㊲ گاچې (伽折) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى ئافغانىستاندىكى بەلىخ شەھرىنىڭ جەنۇبىدىكى گاز دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 28 ـ بەت)

㊳ شىبى قاغان (始毕可汗) — بۇمىن قاغاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئىسمى تۇج. سۇي سۇلالىسى پادىشاھى ياڭدى ياڭ گۇاڭنى يەنمبندە قورشۇالغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3299 ـ بەت)

㊴ يەنمېن (雁门) — قەدىمكى ژىلايەت. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشەن ناھىيىسىدە.
(«سىخەي» ، 154 ـ بەت)

㊵ نوپۇس پىرقىسىنىڭ دۆانبېگى (民部尚书) — پۇتۇن مەملىكەتتىكى يەر ـ زېمىن، نوپۇس ـ ئاھالە، باج ـ سېلىق، مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىيۇەن» ، 921 ـ بەت)

㊶ چى ھېگى ياڭ جيەن (齐王暕) — سۇي پادىشاھى ياڭدىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2479 ـ ، 2481 ـ بەتلەر)

㊷ گوشيەن ناھىيىسى (崞县) — ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 293 ـ بەت)

㊸ تەيۇەن (太原) — قەدىمكى ژىلايەت. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەيۇەن شەھرىگە توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 639 ـ بەت)

㊹ تاڭ گۇڭى (唐公) — ئىسمى لى يۈەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى. سۇي سۇلالىسىدە تاڭ گۇڭى بولغان.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 856 ـ بەت)

خانىشلارنىڭ تەرجىمھالى(I)

شىيەنمىڭدى① نىڭ خانىشى خې جەمەتىدىن بولۇپ، شەرقىي قەبىلىلەردىكى بۈيۈك ئاقساقال ئىگانىنىڭ قىزى ئىدى. كىچىكىدىلا چىرايلىق بولغاچقا، ئوردىغا ئېلىپ كىرىلگەنىدى. ئۇ ۋېي پادىشاھى تەيزۇنى تۇغدى. فۇلو ئىچكىرىگە بېسىپ كىرگەندە②، خانىئانا ۋە پادىشاھ تەيزۇ مۇلازىملىرى بىلەن شىمالغا كۆچتى. ئۇزاق ئۆتمەي، قاتقىللار يەنە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا كەلدى. خانىئانا ھارۇنغا ئولتۇرۇپ جەنۇبقا قاچتى. يېرىم يولدا ھارۇا چاقىنىڭ تاقىقى چۈشۈپ قالدى. خانىئانا ئاسمانغا قاراپ: «ئېلىمىزنىڭ نەسەبى مۇشۇ يەردە ئۈزۈلۈپ قالارمۇ؟ ئىلاھىم ئامان ساقلىغىن» دەپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلدى. ھارۇا يەنە ماڭدى. ھارۇا چاقى داۋاملىق چۆرگىلىدى.

پادىشاھ ۋېندىنىڭ خانىشى يەنۇ خېنەن لوياڭلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ئەسلىدە تۈيغۇنلارنىڭ سەردارى بولۇپ، چىڭخەيدە ئولتۇراقلاشقان، چىڭخەي خانى دەپ ئاتالغانىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى لياڭجۇنى تىنچىتقاندىن كېيىن، خانىشنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى مۇقان قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ ئىچكىرىگە كۆچۈپ بەيئەت قىلىپ، دىڭجۇ③ ئايماق بېگىلىككە تەيىنلەنىدى. ئۇنىڭغا شىپىڭ گۇڭى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى.

بۇ چاغدا پايتەخت ئەمدىلا گۈەنجۇڭغا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، غەربىي ۋېي سۇلالىسى شەرققە جازا يۈرۈش قىلماقچى بولغاندا، جورجانلار شىمالىي چېگرىغا بېسىپ كىردى. شىمالغا جازا

يۈرۈشى قىلىشقا يېتىشەلمىگەنلىكتىن پادىشاھ ۋېندى④ قۇدىلىشىش ۋاستىسى ئارقىلىق جورجانلارنى بەزلىمەكچى بولۇپ، داۋ دېگەن قىزىنى خانىشلىققا ئېلىپ، بۈرۈنقى يەنۇ خانىشنى مەرتىۋىسىدىن قالدۇرۇپ، باشقا قەسىردە تۇرۇپ راھىبە بولۇشقا بۇيرۇدى. شۇنداقتىمۇ داۋ خانىش⑤ يەنىلا گۇمان ۋە ھەسەت قىلىپ، يەنۇ خانىشنى ئۆز ئوغلى، چىنجۇ⑥ ئايماق بېگى يۈەن ۋۇنىڭ قېشىغا كۆچۈرۈۋەتتى. پادىشاھ ۋېندى گەرچە دۆلەتنىڭ ئۇلۇغۋار پىلانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن مېھر ـ مۇھەببىتىنى ئۇنۇتماي، يوشۇرۇن ھالدا خانىشقا چېچىنى ئۆستۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. شۇنىڭغا قارىغاندا پادىشاھنىڭ ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىش مۇددىئاسى بارەك قىلاتتى. لېكىن، بۇ ئىش مەخپىي تۇتۇلغاچقا، ئوردا سىرتىدىكىلەر بىلمىدى.

غەربىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى ۋېندىنىڭ داتۇڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 540 ـ يىلى) ئەتىيازدا، جورجان ئېلىدىكىلەر خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتتى. ئالدىنقى قاتاردىكى لەشكەرلىرى شياجۇ ئايمىقىغا⑦ يېتىپ كەلدى. خېلى كۆپ كىشى دۇشمەنلەر داۋ خانىشنىڭ سەۋەبىدىن ھۇجۇم قىلدى، دەپ قاراشتى. پادىشاھ ۋېندى: «بىر ئايال ئۈچۈن تۇمەنمىڭ كىشىنى قوزغاپ يۈرۈش قىلىدىغان ئىش ئەمەس بولسۇن؟ ئەمما، بۇنداق گەپ ـ سۆز بار تۇرسا، مەن ئەمىر ـ لەشكەرلەرگە قانداقمۇ يۈز كېلەلەيمەن!» دېدى. ئۇ ئىشىنكائاغىسى⑧ ساۋچۇڭنى خانىشقا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش بۇيرۇق قىلىنغان يارلىقنى ئاپىرىپ بېرىشكە ئەۋەتتى. داۋ خانىش يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يىغلاپ تۇرۇپ ساۋچۇڭغا: «پادىشاھ ئالىيلىرى ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرگەي، تەڭرى ئۇنىڭغا دۇنيا ۋە بەخت ئاتا قىلغاي، مەن ئۆلگىنىمگە زادى ئۆكۈنمەيمەن» دېدى. يەنە ۋۇدۇ بېگىگە ۋىدالىشۇبلىشقا كېلىش بۇيرۇقى بېرىلدى. داۋ خانىش

شاھزادىگە ھەسرەت ـ نادامەت بىلەن تولغان ۋەسىيەت قالدۇردى. خانىش خېلى ئۇزاق يىغلىدى. مەھرەم ـ مۇھاپىزەتچىلەرمۇ كۆز يېشىنى توختىتىۋالالمىدى. ھېچكىم بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا قاراشقا پېتىنالمىدى. يەنە راھىبلار چاقىرتىپ كېلىنىپ دۇئا ـ تىلاۋەت سورۇنى راسلاندى. خانىش نەچچە ئون كېنىزەك ـ دېدەككە راھىبە بولۇشنى بۇيرۇدى. ئۇلارنىڭ چاچلىرىنى ئۆز قولى بىلەن چۇشۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىچكى ھوجرىغا كىرىپ، يوتقان بىلەن ئۆزىنى چۈمكەپ تۇنجۇقۇپ ئۆلۈۋالدى. شۇ يىلى ئۇ 31 ياش ئىدى.

پادىشاھ ۋېندىنىڭ داۋ خانىشى يۈجۈلۇ جورجانلار خانى ئاناغاينىڭ چوڭ قىزى ئىدى. ئۇ تەققى ـ تۇرقى كېلىشكەن، سۈمباتلىق، ئەقىللىق ئايال ئىدى. داتۇڭ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا جورجانلار شىمالدىكى چېگرا رايونلارغا پات ـ پات كىرىپ تۇرغاچقا، ۋېندى جورجانلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش توغرىسىدا كېلىشتى. فۇفېڭ بېگى يۈەن پياۋ يارلىق بويىچە جورجان مەلىكىسىنى ئاپىرىپ كېلىشكە باردى. جورجانلار شەرق تەرەپنى ئەزىزلەيتتى. خانىش كېلىش بىلەن چېدىرگاھ، ئىشىك، سېلىنچىلارنىڭ ھەممىسى شەرق تەرەپكە قارىتىلدى. 700 ھارۋا، 10 مىڭ ئات، 4000 تۆگە قاراتۇز نۇرغا كەلگەندە، ۋېي سۇلالىسىنىڭ سوۋغا بۇيۇملىرى ئاندىن ئېپكېلىنىدى. يۈەن پياۋ خانىشقا جەنۇب تەرەپنى ئەزىزلەشنى تەۋسىيە قىلدى. خانىش: «مەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانىنى كۆرمىگۈچە يەنىلا جورجان قىزىمەن، ۋېي سۇلالىسىدىكىلەر جەنۇب تەرەپنى ئەزىزلەۋەرسۇن، مەن يەنىلا شەرق تەرەپنى ئەزىزلەيمەن» دېدى. يۈەن پياۋ گەپ قىلالمىدى.

داتۇڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 538 ـ يىلى)، جورجان مەلىكىسى پايتەختكە يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭغا خانىش دەپ نام بېرىلدى. شۇ چاغدا، ئۇ 14 ياش ئىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2 ـ توم، 492 ـ، 506 ـ، 507 ـ بەتلەر)

---

① شىيەنمىڭدى (献明帝) — دەي خانلىقىنىڭ خانى توغبات شىجيەننىڭ ئوغلى. ئىسمى توغبات شى. جاڭسۇن جىڭ ئوردىدا دەي خانىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ۋەلىئەھد توغبات شى جاڭسۇن جىڭ بىلەن ئېلىشىپ زەخمىلەنگەن ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا «شىيەنمىڭدى» دېگەن نام بېرىلگەن.
(مۇھەررىردىن)

② فۇلو ئىچكىرىگە بېسىپ كىرگەندە (荷洛之内侮) — دەي خانلىقى خانى توغبات شىجيەن دەۋرىدە، يەنى جيەنگو 39 ـ يىلى، فۇجيەننىڭ باش ئەمىرلەشكىرى فۇلو 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، ئىچكىرىگە بېسىپ كىردى. دەي خانى ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەي، چوغاي تاغلىرىغا قاچتى. دەي خانلىقىنىڭ ئورنىغا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قۇرۇلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 9 ـ بەت)

③ دىڭجۇ (定州) — ئايماق. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تېيەنشىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 400 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى مەنچىڭنىڭ جەنۇبى؛ ئەنگو، رويائېنىڭ غەربى؛ جىڭجىڭ، گاۋچىڭ، سۇلۇنىڭ شىمالىدا. مەركىزى ھازىرقى دىڭشيەن ناھىيىسىدە. مىلادىيە 535 ـ يىلى غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى گۈەنجۇڭدىكى چاڭئەن شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1011 ـ بەت)

④ پادىشاھ ۋېندى (文帝) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى گاۋزۇنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ئىسمى يۈەن باۋجۇ. 535 ـ يىلدىن 551 ـ يىلغىچە غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بولغان.
(مۇھەررىردىن)

⑤ داۋ خانىش (悼后) — غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋېندىنىڭ خانىشى. جورجان خانى ئاناغاينىڭ چوڭ قىزى. ئىسمى يۈجۈلۇ. (« شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 507 ـ بەت)

⑥ چىنجۇ (秦州) — ئايماق. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دېڭشى، جېڭنىڭنىڭ جەنۇبى، چىڭشۇي ناھىيىسىنىڭ غەربى؛ شەنشى ئۆلكىسىدىكى فېڭشيەن، لۇياڭ؛ سىچۇەن ئۆلكىسىدىكى پېڭۈ ۋە چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى خۇاڭخې دەريالىرىنىڭ شەرقىغىچە بولغان رايونلىرى ئۆز ئىچىگە ئالغان. (بىر تومۇق « سىخەي» ، 1621 ـ بەت)

⑦ شياجۇ ئايمىقى (夏州) — تۈگۈەن شەھىرى. 3 ـ جىلددا بېرىلگەن② ئىزاھقا قارالسۇن.

⑧ ئىشكىئاغا (中常侍) — ئوردىغا كىرىپ ـ چىقىشقا رۇخسەت قىلىنغان، پادىشاھنىڭ ئەتراپىدا مۇلازىملىق قىلىدىغان ئەمەلدار. (بىر تومۇق « سىخەي» ، 1410 ـ بەت)

خانىشلارنىڭ تەرجىمھالى(Ⅱ)

جورجان مەلىكىسى يۈجۈلۇ جورجان قاغانى ئاناغاينىڭ قىزى ئىدى. جورجانلار قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن، غەربىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، بىرلىكتە شەرققە يۈرۈش قىلماقچى بولدى. گاۋخۇەن بۇنىڭدىن قاتتىق ئەنسىرەپ يۈردى. ئۇ دۇبىنى① جورجانلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، چوڭ ئوغلىغا جورجان مەلىكىسىنى بېرىشنى ئۆتۈندى. ئاناغاي: «خان گاۋخۇەن ئۆزى ئۆيلەنسە بولىدۇ» دېدى. گاۋخۇەن بىقارارلىقتا قالدى. ۋېي جىڭ②، خانئانا ۋۇمىڭ③ ۋە پادىشاھ ۋېن شياڭدى④ پەندى ـ نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن، گاۋخۇەن ئۆيلىنىشكە قوشۇلدى. ۋۇدىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 545 ـ يىلى) مۇرۇڭ يەن⑤ مەلىكىنى ئەكىلىشكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىلدى. جورجان مەلىكىسى جورجان قۇنچۇيى دەپ ئاتالدى. 8 ـ ئايدا، گاۋخۇەن مېھمان كۈتۈش قەسرىدە مېھمانلارنى كۈتۈۋالدى. ئاناغاي ئىنىسى تۈتۈجيانى قىزىنى ئاپىرىشقا ئەۋەتتى ھەمدە ئىنىسىغا: «نەۋرە كۆرگەندىن كېيىن، ئەلگە قايتىسىز بولىدۇ» دەپ تاپىلىدى. مەلىكىنىڭ مىجەزى چۈس، كەسكىن بولغاچقا، ئۆمۈر بويى خەنزۇچە سۆزلەشكە ئۇنىمىدى. گاۋخۇەن بىر قېتىم ئاغرىپ قېلىپ، مەلىكىنىڭ قېشىغا بارالمىدى، تۈتۈجيا بۇنىڭدىن ئاغرىندى. گاۋخۇەن كېسەل تۇرۇپ، ئوقيا ئېتىش سارىيىدىن تەختىراۋان بىلەن مەلىكىنى كۆرۈشكە باردى. مەلىكە ئەنە شۇ دەرىجىدە ئەتىۋارلاندى. گاۋخۇەن ئۆلگەندىن

كېيىن، گاۋ چېڭ جورجانلارنىڭ ئادەتتى بويىچە مەلىكىگە ئۆيلەندى. مەلىكە بىر قىز تۇغۇپ بەردى.

سازەندە ساۋ سېڭنۇ ئىككى قېتىنى تەقدىم قىلغانىدى. چوڭ پادىشاھنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، يۈزىنىڭ تېرىسى شىلىۋېلىنىدى. كىچىكى باربىت چېلىشقا ئۇستا بولغاچقا، كىچىك خانىشلىققا تەينىلىنىپ، ئاتىسى ساۋ سېڭنۇغا رىنەن بېگى دەپ مەرتىۋە بېرىلدى. ساۋ سېڭنۇ ئۆلگەندىن كېيىن، كىچىك خانىشنىڭ ساۋ مياۋداۋ قاتارلىق ئىككى ئىنىسى ئەزىزلىنىپ، ئىككىسىگە بىر كۈندە ۋىلايەت بېگى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى.

پادىشاھ ۋۇ چېڭدى⑥ نىڭ خانىشى ئاشىنا جەمەتىدىن بولغان تۇركلەرنىڭ مۇقان قاغانى ئېركىننىڭ قىزى ئىدى. تۇركلەر جورجانلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، چېگرا نېرىسىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلىدى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا بېسىپ كىرمەكچى بولدى. بۇ چاغدا، جۇ سۇلالىسى پادىشاھى ۋېنىدى چى سۇلالىسىدىكىلەر بىلەن زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىۋاتقان بولغاچقا، ئېركىن بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ يارەدەم ئالماقچى بولدى. ئېركىن ئەسلىدە قىزىنى جۇ پادىشاھى ۋېنىدىغا بەرمەكچى بولغانىدى. ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەي لەۋزىدىن يېنىۋالدى. جۇ پادىشاھى ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، بۇ ئىش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى. باۋدىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 564 - يىلى) 2 - ئايدا، چېنگۇڭ بېگى يۈۋېن چۈن⑦، شۇگۇڭ بېگى يۈۋېن گۇي⑧، شىگۇ گۇڭى دۇيى⑨، نەنئەن گۇڭى ياڭ جيەن⑩ قاتارلىقلارغا خانىش ئۈچۈن تەييارلانغان ئونچە - مەرۋايىت، تاۋار - دۇردۇن ۋە مەھرەملەرنى ھەم ئالتىنچى دەرىجىلىك كىچىك خانىشتىن تۆۋەن 120 كىشىنى ئېلىپ، ئېركىننىڭ چېدىرگاھىغا بېرىپ خانىشنى ئەكېلىش يارلىق قىلىنىدى. لېكىن ئېركىن چى سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ قۇدىلىشىش

تەلىپىگىمۇ قوشۇلغان بولۇپ، باشقىچە غەرىزى بار ئىدى. چېنگۇڭ بېگى يۈۋېن چۈن قاتارلىقلار كۆپ قېتىم تەلەپ قويغان بولسىمۇ، ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىدى. دەل شۇ چاغدا، بوران چىقىپ چاقماق چېقىپ قاتتىق يامغۇر ياغدى - دە، ئۇلارنىڭ چېدىرگاھىنى ئۆرۈۋەتتى. ئېركىن قاتتىق قورقۇنچقا چۈشۈپ، بۇنى تەڭرىنىڭ جازاسى دەپ قارىدى ھەمدە خانىشنى ئىززەت - ئېكرام بىلەن ئۇزىتىپ قويدى. يۈۋېن چۈن قاتارلىقلار خانىشنى ئېلىپ قايتتى. تەينخې 3 - يىلى (مىلادىيە 568 - يىلى) 3- ئايدا، ئۇلار يېتىپ كەلدى. جۇ پادىشاھى ۋۇدى ئۆزى ئالدىغا چىقىپ، قائىدە - يوسۇن بويىچە كۈتۈۋالدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 518 -، 526 -، 528 - بەتلەر)

---

① دۇبى (杜弼) — شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى، ھۆددەچى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1986 - بەت)

② ۋېي جىڭ (尉景) — شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. گاۋخۇەننىڭ ئاچىسىنىڭ ئېرى. باش ئەمىر لەشكەر، چىڭجۇ ئايماق بېگى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1953 — 1954 - بەتلەر)

③ خانئانا ۋۇمىڭ (武明皇太后) — شېنۇۋۇدى گاۋخۇەننىڭ خانىشى. ۋېنشياڭدى گاۋچېڭنىڭ ئاپىسى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 516 - بەت)

④ پادىشاھ ۋېنشياڭدى (文襄帝) — شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شېنۇۋۇدى گاۋخۇەننىڭ چوڭ ئوغلى، ئىسمى گاۋچېڭ. تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ۋېنشياڭدى دېگەن نامنى قوللانغان.

(مۇھەررىردىن)

⑤ مۇرۇك يەن (慕容俨) — شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي يۇڭجۇ ئايماق بېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1919 — 1920 ـ بەتلەر)

⑥ پادىشاھ ۋۇچېڭدى (武成帝) — پادىشاھ ۋۇدى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇ پادىشاھى ۋېندىنىڭ 9 ـ ئوغلى. ئىسمى يۇۋېن يۇەن، 561 — 577ـ يىللاردا جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بولغان.
(مۇھەررىردىن)

⑦ چېنگۇك بېگى يۇۋېن چۇن (陈公纯) — جۇ پادىشاھى ۋېنىدى يۇۋېن تەينىڭ 9 ـ ئوغلى. چېنگۇك بېگى بولغان.
(مۇھەررىردىن)

⑧ شۇگۇك بېگى يۇۋېن گۇي (许公宇文贵) — ۋۇچېڭ يىللىرىدا (مىلادىيە 559 — 560 ـ يىللىرى) شۇگۇك بېگىلىككە تەينىلەنگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2137 ـ، 2139 ـ بەتلەر)

⑨ دۇبى (窦毅) — جۇ سۇلالىسىدىكى داڭلىق ئەمەلدار دۇجىنىڭ جىيەنى. شىگۇۋ گۇڭى بولغان.
(مۇھەررىردىن)

⑩ نەنئەن گۇڭى ياڭ جىيەن (南安公杨荐) — جۇ سۇلالىسى بىلەن جورجان، تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق ئورنىتىش ئۈچۈن كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەن تۆھپىكار ئەمەلدار.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2395 — 2396 ـ بەتلەر)

ۋېي شاھزادىلىرىنىڭ تەرجىمھالى

پادىشاھ جاۋچېڭدىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، فۇجيەن① شىگتاك② گۇڭى فۇلو قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، جەنۇبتىكى چېگرا رايونلارغا بېسىم كىرگۈزدى. پادىشاھ جاۋچېڭدى③ لېۋ كۇرېننى④ شىزىلىك تېغىدا⑤ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتى. پادىشاھ جاۋچېڭدى ئەينى ۋاقىتتا كېسەل ئىدى. شۇڭا، ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇنغا قوماندانلىق قىلالمايتتى. شۇنىڭ بىلەن قوشۇننى باشلاپ چوغاي تاغلىرىدا⑥ پاناھلاندى. ئاندىن چوڭ قۇمۇلۇقتىن ئۆتۈپ شىمالغا ماڭدى. قاڭقىللارنىڭ ھەر تەرەپتىن قىلغان ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاچقا، يەنە قۇمۇلۇقتىن ئۆتۈپ جەنۇبقا كۆچتى. فۇلونىڭ قوشۇنى چېكىنگەندىن كېيىن، يونجۇڭغا قايتىپ كەلدى.

چېن بېگى توغبات خەننىڭ ئوغلى توغبات جېن⑦ جىگەرلىك، قەيسەر كىشى ئىدى. پادىشاھ شىزۇ زامانىدا ئوردىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر نازارەتچىلىكىگە تەينىلەندى. پادىشاھقا ئەگىشىپ جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، دۇشمەننىڭ باشقا قوۋمىغا يولۇقۇپ قېلىپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرالمىدى.

توغبات جېن تاغ باغرىغا كېلىپ، ئاتلارنىڭ ئېگەر ـ توقۇمىنى ئالدۇرۇۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، بۆكتۈرمە باردەك ھالەتنى شەكىللەندۈردى. دۇشمەنلەر بۇنىڭغا ئىشىنىپ قالدى ـ دە، قېچىپ كېتىشتى.

چېنلىيۇ بېگى يۇەن چېەننىڭ ئىنىسى يۇەن چۇڭ پادىشاھ

تەيزۇغا ئەگىشىپ جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئاتلاندى. ھەرقايسى قوشۇنلارغا باشچىلىق قىلىپ چوڭ كۆل⑧ بويىدىن يولغا چىقىپ، جوشيې تېغىدىن⑨ ئۆتۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىنى ساراسىمگە سالدى. ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا جىڭ بېگى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى.

يۈەن خۇيىنىڭ يەنە بىر ئىسمى يۈەن شۇيىڭ بولۇپ، ساقال - بۇرۇت، قاش - كىرپىكلىرى كېلىشكەن، ئىش - ھەرىكىتى چەبدەس ئىدى. تۇركلەر ئارقا - ئارقىدىن چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالدى. ئوردا تۇركلەر بىلەن قۇدىلاشماقچى بولۇپ، يۈەن خۇينى 100 مىڭ تۇپ تاۋار - دۇردۇن سېتىۋېلىپ تۇركلەرگە ئەلچىلىككە بېرىشقا ئەۋەتتى. يۈەن خۇي بېرىپ پايدا - زىيانىنى ئېنىق چۈشەندۈردى. قاغان خۇشال بولۇپ، ئۆزىنىڭ داڭلىق خانىنى يۈەن خۇي بىلەن بىللە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي يۈەن خۇي ئوردا ئۇچ ئەمرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى بولۇپ ئۆستۈرۈلدى. جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى تۇرك خانىشىغا ئۆيلەندى. يۈەن خۇي يەنە سوۋغا ئاپىرىشقا ئەۋەتىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2 - تۇم، 560 -، 563 -، 575 -، 576 - بەتلەر)

---

① فۇجيەن (荷坚) — ئالدىنقى چىن خانلىقىنىڭ خانى. مىلادىيە 357 — 385 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان، دىلار قۇۋمىدىن. دەسلەپتە دۇڭخەي بېگى بولۇپ، ئالدىنقى يەن، ئالدىنقى لياڭ، دەي خانلىقلىرىنى مۇنەرەز قىلىپ، شىمالىي جۇڭگونىڭ كۆپ قىسمىنى بىرلەككە كەلتۈرگەن. فېيشۇي ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىچكى جەھەتتە قارشىلىقلا ئۇچراپ، مىلادىيە 385 - يىلى چاڭلارنىڭ سەرداری ياۋچاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«ۋېينامە. فۇجيەنىنىڭ تەرجىمىھالى» دىن)

② شىڭتاڭ (行唐) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربىدە.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 797 - بەت)

③ پادىشاھ جاۋچېڭدى (昭成帝) — دەي خانى. ئىسمى توغبات شىجىيەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى داۋۇۋدى توغبات گۇيىنىڭ بوۋىسى. جىيەنگو 39 - يىلى فۇجيەن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، چوغاي تاغلىرىغا قاچتى. قايتقاندىن كېيىن، ئۆز ئوغلى توغبات شىجۇن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 -، 9 - بەتلەر)

④ لىيۇ كۇرېن (刘库仁) — توغبات يۈلۇنىڭ قىزىنىڭ ئوغلى بولۇپ، توغبات شىجيەنىنىڭ قول ئاستىدا ئەمەلدار بولغان. توغبات گۇي پادىشاھ بولۇشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 732 — 733 - بەتلەر)

⑤ شىزىلىڭ تېغى (石子岭) — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى گۇشىن خوشۇنىنىڭ شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 4 - دەپتەر، 48 —49 - بەتلەر)

⑥ چوغاي تاغلىرى (阴山) — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان تاغ تىزمىسى، شەرقتىن غەربكىچە 1200 كىلومېتىر كېلىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 411 - بەت)

⑦ توغبات جېن (拓) — پادىشاھ جاۋچېڭدى توغبات شىيىجيەنىنىڭ 3 - ئوغلى چىن بېگى توغبات خەنىنىڭ ئوغلى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 561 -، 564 - بەتلەر)

⑧ چوڭ كۆل (大泽) — بۇ يەردە بايقال كۆلىنى كۆرسەتسە كېرەك.
(مۇھەررىردىن)

⑨ جوشيې تېغى (涿山邪) — قەدىمكى تاغ نامى. ئورنى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ماندال گوبىنىڭ غەتراپىدا.
(مۇھەررىردىن)

پادىشاھ تەيزۇ، تەيزۇڭ، شىزۇنىڭ شاھزادىلىرىنىڭ تەرجىمھالى

ۋېي پادىشاھى شىزۇ نەنپىڭ بېگى توغبات خۇندىن خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭ ماھارىتى ۋە تالانتىغا ئەھمىيەت بەردى. دائىم ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ، مەھرەم قىلىپ ئىشلەتتى. ئۇنىڭ دەربجىسىنى پەپدىنپەي ئۆستۈرۈپ لياڭجۇ باسقاق سانغۇنلۇقىغا تەينىلەپ، غەربىي رۇڭ① قوشۇنىغا نازارەتچىلىك قىلدۇردى. قوشۇمچە غەربىي پۇرتىنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى چېرىكچى② لىكىنى بەردى. لياڭجۇ ئايىمقى دائىرىسىدە ئۇنىڭ ئىناۋىتى ئۈستۈن ئىدى.

ۋېي پادىشاھى تەيزۇ جورجانلارغا ھۇجۇم قىلىپ، جوشيې تېغىدىن ئۆتكەندە، توغبات جيەنگە③ ئارقا سەپنى قوغداپ مېڭىش بۇيرۇقى بېرىلدى. ئۇنىڭ ئاتقان ئوقى زايا كەتمەيتتى. ساداقتىن ئوق ئۇزۇشى بىلەنلا ئوق تەگكەنلەر يەر چىشلەيتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ ھەيۋىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىنى تىترەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ يەنە پادىشاھقا ئەگىشىپ لياڭجۇنى تىنچىتىپ، جەڭلەردە نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتتى. يەنە تۇفا باۋجۇ④ نى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇرلىدى ۋە ئۇنىڭ كاللىسىنى پايتەختكە ئەۋەتىپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا، جۇرچى ئۇرغۇنى ⑤ تەسلىم قىلدى. ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا «جۇاڭ بېگى» دەپ نام بېرىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى توغبات رېن ئاتىسىنىڭ مەرتىۋىسىگە

ژارىسلىق قىلدى.

تەيپىڭ جېنجۇن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 422 ـ يىلى) توغبات فۇلو⑥ غا جىن بېگى ۋە ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى⑦ دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. كېيىن ئۇ گاۋپىڭ⑧، لياڭجۇدىكى قوشۇنلارغا باشچىلىق قىلىپ تۈيغۇنلاردىن مۇلىيامغا ھۇجۇم قىلدى. قوشۇن لېيدۇغا بارغاندا، ئۇ ھەرقايسى قوشۇن سەركەردىلىرىگە: «چوڭ يول بىلەن ھۇجۇم قىلساق، ھەربىي يۇرۇش خەۋىرىمىز ئالدىنئالا تارقىلىپ كېتىپ، دۈشمەنلەر چوقۇم يىراقتا قېچىپ كېتىدۇ. شۇڭا، يوشۇرۇن يۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئويلىمىغان يېرىدىن چىقىشىمىز لازىم. بۇ دېگەن ئەي شۇ پادىشاھلىقنىڭ يوقىتىشتا قوللانغان چارە⑨» دېدى. سەركەردىلەرنىڭ ھەممىسى بۇنداق قىلىش تەس دەپ قوشۇلمىدى. توغبات فۇلو: «سانغۇن بولغان كىشى غەلىبە قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. يىراق يەردە جەڭ قىلغاندا، پايدىلىق تەدبىرنى تاللاشتا مۇستەبىتلىك قىلىسىمۇ بولىدۇ» دېدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەر چېغىر يول بىلەن يۇرۇش قىلىپ، دامۇ كۆۋرۈكىگە بارغاندا، مۇلىيام قوۋمىدىكىلەر ئالاقزادە بولۇپ، بەيلەنگە⑩ قاچتى. مۇلىيامنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى سىيام خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىگە قاچتى. ئۇلارنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇنى ئەل بولدى.

تەيپىڭ جېنجۇن 8 ـ يىلى (مىلادىيە 447 ـ يىلى) توغبات فۇلو ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغلى بولمىغاچقا سۈيۈرغاللىقى بىكار قىلىندى.

جورجان قاغانى ئاناغاي دۆلىتىگە قايتقان بولسىمۇ، لېكىن ئادەملىرى ئاچ قالغاچقا، ئارقا ـ ئارقىدىن چېگرىدىن ئىچكى جايلارغا كىرىۋالدى. ئاناغاي شىمالىي ۋەيىن مەھكىمىسىدىن يارىدەم قىلىشنى ئۆتۈندى. يۇەن فۇ⑪ نى شىمالىي ۋەيسىلىككە تەينىلەش ھەم يارىدەمگە ئەۋەتىش يارلىق قىلىندى، يۇەن فۇ پادىشاھقا مەسىلىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا مەلۇماتنامە

سۇندى. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«تېرىنى كېيىم قىلىپ كېيىدىغان كىشىلەر ئاشلىق يەپ باقمىغان، ئۆرپ ـ ئادەتتىگە ئاساسەن ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش، ئۆكسۈپ قالغان نەرسىلەرنى يارىدەم قىلىش كېرەك. بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۇۋ يىللىرىدا ھون تەڭرىقۇتى شىمالىي چېگرىغا كېلىپ بەيئەت قىلغان. شۇ چاغدا، خېدۇڭدىن توشۇپ كېلىنگەن 25 مىڭ خو⑫ ئاشلىق، 36 مىڭ تۇياق چارۋا ئۇلارغا ئاپىرىپ بېرىلگەن. بۇ ئالدىنقى دەۋرلەردە كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىش، يېڭى بەيئەت قىلغان قەبىلىلەرنى بەزلەش، يىراقتىكى مىللەتلەرنى يۇمشىتىش ئۈچۈن قوللىنىلغان ئەڭ دانا سىياسەت ھېسابلىنىدۇ. مەن ئۇلارغا ئىنەك، ساغلىق بېرىشنى تەكلىپ قىلىمەن. بۇ ئۇلارغا ئوزۇق بولىدۇ. چارۋىچىلىقى روناق تاپسا، ئۇلارغا پايدىلىق بولىدۇ. ھايۋانلارنىڭ ياخشى يېرى شۇكى، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتىنى ھەم كېيىم ھەم ئوزۇق قىلغىلى بولىدۇ. دۈڭ ھېگمۇ مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۇلار يەنىلا يەتتە ئايماقتا ئولتۇراقلاشسا، كەڭ، ئادەمى ئاز رايونغا ئورۇنلاشتۇرغىلى بولىدۇ، دېدى. مېنىڭچە يۇرتنى سۆيۈش ئادەمنىڭ تەبىئىتى. شۇنداق ئىكەن، كېنم ئىچكىرىگە كۆچۈشكە ئۇنايدۇ؟ ناۋادا، مېنىڭ تەكلىپىم ماقۇل كۆرۈلۈپ، ئۇلارغا مال ـ چارۋا يارىدەم بېرىلسە، ئۇلار ئانا ماكانىنى سۆيۈپ ـ قەدىرلەپ، چوقۇم ئەسلى يۇرتىغا قايتىدۇ. ئەگەر ئۇنداق قىلمىساق، ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلىشىپ قېلىشى مەنئىي قىلىنسا، زىيان كېلىپ چىقىدۇ. ناۋادا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلسە، بۇمۇ مەڭگۈلۈك ئەمەس قىلىش سىياسىتى بولماي قالىدۇ. چۈنكى سياقى ئادەم، قەلبى ھايۋان كەبى قوۋمنىڭ كېتىش ياكى قېلىشنى خالايدىغانلىقىنى پەرەز قىلىش تەس. ئۇلارنىڭ يەر ـ شارائىتى ئالماشتۇرۇلسا، ئاغرىق ـ كېسەل پەيدا بولىدۇ. نۇرغۇن پاراكەندىچىلىك

تۇغۇلىدۇ. كىشىنى تېخىمۇ ئەنسىرىتىدىغىنى، قىينىچىلىقتا قالغاندا ئۆلگۈچىلەر يەنمۇ كۆپىيىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ قېيقالغان قوۋمى يەنىلا قۇملۇقتا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلغان ھامان كونا ئۇۋىسىغا قايتىپ كېتىدۇ ـ دە، چوقۇم يېزا ـ كەنتلەرنى خانىۋەيران قىلىدۇ ۋە بۇلاپ ـ تالايدۇ، پۇقرانى ئانىي تاپىدۇ. مالىمانچىلىق تۇغدۇرغاندىن كېيىن تىنچىتقاندىن كۆرە، ئىش تېخى باشلانمىغاندا ئالدىنى ئالغان تۈزۈك.

مال ئالماشتۇرۇشنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ قەدىمكى زامانىدا بارلىققا كەلگەن، سودا ئىشلىرى كېيىن رونىق تاپقان. خۇاشيالار بىلەن ھونلار يارىشىپ، ئۆتكەل بازارلىرىنى بەرپا قىلغان. ھازىر قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكىلەر ئاچارچىلىقتىن قېنىنالغاچقا، پۇتلىرى گۆرگە ساڭگىلاپ قالغاندەك ھالدا تۇرماقتا. ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمىدىن باشقا چوقۇم سودىلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر ئۇلار تەلەپ قىلسا، ئىجازەت بېرىش لايىق دەپ قارايمەن.»

«ئۇلۇغۋار نىشانى بارلار كىچىك نام ـ ئاتاق بىلەن ھېسابلاشمايدۇ. يىراق كەلگۈسىنى كۆزدە تۇتقانلار كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەت بىلەن چەكلەنمەيدۇ. شىمال ۋە غەربتىكى مىللەتلەرنىڭ زەئىپلىشىشى ياكى قۇدرەت تېپىشى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئانچە ئوخشاش بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئاسىيلىق قىلىش ۋە بەيئەت قىلىش ئەھۋالىنى مۇھاكىمە قىلغىلى بولىدۇ. جۇ سۇلالىسى ⑬ شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئوتتۇراھال سىياسىي ئۇنۇمگە ئېرىشتى. خەن سۇلالىسىنىڭ سىرتقا جازا يۈرۈشى قىلىشى ئازراقلا نەتىجىگە ئېرىشتىى. بۇرۇن دەي پايتەختى⑭ دە ھامان نۇرغۇن لەشكەر تۇرغۇزۇلۇپ، چېگرىنى قوغداشقا تەييارلىق قىلىنىپ، ئەمىر ـ لەشكەرلەر ھېرىپ ھالدىن كېتەتتى. شۇنچە رىيازەت چېكىپ بەدەل تۆلەنگەن بولسىمۇ، جورجانلارنى يەنىلا بەيئەت قىلدۇرالمىغاندى. ئەمدى،

تەڭرى بۇيۇك ۋېي سۇلالىسىگە بەخت ئاتا قىلدى. ئۇلارنىڭ زەئىپلىشىپ مۇنقەرز بولىدىغان ۋاقتىمۇ بولدى. ئوردىنىڭ جاھانغا يەتكۈدەك شاپائىتى، ھاياتلىق ئاتا قىلغۇدەك خىسلىتى بار. پىتراپ كەتكەن قەبىلىلەر جەم قىلىنىپ، ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن ئاپىرىپ قويۇلسا، قايتىپ كېتىش بۇيرۇلسا بولىدۇ. مۇشۇ پەيتتە، ئۇزاق مۇددەتلىك تەدبىر ئۇستىدە ياخشى ئويلىنىش زۆرۈر.

مېنىڭچە، ئەھۋال ئۆزگىرىپ تۇرسىمۇ، يەنىلا بىر قانۇنىيەت بويىچە كۆزەتكىلى بولىدۇ، كەلگۈسىدىكى ئىشلار نامەلۇم بولسىمۇ، بۇرۇنقى ئىشلار ئارقىلىق قىياس قىلىش مۇمكىن. خەن پادىشاھى شۇەندى⑮ زامانىدا قوغشار تەڭرىقۇت⑯ چېگرىغا كېلىپ بەيئەت قىلغاندا، خەن سۇلالىسى دۇك جۇك، خەن چاڭلارنى چېگرىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ لەشكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، قوغشار تەڭرىقۇتنى شىمالدىكى چېگرىدىن ئۇزىتىپ قويۇشقا ئەۋەتكەن. شۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى چېگرىنى قوغداشقا ھەمكارلاشتۇرغان. خەن پادىشاھى گۇاڭۋۇدى ⑰ زامانىغا كەلگەندە، يەنە ئەمىر نۆكەر⑱ دۇەن بىنغا سىلاۋچىنبەگ تەيىنلەپ، تەڭرىقۇت تۇرۇشلۇق جايغا ئونىڭ ھەربكىتىنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلىندى. بۇلارنىڭ ھەممىسى چېگرىنى تىنچىتىشنىڭ ياخشى چارىسى، چېگرىنى ئەمىن تاپقۇزۇشنىڭ لايىق تەدبىرى ئىدى. ھازىر ئوردىمىزنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى قەدىمكى زامانىدىكىدىن قېلىشمايدۇ. جورجان ئېلىنىڭ زەئىپلىشىشىمۇ بۇرۇنقى ئەھۋالغا ئوخشايدۇ. بۇرۇنقى مۇۋەپپەقىيەتلىك تەدبىرلەرگە ئەمەل قىلىپ، بۇرۇنقى ئىشلارنى ئۇلۇغ قىلىپ، تاشلاندۇق جايلىرىمىزدا ئۇلارنىڭ ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىشىغا يول قويۇشىمىز لازىم. ئۇلارنى بەزلەش ئۈچۈن ئەمەلدارلارنى قويۇشىمىز؛ چېگرىنى قوغداش قۇدرىتىمىزنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، چېگرىدىكى مۇھاپىزەتچى

لەشكەرلەرنى كۆپەيتىشىمىز؛ كەڭ قورساق، شەپقەتلىك بولۇش سىياسىتى ئارقىلىق ئۇلارنى ئىدارە قىلىشىمىز، يىراقنى كۆزلىگەن سىياسەت ئارقىلىق ئۇلارنى تىزگىنلىشىمىز كېرەك. شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى يېقىنچىلىق قىلغاندا مەككارلىق قىلمايدىغان، مۇناسىۋەت يىرىكلىشىپ قالغاندىمۇ يۇز ئۆرىمەيدىغان قىلىش لازىم. ھازىر شىمالدىكى چېگرا بويلىرىغا جايلاشقان ھەربىي قورغانلارنىڭ سانغۇنلىرى بۇرۇنقى تۈزۈم بويىچە دائىم بىر ئادەمنى دەيجۇن ۋە يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىنىڭ سىرتىدىكى جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئەۋەتىۋاتىدۇ. بىز ئۇلارغا مۇداپىئە ئىشلىرىنى تەكشۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلىشىمىز لازىم. بۇ پادىشاھ دانا، تەدبىرلىك بولسا، ئەتراپتىكى تائىپىلەر ئىتتىپاقتىچان بولىدۇ، دېگەنلىكتۇر.»

«قەدىمكىلەر باشقا مىللەت كىشىلىرىدىن بەكمۇ ھەزەر ئەيلەپ، بەيئەت قىلغانلارغىمۇ كۆچلۈك رەقىبتەك مۇئامىلە قىلغان. لەشكىرىي كۈچ سىرتقا قارىتىلىپلا قالماي، ئىچكى مالىمانچىلىقنىڭمۇ ئالدىنى ئالىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ قوۋملىرىنى تارقاقلاشتۇرۇپ قايتا ئورۇنلاشتۇرساق، ھەرقايسى ئايماق ۋە قورغانلار بىر - بىرىدىن بۆلۈۋېتىلىدۇ - دە، ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى توشۇپ يەتكۈزگىلى بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ يۇز ئۆرۈپ، مالىمانچىلىق سېلىشنى ئالدىنئالا بىلىش تەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چېگرا رايونلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ چارۋىلىرى يايلاقلارغا تارالغان. شىمالدىكى تائىپىلەر ئاچكۆز بولىدۇ، بايلىقنى كۆرسىلا بۇلاپ - تالىماقنى ئويلايدۇ. بۇياقنىمۇ مۇداپىئە قىلىش، ئۇياقتىنمۇ ھوشيار بولۇش لازىم. شۇنداق ئىكەن، لەشكەر ئاز بولسا بولمايدۇ. قالايمىقان كۆچۈش داۋامىدا ئاسانلا ۋەقە تۇغۇلىدۇ. ئۇلارنى يۇرتۇڭغا كەت دەپ قوغلىساق، خۇشال بولۇپ كېتىشى ناتايىن. ئۇلارنى ئايماق - ۋىلايەتلەرگە تەقسىملەپ، ئىچكىرىگە كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرايلى دېسەك،

بۇنىڭغىمۇ ماقۇل دېمەيدۇ. ئەھۋال شۇنداقكەن، بۇنىڭغا جەزمەن نۇرغۇن خىراجەت كېتىدۇ.» ئوردا ئۇنىڭ تەكلىپىنى تەستىقلىمىدى.

يۇەن فۇ ئاق يولۋاس بەلگىلىك ئەلەمنى كۆتۈرۈپ رۇشۇەن⑲، خۇيخۇاڭ⑳ جىلغىلىرىغا بېرىپ ئاناغايدىن ھال سورىدى. ئاناغاي 300 مىڭ ئادىمىم بار دەپ، كۆڭلىدە ئىسيان كۆتۈرۈشنى ئويلاپ، يۇەن فۇنى تۇتۇپ قالدى. ئۇنى كىگىز يېپىلغان ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ھەر كۈنى بىر قاچا قىمىز، بىر پارچە گۆش بېرىپ تۇراتتى. جورجانلار يىغىلغاندا، ئۇنى شەرق تەرەپتە ئولتۇرغۇزۇپ، ۋەيس دەپ ئاتاپ ناھايىتى ھۆرمەتلىدى. ئاناغاي جەنۇبقا تاجاۋۇز قىلىپ بۇرۇنقى پايتەختكە㉑ باردى. كېيىن، ئاناغاي يۇەن فۇ قاتارلىقلارنى قايتۇردى ھەمدە كەچۈرۈم سوراپ مەكتۇپ سۇندى. مۇناسىۋەتلىك مەھكىمىلەر يۇەن فۇنىڭ دېلوسىنى يارغۇچى بەگكە㉒ تاپشۇردى. يارغۇچى بەگ قارىمىقىدىكى ئەمەلدار گاۋ چېەنزى يۇەن فۇ ۋەزىپىسىنى ئادا قىلمىدى دەپ، ئۇنىڭغا سۇرگۈن قىلىش جازاسى بەردى.

شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى تېلىلار يۇز ئۆرۈگەندىن كېيىن، ئوردىدا توغبات شېن㉓ نىڭ پىكرىنى قايتا ئويلىنىپ كۆرۈش كېرەك، دېگەن غۇلغۇلا بولدى. ئوردا ھەرەم ئاغىسى㉔ لى داۋيۇەننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، ھەربىي قورغاننى ئايماق قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئارزۇسىغا لايىقلاشماقچى بولدى. دەل شۇ چاغدا ئالتە ھەربىي قورغاندا مالىمانچىلىق تۇغۇلغاچقا، يۇقىرىقى مەقسەت ئىشقا ئاشمىدى. توغبات شېن كېيىن: «ھازىر ئالتە قورغاندا مالىمانچىلىق يۇز بەردى، قاتتىللارنىڭ ئىككى قوۋمىمۇ ئۇلارغا شېرىك بولدى، ھالىدىن كەتكەن لەشكەرلەرنى ئەۋەتىپ جازا يۈرۈش قىلغان بىلەن دۈشمەننى بويسۇندۇرالمايمىز. سەرخىل

ئەمر ـ لەشكەرلەرنى تاللىساق، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى خېتىجۇ ئايمىقى قاتارلىق مۇھىم جايلارنى ساقلىسا، كېيىنچە بىر ئامال قىلساق» دەپ تەكلىپ بەردى. لى چۈك ھەربىي يۇرۇشتىن قايتىپ كەلگىچە، توغبات شېن ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل بولدى. بالىنىڭ جورجانلاردىن قېچىپ، جەنۇبقا يۆتكىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 2 ـ تۇم، 595 ـ، 603 ـ، 604 ـ، 613 ـ، 619 ـ بەتلەر)

---

① غەربىي رۇك (西戎) — قەدىمكى زاماندا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئەتراپىدا ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان رۇئېلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. بەزى كىتابلاردا غەربىي يۇرتتا ياشىغان مىللەتلەرمۇ غەربىي رۇئېلار دەپ ئاتىلىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1831 ـ بەت)

② غەربىي يۇرتنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى چېرىكچى (护西域校尉) — غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگىگە قارايدىغان ئەمەلدار.

(«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 38 ـ بەت)

③ توغبات جىەن (拓拔健) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيزۇئېنىڭ 5 ـ ئوغلى. يۇئېچاڭ بېگى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 601 ـ، 603 ـ بەتلەر)

④ تۇفا باۋجۇ (周发保秃) — سىيانبېيلارنىڭ توغبات قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقىدىن. فامىلىسى تۇفا، ئىسمى باۋجۇ بولۇپ، جاڭيې بېگى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشكەن. تەيئەن 5 ـ يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن.

(مۇھەررىردىن)

⑤ جۇرچى ئۇرغۇ (沮渠无讳) — شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ

سەردارى. جۇرچى مونسۇننىڭ ئوغلى، جۇرچى مۇقاننىڭ ئىنىسى. جيۇچۇەن بېگى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3085 ـ بەت)

⑥ توغبات فۇلۇ (晋王伏罗) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شىزۇ توغبات تاۋنىڭ 2 ـ ئوغلى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 604 ـ بەت)

⑦ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى (车骑将军) — جەڭ ھارۋىلىرى ۋە ئاتلىق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلغۇچى سانغۇن.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1338 ـ بەت)

⑧ گاۋپىك (高平) — قەدىمكى ناھىيە. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ھەربىي قوزغان قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. جېڭگۇاڭ يىللىرىغا كەلگەندە، يەنە ناھىيە قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن: ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۇەن ناھىيىسىدە.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 2043 ـ بەت)

⑨ دېڭ ئەي شۇ پادىشاھلىقىنى يوقىتىشتا قوللانغان چارە (邓艾禽蜀之计) — ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە، ۋېي پادىشاھلىقىدىكى غەربىي تىنچىتقۇچى سانغۇن دېڭ ئەي شۇ پادىشاھلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئادەم ئايىغى تەگمىگەن چىغىر يوللار ئارقىلىق ئۇزۇن يول بېسىپ، دۈشمەنگە بىلىندۈرمەيلا ئاستانە چېڭدۇغا يېقىن جايلاردا پەيدا بولۇپ، ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم باشلاپ، شۇ قوشۇنلىرىنى يوقاتقان.

(مۇھەررىردىن)

⑩ بەيلەن (白兰) — قەدىمكى قوۋم. چاڭلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تاڭغىت چاڭلار بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن بولغان. ياشىغان يېرى ھازىرقى چېڭخەي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبى ۋە سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىدە.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1758 ـ بەت)

⑭ يۇەن فۇ (元孚) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى شىزۇ توغبات تاۋنىڭ 4 ـ ئوغلى لىنخۇەي بېگى توغبات تەننىڭ نەۋرىسى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 611 ـ بەت)

⑫ خو (斛) — بىر خو 10 كۇرەگە توغرا كېلىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

⑬ جۇ سۇلالىسى (周朝) — مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 841 ـ يىلى جۇ خانى ۋۇۋاڭ قۇرغان سۇلالە. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 256 ـ يىلى يوقىتىلغان.
(مۇھەررىردىن)

⑭ دەي پايتەختى (代京) — دەي خانلىقىنىڭ پايتەختى شىمالىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

⑮ خەن پادىشاھى شۈەندى (汉宣帝) — خەن سۇلالىسىنىڭ 9 ـ ئەۋلاد پادىشاھى بولۇپ، ئىسمى لىيۇ شۈن. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 72 — 49 ـ يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن.
(«خەننامە» ، 209 ـ بەت)

⑯ قوغشار تەڭرىقۇت (呼韩邪) — ھونلارنىڭ سەردارى. خەن پادىشاھى شۈەندىنىڭ شېنجۇ 4 ـ يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 58 ـ يىلى) تەڭرىقۇت بولغان. خەن پادىشاھى يۈەندى دەۋرىدە ۋاڭ جاۋجۇننى ئالچىلىققا ئالغان. كېيىن خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان.
(«خەننامە» ، 1738 ـ بەت)

⑰ خەن پادىشاھى گۇاڭۋۇدى (汉光武帝) ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 — مىلادىيە 57 ـ يىللىرى) —شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى. مىلادىيە 25 — 57 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان. ئىسمى

لىيۇ شيۇ.
(«كېيىنكى خەننامە. خەن گۇاڭۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

⑱ ئەمىر نۆكەر (将郎中) — خانىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ۋە كۆتكۈچىلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. ئورنى سانغۇندىن تۆۋەنرەك.
(تۇزىتىلگەن «سىيۇەن» ، 90 ـ بەت)

⑲ رۇشۇەن (柔玄) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكى ئالتە مەشھۇر ھەربىي قورغاننىڭ بىرى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى شىڭخې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1831 ـ بەت)

⑳ خۇەيخۇاڭ (怀荒) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكى ئالتە مەشھۇر ھەربىي قورغاننىڭ بىرى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جاڭبېي ناھىيىسىدىن موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىگە كىرىدىغان شەرقىي ئۆتكەل ئەتراپىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 864 ـ بەت)

㉑ بۇرۇنقى پايتەخت (旧京) — شىڭلىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

㉒ يارغۇچى بەگ (廷尉) — توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى بولۇپ، ئەدلىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل.
(«بىر تومۇق «سىخەي» ، 497 ـ بەت)

㉓ توغبات شېن (拓拔深) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شىزۇ توغبات تاۋنىڭ 5 ـ ئوغلى گۇاڭياڭ بېگى توغبات جىيەننىڭ نەۋرىسى. گۇاڭياڭ بېگى دېگەن مەرتىۋىگە ۋارىسلىق قىلغان. پادىشاھقا مەكتۇپ سۇنۇپ، چېگرا ئىشلىرى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ پىكرىنى بايان قىلغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 616 ـ ، 618 ـ بەتلەر)

㉔ ھەرەم ئاغىسى (黄门侍郎) — ئوردا خەزىنە بېگى تەۋەسسىدىكى ئاپپاراتتا خىزمەت ئۆتىگۈچى ئەمەلدار بولۇپ، خانىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا، ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ۋە بەگلەر خان بىلەن كۆرۈشكەندە ئۇلارنى ئۆز ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇشقا مەسئۇل.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» ، 4179 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 17 ـ جىلد

ۋېي پادىشاھى جىڭمۇدىنىڭ 12 ئوغلىنىڭ تەرجىمھالى(I)

توغبات تەبغاچ① گە خېپىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 461 ـ يىلى) رۇيىن بېگى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. كېيىن، ئوردا ئەمەلدارى بولدى. ۋېي پادىشاھى گاۋزۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ئوردا ئىشلىرى ۋازارىتىنىڭ دىۋان بېگى خۇموخەن غەربىي تېلى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئوردا ياساۋۇللۇقىغا تالليغاندا، ئۇلاردىن نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك ئالغاچقا، جامائەتنىڭ غەزىپى قوزغالدى. ئۇلار خۇموخەن ۋە گاۋپىڭنىڭ مۇۋەققەت باسقاق سانغۇنى شى لىڭنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن، تېلى قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى ئىسيان كۆتۈردى. توغبات تەبغاچ بىلەن باش غوجىدار② لو يۈنگە ئۇلارنى باستۇرۇش ھەققىدە يارلىق بېرىلدى. تېلىلارنىڭ ئالدىنقى سەپ قوشۇنى يالغان تەسلىم بولغاندا، لو يۈن بۇنىڭغا ئىشىنىپ قالدى. مۇئاۋىن سانغۇن يۈەن فۇ: «تېلىلارنىڭ ئەلپازى باشقىچە تۇرىدۇ، ۋەقە تۇغدۇرۇشى مۇمكىن. ھازىر ھۇشيار بولمىساق، ئۇلار سۈيقەست قىلىدۇ» دېدى. لو يۈن بۇ گەپكە ئېرەن قىلمىدى. تېلىلار تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، لو يۈننى ئۆلتۈردى. توغبات تەبغاچ ئۆز جېنىنىلا ساقلاپ قالالىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3 ـ توم، 639 ـ بەت)

---

① توغبات تەبغاچ (拓拔天赐) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ

پادىشاھى شىزۇ توغبات تاۋنىڭ نەۋرىسى. ئۇنىڭ دادىسى توغبات خۇاڭ كېسەل بىلەن 24 يېشىدا ئۆلۈپ كەتكەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 639 ـ بەت)

② باش غوجىدار (中事给) — پەخرىي نام. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ نامغا ئېرىشكەن ھەرقانداق ئەمەلدار ئوردىغا كىرىپ خانغا يېقىنلىشالايتتى ۋە پىكىر ـ تەكلىپلەر بېرەلەيتتى.
(«تارىخىي ئەمەل نامىلىرى»، 146 ـ بەت)

ۋېي پادىشاھى جىڭمۇدىنىڭ 12 ئوغلىنىڭ تەرجىمھالى(Ⅱ)

جورجانلار شىمالدىكى چېگرا رايونلارغا بېسىم كىرىدى. توغبات يۈن ئوتتۇرا قىسمىنىڭ بۇيۇك تۇنۇقلۇقىغا تەيىنلىنىپ، پادىشاھ شىيەنزۇغا① ئەگىشىپ ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئاتلاندى. ئۇلار چوڭ قوملۇقتىن ئۆتتى. توغبات يۈن: «جورجانلارنىڭ ئاتلىرى قورقۇنچلۇق قالقانلارنى كۆرۈپ باقمىغان، مۇشۇنداق قالقان تۇتقانلار سەپنىڭ ئالدىدا مېڭىشقا بۇيرۇق قىلىنسا، ئۇلارنى جەزمەن مەغلۇپ قىلغىلى بولىدۇ» دېدى. پادىشاھ بۇ پىكىرنى ماقۇل كۆردى. تېلى سەردارىغا ئۆزئارا قول تۇتىشىپ ئاتلىنىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3 ـ توم، 653 ـ بەت)

① شىيەنزۇ (祖献) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى توغبات خۇڭ. ۋېنچېڭدى توغبات جۇننىڭ چوڭ ئوغلى. ئۇلگەندىن كېيىن، شىيەنزۇ دەپ نام بېرىلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 73 ـ بەت)

ۋېي گۇجېن، مۇلياڭلارنىڭ تەرجىمھالى

ۋېي دوخۇ① كىچىك چېغىدىلا ھەربىي ئىشلاردا تالانتلىق ئىدى. ۋېي پادىشاھى شىيەنزۇ زامانىدا، دەستەكچى دەپ نام بېرىلىپ، چاڭلارنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى چېرىكچى، دۇنخۇاڭنى تىنچىتقۇچى سانغۇنلۇققا تەينىلەندى. مەھكىمىسىگە بارغاندىن كېيىن، يېنىك قورالانغان 5000 چەۋەندىز بىلەن غەربتىكى ئۇدۇنغا كىرىپ، ھەرقايسى ئەللەرنى تىنچىتىشنى، ئۇلاردىن ئالغان ئەشيالار بىلەن ئۆزلىرىنى تەمىنلەپ، تىنچىتىش ئارقىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىشنى تەلەپ قىلىۋىدى، تەكلىپى تەستىقلانمىدى. ۋېي پادىشاھى گاۋزۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ئۇ يەنە شىمالغا يۈرۈش قىلىپ ئىۋرغولنى ئىشغال قىلىشنى، جورجانلارنىڭ غەربىي يۈرتقا باردىغان يولىنى ئۇزۇپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ ئۇنىڭ تەلىپىنى لايىق كۆرگەن بولسىمۇ، ئەمما شەرقتە يۈرۈش قىلماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىمۇ قىيىن ئەھۋالدا قالدى.

داڭچاڭ خانى لياڭ مىجى ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئەمىلىگە ئوغلى مىبو ۋارىسلىق قىلدى. مىبو تۇيغۇنلارنىڭ بېسىمى بىلەن چۈچى② ۋىلايىتىگە قېچىپ كەلدى. مۇلياڭ③ مىبو قوپال، ھاكاۋۇر بولغاچقا، دى ـ چاڭلار ئۇنى تاشلىۋەتتى، لياڭ مىجىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى مىچېڭ غەربتىكى قوۋملارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن كىشى، دەپ قاراپ ئۇنى تىكلەشنى ئۆتۈندى. ۋېي پادىشاھى گاۋزۇ بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. شۇنىڭ

بىلەن، تۇيغۇنلار چېكىنىدۇرۇلۇپ، مىچېڭ ۋەزىپىگە تەينىلەنگەندىن كېيىن قايتىپ كەتتى.

مۇخەن④ نىڭ ئىنىسى مۇيى ۋېي پادىشاھى گاۋزۇڭ زامانىدا غەربنى تىنچىتقۇچى بۇيۇك سانغۇنلۇققا تەيىنلەندى. ئۇ قوشۇنلارغا باشچىلىق قىلىپ، غەربتە تۇيغۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

ئەن يۇەن⑤ باتۇر بولغاچقا، سەركەردىلىككە تەينىلىنىپ، يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنى ساقلىدى. جورجانلار چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىرگەندە، ئەن يۇەن ئۇلارغا دەرھال زەربە بېرىپ مەغلۇپ قىلدى. تۆھپە يارىتىپ، ئۇنىڭغا ۋۇيۇەن بېگى ۋە لۇ لەشكەرلىرىنىڭ سانغۇنى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى.

لۇباۋ⑥ يۇڭئەن يىللىرىدا مۇۋەققەت پەخرىي مەھرەم بېگى⑦ بولۇپ تەينىلىنىپ جورجانلارغا ئەلچىلىككە باردى. بۇنىڭدىن ئاۋۋال، جورجانلار قارام ئەل سۇپىتىدە مەكتۇپ يوللاپ، ئەھۋاللىرىنى مەلۇم قىلىپ تۇرغاندى. كېيىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىلەر زەئىپلىشىپ كەتكەچكە، جورجانلار باراۋەر دۆلەتلەرنىڭ يوسۇنى بويىچە مەكتۇپ ئەۋەتىدىغان بولۇۋالدى. لۇباۋ بۇ ئىشنى ئەيىپلىگەندە، جورجان قاغانى سارايسىمىگە چۈشۈپ، ئۆزىنىڭ خاتالىقىنى تەن ئالدى ھەمدە «بۇ بىتىكچىلەرنىڭ سەۋەنلىكى» دەپ كەچۈرۈم سورىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار يەنە ئۆزىنى قارام ئەل دەپ ئاتايدىغان بولدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3 ـ تۇم، 735 ـ، 742 ـ، 745 ـ، 752 ـ، 757 ـ بەتلەر)

---

① ۋېي دوخۇ (尉多侯) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئوتكەن ئەمەلدار.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 734 — 735 ـ بەتلەر)

② چۇچى (仇池) — قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چېڭشىيەن ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 211 ـ بەت)

③ مۇلياك (穆亮) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەنەلدارى مۇچۇڭنىڭ ئەۋلادى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 742 ـ بەت)

④ مۇخەن (穆翰) — مۇچۇڭنىڭ ئوغلى.
(مۇھەررىردىن)

⑤ ئەن يۇەن (安原) — لياۋدۇڭدىن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى ئەن تۇڭنىڭ ئوغلى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 751 — 752 ـ بەتلەر)

⑥ لۇباۋ (楼宝) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى لۇ فۇلىيەننىڭ ئەۋلادى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 756 — 757 ـ بەتلەر)

⑦ پەخرىي ئەمەلدار (员外) — شتاتتىن سىرت تەسىس قىلىنغان ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 734 ـ بەت)

⑧ مەھرەم بەگ (侍常骑散) — پادىشاھنىڭ ئەتراپىدا يۈرۈپ، سەۋەنلىكلەرنى تۈزىتىش ئۈچۈن مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1472 ـ بەت)

سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى

ۋېي پادىشاھى تەيزۇڭ: «قۇلان چۇگەي① قانداق؟» دەپ سورىدى. سۇي خاۋ②: «قۇلان چۇگەينىڭ دۆلىتى مۇنتەزىم بولۇپ، يۇرتى خانىۋەيران بولغان. ئۇ يەككە ـ يېگانە، باشقىلارنىڭ سايىسىدا كۈن ئېلىۋاتقان ئادەم، ياۋ جەمەتىدىن③ مەرتىۋە ئالدى ۋە ئۇلارنىڭ مەدىنىگە ئېرىشتى. قۇدرەتلىك قوشنا ئەللەردىن يارىدەم ئېلىشنى ۋە قىساس ئېلىپ ئار ـ نومۇسنى ئاقلاشنى ئويلىمايلا قالماي، بەلكى جورجانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ياۋ جەمەتىنىڭ ۋاپاسىغا جاپا قىلىپ يۈردى. ئۇ ۋىجدانسىز، پەسكەش ئادەم. ئۇنىڭدا ئۇلۇغۋار پىلان ۋە تەدبىر يوق. زوراۋانلىق قىلىپ كەلگەچكە، ئاخىرى باشقا ئەل تەرىپىدىن يوقىتىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. پادىشاھ بۇ جاۋابتىن قانائەتلەندى ۋە سۇي خاۋ بىلەن تۇن تەڭگىچە پاراڭلاشتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3 ـ تۇم، 775 ـ بەت)

شېنجيا 2 ـ يىلى (مىلادىيە 429 ـ يىلى) جورجانلارغا ھۇجۇم قىلىش مەسلىسى غۇلغۇلا قىلىندى. ئوردىنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھېچقايسىسى ھۇجۇم قىلىشقا بېرىشنى خالىمىدى. خانىئانا باۋ④ مۇ پادىشاھنى بۇ ئىشتىن توستى. پادىشاھ شىزۇ بۇ گەپلەرگە ئېرەن قىلمىدى. پەقەت سۇي جاۋلا بۇ ھەرىكەتنى قوللىدى. دۇۋان بېگى⑤ لىيۇ جېپ، سولقانات پاندىش بەگ ئەن يۇەن قاتارلىقلار ھەرەم ئاغىسى چىيۇ چىنى قۇلان

چاڭ ⑥ نىڭ رەسەت بېگى⑦ جاڭ شېن، شۇ بىيەنلەرنى پادىشاھ شىز ۋغا نەسىھەت قىلىشقا ئۇندەپ: «بۇ يىل يىلان يىلى، ئۇچ مۇھەننەسنىڭ تۇنجى يىلىغا تەۋە. مۇشتەرىت (يۇپىتېر) ئايغا تۇيۇقسىز بەرھەم بېرىۋاتىدۇ، زۆھرە يۇلتۇزى غەرب تەرەپتە، بۇنداق چاغدا ھەربىي ھەرىكەت قىلىشقا بولمايدۇ. شىمالغا يۈرۈش قىلساق جەزمەن مەغلۇپ بولىمىز. غەلىبە قازانغان تەقدىردىمۇ، بۇ پادىشاھقا پايدىسىز» دېدى. ئەمەلدارلارنىڭ كۆپى جاڭ شېن قاتارلىقلارنىڭ دېگەنلىرىگە قوشۇلۇپ: «جاڭ شېن ياش ۋاقتىدا فۇجيەنگە جەنۇبقا يۈرۈش قىلغىلى بولمايدۇ دېگەندە، فۇجيەن ئۇنىڭ گېپىگە قولاق سالمىغاچقا، مەغلۇپ بولغانىدى. ھازىر ئاسمان ئالامىتى، زېمىندىكى ئىشلار بىر - بىرىگە ماس كەلمەيۋاتقان تۇرسا، قانداقمۇ ھەرىكەت قوزغىغىلى بولسۇن؟» دېيىشتى. پادىشاھنىڭ بۇ گەپلەردىن كۆڭلى غەش بولۇپ، سۇي خاۋ بىلەن جاڭ شېننى چاقىرتىپ، بۇ مەسىلە ئۈستىدە مۇنازىرىگە سالدى.

سۇي خاۋ جاڭ شېننىڭ دېگەنلىرىگە دەككە بېرىپ مۇنداق دېدى: «قۇياش پەزىلەتىنىڭ، ئاي جازانىڭ سىمۋولى. شۇڭا، ئاي تۇتۇلسا جازا يۈرگۈزۈش كېرەك. ھالبۇكى، پادىشاھ يۈرگۈزىدىغان جازانىڭ چوڭى كەڭ دالادا لەشكەرلەرنى سەپكە تىزىپ جەڭ قىلىش، كىچىكى بولسا تۆت كوچىدا ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ سازايى قىلىشتىن ئىبارەت. ئۇرۇش كەڭ كۆلەمدە جازا يۈرگۈزۈش دېمەكتۇر. بۇنىڭدىن ئۇچ مۇھەننەس يىلىدا ھەربىي يۈرۈش قىلسا، ئاسمان ھادىسىلىرىگە ماس، جازا قوللىنىش مەقسىتىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. مۇشتەرىت ئايغا بەرھەم بەرسە، ھەر يىلى قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، خەلق سەرسان بولىدۇ. بۇ ياتلار ئېلىنىڭ ئاسمان ھادىسىسىگە تەۋە ئىشلار جۈملىسىدىن، ئۇنىڭ قەرەلى 12 يىل. زۆھرە يۇلتۇزىنىڭ زۇھەل يۇلتۇزى پاسلىغا كىرىشى، ئاسمان

ھادىسىلىرى جەھەتتە شەرق تەرەپكە تەئەللۇق بولۇپ، شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. جاڭ شېن قاتارلىقلار چاكىنا قۇرئەندازلار بولۇپ، بىلىمى تېيىز، نەزەر دائىرىسى پالچىلىقتىكى ئەقىدىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان. پالچىلىقنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمەيدۇ. شۇڭا، ئۇلار بىلەن چوڭ ئىشلارنى مەسلىھەت قىلىش تەس. پېقىرنىڭ ئاسمان ھادىسىلىرىنى كۆزىتىشچە، يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئاينىڭ ئايلىنىشى ئاق يولۇاس، زۇھەل ئۆمۈر يۇلتۇزىنى توسۇۋالدى. بۇ ئەھۋال ھازىرمۇ شۇنداق. بۇنىڭ پال تەبىرى شۇكى، ئۇچ يىل ئىچىدە پادىشاھى ئالەم قوتاز قۇيرۇقى بىلەن زىننەتلەنگەن بايراق قادىغان ئەلنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. جورجان، قاۋقىللار قوتاز قۇيرۇقى بىلەن زىننەتلەنگەن بايراق قادىغان قوۋملاردۇر. دانا پادىشاھى ئالەم ناۋادا پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلسە، پەۋقۇلئادده چوڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولاتتى. قەدىمكىلەر «غەيرىي پال ئالامەتلىدىن ئاۋام خەلق ئەنسىزلىككە چۈشىدۇ. ئەمما، ئۇ ئامەت ئېلىپ كەلسە جىمى ئالەم ئەمىن تاپىدۇ» دەپ ياخشى ئېيتقان. ئالىملىرىنىڭ گېپىدىن شۇبھىلەنمەسلىكىنى ئۆتۈنىمەن».

جاڭ شېن قاتارلىقلار خىجالەت بىلەن مۇنداق دېيىشتى: «جورجان ئېلى چۆللۈكنىڭ سىرتىدىكى ئۇنۇمسىز يەردە. ئۇلارنىڭ زېمىنىنى تارتىۋالغان تەقدىردىمۇ، ئۇ يەرگە ئاشلىق تېرىغىلى بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ خەلقىنى قولغا كەلتۈرسەكمۇ ئالۋان - ياساق بېرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى تېز، مۇقىم ماكانى يوق. شۇڭا، ئۇلارنى بەيئەت قىلدۇرغان بىلەنمۇ باشقۇرماق قىيىن. شۇنداق تۇرۇقلۇق، نېمىشقا ئالاقزادە بولۇپ لەشكەر ۋە ئاتلىرىمىزنى ھالسىرىتىمىز؟».

سۇي خاۋ مۇنداق دېدى: «ئاسمان ھادىسىلىرى ھەققىدە پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش جاڭ شېننىڭ بۇرچى. سىياسىي

ۋەزىيەت ھەققىدە ئۇ ھېچنېمە بىلمەيدۇ. بۇ گەپلەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دائىم دېيىلىپ تۇرغان كونا پاراڭ. ئەمدىلىكتە شۇ بوينچە ئىش قىلمىز دېسەك، ئانچە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. چۈنكى، جورجانلار ئەسلىدە ئېلىمىزنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئاسىيلىق قىلغان قۇللار ئىدى. ئەمدىلىكتە ئۇلارنىڭ سەردارىنى ئۆلتۈرۈپ، ياخشىلىرىنى ئەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى مەرتىۋىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردۇق. بۇنى ئەسقاتمايدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. چۆللۈكنىڭ شىمالى ئېگىز، ھاۋاسى سالقىن، پاشا يوق، سۇيى پاكىز، يايلىقى مۇنبەت. يازدا شىمالغا كۆچۈپ، ئۇ يەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق قىلىشقا بولىدۇ. ئۇ تېرىنقچىلىق بىلەن جان باقالمايدىغان جاي ئەمەس. جورجان پەرزەنتلىرى ئەل بولۇشقا كەلسە، ئۇلارنىڭ ئېسىلزادىلىرى مەلىكىگە ئۆيلىنەلىسە، مەرتىۋىسى تۆۋەنرەكلىرىگە سانغۇن، تۆرە نامى بېرىلىدۇ. ئۇلار ئوردىمىزغا تولۇپ كېتىدۇ. قاڭقىللارنىڭ چەۋەندازلىرى داڭلىق، ئەمما بۇ ئۇلارنى ئىتائەت قىلدۇرغىلى ۋە ئىشقا بۇيرۇغىلى بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ناۋادا جەنۇبلۇقلار⑧ ئۇلارنى قوغلىسا، ھەقىقەتەن ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ تېزلىكىدىن بىزار بولماي قالمايدۇ. ئېلىمىز لەشكەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۇنداق ئەمەس. نېمىشقا دېگەندە، ئۇلار يىراققا قېچىپ كېتەلەيدۇ، بىزمۇ يىراققا قوغلاپ بارالايمىز. ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش تەس ئەمەس. ئۆتكەن يىللاردا چېگرا رايونلار كۆپ قېتىم ھوجۇمغا ئۇچرىغاچقا، خەلقىمىز سارا سىمىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ يىل يازدا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئېلىنى يوقاتمىساق، كۈزدە ئۇلار يەنە بېسىپ كىرىپ قالسا، ياستۇقنى ئېگىز قويۇپ خاتىرجەم ئۇخلىغىلى بولمايدۇ. پادىشاھ تەيزۇڭ زامانىدىن ھازىرغىچە بېشارەت بېرىلمىگەن بىر يىلمۇ يوق. بۇ كىشىلەرنى ئالاقزادە قىلىۋەتمەمدۇ؟ كىشىلەر جاڭ شېن، شۇ بىيەنلەر

مۇنازىرىلىشىشكە ئۇستا، پال سېلىپ غەلىبە قىلىدىغان ياكى مەغلۇپ بولىدىغانلىققا ھۆكۈم قىلىشنى بىلمىدۇ، دېيىشىدۇ. ئۇنداق بولسا مەن ئۇلارنى سىناپ كۆرەي، ئۇ مېنىڭ غەربىي ئەل (كېيىنكى چىن خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ) مۇنقەرز بولۇشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ يوقىلىشىدىن بېشارەت بېرىدىغان ئالامەت بارمۇ؟ دېگەن سوئالمىغا جاۋاب بېرىپ باقسۇن. ئەگەر ئۇ بىلىپ تۇرۇپ جاۋاب بەرمىسە، ساداقەتسىزلىك قىلغان بولىدۇ. ناۋادا ھەقىقەتەن بىلمىسە، بۇ ئۇنىڭ پالچىلىقنى بىلمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.»

شۇ چاغدا قۇلان چاڭ شۇ سورۇندا ئولتۇراتتى. جاڭ شېن قاتارلىقلار بۇ ئىشنى ئالدىنئالا دېيەلمەيدىغانلىقىنى بىلگەچكە، خجالەت بولۇپ جاۋاب قايتۇرالمىدى. پادىشاھ شىزۇ خۇشال بولۇپ، ئەمەلدارلارغا مۇنداق دېدى: «مەن بىر قارارغا كەلدىم. دۆلىتى مۇنقەرز بولغان ئەمەلدارلاردىن مەسلىھەت ئېلىشقا بولمايدۇ، دېگەن گەپ ھەقىقەتەن توغرا ئىكەن!» ئەمما، خانىئانا باڭ بۇ ئىشتىن يەنىلا گۇمانلاندى. ئەمەلدارلارغا ئۇنىڭ ئالدىدا بۇ ئىشقا باھا بېرىش يارلىق قىلىنىدى. پادىشاھ سۇيى خاڭغا ئەھۋالنى ياخشى چۈشەندۈرۈپ، خانىئانىنى غەپلەتتىن ئويغىتىشنى بۇيرۇدى. كېيىن كېيىن بەزىلەر: «جەنۇبتىكى قاراقچىلار جەنۇبىي چېگرا رايونلىرىمىزغا بېسىپ كىردى. بۇ ئىش بىلەن كارىمىز بولماي شىمالغا يۈرۈش قىلساق، لەشكەرلىرىمىز نەچچە مىڭ چاقىرىم يول يۈرسە، بۇ ئىشنى كىم بىلمەيدۇ؟ ناۋادا جورجانلار يىراققا قېچىپ كەتسە، ئالغا بېسىشتىن نەپ چىقمايدۇ. ئارقا تەرىپىمىزدە يەنە جەنۇب قوشۇنلىرىنىڭ بېسىپ كىرىش خەۋپى مەۋجۇت. بۇ خەتەرلىك ھەرىكەت ئەمەسمۇ!» دەپ سۇيى خاۋنى ئەيىبلەشتى. سۇيى خاۋ مۇنداق دېدى: «بۇ يىل جورجانلارنى بىت ـ چىت قىلمىساق، جەنۇبتىكى دۈشمەنلەرگە تاقابىل تۇرالمايمىز. دۆلىتىمىز غەربىي ئەلنى قوشۇۋالغاندىن

بۇيان، جەنۇبلۇقلار قورقۇنچقا چۈشتى. ئەمدى ئۇلار دەبدەبە پەيدا قىلىپ، نۇرغۇن لەشكەر قوزغاپ خۇەيخې دەرياسىنىڭ شىمالىنى قوغداشقا كىرىشىدۇ. ئۇلار شىمالغا يۈرۈش قىلسا، بىز جەنۇبقا جازا يۈرۈشى قىلىمىز. ئۇلار قوۋمىنى سەپەرۋەر قىلسا، بىز ئارام ئالىمىز. ۋەزىيەت مانا مۇشۇنداق بولىدۇ. بىز شىمالدا جورجانلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلانغان، قايتقان چاغدا ئۇلارنىڭ قوشۇنىدىكىلەرنىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرمىدۇق دېگەن گەپنىڭ ئاساسى نېمە؟ لېۋيۇ⑨ گۇەنجۇڭنى⑩ ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەتىۋارلىق ئوغلىنى قالدۇرۇپ قويۇپ، نەچچە تۈمەن سەرخىل لەشكەر، قابىل سەركەردىلەرگە باشچىلىق قىلىپمۇ ئۇنى ساقلاپ قالالماي، بارلىق قوشۇنى بىلەن مەغلۇپ بولدى. تاھازىرغىچە يىغا ـ زار توختىمىدى. سۇلالىمىز رونىق تېپىپ، لەشكەر ـ ئاتلىرىمىز كۆچلەنگەن چاغدا، نېمىشقا تايچاق، موزايلارنى يولۋاسىنىڭ ئاغزىغا ئاپىرىپ بېرىمىز؟ ئېلىمىز خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلارنى ئۇلارغا بەرگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلار ئۇ يەرنى ساقلىيالمايدۇ. ساقلىيالمايدىغانلىقىنى بىلگەنكەن، جەزمەن بېسىپ كىرمەيدۇ. ئۇلار قوشۇن ئەۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ئۇ يەقەت چېگرىنى ساقلىغۇچى قوشۇندىن ئىبارەت، خالاس. كوزىدىكى سۇنىڭ توڭلىغىنىغا قاراپ، جاھاننىڭ سوغۇق بولغانلىقىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. بىر پارچە پىشقان گۆشنى يەپ كۆرۈپ، قازاندىكى گۆشنىڭ تەمىنى بىلگىلى بولىدۇ. شەيئىلەرمۇ مۇشۇنداق خاراكتېرغا ئىگە، بۇنىڭغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن. جورجانلار يىراق تۇرساقلا ھۆكۈمەت قوشۇنى زېمىنىمىزغا كېلىلمەيدۇ، دەپ ئويلاپ، بىخۇد يۇرگىلى خېلى ئۇزاق بولۇپ قالدى. يازدا تارقاق قوۋملار مال ـ چارۋا باقىدۇ. كۈزدە ئاتلىرى سەمرىگەندە ئاندىن جەم بولۇپ، سوغۇق چۈللۇكنىڭ شىمالىدىن ئىللىق چېگرا رايونلارغا كېلىپ،

چەنۇبتىكى چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىرىدۇ ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدۇ. ھازىر ئۇلار جەڭگە ھازىرلانمىغان چاغدا، قۇدرەتلىك قوشۇنىمىز ئۇلارغا تۇيۇقسىز يېتىپ بارسا، ئۇلار قورقۇنچقا چۈشىدۇ ـ دە، قوشۇنىمىزنىڭ چاڭ ـ توزانلىرىنى كۆرۈپلا بەدەر تىكىۋېتىدۇ. ئايغىر يىلقىنى قوغلايدۇ، بايتال تايچاقتىن مېھرىنى ئۈزەلمەيدۇ، ئاتلارنى ھەيدەپ يۈرۈپ ماڭماق تەس بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار سۇ ۋە ئوتلاقتىن مەھرۇم قىلىنسا، بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا ھالسىدىن كېتىپ، قىينىن ئەھۋالدا قالىدۇ. مۇنداق پەيتتە بىز ئۇلارنى بىراقلا يوقىتالايمىز. شۇنىڭ بىلەن، ۋاقتىنچە رىيازەت چەكسەكمۇ، مەڭگۈلۈك ئەمىنلىككە ئېرىشىمىز. بۇنداق پۇرسەتنى ھەرگىز قولدىن بەرمەسلىكىمىز لازىم. مەن پادىشاھىمىزدا ئاشۇنداق مۇددىئا يوق بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيتتىم، ئەمدى پادىشاھى ئالەم بىر قارارغا كەلگەندە نېمىشقا ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ توسىمىز؟» شۇنىڭ بىلەن قوشۇن يۈرۈشكە ئاتلاندى. مۇنەججىم سۈي خاۋدىن: «بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش ئوڭۇشلۇق بولامدۇ؟» دەپ سورىۋىدى. سۈي خاۋ: «جەزمەن ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. پەقەت سەركەردىلەرنىڭ يۈرەكزادە بولۇپ ئۇنىڭدىن ـ بۇنىڭدىن ئەنسىرەپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرەلمەسلىكىدىن، نەتىجىدە دۈشمەننى تولۇق يوقىتالماسلىقىدىن ئەندىشە قىلىمەن» دەپ جاۋاب بەردى.

قوشۇن جورجان ئېلىگە يېتىپ بارغاندا، جورجانلار مۇداپىئەلەنمىگەن بولغاچقا، لەشكەرلەرنى بۆلۈپ ئۇلارنى ئاختۇرۇشقا توغرا كەلدى. شەرقتىن غەربكە 5000 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا 3000 چاقىرىم كەڭلىكتىكى دائىرىدىن ئولجا ئېلىنغان چارۋا مەھسۇلاتلىرى بېسىلغان ھارۋا، چېدىر ۋە ئەسىر قىلىنغانلار نەچچە مىليونغا يەتتى. جورجانلارنى ئۆلتۈرۈپ ئەل بولغان قاڭقىللار 300 مىڭ تۇتۇندىن كۆپرەككە يەتتى.

دۇشمەنلەر ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. پادىشاھ شىزۇ روشۇي دەرياسىنى بويلاپ غەربكە يۇرۇش قىلىپ جوشيې تېغىغا بارغاندا، سەركەردىلەر دۇشمەننى قوغلاۋەرسەك ئۇلارنىڭ بۆكتۇرمىلىرىگە يولۇققىمىز دەپ ئەنسىرەپ، پادىشاھنى قوغلاپ زەربە بېرىشنى توختىتىشقا ئۇندىدى. مۇنەججىم سۇي خاۋنىڭ ئىلگىرى دېگەن گەپلىرىنى دەپ، پادىشاھنى دۇشمەنلەرنى قوغلاۋېرىشكە دەۋەت قىلغاندا، پادىشاھ ئۇنمىدى. كېيىن تەسلىم بولغانلاردىن بىرى مۇنداق دېدى: «جورجانلار خانى داتان ئاغرىپ قېلىپ، قانداق قىلىشنى بىلمەي بېشى قاتقاچقا، چېدىرلارنى كۆيدۇرۇپ، ئۆزى ئات ھارۋىسىدا ئولتۇرۇپ، نەچچە يۈز ئادەمى بىلەن جەنۇبىي تاغقا قاچتى. ئادەم، مال ـ چارۋىلىرى ھالسىراپ پاتپاراق بولۇپ كەتتى، 60 چاقىرىم دائىرە ئىچىدە ئۇلارنىڭ سەردارى يوق ئىدى. ئۇلار قېچىپ 180 چاقىرىم نېرىسىغا بارغاندا، قوغلاۋاتقان لەشكەرلەر كەلمىگەچكە، غەربكە ئاستا قېچىشقا باشلىدى. بۇمۇ ئۇلارنىڭ تەلىيى كەلگەنلىكىدۇر. لىياڭجۇلۇق سوغدى سودىگەرنىڭ دېيىشچە، قوشۇن يەنە ئىككى كۈن ئىلگىرىلىگەن بولسا، ئۇلارنى تولۇق يوقىتالايتىكەن.» پادىشاھ شىزۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ قاتتىق پۇشايمان قىلدى.

（«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3 ـ توم، 779 — 782 ـ بەتلەر）

پادىشاھ جىڭمۇدى⑪ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرغاندىن كېيىن، سۇي خاۋ بىلەن يىدۇ بېگى مۇشۇ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا پارەملەشتى. جورجانلارغا يەنە جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولغاندا، لىيۇ جيې باشقىچە پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. پادىشاھ جىڭمۇدى يەنە بىر قېتىم جازا يۈرۈشى قىلىش قارارىغا كەلگەچكە، سۇي خاۋنى چاقىرتىپ مەسلىھەت سورىدى. سۇي خاۋ مۇنداق دېدى: «بۇرۇن جورجانلارغا زەربە بېرىشكە ئاتلانغاندا، يۇرۇش قىلىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا لىيۇ جيې قاتارلىقلار قايتىپ

كەتمەكچى بولدى. كېيىن ئەسىر ئېلىنغانلاردىن ئۇقۇشمىچە، لەشكەرلەر قايتقان كۈندىكى جايىمىز دۇشمەنلەر تۇرغان جايدىن ئاران 30 چاقىرىم يىراقلىقتا ئىكەن. بۇنىڭدىن، لىيۇ جيې قاتارلىقلارنىڭ سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شىمالدىكى جايلاردا قېلىن قار بار، قىشتا ئۇ يەردىكىلەر دائىم قاردىن پاناداپ جەنۇبقا كۆچىدۇ. ناۋادا بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مەخپىي قوشۇن ئەۋەتىپ زەربە بەرسەك، ئۇلار بىلەن توقۇنۇشمىز. توقۇنۇشۇپ قالساقلا ئۇلارنى تۇتالايمىز.» پادىشاھ بۇ پىكىرنى دۇرۇس دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن، قوشۇن تۆت يولغا بۆلۈندى. سەركەردىلەرگە لۇخۇن كۆلى بويىدا ئۇچرىشىش بۇيرۇقى بېرىلىپ، ئۇچرىشىش قەرەلى بېكىتىلدى. ھالبۇكى، لىيۇ جيې ئۆز تەشەببۇسى قوبۇل قىلىنمىغانلىقىدىن ئاغرىنىپ، سەركەردىلەرنىڭ پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغاچقا، قوشۇن مۇۋاپىقىيەت قازىنالماي قايتىپ كەلدى.

（«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3 ـ توم، 787 ـ بەت）

---

① قۇلان چۆگەي（乞伏莫弋）— يەنى قۇلان بابا（赫连勃勃）. ۋېي پادىشاھى تەيزۇڭ ئۇنىڭ ئىسمىنى چۆگەي قىلىپ ئۆزگەرتكەن. «چۆگەي» سىيانپىيچە سۆز بولۇپ، «پەسكەش» دېگەن مەنىدە. ئۇ شيا دۆلىتىنى قۇرغۇچى بولۇپ، مىلادىيە 407 — 425 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

（«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3063 ـ بەت）

② سۇي خاۋ（崔浩）— شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داڭلىق ئەمەلدارى. بىلىمى مول، تەدبىرلىك، مۇنەججىملىكتىن خەۋىرى بار ئادەم ۋېي پادىشاھى تەيزۇڭ ئۇنى ئەتىۋارلىغان.

（«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 772 ـ، 790 ـ بەتلەر）

③ ياۋ جەمەتى（姚氏）— بۇ يەردىكى «ياۋ جەمەتى» كېيىنكى

چىن سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى خانى ياۋ شىڭنى كۆرسىتىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1955 ـ بەت)

④ خانئانا باۋ (后太保) — يەنى خانئانا خۇي. 2 ـ جىلدتىكى 43 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

⑤ دۈان بېگى (尚书令) — ئەسلىدە پەرمان ـ يارلىق چىقىرىشقا مەسئۇل ئەمەلدار ئىدى. ۋېي ـ جىن دەۋرلىرىدە باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان بولغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1116 ـ بەت)

⑥ قۇلان چاك (昌赫连) — قۇلان بابانىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، قۇلان بابانىڭ ئورنىغا ژارسلىق قىلىپ، شيا دۆلىتىنىڭ خانى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3064 ـ بەت)

⑦ رەسەت بېگى (太史) — كالېندار تۈزۈشكە مەسئۇل ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 639 ـ بەت)

⑧ جەنۇبلۇقلار (南人) — سۇڭ سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ. سۇڭ سۇلالىسى جەنۇبىي جۇڭگوغا جايلاشقانىدى.
(مۇھەررىردىن)

---

⑨ لىيۇ يۈ (刘裕) — جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى قۇرغۇچى. مىلادىيە 420 ـ يىلى پادىشاھ بولغان.
(«سۇڭنامە. پادىشاھ ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

⑩ گۇەنجۇڭ (关中) — قەدىمكى رايون نامى. ئومۇمەن خەنگۇ قوۋۇقىنىڭ غەربىنى كۆرسىتىدۇ. خەنگۇ قوۋۇقى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭباۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 283 ـ بەت)

⑪ پادىشاھ جىڭمۇدى (景穆帝) — يەنى ۋەلىئەھد توغبات خۇاڭ. ئۇ تېخى پادىشاھ بولماستىلا ئۆلۈپ كەتكەن.
(مۇھەررىردىن)

جاڭسۇن شېڭنىڭ تەرجىمھالى

جاڭسۇن شېڭ①، يەنە بىر ئىسمى جاڭسۇن جىشېڭ بولۇپ، كىچىكىدىنلا ئەقىللىق ئىدى. خەت ـ ئالاقە ئىشلىرىنى چالا ـ بولا بىلەتتى. ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇپ، چاقماقنلىقتا باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشەتتى. 18 ياشقا كىرگەندە، جۇ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ مەھكىمە قوغداش بېگىلىككە تەيىنلەندى. ئەسلىدە ئانچە نام ـ ئاتاقى چىقمىغانىدى، سۇي پادىشاھى ۋېندى② ئۇنى بىر كۆرۈپلا: «جاڭسۇن شېڭنىڭ ھەربىي ماھارىتى ئوستۇنكەن، يەتە كىلىپ ناھايىتى تەدبىرلىك ئىكەن، بۇ يىگىت كەلگۈسىدە داڭلىق سەركەردىلەردىن بولىدىغان ئادەم ئەمەسمۇ؟» دېدى.

تۈركلەردىن ئىدۇگ③ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغاندا، جۇ سۇلالىسى جاۋ بېگى يۈۋېن جاۋنىڭ قىزىنى ئۇنىڭغا خاتۇنلۇققا بېرىشكە چاقىرتتى. جۇ سۇلالىسى بىلەن ئىدۇگ قاغان ئۆز ئىلىنىڭ قۇدرەتلىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، بەس ـ بەس بىلەن پەھلىۋانلارنى تاللىدى. شۇ سەۋەبتىن جاڭسۇن شېڭ رۇنەن گۇڭى يۈۋېن شېنچېڭنىڭ مۇئاۋېن ئەلچىسى سۈپىتىدە چېەنجىن مەلىكىنى ئىدۇگ قاغانىنىڭ بارگاھىغا ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتىلدى. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ نەچچە ئون ئەلچى ئەۋەتىلگەن بولسىمۇ، ئىدۇگ ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىگە قائىدە ـ يوسۇن بويىچە مۇئامىلە قىلمىدى. پەقەت جاڭسۇن شېڭنىلا

ياقتۇرۇپ قېلىپ، داۋىم ئۇنۇڭ بىلەن سەيلە ـ سايا‌ھەت قىلدى، ئوۋ ئوۋلىدى. ئۇنى بىر يىل يېنىدا تۇرغۇزۇپ قالدى. بىر قېتىم ئۇلار ئاسماندا ئولجا تالىشىپ ئۇچۇۋاتقان ئىككى قارچىغىنى كۆردى. ئىدۇگ جاڭسۇن شېخىغا ئىككى تال ئوق بېرىپ، ئۇلارنى ئېتىپ چۈشۈرۈشنى تەكلىپ قىلدى. جاڭسۇن شېڭ ئاتقا مىنىپ ئاتلاندى. بۇ چاغدا ئىككى قارچىغا ئاسماندا ئولجا تالىشۋاتاتتى. ئۇ بىر ئوق ئېتىپلا ئىككى قارچىغىغا تەگكۈزۈۋەتتى. ئىدۇگ خۇشال بولۇپ ئوغۇللىرى، ئىنىلىرى ۋە ئېسىلزادىلەرگە ئۇنىڭ بىلەن دوست بولۇپ يېقىنلىشىشنى بۇيرۇق قىلىپ، ئۇنىڭدىن ساداق تارتىشنى، ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىنىشنى ئۈمىد قىلدى. ئىدۇگنىڭ ئىنىسى چۇلۇقنىڭ نامى تولشاد بولۇپ، قوۋمىدىكىلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى. شۇڭا، ئىدۇگ ئۇنىڭغا ھەسەت قىلىپ، يېنىدىكى يېقىن ئادىمى ئارقىلىق جاڭسۇن شېڭ بىلەن خۇپيانە ئىتتىپاق تۈزدى. جاڭسۇن شېڭ ئۇنىڭ بىلەن سەيلە ـ سايا‌ھەتكە، ئوۋ ئوۋلاشقا چىققان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تاغ ـ دەريالارنىڭ جايلىشىشى ۋە قوۋملارنىڭ كۆچلۈك ـ ئاجىزلىقى قاتارلىق ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىنى ئېنىق ئىگىلىدى. ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا مىراقۇلىبېگى دېگەن ئەمەل بېرىلدى.

كەيخۇاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 581 ـ يىلى) ئىدۇگ قاغان مۇنداق دېدى: «مەن جۇ سۇلالىسىنىڭ تۇغقىنى. ئەمدىلىكتە، سۇي بېگى ياڭ جيەن ئۆز ئالدىغا پادىشاھ بولۇۋالدى. مەن ئۇنى توسۇيالمىدىم. ئەمدى قايسى يۈزۈم بىلەن خاتۇن④ نىڭ دىدارىنى كۆرىمەن.» شۇنىڭ بىلەن، ئۇ گاۋ باۋنىڭ⑤ بىلەن بىرلىشىپ لىنيۇ قورغىنىنى ⑥ ئىگىلىۋالدى ھەمدە ئەتراپتىكى قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە جەنۇبقا بېسىپ كىرىش پىلانىنى تۈزۈشكە ئەھد قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى ئەمدىلا پادىشاھ بولغاچقا، بۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقتى. شۇڭا، سەددىچىنىي رېمونت

قىلدۇرۇپ، شىمالدىكى چېگرا رايونلاردا تۇرۇشقا لەشكەر ئەۋەتتى. يىن شۇ⑦ غا يۇجۇ ئايمىقىنى، يۇ چىڭزېغا⑧ بىڭجۇ ئايمىقىنى قوغداش، لەشكەر توپلاپ مۇداپىئەدە تۇرۇش بۇيرۇقى بېرىلدى.

جاڭسۇن شېڭ ئىدۇگ، ئاپار، تولشاد قاتارلىقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا كۆچلۈك ھەربىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، ھەر قايسىسى ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ، تۆت تەرەپكە جايلاشقانلىقىنى، كۆرۈنۈشتە ئىتتىپاق بولسىمۇ، كۆڭلىدە بىر ـ بىرىگە غۇم ساقلايدىغانلىقىنى، شۇڭا ئۇلارنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇش تەس، ئارىسىنى بۇزۇش ئاسان ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىپ، ئوردىغا مۇنداق مەكتۇپ سۇندى: «مەن جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يات قوۋملار ئەلچىسى بولغان بولغاچقا، تۇركلەرگە دائىر ئەھۋاللارنى ياخشى بىلىمەن. تاردۇش بىلەن ئىدۇگنى سېلىشتۇرساق، تاردۇشنىڭ ھەربىي كۈچى قۇدرەتلىك بولسىمۇ، ئورنى تۆۋەن، نامدا ئىدۇگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسىمۇ، كۆڭلىدىكى نارازلىقى ناھايىتى ئېنىق. ئۇنىڭ قارشىلىق كەيپىياتىنى قوزغىساق، ئۇلار جەزمەن بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىدۇگنىڭ ئىنىسى چۇلۇق ناھايىتى مەككار بولسىمۇ، ھەربىي كۈچى ئاجىز. ئەمما، ئۇ قوۋملارنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ ئىش كۆرگەچكە، ئەل ئۇنى ياخشى كۆرىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭغا ئىدۇگ ھەسەت قىلىدۇ. تۇركلەرنىڭ يەنە ئاپار ئىسىملىك بىر سەردارى بولۇپ، بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا تەڭلىكتە قالغان. ئۇ ئىدۇگدىن بەك قورقىدۇ، ئىدۇگ ئۇنى تىزگىنلەپ تۇرىدۇ. كىم كۆچلۈك بولسا، ئۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ماڭىدۇ، بىر مەۋقەدە تۇرمايدۇ. شۇڭا، يىراقتىكىلىرى بىلەن دوست بولۇپ، يېقىنداكىلىرىگە ھۇجۇم قىلىش، كۆچلۈكلەرنى پارچىلاپ، ئاجىزلار بىلەن بىرلىشىش تەدبىرىنى قوللانغىنىمىز تۈزۈك. تاردۇشقا ئەلچى

ئەۋەتتىپ، ئاپار بىلەن ياراشتۇرساق، ئىدۇگ جەزمەن لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىپ، زېمىنىنىڭ ئوڭ تەرىپىنى قوغداشقا مەجبۇر بولىدۇ. يەنە چۈلۈقنى ئۆزىمىزگە تارتىپ قومۇقلار⑨ ۋە ئەقسىدلەر⑩ بىلەن بىرلەشسەك، ئىدۇگ جەزمەن قوشۇنىنى بۆلۈپ سول تەرەپنى مۇداپىئە قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆزئارا ھەسەت قىلىشىپ، جەمەتلەر بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئون نەچچە يىلدىن كېيىن، زىددىيەتتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا زەربە بەرسەك، ئۇلارنىڭ ئىلىنى جەزمەن بىراقلا قورۇقداپ قويالايمىز.»

سۇي پادىشاھى ۋېندى بۇ مەكتۇپنى ئوقۇپ ئىنتايىن خۇشاللىنىپ جاڭسۇن شېڭنى يۇزتۇرانە سۆھبەتلىشىشكە چاقىرتتى. جاڭسۇن شېڭ ۋەزىيەت ھەققىدە سۆزلەپ، تاغ-دەريالارنىڭ رەسمىنى سىزىپ كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ قەيىرى كۇچلۇك، قەيىرى ئاجىز ئىكەنلىكىنى بەش قولدەك ئېنىق چۈشەندۈردى. پادىشاھ ۋېندى ئۇنىڭ گەپلىرىگە ھەيران قېلىپ، ئۇنىڭ پىكرىنى تولۇق قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوردا مىراقۇلى يۈەن خۇيغا ئىۋىرغولدىن ئاتلىنىپ، تاردۇشنىڭ بارگاھىغا ئەلچىلىككە بېرىشنى، ئۇنىڭغا بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۇغ ھەدىيە قىلىپ، ياڭاندىن پادىشاھ نامىدا ئالاھىدە ئىلتىپات قىلىنىشنى بۇيرۇدى. تاردۇشنىڭ ئەلچىسى كەلسە، ئۇنىڭغا ئىدۇگنىڭ ئەلچىسىدىن يۇقىرى ئورۇن بېرىلدى. مۇنداق بۆلگۈنچىلىك سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار دەرۋەقە بىر-بىرىدىن گۇمانلىنىدىغان بولدى. جاڭسۇن شېڭغا ھارۋا-ئاتلىقلار سانغۇنى دېگەن مەنسەپ بېرىلدى. ئۇ خۇاڭلۇك⑪ يولى بىلەن يولغا چىقىپ، قومۇق، ئەقسۇ، قىتان قاتارلىق قەبىلىلەرگە پۇل-پىچەك ئىنئام قىلدى. ئۇلارغا يول باشلىتىپ، چۈلۈقنىڭ بارگاھىغا باردى ۋە ئۇنىڭ يېنىغا ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ بەيئەت قىلىشقا

قىزىقتۇردى.

كەيخۇاڭ 2-يىلى (مىلادىيە 582-يىلى) ئىدۇگنىڭ 400 مىڭ كىشىلىك چەۋەندازلار قوشۇنى لەنجۇدىن⑫ ھۇجۇم باشلاپ جۇپەنگە يېتىپ باردى ۋە داشىچاڭرۇ⑬ نىڭ قوشۇنىنى بىت-چىت قىلدى. ئۇ داۋاملىق جەنۇبقا ئىلگىرىلىمەكچى بولغاندا، تاردۇش ئۇنىڭغا ئىتتائەت قىلمای، قوشۇنىنى باشلاپ كەتتى. شۇ چاغدا، جاڭسۇن شېڭ يەنە رامغاننى ئىدۇگقا يالغاندىن مۇنداق دەپ مەلۇمات بەرگۈزدى: «تېلى قاتارلىق قوۋملار يۇز ئۆرۈپ، بارگاھىمىزغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى.» ئىدۇگ قورقۇنچقا چۈشۈپ، قوشۇنىنى چېگرا رايونلاردىن قايتۇرۇپ كەتتى.

كېيىنكى يىلى، تۇركلەر كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىردى. سۇي سۇلالىسىدىكى شەككىز يول قوماندانلار لەشكەر تارتىپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇردى. ئاپارنىڭ قوشۇنى لياڭجۇغا كەلگەندە، دۇ رۇگۈنىڭ⑭ ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلدى. دۇشمەن سەركەردىسى ئۇدا مەغلۇپ بولدى. بۇ چاغدا جاڭسۇن شېڭ يانداش قوماندان ئىدى. ئۇ ئاپارغا ئەلچى ئەۋەتىپ مۇنداق دېدى: «ئىدۇگ ھەر قېتىم ھۇجۇم قىلغاندا، جەڭدە زور غەلىبە قىلاتتى. ئاپار ئەمدى كېلىپ مەغلۇپ بولدى. بۇ تۇركلەر ئۇچۇن نومۇس. ئىدۇگ بىلەن ئاپارنى سېلىشتۇرساق، ھەربىي كۇچ جەھەتتە ئۇلار ئەسلىدە ئوخشاش رەقىب ئىدى. ئەمدىلىكتە ئىدۇگ غەلىبە قازىنىپ، تۇرك قوۋمىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. ئاپار جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، تۇرك ئىلىدە ئار-نومۇسقا قالدى. ئىدۇگ جەزمەن بۇ ئىشتا ئاپارغا گۇناھ ئارتىپ، ئۆزىنىڭ شىمالدىكى بارگاھىنى يوقىتىش ئىستىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ.» ئاپارنىڭ ئەلچىسى كەلگەندە، جاڭسۇن شېڭ يەنە ئۇنىڭغا مۇنداق دېدى: «ھازىر تاردۇش سۇي سۇلالىسى بىلەن تىنچلىق ئەھدىنامىسى تۈزدى. ئىدۇگ بۇنىڭغا نائىلاج ماقۇل بولدى.

قاغان جانابلىرى پادىشاھقا بېقىنىپ، تاردۇش بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، بىرلىشىپ قوزغىتىپسا ئىمكانىيىتىمىز بولمايدىكەن! بۇ ئەڭ مۇكەممەل چارىدۇر. ئەجەبا، لەشكەرلىرىدىن مەھرۇم قىلىپ، گۇناھ ئارتىلىپ، ئىلگىكە قايتقاندىن كېيىن ئىدۇقۇت ئۇرۇنلاشتۇرۇشىغا ئىتائەت قىلىپ، قىرغىنچىلىققا، ئار-نومۇسقا تەن بېرەمدۇ؟» ئاپار بۇ نەسىھەتنى قوبۇل قىلىپ، لەشكەرلىرىنى چېگىرىدا قالدۇردى. كېيىن ئەلچىسىنى جاڭسۇن شېڭغا ئەگىشىپ ئوردىغا بېرىشقا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئىدۇق ۋېيۋاڭ بېگى ياڭ شۇاڭنىڭ قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشۇۋاتاتتى. بەيداۋ قەلئەسىدىكى جەڭدە ئىدۇق مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ئىدۇق قوملۇققا بارغاندا، ئاپارنىڭ يۈز ئۆرۈگەنلىكىنى ئاڭلاپ، شىمالىي تەرەپتىكى بارگاھقا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئاپارنىڭ بارلىق قوۋمىنى ئەسىر ئالدى ھەمدە ئۇنىڭ ئانىسىنى ئۆلتۈردى. ئاپار قايتىدىغان ماكانى بولمىغاچقا، غەربكە بېرىپ تاردۇشنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. ئۇنىڭدىن 100 مىڭدىن كۆپرەك لەشكەر يارىدەم ئېلىپ، شەرقتە ئىدۇقا ھۇجۇم قىلىپ، بۇرۇنقى سۈيۈرغاللىق زېمىنىنى يەنە تارتىۋالدى. پىتراپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى يىغىپ ئىدۇق بىلەن ئۇرۇشتى. جەڭلەردە ئاپار ئۇدا غەلىبە قىلغاچقا، تېخىمۇ قۇدرەت تاپتى. ئىدۇق يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. مەلىكە چىەنجىن فامىلىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنى پادىشاھنىڭ قىزى دەپ ئاتاشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدى.

كەيخۇاڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 584 ـ يىلى) جاڭسۇن شېڭ يوچىڭزېتنىڭ يارەمچىسى نامى بىلەن ئىدۇقنىڭ بارگاھىغا ئەۋەتىلدى. مەلىكىنىڭ فامىلىسى «ياڭ» غا ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭغا مەلىكە دايى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. ئىدۇق يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئوردىدىن تۇرۇپ سەجدە قىلىشقا ئۇنىمىدى. جاڭسۇن شېڭ مۇنداق دېدى: «تۈرك قاغانى بىلەن

سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تەڭرىزادىلىرى. قاغان ئوردىدىن تۇرغىلى ئۇنىمىسا، ئۇنىڭ ئىرادىسىگە قانداقمۇ خىلاپلىق قىلغىلى بولسۇن؟ لېكىن، خاتۇن پادىشاھنىڭ قىزى بولغاچقا، قاغان بۇيۇك سۇي سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ كۈيئوغلى بولىدۇ. قېينئاتىسىنى ھۆرمەتلىمىسە قانداق بولغىنى؟» ئىدۇق ئۇنىڭ مەنسەپدارلىرىغا كۆلۈپ تۇرۇپ: «قېينئاتىغا ئەلۋەتتە تازىم بەجا كەلتۈرۈش كېرەك» دېدى ـ دە، تىزلىنىپ تۇرۇپ يارلىقنى ئالدى. ئەلچى ۋەزىپىسىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇندىتاپ دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن، قائىدە ـ يوسۇن جەھەتتە ئوچ مەھكىمە دۇئانبەگلىرىدەك ھۆرمەتتىن بەھرىمەن بولدى. سولقانات تۆھپىكار قوغدىغۇچى، ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانىغۇنلۇقىغا تەيىنلەندى.

كەيخۇاڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 587 ـ يىلى) ئىدۇق ئۆلدى. پادىشاھ جاڭسۇن شېڭنى ئەلچىلىككە دەستىكى بىلەن ئەۋەتىپ، ئىدۇقنىڭ ئىنىسى چۇلۇققا⑮ باغا قاغان دەپ، ئۇنىڭ ئوغلى يارلۇققا⑯ يابغۇ قاغان دەپ نام بەردى. چۇلۇق جاڭسۇن شېڭ ئارقىلىق ئوردىغا مۇنداق مەكتۇپ يوللىدى: «ئاپار تەڭرى تەرىپىدىن بىت ـ چىت قىلىنغاچقا، 5 ـ 6 مىڭچە ئاتلىقنى باشلاپ تاغ ـ ئېدىرلارغا مۆكۈنۈۋالدى. ئۇنى تۇتۇپ، پادىشاھقا ھەدىيە قىلىش كېرەك.» بۇ چاغدا ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار يىغىلىپ كېڭەش قىلىۋاتاتتى. لېكىن ئۇيغۇر يۇەن شېي مۇنداق دېدى: «جىنايىتىدىن ھېساب ئېلىش ئۈچۈن، شۇ يەردە ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.» ۋۇياڭ گۇڭى لى چۈڭ ئۇنى تىرىك تۇتۇپ ئوردىغا ئەكېلىپ، جامائەتنىڭ ئالدىدا كاللىسىنى ئېلىپ پۇقرالارغا كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ جاڭسۇن شېڭدىن قانداق قىلىشنى سورىدى. جاڭسۇن شېڭ مۇنداق جاۋاب بەردى: «ئاپارنىڭ قەبىھ قىلمىشى ئېنىلمىزگە ئاسىيلىق قىلغانلىق ئەمەس. قېينى ئەھۋالدا قالغانلىقىدىن

پايدىلىنىپ، ئۇنى تۇتۇپ كاللىسىنى ئالساق، بۇ يىراقتىكى قوۋملارنى بەزلەش سىياسىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىكەن، مېنىڭچە ھەر ئىككى تەرەپنى ساقلاپ قالغان تۇزۇك.» پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ: «ياخشى پىكىر» دەپتۇ.

كەيخۇاڭ 8 ـ يىلى (مىلادىيە 588 ـ يىلى) چۇلۇق ئۆلدى. جاڭسۇن شېڭ ماتەم تۇتۇشقا ئەۋەتىلدى. ئۇ چىن خانلىقى ھەدىيە قىلغان گۆھەر، مۇراسىم بۇيۇملىرىنى ئالغاچ بېرىپ يارلۇققا ئېنئام قىلدى.

كەيخۇاڭ 13 ـ يىلى (مىلادىيە 593 ـ يىلى) مۇساپىر ياڭ چىن تۇرك زېمىنىغا قېچىپ بېرىپ، پىڭگو گۇڭى لىيۇ چاڭ⑰ بىلەن يۈۋېن فامىلىلىك قىز⑱ تەل بىرىكتۇرۇپ سۇي سۇلالىسىگە قارشى چىقماقچى بولدى، مېنى يوشۇرۇن ھالدا مەلىكىگە⑲ خەۋەر يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى، دەپ ئۆسەك سۆز تارقاتتى. يارلۇق بۇنىڭغا ئىشىنىپ ئوردىغا ۋاقتىدا ئولپان تاپشۇرمايدىغان بولۇۋالدى. جاڭسۇن شېڭ يەنە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلدى. ئۇ بېرىپ ئەھۋالنى تەپسىلىي كۆزەتتى. مەلىكە⑳ جاڭسۇن شېڭ بىلەن كۆرۈشكەندە، گەپ ـ سۆزدە ھۆرمەتسىزلىك قىلدى. يەنە ئۆزى بىلەن زىنا قىلغان ئانسۇيگانى ياڭ چىن بىلەن مەسلىھەتلىشىشكە ئەۋەتىپ، شۇ ئارقىلىق يارلۇقنى قوتراتماقچى بولدى. جاڭسۇن شېڭ قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى ھەمدە قايتىدىن ياڭ چىننى قايتۇرۇپ كېلىشكە باردى. يارلۇق ياڭ چىننى چىقىرىپ بېرىشنى خالىماي، مېھمانلىرىم ئارىسىدا ئۇنداق ئادەم يوق، دەپ تۇرۇۋالدى. جاڭسۇن شېڭ يارلۇقنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى سېتىۋېلىپ، ياڭ چىن تۇرۇشلۇق جايىنى بىلىۋالدى ـ دە، كېچىسى ئۇنى يوشۇرۇن تۇتتى. شۇنداقلا، يارلۇقنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپ، مەلىكىنىڭ خۇپىيانە ئىشلىرىنى ئاشكارىلىغۇزدى. پۇتۇن ئەل بۇنىڭدىن نومۇس ھېس قىلىشتى. يارلۇق ئانسۇيگا قاتارلىقلارنىمۇ تۇتۇپ، جاڭسۇن

شېڭغا تاپشۇرۇپ بەردى. جاڭسۇن شېڭ ئەلچىلىكتىن قايتىپ كەلگەندە، پادىشاھ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭغا ئوردا ئۇچ ئەمرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى دېگەن نامنى بەردى. ئۇنى يەنىلا تۇرك زېمىنىغا ئەۋەتتى. ئۇ مەلىكە دايىنى ئۆلتۇرۇش ۋەزىپىسىنى تاماملىدى.

يارلۇق ئوردىغا يەنە قۇدىلىشىش تەلىپىنى ئىزھار قىلدى. ئوردىدىكىلەر مەسلىھەتلىشىپ ماقۇل دېگۈدەك بولغاندا، جاڭسۇن شېڭ مۇنداق دەپ تەكلىپ بەردى: «مەن يارلۇقنىڭ ئۆزگىرىشچان، ئىشەنچسىز ئىكەنلىكىنى بايقىدىم. ئۇنىڭ تاردۇش بىلەن زىددىيىتى بولغاچقىلا، ئىلىمىزگە بېقىنماقچى بولۇۋاتىدۇ. بىز ئۇنىڭ بىلەن قۇدىلاشساقمۇ ئۇ ھامان ئاسىيلىق قىلىدۇ. ناۋادا ئۇ مەلىكىگە ئۆيلەنسە، ئىلىمىزنىڭ ئابرويىدىن پايدىلىنىپ جەزمەن تاردۇش، رامغانلارنىڭ شىللىسىگە مىنىۋالىدۇ. قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن يەنە يۈز ئۆرۈيدۇ. كېيىن ئۇنى ئېتىئەت قىلدۇرۇش تەس بولارمىكىن. رامغان چۇلۇقنىڭ ئوغلى، بۇرۇندىن ساداقەت بىلەن بەيئەت قىلىپ كەلگەن. ھازىرغىچە ئىككى ئەۋلاد شۇنداق قىلدى. مەن بۇرۇن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇ قۇدىلىشىش تەلىپىنى قويغان. ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلغان تۇزۇك. ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ، جەنۇبقا كۆچۈرۈش كېرەك. لەشكىرى ئاز، كۆچى ئاجىزلارنى ئەيۇەشكە كەلتۈرۈش ئاسان. رامغاننى يارلۇق بىلەن قارشىلاشتۇرۇپ، ئۇنى چېگرا قوغدىغۇچى قىلىش كېرەك.» پادىشاھ: «دېگەنلىرىڭ دۇرۇس» دېدى. جاڭسۇن شېڭ يەنە رامغاننى بەزلەشكە ئەۋەتىلدى. مەلىكىنى ياتلىق قىلىشقا ئىجازەت بېرىلدى.

كەيخۇاڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 597 ـ يىلى) رامغان جاڭسۇن شېڭغا ئەگىشىپ مەلىكىنى كۈتۈۋېلىشقا ئەلچى ئەۋەتتى. خان جەمەتىنىڭ قىزىغا مەلىكە ئەنىيى دەپ نام بېرىلىپ، رامغانغا

ياتلىق قىلىندى. جاڭسۇن شېڭ رامغاننى جەنۇبقا كۆچۈپ، بۇرۇنقى چوڭ بارگاھ ئۆتۈكەن(21) نىڭ جەنۇبىدا ماكانلىشىشقا قايىل قىلدى. يارلۇق بۇنىڭدىن غەزەپكە كېلىپ، دائىم پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى. رامغان ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇرغاچقا، شەپسى بولسا ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ مەلۇم قىلىپ تۇردى. شۇڭا، تۇركلەر ھەر قېتىم بېسىپ كىرگەندە، ھامان ئالدىنئالا مۇداپىئە كۆرۈلدى.

كەيخۇاڭ 19 ـ يىلى (مىلادىيە 559 ـ يىلى) رامغان جاڭسۇن شېڭ ئارقىلىق يارلۇقنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىدىغان قورال ياساپ، داتۇڭ(22) شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى ئوردىغا مەلۇم قىلدى. ئالتە باشبۇغنىڭ قوشۇنىغا خەن بېگى ياڭ جىڭنىڭ قوماندانلىقىدا بۆلۈنۈپ چېگرىدىن ئاتلىنىپ يارلۇققا جازا يۈرۈش قىلىش يارلىقىنى بېرىلدى. يارلۇق قورقۇنچقا چۈشۈپ، يەنە تاردۇش بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇلار كۆچمەن بىرلەشتۈرۈپ رامغانغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، سەددىچىن ئاستىدا جەڭ قىلدى. جەڭدە رامغان يېڭىلىپ، ئۇنىڭ بۇرادەرلىرى ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى، قوۋمى تارقىلىپ كەتتى. رامغان جاڭسۇن شېڭ بىلەن ئاران بەش چەۋەندازنى باشلاپ، تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ جەنۇبقا قاچتى. تاڭ يورۇغىچە ئۇلار 100 چاقىرىمدىن يىراق جايغا قېچىپ بېرىپ، يول بويىلىرىدىن نەچچە يۈز چەۋەندازنى يىغدى. رامغان قول ئاستىدىكىلەر بىلەن مۇنداق مەسلىھەت قىلدى: «مەن بۇگۈنكى كۈندە مەغلۇپ بولۇپ ئوردىغا بارسام، پەقەت بىر تەسلىم بولغۇچى بولىمەن. بۈيۈك سۈي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ماڭا قانداقمۇ ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلار. تاردۇش بىزگە ھۇجۇم قىلغىلى كەلگەن بولسىمۇ، بىز بىلەن بۇرۇندىنلا زىددىيىتى ۋە ئاداۋىتى يوق. ئۇنىڭغا بېقىنساق ئامان قالىمىز، يارەمگە ئېرىشەلەيمىز.» جاڭسۇن شېڭ

رامغاننىڭ يۇز ئۆرۈش نىيىتىنى بىلگەچكە، فۇيۇەن ھەربىي قورغىنىغا يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى تۇرلارغا دەرھال گۇلخان يېقىشقا بۇيرۇدى. رامغان تۆت تۇردا بىراقلا گۇلخان يېقىلغانلىقىنى كۆرۈپ، جاڭسۇن شېڭدىن: «سېپىلدىكى تۇرلارغا نېمىشقا ئوت يېقىلدى؟» دەپ سورىدى. جاڭسۇن شېڭ ئۇنى ئالداپ: «سېپىل ئېگىز، زېمىن كەڭ، سېپىلدا تۇرۇپ يىراقتا كېلىۋاتقان دۈشمەننى كۆرگىلى بولمىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تۇزۇمىدە، دۈشمەن ئاز بولسا ئىككى تۇرغا ئوت يېقىلىدۇ. كۆپ بولسا ئۈچ تۇرغا ئوت يېقىلىدۇ. بەك نۇرغۇن دۈشمەن يېقىنلاپ كەلسە تۆت تۇرغا ئوت يېقىلىدۇ. كىشىلەر بۇنىڭدىن دۈشمەننىڭ بەك كۆپ ئىكەنلىكىنى ۋە يېقىنلاپ قالغانلىقىنى چۈشۈنىدۇ» دېدى. رامغان بۇ گەپنى ئاڭلاپ قورقۇپ، قول ئاستىدىكىلەرگە: «قوغلاپ كەلگەن لەشكەرلەر يېقىنلاپ قاپتۇ، شەھەرگە كىرىپ پاناداپ تۇرايلى» دېدى. فۇيۇەن ھەربىي قورغىنىغا كىرگەندىن كېيىن، جاڭسۇن شېڭ رامغاننىڭ ئەمەلدارى جىشىرنى ئۆز قوۋمىغا باشچىلىق قىلىشقا قالدۇردى. ئۆزى رامغاننى ئېلىپ، ئۆتەڭ ئېتىغا مىنىپ تېزلىكتە ئوردىغا يېتىپ باردى. پادىشاھ ۋېندى خۇشال بولۇپ، جاڭسۇن شېڭنى تۆھپىكار قىلىپ چەۋەندازلار سانىغۇنلىقىغا ئۆستۇرۇپ، ئۇنىڭغا يارلىق چۈشۈرۈش تەمتىكى بېرىپ تۇركلەرنى نازارەت قىلىشقا قويدى. جاڭسۇن شېڭ تۇركلەردىن تەسلىم بولغانلارنى يارلۇقنىڭ ئەھۋالىنى پايلاپ كېلىشكە ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بارگاھىنىڭ ئەتراپىدا ئۇدا بالايىئاپەت ئالامىتى كۆرۈلگەنلىكىنى، كېچىسى قىزىل شەپەق نۇرى نەچچە يۈز چاقىرىم ئارلىقىنى يورۇتقانلىقىنى، ئىت يۈلتۇزى چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى، ئۈچ كۈن قىزىل يامغۇر ياغقانلىقىنى، ئاقار يۈلتۇزلار ئۇنىڭ بارگاھىنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ گۈلدۇرماما‌يدەك ئاۋاز چىقارغانلىقىنى، يارلۇقنىڭ ھەر كۈنى كېچىسى چۆچۈپ ئويغىنىپ، سوي سۇلالىسى لەشكەرلىرى كېلىدۇ، دېگەندەك

گەپلەرنى قىلىدىغانلىقىنى ئېگىلىدى ۋە بۇ ئەھۋاللارنى پادىشاھقا مەلۇم قىلدى.

ئۇزاق ئۆتمەي رامغان ئىلچىن بۇمىن قاغانلىققا تەيىنلەندى. ۋۇئەن قەسرىدە ئوقيا ئېتىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈش بۇيرۇق قىلىندى، 12 ئوقياچى تاللىنىپ، ئىككىسى سەپكە بۆلۈندى. رامغان: «ئەلچى جاڭسۇن شېڭنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق پادىشاھنىڭ دىدارىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم، شۇڭا بۇگۈنكى مۇسابىقىدە مەن ئۇ بار سەپكە كىرىشنى خالايمەن» دېدى. ئۇنىڭ تەلىپىگە رۇخسەت قىلىندى. جاڭسۇن شېڭغا ئوقيا بېرىلدى. ئۇ ئاتقان ئالتە ئوقنىڭ ھەممىسى نىشانغا تەگدى. ئاخىرى رامغاننىڭ سېپى يەڭدى. شۇ چاغدا ئاسماندا بىر توپ تۇرنا ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى. پادىشاھ: «سەن ئوقيا ئېتىشنى پۇختا بىلىسەن، ئۇلارنى ئېتىپ چۈشۈرۈپ باق» دېدى. ئېتىلغان ئون ئوقنىڭ ھەممىسى تېگىپ، تۇرنىلار يەرگە چۈشتى. شۇ كۈنى، ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسگە ئىنئام بېرىلدى. جاڭسۇن شېڭغا بېرىلگەن ئىنئام ھەممىدىن كۆپ بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي رامغاننى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، جاڭسۇن شېڭ يەنە 50 مىڭ ئادەمنى باشلاپ، شوجۇ ئايمىقى دائىرىسىدە دالى شەھىرىنى بىنا قىلىشقا ئەۋەتىلدى. مەلىكە ئەنيىنى ئۆلدى. جاڭسۇن شېڭ يەنە ئەمەلدارلىق تەمىنلىنى ئېلىپ، مەلىكە يېچىنىنى رامغانغا ئاتۇنلۇققا ئاپىرىپ قويدى. جاڭسۇن شېڭ مۇنداق دەپ مەلۇمات يوللىدى: «رامغانىڭ قوۋمىدىن بەيئەت قىلغانلار بەك كۆپ، ئۇلار سەددىنچىنىڭ ئىچىدە بولسىمۇ، يەنىلا يارلۇقىنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا، تالان ـ تاراج قىلىشىغا ئۈچراۋاتىدۇ. كۆپ رىيازەت چېكىپ، خاتىرجەم ياشىيالمايۋاتىدۇ. ئۇلارنى ۋۇيۇەن㉓ گە كۆچۈرسەك، خۇاڭخې دەرياسىنى توساق قىلىپ، شاجۇ بىلەن شېڭجۇ㉔ ئايماقلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى شەرقى، غەربى خۇاڭخې دەرياسىغا تۇتىشىدىغان، جەنۇب ـ شىمال ئارىلىقى 400 چاقىرىم

كېلىدىغان يەرنىڭ ئەترابىغا خەندەك كولىساق، ئۇلار شۇ دائىرىنىڭ ئىچىدە بىمالال مال ـ چارۋا باقسا. بۇنداق بولغاندا، ئۇلار بۇلاڭ ـ تالاڭدىن خالىي بولۇپ ئەمىن تاپاتتى.» پادىشاھ ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە قوشۇلدى.

كەيخۇاڭ 20 ـ يىلى (مىلادىيە 600 ـ يىلى) دۇلان قاغاننىڭ ئېلىدە قاتتىق مالمانچىلىق يۈز بېرىپ، دۇلان قاغان قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. جاڭسۇن شېڭ مۇنداق دەپ تەكلىپ بەردى: «دۇشمەننىڭ ئىچكى قىسمىدا مالمانچىلىق تۇغۇلۇپ، خانى ئۆلتۈرۈلدى. مۇشۇنداق پەيتتە ئۇلارنى بەزلىسەك، ئۇلار بەيئەت قىلىشقا كېلىدۇ. رامغاننىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى ئەۋەتىپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھال سورىساق.» پادىشاھ بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى. دەرۋەقە ئۇلارنىڭ ھەممىسى بەيئەت قىلىشقا كەلدى. تاردۇش قورقۇنچقا چۈشۈپ، يەنە نۇرغۇن لەشكەر يىغدى. جاڭسۇن شېڭغا بەيئەت قىلغان تۈركلەرنى باشلاپ، چىنجۇ ئايمىقىدىكى ھەربىي يۇرۇشنىڭ باشبۇغى سالاھىيىتىلى بىلەن جېن بېگى ياڭ گۇاڭ قوماندانلىقىدىكى قوشۇنغا تەۋە بولۇپ تاردۇشقا جازا يۇرۇش قىلىش بۇيرۇق قىلىندى. تاردۇش بىلەن جەن بېگى قوشۇنلىرى تىركىشىپ قالدى. جاڭسۇن شېڭ مۇنداق چاره كۆرسەتتى: «تۈركلەر بۇلاق سۈيى ئىچىپ كەلگەن، ئۇلارنى زەھەرلەش ئوڭايى.» شۇنىڭ بىلەن زەھەر كەلتۈرۈلۈپ، بۇلاق سۈيىنىڭ باش قىسمىغا زەھەر تاشلاندى. تاردۇشنىڭ ئادەم ۋە چارۋىلىرى بۇ سۇنى ئىچكەندىن كېيىن كۆپى ئۆلدى. تاردۇش ھەيران قېلىپ: «تەڭرى زەھەرلىك سۇ چۈشۈرۈپتۇ، بۇ بىزنى يوقالسۇن دېگەنلىك ئەمەسمۇ!» دېدى. شۇڭا، ئۇلار كېچىسى قېچىپ كەتتى. جاڭسۇن شېڭ ئۇلارنى قوغلاپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى، يۈز نەچچە ئادەمنى ئەسىر ئالدى. جەن بېگى ياڭ گۇاڭ خۇشال بولۇپ، جاڭسۇن شېڭنى چوڭ بىر چېدىرگاھقا

چاقىرتىپ زىياپەتتە بىرگە بولدى، پۇخادىن چىققۇچە كۆڭۈل ئاچتى. تۇركلەرنىڭ بىر ئەملدارى ئەل بولۇشقا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغىمۇ زىياپەتتىن ئورۇن بېرىلدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، تۇرك ئېلىدىكىلەر باشبۇغ جاڭسۇن شېڭدىن بەكمۇ قورقىدىكەن. جاڭسۇن شېڭ ھەققىدە ئۇنىڭ ئوقى گۇلدۇرمامىدەك ئاۋاز چىقىرىدىكەن، مىنگەن ئېتى چاقماقتەك چاپقۇر ئىكەن، دېگەن گەپ تارالغانمىش. جىن بېگى كۇلۇپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى: «سانغۇننىڭ سۇرى سۇلالىمىزدىن سىرتقى جايلارغىمۇ تارقىلىپ، گۇلدۇرمامىغا ئوخشىتىلىپتۇ. بۇ قالتىس باتۇرلۇقتە!» قوشۇنلار قايتقاندىن كېيىن، جاڭسۇن شېڭغا ئوردا ئوچ ئەمرىگە ئوخشاش ھۆرمەتكە ئېرىشىش ئىمتىيازى بېرىلدى. ئۇ يەنە دالى شەھىرىگە قايتىپ، يېڭى بەيئەت قىلغان قەبىلىلەرنى بەزلەشكە ئەۋەتىلدى.

رېنشۇ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 601 ـ يىلى) جاڭسۇن شېڭ ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، مۇنداق تەكلىپ بەردى: «مەن كېچىسى شەھەر راۋىقىغا چىقىپ چۆللۇكنىڭ شىمالىغا نەزەر سالسام، كەڭلىكى 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان دائىرىدە قىزىل، نۇرلۇق شولا كۆرۈنۈۋاتىدۇ. ئۇ خۇددى يامغۇر تامچىلىرىدەك يەرگە چۈشۈۋېتىپتۇ. ھەربىي ئىشلار دەستۇرلىرىنى ئەستايىدىل كۆرسەم، بۇ خىل نۇرلۇق شولا «شاراپقان» دېيىلىدىكەن، «شاراپقان» بولغانلىكى ئەل جەزمەن يوقىلىدىكەن. غۇزلارنى يوقاتماقچى بولساق، ھازىر يوقىتىشىمىز كېرەك.» شۇنىڭ بىلەن ياڭ سۇ يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن قوماندانلىقىغا، جاڭسۇن شېڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلغۇچى ئەلچىلىككە تەيىنلىنىپ، رامغانىنى قوغداپ ئاپىرىپ قويۇش، شىمالغا يۇرۇش قىلىش يارلىق قىلىندى. رېنشۇ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 602 ـ يىلى) قوشۇن شىمالىي دەريا㉕ بويىغا يېتىپ بارغاندا، دۇشمەن سەردارى سەلئەركىن قاتارلىقلار قوشۇنىنى باشلاپ جەڭگە

چىقتى. جاڭسۇن شېڭ بىلەن بۇيۇك سانغۇن لياڭ مو ئۇلارنى چېكىنىدۇردى. دۇشمەن قوۋمىنىڭ كۆپى ئەل بولدى. جاڭسۇن شېڭ يەنە رامغانىنى شىمالدىكى تېلى قاتارلىق قوۋملارغا ئايرىم ـ ئايرىم ئەلچى ماڭدۇرۇپ، ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىشقا ۋە پارچىلاشقا، ئۇلارنىڭ قوۋمىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا ئۇندىدى.

رېنشۇ 3 ـ يىلى تېلى، ئىزگىل، فۇجۇر، غۇن، قوشۇر، ئابۇ، بۆكە قاتارلىق 10 نەچچە قەبىلە تاردۇشتىن يۈز ئۆرۈپ، بەيئەت قىلدى. تاردۇشنىڭ قوۋمى تارلىپ كېتىپ، غەربكە قېچىپ تۇيغۇنلارغا بېقىندى. جاڭسۇن شېڭ رامغانىنى قوغداپ ئاپىرىپ، چۆللۇكنىڭ ئېغىزىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى. ئۇشنى توگەتكەندىن كېيىن، پادىشاھقا سالام بېرىشكە پايتەختكە كەلدى.

دەل شۇ چاغدا، سۇي پادىشاھى ۋېندى ياڭ جيەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۆلۈم خەۋىرى جاكارلانماي تۇردى. سۇي پادىشاھى ياڭدى ياڭ گۇاڭ جاڭسۇن شېڭنى ئوردا ئالدىغا چاقىرتىپ، ئۇنى ئىچكى ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ياساۋۇل بېگىلىككە تەيىنلەپ، ئوردىنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. شۇ كۈنى يەنە سولقانات قوشۇنىنىڭ سانغۇنى قىلدى. ياڭ لياڭ㉖ ئىسيان كۆتۈرگەندە، جاڭسۇن شېڭنى ئەسلىدىكى مەنسەپ دەرىجىسى بويىچە شياڭجۇ ئايمىقى㉗ بېگىلىككە تەيىنلەپ، شياۋشەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى لەشكەرلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، لى شيۇك قاتارلىقلار بىلەن توپلاڭنى تىنچىتىشقا بۇيرۇق قىلدى. جاڭسۇن شېڭ ئوغلى جاڭسۇن شىڭبۇنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەن جايدا ئەملدار ئىكەنلىكىنى سەۋەب قىلىپ ۋەزىپىنى ئىجرا قىلىشتىن باش تارتتى. سۇي پادىشاھى ياڭدى مۇنداق دېدى: «سىز ئوغلىڭىز ئىشى تۈپەيلى مېنىڭ ئىرادەمگە خىلاپلىق قىلمايسىز، ۋەزىپىدىن ئىستىپا سورىماڭ.» شۇنىڭ بىلەن جاڭسۇن شېڭ شياڭجۇغا ئاتلاندى. ياڭ لياڭ مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، جاڭسۇن شېڭ قايتۇرۇپ كېلىنىپ، مەنسەپنى

مۇھاپىزەتچى سانغۇنلۇققا ئۆزگەرتىلدى.

دايې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 607 ـ يىلى) سۇي پادىشاھى ياڭدى يۇلىنگە كېلىپ، چېگرا سىرتىدىكى جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، قوشۇنلارنى كۆرەكتىن ئۆتكۈزۈپ، ھەربىي كۆچىنى كۆز ـ كۆز قىلماقچى بولدى. ئۇ تۈرك ئېلى ئارقىلىق ئۇدۇل جوجۇن ۋىلايىتىگە㉘ بارغاندا، رامغان چۆچۈپ كەتمىسۇن دەپ، ئالدى بىلەن جاڭسۇن شېڭنى ئۇ يەرگە بېرىپ ئەھۋالنى ئېيتىپ پادىشاھنىڭ مەقسىتىنى چۈشەندۈرۈشكە ئەۋەتتى. رامغان جاڭسۇن شېڭنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، ئۆزىگە تەۋە ئەللەردىكى قوموق، تاتابى، شېرۋى قاتارلىق نەچچە ئون قوۋمنىڭ ئاقساقاللىرىنى يىغدى. جاڭسۇن شېڭ بارگاھ ئىچىدىكى ياۋا ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئىرماش ـ چىرماش تۈرغانلىقىنى كۆرۈپ، رامغانغا ئۇنى يۇلدۇرۇپ، ھەرقايسى قوۋملارغا پادىشاھنىڭ كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقىشى سۇرۇلۇك ۋە قەدىرلىك ئىش ئىكەنلىكىنى نامايان قىلماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بارگاھ ئالدىدىكى ئوت ـ چۆپلەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «بۇنداق ئوتنىڭ يىلتىزى ئىنتايىن خۇش پۇراق» دېدى. رامغان دەرھال يۇلۇپ پۇراپ كۆرۈپ: «ئانچە پۇرىمايدىغۇ» دېدى. جاڭسۇن شېڭ: «ئېلىمىزنىڭ قانۇن ـ تۈزۈمى بويىچە، پادىشاھ كۆزدىن كەچۈرۈشكە بارغان جايلارنىڭ بەگلىرى پادىشاھ تۇرىدىغان جاينىڭ ئەتراپىنى شەخسەن ئۆزى سىيرىپ ـ سۈپۈرۈشى، ئوت ـ چۆپلەرنى يۇلۇپ پادىشاھنىڭ مەپىسى ماڭىدىغان شاھانە يول ھازىرلىشى، شۇ ئارقىلىق پادىشاھقا بولغان ئالىي ھۆرمىتىنى ئىپادىلىشى كېرەك. قارىسام، بارگاھ ئىچىدىكى ياۋا ئوت ـ چۆپلەر ئىرماش ـ چىرماش ئۆسۈپ كېتىپتۇ. مەن تېخى پۇراقلىق ئوت ـ چۆپ دەپ قالدۇرۇپ قويغان ئوخشايدۇ، دەپ قاپتىمەن» دېدى. رامغان شۇندىلا گەپنى چۈشىنىپ: «مەن خاتالىشىپتىمەن، مېنىڭ جان ـ تېنىمنى پادىشاھ ئاتا قىلغان،

پادىشاھ ئۇچۇن كۈچ چىقىرىشتىن باش تارتىدىغان ئىش ئەمەس بولسۇن! بۇ پەقەت چېگرىدىكى قوۋملارنىڭ دۆلەت قانۇنىنى بىلمىگەنلىكىدىن بولغان، خالاس» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ دەرھال قىلىچىنى ئېلىپ ئوت ـ چۆپلەرنى ئوردى. ئۇنىڭ ئېلىنىدىكى ئېسىلزادىلەر ۋە ھەرقايسى قوۋملارنىڭ سەردارلىرىمۇ بەس ـ بەس بىلەن ئۇنى دوردى. شۇنداق قىلىپ، يۈلىننىڭ شىمالىي چېگرىسىدىن رامغان بارگاھىغىچە، يەنە شەرقتە جى㉙ غىچە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 3000 چاقىرىم، كەڭلىكى يۈز نەچچە چامدام كېلىدىغان يولنى ياساشقا پۈتۈن ئەل سەپەرۋەر قىلىنىپ، شاھانە يول پۈتتى. سۇي پادىشاھى ياڭدى بۇ خەۋەردىن ناھايىتى مەمنۇن بولدى. جاڭسۇن شېڭ يەنە خۇيياڭ ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلەندى. ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالماي تۇرۇپلا يەنە ئوڭ قانات جەسۇر مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى دېگەن مەنسەپكە تەيىنلەندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3 ـ توم، 817 — 823 ـ يىللار)

---

① جاڭسۇن شېڭ (长孙晟) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داڭلىق سەركەردىسى. ئوقيا ئېتىشقا ماھىر.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 817 ـ، 823 ـ يىللار)

② سۇي پادىشاھى ۋېندى (隋文帝) — سۇي سۇلالىسىنى قۇرغۇچى، ئىسمى يانگ جيەن. مىلادىيە 581 ـ يىلى ئۆز ئالدىغا پادىشاھ بولۇۋېلىپ سۇي سۇلالىسىنى قۇرغان. ئاندىن، كېيىنكى لياڭ ۋە چېن سۇلالىلىرىنى مۇنقەرز قىلىپ، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى بۆلۈنمە ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن. مىلادىيە 604 ـ يىلى كېسەل بولۇپ يانغاندا، ئۆز ئوغلى ياڭ گۇاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«سۇينامە. پادىشاھ ياڭدى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

③ ئىدۇگ (摄图) — يەنە «ساتۇق» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ.

11 ـ جىلدتىكى ③ ئىزاھقا قارالسۇن.

④ خاتۇن (可贺敦) — بۇ يەردە مەلىكە چىيەنجىننى كۆرسىتىدۇ. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3291 ـ بەت)

⑤ گاۋباۋنىڭ (高宝宁) — جۇ سۇلالىسى دەۋردە يېڭجۇ ئايماق بېگى بولغان. يېڭجۇنىڭ ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى جاۋياڭ شەھرى ئەتراپىدا. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2534 ـ بەت؛ بىر تومۇق «سىخەي» ، 1626 ـ بەت)

⑥ لىنيۇ قورغىنى (临渝镇) — قەدىمكى ھەربىي قورغان. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى شىنياڭ شەھرىنىڭ غەربىدە. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» ، 1293 ـ بەت)

⑦ يىن شۇ (阴寿) — ۋۇۋېي دېگەن جايدىن. دەسلەپتە جۇ پادىشاھى ۋۇدىنىڭ قول ئاستىدا تۇرغان. كېيىن سۇي پادىشاھى ۋېندىغا ئەگىشىپ نۇرغۇن ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، جاۋجۇن گۇڭئى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2534 ـ بەت)

⑧ يۈ چىڭرې (虞庆则) — دەسلەپتە جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى بولغان. كېيىن سۇي سۇلالىسىنىڭ پېڭچېڭ گۇڭئى بولغان. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2516 ـ بەت)

⑨ قومۇقلار (奚) — قەدىمكى قووۇم. خەنزۇچە مەنبەلەردە « 库莫奚 » دەپمۇ يېزىلغان. رولو دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى شىرا مورۇن دەرياسى) ۋادىسىدا ياشىغان. (بىر تومۇق «سىخەي» ، 1495 ـ بەت)

⑩ ئەقسىدلەر (霫) — خۇاڭشۇي (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى شىرامورۇن) دەرياسىنىڭ شىمالىدا ياشىغان،

چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قووۇم. (بىر تومۇق «سىخەي» ، 2002 ـ بەت)

⑪ خۇاڭلۇڭ (黄龙) — قەدىمكى شەھەر، يەنى لۇڭچېڭ شەھىرى. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى جاۋياڭ ناھىيىسىدە. (بىر تومۇق «سىخەي» ، 1657 ـ بەت)

⑫ لەنجۇ (兰州) — ئايماق. سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 581 ـ يىلى) ئايماق قىلىپ تەسىس قىلىنغان. مەركىزى ھازىرقى لەنجۇ شەھىرىگە توغرا كېلىدۇ. باشقۇرغان دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرى ۋە لىنتاۋ ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (بىر تومۇق «سىخەي» ، 282 ـ بەت)

⑬ داشىچاڭرۇ (达奚长儒) — سۇي پادىشاھى ۋېندى دەۋرىدىكى بۇيۇك سانغۇن.

(مۇھەررىردىن)

⑭ دۇ رۇڭدىڭ (窦荣定) — سۇي پادىشاھى ۋېندىنىڭ چوڭ ئاچىسى چوڭ مەلىكە ئەنچىڭنى خوتونلۇققا ئالغان. ئەنفېڭ گۇڭئى مەرتىۋىسى بېرىلگەن. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2177 ـ ، 2179 ـ بەتلەر)

⑮ چۇلۇق (处罗侯) — ئىشبارا قاغان ئىدۇقۇتنىڭ ئىنىسى. ئىشبارا قاغان ئۆلگەندە قاغانلىققىنى ئوغلى يارلۇققا بەرمەي، چۇلۇققا بەرگەن. چۇلۇق يارلۇقنى تەختكە ئولتۇرغۇزماقچى بولغاندا، يارلۇق ئۇنىمىغان. شۇنىڭ بىلەن چۇلۇق تەختكە چىققان. كېيىن جەڭدە ئوق تېگىپ ئۆلگەن. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3295 ـ بەت)

⑯ يارلۇق (雍闿) — ئىشبارا قاغانىنىڭ ئوغلى، تاغىسى چۇلۇق جەڭدە ئوق تېگىپ ئۆلگەندىن كېيىن قاغان بولغان. دۇلان قاغان دەپمۇ

ئاتالغان.
(مۇھەررىردىن)

⑰ لیۇ چاڭ (刘昶) — جۇ پادىشاھى ۋېندى يۈۋېن تەينىڭ قىزى مەلىكە شىخبغا ئۆيلەنگەن. كېيىن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن پىڭگو گۈڭگى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن. سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوغلىنىڭ سەۋەبىدىن پادىشاھ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2305 ـ بەت)

⑱ يۈۋېن فامىلىلىك قىز (宇文氏女) — جۇ پادىشاھى ۋېندى يۈۋېن تەينىڭ قىزى چوڭ مەلىكە شىخېنى كۆرسىتىدۇ.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2305 ـ بەت)

⑲⑳ بۇ يەردە مەلىكە دايى كۆزدە تۇتۇلغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3295 — 3296 ـ بەتلەر)

㉑ ئۆتۈكەن (乌度斤) — تاغ نامى. ھازىرقى تامىر دەريا‌سى ۋە ئورخۇن دەريا‌سىنىڭ مەنبەسى بولغان خانغاي تاغلىرىنىڭ بىر قىسمى بولسا كېرەك.
(«غەربىي يۈرت يەر نامىلىرى»، 72 ـ بەت)

㉒ داتۇڭ (大同) — قەدىمكى شەھەر. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرکىلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن بىنا قىلىنغان. خارابىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئويرات ئالدى خوشۇنىنىڭ شىمالىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 623 ـ بەت)

㉓ ۋۇيۈەن (五原) — قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خۇتاۋ رايونىنىڭ شەرقى، چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبى، بوغىت شەھىرىنىڭ غەربى، دالاد ۋە جۇڭغار خوشۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 32 ـ بەت)

㉔ شېڭجۇ (胜州) — قەدىمكى ئايماق. دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى جۇڭغار، دالاد، ئىكىنخولو خوشۇنلىرىنى ۋە دۇڭشىڭ، خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى توكتو دېگەن يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1508 ـ بەت)

㉕ شىمالىي دەريا (北河) — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى خانغىن ئارقا خوشۇنىدىن ئويرات ئالدى خوشۇنغىچە ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريا.
(مۇھەررىردىن)

㉖ ياڭ لياڭ (杨寔) — سۇي پادىشاھى ۋېندى ياڭ جيەننىڭ كەنجى ئوغلى. خەن ببگى بولغان. رېنشۇ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 604 ـ يىلى) ئىسيان كۆتۈرۈپ ياڭ گۇاڭغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن مەرتىۋىسى ئېلىنىپ تاشلىنىپ ئاددىي پۇقرا قىلىپ قويۇلغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 440 ـ، 2471 ـ، 2472 ـ بەتلەر)

㉗ شياڭجۇ ئايمىقى (相州) — دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىڭتەي، گۇاڭزۇڭ ناھىيىلىرىنىڭ جەنۇبى؛ خېنەن ئۆلكىسى لىنشىيەن، تاڭيىن، چىڭخېك، فەنشىيەن ناھىيىلىرىنىڭ شىمالى؛ شەندۇڭ ئۆلكىسى ۋۇچېڭ، شىڭشىيەن ناھىيىلىرىنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1284 ـ بەت)

㉘ جوجۇن ۋىلايىتى (涿郡) — دائىرىسى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىگە قاراشلىق تۇڭشىيەن، چاڭپىڭ ناھىيىلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى؛ خېبېي ئۆلكىسى باشىيەن ناھىيىسى ۋە تيەنجىن شەھىرىنىڭ شىمالى؛ جولۇ ناھىيىلىرىنىڭ شەرقى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 961 ـ بەت)

㉙ جى (蓟) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 605 ـ بەت)

شمالي سۇلالىلەر تارىخى، 23 ـ جىلد

يۇ يىنىڭ تەرجىمھالى

جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋمىندى① تەختكە چىققاندىن كېيىن، يۇ يى② ژۇيجۇ ئايمىقىغا③ بەگ بولدى. يۇيىنىڭ ئاكىسى يۇ شى بۇرۇن ئۇ يەرنى باشقۇرغاندا، يۇرتىنى شاپائەت بىلەن ئىدارە قىلىپ ئۇتۇق قازانغانىدى. يۇ يىمۇ ئۇ يەردە ساداقەت بىلەن ئىشلەپ، نام ـ ئابرويغا ئىگە بولدى. ئەلگە شاپائەت قىلىپ خەلقنى ياخشى باشقۇرغاچقا، يات مىللەتلەر بىلەن خۇاشيالار ئۇنىڭدىن مىننەتدار بولۇپ، خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلدى ھەم ئۇنى فېڭ فامىلىلىك ئاغا ـ ئىنىلەرگە ④ ئوخشاتتى. شۇ چاغدا، تۇيغۇنلار خېشىغا بېسىپ كىرىپ، لىياڭجۇ، شەنجۇ⑤، خېجۇ⑥ ئايماقلىرىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. ئەلچى كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، چىنجۇ تۇتۇقى يۇ يىنى ياردەمگە ئەۋەتمەكچى بولدى. يۇ يى بۇيرۇققا ئىتائەت قىلمىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئۇنى بۇ ئىشقا دەۋەت قىلسا، يۇ يى مۇنداق دەپ جاۋاب بەردى: «تۇيغۇنلار شەھەر ئېلىشقا ماھىر ئەمەس، ئۇلارنىڭ كېلىش مەقسىتى چېگرا رايونلاردىكى مال ـ چارۋىلارنى بۇلاشتىن ئىبارەت. ئۇلار سېپىل ئاستىغا لەشكەر تۇرغۇزۇپ، ئۇزاققىچە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋەرمەيدۇ. بۇلاڭچىلىق قىلىپ ئولجىغا ئېرىشكەندىن كېيىن قايتىپ كېتىدۇ. قوشۇن ئەۋەتىلسىمۇ ئۇلارغا يېتىشەلمەيدۇ. مەن پەرزەنتىنى ئېنىق ئېيتتىم، قايتا ۋەز ـ نەسىھەت قىلماڭلار.» بىر نەچچە كۈندىن كېيىن سورىۋىدى، دەرۋەقە يۇ يىنىڭ ئويلىغىنى توغرا

چىقتى. خي لەنشياڭ تۇيغۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، يۇ يى ئۆز ئايمىقىدىكى لەشكەرلەرنى باشلاپ سەپنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، دۈشمەن زېمىنىغا ئىچكىرىلەپ كىردى. جەڭلەردە تۆھپە يارىتىپ، ئۇنىڭ سۈيۈرغالى كۆپەيتىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي چاقىرتىپ كېلىنىپ، ئۇڭ قەسىر بېگىلىككە تەينىلەندى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 3 ـ توم، 856 ـ بەت)

---

① شياۋمىندى (孝闵帝) — شمالي جۇ سۇلالىسىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد پادىشاھى يۈۋېن جۇ.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 330 ـ بەت)

② يۇ يى (于翼) — جۇ پادىشاھى ۋېندى يۈۋېن تەينىڭ كۈيئوغلى، مەلىكە پېڭيۈەننىڭ ئېرى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 856 ـ بەت)

③ ژۇيجۇ ئايمىقى (渭州) — دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لۈڭشى، دىڭشى، جاڭشىيەن، ژۇيىيۈەن، ۋۇشەن ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

(بىر تومлۇق «سىخەي»، 976 ـ بەت)

④ فېڭ فامىلىلىك ئاغا ـ ئىنىلەر (大小冯君) — ئاكىسى فېڭ يېۋاڭ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا لۈڭشى ۋالىيسى بولغان. ئىنىسى فېڭ جۇنمۇ ئاكىسىدىن كېيىن لۈڭشى ۋالىيسى بولغان. ھەر ئىككىسى ھاردىم ـ تالدىم دېمەي ئىشلەپ، ئاۋامغا نۇرغۇن ياخشى ئىش قىلىپ بەرگەن. شۇڭا، پۇقرالار ئاغا ـ ئىنى ئىككىسىنى ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد ماختاپ كەلگەن.

(«خەننامە. فېڭ فېڭشىنىڭ تەرجىمھالى» دىن)

⑤ شەنجۇ (鄯州) — قەدىمكى ئايماق. دائىرىسى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شىنىڭ شەھىرى ۋە خۇاڭجۇڭ، كېدۇ ناھىيىلىرىنى ئۆز

ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 455 ـ بەت)

⑥ خېجۇ (河州) — قەدىمكى ئايماق. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنشيا ناھىيىسىدە. خەنزۇچە مەنبەلەردە فۇخەن (枹罕) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 911 ـ بەت)

لىيۇ جيېنىڭ تەرجىمھالى

شۇ چاغدا، جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى. لىيۇ جيې① كەڭ كۆلەمدە تېرىقچىلىق قىلىپ ئاشلىق جۇغلاپ، ئۇلارنىڭ ېسىپ كىرىشىنى كۈتۈش كېرەك، دېگەن تەكلىپنى بەردى. ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلدى. ۋېي پادىشاھى شىزۇ جازا يۈرۈشى قىلىش نىيىتىگە كېلىپ، سۇي خاۋنىڭ تەكلىپىنى ماقۇل كۆردى. قوشۇنلار جازا يۈرۈشىگە ئاتلانغاندىن كېيىن، سانغۇنلار لۇخۇن جىلغىسىدا ئۇچرىشىشنى دېيىشتى. ئەمما، لىيۇ جيې ئۆز تەكلىپىنىڭ قوبۇل قىلىنمىغانلىقىدىن ئاغرىنىپ، سانغۇنلارنى تىزگىنلىمەكچى بولدى ـ دە، يالغان يارلىق ئويدۇرۇپ چىقىپ، يىغىلىش ۋاقتىنى ئۆزگەرتتى. شۇڭا، سانغۇنلار ۋاقتى ـ قەرەلىدە كەلمىدى. بۇ چاغدا جورجانلاردا مالىمانچىلىق يۈز بەردى. پادىشاھ جىكمۇدى ②ئۇلارغا زەربە بېرىشكە ھازىرلانغاندا، لىيۇ جيې قوشۇلماي، لەشكەرلەرنى لۇخۇن جىلغىسىدا ئالتە كۈن توختاتتى. سانغۇنلار يەنىلا يىغىلمىدى، دۇشمەن يىراقتا قاچتى. لەشكەرلەر ئۇلارنى تاش دەرياسىغىچە قوغلاپ يېتىشەلمەي قايتىشقا مەجبۇر بولدى. لەشكەرلەر قۇملۇقلىقىدا ئوتتۇرىسىغا بارغاندا ئاشلىقى تۈگەپ كەتكەچكە، نۇرغۇنى ئۆلۈپ كەتتى. لىيۇ جيې ئاستىرتتىن ئادەم ئەۋەتىپ، قوشۇندا مالىمانچىلىق پەيدا قىلىدىغان پادىشاھنى قوشۇننى تاشلاپ يەڭگىل قوراللىنىپ كېتىشكە ئۇندىدى. پادىشاھ ئۇنىڭ گېپىنگە

كىرمىدى. ليۇ جيې ھەربىي يۈرۈشته مۇۋەپپەقىيەت قازىنالماسلىقىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى سۇي خاۋغا دۆڭگەپ قويماقچى بولغاندا، پادىشاھ مۇنداق دېدى: «سانغۇنلار كېچىكىپ كەلدى ھەم دۇشمەنگە يولۇققاندا ھۇجۇم قىلمىدى. گۇناھ سانغۇنلاردا تۇرسا، بۇنىڭغا سۇي خاۋ ئەيىبلىكمۇ؟» ئۇزاق قالماي ليۇ جيېنىڭ ساختا يارلىق ئويدۇرۇپ چىققانلىقى پاش بولۇپ قالدى. پادىشاھ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن ۋۇيۇەنگە قايتىپ بارغاندا، ليۇ جيېنى تۇتقۇن قىلىپ قاماپ قويدى.

چاشىرو كىنگىتىلىك غۇزلاردىن بولۇپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا كىنگىتىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى بولغان. باشتىن ـ ئاخىر ۋېي سۇلالىسىگە سادىق بولۇپ، ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇپ كەلگەن. يەنجې يىللىرى (مىلادىيە 432 — 434 ـ يىللىرى) چاشىروغا غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، ئالدى قوش خانى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. ئوردىغا بارماقچى بولغاندا، جۇرچى ئۇرغۇ ئۇنىڭ يولىنى توسۇۋالدى. چاشىرو ئۇنىڭغا ئۇدا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. جۇرچى ئۇرغۇ ئۆلگەندە، چاشىرو ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئوغلى جۇرچى چېيەنشۇ قاتارلىقلاردىن ھال سورىدى ۋە ئۇنىڭ قوۋمىدىكى 500 تۇتۇندىن كۆپرەك كىشىنى پايتەختكە④ ئاپىرىپ قويدى ھەمدە قول ئاستىدىكى ئىككى مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ قوچۇغا ھۇجۇم قىلدى. كىنگىت، شەرقىي قوۋۇق قاتارلىق يەتتە شەھەرنى ئىشغال قىلدى.

يەنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 452 ـ يىلى) چاشىرو پايتەختكە پادىشاھقا سالام بېرىشكە كەلدى. ئۇنىڭغا ئوردا قەسىرىنىڭ دەۋانبېگى، سانغۇن دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. خان دېگەن مەرتىۋىسى ساقلىنىپ قالدى. ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا «كاگۇاڭ خانى» دەپ نام بېرىلدى. دەپنە مۇراسىمى

لۇلۇيۇەننىڭكىگە⑤ ئوخشاش ئۆتكۈزۈلدى. ئوغلى چاشە ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3 ـ توم، 913 ـ بەت)

---

① ليۇ جيې (刘洁) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تۆھپىكار ئەمەلدارى. كېيىن جىنايىتى سەۋەبىدىن پادىشاھ تەيزۇدى ئۇنى ئۆلتۈرگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 908 — 909 ـ بەتلەر)

② پادىشاھ جىنگمۇدى (景穆帝) — يەنى شاھزادە توغبات خۇاڭ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇدى توغبات تاۋنىڭ چوڭ ئوغلى، 24 يېشىدا ئۆلگەن.

(مۇھەررىردىن)

③ تاش دەريا (石水) — ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۇلانباتۇر شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 4 ـ دەپتەر، 54 ـ بەت)

④ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى پايتەختى پېڭچېڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى داتۇڭ) شەھىرى ئىدى.

(مۇھەررىردىن)

⑤ لۇلۇيۇەن (卢鲁元) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇدى دەۋرىدە ياشىغان ئەمەلدار. تەيزۇدى ئۇنى ناھايىتى ئەتىۋارلىغان. ئۇ ئۆلگەندە، تەيزۇدى ئىشنى تاشلاپ سەپەردىن قايتىپ كەلگەن ۋە ئۇنىڭغا ماتەم تۇتقان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 915 ـ بەت)

تاڭ خېنىڭ تەرجىمھالى

تاڭ خې، يەنە بىر ئىسمى تاڭ يۈچى، جىنچاڭ① ژىلاينتىنىڭ مىڭئەن ناھىيىسىدىن. لياڭجۇ ئايمىقىدا مالمانچىلىق يۈز بەرگەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئاتىسى تاڭ ياۋنىڭ تەكلىپى بىلەن لياڭجۇدىكى ژۇجاۋژاڭ② خوڭخې دەرياسىنىڭ ئوڭ قېتىدا③ تەپرىقچىلىك قىلىپ، ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋالدى. غەربىي لياڭ خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، تاڭ خې بىلەن ئاكىسى تاڭ چى جىيەننى، يەنى ژۇجاۋژاڭنىڭ نەۋرىسى لى باۋنى ئېلىپ، ئېۋبرغولغا پاناھداش ئۇچۇن قېچىپ باردى. ئۇلار 2000 تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەمنى يېغىپ، جورجانلارغا ئەل بولدى. جورجانلار تاڭ چىنى ئۇيغۇرغول بېگلىككە تەينىلىدى.

20 يىلدىن كېيىن، تاڭ خې بىلەن تاڭ چى شىمالىي ژې سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولدى. جورجانلار قىستىغانلىقتىن، ئۇلار قوۋمىدىكىلەرنى باشلاپ قوچۇغا باردى. جورجانلار سەركەردىسى ئارو تاڭ خېغا جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۇن پۇچامنى④ شەھىرىگە كەلدى. تاڭ خې ئاۋژال گاۋنىڭغا⑤ ھۇجۇم قىلدى. تاڭ چى بىلەن ئارو ئۇرۇشتا ئۆلدى. تاڭ خې قالغان ئادەملىرىنى يىغىپ، ئالدى قوشقا پاناھ تىلەپ باردى. بۇ چاغدا جۇرچى ئارگو خېڭجېي قەلئەسىدە⑥ بولغانلىقتىن، تاڭ خې بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، جۇرچى ئارگونىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى جۇرچى شۇنى

ئۆلتۇردى. يەنە گاۋنىڭ، پۇچامنى شەھەرلىرىنى ئالدى. ژې سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ مەكتۇپ سۇنۇش ئارقىلىق ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. شىمالىي ژې سۇلالىسى پادىشاھى تەيژۇدى ئۇنى تەقدىرلەپ كۆپ قېتىم يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئالدى قوش خانى چاشىرو بىلەن بىرلىشىپ جۇرچى ئارگونى مەغلۇپ قىلدى. ژې سۇلالىسى پادىشاھى تەيژۇدى چېڭجۇ گۇڭى ژەن دۇگۇينى كېنگىتقا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى ھەم تاڭ خې بىلەن چاشىرونى ئۆز لەشكەرلىرىنى باشلاپ ژەن دۇگۇينىڭ يېنىغا بېرىپ، لىيۇلۇ⑦ نىڭ شەرقىدىكى ئالتە شەھەرنى ئىشغال قىلىشقا بۇيرۇدى. بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇلار بوجۇلو⑧ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، بىرلىكتە كۇسەنگە لەشكەر تارتتى. ژەن دۇگۇي تاڭ خېنى كىنگىتنى ساقلاشقا بۇيرۇدى. شۇ چاغدا، لىيۇلۇنى ساقلاپ ياتقان باش سەركەردە يىجېنجيا ئاسىيلىق قىلىشقا تەمشىلىپ تۇرغاندى. تاڭ خې لىيۇلۇ شەھىرىگە ئۇدۇل بېسىپ كىرىپ، يىجېنجيانى تۇتۇپ ئۆلتۇردى. شۇنداق قىلىپ، غەربىي يۇرت تىنچىدى. بۇنىڭدا تاڭ خې زور كۇچ چىقاردى.

جېڭچىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 451 ـ يىلى) تاڭ خې ژې سۇلالىسى ئوردىسىغا باردى. ژې پادىشاھى تەيژۇدى ئۇنى بەك ئىززەتلەپ، ئېپسىل مېھمان قاتاردا كۇتۇۋالدى. ژې پادىشاھى ژېنچېڭدى تاڭ خېنى ئۆز ئەجدادىنىڭ خانىدانىغا ئەل بولدى، دەپ جيۇچۇەن گۇڭى قىلىپ تەينىلىدى. تەيئەن يىللىردا ئۇ جىجۇغا ئايماقبېگى بولۇپ، ماختاشقا ئەرزىيدىغان تۆھپىلەرنى يارىتتى. شۇڭا پايتەختتە چوڭ مەنسەپكە قويۇلدى. ئۇ دەۋا سورىغاندا قىيىن ـ قبستاق قىلمايتتى ھەقىقىي ئەھۋالنى ئىگىلەش ئۈچۇن گۇمانلىق مەسىلىلەرنى كۆپ تەكشۈرەتتى. بۇ ئىشقا جامائەت ئاپېرىن ئوقۇغانىدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، كۇن پېتىشقا يۇرۇش قىلغۇچى سانغۇن، ئوردا مۇراسىم بېگى، جيۇچۇەن گۇڭى

دېگەن مەرتىۋىلەر بېرىلدى. يەنە شۇەنگۇك دېگەن نام بېرىلدى. ئوغلى تاڭ چىن، يەنە بىر ئىسمى تاڭ مېڭجېن، شەنجۇ ئايمىنقېنىڭ⑨ بېگى ئىدى. مەرتىۋىسى گۇڭلۇقتىن بەگلىككە چۈشۈرۈلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى تاڭ جېڭشۇەن ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ ئۆلگەن چاغدا دۇڭجۇن ۋالىيسى ئىدى.

تاڭ چىنىنىڭ ئوغلى تاڭ شۇەندا كەسكىن، قەيسەر كىشى بولۇپ، ئاتىسىغا ئوخشايتتى. تاغىسى تاڭ خې بىلەن بىرلىكتە ۋې ئوردىسىغا قايتىپ بېرىپ، ئەزىز مېھمانلار قاتارىدا كۈتۈۋېلىندى، جىنچاڭ گۇڭگى دېگەن نامغا ئېرىشتى. پادىشاھ شىيەنۇېندى دەۋرىدە، خۇاجۇغا ئايماق بېگى بولدى. تەيخې 16 ـ يىلى گۇڭلۇقتىن بەگلىككە چۈشۈرۈلدى. ئوغلى تاڭ چۇڭ، يەنە بىر ئىسمى تاڭ جىزۇ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ توم، 989 — 990 ـ بەتلەر)

---

① جىنچاڭ (晋昌) — قەدىمكى ۋىلايەت. مەركىزى مىڭئەن (ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) دە بولۇپ، دائىرىسى تەخمىنەن ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى ئەنشى ناھىيىسىدىن يۇمېن شەھىرىنىڭ غەربىدىكى شۇلي دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى ئەتراپى ۋە تاش دەريا سى ئەتراپىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تومлуق «سىخەي»، 1829 ـ بەت)

② ۋۇجاۋۋاڭ (武昭王) — غەربىي لياڭ خانى لى خاۋ.
(«شىمالى سۇلالىلەر تارىخى»، 3314 — 3315 ـ بەتلەر)

③ خۇائخې دەريا سىنىڭ ئوڭ قېتى (河右) — ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى خېشى كارىدورىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

④ پۇچامنى (白力) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى پىچان ناھىيىسىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 75 ـ بەت)

⑤ گاۋنىڭ (高宁) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

⑥ خېڭجېي قەلئەسى (横截城) — قەدىمكى قەلئە. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

⑦ لىۋلۇ (柳驴) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

⑧ بوجۈلو (波居罗) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى نامەلۇم.
(مۇھەررىردىن)

⑨ شەنجۇ ئايمىقى (陕州) — دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۇلكىسىنىڭ سەنمېنشيا شەھىرى، شەنشيەن، لونىڭ، مەنچى، لىڭباۋ ناھىيىلىرى ۋە سەنشى ئۇلكىسىنىڭ پۇڭلۇ، رۇيچېڭ، يۇنچېڭ ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىي شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تومлуق «سىخەي»، 434 ـ بەت)

لۇ چى، خې يۈەنلەرنىڭ تەرجىمھالى

لۇچى خۇەيخۇاڭ قورغىنىدا تۇرۇشلۇق سانغۇنلۇققا كۆتۈرۈلۈپ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى توشماستىنلا، قاتقىل بەگلىرى ئۇنى تەلىپى بەك يۇقىرى ھەم قاتتىقكەن دەپ ئەرز قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا بۇرۇنقى باسقاق سانغۇن لاڭ گۇنى قويۇشنى تەلەپ قىلدى. ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، لۇ چىنى ئوردىغا چاقىرتتى. لۇ چى: «بىر يىلغا قالماي، لاڭ گۇ چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ، قاتقىللار چوقۇم توپلاڭ كۆتۈرىدۇ» دېدى. پادىشاھ ئۇنىڭ گېپىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ قاراپ، ئۇنى ئەيىپلىدى ھەم خىزمىتىدىن قالدۇرۇپ يۇرتىغا قايتۇرۇۋەتتى. ياندۇرقى يىلى، دېگەندەك ھېلىقى بەگلەر لاڭ گۇنى ئۆلتۈرۈپ، توپىلاڭ كۆتۈردى. پادىشاھ تەيۇۋدى خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئەجەپلىنىپ، لۇ چىنى چاقىرتىپ كېلىپ سەۋەبىنى سورىدى. لۇ چى: «قاتقىللار چوڭدىن ـ كىچىككىچە ئەدەپ ـ قائىدە دېگەننى بىلمەيدۇ، ئەدەب ـ قائىدىسى يوق خەلقنى ئىدارە قىلىش تەس. مەن ئۇلارنى نوپۇز ۋە قاتتىق تەلەپكە تايىنىپ ئىدارە قىلغان، قانۇن ئارقىلىق تىزگىنلىگەن. تەدرىجىي تەربىيەلەپ ـ يېتەكلەپ، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ ئورنى ۋە ھەرىكەت قائىدىسىنى تونۇتقانىدىم. لېكىن، رەزىللىك كۆپەيىپ كەتكەنلىكتىن، مېنى بىزگە نەپ بەرمىدى دەپ ئەرز قىلدى، لاڭ گۇنى ياخشى دەپ ماختىدى. لاڭ گۇ قايتىپ بېرىپ خىزمەتكە ئولتۇرغاندىن

كېيىن، ياخشى ئاتاقنا ئېرىشكەنلىكىدىن خۇش بولۇپ، چوقۇم پۇقرالارغا ئىلتىپات كۆرسەتتى. مېنى كەتكۈزۈپ قويدى، دەپ مەسخىرە قىلدى. ئۇلارغا كەڭچىلىك قىلدى ۋە نەپ بەردى. ئەدەپ ـ قائىدىنى بىلمەيدىغان كىشىلەردە ئاساسلا ھاكاۋۇرلۇق تۇغۇلىدۇ، بىر يىلغا بارمايلا يۇقىرى بىلەن تۆۋەننىڭ پەرقى قالمايدۇ. يۇقىرى ـ تۆۋەننىڭ پەرقى قالمىغانىكەن، بۇنداق ئەھۋالنى نوپۇزنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولى بىلەن ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، كىشىلەردە نارازىلىق، ئۆچمەنلىك پەيدا بولىدۇ. نارازىلىق، ئۆچمەنلىك كۈچەيسە، توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈشى تۇرغان گەپ» دېدى. پادىشاھ تەيۇۋدى ھەيران بولۇپ: «ئۆزۈڭ شۇنچە ۋىجدانىڭ ئىكەنسەن، ئەجەپ شۇنچە يىراقنى ئويلايدىكەنسەن!» دېدى ۋە شۇ كۈنىلا ئۇنى قايتىدىن چەۋەندار مەھرەملىككە تەينىلىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ توم، 1007 — 1008 ـ بەتلەر)

بۇ چاغدا، جورجانلار چېگرىنى يەنە پاراكەندە قىلدى. پادىشاھ لۇ چىنىڭ نەۋرىسى لۇ رۇينى ئۇلارنىڭ جازاسىنى بېرىشكە بۇيرۇدى. لۇ رۇي قوغلاپ چۆللۈككە بارغاندا، جورجانلارنىڭ ئاتامانى چىئاتۇ باشلىق نەچچە يۈز ئادەمنى قولغا چۈشۈردى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، پادىشاھ ئۇنىڭغا چەۋەندار مەھرەم مەنسىپىنى بەردى ھەمدە دېۋان بېگىنىڭ سول قول يارىدەمچىسى قىلىپ ئۆستۈرۈپ، شىمالىي قىسمىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويدى.

تەيخې 16 ـ يىلى (مىلادىيە 492 ـ يىلى) بەش دەرىجىلىك مەرتىۋە تۆۋەنلىتىلدى. دادىسى لۇلى ئالدىنقى پادىشاھ دەۋرىدە ئوردىغا كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، لۇرۇي جۇلۇ① گۇڭى قىلىپ تەينىلەندى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ماندات تۇتقۇچى، شىمالنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، مىرزىبەگ، مۇھاپىزەتچى سانغۇن

بولۇپ، جورجانلارغا لەشكەر تارتىپ، ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىپ قايتىپ كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ تۇم، 1020 ـ بەت)

ۋېي پادىشاھ تەيۋۇدى لياڭجۇغا يۈرۈش قىلغاندا، خې يۈەننى يول باشلىغۇچى قىلدى. پادىشاھ خې يۈەندىن لياڭجۇغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئامالىنى سورىدى. خې يۈەن: «گۇزاڭ شەھىرىنىڭ تېشىدا بۇ شەھەرگە يۆلەك بولۇپ تۇرغان تۆت سېيانپې قەبىلىسى بار. بىراق، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بوۋامنىڭ يارەنلىرى. مەن قوشۇننىڭ ئالدىدا مېڭىپ، دۆلەتنىڭ ھەيۋىسى ۋە ئىناۋىتىنى تەشۋىق قىلسام، ئۇلار چوقۇم ئارقا ـ ئارقىدىن ئەل بولىدۇ. گۇزاڭنىڭ يار ـ يۆلەكلىرى بىزگە ئەل بولسا، يالغۇز قالغان بۇ شەھەرنى ئالمىقمىز بەك ئاسانغا توختايتتى» دېدى. پادىشاھ: «بولىدۇ!» دەپ خې يۈەننى بەزلەش ۋە ھال سوراشقا ئەۋەتتى. 30 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم ئەل بولدى. گۇزاڭغا تاشقى يارەدەم بولمىغانلىقتىن، پۈتۈن كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. لياڭجۇ ئايمىقى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئۇ شىپىك گۇڭگى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى. ئۇ يەنە پادىشاھقا ئەگىشىپ جورجانلارغا داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ، ۋۇچېڭ ② غۇزلىرى ۋە تۇجۇڭ ③ غۇزلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. گەي ۋۇ قاراقچىلىرىنىڭ جازاسىنى بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن چەۋەندار مەھرەملىككە تەينىلەندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ تۇم، 1023 ـ بەت)

كېيىن ئەمىرلەشكەرلىككە ئۆستۈرۈلدى. جورجانلار چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سالغاندا، خې يۈەن پادىشاھقا ئەگىشىپ جازا يۈرۈشىگە ئاتلاندى ۋە جورجانلارنى مەغلۇپ قىلدى. ۋېي پادىشاھى شىيەنۇبەندى تەختىنى كىنجاب بېگى توغبات زىتۇي ④ گە بېرىندىغان چاغدا، خې يۈەن لەشكەرلىرى بىلەن چۆللۈكنىڭ

جەنۇبىدا تۇراتتى. پادىشاھ پوچتا يولى بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ، خې يۈەننى مەخسۇس چاقىرتتى. خې يۈەن ئوردىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، كەسكىن پوزىتسىيە بىلەن ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ دەپ چىڭ تۇردى. پادىشاھ شىيەنۇبەندى دەرھال يارلىق چۈشۈرۈپ، خې يۈەننى ئەلچىلىك دەستىكىنى ئېلىپ، پادىشاھنىڭ تامغىسى بىلەن پۈتىسىنى شىياۋۇبەندىغا ئاپىرىپ بېرىشكە ئەۋەتتى. شۇ يىلى، خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ غەربىدىكى تېلىلار ئاسىيلىق قىلدى. پادىشاھ شىياۋۇبەندى خې يۈەننى تېلىلارنىڭ جازاسىنى بېرىشكە بۇيرۇدى. ئۇ تېلىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئەل قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ تۇم، 1025 ـ بەت)

جېڭشى 1 ـ يىلى (مىلادىيە 504 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا، جورجانلار 120 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ ئالتە يولغا بۆلۈنۈپ تەڭ قوزغالدى، ئۇلار ۋويې، خۇەيشو قورغانلىرىغا ئۇدۇل بېرىپ، جەنۇبتىكى فېڭجۇ ئايمىقى ۋە دەيجۇن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرمەكچى، دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. پادىشاھ خې يۈەننىڭ كىچىك ئوغلى خې خۇەيگە ئەسلى مەنسىپىنى ساقلىغان ھالدا يەنە ماندات تۇتقۇچى ۋە شىغاۋۇللۇق مەنسىپىنى بېرىپ، شىمالىي ۋاسسالنى تايانچ بازا قىلىپ، دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىش ستراتېگىيىسى ۋە تەدبىرلىرىنى تۈزۈشىگە، ئېھتىياجغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، ھەممە ھەربىكەتنى پاچشى قىلىشنى بۇيرۇدى. خې خۇەينىڭ ئوردىدا كېچىلىك كۆزەت قىلىۋاتقان ئوغلى خې جېڭنى دادىسى بىلەن بىللە شىمالغا يۈرۈشكە بۇيرۇدى. پادىشاھ خې خۇەيگە ئات، ساۋۇت، شاھانە نەيزە ئىنئام قىلدى. خې خۇەي بۇ نەرسىلەرنى ھەشقاللا ئېيتىپ تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قەسىر ئىچىدىلا ئاتقا مىنىپ، قولىغا نەيزە ئېلىپ نەرە تارتتى. مېھمانلارغا قاراپ: «مەن كۇچۇمدىن قالغان بىلەن يەنىلا مۇشۇنداق تۇرىمەن. جورجانلار كۇچتۇڭگۇر ياشلاردىن قورقىدۇ،

قېرىلارنى سەل چاغلايدۇ، ئەمما مېنىڭ بوزەك ئېتەلمەيدۇ. ئوردىنىڭ چوقۇم غەلىبە قىلىش كېرەك دېگەن تاپشۇرۇقىنى قوبۇل قىلدىم. جەسۇر جەڭچىلەرنى ئۆزۈم باشلاپ جورجانلارنىڭ كاتتىباشلىرىنى تۇتۇپ، ئەسىرلەرنى ئوردىغا تەقدىم قىلمەن» دېدى. خې خۇەي شۇ چاغدا 61 ياش ئىدى. ئۇ يۇنجۇڭغا يېتىپ بېرىشى بىلەن جورجانلار قېچىپ كەتتى. ئۇ خېڭجۇ، دەيجۇن رايونلىرىغا قايتىپ بېرىپ، لەشكەرلەر تۇرىدىغان مۇھىم يەرلەرنى، قەلئە ياساپ مۇداپىئەلىنىشكە بولىدىغان يەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇ يەرلەرنىڭ ئېگىز - پەس، ئوي - چوڭقۇرىنى ئۆلچىدى. ئاش - ئوزۇق، قورال - ياراغ ساقلايدىغان يەرلەرنى تاللىدى. ئىلگىرىلەش ۋە چېكىنىشتە ئۆزئارا ھىمايە قىلىدىغان يەرلەرنى كۆردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قوللانماقچى بولغان 58 تەدبىرنى پادىشاھقا مەلۇم قىلدى. ۋېي پادىشاھى شۇەنۇۋدى ئۇنىڭ پىكرىگە تامامەن قوشۇلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، «ستۇ گۇڭى» دېگەن مەنسەپنى ۋە «خۇي» دېگەن نامنى بەردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 - توم، 1029 - بەت)

---

① جۇلۇ (钜鹿) — قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى خۇتو دەرياسىنىڭ جەنۇبى، پېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالى، بوشياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى، شۇلۇ، شىنخې ناھىيىلىرىنىڭ غەربىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 167 - بەت)

② ۋۇچېڭ (五城) — قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(مۇھەررىردىن)

③ تۇجېڭ (吐京) — قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(مۇھەررىردىن)

④ كىنجاب بېگى توغبات زىتۇي (京兆王子推) — پادىشاھ جېڭمۇدىنىڭ 3 - ئوغلى، شىيەنۇبىندىنىڭ تاغىسى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 632 - بەت)

شمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 29 ـ جىلد

سما چۇجىنىڭ تەرجىمھالى

ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى جورجانلارغا قارشى لەشكەر تارتقاندا، جەنۇبنى ئەمىن قىلغۇچى سانغۇن سما چۇجى ① بىلەن جىيىن گۇڭى لۇجۇڭشەن قاتارلىق كىشىلەر چوڭ قوشۇنغا ئاشلىق ۋە ئوت ـ خەشەك يەتكۈزۈپ بېرىش ئىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلدى. شۇ چاغدا، شىمالنى تىنچىتقۇچى سانغۇن فېڭ تا جورجانلارغا قېچىپ بارغان ھەمدە جورجانلارنى سما چۇجىغا ھۇجۇم قىلىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاشلىق توشۇش يولىنى ئۈزۈۋېتىشكە دەۋەت قىلغانىدى. جورجانلار سما چۇجى لەشكەرلىرىنىڭ ئەھۋالىنى پايلاشقا ئادەم ئەۋەتتى. بارغان ئادەم سما چۇجى قوشۇنىنىڭ ئاشلىق توشۇۋاتقان ئېشىكىنىڭ بىر قۇلىقىنى كېسىپ ئەكەتتى. سما چۇجىنىڭ قوشۇنىدىن ئېشەكنىڭ قۇلىقى يوقاپ كەتتى، دېگەن مەلۇمات كەلدى. سما چۇجى: «دۇشمەننىڭ پايلاقچىلىرى ئىسپات قىلىش ئۈچۈن كېسىپ كەتكەن گەپ، دۇشمەن ھايال قالماي يېتىپ كېلىدۇ» دېدى ۋە سۆگەت كەسكۈزۈپ كېلىپ، ئۇستىگە سۇ قۇيۇپ مۇزلىتىپ قەلئە ياسىدى. قەلئە ياسىلىپ بولۇشىغا دۇشمەنلەر يېتىپ كەلدى. لېكىن، قەلئە بولغانلىقتىن ھېچنېمە قىلالماي، پىتىراپ كەتتى. پادىشاھ تەيۋۇدى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۇنى مۇكاپاتلىدى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ توم، 1043 ـ بەت)

① سما چۇجى (司马楚之) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى تەيۋۇدنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردە. غەربنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، شوجۇ ئايماق بېگى بولغان.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1042 — 1043 ـ بەتلەر)

لى شۇننىڭ تەرجىمھالى

لى شۇننىڭ يەنە بىر ئىسمى لى دېجىڭ، جۇلۇ گۇڭى لى لىڭنىڭ تاغىسىنىڭ ئىنىسى. لى شۇننىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى لى سى بولۇپ، مۇرۇن چۇي ① نىڭ قول ئاستىدا .چەۋەندازلار مەھرىمى، دۇڭڭۇ شەھرىنىڭ ئامبىلى بولغانىدى. ۋېي پادىشاھى داۋۇۋدى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئۇنى پىڭجى ھاكىملىقىغا قويغان. ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا جاۋجۇن ۋالىيسى، پىڭجى بارونى ② دېگەن مەرتىۋىلەرنى بەرگەن.

لى شۇن دەستۇر ـ دىۋانلارنى كۆپ ئوقۇغان، پەم ـ پاراسەتلىك كىشى ئىدى. شېنرۇي يىللىرى (مىلادىيە 414 — 416 ـ يىللىرى) دىۋان ئۆلىماسى بولۇپ تەيىنلەندى. كېيىن، دىۋان بېگىلىككە ئۆستۇرۇلدى. پادىشاھقا ئەگىشىپ، جورجانلارغا يۈرۈش قىلدى. پىلانلاش ۋە مەسلىھەت بېرىشكە ماھىر بولغانلىقتىن، پىڭجى ۋىكوندى ③ ئۇنۋانى بېرىلدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى قۇلان چانغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، سۇي خاۋغا: «مەن بۇرۇن شىمالغا يۈرۈش قىلغاندا، لى شۇننىڭ بىر نەچچە ئىشتا كۆرسەتكەن تەدبىرى ئۇمۇمىي ستراتېگىيە ۋە چوڭ پىلانغا ئۇيغۇن بولۇپ چىقتى. ھازىر ئۇنى باشلامچى قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلسۇن دەيمەن، قانداق دەيسىز؟» دېدى. سۇي خاۋ: «خۇددى ئۆزلىرى دېگەندەك، لى شۇن ھەقىقەتەن ئەقىل ـ پاراسەتلىك ۋە ئەتراپلىق ئويلايدىغان ئادەم. بىراق مەن ئۇنىڭ بىلەن قۇدا بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ مەجەزىنى بەك ئوبدان

بىلىمەن. ئۇ كەسكىن بولسىمۇ، ئىشنى لايىقىدا قىلمايدۇ. شۇڭا، ئۇنى بىرەر ئالاھىدە خىزمەتكە مەسئۇل قىلىشقا بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. پادىشاھ شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالدى. ئەسلىدە سۇي خاۋنىڭ ئىنىسى لى شۇننىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەن، ئىنىسىنىڭ ئوغلى لى شۇننىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەنىدى. سۇي خاۋ لى شۇن بىلەن قۇدا بولسىمۇ، لېكىن لى شۇننىڭ كۆزگە ئىلمايتتى، لى شۇنمۇ تەن بەرمەيتتى. شۇڭا، بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن سۇي خاۋ ئۇنىڭ يامان گېپىنى قىلغانىدى. چوڭ قوشۇن تۇڭۈەن دېگەن يەرگە يېتىپ بارغاندا، قۇلان چانىڭ قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. لى شۇن مەسلىھەت ـ تەكلىپ بېرىپ ئەڭ كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. ئاندىن كېيىن تۇڭۈەن شەھرىنگە ھۇجۇم قىلدى، قۇلان چان ئالدىغا چىقىپ سوقۇشتى. لى شۇن ئۇنىڭ سولقانات قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. تۇڭۈەن شەھرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، پادىشاھ تەيۋۇدى سەركەردىلەرگە قىممەتلىك مارجان ـ ياقۇت قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىنئام قىلدى. لى شۇن ئالغىلى ئۇنمايي تۇرۇۋالدى، پەقەت نەچچە مىڭ جىلدلىق كىتابلا ئالدى. پادىشاھ ئۇنى ماختىدى ۋە ھەرەم ئاغىلىققا ئۆستۇردى. لى شۇن پادىشاھقا ئەگىشىپ پىڭلياڭدا قۇلان تىنغا ④ زەربە بەردى. ئۇچ چىن ⑤ تىنچىتىلغاندىن كېيىن، مەرتىۋىسى بەگلىككە، ۋەزىپىسى چاھار دىۋان بېگىلىككە ئۆستۇرۇلۇپ، پادىشاھنىڭ پەۋقۇلئاددە ئېتىۋارىغا مۇيەسسەر بولدى.

جۇرچى مونسۇن خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ غەربىدىكى يەرلەر بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندا، پادىشاھ ئەلچى تاللىماقچى بولدى. سۇي خاۋ: «بۇيرۇقتا بىنائەن بېرىپ، ھال سوراپ رىغبەتلەندۇرۇشكە ئەخلاق ـ پەزىلەتتە ياخشى ۋەزىردىن بىرنى ئەۋەتىش كېرەك. دىۋان بېگى لى شۇن بۇ ئىشقا لاينق ئادەم» دېدى. پادىشاھ: «لى شۇن دېگەن پادىشاھنىڭ ئەمرىنى

بىجا كەلتۇرىدىغان ۋەزىر. شۇڭا ئەلچىلىككە چىقسا مۇۋاپىق بولمايدۇ. ئەگەر جۇرچى مونسۇن قاشتېشى بىلەن شايى ئېلىپ ئۆزى كەلسە، مەن قانداق مۇئامىلە قىلسام بولىدۇ؟» دېدى. سۇي خاۋ: «ۋۇ بەگلىكىگە ئەلچىلىككە بارغان شىڭ جېن ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ مۇراسىم بېگى ⑥ ئىدى. ئەگەر بۇ ئىش مۇۋاپىق كۆرۈلسە، مەنسەپ چوڭ بولۇپ كەتتى دەپ قارىماسلىق كېرەك» دېدى. پادىشاھ سۇي خاۋنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، لى شۇننى مۇراسىم بېگىلىككە قويدى. جۇرچى مونسۇننى ئۇستاز بەگ، لياڭجۇ بېگى قىلىپ تەينىلەپ پەرمان چۈشۈردى. لى شۇن ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ماندات تۈتقۇچى، تۆت ئايماقنىڭ⑦ ھەربىي ئىشلىرىنى نازارەت قىلغۇچى، چاڭئەننىڭ ساقلىغۇچى باش سانغۇنلۇققا، غەربنى تىنچىتقۇچى سانغۇنلۇققا تەينىلىنىپ، ئوردا ئەمرىنى ئۈكتىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولىدىغان بولدى ۋە گاۋپىڭ گۇڭى قىلىپ ئۆستۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، چاھار دۆۋان بېگىلىككە يۆتكەلدى. چەۋەنداز مەھرەم دېگەن مەنسەپ بېرىلدى.

يەنىڭ ⑧ نىڭ دەسلەپكى يىللىرى، لى شۇن لياڭجۇغا ئەلچىلىككە باردى. جۇرچى مونسۇن ئاغرىپ قالدىم، دەپ ئورنىدىن تۇرىدىغان خىيالى يوق شىرەنىڭ ئارقىسىدا ئىككى پۈتىنى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇرۇپ، تولىمۇ ئەدەپسىزلىك قىلدى. لى شۇن سۆرلۈك ئاۋاز بىلەن: «بۇ قېرى ھەجەپ ئەدەپسىز ئىكەنغۇ!» دەپ تەمتەكنى كۆتۈرۈپ چىقىپ كەتتى. جۇرچى مونسۇننىڭ بۇيرۇشى بىلەن ئوتتۇرانچى نۆكەر ياڭ دىڭگوي كەينىدىن قوغلاپ چىقىپ: «بېگىم، ئوردىدىن جۇرچى مونسۇن تىزلىنىپ تازىم قىلمىسىمۇ بولىدۇ، دېگەن بۇيرۇق بار دەپ ئۆزلىرى ئېيتقان ئىدىلە. شۇڭا، جۇرچى مونسۇن شۇنداق قىلىشنى خاتا ھېسابلىمىدى. ئەگەر سىلى سالام بەرگەن، تىزلىنىپ تازىم قىلغان بولسىڭمۇ پادىشاھنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت

قىلماپسەن، دېگەن بولسىلا بىز بۇنىڭغا توۋا قىلايلى» دېدى. لى شۇن كىرىپ: «چى بېگى خۇەنگۇڭ⑨ بەگلەر بىلەن كۆپ قېتىم ئىتتىپاقلىق ئەھدى تۈزۈپ، جاھاننى ئوڭشىغان. جۇخانى⑩ ئۇنىڭغا ئەرۋاھلارغا ئاتاپ نەزىر قىلىدىغان گۆش ئىنئام قىلغان، ئۇنى تاغا⑪ دەپ ئاتاپ، تىزلىنىپ تازىم قىلىش قائىدىسىنى كەچۈرۈم قىلغان. لېكىن چى بېگى خۇەنگۇڭ يەنىلا ئارقىسىغا يېنىپ، تىزلىنىپ تازىم قىلىپ ئاندىن ئىنئامنى قوبۇل قىلغان. ھازىر شىمالىي ۋېي ئوردىسى سىزگە تىزلىنىپ تازىم قىلماڭ، دەپ بۇيرۇق بەرگىنى يوق. سىز ھاكاۋۇرلىشىپ كەتتىڭىز، بۇ سىزنى بالاغا تېقىدىغان يول» دېدى. جۇرچى مونسۇن بۇ گەپنى ئاڭلاش بىلەن تىزلىنىپ، تېگىشلىك ئەدەپ ـ قائىدىلەرنى بىجا كەلتۈردى.

لى شۇن ئوردىغا قايتىپ كەلدى. پادىشاھ جۇرچى مونسۇننىڭ نېمىلەرنى دېگەنلىكىنى ۋە ئۆز ئېلىنى قانداق ئىدارە قىلغانلىقىنى سورىدى. لى شۇن: «جۇرچى مونسۇن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىنى 30 نەچچە يىل ئوڭچە سوردى. نۇرغۇن جەبىر ـ جاپالارنى باشتىن كەچۈرۈپ، ۋەزىيەتكە قاراپ تەدبىر قوللىنىشنى چالا ـ بۇلا بىلىپ قالدى. ئۇ سەلتەنىتىنى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرالمىسىمۇ، ھازىرچە ساقلاپ قالالايدۇ. بىراق ئۇ ئالدىنقى يىلى دارماراكچا⑫ نى ئەكېلىپ بېرىمەن دېگەن چاغدا، كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئالدىغا چىقسام، ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلدى. قىلغان گېپىدە تۇرماي، بۇ جەھەتتە ئۆزىنى كۆرسەتتى. مېنىڭ كۆزىتىشىمچە، ئەمدى مۇقىم بولالمايدۇ» دېدى. پادىشاھ: «بۇ گەپچە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزۇنغا بارمايدىكەن، كېيىنكى ئەۋلادىغا قالغاندىن كېيىن، بەربىر ھالاك بولىدىكەن» دېدى. لى شۇن: «ئۇنىڭ ئوغلىنى بىر ئاز بىلىمەن. ئۇ قابىل كىشىلەردىن ئەمەس. ئاڭلىشىمچە، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى جۇرچى مۇقاننىڭ قانات ـ قۇيرۇقى دەسلەپكى

قەدەمدە يېتىلىپتۇ. جۇرچى مونسۇنغا ۋارسلىق قىلىشقا توغرا كەلسە، چوقۇم شۇ ۋارسلىق قىلىدۇ. لېكىن ئۇنى دادىسىغا يېتىشەلمەيدۇ، دېيىشىدۇ. بۇ تەڭرىنىڭ سىلىگە ئوك كۆزى بىلەن قارىغانلىقى بولسا كېرەك» دېدى. پادىشاھ: «مەن كۇن چىقىشنى ئەمدى سوراۋاتىمەن، كۇن پېتىشقا قاراشقا چولام يوق. سىزنىڭ دېگىنىڭىزدەك بولسا، 4 ـ 5 يىلدىن كېيىن بولسمۇ كېچىكمەيدۇ» دېدى. جۇرچى مونسۇننىڭ ئۆلۇم خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، پادىشاھ لى شۇنگە: «جۇرچى مونسۇننى ئۆلىدۇ دېگەن ئىدىڭىز، راست دېگىنىڭىزدەك بولدى. يەنە جۇرچى مونسۇننىڭ ئورنىغا جۇرچى مۇقان ۋارسلىق قىلىدۇ دېگەنىدىڭىز، بۇمۇ دۇرۇس چىقتى. لياڭجۇنى ئىشغال قىلىشىمغىمۇ ئۇزاق ۋاقىت كەتمەيدىغان بولدى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ لى شۇنغا 1000 توپ تاۋار ـ دۇردۇن، بىر ئات ئىنئام قىلدى. ئۇنى تېخىمۇ ئەتىۋارلايدىغان، ئۇنى قاتناشتۇرماي چوڭ ـ كىچىك ھېچقانداق ئىشنى قىلمايدىغان بولدى. سۇي خاۋ ئۇنىڭغا ھەسەت قىلدى.

لى شۇن لياڭجۇغا جەمئىي 12 قېتىم ئەلچىلىككە باردى. پادىشاھ تەيۋۇدى ئۇنى تالانتلىق ئىكەن، دەپ ماختىدى. جۇرچى مونسۇن لى شۇن بىلەن كۆپ قېتىم سايا‌ھەت ۋە زىيا‌پەتتە بولدى. ئۇ ھەمىشە ئاسىيلاردەك گەپلەرنى قىلاتتى. لى شۇننىڭ ئاشكارىلاپ قويۇشىدىن قورقۇپ، لى شۇنغا ئېرىڭ مال بەردى. شۇڭا، جۇرچى مونسۇننىڭ ئاسىيلىق جىنايىتىنى ئوردا بىلمىدى. غەربىي يۇرتنىڭ راھىبى دارماراكچا قۇر ئېچىپ كېسەلنى تېپىشنى، مۇنەججىملىكنى بىلەتتى. ئۇ لياڭجۇدا ئولتۇرۇشلۇق ئىدى. پادىشاھ ئۇنى تۇتۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئېلىپ كېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. لى شۇن جۇرچى مونسۇندىن پارا ئېلىپ، جۇرچى مونسۇنغا ئۇنى ئۆلتۈرۈگۈزۈۋەتتى. بۇ ئىشلارنى سۇي خاۋ بىلەتتى ھەم پادىشاھقا

خۇپىيانە دەپ قويغاندى. پادىشاھ ئىشەنمىدى. تەييەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 437 ـ يىلى) لى شۇن لياڭجۇغا يەنە بىر قېتىم ئەلچىلىككە باردى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، پادىشاھ خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى قانداق تىنچىتىش كېرەك، دەپ سورىدى. لى شۇن خەلق ئۇزاق رىيازەت چەكتى، ئۇلارنى يەنە ئۇرۇشقا سېلىۋېرىشكە بولمايدۇ دەپ قارىدى. پادىشاھ ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل كۆردى. تەييەن 5 ـ يىلى لياڭجۇغا لەشكەر تارتىش توغرىسىدا مۇزاكىرە بولغاندا، لى شۇن لياڭجۇدا ئوت‌ـ سۇ كەم، يېراقتا يۇرۇش قىلىشقا بولمايدۇ دەپ قارىدى، سۇي خاۋ يۇرۇش قىلىشقا بولىدۇ دەپ چىڭ تۇردى. پادىشاھ سۇي خاۋنىڭ پىكرىنى ماقۇل كۆردى. چوڭ قوشۇن گۇزاڭغا يېتىپ بارغاندا، ئوت ـ سۇ مولچىلىق ئىدى. پادىشاھ ۋەلىئەھد جىڭمۇغا يازغان خېتىدە لى شۇنغا كۆپ كايىدى. كېيىن سۇي خاۋغا: «سىز بۇرۇن دېگەن گەپلەر ئەمدى راست بولۇپ چىقتى» دېدى. لياڭجۇ ئېلىنغاندىن كېيىن، پادىشاھ لى شۇننىڭ جۇرچى مونسۇندىن پارا ئېلىپ، ئۇنىڭ دارماراكچانى ئۆلتۈرۈشىگە يول قويغانلىقىنى ئاڭلاپ، لى شۇندىن تېخىمۇ نارازى بولدى. لېكىن ئىلگىرى ياخشى كۆرگەن ئادەمى بولغىنى ئۈچۈن جازالىمىدى. يەنە ئۇنى لياڭجۇ ئەمەلدارلىرىنى خىزمىتىگە قاراپ دەرىجىگە بۆلۈپ مەرتىۋە بېرىشكە قويدى. لى شۇن ئەمەلدارلارغا بەرگەن پارىسى بويىچە مەرتىۋە بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى دەرىجە تەرتىپىدە ئادالەتسىزلىك كۆرۈلدى. لياڭجۇلۇق شۇ جېي بۇ ئىشنى پاش قىلدى. سۇي خاۋ يەنە لى شۇننىڭ يامان گېپىنى قىلدى. پادىشاھ قاتتىق غەزەپكە كېلىپ، گۇزاڭ شەھىرىنىڭ غەربىدە ئۇنى قەتل قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ تۇم، 1212 ـ ، 1214 ـ بەتلەر)

① مۇرۇن چۈي (慕容垂) — كېيىنكى يەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بولۇپ، مىلادىيە 384 — 396 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىن)

② بارون (男) — قەدىمكى بەش دەرىجىلىك مەرتىۋىنىڭ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىسى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1673 ـ بەت)

③ژىكوند (子) — قەدىمكى بەش دەرىجىلىك مەرتىۋىنىڭ 4 ـ دەرىجىسى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1117 ـ بەت)

④ قۇلان تىن (定连赫) — هونلارنىڭ ئەۋلادىدىن. قۇلان بابانىڭ 5 ـ ئوغلى، قۇلان چانىنىڭ ئىنىسى، شيا سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاهى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3066 ـ بەت)

⑤ ئۇچ چىن (三秦) — چىن سۇلالىسى مۇنەۋەرز بولغاندىن كېيىن، شيانىڭ يو بۇرۇنقى چىن سۇلالىسىگە تەۋە گۇەنجۇڭنى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈپ، قول ئاستىدىكى ئۇچ سەركەردىسىگە سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ گۇەنجۇڭ رايونى ئۇچ چىن دەپ ئاتالغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 16 ـ بەت)

⑥ مۇراسىم بېگى (太常) — قائىدە ـ يوسۇن، نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىنى ۋە خان جەمەتى قەبرىستانىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 640 ـ بەت)

⑦ تۆت ئايماق (四州) — چىنجۇ، لياڭجۇ، يۈڭجۇ، يىجۇ ئايماقلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

⑧ يەنخې (延和) — ۋېي پادىشاهى تەيزۇدىنىڭ مىلادىيە 432 — 434 ـ يىللاردا قوللانغان يىلنامى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن)

⑨ چى بېگى خۇەنگۇڭ (齐桓公) — ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ بېگى. ئىسىم فامىلىسى جاۋ شياۋبەي. ئاكىسى ناهايىتى زالىم بەگ بولغاچقا، لۇ بەگلىكىگە قېچىپ بارغان. ئاكىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قايتىپ كېلىپ بەگ بولغان ۋە گۇەن جۇڭنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىگەن. جۇ خانىدانىغا ئىخلاس قىلىپ، يات قوۋملارغا يۇرۇش قىلغان. چى بەگلىكىنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، ئەمىنىيە دەۋرىدىكى بەگلەر بېگى بولغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. چى تەيگۇڭنىڭ تەرجىمىھالى» دىن)

⑩ بۇ يەردە دېيىلگەن «جۇ خانى» خۇەنۋاڭ جى لىنىنى كۆرسىتىدۇ. جى لىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 716 ـ يىلىدىن 696 ـ يىلغىچە خان بولغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ خانىدانى تەزكىرىسى» دىن)

⑪ چى بەگلىكىنىڭ ئاتا بېگى لۇشياڭ جۇ خانى ۋۇۋاڭنىڭ قېينىئاتىسى ئىدى. شۇڭا، جۇ خانى خۇەنگۇڭنى تاغا دەيتتى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. چى بەگلىرى تەزكىرىسى» دىن)

⑫ دارماراكچا (昙无谶) — جىن سۇلالىسى دەۋردە ئوتتۇرا ئەربىي يۇرتلۇق راهىب. ئۇ دۇنخۇاڭغا بېرىپ، شىمالىي لياڭ خانى جۇرچى مونسۇن بىلەن تونۇشقان. ئۇ يەردە خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىپ، 117 جىلد بۇددا نومىنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاهى تەيزۇدى ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، جۇرچى مونسۇندىن ئۇنى سورىغاندا، جۇرچى مونسۇن بەرمەي ئۆلتۈرۈۋەتكەن.
(«ۋېينامە» دىن)

گاۋلۇنىڭ تەرجىمھالى

ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى ① گاۋلۇنى جورجانلارغا ھال سوراش مەكتۇبى يېزىشقا بۇيرۇدى. شۇ چاغدا، جورجانلار مۇسىبەت ئۈستىدە ئىدى. لېكىن گاۋلۇ يازغان مەكتۇبتا مۇسىبەت ئىشى تىلغا ئېلىنمىغانىدى. پادىشاھ: «سىزنىڭ ۋەزىپىڭىز مىرزىلىق، جورجانلاردىكى مۇسىبەت تىلغا ئېلىنماپتۇ، ئەگەر بۇ ئىشنى بىلىپ تۇرۇپ يازمىغان بولسىڭىز سىزنىڭ گۇناھىڭىز ناھايىتى ئېغىر؛ ئەگەر بۇ ئىشنى ئويلاپ يەتمىگەن بولسىڭىز، ۋەزىپىڭىزدىن ئىستىپا بېرىشىڭىز كېرەك» دېدى. گاۋلۇ: «جورجانلارنىڭ مەرھۇم قاغانى ياۋاش ۋە ئابرويلۇق كىشى ئىدى. ئۇ بىز بىلەن قۇدىلاشتى. ئۇنىڭ ئوغلى بولسا چېگرىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى. مېنىڭچە، ئۇنىڭغا تەزىيە بىلدۇرۇش لايىق ئەمەس» دېدى. پادىشاھ: «دادىسىنى ھۆرمەتلىسە، ئوغلى خۇش بولىدۇ، خانىنى ھۆرمەتلىسە، ۋەزىرلىرى خۇش بولىدۇ، دەپتىكەن. ئۇنىڭغا تەزىيە بىلدۇرۇش مۇۋاپىق ئەمەس دېگىنىڭىز قانداق گەپ؟» دېدى. گاۋلۇ بۆكسىنى ئېلىپ، خاتالىقى ئۈچۈن كەچۈرۈم سورايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. پادىشاھ: «جورجان ئەلچىسى مۇتى كىچىك يېئىل، ئىززەت ـ ئېكرامىلىق ئادەم ئىكەن. ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇنى بەك ياۋاش دەپ ھەسەت قىلىشۋاتىدۇ. شىمالغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن قارىلىنارمىكىن. بۇرۇن لىۇجۇن ② نىڭ ئەلچىسى يىن لىڭدەن ئەلچىلىككە بارغاندا، قول ئاستىدىكىلەرنى ئەدەپسىز ئىشلاردىن

توسقان. ئەمما قايتىپ بارغاندىن كېيىن، قارىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن. سىز خەتتە مۇتىنىڭ ئۆز دۆلىتىگە سادىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، جورجان قاغانىنىي بۇنىڭدىن ۋاقىپلاندۇرۇپ قويۇڭ» دېدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ توم، 1258 ـ بەت)

جاڭ جەن، يەنە بىر ئىسمى جاڭ زىرەن، جاڭ چۇڭشۇەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دۇنخۇاڭ ۋىلايىتىنىڭ يۇەنچۇەن③ ناھىيىسىدىن. ۋېي سۇلالىسى گۇۋرزىدارى ④ جاڭ گۇڭنىڭ 9 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدىكى چوڭ نەسەبتىن. ئۇنىڭ بوۋىسى جاڭ جى لياڭجۇدا مەنسەپ تۇتۇپ، جىنچېڭغا ۋالىي بولغان. ئۇنىڭ دادىسى جاڭ شىەن يىراقنى كۆزىدىغان ئادەم ئىدى. غەربىي لياڭ خانى ۋۇجاۋۇاڭ شيا خانلىقىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ئەتىۋارلاپ، تۆھپە خاتىرىلىگۈچى بەگلىككە كۆرسەتكەن ھەم ئۇنى «مېنىڭ زاڭ زىيۇەنىم» ⑤ دەپ ماختىغان. جيۇچۇەننىڭ ۋالىيلىقىغا قويغان.

جاڭ جەن 20 يېشىدىلا لياڭجۇدا داڭقى چىققان. ئۇ ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن بولۇپ، ئۇلۇغۋار غايىلىك ئادەم ئىدى. ئۇ جۇرچى مونسۇننىڭ يېنىدا لەشكىرىي پىرقە دۇڭان بېگى ⑥ ۋەزىپىسىدە بولغان. لياڭجۇ تىنچىتىلغاندىن كېيىن، يىراقنى تىنچىتقۇچى سانغۇنلۇقتا ئۆستۇرۇلگەن، نەنيۇ بارونى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن. ئەمرى زېمىن سۇي خاۋ ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتى ھەم ئۇنىڭغا ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلدى. سۇي خاۋ «پالنامە» ⑦ گە ئىزاھات يازغاندا: «دۇنخۇاڭدىكى جاڭ جەن، جىنچېڭدىكى زۇڭ چىن، ۋۇۋېيدىكى دۇەن چېڭگىن ئۇچەيلەن ئالىم، ئاجايىپ تالانتلىق، شىجۇدا ماختاشقا سازاۋەر بولغان كىشىلەر» دېگەن.

جاڭ جەننىڭ ئاكىسى جاڭ شىەن، يەنە بىر ئىسمى جاڭ خۇەيىي. ياۋاش، پاك ھەم قابىلىيەتلىك ئادەم ئىدى. جۇرچى مونسۇننىڭ يېنىدا مەنسەپ تۇتۇپ، جيەنچاڭغا ئامبال بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ توم، 1266 ـ بەت)

دۇەن چېڭگىن ۋۇۋېي ۋىلايىتىدىكى گۇزاڭ شەھىرىدىن بولۇپ، ئۆزىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمىر لەشكەر دۇەن

يىڭنىڭ 9 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى دەيدۇ. ئاتىسى دۇەن خۇي، يەنە بىر ئىسمى دۇەن چاڭزو، بويى سەككىز چىدىن ئاشىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ ئوۋياق تاڭنى ئۈستاز تۇتقان، ئوۋياق تاق ئۇنى قەدىرلەيتتى ۋە ئاسرايتتى. دۇەن خۇي بىلەن بىللە ئوۋياق تاڭنىڭ قولىدا ئوقۇيدىغان بىر بالا بار ئىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن، ئۇ بالا قايتىپ كېتىدىغان چاغدا دۇەن خۇيدىن بىر ئات سورىدى. دۇەن خۇي چاقچاق قىلىپ بىر ياغاچ ئات ياساپ ئۇنىڭغا بەردى. بالا خۇش بولۇپ، دۇەن خۇيگە: «مەن تەيشەن ئەۋلىياسىنىڭ ئوغلى بولىمەن، ئاتامنىڭ ئەمىرى بىلەن بۇ يەرگە ئوقۇشقا كەلگەن. قايتىپ كېتىدىغان چاغدا، سەن ئۆزۈڭنىڭ نەرسىسىنى ماڭا ھەدىيە قىلدىڭ. بۇ ياخشىلىقىڭغا نېمە بىلەن جاۋاپ قايتۇرسام بولار. كېيىن سەن بەگ بولىسەن، بۇ مېنىڭ قايتۇرىدىغان ياخشىلىقىم ئەمەس، دوستلۇقىمىزنىڭ نىشانى بولۇپ قالسۇن» دېدى ۋە ئاتقا مىنىپ كۆككە كۆتۈرۈلدى. دۇەن خۇي بۇنىڭدىن ئۆزىنىڭ چوقۇم دۆلەتمەن بولىدىغانلىقىنى بىلدى. ئۇ قىببۇ چىپان ⑧ نىڭ يېنىدا ئەلگە يۆلەك چوڭ سانغۇن، لياڭجۇ ئايماق بېگى، باش تەپتىش بېگى، شىخەي بېگى قاتارلىق مەنسەپلەرنى تۇتتى. قىببۇ چىپاننىڭ ئوغلى قىببۇ مۇمو تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، دۆلەت ئىشلىرى مالىمانلاشتى. دۇەن خۇي ئوغلى بىلەن تۇيغۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. مۇگۇي ⑨ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. دۇەن خۇي بىلەن دۇەن چېڭگېن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قايتىپ كەتتى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى چاڭئەنگە بارغاندا، بىرسى: «دۇەن خۇي جەنۇبقا قاچماقچى، ئۇ ئالتۇننى ئېگەر كۆرپىسىنىڭ ئاستىغا تىقىپ قويدى» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. پادىشاھ مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرتسە، راست شۇنداق چىقتى. شۇنىڭ بىلەن دۇەن خۇيني قەتل قىلدى. ئۆلۈكىنى نەچچە كۈنگىچە كۆمدۈرمەي، سازايى قىلدى. لېكىن بەينۇ

ئىسىملىك كىنجاپلىق بىر تالىپ بولۇپ، دۇەن خۇينىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىگە ئىخلاس قىلاتتى. ئۇ كېچىسى بېرىپ جەسەتنى ئوغرىلاپ كېلىپ، قۇرۇپ كەتكەن بىر قۇدۇققا يوشۇرۇپ قويدى. دۇەن خۇينىڭ قىزى دۇنخۇاڭ ۋىلايىتىدىكى جاڭ ئائىلىسىنىڭ كېلىنى ئىدى. ئۇ خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، چاڭئەنگە كېلىپ جەسەتنى يەرلىكىدە قويدى.

دۇەن چېڭگېن ئۆگىنىشكە ئامراق، زوكۇنچى، ماقالە يېزىشتا ئىقتىدارلىق ئىدى. لېكىن قىلغان ئىشىنىڭ بېشى بار، ئايىغى يوق ئىدى. ئەمرى زېمىن سۇي خاۋ ئۇنى يارايدىكەن دەپ قاراپ، شۇ ۋىلايەتتىكى يىن جۈڭدا بىلەن بىللە سايە قىلدى. سۇي خاۋ ئۇلارنى لياڭجۇ رايونىدىكى ئۆلىمالارنىڭ ئەڭ ياخشىلىرى، يېزىقچىلىقنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ دەپ قاراپ، پادىشاھ تەيۋۇدىغا يازغۇچى بەگ ⑩ بولۇپ، ئۆزى بىلەن بىللە ئىشلەشكە سايە قىلدى. جامائەت دۇەن چېڭگېننىڭ ئەدەبىي تالانتىنى چوڭ بىلسىمۇ، قىلىقلىرىنى ياراتمايتتى. بىراق ئۇ دۇنخۇاڭ گۇڭى لى باۋنىڭ ئېتىۋارىغا ئېرىشتى. سۇي خاۋ ئۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن، دۇەن چېڭگېن بىلەن زۇڭ چىنمۇ ئۆلتۇرۇلدى.

زۇڭ چىننىڭ يەنە بىر ئىسمى زۇڭ جېڭرو، جىنچېڭلىق. ياش ۋاقتىدا ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن بولۇپ، موللا مىجەز ئىدى. جۇرچى مونسۇننىڭ يېنىدا مەنسەپ تۇتقان، ھۆدەيچى، ۋەلىئەھدنىڭ جارچى بېگى بولغان. «شەرقىي ئوردا مۇلازىملىرى ئۇچۇن كەلىمە» دېگەن كىتابنى يېزىپ، پادىشاھقا سۇنغان. پادىشاھ تەيۋۇدى لياڭجۇنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئۇ شىمالىي ۋېي ئوردىسىغا كىردى. ئۇنىڭغا ۋوشۇ بارونى دېگەن ئۇنۋان ئىنئام قىلىندى. يازغۇچى بەگ قىلىپ ئۆستۈرۈلدى. ئۇ گاۋيۇن⑪ گە شېئىر توقۇپ ئەۋەتتى. گاۋ يۇنمۇ ئۇنىڭغا جاۋابەن شېئىر يازدى. ئىككىيلەن بىر ـ بىرىنى ماختاشتى. زۇڭ چىن

خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدە ئون جىلدلىق «جۇرچى مونسۇن ھەققىدە خاتىرە» نى يازدى. بۇ كىتابنىڭ ھېچبىر ماختىغۇدەك يېرى يوق ئىدى.

كەن يىننىڭ يەنە بىر ئىسمى كەن شۇەنيىن، دۇنخۇاڭلىق. ئۇنىڭ بوۋىسى كەن جىڭ، ئاتىسى كەن جيۇلار خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدە داڭقى بار كىشىلەر ئىدى. كەن جيۇ گۇيجىغا ھاكىم بولغان. كەن يىن كلاسسىك ئەسەر ۋە تەزكىرىلەرنى كۆپ تەتقىق قىلغان، ئەقىل - پاراسەتتە ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئۈستۈن تۇراتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» ۋە باشقا تارىخ كىتابلىرىنى بىر كۆرۈپلا يادلىۋالالايتتى. شۇ زامان كىشىلىرى ئۇنى يادچى دەيتتى. ئۇ ۋاڭ لاڭ يازغان «پالنامە تەپسىرى» نى ئىزاھلىغان، «13 ئايماق تەزكىرىسى» نى يازغان. جۇرچى مونسۇن ئۇنىڭ بەك قەدىرلەيتتى، ئۆز يېنىدىن ئايرىمايتتى. ئۇنىڭدىن ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى سورايتتى. ئۇنى مىرزا بەگ، ئىمتىھان كاتاۋۇلى قىلىپ تەينىلىدى. قەلىمىي ساھەدىكى كىچىك ئەمەلدارلاردىن 30 كىشىنى ئۇنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، 3000 پارچىدىن ئارتۇق كلاسسىك ئەسەر ۋە ئالىملارنىڭ كىتابلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تۈزىتىشنى تاپشۇردى. جۇرچى مۇقان ئۇنى تېخىمۇ چوڭ بىلەتتى. ئۇنى بارگاھ ئەمىرى قىلىپ تەينىلەپ، دىۋان بېگىلىككە ئۆستۈردى. گۇزاڭنى تىنچىتقاندا، لېپىڭ بېگى توغبات پى لياڭجۇنى ساقلاپ ياتاتتى. كەن يىن مۇلازىم بەگلىككە كۆرسىتىلدى. لېپىڭ بېگى توغبات پى ئۆلگەندىن كېيىن، پايتەختكە يۆتكەلدى. ئۇنىڭ تۇرمۇشى قىيىن بولۇپ، كۈنى ئاچ - زېرىن ئۆتەتتى. شۇنداقتىمۇ ئىشتىھالىق بولۇپ، بىر ئولتۇرۇشقا ئوچ شىڭ ئاش يەيتتى. ئۇ پەرزەنت كۆرمەيلا ئۆلۈپ كەتتى.

ليۇ يەنمىڭ، دۇنخۇاڭلىق. ئاتىسى ليۇ باۋنىڭ يەنە بىر

ئىسمى ليۇ زىيۇ، كۆڭزى تەلىماتلىرىنى بىلىش بىلەن ماختىلاتتى. ليۇ يەنمىڭ 14 يېشىدىلا ئۆلىما گويۇنى ئۇستاز تۇتقان. گويۇنىڭ 500 دىن ئارتۇق شاگىرتى بولۇپ، ئۇلاردىن 80 نەچچىسى كۆڭزىچىلارنىڭ كىتابلىرىنى پىششىق بىلەتتى. گويۇنىڭ 15 ياشلىق بىر قىزى بار ئىدى. ئۇ كۇيئوغۇل تاللاشتا ئاقىلانە يول تۇتۇپ، ليۇيەنمىڭنى تاللىماقچى بولدى ۋە بىر شىرەنى ئايرىم قويۇپ شاگىرتلىرىغا: «بىر قىزىم بار، ياخشى بالىلاردىن بىر كۇيئوغۇل تاللىسام دەيمەن. كىم مۇشۇ شىرەنىڭ يېنىدا ئولتۇرسا، قىزىمنى شۇنىڭغا بېرىمەن» دېدى ليۇ يەنمىڭ بېشىنى كۆتۈرگىنىچە بېرىپ شىرەدە ئولتۇرۇپ ھودۇقماي تۇرۇپ: «بۇ يەردە ئولتۇرۇشقا جۇرئەت قىلىدىغان ئادەم مانا مەن ليۇ يەنمىڭ» دېدى. گويۇ قىزىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. ليۇ يەنمىڭ كېيىن ئايماق، ۋىلايەتلەرنىڭ بۇيرۇقىنى قوبۇل قىلماي، جيۇچۇەندە پىنھان تۇرمۇش كەچۈردى. ئۇنىڭ شاگىرتى 500 دىن ئاشتى.

غەربىي لياڭ خانى ۋۇجاۋۇاڭ ئۇنى دارىلئولۇمغا مۇدەررىس ھەم مۇلازىم بەگ قىلدى. ۋۇجاۋۇاڭ كىتابقا ئامراق بولۇپ، يىپى ئۈزۈلۈپ كەتكەن كىتابلارنى ئۆزى تۈزەشتۈرەتتى. ليۇ يەنمىڭ ئۇنىڭ خىزمىتىدە ئىدى. بۇ ئىشنى مەن قىلىپ بېرەي دېسە، ۋۇجاۋۇاڭ: «بۇ كىتابلارنى كىشىلەر قەدىرلىسۇن دەپ ئۆزۈم قىلمۇاتىمەن. ئىككىمىزنىڭ ئۇچرىشىشى كۆڭمىڭ بىلەن شۇەندې ⑫ نىڭ ئۇچرىشىشىدىن پەرقلەنمەيدۇ» دېدى. ليۇ يەنمىڭ يات قوۋملارنى پەيلىگوچى سانغۇنلۇققا ئۆستۈرۈلدى. ئۇ سىياسىي ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولسىمۇ، لېكىن كىتاب ئوقۇشنى ئۈزمىدى. ۋۇجاۋۇاڭ: «سىز كىتابلارنىڭ بابلىرىغا ئىزاھ يېزىشتا كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئىشلەۋاتىسىز. كۈندۈزىغۇ مەيلى، كېچىسى دەم ئېلىڭ» دېدى. ليۇ يەنمىڭ: «ئەتىگەندە ئەلنى ئىدارە قىلىش تەلىماتلىرىنى ئاڭلاپ، ئاخشامدا

ئۆلۈپ كەتسەم مەيلى. ئۆزىنىڭ قېرىپ قالغانلىقىنىمۇ بىلمىگەن كۆڭزى دەل شۇنداق ئادەم ئىدى. مەن لىيۇ يەنمىڭ قانچىلىك ئادەم ئىندىم، ئۇنداق قىلماسلىققا هەددىمۇ؟» دېدى. لىيۇ يەنمىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» نى هەجمى بەك چوڭ دەپ، 130 قىسىم 84 جىلدلىق «قىسقىچە خاتىرە» نى يازغان. يەنە 20 جىلدلىق «دۇنخۇاڭ خاتىرىلىرى»، ئۇچ جىلدلىق «دېئالېكت»، بىر جىلدلىق «جىڭگۇڭتاڭ بېغىشلىمىلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى يازغان. ئۇنىڭ «پالنامە»، «خەنزى تەزكىرىسى»، «شەخسلەر تەزكىرىسى»، «خۇاڭ شىگۇڭ هەققىدە» دېگەن ئەسەرلەرنى ئىزاهلايدىغان كىتابلىرى ئەلدە كەڭ تارقالغان.

جۇرچى مونسۇن جيۇچۇەننى تىنچىتقاندىن كېيىن، لىيۇ يەنمىڭنى كىتابلارغا ئىزاھ يازدىغان مىرزا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ شيۇەن بېغدا لۇشېنگۇەن ئىبادەتخانىسىنى سالغۇزۇپ، دائىم بېرىپ باش ئۇرۇپ تۇرغان. ئۆزىنى شۇەنچۇ ئەپەندى دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ نەچچە يۈز شاگىرتى بولۇپ، هەر ئايدا قوي ۋە هاراق سوۋغا قىلىپ تۇرغان. جۇرچى مۇقان ئۇنى ئەل ئۇستازى دەپ هۆرمەتلەپ، ئالدىغا سالامغا بېرىپ تۇرغان. هەممە مەنسەپدارلارنى ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىشقا، ئۇنى ئۇستاز تۇتۇشقا بۇيرىغان. بىر ۋىلايەتلىك سوچاڭ، يېن شىنلار ئۇنىڭ ياردەمچىسى بولغان. ئۇلارمۇ قەلەم شاراپىتىدىن ماختاشقا ئېرىشكەن. ئۇلار بېشىغا بۆك ئورنىدا ياغلىق يۆگەپ بارغان.

ۋېي پادىشاهى تەيۇۋدى لياڭجۇنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئوقۇغان ـ ئۇققانلار، پۇقرالار شەرقە كۆچتى. پادىشاھ لىيۇ يەنمىڭنىڭ داڭقىنى بۇرۇنلا ئاڭلىغانىدى، ئۇنى لېپىڭ بېگى توغبات پىنىڭ مۇلازىم بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. پادىشاھ تەيۇۋدى 70 ياشتىن ئاشقان قېرىلار ئۆز يۇرتىدا قالىدۇ، بىر ئوغلى باقىدۇ، دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. لىيۇ يەنمىڭ شۇ چاغدا قېرىپ

ئۆلۈپ كەتسەم مەيلى. ئۆزىنىڭ قېرىپ قالغانلىقىنىمۇ بىلمىگەن كۆڭزى دەل شۇنداق ئادەم ئىدى. مەن لىيۇ يەنمىڭ قانچىلىك ئادەم ئىندىم، ئۇنداق قىلماسلىققا هەددىمۇ؟» دېدى. لىيۇ يەنمىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» نى هەجمى بەك چوڭ دەپ، 130 قىسىم 84 جىلدلىق «قىسقىچە خاتىرە» نى يازغان. يەنە 20 جىلدلىق «دۇنخۇاڭ خاتىرىلىرى»، ئۇچ جىلدلىق «دېئالېكت»، بىر جىلدلىق «جىڭگۇڭتاڭ بېغىشلىمىلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى يازغان. ئۇنىڭ «پالنامە»، «خەنزى تەزكىرىسى»، «شەخسلەر تەزكىرىسى»، «خۇاڭ شىگۇڭ هەققىدە» دېگەن ئەسەرلەرنى ئىزاهلايدىغان كىتابلىرى ئەلدە كەڭ تارقالغان.

جۇرچى مونسۇن جيۇچۇەننى تىنچىتقاندىن كېيىن، لىيۇ يەنمىڭنى كىتابلارغا ئىزاھ يازدىغان مىرزا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ شيۇەن بېغدا لۇشېنگۇەن ئىبادەتخانىسىنى سالغۇزۇپ، دائىم بېرىپ باش ئۇرۇپ تۇرغان. ئۆزىنى شۇەنچۇ ئەپەندى دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ نەچچە يۈز شاگىرتى بولۇپ، هەر ئايدا قوي ۋە هاراق سوۋغا قىلىپ تۇرغان. جۇرچى مۇقان ئۇنى ئەل ئۇستازى دەپ هۆرمەتلەپ، ئالدىغا سالامغا بېرىپ تۇرغان. هەممە مەنسەپدارلارنى ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىشقا، ئۇنى ئۇستاز تۇتۇشقا بۇيرىغان. بىر ۋىلايەتلىك سوچاڭ، يېن شىنلار ئۇنىڭ ياردەمچىسى بولغان. ئۇلارمۇ قەلەم شاراپىتىدىن ماختاشقا ئېرىشكەن. ئۇلار بېشىغا بۆك ئورنىدا ياغلىق يۆگەپ بارغان.

ۋېي پادىشاهى تەيۇۋدى لياڭجۇنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئوقۇغان ـ ئۇققانلار، پۇقرالار شەرقە كۆچتى. پادىشاھ لىيۇ يەنمىڭنىڭ داڭقىنى بۇرۇنلا ئاڭلىغانىدى، ئۇنى لېپىڭ بېگى توغبات پىنىڭ مۇلازىم بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. پادىشاھ تەيۇۋدى 70 ياشتىن ئاشقان قېرىلار ئۆز يۇرتىدا قالىدۇ، بىر ئوغلى باقىدۇ، دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. لىيۇ يەنمىڭ شۇ چاغدا قېرىپ

قالغاندى. ئۇ گۈزاڭدا بىر يىلدىن كۆپرەك تۇرغاندىن كېيىن، يۈرتىنى سېغىنىپ، لياڭجۇنىڭ غەربىدىن 400 چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان يۈرتى جيۇگۈكۈغا قايتىپ، كېسەل بىلەن ئۆلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 - توم، 1268 — 1269 - بەتلەر)

جاۋ رۇنىڭ يەنە بىر ئىسمى جاۋ يۈەنشۇەن بولۇپ، جىنچېڭلىق. ياش ۋاقتىدا پەزىلەتلىك، تالانتلىق، بىلىملىك بولغانلىقتىن، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدە نام قازانغان. جۇرچى مۇقان دەۋرىدە خەزىنە بېگى بولغان. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى لياڭجۇنى تىنچىتقاندىن كېيىن، جاۋرۇ پايتەختتىكە يۆتكىلىپ، يازغۇچى بەگ، خېنېي ۋالىيسى بولغان. ئۆزى سەممىي، كىشىگە نەپ بېرىدىغان ئادەم ئىدى. جاۋرۇ يولدا كېتىۋېتىپ بىر تىزىق ئالتۇن مۇنچاق تېپىۋېلىپ، ئىگىسىنى چاقىرىپ كېلىپ، نەچچە يۈز توپ تاۋارغا يارايدىغان ئالتۇن مۇنچاقنى ئۇنىڭغا قايتۇرۇپ بەرگەن. كېيىن بىرسى ئۇنىڭغا نەچچە يۈز ساپان چىشىنى بەرگەن، جاۋرۇ ئوغلى جاۋ شەنمىڭ بىلەن ئۇنى بازارغا ئېلىپ بېرىپ، بىرنى 20 توپ تاۋارغا سېتىقان. سودىگەرلەر ئەرزان سېتىقانلىقىنى ئاڭلاپ، بىرگە 30 توپتىن بېرەيلى دېگەن. جاۋ شەنمىڭ سودىگەرگە بىرنى 30 توپ تاۋاردىن سېتىپ بەرمەكچى بولغاندا، جاۋرۇ: «كىشى بىلەن ئېلىم - سېتىم قىلغاندا، لەۋزىدە تۇرۇش كېرەك. پايدىنى دەپ دىلىغۇل بولسا قانداق بولىدۇ؟» دەپ سودىگەرگە بۇرۇنقى باھا بويىچە سېتىپ بەرگەن. مەرتىۋىلىك كىشىلەر ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنى ئىززەتلەپ ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇغان. لۇڭشى بېگى يۈەن خې چوڭقۇر بۇددىزىم ئىدىيىسى بىلەن «رەسىملىك چىخۇەن بۇتخانا خاتىرىسى» دېگەن ئالتە جىلدلىق كىتابنى يازغان. جاۋ رۇ بۇ كىتابقا ئىزاھ يازغان. ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە ئۆز ۋاقتىدىكى

داڭلىق راھىبلار ئاپىرىن ئېيتقان. جاۋ رۇنىڭ بۇ كىتابنى ئاساس قىلىپ يازغان بېغىشلىما، مەدھىيىلىرى ئىلده كەڭ تارقالغان.

ئوغلى جاۋ مو، يەنە بىر ئىسمى جاۋ چۇڭمىڭ، ۋۇۋېي ۋالىيسى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 - توم، 1269 - بەت)

سو چاڭ، يەنە بىر ئىسمى سو جۇجېن، دۇنخۇاڭلىق. ئۇ لىيۇ يەنمىڭغا يارەملىشىپ بالا ئوقۇتقان. كلاسسىكلارنى مەخسۇس تەتقىق قىلىپ، لىيۇ يەنمىڭنىڭ بىلىملىرىنى ئوقۇغۇچىلارغا تولۇق ئۆگەتكەن. لياڭجۇ تىنچىتىلغاندىن كېيىن، كۇڭزىچىلىق تەلىماتىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن شىمالىي ۋېي ئوردىسىغا كىرىپ ئورکانبەگ بولغان. پايتەختتىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بالىلىرى ئۇنىڭ نوپۇزى ۋە سۆزىدىن تەپتارتاتتى ھەم ئۇنى ئىززەتلەيتتى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن خېلى كۆپ ئادەم ئالىملار قاتارىغا قوشۇلۇپ، نەچچە ئون كىشى دۇڭان بېگى، چوپاندار، ۋالىي بولغان. سوچاڭ ھازا كېيىملىرى تۈزۈمى ھەققىدىكى ماتېرىياللارنىڭ كۆپ مۇقاللىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنى بايقاپ، سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق «ھازا كېيىملىرى ھەققىدە مۇھىم خاتىرە» دېگەن كىتابنى يازغان. ئۇ فۇفېڭ ⑬ غا ۋالىي بولغاندا، پاك - دىيانەتلىك بولۇپ، دەپئى - دۇنيا توپلىمىغان، خىزمەت ئۇستىدە ئۆلگەن. ئۇنىڭ دوستلىرى ۋە شاگىرتلىرى ئۇنىڭغا مەرتىۋە بېرىشنى تەلەپ قىلغان. پادىشاھ لياڭجۇ ئايماق بېگى دېگەن مەرتىۋىنى، «شىيەنگۈڭ» دېگەن ئاتاقنى بەرگەن.

بۇرۇن سوچاڭ بىلەن يۈرتدىشى يىن شىلۇڭ دوست بولۇشقاندى. يىن شىلۇڭ پايتەختكە بارغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈپ، خېلۇڭغا⑭ سۈرگۈن قىلىندى. شاڭگو ⑮ غا بارغاندا قىيىنچىلىققا ئۇچراپ مەنزىلگە يېتىپ بارالمىدى. شۇ يەرلىك شۇ نېڭ دېگەن كىشى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ قۇل قىلدى. سو چاڭ شاڭگوغا بارغاندا، يىن شىلۇڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئىككىيلەن يىغلاپ ئايرىلىشتى. سو چاڭ ئۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرىغا ئەرز سۇندى، قايتا تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە يىن شىلۇڭ كەچۈرۈم

قىلىندى. يەن شىلوڭنىڭ ئوغلى يەن مېڭگۈي ۋاپادار بالا ئىدى. ئەتىگىنى ئاتىسىغا سالام بېرىپ ئېتىزغا ماڭاتتى، ئېتىزدىن قايتىپ كەلگەندە، يەنە سالام بېرەتتى. يۈرتتىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا ئايرىن ئوقۇيتتى.

سۇڭ ياۋ، يەنە بىر ئىسمى سۇڭ تيې، دۇنخۇاڭلىق. ئەۋلادتىن — ئەۋلاد جاڭ جەمەتىدىكىلەر ⑯ نىڭ قول ئاستىدا ئەمەل تۇتۇپ كەلگەن. ئاتىسى سۇڭ لياۋ جاڭ شۇەنجىڭنىڭ ۋۇشىڭ ۋالىيسى بولۇپ، سۇڭ ياۋ تۇغۇلغاندا، جاڭ يۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. سۇڭ ياۋ بەش يېشىدا ئانىسىدىن يېتىم قالدى. ئۇ هامماچىسى جاڭ ئاغىچىغا ۋاپادار ئىدى. ئۇ سەككىز ياشقا كىرگەندە جاڭ ئاغىچا ئۆلدى. ئۇنىڭ جاڭ ئاغىچىغا تۇتقان هازىسى بەلگىلىمىدىن ئېشىپ كەتتى. كېيىنكى كۈنلەردە سۇڭ ياۋ هاياجانلىنىپ، سىڭلىسىنىڭ ئېرى جاڭ يەنگە: «ئائىلىمىز ۋايران بولدى، يۇڭ مېنىڭ زىممەمگە چۈشتى. ئەگەر غەيرەتكە كېلىپ، مەسئۇلىيەتنى باتۇرلۇق بىلەن ئۈستۈمگە ئالمىسام، ئاتا ـ بوۋىمىزنىڭ ئىشلىرىغا قانداق ۋارىسلىق قىلالايمەن» دەپ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ جيۇچۈەنگە بېرىپ ئۈستاز تېپىپ ئۆگەندى. ئۆيدىن چىقماي كېچە ـ كۈندۈز كىتاب ئوقۇدى ۋە تەتقىق قىلدى. لۇ گۇاڭ دەۋرىدە خەلپەتلىككە سايلىنىپ كاتاۋۇللۇققا تەيىنلەندى. كېيىن، دۇەن يېنىڭ يېنىغا بېرىپ چەۋەندار مەھرەم بولدى. دۇەن يېنى يېراقنى كۆرەلمەيدىكەن دەپ، غەربكە — لياڭجۇدىكى غەربىي لياڭ خانى ۋۇجاۋۇاڭنىڭ يېنىغا كەتتى. ئۇ مۇهىم مەنسەپلەردە بولدى، لېكىن ئارتۇق مال ـ بىساتى يوق ئىدى. كىتاب ئوقۇش، تەپسىر ئېيتىشنى ئۈرۈش مەزگىللىرىدىمۇ توختاتمايتتى. هەر قېتىم ئۆيگە ئەهلى ئىلىمەر كەلسە، ئالدىغا چىقىپ قىزغىن قارشى ئالاتتى. هەتتا ئالدىراپ كېتىپ كەشنى تەتۈر كىيىپ قالغان ۋاقتلىرىمۇ بولغان. مېهمان بىلەن كىتاب هەققىدە كلاسسىكلاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ پاراڭلىشاتتى. ۋەزىيەتنى چۈشىنەتتى، ۋەزىيەتكە جايىدا هۆكۈم قىلالايتتى.

جۈرچى مونسۇن جيۇچۈەننى تىنچىتقاندا، سۇڭ ياۋنىڭ ئائىلىسى ئاران نەچچە مىڭ پارچە كىتاب، نەچچە ئون كۈرە گۈرۈچكىلا ئېرىشتى. جۈرچى مونسۇن تەسىرلەنگەن هالدا: «مەن لى جەمەتىنى ⑰ يەڭگىنىمگە

ئەمەس، سۇڭ ياۋغا ئېرىشكىنىمگە خۇش» دەپ، سۇڭ ياۋنى ئەمەل ـ مەنسەپ دۇئان بېگىلىككە تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا مەنسەپدارلارنىڭ تاللاپ ئۆستۈرۈش ئىشىنى هاۋالە قىلدى. جۈرچى مونسۇن ئۆلۈش ئالدىدا، ئوغلى جۈرچى مۇقانىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى. جۈرچى مۇقان ئۇنى سول قول ۋەزىر قىلدى. ئۇنىڭ سىڭلىسى مەلىكە شىڭېڭنى پايتەختكە ئالدۇرۇپ كەلدى. ۋېي پادىشاهى تەيۋۇدى ئۇنى خېشى بېگىنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى قىلىپ، ئۇنىڭغا چىڭشۇي گۈڭنى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. لياڭجۇنى تىنچىتقاندىن كېيىن، سۇڭ ياۋ جۈرچى مۇقانغا ئەگىشىپ پايتەختكە باردى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، «ئىززەتلىك تۆرە» دېگەن ئاتاق بېرىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 4 ـ تۇم، 1270 — 1271 ـ بەتلەر)

---

① ۋېي پادىشاهى شياۋۋېندى (魏孝文帝) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاهى. مىلادىيە 471 — 499 ـ يىللىرى پادىشاه بولغان. ئۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختىنى پېڭچېڭ (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ داتۇڭ شەهىرى) دىن لوياڭغا كۆچۈرگەن هەمدە بىر يۈرۈش ئىسلاهات سىياسەتلىرىنى يولغا قويۇپ، سىيانپىيلارنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

(«ۋېينامە. پادىشاه گاۋزۇ هەققىدە خاتىرە» دىن)

② لىيۇ جۇن (刘准) — سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاهى. پادىشاهلىق نامى شۇندى. مىلادىيە 477 — 479 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

(مۇهەررىردىن)

③ يۈەنچۇەن (泉渊) — ناهىيە. هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ئەنشى ناهىيىسىنىڭ شەرقىگە 120 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(مۇهەررىردىن)

④ گۈرزىدار (执金吾) — پايتەخت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ ئامانلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار.
(«تارىخىي ئەمەل نامىلىرى» دىن

⑤ زاڭ زىيۈەن (臧子源) — شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆتكەن ئادەم. ئۇ تۆھپە خاتىرىلىگۈچى بەگ بولۇپ ئىشلىگەندە كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن.
(مۇھەررىردىن)

⑥ لەشكىرىي پىرقە دۇئان ھېگى (兵部尚书) — لەشكىرىي پىرقىگە مەسئۇل ئەمەلدار بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەربىي ئەمەلدارلارنى تاللاپ تەيىنلەش ئىشلىرىنى، ھەربىي ياراغلارنى باشقۇراتتى.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 287 ـ بەت)

⑦ پالنامە (易经) — كۆڭزىچىلارنىڭ مۇھىم دەستۇرلىرىدىن بىرى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، جۇ سۇلالىسىدىكى بىرەيلەن يازغانكەن.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 200 ـ بەت)

⑧ قىببۇ چىپان (乞伏炽盘) — غەربىي چىن خانلىقىنىڭ ئۇچىنچى ئەۋلاد خانى، سىيانپىيلاردىن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3080 — 3081 ـ بەتلەر)

⑨ مۇگۇي (慕璝) — تۇيغۇنلار خانى، مۇلىيامنىڭ ئاكىسى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3180 ـ ، 1382 ـ بەتلەر)

⑩ يازغۇچى بەگ (著作郎) — دۆلەتنىڭ تارىخىنى يېزىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 589 ـ بەت)

⑪ گاۋ يۈن (高允) — ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاغلىق ئالىم ۋە ئەمەلدار.

(مۇھەررىردىن)

⑫ كۇڭمىڭ (孔明) — ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى شۇ پادىشاھلىقنىڭ باش ۋەزىرى جۇگې لىياڭنىڭ يەنە بىر ئىسمى؛ شۇەندې (玄德) — لىيۇ بېينىڭ نامى.
(مۇھەررىردىن)

⑬ فۇفېڭ (扶风) — قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لىنيۇ، چيەنشيەن ناھىيىلىرىنىڭ غەربى، چىنلىڭ تېغىنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 668 ـ بەت)

⑭ خېلۇڭ (和龙) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى جاۋياڭ شەھىرىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1739 ـ بەت)

⑮ شاڭگۇ (上谷) — قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جاڭجياكۇ ئەتراپىدىكى كىچىك ۋۇتەي تېغىنىڭ شەرقى، چىچېڭ، يەنچىڭ ناھىيىلىرىنىڭ غەربى، چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 170 ـ بەت)

⑯ جاڭ جەمەتى (张氏) — ئالدىنقى لياڭ خانلىقىنىڭ ئاتا خانى جاڭ شى جەمەتىنى كۆرسىتىدۇ. جاڭ شۇەنجىڭ ئالدىنقى لياڭ خانلىقىنىڭ 6 ـ ئەۋلاد خانى.
(مۇھەررىردىن)

⑰ لى جەمەتى (李氏) — غەربىي لياڭ خانلىقىنىڭ ئاتا خانى لى خاۋ جەمەتىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

خەن ماۋنىڭ تەرجىمھالى

خەن ماۋ 17 يېشىدا كۇچ ـ قۇۋۇەت جەھەتتە ئادەتتىكى كىشىلەرنى بەسىپ چۈشەتتى. ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا بەك ئۇستا ئىدى. ۋېي پادىشاھى مىڭيۈەندى ① دىڭلىڭلاردىن جەيمېڭخا شەخسەن ئۆزى يۈرۈش قىلغاندا، خەن ماۋ قوشۇننىڭ بايراقدارى بولغان. شۇ چاغدا بوران چىقىپ كېتىپ، باشقا قوشۇنلارنىڭ بايراقلىرى يىقىلغان. خەن ماۋ ئات ئۈستىدە تۇتقان بايراق پەقەت يىقىلمىغان. پادىشاھ ھەيران بولۇپ ئۇنىڭ سورىغان ۋەئەتراپىدىكىلەرگە: «بۇ ئىشنى خاتىرلەپ قويۇڭلار» دېگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي، پادىشاھ ئۇنى ۋاقتىلىق بارگاھقا يۆتكەپ بېرىپ، ئارسلان سانغۇن ② قىلىپ تەيىنلىگەن.

كېيىن ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدىغا ئەگىشىپ قولان چاڭغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، قولان چاڭنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پۈيىن ۋېكوندى دېگەن مەرتىۋە بېرىلىپ، ھارۋا ياساۋۇللىقىغا ئۆستۈرۈلدى. ئۇ يەنە پادىشاھقا ئەگىشىپ تۈڭۈەننى ئېلىپ، لياڭجۇنى تىنچىتتى. خەن ماۋ ھوجۇم قىلغانلا يەردە دۈشمەنلەر ئۇنىڭ ئوقىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. ئۇ ئوردا ياساۋۇل بېگىلىككە ئۆستۈرۈلدى، جيۇمېن بېگى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشتى. كېيىن پادىشاھقا ئەگىشىپ جورجانلارغا لەشكەر تارتىپ، كۆپ قېتىم زور غەلىبىگە ئېرىشتى. لېپىڭ بېگى توغبات پى بىلەن خېلۇڭغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، تۇرشاۋۇل سانغۇن بولۇپ، ئەڭ كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا، ئوردا مۇھاپىزەتچى بېگىلىككە ئۆستۈرۈلدى.

ئىلگىرى ـ كېيىن كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ، چەۋەندىز مەھرەم ۋە ئوردا ئىشلىرى ۋازارىتىنىڭ دۋان بېگىلىككە تەيىنلەندى. مەرتىۋىسى ئەندىڭ گۇڭىلىققا ئۆستۈرۈلدى. شۆيۈڭزۇڭ، گەي ۋۇلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، زىندان بېگىلىككە يۆتكەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ تۇم، 1349 — 1350 ـ بەتلەر)

پى داۋمىڭ ③ نىڭ 8 ـ ئىنىسى پى خۇەنشى ئابرويلۇق ۋەزىرنىڭ ئوغلى بولغانلىقتىن، ۋېي پادىشاھى ۋېنچېڭدى ئۇنى شىغاۋۇللۇققا ئۆستۈرۈپ، باش ياساۋۇللۇققا يۆتكىدى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، تۇيغۇنلارنىڭ شىيىن قەبىلىسى قەھەتچىلىكتە قېلىپ، جياۋخې ④ رايونىنى بۇلىدى. پادىشاھ ئۇنى كۇن پېتىشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، گۇاڭچۇەن گۇڭى بولۇپ شاڭداڭ بېگى جاڭسۇن گۇەن بىلەن بىللە شىيىنغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇدى. پى خۇەنشىنىڭ ئاتىسى پى باۋزى بۇرۇن چۇچىغا تۇرغاۋۇل بولۇپ ئابروي قازانغان ئادەم بولغاچقا، پى خۇەنشى يارلىق تەمتىكى تۇنقۇچى، شىغاۋۇل، چىنجۇ، يۇڭجۇ ⑤، جىڭجۇ ⑥، لياڭجۇ ⑦، يىجۇ ⑧ ئايماقلىرىنىڭ ھەربىي تۇتۇقى، سانغۇن، چارپانسات، چۇچىنىڭ تۇرغاۋۇلى قىلىپ تەيىنلەندى. كۇن پېتىشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، گۇاڭچۇەن گۇڭى دېگەن ئەمەل، مەرتىۋىلىرى تۇرۇۋۇەردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ تۇم، 1352 ـ بەت)

فېڭ چۇبن شىگۇاڭ (مىلادىيە 424 — 428 ـ يىللىرى) نىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئوتتۇرا دورغاپ ئىدى. كېيىن غەربىي قىسىم دۋان بېگىلىككە، تاشقىبرىدا يارلىق تەمتىكى تۇنقۇچى، چارپانسات، غەربتىكى يات قوۋملارنى قوغدىغۇچى چېرىكچى ⑨، چىنجۇ، يىجۇ ئايماقلىرىنىڭ بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە

تەينىلەندى. تيەنشۇي گۈڭى دېگەن مەرتىۋە بېرىلىپ، شاڭگۇي ⑩ رايونىنى ساقلىدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۈدى فېڭ چۈېنىي فۇخەنگە بېرىپ تۈيغۇنلاردىن مۇلىيامنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى شىگۈيگە زەربە بېرىشكە بۇيرۇدى. فېڭ چۈېننىڭ ئادىمى ئازلىق قىلىپ كۈچى يەتمىگەندە، پادىشاھ گۇاڭچۇەن گۈڭى پى خۇەنشىنىڭ ۋە يى ۋۇتۇنىڭ ئىككى قوشۇنىغا لۇڭيۇدا فېڭ چۈېن بىلەن ئۇچرىشىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. قوشۇن ۋۇشىغا يېتىپ بارغاندا، شىگۈي كېچىدە قېچىپ كەتتى. فېڭ چۈېن لەشكەر باشلاپ فۇخەنگە بېرىپ، شىگۈينىڭ خوتۇنى ۋە بالا ـ چاقىسىنى ئەسىرگە ئېلىپ، 1000 ئۆيلۈك ئادەمنى شاڭگۇيغا كۆچۈردى. يى ۋۇتۇنى فۇخەننى ساقلاشقا قويدى.

جىنچېڭلىق بېەن جيۇڭ، تيەنشۇيلۇك ⑪ لياڭ خۇيلار ئاسىيلىق قىلىپ، شاڭگۇينىڭ شەرقىي شەھىرى بىلەن جەنۇبىي شەھىرىنى بېسىۋالدى ۋە غەربىي شەھەرگە قىستاپ كەلدى. فېڭ چۈېن بالدۇرلا ئامالىنى قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن دۈشمەن چېكىنىدى. بېەن جيۇڭ لياڭ خۇيلار شەھەرگە يەنە ھۇجۇم قىلدى، چاڭلاردىن 10 مىڭ كىشى جەنۇبىي چوقۇمغا، شيۇگۇەن ⑫، تۇق ⑬ ۋە باشقا قەبىلىلەردىن 20 مىڭ كىشى شىمالىي چوققىغا ئورۇنلىشىپ، بېەن جيۇڭ قاتارلىقلارغا مەدەت بەردى. فېڭ چۈېن لەشكەرلەرنى پەم بىلەن ئىشقا سېلىپ، دۈشمەننى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ھەم بېەن جيۇڭنى ئۆلتۈردى. ھەممەيلەن يەنە لياڭ خۇينى يولباشچى قىلىپ كۆرسەتتى. ئەنفېڭ گۈڭى لۇگېن لەشكەر باشلاپ فېڭ چۈېنغا ياردەم بەردى. فېڭ چۈېن پادىشاھتىن يەنە ياردەم سوراشقا تەمشىلىشىدى، ئۇلگۇرەلمىدى. لياڭ خۇي قاچاقچى بولدى. ئەسلىدە فېڭ چۈېن شەرقىي شەھەرنىڭ سىرتىغا خەندەك كولىتىپ، دۈشمەننىڭ قاچىدىغان يولىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈۋەتكەنىدى. يېرىم كېچىدە، لياڭ خۇي خەندەككە شوتا قويۇپ قاچتى. فېڭ چۈېن بالدۇرلا لەشكەر باشلاپ بېرىپ، خەندەكنىڭ ئۇ تەرىپىدە كۈتۈپ

تۇرغانىدى. ئۇ قاچقان دۈشمەننى توسۇۋالدى، ئاخشامدا باشلانغان جەڭ تاڭ ئاتقۇچە داۋاملاشتى. فېڭ چۈېن كۆچپىلىككە: «قورشاۋدا قالغان يىرتقۇچ ھايۋانمۇ جان تالىشىپ باقىدۇ، ئادەم ئۇنداق قىلماي قالامدۇ» دېدى ۋە ئاق تۇغنى چىقىرىپ، ئەل بولغانلارغا ئۆلۈم يوق، دەپ بشارەت بەردى. شۇ ھامان 600 دىن ئوشۇق ئادەم تەسلىم بولدى. لياڭ خۇي ئادەملەرنىڭ نىيىتى بىردەك ئەمەسلىكىنى پەملەپ، بۆلۈنۈپ قاچتى. فېڭ چۈېن ئاتلىق لەشكەرلەرگە قورقماي چەيلەڭلار، دەپ بۇيرۇق بەردى. دۈشمەننىڭ تەڭدىن تولىسى ئات ئاستىدا ئۆلدى.

لياڭ خۇي توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، لۆياڭ بېگى يۈەن دا ئادەم توپلاپ شاڭگۇيگە ھۇجۇم قىلدى. شيۇگۇەن، تۇق قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە رام قىلىپ، تيەنشۇيدىكى شيۇگۇەن بېگى گۇەن شىڭنى چىن زېمىنغا بەگ قىلىپ تىكلىدى. فېڭ چۈېن لىنخۇەي گۈڭى موجېن بىلەن بىللە ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1353 — 1354 ـ بەتلەر)

لۇلوخەن دىيانەتلىك ئادەم ئىدى. 20 يېشىدا ئايماق ـ ۋىلايەتلەردە ھەربىي ئىشلار خادىمى بولۇپ ئىشلىگەن ۋاقتىدىلا نامى چىققانىدى. ئاتىسى لۇۋېن چىنجۇ ئايمىقنىغا ئەمىرلەشكەر بولغانداۋ، ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدە بولدى. لۇگيۇدىكى دىلاردىن ياڭ نەداڭ شاڭگۇيغا بېسىپ كىرگەندە، شاڭگۇينى ساقلاپ ياتقان سەركەردە يۈەن يىتۇ لۇلوخەنىنىڭ ئوقيا ئېتىشقا ئۇستىلىقىنى ئاڭلاپ، ئۆزى بىلەن بىللە غەربىي شەھەرنىڭ سېپىلىگە چىقىرىپ دۈشمەننى ئاتقۇزدى. ئۇ ياڭ نەداڭنىڭ قول ئاستىدىكى نۆكەر ۋە لەشكەردىن 23 نى ئېتىپ ئۆلتۈردى. دۈشمەنلەر تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتكەندە، لۇلوخەن: «ھازىر بېرىپ دۈشمەننى قىرمىساق، دۈشمەنگە تومۇرمىزنى تۇتقۇزۇپ قويىمىز» دېدى.

يۈەن يىتۈ ئۇنىڭ گېپىگە قوشۇلدى. 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى تاللاپ، لۇلوخەننى جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلارغا ھېچقانداق دۈشمەن تەڭ كېلەلمىدى، ياڭ نەندىڭ ھەيران قالدى. دەل شۇ چاغدا، ۋېي پادىشاھى تەيۈۋدى بىر پارچە خەت ئەۋەتتى. خەتتە ئۇنى ھەددىدىن بەك ئېشىپ كەتمەڭ، دەپ ئەيىبلىگەنىدى. ياڭ نەندىڭ چۈچىغا قايتىپ كەتتى. يۈەن يىتۈ جەڭ ئەھۋالىنى پادىشاھقا مەلۇم قىلدى. پادىشاھ لۇلوخەننى ياساۋۇل بېگىلىككە ⑭ يۆتكىدى.

شاڭگۇي ئامبىلى لۇفېڭ، تۇق ۋاڭى فېيلۇ قاتارلىقلار مۇھىم جايىنى ئىگىلىۋېلىپ، ئاسىيلىق قىلدى. لۇلوخەن پادىشاھ تەيۈۋدىنىڭ يارلىقى بىلەن يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى تۇتۇۋالدى. كېيىن، ئۇ يەنە پادىشاھقا ئەگىشىپ شۇەنخۇغا ⑮ يۈرۈش قىلدى. خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ياساۋۇللار بېشى ⑯، ئەلەمدار سانغۇن ۋەزىپىلىرىگە ئۆستۈرۈلدى. ۋۇچېڭ ۋىكوندى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. نەنئەن بېگى توغبات يۇ ⑰ تەختكە ئولتۇرغاندا، لۇلوخەن ئوردىنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرىنى باشقۇردى. پادىشاھ ۋېنچېڭدى⑱ تەختكە چىققاندا كۈچ چىقاردى. شۇڭا پادىشاھ ۋېنچېڭدى ئۇنى ئۈچقۇر ئەجدىھا سانغۇن دېگەن ۋەزىپىگە قويدى. ئەلەمدار سانغۇنلۇق ۋەزىپىسى تۇرۇۋەردى. مەرتىۋىسى يېڭاڭ بېگىلىككە ئۆستۈرۈلۈپ، قورۇقچى بەگلىككە تەيىنلەندى. چەۋەنداز مەھرەم، ئوردا دىۋان بېگىلىككە ئۆستۈرۈلدى. مەرتىۋىسى شەنياڭ گۇڭلىققا ئۆستۈرۈلدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، كۇن پېتىشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، چىنجۇ، يىجۇ ئىككى ئايماقنىڭ ئايماق بېگى بولدى. شۇ چاغدا چۈچىدىكى دى ـ چاڭ قەبىلىلىرى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، لوگۇ جىلغىسىغا ⑲ بېسىپ كەلگەنىدى. لوگۇنى ساقلاپ ياتقان سەركەردە ۋۇباۋيۈەن بەيچىڭغا قېچىپ بېرىپ، لۇلوخەندىن ياردەم تىلىدى. لۇلوخەن پىيادە ۋە ئاتلىق لەشكەرلەرنى باشلاپ،

شاڭداڭ بېگى جاڭسۇن گۇەننىڭ باشلامچىلىقىدا دى ـ چاڭلارغا بۆكتۈرمە قويۇپ زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. دۈشمەنلەر تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. پادىشاھ لۇلوخەننى يارلىق بىلەن رىغبەتلەندۈردى. جىڭجۇ ⑳ لۇق جاڭ چياڭلاڭ 1000 دەك ئادەمنى توپلاپ توپىلاڭ كۆتۈردى. جىڭجۇ قوشۇنى ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بويسۇندۇرالمىدى. لۇلوخەن ئۇنىڭغا زەربە بېرىپ، ئۇنى تۇتۇۋالدى. چۈچىدىكى ئاسىيلىق قىلغان چاڭلارنىڭ كاتتىلىرى چىۋڭلىيەن، فۇشىنلار سۇڭ سۇلالىسى بەرگەن مەرتىۋە، تۆمۈر يارلىقنى قوبۇل قىلدى. لۆياڭ گۇڭى فۇئانۇ باش سانغۇن بولۇپ لۇلوخەن بىلەن بىللە يۈرۈشكە ئاتلاندى. بارغانلا يېرىدە دۈشمەننى مەغلۇپ قىلىپ، چىۋڭلىيەن، فۇشىن قاتارلىقلارنى تۇتۇۋالدى.

چىنجۇ، يىجۇنىڭ يەر تۇزۇلۇشى خەتىرلىك، يولى يىراق ئىدى. جەنۇب تەرىپى چۈچى بىلەن، غەرب تەرىپى چىشۇي دەرياسى ㉑ بىلەن تۇتىشاتتى. چاڭلار خەتىرلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ كۆپ قېتىم توپىلاڭ كۆتۈرگەنىدى. لۇلوخەن ئۇ يەرگە بارغاندىن باشلاپ، نوپۇزغا تايىنىپ ئاتىدارچىلىق قىلغانلىقتىن، رۇڭلار مىننەتدار بولۇپ، پۈتۈن رايوندا تىنچلىق ئورنىدى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى ئۇنى يارلىق بىلەن ماختىدى ۋە تەپتىش بېگى قىلىپ يۆتكىدى. ئۇ تەكشۈرۈپ نۇرغۇن ھەقسىز ئەھۋاللارنى ئىگىلىدى. مەنسەپ ئورنىدا ئۆلدى. «جۇاڭگۇڭ» دېگەن نام بېرىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1355 — 1356 ـ بەتلەر)

شى كاڭشېڭ ياش چېغىدا باتۇر، جەڭگىۋار ئىدى. ئۇ ئوقيا ئاتقاندا 10 دانىلىك كۈچىنەلەيتتى، ئىشلىتىدىغان ئوقى ئادەتتىكىگە ئوخشىمايتتى، شۇ زامان كىشىلىرى ئۇنىڭغا قايىل ئىدى. تەيخې يىللىرى (مىلادىيە 477 — 498 ـ يىللىرى) نەڭ

باشلىرىدا جورجانلار كۆپ قېتىم پاراكەندىچىلىك سالدى. شى كاڭشېڭ ئالدىن يۆرەر قوشۇنغا باش بولدى. ئۇنىڭ پالۋانلىقى مەشھۇر بولغاچقا، يەنە پادىشاھ جەمەتىدىن تەشكىللەنگەن قوشۇنغا باشلىق بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇ ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندىغا ئەگىشىپ، جۇگۇلىغا ㉒ جازا يۈرۈشى قىلدى. پادىشاھ تۇيۇقسىز ئارقىسىغا يېنىپ خۇەيخې دەرياسىدىن ئۆتتى. بەش سانغۇن بۇنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى. چې سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى خۇەيخې دەرياسىدىكى كېچىك ئارالنى ئىگىلەپ، سۇ يولىنى ئۈزۈۋېتتى. پادىشاھ شياۋۋېندى كېمىكى ئارالدىكى قاراقچىلارنى تارمار كەلتۈرسە، شۇنىڭغا جىگې سانغۇنى مەرتىۋىسىنى بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. شى كاڭشېڭ پىداكارلىق بىلەن بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇ ساللارنى بىر - بىرىگە چېتىپ، ئۈستىگە ئوتۇن - ياغاچ دۆۋىلەپ، ئاندىن شامال يۆنۈلۈشىگە بېقىپ ئوت قويۇۋېتتى. قاراقچىلارنىڭ كېمە - قولۇاقلىرىغا ئوت تۇتاشتى. شى كاڭشېڭلار ئىس - تۈتەكنىڭ دالدىسىدا ئارالغا چىقتى - دە، راسا قىر - چاپ قىلدى. قاراقچىلارنىڭ نۇرغۇنلىرى دەريادا سەكرەپ تۇنجۇقۇپ ئۆلدى. بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن شى كاڭشېڭ جىگې سانغۇنلۇققا تەيىنلەندى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 - تۇم، 1359 — 1360 - بەتلەر)

---

① ۋېي پادىشاھ مىڭيۈەندى (魏明元帝) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد پادىشاھى. ئىسمى تۇغبات سى، تۇغبات گۈينىڭ چوڭ ئوغلى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 25 - بەت)

② ئارسلان سانغۇن (武贲郎将) — ئوردا مۇھاپىزەتچى سانغۇنى.
(بىر تۈملۈق «سىخەي»، 2004 - بەت)

③ بې داۋمىڭ (皮道明) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ

سەركەردىسى بې باۋزىنىڭ ئوغلى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1352 - بەت)

④ جياۋخې (浇河) — قورغان نامى. شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا تۈيغۇنلار تەرىپىدىن سېلىنغان. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى گۈيدې ناھىيىسىدە.
(بىر تۈملۈق «سىخەي»، 927 - بەت)

⑤ يۈڭجۇ (雍州) — ئايماق. دائىرىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تۈملۈق «سىخەي»، 360 - بەت)

⑥ جىڭجۇ (荆州) — ئايماق. دائىرىسى ھازىرقى خۇبېي، خۇنەن ئۆلكىلىرى ۋە خېنەن، گۈيجۇ، گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشى ئۆلكىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، كېيىنكى دەۋرلەردە بارا - بارا تارىيىپ كەتكەن.
(بىر تۈملۈق «سىخەي»، 187 - بەت)

⑦ لياڭجۇ (梁州) — ئايماق. دائىرىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى چىنلىڭ تېغىنىڭ جەنۇبى، زىڭۇ دەرياسى ۋە رېنخې دەرياسىنىڭ غەربى؛ سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى چىڭچۈەن، جياڭيۇ، جۇڭجياڭ، سۇينىڭ، بىشەن، چىجياڭ ناھىيىلىرىنىڭ شەرقى، داشى، فېنشۇي دەريالىرىنىڭ غەربى ۋە گۈيجۇ ئۆلكىسىدىكى تۇڭزى، جېڭئەن ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تۈملۈق «سىخەي»، 1308 - بەت)

⑧ يىجۇ (益州) — ئايماق. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ۋۇدۇ، لياڭداڭ ناھىيىلىرى؛ شەنشى ئۆلكىسىدىكى چىنلىڭ تېغىنىڭ جەنۇبى؛ سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى جېدۇ تېغى، يۈننەن ئۆلكىسىدىكى نۈشەن، ئەيلاۋ تاغلىرىنىڭ شەرقى؛ خۇبېي ئۆلكىسىدىكى يۈنشېيەن، باۋكاڭ ناھىيىلىرىنىڭ غەربىي شىمالى ۋە گۈيجۇ ئۆلكىسىنىڭ

شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 295 ـ بەت)

⑨ چېرىكچى (校尉) — مەرتىۋىسى سانغۇندىن تۆۋەنرەك تۇرىدىغان ئەمەلدار. كېيىن ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارمۇ چېرىكچى دەپ ئاتالغان.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1301 ـ بەت)

⑩ شاڭگۇي (上) — ناھىيە. ئورنى‌هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى تيەنشۇي شەھىرى تەۋەسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 170 ـ بەت)

⑪ تيەنشۇي (天水) — ۋىلايەت. دائىرىسى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تيەنشۇي، چىنئەن، گەنگۇ قاتارلىق جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1223 ـ بەت)

⑫شيۈگۈەن (休官) — قەدىمكى قوۋم.
(مۇھەررىردىن)

⑬ تۇق (屠各) — خەنزۇچە مەنبەلەردە《休屠》دەپمۇ ئاتىلىدۇ. هونلارنىڭ بىر تارمىقى.
(«مىللەتلەر لۇغىتى» ، 1026 ـ بەت)

⑭ ياساۋۇل بېگى (羽林郎) — پادىشاھنىڭ مۇھاپىزەتچىسى قوشۇنىنىڭ باشلىقى.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1939 ـ بەت)

⑮ شۇەنخۇ (悬瓠) — قەلئە. ئورنى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوخي شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 4 ـ دەپتەر ، 9 — 10 ـ بەتلەر)

⑯ ياساۋۇللار قۇر بېشى (羽林中郎将) — پادىشاھنىڭ

مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى بولۇپ، مەنسىپى ياساۋۇل بېگىدىن يۇقىرى.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1039 ـ بەت)

⑰ نەنئەن بېگى توغبات يۈ (南安王余) — ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى توغبات تاۋنىڭ 6 ـ ئوغلى. دەسلەپتە ئۇنىڭغا ۋۇ بېگى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن. كېيىن نەنئەن بېگى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. تەيۋۇدى كېسەل بىلەن ئۆلگەندە هۆددەيچى زۇڭ ئەي خانئانىنىڭ نامىنى سېتىپ، ئۇنى ئەكېلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ قويغان. ئۇزاق ئۆتمەي زۇڭ ئەي ئۇنى ئۆلتۇرگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 621 — 622 ـ بەتلەر)

⑱پادىشاھ ۋېنچېڭدى (文成帝) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ 4 ـ ئەۋلاد پادىشاھى توغبات روي. ئۇ تەيۋۇدىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، مىلادىيە 452 — 465 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 64 ـ ، 73 ـ بەتلەر)

⑲ لوگۇ جىلغىسى (骆谷) — 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان ئۇزۇن جىلغا بولۇپ، ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جۇجى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1142 ـ بەت)

⑳ جىڭجۇ (泾州) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جىڭچۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» ، 728 ـ بەت)

㉑ چىشۇي دەرياسى (赤水) — شەنشى ئۆلكىسىدىكى يىچۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن ئوتۇپ، خۇاڭخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» ، 414 ـ بەت)

㉒ جۇڭلى (钟离) — ۋىلايەت. ئورنى هازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىدىكى فېڭياڭ ناھىيىسى ئەتراپىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1700 ـ بەت)

پېي جۇنىڭ تەرجىمھالى

ئۆز ۋاقتىدا تۈركلەر كۈچلۈك ئىدى. دولان قاغان دايى مەلىكىنى، يەنى شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى يۇ ۋېنچيەننىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ سۇي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى كۆپ قېتىم پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىدى. دايى مەلىكە ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ تۈركلەر يېرىگە بارغان غۇز بىلەن زىنا قىلدى، بۇ ئىشنى ھەممىدىن ئاۋۋال جاڭسۇن شېڭ پاش قىلدى. پېي جۇ ئەلچى بولۇپ دولان قاغانىنى كۆندۈرۈشكە بېرىپ، مەلىكىنى قايتىش جازالاشنى سورىدى. سۇي پادىشاھى ۋېنىدى ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلدى. نەتىجىسى ئۇنىڭ ئېيتقىنىدەك بولدى. دايى مەلىكە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، دولان قاغان بىلەن تولشاد قاغان دۇشمەنلىشىپ قېلىپ، جەڭگى ـ جېدەل چىقتى. چېگرىدىكى قورغانغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېنىدى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تەيپىڭ گۇڭى شى ۋەنسۇيىنى يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ باشبۇغى قىلىپ تەينىلەپ، دىڭشياڭدىن ① يول ئالدۇردى. پېي جۇنى يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ دورغىپى قىلىپ، شى ۋەنسۇي بىلەن بىللە چېگرا سىرتىدا تاردۇش قاغانىنى مەغلۇپ قىلىشقا ئەۋەتتى. شى ۋەنسۇي ئۆلتۈرۈلگەنلىكتىن، تاردۇش قاغانىنى مەغلۇپ قىلىش تۆھپىسى تەقدىرلەنمىدى. بۇمىن قاغان يېڭى بەيئەت قىلغانلىقتىن، سۇي پادىشاھى ۋېنىدى پېي جۇنى ھال سوراشقا ئەۋەتتى. پېي جۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دىۋان بېگىنىڭ سول قول ۋەزىرى بولدى.

شۇ يىلى، سۇي پادىشاھى ۋېنىدىنىڭ شىەن خانىشى ئۆلدى. مۇراسىم بېگى قائىدە ـ يوسۇن كۆرسىتەلمىدى. پېي جۇ بىلەن نيۇخۇك، لى بەييۇ قاتارلىقلار چى سۇلالىسىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا بىرلەشتۈرۈپ، ئەدەپ ـ قائىدە تۈزۈپ چىقتى. پېي جۇ مەنسەپ پىرقىسىنىڭ يانداش بېگىلىككە يۆتكەلدى. ئۇ تازا قاملاشتۇرۇپ ئىشلىدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، شەرقىي پايتەختنى ياساتتى. پېي جۇ يامۇل ياستىشقا مەسئۇل بولۇپ، 90 كۈندىلا پۈتتۈردى.

ئۆز ۋاقتىدا، غەربىي يۇرتتىكى ئەللەردىن نۇرغۇن كىشىلەر جاڭىيېگە بېرىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر بىلەن سودا قىلاتتى. سۇي پادىشاھى ياڭدى بۇ ئىشقا پېي جۇنى مەسئۇل قىلدى. پېي جۇ پادىشاھنىڭ يىراق جايلارغا بولغان كونتىرول‌لۇقىنى ھەدەپ كېڭەيتىۋاتقانلىقىنى بىلەتتى. ئۇ جايلاردىن كەلگەن ھەر مىللەت كىشىلىرىدىن دۆلىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە جۇغراپىيىلىك شارائىتىنى سوراپ، ئۇچ جىلدلىق «غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالىدىن رەسىملىك خاتىرىلەر» نى ئوردىغا سۇندى. بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

«ئاڭلىشىمچە، يۇ ② توققۇز ئايماقنى ③ بەلگىلەپ، خۇاڭخېنى راۋانلاشتۇرغان بولسىمۇ، جىشى تېغىنىڭ ④ نېرىسىغا ئۆتمىگەنمىكەن؛ چىن سۇلالىسى ئالتە بەگلىكنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان بولسىمۇ، چېگرا مۇداپىئەسى ئاران لىنتاۋغىچە ⑤ بارغانمىكەن. بۇنىڭدىن غەربتىكى مىللەتلەر يىراق جايلاردا تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئەدەپ ـ قائىدە توغرىسىدىكى تەلىملەرنىڭ ئۇ يەرلەرگە يېتىپ بارمىغانلىقىنى، كىتاب ـ كەلىملەرنىڭ كەمدىن ـ كەم يېتىپ بارغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى بويسۇندۇرغانىدى. بۇرۇن ئۇ يەردە ئىسمى بار ئەللەردىن 36 سى بار ئىدى. كېيىن، بۆلۈنۈپ ـ پارچىلىنىپ 55 ئەل

پەيدا بولدى. شۇنداقتىمۇ چېرىكچى بەگ، قورۇقچى بەگ ⑥ قويۇلۇپ، داۋاملىق دالالەت قىلىنىپ كەلدى. لېكىن ئۇلار بىرده ئاسىيلىق قىلىپ، بىرده ئەل بولۇپ، ئاردىدا نۇرغۇن جەڭلەر بولدى. كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، بۇ ئەمەلدارلار تولا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى جايلارنىڭ نوپۇسىنى تەخمىنەن بىلسەكمۇ، ئۇ ئەللەرنىڭ تاغ ـ دەريالىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىق بىلمەي كەلدۇق. ئۇلارنىڭ نام ـ نەسەبى، ئۆرپ ـ ئادىتى، كىيىم ـ كېچىكى، ماددىي بايلىقى خاتىرىلەنگەن كىتاب يوق. بۇلارنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار بىر ـ بىرى بىلەن سوقۇشۇپ، بىر ـ بىرىنى يەپ كەتكەن. گۇللىنىش، خاراپ بولۇش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن. بەزىلىرىنىڭ زېمىنى بۇرۇنقى زېمىن بولسىمۇ، دۆلەت نامى ھازىرقىغا ئۆزگەرگەن. بەزىلىرىنىڭ بۇرۇنقى ئىرقىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. يەنە خۇاشيالار ھەر قايسى قەبىلىلەر بىلەن گىرەلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، تەۋەلىكلىرى ئۆزگىرىپ كەتكەن. رۇكلار بىلەن دىلارنىڭ تىلى تىلىمىزغا ئوخشىمايدۇ. شۇڭا، ئۇ جايلارنىڭ ئىشلىرىنى تەلتۆكۈس ئېنىقلاش تەس. بۇرۇنقى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇدۇننىڭ شىمالىدا، كۆكئارتنىڭ شەرقىدە 30 نەچچە ئەل بار ئىكەن. ئۇلار بىر ـ بىرىنى قىرىپ، بىر ـ بىرىنىڭ زېمىنىنى ئىگىلەپ، ھازىر ئاران ئونى قالدى. قالغىنى يوقالدى، ۋەيران بولۇپ ھېچنېمىسى قالمىدى. خاتىرىلىگىلى بولمايدۇ.

پادىشاھ تەڭرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى بىجا كەلتۈرۈپ، ئىنسانلارغا ئاتدارچىلىق قىلىدۇ. مەيلى خۇاشيالار بولسۇن، مەيلى يات مىللەتلەر بولسۇن، دۆلەت تەۋەسىدە مەرپەتنى خالىمايدىغان، قوبۇل قىلمايدىغان خەلق يوق. مەرپەت يېتىپ

بارغان ئەللەردىن ئۆزۈندىن بېرى ئوردىغا يوللانغان ئولپانلار توسالغۇسىز يېتىپ كېلىۋاتىدۇ. يولنىڭ يىراق بولۇشى بىلەن توسۇلۇپ قالمىدى. مەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا، چېگرا ئېغىزلىرىدىكى بازارلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولغىنىم ئۈچۈن، كىتابلارنى ئىزدەپ تېپىپ، ھەر مىللەت كىشىلىرىنى زىيارەت قىلىپ، ئۇقالمىغان ئىشلارنى تەپسىلىي سوراپ، ئۇلارنىڭ كىيىنىش ـ ياسىنىش تۈزۈمى بويىچە پادىشاھ بىلەن ئاددىي خەلقنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇش ئوبرازىنى قەلەم بىلەن سۈرەتلەپ، ئۇچ جىلدلىق «غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالىدىن رەسىملىك خاتىرىلەر» نى يېزىپ چىقتىم. بۇ كىتاب 45 ئەلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا خەرىتە سىزىپ، مۇھىم جايلارنى ئېنىق كۆرسەتتىم. غەربىي دېڭىزنىڭ شىمالىدىن بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغان يەر ئاز كەم 20 مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. زىيارەت قىلىنغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى كۆپىنى كۆرگەن بايا، چوڭ سودىگەرلەر بولغانلىقتىن، ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئىشىنى يېپىدىن يېڭىنسىغىچە بىلىدۇ. يەنە بەزى چەت ـ ياقا جايلارنىڭ ئەھۋالىنى زىيارەت قىلىپمۇ ئوقۇپ كېڭەلمىدىم. قۇرۇق گەپنى ئاساس قىلىشقا بولمىغاچقا، ئاق تاشلاپ كەتتىم. لېكىن غەربىي خەن سۇلالىسىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسىگىچە غەربىي يۇرت ھەققىدە يېزىلغان تەزكىرىلەردە نەچچە ئون تۈتۈنىنىڭ باشلىقىمۇ ئۆزىنى خان دەپ ئاتىغان. ئىسمى بار، جىسمى يوق. مەزكۇر كىتابقا كىرگۈزۈلگەن ئەللەرنىڭ ھەممىسىدە 1000 دىن ئارتۇق تۈتۈن بار، ئۇلار غەربىي دېڭىزغىچە بولغان ئارىلىقتا ياشايدۇ. ئۇ يەرلەردىن نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەر چىقىدۇ. تاغلىق رايونلاردا ئولتۇرىدىغانلارنىڭ ئەل نامى بولمىسا ياكى قەبىلىسى كىچىك بولسا، كۆپىنچىسى خاتىرىلەنمىگەن.

دۇنخۇاڭدىن غەربىي دېڭىز ⑦ غا بارىدىغان ئۇچ يول بار.

ھەممىسىدە تاغ ـ جىلغىلارنى ئايلىنىپ ماڭىدىغان خەتەرلىك يەرلەر بار: شىمالىي يول ئۇيغۇرغولدىن چىقىپ، بارىكۆل، تېلى قەبىلىسى، تۈرك قاغانى بارگاھىدىن، ئاندىن شىمالغا قاراپ ئاقسۇغان دەريادىن ئۆتۈپ فەرەڭ دۆلىتىگە ⑧، ئۇ يەردىن غەربىي دېڭىزغا بارىدۇ؛ ئوتتۇرا يول قوچۇ، كىنگىت، كۇسەن، سۇلى ئارقىلىق كۆكئارتتىن ئېشىپ، ئاندىن پەرغانە، سۇرىستان ⑨، سوغدىيانا، كېبۇت، خىۋە، بۇخارا، مائۇرادىن ئۆتۈپ، غەربىي دېڭىزغا بارىدۇ؛ جەنۇبىي يول پىشامشان، ئۇدۇن، جوجوف ⑩، كاۋانتادىن چىقىپ، پامىردىن ئۆتۈپ، ۋاخان ⑪، توخرى، ھىندال ⑫، بامىيان ⑬، جاگۇدا ⑭ دىن ئۆتۈپ، شىمالىي براھمانغا ⑮، ئۇ يەردىن غەربىي دېڭىزغا بارىدۇ. بۇ ئۇچ يولدىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ ئۆزلىرىنىڭ يولى بار. جەنۇبتىكىلەر بىلەن شىمالدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا يول راۋان، غەربىي دېڭىزنىڭ شەرقىي چېتىدىكى ئاياللار دۆلىتى ⑯، جەنۇبىي براھمان ⑰ قاتارلىق ئەللەرمۇ خالىغان يەرگە يېتىپ بارالايدۇ. شۇڭا بۇنىڭدىن ئىۋرغول، قوچۇ، پىشامشانلارنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ دەرۋازىسى ئىكەنلىكىنى، بۇ يوللارنىڭ ئاخىرى دۇنخۇاڭغا مەركەزلەشكەنلىكىنى، دۇنخۇاڭنىڭ بوغۇزغا ئوخشايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

دۆلەتنىڭ شانۇ ـ شەۋكىتى ۋە سەركەردە ـ سەرۋازلارنىڭ باتۇرلۇقىغا تايىنىپ، تۇغنى كۈن پېتىشقا قاداش، كۆكئارتتىن ئېشىش ناھايىتى ئاسان ئىش. نەگىلا بارغۇسى كەلسە، بېرىۋەرگۈلۈك. لېكىن تۈركلەر بىلەن تۇيغۇنلار چاڭ ـ غۇزلارنىڭ ئەللىرىنى بۆلۈپ ئىگىلىۋېلىپ، يولنى توسۇپ قويىدى. شۇڭا، يىراقتىن ئولپان ئېلىپ كەلگەنلەر ئۆتەلمەيۋاتىدۇ. ھازىر ھەر قايسى دۆلەتلەر سودىگەرلەر ئارقىلىق ئەل بولۇشنى چىن كۆڭلىدىن ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى خۇپىيانە

بىلدۇرۇۋاتىدۇ.

پادىشاھنىڭ شەپقىتى يەر ـ جاھاننى قاپلايدۇ. باش ئەگسىلا دالالەت قىلىش، تىنچ ـ ئىناق ئۆتۈش كېرەك. شۇڭا سۇلالىمىز ئەلچى ئەۋەتىشى، ئۇرۇشماسلىقى لازىم. غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر بەيئەت قىلسا، تۈركلەرنى چوقۇم بىت ـ چېت قىلمىز، خۇاشيالار ⑱ بىلەن باشقا مىللەتلەر شۇ چاغدا بىرلىككە كېلىدۇ. خاتىرە بولمىسا، يىراقتا نوپۇز ۋە مەرىپەتنى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ.»

پادىشاھ ناھايىتى خۇش بولۇپ، ئۇنىڭغا 500 توپ تاۋار ئىنئام قىلدى. پېي جۇنى ھەر كۈنى يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ، غەربىي يۇرتقا ئائىت ئىشلارنى سوردى. پېي جۇ يات قوۋملار رايونىدا نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەر بار، تۇيغۇنلارنى يوقاتماق ھەم قوشۇۋالماق ئاسان، دەپ مۇبالىغە قىلىپ سۆزلەپ بەردى. سۇي پادىشاھى ياڭدى شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي يۇرت بىلەن يارىشىپ، باردى ـ كەلدى قىلىشنى خالايدىغان بولدى. غەربىي يۇرتتىكى قوۋملارنى باشقۇرۇش ئىشىنى پېي جۇگە تاپشۇردى.

كېيىن، پېي جۇ ھەرەم ئاغىسى بولدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى پېي جۇنى جاڭيېگە بېرىپ غەربتىكى قوۋملارنىڭ ئادەملىرىنى تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇدى. كەلگەنلەر ئون نەچچە ئەلنىڭ كىشىلىرى ئىدى. دايې 4 ـ يىلى (مىلادىيە 608 ـ يىلى) سۇي پادىشاھى ياڭدى جەنۇبىي تەرەپتىكى فېڭشەن تېغىدا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلدى. ھەممەيلەن كېلىپ قاتناشتى ھەم قارىشىپ بەردى. پادىشاھ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىنى كۆزدىن كەچۈرمەكچى بولۇپ، پېي جۇنى يەنە بىر قېتىم دۇنخۇاڭغا بېرىشقا بۇيرۇدى. پېي جۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، قوچۇ خانى چۇبويا بىلەن ئىۋرغول خانى تۇتۇنشادنى ئوردىغا كېلىپ، پادىشاھقا تازىم قىلىشقا دالالەت قىلدى، جىق نەپ ـ پايدا بىلەن قىزىقتۇردى. پادىشاھ غەربنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بارغاندا،

ئالچى تېغىغا ⑲ كەلدى. يول بويى قوچۇ خانى، ئۇيغۇرغول شادى ۋە غەربىي يۇرتتىكى 27 ئەلنىڭ كاتتىلىرى قوبۇل قىلىندى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، پېي جۇ ھەممىسىگە ئالتۇن، قاشتېشى بىزەكلەر ئاستۇردى. تاۋار - دۇردۇن ۋە تېرە - كىيىملەر كىيدۇردى. ئىسرىق يېقىپ، داقا - دۇمباق چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناشتى. يەنە جاڭيې، ۋۇۋېينىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشىلىرى، ئۇيا - ئەڭلىك سۇرتكەن ئاياللىرىمۇ كۆرۈشكە ئاپىرىلدى. ئادەملەر بىر نەچچە ئون يول ئۇزۇنلۇققا سوزۇلدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى بۇنى كۆرۈپ خۇش بولدى. ئاخىرى تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، زېمىنىنى نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم كېڭەيتتى ھەم ئۇ يەرنى ساقلاشقا لەشكەر ئەۋەتتى. ھەر يىلى بىرەر يۈز مىليون يارماقلىق تەمىنات ئەۋەتىپ تۇردى. ئۇ يەردىكى قەبىلىلەر قورقۇپ، ئوردىغا ئۇزمەي ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى. سۇي پادىشاھى ياڭدى پېي جۇنىڭ كۆڭلىدە تىنچىتىش - مۇقىملاشتۇرۇش ھەققىدە ئۇلۇغۋار پىلان بار، دەپ ئۇنى كېڭەش بېگىلىككە ئۆستۇردى.

شۇ يىلى قىشتا، سۇي ياڭدى شەرقىي پايتەختكە باردى. پېي جۇ يات مىللەتلەر ئوردىغا ئولپاننى كۆپ تاپشۇرۇپ كەتتى دەپ ئويلاپ، پادىشاھنى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ شەرقىي پايتەختتە كەڭ دائىرىلىك تىياتىر ئويىنىتىشقا دالالەت قىلدى. تەرەپ - تەرەپتىن كەلگەن ئاجايىپ - غارايىپ ئويۇنچىلار دۇەنمېن كوچىسىدا ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسەتتى. تاۋار - دۇردۇن كىيگەن، لالە - ياقۇت قادىغان، قاشتېشى زىرە سالغان كىشىلەر 100 مىڭغا يەتتى. بارلىق ئەمەلدار - ئاقسۆڭەكلەر، ئەرلەر، ئاياللار چىرايلىق - پۇزۇر كىيىنىدۈرۈلۈپ، لاپاس، راۋاقنىڭ تۆۋىنىگە ئولتۇرغۇزۇلدى. ئويۇن بىر ئاي داۋاملاشتى. يەنە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ھۆپىگەرلەرگە ھاراق - شاراپ، غىزا تەييارلاتقۇزۇپ، يات قوۋملار ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدارلار يات مىللەت

كىشىلىرىنى باشلاپ ئاپىرىپ ئېلىم - سېتىم قىلدۇردى. ئۇلارنى بارغانلا يەردە داستىخانغا باشلاپ، مەست قىلىپ، تويغۇزۇپ ئاندىن يولغا سالدى. يات مىللەت كىشىلىرى ھاياجانلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك دېگەن پەرىشتىلەر تۇرىدىغان يەر ئىكەن، دېيىشتى. پادىشاھ يۇۋېن شۇ، نيۇخۇڭلارغا: «پېي جۇ بايان قىلغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى ماڭا ئايان ئىشلار، مەن دەپ بولغۇچە پېي جۇ دەپ بولغان. ئۆزىنىڭ بارلىقىنى دۆلەتكە بېغىشلىغان ئادەم ئۇنداق قىلامدۇ؟» دېگەنىدى.

سۇي پادىشاھى ياڭدى سانغۇن شۆشىيۈگىنى ئۇيغۇرغول قەلئەسىنى ياستىشقا ئەۋەتتى. پېي جۇنى بىللە بېرىپ باشقۇرۇشقا بۇيرۇدى. پېي جۇ غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرگە: «پادىشاھىمىز بىلەن ھەر مىللەت كىشىلىرىنىڭ باردى - كەلدىسى ئۈزۈلمەيدۇ. شۇڭا، قەلئە ياساشقا تۇغرا كېلىدۇ» دەپ چۈشەندۈردى. ھەممەيلەن توغرا تاپتى، تالىشىپ ئولتۇرمىدى. پېي جۇ ئوردىغا قايتىپ بارغاندا، پادىشاھ ئۇنىڭغا 400 مىڭ يارماق ئىنئام قىلدى. پېي جۇ پادىشاھقا بۆلگۈنچىلىك بىلەن شېگىر قاغاننى ⑳ چۈلۇق قاغانغا ھۇجۇم قىلدۇرساق، دېدى. كېيىن چۈلۇق قاغان شېگىر قاغانىنىڭ قىستىشىغا ئۆچراپ، ئاخىر سۇي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى بىلەن ئوردىغا بېرىپ پادىشاھ بىلەن كۆرۈشتى. پادىشاھ خۇش بولۇپ كېتىپ، پېي جۇگە قاما جۇۋا ۋە غەربىي يۇرتنىڭ قىممەتلىك مارجان - مەرۋايىتلىرىنى ئىنئام قىلدى.

پېي جۇ سۇي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ شىمالىي چېگرىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، زامغان قاغانىنىڭ ㉑ بارگاھىغا باردى. كوگورى بۇنىڭدىن بۇرۇن تۈركلەر بىلەن ئالاقە باغلاش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتكەنىدى. قاغان بۇنى يوشۇرۇشقا جۈرئەت قىلالماي، كوگورىنىڭ ئەلچىسىنى پادىشاھ بىلەن كۆرۈشتۈردى. پېي جۇ پادىشاھقا: «كوگورى ئەسلىدە گۈجۇ بەگلىكى ㉒ ئىدى. جۇ

دەۋرىدە پادىشاھ بۇ يەرنى جەزمغا ㉓ سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇ يەردە ئۇچ ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان. غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ ئۇ يەر لياۋدۇڭغا قارىغان. مانا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇلار بەيئەت قىلماي، سۈي سۇلالىسى بىر تۇتاش سورايدىغان زېمىنىنىڭ سىرتىدىكى بىر يەرگە ئايلىنىپ قالدى. شۇڭا، مەرھۇم پادىشاھىمىز ئۆزۈندىن بېرى ئۇلارنىڭ جازاسىنى بېرىپ قويۇش كويىدا بولغان بولسىمۇ، يالڭ لياڭتۇڭ قابىلىيەتسىزلىكىدىن لەشكەر چىقىرىپ ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىدى. ئەمدى ئالتە يىلىرىنىڭ دەۋرىدە، بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي بولامدۇ؟ بۇ مەرتىپەتلىك جاي يات مىللەتلەرنىڭ يۇرت - ماكانى بولۇپ تۇرۇۋەرسۇنمۇ؟ ھازىر ئۇلارنىڭ ئەلچىسى تۇركلەرنىڭ بارگاھىغا كېلىپ، رامغان قاغانىنىڭ پۇتۇن ئېلى بىلەن مەرتىپەتكە بويسۇنغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. ئەمدى چوقۇم پادىشاھنىڭ قەھرى - غەزىپى يىراق جايلارنى قاپلايدۇ، ئوردىغا كېيىن بويسۇنغانلار ئەڭ ئاۋۋال ھالاك بولىدۇ، دەپ قورقىدۇ. شۇڭا، ئوردىغا بەيئەت قىلىشقا قىستىساق، چوقۇم مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ» دېدى. سۈي پادىشاھى ياڭدى: «ئوندىق بولسا قانداق قىلىمىز؟» دېدى. پېي جۇ: «ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىگە يۈز تۇرانە بۇيرۇق بېرەيلى، ئاندىن ئۇلارنى دۆلىتىگە قايتۇرايلى، بېرىپ خانىغا دېسۇن، تېزدىن سۈي سۇلالىسى ئوردىسىغا كېلىپ، ئالتە يىلىرىغا سالام بەرگەي. ئەگەر ئوندىق قىلمىسا، تۇركلەرنى باشلاپ بېرىپ جازاسىنى بېرىمىز، دەيلى» دەپ جاۋاب بەردى. پادىشاھ قوشۇلدى. كوگورى خانى گاۋيۈەن ئونمىدى. شۇڭا، سۈي پادىشاھى ياڭدى كوگورىنىڭ جازاسىنى بېرىش چارىسى ئۈستىدە تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

سۈي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى لياۋدۇڭغا يېتىپ باردى. پېي جۇ بۇرۇنقى ۋەزىپىسىگە قوشۇپ يەنە جەسۇر كەپتاۋۇل بولدى.

ئىككىنچى يىلى، پادىشاھقا ئەگىشىپ يەنە لياۋدۇڭغا باردى. لەشكەر بېگى خۇسىجىڭ كوگورىغا قېچىپ كەتكەنىدى. پادىشاھ سۈي ياڭدى ئۇرۇشقا قوشۇمچە قوماندانلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى پېي جۇگە بەردى. پېي جۇ لياۋدۇڭدا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن، ئۇڭ قول كېڭەش بېگىلىككە ئۆستۇرۇلدى.

شۇ چاغدا، پادىشاھنىڭ قانۇن - نىزاملىرى ئىجرا بولماي، كىشىلەر كەينى - كەينىدىن ئوردىدىن يۈز ئۆرۈمەكتە ئىدى. سول قانات مۇھاپىزەتچى ئۇلۇغ سانغۇن يۇۋېن شۇ، ھۆددەيچى يۇ شىجى قاتارلىقلار ئوردىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. ھەربىي - مۇلكىي ئەمەلدارلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۇلارغا پارا بېرىپ تۇردى. پەقەت پېي جۇلا ئۆزىنى بۇرۇنقىدەك تۇتتى. پارا بېرىدىغان، پارا ئالمىدىغان يامان ئىشقا پېقىن يولىمىدى. شۇڭا، بۇ جەھەتتىن كۆپچىلىك ئۇنى ماختايتتى. كېيىن ياڭ شۇەنگەن㉔ توپىلىڭى بېسىقىشقا باشلىغانلىقتىن، سۈي پادىشاھى ياڭدى پېي جۇنى لۇڭيۇ ㉕ رايونىنى تىنچىتىشقا بۇيرۇدى. ئۇ خۇيىنىڭغا ㉖ بېرىپ، ئېسانا㉗ قەبىلىسىدىن ھال سورىدى. كانداد شادىنى ئەۋەتىپ تۈيغۇنلارنى بۇلاتقۇزدى، كەينى - كەينىدىن بۇلاپ نەپ ئالدى. بۇنىڭ بىلەن قەبىلىمۇ بېيىپ قالدى. ئوردىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئىشنى پادىشاھقا مەلۇم قىلدى. پادىشاھ كۆپ ئىنئام بەردى. كېيىن پادىشاھ بىلەن خۇيىيۈەن قورغىنىغا باردى. پادىشاھ ئۇنى شىمالدىكى مىللەتلەرنى قوغداش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى.

شىبى قاغانىنىڭ لەشكەرلىرى كۈچىيىپ بارماقتا ئىدى. پېي جۇ ئۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن پادىشاھقا مەسلىھەت بېرىپ: «پادىشاھ جەمەتىنىڭ بىر قىزىنى ئۇنىڭ ئىنىسى چىگى شادقا ياتلىق قىلايلى، ئاندىن چىگى شادنى جەنۇب تەرەپكە قاغان بولۇشقا ئۇندەيلى» دېدى. ئەمما، چىگى شاد قوبۇل قىلىشقا پېتىنالمىدى. شىبى قاغان بۇ ئىشنى ئاڭلاپ، ئوردىدىن

ئاغرىنىشقا باشلىدى. پېي جۇ يەنە: «تۈركلەر ئەسلى ساددا بولۇپ، ئارىسىدا نىزا پەيدا قىلىش ئاسان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىغا باشقا نۇرغۇن غۇزلار قىستۇرۇلۇۋالدى. ئۇلار ناھايىتى قۇۋۇ بولغاچقا، گەپ ئۆگىتىپ شۇنداق قىلىپ قويدى. ئاڭلىشىمچە، شىشخۇش دېگەن ئادەمنىڭ ھېيلىسى ناھايىتى چىق ئىكەن، شىبى قاغان ئۇنى چوڭ بىلىدىكەن. شۇ ئادەمنى ئالداپ ئەكېلىپ ئۆلتۈرسەكمىكىن» دېدى. پادىشاھ: «بولىدۇ» دېدى. پېي جۇ شىشخۇشقا ئادەم ئەۋەتىپ: «پادىشاھىمىز نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەرنى تەييارلاتتى. ھازىر مايى ناھىيىسىدە. سىلەر بىلەن كۆپرەك باردى ـ كەلدى قىلماقچى. كىم بالدۇر كەلسە، نەرسىلەرنىڭ ياخشىسىنى ئالىدۇ» دېدى. شىشخۇش بۇ گەپكە ئىشىنىپ، ھەممىنىڭ ئالدىدا سودىلىشىش ئۇچۇن شىبى قاغانغا دېمەيلا قەبىلىسىنى باشلاپ، ھەممە چارۋا ـ ماللىرىنى ھەيدەپ يولغا چىقتى. پېي جۇ مايىدا لەشكەر بۆكتۈرۈپ، شىشخۇشنى ئالداپ ئەكېلىپ ئۆلتۈردى. سۇي پادىشاھ ياڭدى شىبى قاغانغا: «شىشخۇش قەبىلىسىنى باشلاپ ئۇشتۇمتۇت قېچىپ كەلدى. قاغاندىن يۇز ئۆرۈگەنلىكىنى ئېيتىپ، مېنىڭ پاناھ بولۇشۇمنى تەلەپ قىلدى. ھازىر ئۇ ئۆلتۈرۈلدى، خەۋەردار بولغايسىز» دەپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. شىبى قاغان ئىشىنىڭ تېگىنى بىلىپ قېلىپ، پادىشاھ بىلەن قايتا كۆرۈشمىدى.

دايې 11 ـ يىلى (مىلادىيە 615 ـ يىلى) سۇي پادىشاھى ياڭدى شىمالىنى كۆزدىن كەچۈرگىلى بارغاندا، شىبى قاغان ئۇنى يەنىمۇ ئەچچە يۈز مىڭ لەشكەر بىلەن قوراشتۇرالدى. پادىشاھ مەسلىھەت سوراشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن پېي جۇ بىلەن يۇ شىجىنى يېنىغا ئەكېلىۋالدى. مۇھاسىرىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، پېي جۇ پادىشاھقا ئەگىشىپ شەرقىي پايتەختكە باردى. شىبگىر قاغان ئۆز ئوغلىغا غەربتىكى مىللەتلەرنى باشلاپ ئوردىغا سالامغا، ئولپان تاپشۇرۇشقا بار، دەپ تاپىلىدى. سۇي پادىشاھى

ياڭدى پېي جۇنى زىياپەت تەييارلاپ كۈتۈۋېلىشقا بۇيرۇدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1387 — 1392 ـ بەتلەر)

---

① دىڭشياڭ (定襄) — ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شىمالىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1012 ـ بەت)

② يۈ (禹) — رىۋايەتلەردىكى قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقىلى. ئۇ كەلكۈننى تىزگىنلەش ئۈچۈن خەلقنى باشلاپ دەريالارنى راۋانلاشتۇرۇپ، سۇ ئاپىتىنى توگەتكەن. شۇنىڭ بىلەن چوڭ ئاقساقال شۇن ئۇنى ئۆزىگە ئىزباسار قىلىپ تەينىلەنگەن.
(«تارىخىي خاتىرىلەر. بەش ئاقساقال ھەققىدە خاتىرە» دىن)

③ توققۇز ئايماق (九州) — رىۋايەتتە ئېيتىلغان قەدىمكى زامانىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى توققۇز مەمۇرىي رايون.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 63 ـ بەت)

④ جىشى تېغى (积石山) — چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىغىچە سوزۇلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 423 ـ بەت)

⑤ لىنتاۋ (临洮) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشېەن ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 62 ـ بەت)

⑥ قوراۋقچى بەگ (都护) — غەربىي يۇرتتا تۇرۇشلۇق ئەڭ چوڭ ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 450 ـ بەت)

⑦ غەربىي دېڭىز (西海) — بۇ يەردە ئوتتۇرا دېڭىزنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

⑧ فەرەڭ دۆلىتى (拂林国) — سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىنى ۋە غەربىي ئاسىياغا تەۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى ئەللەرنى كۆرسىتىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 689 ـ بەت)

⑨ سۇرىستان (苏勒沙那国) — ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەمەرقەند شەھىرى ئەتراپىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 47 ـ ، 89 ـ بەتلەر)

⑩ جوجوف (朱俱波) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاغىلىق ناھىيىسى دائىرىسىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 44 ـ بەت)

⑪ ۋاخان (护密) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى ئافغانىستاندىكى ۋاخان دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 103 ـ بەت)

⑫ھىندال (挹怛) — قەدىمكى يەر نامى. قەدىمكى قوۋم ئېفتالىتلار تۇرغان يەر.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 26 ـ بەت)

⑬ بامىيان (帆延) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى ئافغانىستاندىكى كابۇلنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بامىيان دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 10 — 11 ـ بەتلەر)

⑭ جاگۇدا (漕国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى

ئافغانىستاندىكى غەزنە دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 37 ـ بەت)

⑮ شىمالىي بىراھمان (北婆罗门) — ھازىرقى ھىندىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىي قىسمى.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 35 ـ بەت)

⑯ ئاياللار دۆلىتى (女国) — پادىشاھى ئايال بولغان قەدىمكى ئەل. ئورنى پامىرنىڭ جەنۇبى، قارلىق تاغنىڭ شىمالىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 89 ـ بەت)

⑰ جەنۇبىي بىراھمان (南婆罗门) — ھازىرقى ھىندىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبىي قىسمى.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» دىن)

⑱ خۇاشيالار (华夏) — قەدىمكى زامانىدا خەنزۇلار ئۆزلىرىنى شۇنداق ئاتايتتى.
(مۇھەررىردىن)

⑲ ئالچى تېغى (燕支山) — ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى شەندەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 835 ـ بەت)

⑳ شېگىز قاغان (厍匿) — غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى، تاردۇش قاغانىنىڭ نەۋرىسى. دەسلەپتە چۇلۇق قاغانغا تاقابىل تۇرغان. سۇي سۇلالىسىنىڭ دابى 7 ـ يىلى (مىلادىيە 611 ـ يىلى) ئۆزىنى شېگىز قاغان دەپ ئاتاپ، كۈسەننىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغدا ئاستانە بىنا قىلىپ، شەرقتە ئالتاي تاغلىرىغىچە، غەربتە كاسپىي دېڭىز (بەزىلەر ئارال دېڭىزى دەيدۇ) غىچە بولغان دائىرىدە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر تەزكىرىسى» دىن)

㉑ رامخان قاغان (启人可汗) — شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى. ئىسمى رامخان، نامى تولشاد، ئىشبارا قاغانىنىڭ ئوغلى. سۇي سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، سۇي سۇلالىسىدىن مەلىكە ئەنيى ۋە مەلىكە يىچېڭنى خوتۇنلۇققا ئالغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى». تۈركلەر تەزكىرىسى»)

㉒ گۈجۇ بەگلىكى (孤竹国) — قەدىمكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى لۇلۇڭ ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1125 ـ بەت)

㉓ جىزى (箕子) — شاڭ خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى جۇۋاڭنىڭ تاغىسى. ئۇ شاڭ خانى جۇۋاڭغا قارشى تۇرۇپ، جۇ خانلىقىغا بەيئەت قىلغان.
(مۇھەررىردىن)

㉔ ياڭ شۇەنگەن (杨玄感) — سۇي پادىشاھى ياڭدى دەۋردە چوڭ ھوقۇق تۇتقان بولسىمۇ، يەنىلا نارازى بولۇپ يۈرگەن. داۋ 9 ـ يىلى سۇي پادىشاھى ياڭدىغا قارشى توپىلاڭ كۆتۈرگەن. ئىككى ئايدىن كېيىن، سولقانات ئۇلۇغ سانغۇن يۈۋېن شۇ قاتارلىقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 461 — 462 ـ بەتلەر)

㉕ لۇئىيۇ (陇右) — قەدىمكى رايون نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىيۇپەن تېغىنىڭ غەربى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 428 ـ بەت)

㉖ خۇينىڭ (会宁) — يەر نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 316 ـ بەت)

㉗ ئېسانا (曷萨那) — يەنى چۇلۇق قاغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3302 ـ بەت)

㉘ مايى (马邑) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شوشيەن ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1128 ـ بەت)

ياڭ بونىڭ تەرجىمھالى

ياڭ بو ياڭپىڭ بېگى يۈەن يى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بېرىپ جورجانلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە زور غەلىبىگە ئېرىشىپ، ھىماتچى سانغۇنلۇققا ئۆستۈرۈلدى. جورجانلارغا يەنە بىر قېتىم يۈرۈش قىلىپ، جۇرۇن تېغىغچە بېرىپ قايتىپ كەلدى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1483 ـ بەت)

ۋېي پادىشاھى شىيەنۇبندى دەۋرىدە 10 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق جورجان ئەل بولۇپ، گاۋپىڭ ①، بوگۇلۇ ② دىن ئىبارەت ئىككى ھەربىي قورغانغا ئورۇنلاشقانىدى. ئۇلار تەيخې يىللىرى (مىلادىيە 477 — 499 ـ يىللار) نىڭ ئاخىرلىرى يۇز ئۆرۈپ قاچتى. 1000 ئۆيلۈكتىن كۆپرەكلا ئادەم قالدى. كېيىنكى بېگى ۋاڭ تۇڭ، گاۋپىڭ قورغىنىنىڭ سانغۇنى لاڭ يۇ قاتارلىقلار كېيىن يەنە توپىلاڭ كۆتۈرمىسۇن، دەپ ئۇلارنى خۇەيخې دەريانىڭ شىمالىغا كۆچۈرۈشنى ئىلتىماس قىلدى. پادىشاھ ئۇلارنى كۆچۈرۈشكە ياڭ چۇننى ③ مەسئۇل قىلدى. ياڭ چۇن پادىشاھقا: «چەت جايلاردىكى مىللەتلەر خۇاشيالارغا پاراكەندىچىلىك سالمايدۇ. بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھ ـ خانلار پات ـ پات پايتەختكە يىراق چېگرا جايلارنى كۆزدىن كەچۈرگەن. چۈنكى، بۇنداق قىلغاندا ئۆزىگە يېقىن جايلاشقان مىللەتلەرنى خاتىرجەم قىلغىلى، يىراق جايلاشقان مىللەتلەرنى ئەل بولۇشقا

قىزىقتۇرغىلى بولىدۇ. ھازىر بەيئەت قىلىدىغانلار كۆپىيىۋاتىدۇ. ئەگەر كونىلىرى كۆچۈرۈلسە، يېڭىلىرى خاتىرجەمسىزلىنىدۇ. مېنىڭچە كۆچۈرمەسلىك كېرەك» دەپ ئىلتىماس سۇندى. ئوردىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپدارلىرى ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلمىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ جورجانلار جىجۇ④دىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان بولدى. جىجۇ⑤دىكى يۈەن يۇ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئۇلار دەرۋەقە خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ دۇشمەن تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئۇلار بارغانلا يەرنى بۇلىدى. ئىش خۇددى ياڭ چۇننىڭ ئېيتقىنىدەك بولدى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1487 ـ بەت)

ئارقىدىن، دۇلوجۇ دىڭجۇ ئايماق شەھىرىنى قورشۇالدى. ياڭ جىن جىنىنىڭ بېرىچە مۇداپىئە كۆردى. پادىشاھ: «ياڭ جىنغا قوغدىغۇچى سانغۇن دېگەن مەنسەپ بېرىلسۇن، خىزمەت كۆرسەتكەن لەشكەرلەرنى ياڭ جىن مۇناسىۋەتلىك نىزام بويىچە مۇكاپاتلىسۇن، بارلىق لەشكەرلەر سەككىز يىللىق ئالۋاڭدىن كەچۈرۈم قىلىنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. گېرۇك ياڭ جىننى تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىپ، ئەمرى زېمىننى ئەۋەتتى. ياڭ جىن خاپا بولۇپ، گېرۇك ئەۋەتكەن ئەلچىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، گېرۇكدىن ئالاقىنى ئۈزدى. قورشاۋدا قالغاندىن كېيىن ئوردا ئوچ يىلغىچە يارىمەگە ئادەم ئەۋەتەلمىدى. ئاخىرى ياڭ جىن چوك ئوغلى ياڭ دۇننى قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ، جورجانلارنىڭ سەردارى ئاناغايدىن يارىدەم سوراشقا بۇيرۇدى. ياڭ دۇننىڭ كېچە ـ كۈندۈز يىغلاپ يېلىنىشى ئارقىسىدا، ئاناغاي ئاران تەستە بوۋىسىنىڭ ئىنىسى تۇدۇفانىڭ باشچىلىقىدا يارىملىق ئاتلىق لەشكەرلەرنى جەنۇبقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، قوشۇننىڭ ئالدى گۇاڭچاڭغا بارغاندا، چېگرىدا مۇھىم يەرلەرنى ئىگىلەپ يانقان دۇشمەنگە دۇچ كېلىپ قايتىپ كەتتى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1496 ـ بەت)

كەيخۇاڭ 18 ـ يىلى (مىلادىيە 598 ـ يىلى) تۈركلەرنىڭ

تاردۇش قاغانى چېگرىغا ھۇجۇم قىلدى. ياڭ سۇ لىڭجۇ ⑥ ئايمىقىنىڭ باش بۇغىلىققا تەيىنلىنىپ، چېگرىدىن چىقىپ جازا يۇرۇشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى. 2000 توپ گەزمال، 100 جەڭ ئالتۇن ئىنئام ئالدى. بۇرۇن بۇ سەركەردىلەر تۈركلەر بىلەن سوقۇشۇپ، ئۇلارنىڭ چەۋەندازلىرىنىڭ تېز ھۇجۇملىرىدىن ئەنسىرەپ جەڭ ھارۋىسى، پىيادە لەشكەر ۋە ئاتلىق لەشكەرلەرنى بىر يەرگە يىغقان ۋە ئەتراپىنى بۇغا مۈڭگۈزلىرى بىلەن قورشاپ، تۆت چاسا ئىستىھكام ھاسىل قىلغانىدى. ياڭ سۇ: «بۇ پەقەت ئۆزىمىزنى چۈشەپ قويۇش چارىسى» دېدى. ئۇ بۇرۇنقى ئۇسۇللارنى پۈتۈنلەي بىكار قىلىپ، ھەممە قوشۇننى ئاتلىق لەشكەرلەردەك سەپكە تۈرغۇزدى. تاردۇش قاغان بۇنى ئۇقۇپ، تەڭرى بەرگەن ياخشى پۇرسەت دەپ بىلىپ، ئاتتىن چۈشۈپ تەڭرىگە سەجدە قىلدى ۋە 100 مىڭ يارىملىق ئاتلىقنى باشلاپ كەلدى. ياڭ سۇ باتۇرلارچە زەربە بەردى، تۈركلەر ئېغىر مەغلۇپ بولدى. تاردۇش قاغان قاتتىق زەربە يەپ قېچىپ كەتتى، ئادەملىرىمۇ يىغا ـ زار بىلەن قايتىپ كېتىشتى.

رېنشۇ (مىلادىيە 601 — 604 ـ يىللىرى) نىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ياڭ سۇ گاۋ جيۇڭنىڭ ئورنىغا دۆلەت بېگىنىڭ سول قول ۋەزىرى بولدى. 10 ئايغىر، 200 بايتال، 100 چاكار ئىنئام ئالدى. شۇ يىلى، ياڭ سۇ يۇرۇش قىلغۇچى باش قوماندان بولۇپ، يۈنجۇڭدىن چىقىپ تۈركلەرگە زەربە بېرىپ، ئۇلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى. تۈركلەر قاچتى، ياڭ سۇ قوغلاپ كەچ كىرگەندە ئاران يېتىشۋالدى. يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولدىيۇ، دۇشمەننى قېچىپ كەتمىسۇن دەپ ئاتلىق لەشكەرلەرنىڭ قەدىمىنى ئاستىلىتىپ، ئۆزى ئىككى ئاتلىق لەشكەر بىلەن تەسلىم بولغان ئىككى تۈركنى باشلاپ دۇشمەننىڭ ئارىسىغا كىرىۋالدى، دۇشمەنلەر تۇيمىدى. دۇشمەنلەر قارارگاھقا ئورۇنلىشىپ بولغۇچە، ئۇ ئارقىدىن كېلىۋاتقان ئاتلىق

لەشكەرلەرنى ھۇجۇمغا ئۆتكۈزۈپ، دۇشمەننى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تۈركلەر يېراقلارغا قېچىپ كەتتى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئىككىنچى چېدىر تىكەلمىدى.

كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوغلى ياڭ شۇەنگەنگە دۆلەت تۈۋرۈكى سانغۇن، ياڭ شۇەنزۇڭغا خۇەينەن ۋىلايىتى گۇڭى دەپ مەرتىۋە بېرىلدى. 20 مىڭ توپ گەزمال ئىنئام قىلىندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1513 ـ بەت)

ئۇزۇن ئۆتمەي، جورجانلاردا مالىمانچىلىق پەيدا بولدى. جورجانلارنىڭ سەردارى ئاناغاي ۋېي سۇلالىسىگە پاناھ ئىزدەپ باردى. ۋېي پادىشاھى شياۋجۇاڭدى ياڭ جۇننى ئاناغاينى ئۆز يۇرتىغا قوغداپ ئاپىرىپ قويۇشقا، ياڭ كۇەننى بىللە بېرىشقا بۇيرۇدى. بۇ چاغدا، شىمال تەرەپتىكى قاراقچىلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ شەھەرنى قورشۇۋالغانىدى. ياڭ جۇن ئۇرۇشتا ئۆلدى. شەھەردىكىلەر ياڭ كۇەننى شەھەرنى ساقلاشقا مەسئۇل. ئۇزۇن ئۆتمەي شەھەر قولدىن كەتتى، ياڭ كۇەن قېچىپ جورجانلارغا بېرىۋالدى. كېيىن ئوردا ئالتە قورغاندىكى قاراقچىلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئاندىن ئوردىغا قايتىپ كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1524 ـ بەت)

جۇ پادىشاھى مىڭدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى پادىشاھ ياڭ كۇەننى باش سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، خې لەنشياڭ بىلەن بىللە تۈيغۇنلارغا جازا يۇرۇشى قىلىشقا بۇيرۇدى. تۈيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، يىياڭ ناھىيىسىگە گۇۋاڭ قىلىپ ئۆستۇردى، يانداش ۋەزىرلىككە تەيىنلىدى ھەمدە باسقاق بەگلىككە يۆتكىدى. ۋۇچياڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 560 ـ يىلى) ياڭ كۇەن بىلەن

لىنجىدىيەن مەھكىمىسىدىكى پۈتۈكچى دورغاپلارنى كلاسسىك كىتابلارنى سېلىشتۇرۇپ توغرىلاشقا بۇيرۇدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1526 ـ بەت)

---

① گاۋپىك (高平) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۇەن ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 2043 ـ بەت)

② بوگۇلۇ (蒲骨律) — قەدىمكى ھەربىي قورغاننىڭ نامى. ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى لىڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قۇملۇقتا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 614 ـ بەت)

③ ياڭ چۈن (杨椿) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داڭلىق ئەمەلدارى ياڭ بونىڭ ئىنىسى، ئوردا مىراقۇلى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1486 ـ، 1491 ـ بەتلەر)

④ جىجۇ (济州) — ئايماق. دائىرىسى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ فەنشيەن ناھىيىسى بىلەن شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ لياۋ چېڭ، دۇڭئې، فېيچېڭ، ياڭگۇ، گاۋتاڭ ناھىيىلىرى ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 933 ـ بەت)

⑤ جىجۇ (冀州) — ئايماق. دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمى، شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇنىڭ مەركىزى شىندۇ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جىشيەن ناھىيىسى) بولغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 302 ـ بەت)

⑥ لىڭجۇ (灵州) — ئايماق. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شياۋچاڭ يىللىرى (مىلادىيە 525 — 527 ـ يىللىرى) تەسىس قىلىنغان. مەركىزى بوگۇلۇ ئىدى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1066 ـ بەت)

چاڭ جىڭنىڭ تەرجىمھالى

جىڭگۇاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 520 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا، جورجانلارنىڭ سەردارى ئاناغاي قايتىپ كەلدى. ئوردا ئۇنىڭغا قانداق مەرتىۋە بېرىشنى ئۇقالمىغانلىقتىن، گاۋياڭ بېگى توغبات يۇڭ بېرىپ چاڭ جىڭدىن سوردى. چاڭ جىڭ: «شىيەننىڭ ① دەۋرىدە جەنۇبىي تەڭرىقۇت ② ئوردىغا سالامغا كەلگەندە، غەربىي جىن سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئەمىر بەگ بىلەن ئالىي تۆرىدىن③ تۆۋەن مەرتىۋە بەرگەن، ھازىر بەگ بىلەن ئوردا ئۇچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى ④ دېگەن ئورۇن بېرىلسە بولىدۇ» دېدى. گاۋياڭ بېگى توغبات يۇڭ ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلدى. ئوردىنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى ئاڭقىرالمىغاندا، چاڭ جىڭدىن سوراپ ئاندىن ئىجرا قىلدى.

ئاناغاي ئۆز ئېلىگە قايتىدىغان چاغدا، ئۆزىنىڭ قىيىن كۈنگە قالغانلىقىنى ئېيتىپ، ۋاقتىنى ئۆتكۈزۈۋەتتى. ئوردا پادىشاھنىڭ يارلىقى بىلەن دۆلەت بېگىنىڭ سول قول ۋەزىرى يۈەن فۇنى قۇتقۇزۇش، بەزلەشكە ئەۋەتتى. ئاناغاي يۈەن فۇنى تۈتۈۋېلىپ، رۇشۇەندىن ئۆتۈپ شىمالىي چۆللۈككە قېچىپ كەتتى. ئوردا دۆلەت بېگى لى چۈڭ بىلەن تەپتىش بېگى قوشۇمچە يانداش ۋەزىر يۈەن زۇەننى قوغلاشقا ئەۋەتتى. ئۇلار قوغلاپ يېتەلمىدى. پادىشاھ چاڭ جىڭغا: «چېگرىدىن چىقىپ ۋېڭشەن تېغىدىن ئۆتۈپ، دەشتى ماكانغا بېرىپ، مېنىڭ پەرمانىمنى جاكارلىغاي ۋە لەشكەرلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلگەي» دەپ بۇيرۇق

قىلدى. چاڭ جىڭ تاغ ئېشىپ، دەريا كېچىپ، ھاياجان ئىچىدە ئۆتكەننى ئەسلەپ، لىيۇكۇننىڭ ⑤ «شامال قۇچۇش غەزىلى» گە تەقلىد قىلىپ 12 كۇبلېت شېئىر يازدى. يۇرۇش قىلغۇچى سانغۇنلۇققا ئۆستۇرۇلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 5 ـ توم، 1558 ـ بەت)

---

① شيەننىڭ (咸宁) — غەربىي جىن سۇلالىسى پادىشاھى سىما يەننىڭ مىلادىيە 275 — 280 ـ يىللاردىكى يىلنامى.
(«جۇڭگو تارىخى يىلنامىسى» دىن)

② جەنۇبىي تەڭرىقۇت (于单南) — خەن خانلىقى دېگەن ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچى لىيۇ يۈەننى كۆرسىتىدۇ.
(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 476 ـ بەت)

③ ئالىي تۆرە (特进) — مەنسەپ نامى. غەربىي خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بەگلەرنىڭ ئىچىدىكى ئالاھىدە مەرتىۋىلىكلەرگە بېرىلەتتى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1446 ـ بەت)

④ ئوردا ئۈچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى (仪同三司) — 5 ـ جىلدنىڭ 2 ـ ئىزاھىغا قارالسۇن.
(مۇھەررىردىن)

⑤ لىيۇ كۇن (刘琨) — جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن سانغۇن ھەم شائىر. يەنە بىر ئىسمى لىيۇ يۆشى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1539 ـ بەت)

جاڭ پۇخۇينىڭ تەرجىمھالى

جېڭگۇاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 521 ـ يىلى) ۋېي پادىشاھى شياۋمىڭدى ياڭ جۇننى جورجانلارنىڭ سەرداری ئاناغاينى ئۆز دۆلىتىگە ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى. جاڭ پۇخۇي ① جورجانلارنىڭ سەردارىنى قايتۇرۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ، ئۇنداق قىلغاندا تۇغۇلىدۇ، دەپ پادىشاھ شياۋمىڭدىغا مەكتۇپ سۇندى. لېكىن شياۋمىڭدى ئۇنىڭ پىكرىگە قۇلاق سالمىدى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1697 ـ بەت)

فەن شاۋ، يەنە بىر ئىسمى فەن شىسۇن، دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى لۇڭلې ناھىيىسىدىن. بالا ۋاقتىدا چېچەن ئىدى. 12 يېشىدا دادىسى ئۇنى سۇي گۇاڭغا ئوقۇشقا بەردى. دادىسىنىڭ ئۆلۈشى بىلەن ئوقۇشى ئۈزۈلۈپ قالغاندا، ئانىسى: «داداڭ جان ئۈزىدىغان كۈنى سېنى سۇي گۇاڭنى ئۇستاز تۇتۇپ ئوقۇسۇن، يارامليق ئادەم بولسۇن، دەپ تاپىلىغانىدى. ئەمدى ھازا ۋاقتىمۇ ئۆتۈپ كەتتى، بېرىپ داداڭنىڭ تاپشۇرۇقىنى بىجا كەلتۇر» دېدى. فەن شاۋ بېرىپ ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى. تەيخې (مىلادىيە 477 — 499 ـ يىللىرى) نىڭ دەسلەپكى يىللىرى خانلىق بىلىم يۇرتىغا كىردى، ئۇ يەردىن ھېسابچىلىق مەكتىپىگە كىردى. كلاسسىك كىتابلار ۋە تارىخ كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئوقۇپ بولدى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى ئۇنى خەۋەرچى

بەگ قىلىۋالدى. كېيىن پۇتۇكچىلىككە ئۆستۇرۇپ، ۋەزىرلەردىن كەلگەن مەكتۇپلارنى ساقلاشقا مەسئۇل قىلدى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى ئۇنى ياقتۇرۇپ قالدى. شىغاۋۇل لى چۇڭ، ھەرەم ئاغىسى سۇي گۇاڭلارمۇ ئۇنى چۇشىنىپ قالدى. پادىشاھ يېنىدىكى ۋەزىرلەرگە: «سۇي گۇاڭنىڭ ئالدىرىماي ـ تېنىمەي بىغەم يۇرۇشى فەن شاۋنىڭ رول ئوينىغانلىقىدىن بولۇۋاتىدۇ» دېدى.

كېيىن ئوردا جازا يۇرۇشى قىلماقچى بولۇپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى يەر تېرىۋاتقان لەشكەرلەرنى يۆتكىدى. خۇەيخې رايونىنى ساقلاپ ياتقان لەشكەرلەرنى قوشقاندا، 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بوز يەر ئېچىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئوردىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى پادىشاھتىن فەن شاۋنى غەربىي يولدىكى ئالتە ئايماقنىڭ ئېكىنچىلىك ئەلچىسى قىلىپ، ئۇنىڭغا پىيادە لەشكەرلەر چېرىكچىسى دېگەن مەنسەپ بېرىشنى سورىدى. فەن شاۋ تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ، ھەر يىلى مول ھوسۇل ئالدى. فەن شاۋ يەنە تۇتۇق، جۇڭشەن بېگى يۈەن يىڭ بىلەن جۇڭلىغا ② ھۇجۇم قىلىش ئىشى ئۇستىدە مەسلىھەتلىشىشكە بۇيرىدى. فەن شاۋ جۇڭلى شەھىرىنىڭ سىپىلىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، شەھەرنى ئېلىشقا كۆزى يەتمەي، لەشكەرلەرنى چېكىندۈرەيلى دېدى. جۇڭشەن بېگى يۈەن يىڭ قوشۇلمىدى. فەن شاۋ ئوردىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئەھۋالنى پادىشاھقا مەلۇم قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، جۇڭشەن بېگى يۈەن يىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن فەن شاۋ بىڭجۇ ئايماقبېگى، مۇراسىم بېگى بولدى. ۋېي پادىشاھى شاۋجۇاڭدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى خېيىندا قەستكە ئۇچراپ ئۆلدى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1701 ـ بەت)

① جاڭ پۇخۇي (张普惠) — ۋېي پادىشاھى ۋېندى دەۋرىدە باش كاتىپ بولغان. يېزىقچىلىققا ئۇستا ئىدى. شياۋ مىڭدى ئۇنىڭغا نىڭيۇەن سانغۇنى دەپ نام بەرگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 1689 ـ ، 1698 ـ بەتلەر)

② جۇڭلى (钟离) — ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ فېڭياڭ ناھىيىسى ئەتراپىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1700 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 47 ـ جىلد

يۇەن فەننىڭ تەرجىمھالى

شۇ چاغدا، جورجانلارنىڭ سەردارى ئاناغاي ۋە ئورۇنباسار سەردارى براھمان ئېلى مالىمان بولغانلىقتىن، كېلىپ ئەل بولدى. ۋېي پادىشاھى شياۋمىڭدى ئۇلارنى قانداق ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك، دەپ سورىدى. يۇەن فەن مۇنداق دېدى: «ھازىر جورجانلار قاڭقىللارنىڭ زەربىسى بىلەن ھالاك بولۇپ، سۇلالىمىزنىڭ ھەيۋىسىگە تايانماقچى بولدى. شۇڭا، ئىككى سەردارى بىر ۋاقىتتا بەيئەت قىلدى. خەلقىمۇ كېلىپ بەيئەت قىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ 10 مىڭ چاقىرىمغا سوزۇلغان يەر ـ زېمىنى سۇلالىمىزگە قوشۇلىدۇ. يات مىللەتلەر خۇاشيالارغا دەخلى ـ قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇرۇن يۇز بەرگەن ئىشلارغا تېخى ئۇزۇن بولمىدى. مەغلۇبىيەت خەن خانلىقىدىكى لىيۇ ھەزرەت بىلەن كېيىنكى جاۋ خانلىقىدىكى شى ھەزرەتكە مۇناسىۋەتلىك. تارىخنى ئەسلىمەي بولمايدۇ. ھازىر جورجانلارنىڭ سەردارلىرى كېلىپ بەيئەت قىلغان، خەلقى تۆۋەندە تارقاق ماكانلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۆز يۇرتىدا قالغانلىرى ناھايىتى جىق، قاڭقىللار ئۇلارنى بىر يولىلا قوشۇۋالمايدۇ، پۇتۇنلەي بېقىندۇرۇپمۇ كېتەلمەيدۇ. قاڭقىللارنىڭ لەشكىرى كۆپ بولغان بىلەن سەردارلىرى نادان، ئادەملىرىنى گەپكە كىرگۈزەلمەيدۇ، ئادەملىرى سەردارلىرى ئۈچۈن ئىشلىمەيدۇ. ئۇلار زورلۇق ـ زومبۇلۇق، بۇلاڭچىلىقنى كەسىپ قىلغان.

لېكىن خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىدە كۆچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇشقا لياڭجۇ بىلەن دۇنخۇاڭلا يارايدۇ. لياڭجۇنىڭ زېمىنى كەڭ، نوپۇسى ئاز، ئەسلىدىنلا ئاشلىق، قورال - ياراغ يېتىشمەيتتى. دۇنخۇاڭ بىلەن جيۇچۈەن تېخىمۇ قۇرۇق ئۇستىخان. ئەگەر جورجانلارنى قايتا يۆلىمەي، شىمال تەرەپنى قاڭقىللارغا ئوڭچە تاشلاپ بەرسەك، غەرب تەرەپتىن كېلىدىغان باش ئاغرىقى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇرىدۇ.

مېنىڭچە، جورجانلارنىڭ ھەر ئىككى سەرداری قېپقالسۇن. ئاناغاي سەل شەرق تەرىتە تۇرسۇن، براھمان غەرب تەرەپتىكى مىللەتلەر رايونىدا تۇرسۇن. ئوردىغا ئەل بولۇپ كەلگەنلەرنى شۇلارنىڭ تەۋەلىكىگە بۆلۈپ بېرىش لازىم. ئاناغاي تۇرغان يەرنى كۆزدىن كەچۈرمىگەنلىكىم ئۈچۈن ئۇ يەردە يۇز بەرگەن ئىشلارنى ۋە ۋەزىيەتنى ھازىر دەپ بېرەلمەيمەن. براھمان شەخسىي ئۆلايىتىدىكى ① كونا قەلئەنى ياساتساق ھەم ئۆزىمىز شۇ يەردە تۇرساق، دېگەن تەلەپنى قويۇۋاتىدۇ. شەخسىي ئۆلايىتى بۇرۇن لياڭجۇغا قارايتتى، ھازىر جيۇچۈەن ئۆلايىتى تەۋەسىدە. ئۇ جاڭيېھىنىڭ غەربىي شىمالىغا 1200 چاقىرىم، قاڭقىللار تۇرۇشلۇق ئالتۇن تاغقا 1000 چاقىرىمدىن كۆپرەك كېلىدۇ. ئۇ يەر شىمالىدىكى مىللەتلەر ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان يولنىڭ تۈگۈنى، بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى يۈرگەن يول. يەرلىرى مۇنبەت، دېھقانچىلىققا بەك باب كېلىدۇ. ھازىر براھمان ئۇ يەردە تۇرسا ئىشلارغا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، غەربىي شىمال رايونىنى ساقلاش ئۈچۈن مەڭگۈلۈك مۇداپىئە نۇقتىسى قىلىشقىمۇ بولىدۇ. بۇ نامدا ئۇ يەرگە جورجانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئەمەلىيەتتە قاڭقىللاردىن مۇداپىئەلىنىشنىڭ چارىسى. بىر - ئىككى يىلدىن كېيىن، يېتەرلىك ئاشلىق ۋە لەشكەر بار بولىدۇ. بۇ چېگرىنىڭ ئەبەدىي ئامانلىقىنى قوغداشنىڭ ئۈسۈلى. ئەگەر براھمان ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، قېپقالغانلارنى

ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، چېچىلىپ كەتكەنلەرنى يىغىپ، دۆلىتىنى قايتا گۈللەندۈرەلسە، ئۇنى تەدرىجىي شىمالغا — قۇملۇقنىڭ نېرىسىغا كۆچۈرۈپ، ئوردىنى قوغدايدىغان كۈچكە، قاڭقىللارنىڭ كۆچلۈك دۈشمىنىگە ئايلاندۇرىمىز. ئۇ چاغدا غەربىي شىمالدىن ئەنسىرىمەيدىغان بولىمىز. ئەگەر ئۇ بۇرۇنقىدەك ۋاپاغا جاپا قىلىپ، كۆڭلى قارىلىق، ھىيلىگەرلىك بىلەن يۈز ئۆرۈسە، قاچقۇن جىنايەتچىگە ئايلىنىدۇ. بۇنىڭ بىزگە نېمە زىيىنى بولاتتى؟ ھازىر بالدۇرراق تەرەددۇت قىلمىساق، ئۇلار بىلىپ قېلىپ ئاۋۇال شەخسىي ② نى ئىگىلەپ مۇھىم جايلارنى تارتىۋالسا، ئۇ چاغدا جيۇچۈەن، جاڭيېھلەر خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىدىكى ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان يەرلەر دۆلەتنىڭ ئىلكىدىن چىقىپ كېتىدۇ. ئىشنى باشتىلا پىلانلىمای ئاقىۋىتىدىن ئەنسىرىگەندە، خۇددى ئۆزىنىڭ كىندىكىنى ئۆزى چىشلىگىلى بولمىغاندەك ئۇنۇمى بولمايدۇ. كېيىنكى پۇشايمان ئۆزگە دۈشمەن بولىدۇ.

ئەگەر مېنىڭ پىكرىم ماقۇل كۆرۈلسە، لياڭجۇ ئايمىقى ۋە دۇنخۇاڭ، شەخسىي ئۆلايەتلىرىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تاغ جىلغىلىرىدىكى مۇھىم جايلارنى كۆزدىن كەچۈرتۇپ، قورغان ۋە تۇرلارنىڭ ئەتراپىدىكى ئىشلارنى تەكشۈرۈش، قانچىلىك لەشكەر ۋە ئات كېتىدىغانلىقى ئۇستىدە مەسلىھەتلىشىپ، ئاشلىق، ئوت - چۆپ، قورال - جابدۇق توپلاش، رايونلارنى بۆلۈپ بەلگىلەش، تۇرىدىغان يەرنى بېكىتىش لازىم. ئەتىيازدا شەخسىي ئۆلايىتى ئەتراپىدىكى يەرلەرگە ئۇرۇق چاچتۇرۇلسا، كۈزدە بىر يىل يەتكۈدەك ئاشلىق چىقىدۇ. ئۇ چاغدا ئۇ يەرگە ئاشلىق توشۇشنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ غەربى ۋە شىمالى چۆل - باياۋان، ياۋايى ھايۋان جىق. ئۇ جورجانلارنىڭ ئوۋ ئوۋلايدىغان يېرى. ئۇلار يەر تېرىپ، ئوۋ ئوۋلاپ ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىيەلەيدۇ، ئۆزىنى پۈتۈنلەي قوغدىيالايدۇ. ھازىردىن

باشلاپ تەييارلىق قىلساق، بىر ئاز زېيان تارتقاندەك قىلساقمۇ، بىر يىلدىن كېيىن جىق پايدىسىنى كۆرىمىز. قاڭقىللار چىل بۆرىگە ئوخشايدۇ، ئۇلارغا قانداقمۇ ئىشەنگىلى بولسۇن؟ ئەگەر ئۇلار باش ئېگىپ ئەل بولمىسا دېسە، يەنە ئېتىبار بېرىش ۋە قوبۇل قىلىش مۇمكىن. لېكىن ئوردا يىراقنى كۆزلەپ پەخەس بولۇشى كېرەك. ئىشنى ئالدىن مۆلچەرلىگەن ئادەم باشقىلارنىڭ كۆڭلىنى ئالالايدۇ دېگەن ئەنە شۇ.»

ئوردا مۇزاكىرە قىلىپ، ئۇنىڭ پىكرىنى توغرا تاپتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنى مەنسەپ - تۆتۈق پىرقىسىنىڭ ياناش بېگى ③ قىلىپ تەينىلىدى ۋە چىجۇ ئايماقبېگى قىلىپ ئۆستۈردى. ئەمما ئۇ كۆپ نەتىجە يارىتالمىدى.

شياۋچاڭ (مىلادىيە 525 — 528) يىللىرى، جەنۇبنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، ھۆدەيچى، قوشۇمچە ھەرەم ئاغىسى قىلىپ تەينىلىنىپ، شۇ خې بىلەن ئوردىدا دېلو - ئارخىپ باشقۇردى. يۇەن فەن قابىلىيەتلىك، بىلىملىك، ئابرويلۇق ھەم سىپايە بولغانلىقتىن، لىڭ خانئانا ④ ئۇنىڭغا ئېتىكى دۇشمەنلەر بۇلاڭچىلىق قىلمۇاتاتتى. چوڭ قوشۇن يۇرۇش قىلىشقا ئاتلانماقچى بولدى. يۇەن فەن يۇرۇش قىلماسلىق كېرەك، دەپ مەكتۇپ سۇندى. كېيىن شياۋ باۋيىن ⑤ گۇەنشىدە قاتتىق مەغلۇپ بولدى. يۇەن فەن گۇەنشى ئۇرۇشىدا ئۆلگەن سەركەردە - سەرۋازلارغا ماتەم تۇتۇش، ھايات قايتىپ كەلگەنلەرنى مۇكاپاتلاش، ئىقتىسادىي جەھەتتىن قۇتقۇزۇشنى ئىلتىماس قىلىپ مەكتۇپ سۇندى. كېيىن خەزىنە بېگىلىككە تەينىلەندى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي زىندان بېگى بولدى. يۇەن فەن مەكتۇپ سۇنۇپ، جەنۇبنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، دۇۋان بېگى دېگەن مەنسەپلەرنى ئالتۇن تامغا ۋە بىنەپشىرەك تامغا بېغىغا ⑥ ئىگە ئىناۋەتلىك ئەمەلدار دېگەن مەرتىۋىگە تېگىشىنى ئىلتىماس قىلدى. شۇ ۋاقىتتا جەمئىيەت مۇقىم ئەمەس ئىدى. يۇەن فەن كۆرۈنۈشتە

ئېتىبارسىز ئەمەلنى تەلەپ قىلسىمۇ، ئىچىدە يۇقىرى مەنسەپنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇنى بىلىدىغانلار ئەجەپلەندى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭغا قۇتلۇق سانغۇن دېگەن مەنسەپ بېرىلدى. ۋېي پادىشاھى شياۋمىڭدى بىلەن لىڭ خانئانا خۇالىن باغچىسىدا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ۋەزىر - ۋۇزرالارغا: «يۇەن دىۋان بېگى مېنىڭ دۇيۇ ⑦ يېم، مۇشۇ قەدەھنى يۇەن ھەزرەتكە تۇتتۇم، قېنى كۆتۈرەيلى» دېگەندە، زىياپەتتە ئولتۇرغانلارنىڭ ئىچ - ئىچىدىن مەسلىكى كەلدى.

يۇەن فەننىڭ ئابرويىمۇ، مەنسىپىمۇ يۇقىرى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا بىلىملىك، تالانتلىق زاتلار ئۇنى ناھايىتى ئۇلۇغلايتتى. بىراق ئۇ باشقىلارنى ماختىمايتتى، كۆتۈرمەيتتى، كېيىن كۆزگە كۆرۈنگەنلەرنى چەتكە قاقاتتى. بۇ ئىشلار ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەنلەر ئۇنى ياراتمايدىغان بولدى. ئۇ جەيىنىينىڭ دەسلەپكى يىلى (مىلادىيە 528 - يىلى) خېيىندا قەستكە ئۇچراپ ئۆلدى. يازغان يۈز پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى ئەلگە تارقالدى. ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يارلىق تەمتىكى تۇنتۇچى شىغاۋۇل، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى، ئوردا ئۇچ ئەمرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئاملىدىن بەھرىمەن بولغۇچى دېگەن مەنسەپلەر بېرىلدى. چوڭ ئوغلى يۇەن باۋشۇ ۋۇدىڭ (مىلادىيە 543 — 550) يىللىرىدا ئەمرى زېمىن پۇتۇكخانىسىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى بولدى. («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 - توم، 1715 -، 1717 - بەتلەر)

شياۋچاڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، گۇاڭپىڭ بېگى يۇەن خۇەينىڭ ئۆيىنى قازغاندا بىر قەدىمكى قاشتېشى تامغا چىقىپ قالدى. زۇيىڭ بىلەن ھەرەم ئاغىسى لى يەنجىنى چاقىرتىپ تونۇتتى. زۇيىڭ: «بۇ ئۇدۇن بېگى جىن سۇلالىسىنىڭ تەيكاڭ يىللىرى (مىلادىيە 280 — 289 - يىللار) ئوردىغا ھەدىيە قىلغان قاشتېشى تامغا ئىكەن» دېدى. سۇرۇقتا سۇركەپ قەغەزگە

بېسىپ قارىغاندا، زۇيىڭنىڭ دېگىنى توغرا چىقتى. كىشىلەر ئۇنى قەدىمىي تەۋەرۈكلەرنى پىششىق بىلىدىكەن، دەپ ماختاپ كەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1735 ـ بەت)

شۇ چاغدا چى سۇلالىسى پادىشاھى شېڭزۇدى ۋېي سۇلالىسى مەلىكىسى لەنلىڭنى جورجانلارغا ياتلىق قىلىپ يولغا سالغاندا، ۋېي شۇ ⑧ «قووۇقتىن چىقىش» ۋە «مەلىكىنىڭ ياقا يۇرتقا ياتلىق بولۇشى ھەققىدە نەزمە» دېگەن ئىككى پارچە شېئىرنى يازدى. زۇيىڭمۇ ئۇنىڭغا جاۋابەن شېئىر يېزىپ ئوقۇدى. بۇ شېئىرلار شۇ زامانداۋ ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقالدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1736 ـ بەت)

---

① شىخەي ۋىلايىتى (西海郡) — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئېجىنە خوشۇنىغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1832 ـ بەت)

② شىخې (西河) — ئىككى مەنىدە. بىرى، قەدىمكى زامانداۋ خەنزۇچە مەنبەلەردە غەربىي رايونلاردا جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئاققان خۇاڭخې دەرياسى «西河» دەپ ئاتالغان؛ يەنە بىرى، قەدىمكى ۋىلايەت نامىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە بۇ ۋىلايەتنىڭ دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىشى، جۇڭياڭ، شىلۇ، فېنياڭ، جيېشيۇ، لىڭشى ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1832 ـ بەت)

③ مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ ياناش بېگى (吏部侍郎) — پادىشاھلىق دائىرىسىدىكى ئەمەلدارلارنى تەينىلەش، ئەمەلدىن قالدۇرۇش، خىزمەت نەتىجىسىنى تەكشۈرۈش، يۆتكەپ ئىشلىتىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئورگان مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسى دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ مەسئۇلىنىڭ قول

ئاستىدا ئۈچ يىل ئىشلىگەن ئەمەلدار ياناش بەگ دەپ ئاتالغان.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 54 ـ، 237 ـ بەتلەر)

④ لىڭ خانئانا (灵太后) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى شۇەنتۇدى يۈەن كېنىڭ خانىشى خۇشى، شياۋمىڭدى يۈەن شۇنىڭ ئانىسى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 503 ـ، 505 ـ بەتلەر)

⑤ شياۋ باۋيىن (萧宝夤) — جەنۇبىي چى سۇلالىسى پادىشاھى مىڭدى شياۋلۇەننىڭ 6 ـ ئوغلى. جەنۇبىي چى سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، شىمالغا قېچىپ بېرىپ، ۋېي پادىشاھى شياۋمىڭدىغا بەيئەت قىلغان. شياۋچاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 527 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، پىڭلياڭ قاتارلىق جايلاردا توپىلاڭچىلارنى باستۇرغاندا قاتتىق مەغلۇپ بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1049 ـ، 1057 ـ بەتلەر)

⑥ ئالتۇن تامغا ۋە بىنەپشرەڭ تامغا ببغى (金印紫绶) — ئۈچ ئالىي ۋەزىر، چوڭ تۆرىلەر ۋە بۇيۇك سانغۇنلارغا بېرىلەتتى.

(«كېيىنكى خەننامە»، 4285 ـ بەت)

⑦ دۇيۇ (杜预) — غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ تۆتكەن سەركەردە ھەم ئالىم. يەنە بىر ئىسمى دۇيۇەنكەي، دۇلىڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) دىن. جەنۇبىي تىنچىتقۇچى سانغۇن بولۇپ نۇرغۇن تۆھپە يارىتقان. بىر قانچە داڭلىق ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1256 ـ بەت)

⑧ ۋېي شۇ (魏收) — «ۋېينامە» نىڭ ئاپتورى. ئەينى زاماندا ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆدەيچىسى ئىدى.

(مۇھەررىردىن)

ئېرجۇرۇكتىكى تەرجىمھالى

بۇرۇن گاۋپىكى قورغىنىدىكى خېلەن گۇيئېن قاتارلىقلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تېلىلارنىڭ ئاقساقىلى خۇچىنىنى سەردار قىلىپ تىكلەپ، گاۋپىكى خانى دەپ ئاتىدى ھەم نامدا ۋۇيې قەلئەسىدە تۇرغان قاراقچىلارنىڭ كاتتىببىشى پولىۋخەنداۋغا پۇقرا بولدى. خۇچېن گاۋپىكى شەھرىنى ئىشغال قىلىپ، باش سانغۇن ۋەنىيچۇنۇنى جىڭجۇ ئايمىقىنى بۇلاشقا ئەۋەتتى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1773 ـ بەت)

شۇنداق قىلىپ ئۇچ چىن، خېجۇ، ۋېيجۇ، گۇاجۇ ① لياڭجۇ، پىشامشانلار كېلىپ ئەل بولۇپ بەيئەت قىلدى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1775 ـ بەت)

① گۇاجۇ (瓜州) — ئايماق. ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى جيۇچۈەن شەھرىنىڭ غەربىي تەرىپىدە، مەركىزى ھازىرقى دۇنخۇاڭ شەھرىنىڭ غەربىدە بولغان.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1774 ـ بەت)

خۇموچېنيۆنىڭ تەرجىمھالى

ئۇچ چىن، خېجۇ، ۋېيجۇ، گۇاجۇ، لياڭجۇ، پىشامشانلار كېلىپ ئەل بولۇپ بەيئەت قىلدى.

بۇرۇن فېيتۇدىن ۋەنچى شۇروغان، تېلىدىن خۇلۇشامېن، جېبامېيئېتۇ، قىدۇ لىكېيىلىلارنىڭ ئۆز قوۋمى بولۇپ، ئۆزىنى ئۆزى قوغدايتتى. بۇ چاغقا كەلگەندە، ھەممىسى ئەل بولۇپ بەيئەت قىلدى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1803 ـ بەت)

خۇموچېنيۆ دەيجۇن ۋىلايىتىدىن، ئاتىسى براھمان تۆگە ـ ئۆكۈز كاھىبىگى ئىدى. شۇڭا خۇموچېنيۆ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدە چوڭ بولغان ھەم ئۇۋ ئۇۋلاشقا ئامراق، ئات چاپتۇرۇش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇپ يېتىلگەن. پادىچىلار توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئۇ ئېرجۇرۇكنىڭ پېشىنى تۇتقان، ئېرجۇرۇكنىڭ ئۇنى مەھكىمىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىلىكىگە تەيىنلىگەن. ۋېي پادىشاھى شياۋجۇاڭدى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئالتۇن تامغا ۋە بىنەپشىرەڭ تامغا بېغىغا ئىگە كېڭەش بېگىلىككە تەيىنلەنگەن. بورېن ناھىيىسى بېگى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن.

ئېرجۇتيەنگۇاڭ گۇەنشىگە ① يۇرۇش قىلغاندا، ئېرجۇرۇكنىڭ خۇموچېنيۆنى ئېرجۇتيەنگۇاڭغا ئوڭ قول تۇتۇق قىلىپ بەردى. ئۇ گۇەنشىگە يۇرۇش قىلىشتا ئېرجۇتيەنگۇاڭ، خېبايۆ②لەر

بىلەن ئوخشاش خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شىاڭجۇ ئايمىقىغا بەگ قىلىپ تەينىلەندى. ئېرجۇرۇك ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ ئېرجۇتيەنگۇاك بىلەن بىللە لۇڭشى رايونىغا باردى. يۇەن يې پادىشاھ بۇلغاندا، ئۇ بەيشۇي ۋىلايىتى گۇڭشى بولدى. پۈتەي يىلى (مىلادىيە 531 ـ يىلى) چىڭجۇ ئايماقبېگى بولدى. ئېرجۇتيەنگۇاك شەرقىە يۇرۇش قىلىپ، شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شېنۇۋۇدى بىلەن تىركەشمەكچى بولغاندا، خۇموچېنيۇ بىلەن خېبايۇ لۇڭشى رايونىغا بېرىپ، شېنۇۋۇدىغا ھەمدەم بولدى. يۇڭجۇغا بېرىشىغا ئېرجۇتيەنگۇاك ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ بولدى. يۇڭشى يىللىرى (مىلادىيە 532 ـ 534 ـ يىللىرى) نىڭ بېشىدا ئوردا ئۇچ ئەمرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى بولۇپ، لۇڭيۇنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلدى. قوشۇمچە چىڭجۇ ئايماقبېگى بولۇۋەردى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1804 ـ بەت)

لياڭ لەن، يەنە بىر ئىسمى لياڭ جىڭرۇي، جىنچېڭ ۋىلايىتىدىن. ئۇنىڭ ئەجدادى ئاپەتتىن قېچىپ، ئەندىگىدىن ③ غەربىي چاڭلارغا بېرىپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قەبىلە سەركەردىسى بولۇپ كەلگەن. ئۇلۇغ بوۋىسى لياڭ مۇ فۇخەن شەھرى بەدىلىگە تۇيغۇنلارغا بەيئەت قىلغان. كېيىن ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، لىنتاۋ گۇڭى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشكەن. بوۋىسى لياڭ خاۋ منرزا بەگ بولۇپ، ئەنئەن گۇڭى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشكەن. ئاتىسى لياڭ جاۋ خېجۇ، خۇاجۇلارغا ④ ئايماقبېگى بولۇپ، شىنياڭ ناھىيىسى گرافى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشكەن.
لياڭ لەنىڭ ئائىلىسى كاتتا باي بولۇپ، 1000 سەر ئالتۇن بىساتى بار ئىدى. شياۋچاڭ (مىلادىيە 525 — 528 ـ يىللىرى) نىڭ دەسلەپكى يىلى چىنجۇ ئايمىقىدا موسىنىەنشېك، خۇچېن قاتارلىقلار ئاسىيلىق قىلدى. ئۆزلىرى پۇل چىقىرىپ 3000

لەشكەر يىغىپ خېجۇنى قوغدىدى. لياڭ لەن چوڭ قوشۇنغا ئەگىشىپ توپىلاڭنى تىنچىتىپ، لياڭجۇ، خېجۇلارغا ئايماقبېگى ۋە ئەندې ناھىيىسىگە بەگ بولدى. لياڭ لەن ئايماقبېگى بولغاندىن كېيىن، كۆپلەپ قورال ـ ياراغ ياساتىپ لەشكەرلىرىنى خىللىدى. تۇيغۇنلار قورقۇپ، چېقىلالمايدىغان بولدى. ھەممە كىشى «لياڭ لەن بار يەردە ھېچ ئىش قىلالمايسەن» دېيىشتى. يۇڭئەن يىللىرى (مىلادىيە 528 — 530 ـ يىللىرى) پادىشاھنىڭ يارلىقى بىلەن باش ھۆدەيچى لاڭيالىق ۋاڭ خاۋ بېرىپ لياڭ لەننى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا خېجۇ ئايماقبېگى قىلىپ تەينىلىدى. يۇڭشى يىللىرى (مىلادىيە 532 — 534 ـ يىللىرى) ۋىلايەت گۇڭىلىققا ئۆزگەرتىلدى. داتۇڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 536 ـ يىلى) ئەمىرلەشكەرلىك مەنسىپى بېرىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1806 ـ بەت)

① گۇەنشى (关西) — قەدىمكى يەر نامى. ئومۇمەن خەنگۇ قوۋۇقىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 284 ـ بەت)

② خېبايۇ (贺拔岳) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە نۇرغۇن خىزمەت كۆرسىتىپ، ئايماق بېگى مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 1800 ـ، 1803 ـ بەتلەر)

③ ئەندىك (安定) — قەدىمكى ناھىيە. مەركىزى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جىڭچۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1001 ـ بەت)

④ خۇاجۇ (华州) — قەدىمكى ئايماق. مەركىزى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇاشيەن ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 123 ـ بەت)

گاۋگۇڭجىنىڭ تەرجىمھالى

ئىر جۇرۇڭ جورجانلارغا جازا يۇرۇشى قىلغاندا، گاۋگۇڭجى ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلدى. ئىر جۇرۇڭ ئۇنىڭدىن بەك قورقاتتى.

گاۋگۇڭجىنىڭ ئاكىسى گاۋ چېنجى ئۆز چاكارلىرىنىڭ چېچىنى ھەرگىز چۈشۈرمەيتتى، يۈزىگە خەتمۇ چەكمەيتتى. ئۇ دائىم: «ئۇلارمۇ ئادەم، ئازاپلىساق قانداق بولىدۇ؟» دەيتتى. گاۋچېنجىنىڭ تاغىسى جۇرچى مونسۇن لياڭجۇغا خان بولغان، بىراق بۇ تارىخىي كىتابلاردا يېزىلمىغان. شۇڭا، گاۋ چېنجى ئون جىلدلىق «لياڭنامە» نى يېزىپ ئەلگە تارقاتقان. لياڭ خانلىقىدا بۇددا دىنى كەڭ تارقالغانىدى. ئۇ مۇھاكىمە قىلىپ بۇددىزمنى سۇندۇرۇپ، بۇددىزمنى توققۇز مەزھەپنىڭ بىرى دېدى. ئۆز ۋاقتىدا ئەلدە ئابرويى بار كىشىلەر بەس ـ بەس بىلەن بۇددىزم ئەقىدىسىئۈستىدە سوئال سوراپ گاۋچېنجىنىي مات قىلماقچى بولغاندا، ئۇ ئۇلارغا بۇددا ئىدىيىسى بىلەن جاۋاپ قايتۇردى. ئاخىر ئۇلار گاۋچېنجىنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئۆز ۋاقتىدىكى كالېندارلارنىڭ مۇكەممەل بولمىغان بىر مۇنچە يەرلىرى بار ئىدى. گاۋ چېنجى ئۇلارنى ئۆزگەرتىپ، باشقىدىن تۈزدى. ئۆز ئالدىغا بىر مەزھەپ ھاسىل قىلدى. ئەلگە تارقالمىغان بولسىمۇ، لېكىن بىلىدىغان كىشىلەر ئۇنى كۆپ ماھارەتلىك ئادەم، دەپ ماختاشتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1831 ـ بەت)

كېيىن، جورجانلارنىڭ سەرداری براھمان لياڭجۇدىن كېلىپ بەيئەت قىلدى. ئۇنىڭ خەلقى ئاچارچىلىقتىن چېگرىدىكى شەھەرلەرنى بۇلىدى. فېي مۇ پادىشاھنىڭ يارلىقى بىلەن بېزىپ ھال سورىدى. ئۇلاردىن بىرسىمۇ قالماي ئەل بولدى. ئىككىنچى يىلى، ئۇلار يەنە ئاسىيلىق قىلىپ لياڭجۇنى بۇلىدى. پادىشاھ فېي مۇنى قوشۇمچە دۆڭان بېگىنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى، غەربىي شىمالىي يول باش قوماندانى قىلىپ تەيىنلەپ، باسقاق سانغۇنلۇقىنى ساقلاپ قېلىپ، جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. فېي مۇ لياڭجۇغا بارسا، جورجانلار قېچىپ كەتتى. فېي مۇ ئادەملىرىگە: «يى ـ دىلارنىڭ خاراكتېرى ھايۋانلارغا ئوخشاش، دۇشمەننى كۆرسە قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرىكىنى تازا بىر مۇجۇپ قويمىساق، بىزگە ئارام بەرمەيدۇ» دېدى ۋە خىل ئاتلىق لەشكەرلەرنى تاللاپ تەربىيىلەپ، تاغ جىلغىلىرىغا بۆكتۈرمە قويدى. دۇشمەننى ئازدۇرۇش ئۈچۈن قېرى ـ چۈرە لەشكەرلەر- دىن تاشقى سەپ تەشكىللىدى. دۇشمەننىڭ ئاتلىق پايلاقچىلىرى قاراپ بېقىپ، بەس ـ بەس بىلەن كېلىشتى. بۆكتۈرمە قىسىملار ئۇشتۇمتۇت چېقىپ ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ تۇم، 1837 ـ بەت)

شمالي سۇلالىلەر تارىخى، 51 ـ جىلد

شمالي چى سۇلالىسىدىكى جاۋجۇن بېگى گاۋرۇينىڭ تەرجىمھالى

خېچىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 565 ـ يىلى) شمالني جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن تۇركلەر بىگجۇغا يېتىپ كەلدى. چى پادىشاھى ۋۇچېڭدى ئوردا خادىملىرىنى قىياپەتسىگە كىرىپ قېچىپ كەتمەكچى بولغاندا، گاۋرۇي ئاتلىرىنى تىزگىنلىگەن تۇتۇۋېلىپ، نەسىھەت قىلىپ توسۇپ قالدى. چى پادىشاھى ۋۇچېڭدى دۇشمەنگە ئۆزى تاقابىل تۇرماقچى بولدى. قوشۇننىڭ ھەربكىتىگە گاۋرۇي قوماندانلىق قىلىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە دۇمەن شياۋشيەننى باش مەسئۇل قىلدى. پادىشاھ ۋۇچېڭدى بىلەن ئوردا خادىملىرى قىزىل ساۋۇت كىيىپ، شمال تەرەپتىكى سېپىلغا چىقىپ قارىدى. قوشۇنلارنىڭ سېپى ناھايىتى رەتلىك ئىدى. تۇركلەر شمالي جۇ كىشىلىرىگە تاپا قىلىپ: «سىلەر شمالي چى سۇلالىسى مالىمانچىلىق ئىچىدە قالدى دېگەچكە، بىز كېلىپ ھۇجۇم قىلدۇق. ھازىر چى سۇلالىسى ئادەملىرىنىڭ كۆزىدىن قەيسەرلىك چىقىپ تۇرىدۇ، قانداق تەڭ كېلەلەيمىز!» دەپ، چېكىنىپ كېتىشتى. چېكىنگەن قوشۇن شىڭلىڭ چوققىسى ① غا بارغاندا، ھاۋا سوغۇق، يول تېيىلغاق بولغاچقا ماڭالماي، شىڭلىڭ چوققىسىدىن كىگىز سېلىپ ئۆتتى. تۇركلەرنىڭ ئاتلىرى ئورۇقلاپ، تىزىنىڭ تۆۋىنىدە تۇك قالمىدى. سەددىچىنگە بارغىچە ئۆلۈپ تۇگەشكە ئاز قالدى. ئۇلار

نەيزىلىرىنى سۇندۇرۇپ ھاسا قىلىپ قايتىپ كېتىشتى. بۇ قېتىمقى جەڭدە دۇمەن شياۋشيەن ناھايىتى ئېھتىياتچان بولۇپ دۇشمەن بىلەن روبىرو تۇتۇشمىدى. لېكىن جىنياڭ تەرەپتىن قامىلىپ قېلىپ، لەشكەرلەر دۇشمەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، بىرمۇ ئادەم قالمىدى. قوغۇرسۇ گۇاڭ سەندۇي ② دىن قايتىپ كەلدى. پادىشاھ قاتتىق مەغلۇپ بولغانلىقتىن، قوغۇرسۇ گۇاڭنى قۇچاقلاپ يىغلاپ كەتتى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ توم، 1845 ـ بەت)

شۇ چاغدا، لۇشىندىكى چاڭلار كۆپ قېتىم توپىلاڭ كۆتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلدى. ئوردا گاۋمەينى ئاتاق ـ ئابرويى بار دەپ، تاۋجۇ ئايماقبېگى قىلىپ تەينىلىدى. گاۋمەي ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئەيمەندۇرۇش ۋە غەمخورلۇق قىلىش چارىسىنى قوللانغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى پۇقرالار ۋە يىلار ھىمايە قىلدى. زوراۋانلار بىلەن مەككارلار ئەسكىلىك قىلالمايدىغان، يولدا ئۇچرىغان نەرسىلەرنى ھېچكىشى ئالمايدىغان بولدى. ئۇ يۇرتنى ئوبدان سورىغانلىقى ئۈچۈن تارتۇقلاندى. كېيىن تۇيغۇنلار كېلىپ بۇلاڭچىلىق قىلغاندا، گاۋمەي ئاغرىق بولغاچقا دەككىسىنى بېرەلمىدى. دۇشمەنلەر ئالدىغانلىرى ئېلىپ كېتىشتى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ توم، 1850 ـ بەت)

پىڭچىن بېگى گاۋگۇيىەن، يەنە بىر ئىسمى گاۋرىنيىڭ، پادىشاھ شېنۇۋۇدىنىڭ بىر جەمەت ئىنىسى. ئاتىسى گاۋخۇي شمالي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا گۇناھ ئۆتكۈزۈپ، لياڭجۇغا سۈرگۈن قىلىنغان. خۇاڭخې دەرياسى بىلەن ۋېيشۇي دەرياسىنىڭ ئارىلىقىغا كەلگەندە قاراقچىلارغا يولۇقۇپ، ھەربىي جەھەتتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سۈرگۈن قىلىش جازاسى

كەچۈرۈم قىلىنغان. خېجۈدا ئۇزاق تۇرغانلىقى، غۇزلارنىڭ تىلىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن غەربىي يۇرتقا باش ئەلچى قىلىپ تەيىنلەنگەن. غۇزلارنىڭ شىرىغا ئېرىشكەن. خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن خېجۈ ئايمىقىغا مۇۋەققەت ھاكىم بولۇپ تەيىنلەنگەن. خىزمەت ئۈستىدە ئۆلگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ توم، 1856 ـ بەت)

---

① شىكلىك چوققىسى (险岭) — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا. قەدىمكى زامانىدا شىمالدىكى مۇھىم ھەربىي ئۆتكەللەردىن ئىدى.

(بىر تومۇق «سىخىي»، 329 ـ بەت)

② سەندۇي (三堆) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ جىڭلي ناھىيىسىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 35 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 52 ـ جىلد

چى خاندانى بەگلىرى تەزكىرىسى

خېجيەن بېگى گاۋشياۋۋەن، چى پادىشاھى ۋېنشياڭدىنىڭ① 3 ـ ئوغلى، تيەنباۋ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 550 ـ يىلى) خېجيەن بېگى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن. تيەنتۇڭ يىللىرى (مىلادىيە 565 — 569 ـ يىللىرى) مىرزا بەگلىككە ئۆستۈرۈلگەن. تۈركلەر بىلەن شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ لەشكەرلىرى تەييۇەنگە كىرىپ، چى پادىشاھى ۋۇچېڭدى شەرققە قېچىشقا تەمشىلگەندە، گاۋ شياۋۋەن ئاتىنىڭ ئالدىنى توسۇپ، جاۋجۇن بېگى گاۋچېننى قوماندانلىق قىلىشقا ئەۋەتسەك، قوشۇن چوقۇم غەيرەتكە كېلىدۇ، دەپ تەكلىپ بەردى. پادىشاھ ۋۇچېڭدى ماقۇل كۆردى. گاۋ شياۋۋەن دۇبۇلغا كېسىپ، جەڭگە ئاتلىنىپ دەپ تۇرغاندا، پادىشاھ ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى قايتۇرۇپ كەلدى. شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى چېكىنگەندىن كېيىن، ئۇ بىخۇجۇغا ئايماقبېگى قىلىپ تەيىنلەندى.

لەنلىڭۋۇڭ بېگى گاۋچاڭگۇڭ، يەنە بىر ئىسمى گاۋ شياۋگۇەن، چى پادىشاھى ۋېنشياڭدىنىڭ 4 ـ ئوغلى. كەينى ـ كەينىدىن ئەملى ئۆسۈپ، بىخۇجۇغا ئايماقبېگى بولدى. تۈركلەر جىنياڭغا ھۇجۇم قىلغاندا، گاۋچاڭگۇڭ دۇشمەنگە قۇربىنىڭ يېتىشچە زەربە بەردى. ماڭشەن تېغى ② قولدىن كەتكەندە، گاۋچاڭگۇڭ بارگاھ لەشكەر بېشى ئىدى. ئۇ 500 ئاتلىقنى باشلاپ شىمالىي جۇ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئىچىگە بۆسۈپ كىرىپ،

جىنيۇك ③ شەھىرىنىڭ سىپىلىغىچە باردى ھەم مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالدى، ۋەزىيەت جىددىي ئىدى. سىپىلدىكى كىشىلەر ئۇنى تونۇيالمىدى. ئۇ دۇبۇلغىنى ئېلىۋەتكەندە، شەھەردىكىلەر ئاندىن تونۇپ، كامالەكچىنى چۈشۈرۈپ ئۇنى قوتقۇزدى. شۇنىڭ بىلەن چوڭ غەلىبە قازاندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ توم، 1879 ـ بەت)

فەنياڭ بېگى گاۋشاۋيى قايتىپ بېيشونى قوغدىغىلى كەلدى. شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى يۈۋېن شېنجۇنىڭ لەشكەرلىرى مايىنغا قىستاپ كەلدى. گاۋ شاۋيى دۈمىڭدانى ئالدىنى توسۇشقا ئەۋەتتى، دۈمىڭدا قاتتىق مەغلۇپ بولدى. گاۋ شاۋيى: «ئۆلسەك ئۆلىمىزكى، تەسلىم بولمايمىز» دەپ، تۇركلەر تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى. ئاران 3000 ئۆيلۈك ئادىمى بار ئىدى. ئۇ: «قايتىپ كېتىمىز دەيدىغانلارغا رۇخسەت» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچتىن ئىككى قىسىم ئادەم كۆز يېشى قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن تىزلىنىپ خوشلاشتى.

تۇركلەرنىڭ تابار قاغانى چى پادىشاھى ۋېنشۇەندىنى قەھرىمان تەڭرىزادە دەيتتى. گاۋشاۋيىنىڭ بىر پۇتىدا ئىككى ئوشۇقى بولۇپ ئاتنىسىنىڭكىگە ئوخشايتتى. شۇڭا، تۇركلەر گاۋشاۋيىنى ياخشى كۆرەتتى. چى سۇلالىسىدىن شىمالغا قاچقانلارنىڭ ھەممىسى گاۋ شاۋيىغا بېقىندى. گاۋ باۋنىڭ يىگىرمىدا ④ گاۋ شاۋيىنىڭ پادىشاھ بولۇشىنى تەلەپ قىلىپ، مەكتۇپ سۇندى. گاۋ شاۋيى پادىشاھ بولۇپ، يىلنامىنى ۋۇپىڭ 1 ـ يىلى دەپ جاكارلىدى. جاۋمۇنى تېخىمۇ بەگ قىلدى. تابار قاغانمۇ گاۋباۋنىڭنى يىگىرمە ⑤ نى ئالغانلىقىنى ئاڭلاپ، فەنياڭ بېگى گاۋ شاۋيىنى چى پادىشاھى قىلىپ تىكلەيمىز، گاۋ شاۋيى ئۇچۇن ئۆچ ئالمىز دەپ ئادەم توپلاپ، لەشكەر يۆتكەپ جەنۇبقا ھۇجۇم قىلدى. شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى

يۈنياڭ ⑥ دا كۆپلەپ لەشكەر توپلاپ، شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلىش ئالدىدا ئۇشتۇمتۇت ئاغرىپ ئۆلدى. گاۋ شاۋيى ئۇققاندىن كېيىن، تەڭرى پۈرسەت بەردى، دەپ قاربدى. لۇچاڭچىمۇ فەنياڭ ⑦ نى ئىگىلەپ، گاۋشاۋيىنى قارشى ئېلىپ مەكتۇپ سۇندى. ئۇزۇن ئۆتمەي، شىمالىي جۇ سەركەردىسى يۈۋېن شېنجۇ لۇچاڭچىنى يوقاتتى. شۇ كۈنى گاۋ شاۋيى يۈجۇغا بارغانىدى. شىمالىي جۇ سۇلالىسى باشبۇغىنىڭ لەشكەر باشلاپ سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، قۇرۇقدىلىپ قالغان جى شەھىرىنى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسۋېلىش نىيىتىگە كەلدى. ئۇ تەڭرىزادىنىڭ نامىنى سۇيىئىستىمال قىلىپ، يەن بېگى جاۋۋاڭ ⑧ نىڭ قەبرىسىگە چىقىپ، يىراقلارنى كۆزىتىپ، لەشكەر يۆتكىدى. يۈۋېن شېنجۇ باش سانغۇن يۈۋېن ئىننىڭ باشچىلىقىدا 4000 ئادەمنى يۈجۇنى قوتقۇزۇشقا ئەۋەتتى. بۇ ئادەملەرنىڭ يېرىمى چى سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

گاۋ شاۋيى فەنياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىي جۇ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئىگىلەنگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئاق كىيىم كىيىپ ماتەم تۇتتى. لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، تۇركلەرنىڭ يېنىغا باردى. شىمالىي جۇ سۇلالىسى تابار خاقانغا پارا بەردى ھەم تابار قاغانىنى دالالەت قىلىش ئۈچۈن خې رويىنى ئەۋەتتى. تابار قاغانغا گاۋ شاۋيىنى شىمالىي جۇ سۇلالىسىنگە تۇتۇپ بېرىشكەقىيمايتتى. شۇڭا، يالغاندىن گاۋ شاۋيى بىلەن جەنۇبقا ئۇۋۇغا چىققان بولۇپ، خې رويىغا تۇتقۇزۇپ، سىچۇەنگە سۇرگۈن قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ توم، 1885 ـ بەت)

---

① پادىشاھ ۋېنشياڭدى (文襄帝) — شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد پادىشاھى گاۋچېڭنى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن)

② ماڭشەن تېغى (芒山) — هازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى داڭشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» ، 411 ـ بەت)

③ جىنيۇڭ (金墉) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لويياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» ، 546 ـ بەت)

④ يىڭجۇ (营州) — ئايماق. دائىرىسى هازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چوڭ ـ كىچىك لىڭخې دەريالىرى ئېقىپ ئۆتكەن رايونى ۋە لىيۇگۇ، نۇئېر دەريالىرى ئېقىپ ئۆتكەن رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزى هازىرقى جاۋياڭ شەھىرىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1026 ـ بەت)

⑤ پىڭجۇ (平州) — ئايماق. مەركىزى شياڭپىڭ (هازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى لياۋياڭ شەھىرى) . شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، نامى يىڭجۇغا ئۆزگەرتىلگەن. بۇ يەردىكى پىڭجۇ دەل يىڭجۇنى كۆرسىتىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 41 ـ بەت)

⑥ يۈنياڭ (云阳) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى هازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى جېڭياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 474 ـ بەت)

⑦ فەنياڭ (范阳) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دېڭشىڭ ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 573 ـ بەت)

⑧ يەن بېگى جاۋۋاڭ (燕昭王) — يىغىلىق دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ بېگى. ئىسمى جى، دادىسى چې بەگلىكى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ جاۋ بەگلىكىنىڭ ياردەمى بىلەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى

311 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، يەن بەگلىكىدە ئىسلاهات يۈرگۈزگەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 284 ـ يىلى بەش بەگلىك بىلەن بىرلىشىپ، ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن چې بەگلىكىگە هۇجۇم قىلغان ۋە ئۇلارنىڭ 70 تىن ئارتۇق شەھىرىنى ئالغان. ئۇ هۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىت دەل يەن بەگلىكىنىڭ ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىلى ئىدى.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1242 ـ بەت)

فۇفۇنىڭ تەرجىمھالى

چى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى گاۋزۇبي بىڭجۇنى تارتقۇزۇپ قويۇپ، ئوردا ئۈچ ئەمرىنى ئۆكتەگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى خېشىيۇئۈئەننى تابار قاغاندىن ياردەم سوراشقا ئەۋەتتى. تابار قاغان چى سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، خېشىيۇئۈئەننى تۈيغۇنلارنىڭ ئەلچىسىدىن تۆۋەن ئورۇندا ئولتۇرغۇزدى. خېشىيۇئۈئەن ئېتىراز بىلدۈردى ھەم مۇنداق دېدى: «دۆلىتىم مەغلۇپ بولغان تۇرسا، بۇنداق ئەرزىمەس جانىنىڭ نېمە كېرىكى؟ ئۇن ـ تىنسىز ئۆلۈۋالاي دېسەم، ئۇلۇغ چى سۇلالىسىدە ۋىجدان ئۇچۇن ئۆلگەن ۋەزىرنىڭ بارلىقىنى خەلقى ئالەم ئۇقماي قالارمىكىن دەيمەن. مېنىڭ تىلىكىم، قىلىچ بىلەن بىر چېپىۋەتسەڭلار، ئارىمىزنىڭ يىراق ـ يېقىنلىقى ئايان بولسۇن.» تابار قاغان ئۇنى مۇكاپاتلاپ، 70 ئات بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى.

دەيجۇن ۋىلايىتىدىن بولغان گاۋ باۋنىڭ، ۋۇپىڭ يىللىرى (مىلادىيە 570 — 576 ـ يىللىرى) نىڭ ئاخىرى يىڭجۇغا ئايماقبېگى بولۇپ، خۇاڭلۇڭ ① نى ساقلىغان. خۇاشيالار ۋە باشقا مىللەتلەر ئۇنى ئىناۋەتلىك ۋە سادىق دەپ قارايتتى. جۇ پادىشاھى ۋۇدى چى سۇلالىسىنى تىنچىتىپ، گاۋباۋنىڭغا ئەل بولۇشنى تەۋسىيە قىلىپ ھەم ھال سوراپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. لېكىن گاۋ باۋنىڭ مەكتۇپىنى رەت قىلدى. فەنياڭ بېگى گاۋ شاۋيى تۇركلەردە تۇرغان چاغدا، گاۋباۋنىڭ ئۇنى پادىشاھ بولۇشقا

دالالەت قىلىپ مەكتۇپ سۇنغاندى. فەنياڭ بېگى گاۋ شاۋيى گاۋباۋنىڭنى باش ۋەزىرلىككە قويدى. لۇ چاڭچى فەنياڭدا جەڭ قىلغاندا، گاۋ باۋنىڭ گاۋ شاۋيي توپلىغان يات مىللەت ۋە خۇاشيا لەشكەرلىرىدىن نەچچە ئون مىڭ كىشىنى باشلاپ بېرىپ ياردەم بەردى. قوشۇن لۇخي ② دەرياسىغا بارغاندا، شىمالىي جۇ سۇلالىسى سەركەردىسى يۇۋېن شېنجۇنىڭ فەنياڭ خەلقىنى قىرغىن قىلىۋاتقانلىقىنى ئۇقۇپ خۇاڭلۇڭغا قايتىپ، ئۇ يەرنى ساقلىدى.

(«شىمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ توم، 1932 ـ بەت)

① خۇاڭلۇڭ (黄龙) — قەدىمكى قورغان. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ جاۋياڭ شەھىرىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1657 ـ بەت)

② لۇخي (潞河) — ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىگە قارىشىلىق تۇڭشيەن ناھىيىسىدىكى دەريادا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 993 ـ بەت)

قوغۇرسۇ جىنىنىڭ تەرجىمھالى

قوغۇرسۇ جىن، يەنە بىر ئىسمى قوغۇرسۇ ئالتۇن، شوجۇ ئايمىقىدىكى تېلى قەبىلىسىدىن. ئۇلۇغ بوۋىسى پىخولى شىمالىي ژۇبي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى داۋژۇدى دەۋرىدە ئىچكىرىگە كېلىپ ئوردىغا بەيئەت قىلغان. مەنسىپى ئۇلۇغ ئوچىن، مەرتىۋىسى مېڭدۇ گۇڭى ئىدى. بوۋىسى پان تېكىن دۆۋان بېگى بولغان. ئاتىسى ناغاي كېڭەش بېگى بولغان، ئۆلگەندىن كېيىن ئەمرى مىمار دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن.

قوغۇرسۇ ئالتۇن كۆڭلى تۇز، گېپى ئوچۇق ئادەم ئىدى. ئات مىنىش ژە ئوقيا ئېتىشقا ئۇستا ئىدى. ئۇرۇشتا ھونلارنىڭ ئۇسۇلىنى قوللىناتتى. توزۇژاتقان توپىغا قاراپ قانچىلىك ئاتلىق لەشكەر، قانچىلىك پىيادە لەشكەر بارلىقىنى بىلەلەيتتى. يەرنىڭ توپىسىنى پۇراپلا لەشكەرلەرنىڭ قانچىلىك يىراقلىقتا ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. باشتا لەشكەر بېشى ئىدى، خۇەيشو قەلئەسىدىكى سەركەردە ياڭ جۇن بىلەن يىللە جورجانلارنىڭ سەرداری ئاناغاينى ئاپىرىپ قويغان. ئاناغاي قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ شىكاردا ئوقيا ئاتقىنىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ماھارىتىگە ھەيران قالغاندى. پولیۇخەنبالىڭ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، قوغۇرسۇ ئالتۇن ئادەملىرىنى باشلاپ بېرىپ ئۇنىڭغا بېقىندى. ئۇ قوغۇرسۇ ئالتۇننى بەگلىككە ئولتۇرغۇزدى. قوغۇرسۇ ئالتۇن پولیۇ خەنبالىڭنىڭ ئاخىر مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى پەملەپ، لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، يۇنجۇ ئايمىقى ①

غا باردى. شىمالىي ژۇبي سۇلالىسى ئۇنى 2 ـ لەشكەردار ئاتامانلىققا تەينىلىدى. ئۇ كۇزدە پايتەختكە سالامغا بېرىپ ئەتىيازدا قەبىلىسىگە قايتىپ كېتەتتى. شۇڭا، ھاڭغۇتقا ئوخشاش ژەزىر دەپ ئاتالدى. ئۇ لەشكەرلىرىنى باشلاپ تەدرىجىي جەنۇبقا سۇرۇلۇپ، خۇاڭگۇادۇيدە دۇلوجۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، ئاكىسى قوغۇرسۇ پاك بىلەن قېچىپ بېرىپ ئېرجۇرۇڭغا بېقىنىپ، باسقاق سانغۇن بولدى. ژۇبي پادىشاھى شياۋجۇاڭدى تەختكە ئولتۇرۇپ، قوغۇرسۇ ئالتۇنغا فۇچىك بارونى، ئالتۇن تامغا ژە بىنەپشەرەك تامغا بېغىغا ئىگە كېڭەش بېگى دېگەن مەرتىۋە ـ مەنسەپلەرنى بەردى. چى پادىشاھى شېنۇژۇدى ئاستىرتتىن چى سۇلالىسىنى قۇرۇش پىلانىنى تۇزدى. قوغۇرسۇ ئالتۇن بۇ پىلاننى ياقلىدى. تەيچاك يىللىرىنىڭ بېشىدا (مىلادىيە 532 ـ يىلى) قوغۇرسۇ ئالتۇن فېنجۇ② ئايماقبېگى بولدى. مەرتىۋىسى بەگلىككە ئۆستى. چى پادىشاھى شېنۇژۇدى بىلەن بىللە خېشىدا قېدولىڭنى مەغلۇپ قىلدى.

شايۇەن ئۇرۇشىدا يەر تۇزۇلۇشى پايدىسىز بولغانلىقتىن، چى پادىشاھى شېنۇژۇدى سەل چېكىنگەنىدى. غەربىي ژۇبي سۇلالىسى لەشكەرلىرى بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلدى. شېنۇژۇدىنىڭ قوشۇنى مالىمان بولۇپ كەتتى. جاڭ خۇايۇەن رويخەت بويىچە يوقلىما قىلغاندا، ھېچ سادا چىقمىدى. پادىشاھ شېنۇژۇدى لەشكەر توپلاپ يەنە جەڭ قىلماقچى بولغانىدى، قوغۇرسۇ ئالتۇن: «ئادەملەر چېچىلىپ كەتتى، ھەممىسى قېچىۋاتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنى يەنە ئۇرۇشقا سېلىشقا بولمايدۇ. دەرھال خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىگە چېكىنىدۇرۇشمىز كېرەك» دېدى. شېنۇژۇدى ئاتتا قېتىپ ئولتۇراتتى. قوغۇرسۇ ئالتۇن ئاتنى قامچا بىلەن ئۇردى، چى پادىشاھى شېنۇژۇدى شۇ چاغدىلا ئاندىن چېكىندى. شۇنداق قىلىپ، قوشۇن قاتتىق پىتىراپ كەتتى. ساۋۇتلۇق

سەركەردە ـ سەرۇازلاردىن 80 مىڭ كىشى چىقىم بولدى. خوجىڭ چېچىلىپ كەتكەن ئادەملەرنى يىغدى. غەربىي ۋېي سۇلالىسىدىكى بىر پالۋان كالتەك تۇتۇپ خۇاڭخې دەريا سىنىڭ كۆۋرۈكىنى ساقلاۋاتاتتى. ئۇ قېلىن ساۋۇت كىيىۋالغانلىقتىن ئوق ئۆتمەيتتى. خې بارىن ئۇ يۇزىنى بۇرىغاندا ئاندىن ئوق ئېتىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. بۇ قېتىمى جەڭدە قوغۇرسۇ ئالتۇن بالدۇرراق چېكىنىشنى تەلەپ قىلمىغان بولسا، قوشۇن ھالاكەتكە يۇزلەنگەن بولاتتى. جۇ سۇلالىسىدىكى گاۋجۇڭمى ئاسىلىق قىلىپ، غەربىي ۋېي سۇلالىسىگە قاچتى. يۇۋېن تەي لوياڭغا ھۇجۇم قىلغان چاغدا، قوغۇرسۇ ئالتۇن پادىشاھ شېنۇۋۇدىغا ئەگىشىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، باش ئەمرلەشكەرلىككە تەينىلەندى. شىچېڭ ئىنانچى خانى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى.

قوغۇرسۇ ئالتۇن ساددا، ئاقكۆڭۈل ئىدى. خەت تونۇمايتتى. ئەسلى ئىسمى «敦» ئىدى. بۇ ئىسىمنى يازالماي قىينىلىپ «金» قىلىپ ئۆزگەرتتى. چۈنكى بۇ خەتنى يېزىش ئاسان ئىدى. شۇنداقتىمۇ تەستە يازاتتى. سىما زىرۋ «金» دېگەن خەتنى ئۆگىنىڭ شەكلىگە ئوخشىتىپ يۈرۈپ، ئاران ئۆگىتىپ بولدى. چى پادىشاھى شېنۇۋۇدى ئۇنىڭ ساددىلىقىنى ياقتۇراتتى. ئۇ ئوغلى پادىشاھ ۋېنشياڭدىنى ھەمىشە: «سېنىڭ ئىشلەتكەن ئادەملىرىڭنىڭ زور كۆپچىلىكى خۇاشيالار، ئەگەر بىرەرسى قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ يامان گېپىنى قىلىپ كەلسە، سەن ئىشەنمە» دەپ ئاگاھلاندۇراتتى.

پادىشاھ ۋېنشياڭدى شېنۇۋۇدىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغاندا، قوغۇرسۇ ئالتۇن سىجۇنىڭ ئايماقبېگى ئىدى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى تەختكە ئولتۇرغاندا، ئۇنىڭغا شىيەنياڭ ئىنانچىخانى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. تيەنباۋ 3 ـ يىلى (ميلادىيە 552 ـ يىلى) خەلىپەت بەگلىككە تەيىنلەندى. 4 ـ يىلى

ئايماقبېگىلىكتىن قېلىپ، خەلىپەت بەگلىك ئورنى بىلەن جىنياڭغا قايتۇرۇلدى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى مەپىدە ئولتۇرۇپ ئۇ تۇرغان يەرگە باردى. ئوردىنىڭ بارلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى بىللە بېرىپ بەزمە قىلىپ، تۇن يېرىمىدا ئاندىن تارقالدى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى خۇش بولۇپ كېتىپ، قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ 2 ـ ئوغلى قوغۇرسۇ فېڭلېنى ياساۋۇللار باش سانغۇنى قىلىپ تەينىلىدى. ئۇنىڭغا 5000 توپ گەزمال ئىنئام قىلدى. يەنە ئۇنىڭغا: «سىز پادىشاھقا قول ـ قانات بولۇپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتتىڭىز. ئاتا ـ بالا ئىككىڭلار سادىق. شىمالىي چى سۇلالىسىنى قوغداش ئۈچۈن سىلەر بىلەن قۇدىلىشىپ، مەڭگۈ شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ ئىلكىدە بولۇشۇم كېرەك» دېدى. قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ نەۋرىسى قوغۇرسۇ ۋۇدۇغا مەلىكە يېنىڭ ياتلىق قىلىندى. توي كۈنى پادىشاھ ۋېنشۇەندى خانىڭانا بىلەن بىللە قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ ئۆيىگە باردى. خانىش، ۋەلىئەھد، بارلىق ئوردا ئەھلى بىللە باردى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى ئۇنى ئەنە شۇنداق قەدىرلىگەندى. كېيىن، جورجانلار تۇركىلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى. پادىشاھ جورجانلارنىڭ چېگرىغا بېسىپ كىرىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلاردىن پەخەس بولۇش ئۈچۈن قوغۇرسۇ ئالتۇننى بەيداۋغا ئورۇنلىشىشقا بۇيرۇدى. ئۇ كۆپلىگەن جورجانلارنى تۇتۇۋېلىپ، جورجانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى قوغۇرسۇ ئالتۇن بىلەن بىللە جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ئاندىن قوغۇرسۇ ئالتۇننى ئوك قول ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈپ، چىچۇ ئايمىقىدىن ئالۋاڭ ـ ياساق ئېلىپ ئۆزىنى قامداشقا ئىجازەت بەردى. يەنە سول قول ۋەزىرلىككە ئۆستۈردى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئەخلاقتا بۇزۇلدى. ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ كۆكسىگە يالغاندىن ئۇچ قېتىم نەيزە ئۇردى. قوغۇرسۇ ئالتۇن تەۋرەنمەي تۇرۇپ بەردى.

ئۇننىڭغا 1000 توپ گەزمال ئىنئام قىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ توم، 1966 ـ بەت)

قوغۇرسۇ شىەن، يەنە بىر ئىسمى قوغۇرسۇ فېڭلې. ئۆسمۇر ۋاقتىدىلا چېچەن، ئات مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ئۇستا ئىدى. خېچىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 564 ـ يىلى) تۇتۇق، يۇجۇ ئايماقبېگى ئىدى. شۇ يىلى تۈركلەردىن 100 مىڭدىن ئارتۇق كىشى يۇجۇغا ھۇجۇم قىلدى. قوغۇرسۇ شىەن بارلىق سەركەردىلەرنى باشلاپ قارشىلىق كۆرسەتتى. تۈركلەر قوغۇرسۇ شىەن قوشۇننىڭ رەتلىك تۈرغانلىقىنى كۆرۈپ سوقۇشۇشقا پېتىنالماي، يارىشىپ قېلىش ۋە ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتتى. تەختۇڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 565 ـ يىلى) 5 ـ ئايدا، تۈرك قاغانىنىڭ ئەلچىلىرى چى سۇلالىسىگە كېلىپ پادىشاھقا تازىم قىلىپ ئولپان تاپشۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەر يىلى ئۆزمەي ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى. قوغۇرسۇ شىەننىڭ تۆھپىسى بولغانلىقتىن، باشبۇغنىڭ يانداش بېگى مەنسەپسى بېرىلدى. تۈركلەر چېگرىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، قوغۇرسۇ شىەن كۆتۈيشۇنىڭ شەرقىدىن دېڭىز بويىغىچە 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق دائىرىدە مۇھىم جايلارنىڭ ھەممىسىگە يا تاغ يېرىپ قەلئە ياساتقان، يا تاغ جىلغىلىرىنى توسۇپ ئىنھاتە ياساتقان ھەم چارلىغۇچى ـ قوروقچىلار تۇرىدىغان جايدىن 50 نەچچىنى قۇرغانىدى. گاۋلىياڭ دەرياسىدىن سۇ باشلاپ، شىمالدا يىجىڭ③ بىلەن، شەرقتە لۇشۇي دەرياسى④ بىلەن تۇتاشتۇرۇپ يەر سۇغارغانىدى. بۇنىڭدىن ئومۇمىۋ، شەخسىۋ نەپ ئالغانىدى. يۇجۇ دائىرىسىدە، چېگرىنى قوغداش ئۈچۈن 2000 ئات، 3000 لەشكەر باققان تۈركلەر ئۇنى جەنۇبنىڭ خاقانى دەپ ئاتىغانىدى. تەختۇڭ 4 ـ يىلى ئۇننىڭغا باشبۇغنىڭ دۇۋان بېگى دېگەن ۋەزىپە، گاۋچېڭ ناھىيىسىنىڭ بېگى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 6 ـ توم، 1972 ـ بەت)

---

① يۈنجۇ ئايمىقى (云州) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ يۈكشى يىللىرى (مىلادىيە 532 — 534 ـ يىللىرى) شوجۇ ئايمىقىدىن ئۆزگەرتىپ تەسىس قىلىنغان. مەركىزى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى چىشىەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 473 ـ بەت)

② فېنجۇ ئايمىقى (汾州) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 12 ـ يىلى (مىلادىيە 488 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. مەركىزى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شىشىەن ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 898 ـ بەت)

③ يىجىڭ (易景) — قەلئە نامى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى باۋدىڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 4 ـ دەپتەر، 55 — 56 ـ بەتلەر)

④ لۇشۇي دەريا سى (潞水) — ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 4 ـ دەپتەر، 55 — 56 ـ بەتلەر)

ۋاڭ جۇننىڭ تەرجىمھالى

جورجانلارنىڭ سەرداری ئەنلوچېن شەرققە كۆچتى. ۋاڭ جۇن لەشكەرلىرىنى بۆكتۇرۇپ قويۇپ، ئۇنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئۇ قېچىپ كەتتى. ۋاڭ جۇننىڭ ۋەزىپىسى دۇان بېگىلىككە يەتكەندى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 1997 ـ بەت)

چى پادىشاھى شياۋجاۋدى باش ۋەزىر بولغاندا، تاڭ يۇن باش ۋەزىرنىڭ ئەمرىلەشكىرلىككە تەينىلەندى. خۇاڭجېن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 560 ـ يىلى) ھەرەم ئاغىلىققا تەينىلەندى. دانىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 561 ـ يىلى) ئەمىر ھەرەسلىككە① تەينىلەندى. خېچىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 562 ـ يىلى) تۇركلەر كېلىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. تاڭ يۇن بۇيرۇققا بىنائەن پوچتا ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ، جىنياڭغا لەشكەر توپلاشقا باردى. يولدا تۇركلەرنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەھۋالغا بېقىپ پادىشاھنىڭ يارلىقىنى ئۆزگەرتىپ، لەشكەرلەرنى بەلگىلەنگەن ۋاقىتتىن بۇرۇن توپلاپ بولدى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 2002 ـ بەت)

① ئەمىر ھەرەس (大司农卿) — مالىيە، ئاشلىق، مال، تۇز ۋە تۆمۈرلەرنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4174 ـ بەت)

ۋېي لەنگېننىڭ تەرجىمھالى

جېڭگۇاڭ يىللىرىنىڭ (مىلادىيە 520 — 525 ـ يىللار) ئاخىرلىرىدا دۇان بېگى لى چۇڭ ئۇلۇغ تۇتۇق بولۇپ، جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، ۋېي لەنگېن① نى دورغاپ قىلدى. ۋېي لەنگېن لى چۇڭغا مۇنداق دەپ مەسلىھەت بەردى: «چېگرا بويىدىكى ھەربىي قورغانلارنىڭ باشقۇرىدىغان جايلىرى ھەم كەڭ، ھەم يىراق. يېڭى تەسىس قىلىنغاندا يەر كەڭ، ئادەم ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ يەردىكى ئەمەلدارلارنىڭ بەزىلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن يۆتكەپ ئاپىرىلغان كۈچلۈك جەمەتىنىڭ پەرزەنتلىرى، بەزىلىرى ئوردا ۋەزىرلىرىنىڭ يېنىدىكى ئېڭ ئىشەنچلىك كىشىلەر ئىدى. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى، ئوردىنىڭ مۇناسىۋەتلىك مەھكىمىلىرى ئەمەلىيەتكە زىت ئىش قىلىپ، ئۇلارنى غۇلام دەپ، چاكار ئورنىدا ئىشلەتتى. نىكاھ ئىشلىرىدا دەرىجىگە ئايرىپ چەك قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۇرۇنقى ئابرويى ۋە ئېسىلزادىلىك ئورنىدىن مەھرۇم بولدى. لېكىن بۇرۇنقى شۇ جەمەتلەرنىڭ باشقا كىشىلىرى رونىق تېپىپ دەۋران سۈردى. قائىدە بويىچە ئېيتقاندا، بىر جەمەت كىشىلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان جايدا بولغىنى ئۇچۇنلا ئوخشاش بولمىغان كۈن كۆرۈۋاتقانلىقىدىن ئاغرىنىش ۋە غەزەپلىنىش يوللۇق. شۇڭا، ھەربىي قورغانلارنى ئۆزگەرتىپ، ئايماق، ۋىلايەت، ناھىيىلەرنى تەسىس قىلىش لازىم. غۇلاملارنى ئاددىي خەلقتە ئۆزگەرتىپ، ئەمەل تۇتۇش تەرتىپىدە بىردەك ئۆتمۈشنى ئۆلچەم قىلىش

كېرەك. بۇ چارە ئىجرا بولسا، دۆلەت شىمالنىڭ ئامانلىقىدىن ئەنسىرىمەسمۇ بولىدۇ.» لى چۈڭ پىكرىنى پادىشاھقا سۆندى. لېكىن نەتىجىسى چىقمىدى، قوبۇل قىلىنمىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 2046 ـ بەت)

---

① ۋېي لەنگېن (魏兰根) — شىمالىي چى سۇلالىسىدە ئۆتكەن داڭلىق تارىخچى ۋېي شۇنىڭ تاغىسى. دىۋان بېگى مەھكىمىسىنىڭ ئوڭ قول يانداش بېگى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2046 — 2047 ـ بەتلەر)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 57 ـ جىلد

جۇ خانىدانلىقى جەمەتى تەزكىرىسى

ھەر يىلى خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ سۇيى تولۇق مۇزلىغاندىن كېيىن، تۇركلەر كېلىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلاتتى. بۇرۇن ھەمىشە ئاھالىلەرنى ئالدىنئالا قەلئەنىڭ ئىچىگە ئەكىرىپ مۆكۈندۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. يۇڭبەن سې سۇيجۇغا بېرىپ، ھەممە كىشى ئۆز ئۆيىدىن قوزغالمىسۇن، دەپ بۇيرۇق قىلدى. مۇھىم يوللارنىڭ نەچچە يۈز يېرىگە ئوتۇن ـ ياغاچ دۆۋىلىتىپ، تۇركلەرنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىش ئۈچۈن يىراق جايلارغا پايلاقچى ئەۋەتتى. شۇ يىلى 12 ـ ئايدا، تۇركلەر بۇلاڭچىلىق قىلىش ئۈچۈن لىيەنگۈ① دىن چىقىپ كەلدى. چېگرىغا نەچچە ئون چاقىرىم قالغاندا، يۇڭبەن سې دۆۋىلەكلىك ئوتۇنلارغا تەڭلا ئوت ياققۇزدى. تۇركلەر ئوت يالقۇنىنى كۆرۈپ، چوڭ قوشۇن كېلىپ قاپتۇ، دەپ قورقۇپ قېچىپ كەتتى. تاشلاپ كەتكەن چارۋا ۋە ماددىي ئەشيانىڭ ھەددى ـ ھېسابى يوق ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇركلەر كېلەلمەيدىغان بولدى. يۇڭبەن سې بۇ يەرنى ساقلاشقا لەشكەر ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇ ئۆلگەن چاغدا ۋەلىئەھدىنىڭ ئۇستاز بېگى② ئىدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە جۇ پادىشاھى ۋېندى ئۆزى بېرىپ، يىغلاپ ماتەم تۇتتى. شۇيچى گۇڭسۈن ئۆلۈم ئۇزىتىشقا نازارەتچىلىك قىلىشقا بۇيرۇدى. «جىڭ» دېگەن نام بېرىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 2071 ـ بەت)

يۇجۇلۇق لۇچاڭچى قاتارلىق كىشىلەر ئاسىيلىق قىلىپ فەنياڭنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، جۇ پادىشاھى ۋۇدى يۇۋېن شېنجۇنى ئۇلارنى باستۇرۇشقا بۇيرۇدى ھەمدە لۇچاڭچىنى تۇتتى. چى سۇلالىسىنىڭ ھەرەم ئاغىسى لۇسداۋمۇ توپىلاڭچىلار ئىچىدە ئىدى. توپىلاڭ بېسىققاندىن كېيىن كىيىمىنى سالدۇرۇپ قەتلى قىلىشقا تېگىشلىك ئىدىH، يۇۋېن شېنجۇ ئۇنى قويۇۋەتتى ھەم ئۇنىڭغا ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلىپ بايانناما يازدۇردى. قارام ئەللەردىن جى غۇزلىرى③ يۇز ئۆرۈپ خېشىغا ھۇجۇم قىلدى. يۇۋېن شېنجۇ بىلەن يۈ بېگى يۇۋېن شېڭ ئۇلارغا جازا يۇرۇشى قىلدى. شۇ چاغدا تۇركلەر لەشكەر چىقىرىپ، غۇزلارغا ياردەم بەردى. يۇۋېن شېنجۇ بۆكتۈرمە قويۇپ، ئۇشتۇمتۇت زەربە بەردى. تۇركلەر مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. جى غۇزلىرى سۇلىھەكە كېلىپ تەسلىم بولدى. يۇۋېن شېنجۇ بىڭجۇنىڭ باشبۇغلىققا تەينىلەندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ تۇم، 2076 ـ بەت)

---

① لىيەنگۇ (连谷) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسى شېنمۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 858 ـ بەت)

② ۋەلىئەھدىنىڭ ئۇستاز بېگى (保太子太) — مەنسەپ، ۋەلىئەھدكە يېتەكچىلىك قىلغۇچى ئۇستازلىقىنى ئۇستىگە ئالغان.
(بىر تومۇق «سىخىي»، 380 ـ بەت)

③ جى غۇزلىرى (稽胡) — ھونلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى سەنشى ۋە شەنشى ئۇلكىلىرىنىڭ شىمالىدا ياشىغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 2107 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 59 ـ جىلد

لى شېەننىڭ تەرجىمھالى

باۋدىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 564 ـ يىلى) شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى شەرققە جازا يۇرۇشى قىلدى. لېكىن غەرب تەرەپ مۇداپىئەسىز قالغانىدى. پادىشاھ چاڭ، ھونلارنىڭ بېسىمىغ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ئەنسىرەپ، لى شېەننى خېجۇغا باشبۇغ قىلىپ تەينىلىدى. خېجۇدا بۇرۇن باشبۇغ بولمىغان، بۇ تۇنجى قېتىم باشبۇغ تەسىس قىلىنىشى ئىدى. لى شېەن ئاشلىق توشۇشنى ئازايتىش ئۈچۈن كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. يات قوۋملارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، چارلىغۇچىنى كۆپ قويدى. شۇڭا، چاڭ، ھونلارمۇ پاراكەندىچىلىك سالمىدى.

باۋدىڭ 5 ـ يىلى داڭچاڭ چاڭلىرى چېگرىغا ھۇجۇم قىلدى. داڭچاڭ چاڭلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن، تاۋجۇدا باشبۇغ مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن خېجۇ باشبۇغى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، لى شېەن تاۋجۇغا باشبۇغ بولدى. بەيئەت قىلغان چاڭلار كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك سالدى. لى شېەن ئۇلارنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلدى. قاراقچىلار تەپ تارتىپ، چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سالالمايدىغان بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، تاۋجۇ باشبۇغى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خېجۇدا باشبۇغ مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، يەنە لى شېەن باشبۇغ بولدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ تۇم، 2107 ـ بەت)

شمالي ژهي سۇلالىسىنىڭ جېڭگۇاڭ يىللىرى (مىلادىيە 520 — 525 - يىللىرى) نىڭ ئاخىرى جەمئىيەت مالىمانلىشىپ، تېلى قاراقچىلىرىدىن خۇچېن يۇەنجۇ ئايمىقىغا① پاراكەندىچىلىك سېلىش ئۈچۈن يېقىنلاپ كەلدى. لى شيەننىڭ ئىنىسى لى يۇەن ئاكا - ئۈكىلىرى بىلەن يۈرتداشلىرىنى باشلاپ قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى. لېكىن كۆپچىلىكنىڭ ئويى بىر يەردىن چىقمىدى. شۇنىڭ بىلەن لى يۇەن قىلىچىنى يارلىق تەمتىكى ئورنىدا قامالالاپ تۇتۇپ، «كىمكى باشقىچە ئويدا بولىدىكەن كاللىسى ئېلىنىدۇ!» دەپ خىتاب قىلدى. كۆپچىلىك بۇنىڭدىن قورقۇپ كېتىپ، لى يۇەننىڭ بۇيرۇقى بويىچە قەسەم ئىچىشتى ھەم سېپىلنى دالدا قىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 - توم، 2110 - بەت)

---

① يۇەنجۇ ئايمىقى (原州) — مەركىزى گاۋپىڭ (ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۇەن ناھىيىسى). دائىرىسى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۇەن ناھىيىسىدىن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ پىڭلياڭ ناھىيىسىگىچە بولغان رايونغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 151 - بەت)

شمالي سۇلالىلەر تارىخى، 60 - جىلد

يۇۋېن گۈيىنىڭ تەرجىمھالى

ۋۇچېڭ يىللىرى (مىلادىيە 559 — 560 - يىللىرى) نىڭ دەسلەپكى مەزگىلى يۇۋېن گۈي بىلەن خې لەنشياڭ تۈيغۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. لەشكەرلەرنىڭ قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، يۇۋېن گۈيغا شۇگو گۈڭى دېگەن مەرتىۋە ھەم 10 مىڭ ئۆيلۈك پۇقرا بېرىلدى. بۇرۇنقى مەرتىۋىسىگە ئوغلى ۋارىسلىق قىلدى. باش ئەمرى مىمارلىققا، نائىب باش ۋەزىرلىككە، ئاخىر باش ئەمرى زېمىنلىككە، ئاندىن مۇشاۋۇرلۇققا ئۆستى. باۋدىڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرى تۈركىلەرگە ئەلچىلىككە بېرىپ، خانىشنىڭ ئالدىغا چىقتى. تېمۇجىن 2 - يىلى (مىلادىيە 567 - يىلى) جاڭيېگە قايتىپ بېرىپ ئۆلدى. ئاتالىق① دېگەن مەنسەپ، «مۇ» دېگەن نام بېرىلدى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 - توم، 2139 - بەت)

---

① ئاتالىق (太傅) — ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىدا پادىشاھقا يېتەكچى بولىدىغان ئەمەلدار.

(«كېيىنكى خەننامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى»، 4136 - بەت)

دۇگۇشىننىڭ تەرجىمھالى

جورجانلار بىرىنچ كىرگەنلىكتىن، دۇگۇشىن خېياڭنى① ساقلاشقا كۆچۈرۈلدى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 2169 ـ بەت)

شمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ شياۋۋۇدى تەختكە ئولتۇردى. جورجان قاتارلىق مىللەتلەر ئەلچى ئەۋەتىپ سالام بېرىپ ئولپان تاپشۇردى. پادىشاھ شياۋۋۇدى ئۆزى تاشقىرىقى سارايغا چىقىپ، ئۇلارنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلدى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 2174 ـ بەت)

غەربىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى گۇڭدىنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 554 ـ يىلى) دۇگۇشىنغا گۇاڭۋۇ ئىنانچىبېگى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. بېقىنغان جورجانلار گۇاڭۋۇغا ھۇجۇم قىلغاندا، دۇجى② بىلەن ئەل تىرىكى جاۋگۇي ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ جازا يۇرۇشى قىلدى. جورجانلار لەشكەرلىرىنى باشلاپ چېكىنىدى. دۇجى خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ چوڤۇ جىلغىسىدا جورجانلارنى قوغلاپ يەتتى ۋە قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 2175 ـ بەت)

تۈركلەرنىڭ ئىشبارا قاغانى چېگرىغا ھۇجۇم قىلدى. دۇرۇڭدىڭ يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى ئىدى.

ئۇ باشبۇغنى باشلاپ لياڭجۇدىن يولغا چىقىپ، تۈركلەر بىلەن گاۋيۆيۈەن دېگەن يەردە سوقۇشتى. ئىككى تەرەپ قوشۇنى قارىمۇ قارشى سەپراس بولدى، ئۇلار بىر ـ بىرىدىن قېلىشمايتتى. ئۇ يەردە سۇ يوق بولۇپ، لەشكەرلەر ئۇسساپ ھالىدىن كەتتى. ھەتتا ئاتنىڭ قېنىنى چىقىرىپ ئىچتى. ھەر ئون ئادەمدىن ئىككى ـ ئۈچى ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈپ كەتتى. دۇرۇڭدىڭ كۆككە قاراپ ناله قىلىۋىدى، بىردەمدىلا يامغۇر ياغدى. لەشكەرلەر قايتىدىن جانلاندى. ئالغا ئېتىلىپ، تۈركلەرنىڭ ئالدىن يۇرەر قوشۇنلىرىنى كۆپ قېتىم تالاپەت يېگۈزدى. تۈركلەر ئۇنىڭدىن قورقۇپ، ئىتتىپاق تۈزۈپ قايتىپ كەتتى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 2177 ـ بەت)

ئۆز ۋاقتىدا، چى سۇلالىسى بىلەن جۇ سۇلالىسى جاھان تالىشىپ، ھەر يىلى ئۇرۇشۇپ تۇردى. ھەر ئىككىسى تەرەپ تۈركلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، تۈركلەرنى تاشقى يارەمچى قىلدى. تۈركلەر ئەسلىدە قىزىنى شمالىي جۇ پادىشاھىغا ياتلىق قىلماقچى بولغانىدى. بۇ چاغدا چى سۇلالىسى ناھايىتى جىق مال ـ دۇنيا بېرىدىغانلىقىنى، قىز سوراپ ئەلچى ئەۋەتىدىغانلىقىنى چىن كۆڭلىدىن ئىزھار قىلىپ تۇرۇۋالدى. بۇنداق ئەھۋالدا، تۈركلەر نىكاھنى ئۆزگەرتمەكچى بولدى. ئوردا تۈركلەرگە ياڭ جىيەن قاتارلىق كىشىلەرنى كۆپ قېتىم ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، تۈركلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ئاردىدا ئون نەچچە قېتىم يول مېڭىپ، قايتىدىن بۇرۇنقىدەك ياردىمىشىۋالدى. خانىشنى كۆچۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتىدىغان چاغدا، تۈركلەرنىڭ گېپىدىن يېنىۋېلىشىدىن ئەنسىرىدى. شۇڭا، ھەم تۆھپىكار ۋەزىر، ھەم پادىشاھنىڭ تۇغقىنى بولغان، ئابرويىمۇ يۇقىرى دەپ قارالغان دۇيىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. دۇيى تۈركلەرگە بارسا، چى سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىمۇ شۇ يەردە ئىكەن، تۈرك قاغانى ۋە ۋەزىرلىرى تېخى بىر قارارغا كېلەلمىگەنىكەن. دۇيى تۈرك قاغانى

ۋە ۋەزىرلىرىنى ھەقلىق يوسۇندا قاتتىق ئەيىبلىدى. ئون كۈن ھەپىلىشىپ ئاران بىر قارارغا كەلتۈرۈپ، ئاخىرى خانىشنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. ئوردا ئۇنى مۇكاپاتلاشنى ئويلىشىپ، بۇرۇنقى مەنسىپىنىڭ ئۈستىگە يەنە چىڭدۇ ناھىيىسى گۇڭى، دۆلەت ئەركانى دېگەن مەنسەپ ـ مەرتىۋىلەرنى بەردى. كېيىن تۇڭجۇ③ ئايماقبېگى، پۇجۇ④، جىنجۇ⑤ ئىككى ئايماقنىڭ باشبۇغى دېگەن ۋەزىپىلەرنى، دۆلەت تۈۋرۈكى دېگەن مەنسەپنى بەردى. ئوردىغا كىرىپ باش ئەمىر لەشكەر بولدى. سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ دەسلەپكى يىلى (مىلادىيە 582 ـ يىلى) دىڭجۇغا باشبۇغ بولدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 2179 ـ بەت)

جۇ پادىشاھى مىڭدىنىڭ ۋۇچېڭ يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى (مىلادىيە 559 ـ يىلى) تۇيغۇنلار لياڭجۇنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. بۇيرۇقنا بىنائەن، خې لەنشياڭ بىلەن يۈەن گۇي لەشكەر باشلاپ بېرىپ باستۇردى. خې لەنشياڭ ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسىنى ئەۋەتىپ تۇيغۇنلارغا جازا يۇرۇشى قىلىش يارلىقىنى ئېلان قىلدى. تۇيغۇنلارنىڭ گۇاڭدىڭ خانى، چۇگلىيۇ خانى قاتارلىقلار بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. تۇيغۇنلارنىڭ تاۋياڭ، خۇڭخې ئىككى شەھىرىنى ئىگىلەپ، بۇ ئىككى شەھەرنى بىرلەشتۇرۇپ تاۋجۇ ئايمىقىنى قۇردى. غەربىي چېگرىنى ئارامغا چۈشۈرۈپ، قوشۇننى رەتلەپ قايتىپ كەلدى. لياڭگو گۇڭى دېگەن مەرتىۋىگە كۆتۈرۈلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ توم، 2181 ـ بەت)

داتۇڭ 16 ـ يىلى (مىلادىيە 550 ـ يىلى) داڭچاڭدا ئاسىيلىق قىلغان چاڭلاردىن لياۋگەن مالمانچىلىق قىلىپ، چاڭلارنىڭ خانى مىدىڭنى قوغلۇۋېتىپ، ئۆزى خان بولۇۋالدى. شۇنىڭدەك پانچېتسۇن، جەڭ ۋۇچۇ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن

بىرلىشىۋالدى. غەربىي ۋېي پادىشاھى ۋېندى شى نىڭنى لەشكەر تارتىپ يۈۋېن گۇي، دۇلۇنىڭ⑥ قاتارلىقلار بىلەن بىللە بېرىپ باستۇرۇشقا بۇيرۇدى. شى نىڭ لياۋگەنگە ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ باقتى. لېكىن تاغ يولى خەتەرلىك، مېڭىش تەس بولۇپ، يالغۇزئاياغ يولدا ئاتلىقلار بىر ـ بىرىگە ئەگىشىپلا ماڭالايتتى. لياۋگەن مۇھىم يەرلەرنى توستۇرۇۋەتكەنىدى. شى نىڭ ئادەم ئەۋەتىپ توسۇقلارنى بۇزدۇرۇۋەتتى. لياۋگەن بىرەر يۇز ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ قېچىپ بېرىپ، شېڭچاڭلاردىن بولغان گۇڭلىيەنيۈنى پاناھ قىلدى. مىدىڭمۇ ئاران تەسلىكتە ئۆزىنىڭ خانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شى نىڭ لياۋگەننى تۇتالمىدىم دەپ لەشكەر باشلاپ بېرىپ، چاڭلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. لياۋگەننى تىرىك تۇتۇپ، سازايى قىلغاندىن كېيىن ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا گۇڭ لەيىنۈنى تۇتۇپ ئوردىغا ئەۋەتتى. ئالغان ئولجىلارنى سەركەردە ـ سەرۋازلارغا ئىنئام قىلدى، ئۆزى ئالمىدى. قايتىپ بارغاندىن كېيىن، شى نىڭنى ئادەملىرى بىلەن خىياڭنى ساقلاشقا ئەۋەتتى.

شى نىڭ بۇرۇن لياڭجۇدىكى چاغدا، رۇگلار ۋە يىلار ئۇنىڭ ئابرويى ۋە شاپائىتىگە قايىل ئىدى. ئۇ خىياڭنى ساقلاشقا يۆتكەلگەندىن كېيىن، چېگرا رايون خەلقى ئۇنى بەك سېغىنىدى ۋە ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇدى. ۋېي پادىشاھى فېيدىنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 551 ـ يىلى) يەنە لياڭجۇ، گەنجۇ⑦، گۇاجۇ ئۇچ ئايماقنىڭ ھەربىي باشلىقى، لياڭجۇنىڭ ئايماقبېگى بولۇپ تەيىنلەندى. بۇرۇن جورجانلار ۋېي سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشقانىدى. كېيىن ئۆزگىرىپ يۇز ئۆرۈدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، تۇركلەر ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ سەردارى ئاناغاينى ئۆلتۈردى. قېچىپ كەتكەن جورجانلار يەنىلا ئاناغاينىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ خىزمىتىنى قىلدى، شۇنداقلا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدە بۇلاڭچىلىق قىلدى. شى نىڭ لەشكەر باشلاپ بېرىپ

توسۇپ زەربە بەردى. ئاناغاينىڭ ئەۋلادىدىن ئىككى كىشىنى ۋە بۇ قەبىلىنىڭ ئاقساقىلىنى تۇتۇۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر قېتىملىق جەڭدە ئۇلارنى يەڭدى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نەچچە ئون مىڭ كىشى ئەل بولدى. شى نىڭنىڭ مەرتىۋىسى ئىنايەتچى بەگكە ئۆستۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى، تۇيغۇنلار چى سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىنى شى نىڭ تۇتۇۋالدى. ئۇ باش سانغۇنلۇققا تەينىلەندى. كېيىن يولبورۇق سوراپ جۇ پادىشاھى ۋېندىغا ئادەم ئەۋەتتى. جۇ پادىشاھى ۋېندى ئۇچىسىدىكى كىيىم، بۆك، ئوقيا - ساداق، ساۋۇتلارنى يېشىپ شى نىڭغا ئىنئام قىلدى. ئۇ ئەۋەتكەن كىشىگە: «مەندىن لياڭجۇ (شى نىڭنى دېمەكچى) غا رەھمەت ئېيتىڭ، كىيىملىرىمنى سېلىپ ئەۋەتتىم، كېيىسۇن. ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى تاپشۇردۇم، ئىشلىسۇن. ئىشىنىڭ ياخشى باشلىنىپ، نەتىجىلىك بولۇشىنى چىن كۆڭلۈمدىن ئۈمىد قىلىمەن. ئۆزىنىڭ تۆھپىسىگە ۋە ئابرويىغا داغ تەگكۈزمىسۇن» دېدى.

تۇركلەرنىڭ قاغانى مۇقان تۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ يول سورىدى. جۇ پادىشاھى ۋېندى شى نىڭنى ئاتلىق لەشكەرلەرنى باشلاپ بىللە بېرىشقا بۇيرۇدى. قوشۇن فەنخې ⑧ دېگەن يەرگە بارغاندا، تۇيغۇنلار سېزىپ قېلىپ، جەنۇبىي تاغقا قېچىپ كەتتى. مۇقان قاغان قوغلاشقا لەشكەر ئەۋەتتى ۋە ھەر قايسى قوشۇنلارنى كۆكنۇرغا يىغىلغاي، دېدى. شى نىڭ مۇقان قاغانغا: «شۇدۇن ⑨، خېجېندىن ئىبارەت ئىككىنى شەھەر تۇيغۇنلارنىڭ ئۇۋۇسى. ئۇلارنىڭ ئۇۋۇسىنى ئىگىلىسەك باشقا تائىپىلەرمۇ تېزىپ كېتىدۇ. بۇ ئەڭ ياخشى چارە» دېدى. مۇقان قاغان ئونىڭ پىكرىگە ماقۇل بولدى. قوشۇننى ئىككىگە بۆلۈپ، بىر قىسمىنى ئۆزى باشلاپ شىمالىي يول بىلەن جېجېنغا قاراپ ماڭدى، يەنە بىر قىسمىنى شى نىڭ باشلاپ شۇدۇنغا قاراپ ماڭدى. تۇيغۇنلارنىڭ خانى سوجۇ لەشكەرلىرىنى باشلاپ جەڭگە

ئاتلاندى. شى نىڭ ئونىڭغا ئېتىلدى ۋە ئونى ئۆلتۈردى. شى نىڭ تاغ - داۋانلار ئېشىپ شۇدۇنغا باردى. شۇدۇن تۇيغۇنلارنىڭ ئاستانىسى بولۇپ، ئۇ يەردە نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەر بار ئىدى. لېكىن، تۇيغۇنلارنىڭ سەرداری ئاللىبۇرۇن خېجېنغا قېچىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ يەردە جەنۇبنى بويسۇندۇرغۇچى خان بىلەن بىر نەچچە مىڭلا ئادەم قالغانىدى. شى نىڭ لەشكەرلىرىنى شۇدۇن قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى ۋە يەنە يالغاندىن چېكىنىدى. تۇيغۇنلار شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ چىقىپ قوغلىدى. شى نىڭ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ باتۇرلارچە زەربە بەردى. تۇيغۇنلار دەرۋازىنى تاقاشقىمۇ ئۈلگۈرەلمىدى. شى نىڭنىڭ لەشكەرلىرى شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، جەنۇبنى بويسۇندۇرغۇچى خاننى تىرىك تۇتۇۋالدى، قولغا چۈشۈرگەن ئەسىر ۋە ئولجىلارنى پۈتۈنلەي تۇركلەرگە بەردى. تۇيغۇنلارنىڭ خانى خېلۇبا يوللارنى چىتلاپ، شى نىڭنىڭ قايتىش يولىنى توسماقچى بولغانىدى. شى نىڭ ئونى مەغلۇپ قىلدى. مۇقان قاغانمۇ خېجېننى ئىشغال قىلىپ، تۇيغۇنلارنىڭ سەردارىنىڭ خوتونى ۋە بالىلىرىنى تۇتۇۋالدى ھەم نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەرنى قولغا چۈشۈردى. شى نىڭ لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كۆكنۇرغا كېلىپ، مۇقان قاغان بىلەن ئۇچراشتى. مۇقان قاغان شى نىڭنىڭ قولىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ باتۇرلۇقىغا ئاپىرىن ئوقۇدى ۋە ئۆزى مىنىدىغان ياخشى ئاتنى شى نىڭغا ھەدىيە قىلدى. ئونى بارگاھ ئالدىدا ئاتقا مىندۇرۇپ، خېلى يەرگىچە پىيادە ئۇزىتىپ قويدى. شى نىڭ ئالىمەن دېگەن يەرنى ئالماي قويمايتتى. شۇڭا، ئۇنىڭدىن تۇركلەرمۇ قورقاتتى. ئونى «ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ كارامەتلىك ھەم پاراسەتلىك ئادىمى» دېيىشەتتى. شى نىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ قايتىدىغان چاغدا مۇقان قاغان ئونىڭغا 100 چاكار، 500 ئات، 10 مىڭ قوي تەقدىم قىلدى. شى نىڭ لياڭجۇغا قايتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئوردىغا

يۆتكەلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ تۇم، 2186 — 2188 ـ بەتلەر)

شى نىڭنىڭ ئوغلى شى شياڭ يەنە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنغا باشبوغ بولۇپ، جىن بېگى ياڭ گۇاڭ بىلەن بىللە لىڭۇدا⑩ تۇركلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوڭ قانات سانغۇنلۇققا ئۆستۇرۇلدى. رېنشۇ (مىلادىيە 601 — 604) يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى، لەشكەر باشلاپ خۇڭخۇانى⑪ تۇركلەرنىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىدى. سۇي پادىشاهى ياڭدى ئۇ چاغدا شەرقىي ئوردىنىڭ ۋەلىئەهدى ئىدى. ئۇ شى شياڭغا خەت ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى جەڭ ئىشلىرىنى سورىدى. ئۇنىڭغا بولغان شەپقىتىنى بىلدۈردى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ تۇم، 2189 ـ بەت)

---

① خېياڭ (河阳) — قەدىمكى ناهىيە. ئورنى هازىرقى خېنەن ئۆلكىسى مېڭشىيەن ناهىيىسىنىڭ غەربىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 911 ـ بەت)

② دۇجى (窦炽) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. ئەل تېرنكى چوڭ سانغۇن، مۇشاۋۇر، جيەنچاڭ گۇڭى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2173 ـ، 2176 ـ بەتلەر)

③ تۇڭجۇ ئايمىقى (同州) — مەركىزى ۋۇشياڭ (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ دالى ناهىيىسى) دا ئىدى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 196 ـ بەت)

④ پۇجۇ ئايمىقى (蒲州) — مەركىزى پۇبەن (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يۇڭجى ناهىيىسىنىڭ غەربىدە) ئىدى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 606 ـ بەت)

⑤ جىنجۇ ئايمىقى (金州) — مەركىزى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى ئەنكاڭ ناهىيىسىدە ئىدى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1690 ـ بەت)

⑥ دۇلۇنىڭ (豆卢宁) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەن. شىمالىي جۇ سۇلالىسى پادىشاهى شياۋمۇڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئەل تېرىكى ئۇلۇغ سانغۇن بولغان. ۋۇچېڭ يىللىرىدا تۇڭجۇ ئايماق بېگى، جۇگو گۇڭى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2365 — 2366 ـ بەتلەر)

⑦ گەنجۇ ئايمىقى (甘州) — دائىرىسى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گاۋتەي ناهىيىسىنىڭ شەرقىدىكى روشۇي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1620 ـ بەت)

⑧ فەنچې (番禾) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ ناهىيىسىنىڭ غەربىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 924 ـ بەت)

⑨ شۇدۇن (树敦) — تۇيغۇنلارنىڭ ئاستانىسى. ئورنى هازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 1215 ـ بەت)

---

⑩ لىڭۇ (灵武) — قەدىمكى ناهىيە. ئورنى هازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى خېلەن ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1066 ـ بەت)

⑪ خۇڭخۇا (弘化) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياڭ ناهىيىسىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە هازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 217 ـ بەت)

ۋايجراگان، ۋاڭ گۇيلارنىڭ تەرجىمھالى

خانىش ئاشىنا تۇرك زېمىنىدىن ئىچكىرىگە كىرىدىغان بولغاچقا، چىن گۇڭى يۇۋېن چۇن قاتارلىقلار جۇ پادىشاھىغا ۋايجراگان① بىلەن باش سانغۇن ۋاڭ جېنى لەشكەر باشلاپ بېرىپ چېگرىنى قوغداش ۋە خانىشنى كۈتۈۋېلىشقا بۇيرۇشنى تەكلىپ قىلدى. جۇ پادىشاھى شۇەندى② تۈيغۇنلارنى باستۇرۇشقا ماڭدى، جۇ پادىشاھى ۋۇدى ۋاڭ گۇي③ ۋە يۇۋېن شياۋبو④لارنى بىللە بېرىشقا بۇيرۇدى، يۇرۇشكە ۋاڭ گۇينى مەسئۇل قىلدى. شۇەندى شۇلارغا تايىنىپ ئىش قىلاتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ تۇم، 2217 ـ بەت)

---

①ۋايجراگان(尉迟纲) — شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى، جۇ پادىشاھى ۋېندى يۇۋېن تەينىڭ ئاچىسى چاڭلې داجاڭ مەلىكىنىڭ 2 ـ ئوغلى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2214 — 2215 ـ بەتلەر)

②شۇەندى ئەينى ۋاقىتتا ۋەلىئەھد ئىدى.

(مۇھەررىردىن)

③ۋاڭ گۇي(王轨) — جۇ پادىشاھى ۋېندى يۇۋېن تەينىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردە. ئەل تېرىكى، شۇجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغى بولغان.

جۇ پادىشاھى شۇەندى ۋەلىئەھد بولغاندا ۋاڭ گۇي ئۇنىڭغا تەقدىي پىكىر بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2216 ـ ، 2218 ـ بەتلەر)

④يۇۋېن شياۋبو(宇文孝伯) — جۇ پادىشاھى ۋېندى يۇۋېن تەينىڭ جىيەنى، يۇۋېن سېنىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغلى. جۇ پادىشاھى ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، يۇۋېن شياۋبونى يېنىدا قويۇپ مەسلىھەتچى قىلغان. يۇۋېن شياۋبو ۋەلىئەھدنىڭ ئەخلاقسىزلىقى توغرىسىدا جۇ پادىشاھى ۋۇدىغا مەلۇمات بەرگەنلىكى ئۈچۈن، جۇ شۇەندى تەختكە چىققاندىن كېيىن باھانە تېپىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2273 ـ ، 2075 ـ بەتلەر)

سۇ ۋېينىڭ تەرجىمھالى

تۈركلەرنىڭ دولان قاغانى دائىم پاراكەندىچىلىك سالغاچقا، سۇۋېي① دولان تۈرغان جايغا ئەۋەتىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ تۇم، 2245 ـ بەت)

كېيىن سۇۋېي سۇي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ يەنمېنغا باردى. پادىشاھ تۈركلەرنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالغانلىقى ئۈچۈن، ئوردا بەك ئەنسىرىدى. پادىشاھ مۇھاسىرىنى ئاتلىق بۆسۈپ چىقىپ كەتمەكچى بولغاندا، سۇۋېي: «شەھەرنىڭ ساقلاشقا قۇدرىتىمىز يېتىدۇ، ئات ئوينىتىش تۈركلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقى، ئالىيلىرى قوشۇننىڭ سەركەردىسى، ئالدىراپ قېچىپ كەتسىلە قانداق بولىدۇ!» دەپ توسىدى. پادىشاھ نىيىتىدىن يانىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي تۈركلەر ئادەملىرىنى چېكىنىدۈرۈپ كەتتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ تۇم، 2247 ـ بەت)

شۇ يىلى (مىلادىيە 605 ـ يىلى) قوچۇ خانى چۈبويا② ئوردىغا سالامغا كەلدى، ئوردا مەلىكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. سۇۋېينىڭ ئوغلى سۇكۇي ياخشىلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى، پادىشاھ توي مۇراسىمىنى باشقۇرۇشنى سۇكۇيغا تاپشۇردى. كېيىن يەنئەن③، خۇڭخۇا قاتارلىق ۋىلايەتلەردە قاراقچىلار توپلاشتى. پادىشاھ سۇكۇينى گۇەنجۇڭنى چارلاشقا بۇيرۇدى. تۈركلەر پادىشاھنى يەنمېندا قورشىۋالغاندا، سۇكۇي يەنمېن

شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئوقيا ئېتىش راۋنقى، ساندۇقلۇق هارۋا، هايۋانات پايخىنى ياستىپ بىر كېچىدىلا پۈتتۈردى. پادىشاھ كۆرۈپ ئۇنى ياقتۇرۇپ قالدى. خىزمەت كۆرسەتكىنى ئۈچۈن كېچىش بېگى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ تۇم، 2249 ـ بەت)

---

①سۇۋېي（苏威） — جۇ پادىشاھى ۋېندىنىڭ قول ئاستىدىكى كاتتا ئەمەلدار سۇچۇنىڭ ئوغلى. سۇي پادىشاھى ۋېندى تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇنى ۋەلىئەهدىنىڭ ئۇستازى قىلىپ تەينىلىگەن.
(مۇھەررىردىن)

②چۈبويا（斛伯雅） — قوچۇ خانى. سۇي سۇلالىسىنىڭ دالىي يىللىرىدا ئوردىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان، سۇي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ كوگورىغا يۈرۈشى قىلغان. قاپتىپ كېلىپ مەلىكە خۇارۇڭغا ئۆيلەنگەن.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1762 ـ بەت)

③ يەنئەن（延安） — ۋىلايەت. دائىرىسى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى يەنچي، چىڭجىيەنچي، شۇاڭخې، جۇخې دەريالىرى ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 497 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 64 ـ جىلد

ۋېي گۇاڭنىڭ تەرجىمھالى

تۇركلەر چېگرىغا ھۇجۇم قىلغاندا، ۋەلىئەھد شىيەنياڭدا① تۇراتتى. ۋېي گۇاڭ لەشكەر باشلاپ يۇەنجۇ تەرەپتىكى يول بىلەن بېرىپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇلدى. ۋېي گۇاڭ بېرىپ تۇركلەر بىلەن سوقۇشۇپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ تۇم، 2273 ـ بەت)

داتۇڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 538 ـ يىلى) لىيۇ گۇي جۇۋېن بىلەن بېرىپ خېچياۋدا② جەڭ قىلدى. ھۇجۇمدا باشلامچى بولۇپ خىزمەت كۆرسەتتى ھەم تۇتۇقلۇققا تەيىنلىنىپ شىيەنجۇ ئايمىقىنى ساقلىدى. 8 ـ يىلى خۇاڭخېغا ۋالىي بولۇپ، داۋاملىق ھەربىي ئىشلارنى باشقۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، كۇن چىقىشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن ۋە كېڭەش بېگى بولدى.

تۇيغۇنلار خۇاڭخې ۋىلايىتىنىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا لىيۇ گۇينىڭ لەشكىرى ئاز ئىدى. كىشىلەر قورقۇپ ئەندىشىگە چۈشتى. لىيۇگۇي ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ياساپ خاتىرجەم قىلدى ۋە شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ نەچچە ئون ئادەمنى باشلاپ بېرىپ تۇيغۇنلارغا زەربە بەردى. تۇيغۇنلار مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن لىيۇ گۇيغا ۋەننىيەن ناھىيىسىنىڭ ۋىكوندى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. تۇيغۇنلار كۈچىيىپ، چېگرىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى. لىيۇگۇي شىيەنجۇنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى بىر نەچچە قېتىم

مەغلۇپ قىلغاندى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن، تۇيغۇنلار بېسىپ كىرىشكە پېتىنالمايدىغان بولدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر»، 7 ـ تۇم، 2280 ـ بەت)

تۇيغۇنلار كېلىپ تەسلىم بولغاندا، ئوردا پادىشاھ جەمەتىنىڭ قىزى مەلىكە گۇاڭخۇانى تۇيغۇنغا ياتلىق قىلىپ، لىيۇ گۇينىڭ جىيەنى لىيۇ جيەنجىنى قوشۇمچە چەۋەندار مەھرەملىككە تەيىنلەپ، مەلىكىنى غەربىي يۇرتقا ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى. تۇرك قاغانى رامغان قۇدىلىششىنى تەلەپ قىلغاندا، مەلىكە يىچېڭنى تۇركلەرگە ئاپىرىپ قويۇشقا يەنە لىيۇ جيەنجىنى بۇيرۇدى. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىككى ئەلگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ، 2000 دىن ئارتۇق ئات ۋە باشقا نۇرغۇن سوۋغاتقا ئېرىشكەنىدى، ھەممىسىنى قوۋمىغا ئۈلەشتۇرۇپ بەردى، ئۆيىدە ئارتۇق بېساتى يوق ئىدى. سۇجۇ، شىجۇ③ ئايماقلىرىغا ئايماقبېگى بولۇپ ياخشى نەتىجە يارىتقانىدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى تەختكە ئولتۇرۇپ، ئۇنى يەنە كېڭەش بېگىلىككە تەيىنلىدى. رامغان قاغان سۇي سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن كېيىن، مالىلىرىنى دېڭشياڭ، مايى ئارىلىقىدا باقتى. پادىشاھ لىيۇ جيەنجىنى تۇركلەرگە «چېگرىدىن چىقىپ كەتسۇن» دېگەن بۇيرۇقنى جاكارلاشقا ئەۋەتتى ۋە ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ھەرەم ئاغىسى قىلىپ تەيىنلىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 7 ـ بەت، 2289 ـ بەت)

---

①شىيەنياڭ (阳威) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 1656 ـ بەت)

② خېچياۋ (河桥) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى خېنەن

ئۆلكىسى مېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامليرى قامۇسى»، 518 ـ بەت)

③ شىجۇ ئايمىقى (息州) — ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىشيەن ناھىيىسىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامليرى قامۇسى»، 701 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 66 ـ جىلد

ۋاڭ يۈك، لى چېلارنىڭ تەرجىمھالى

ۋېي پادىشاھى گۇڭدىنىڭ① 1 ـ يىلى (مىلادىيە 554 ـ يىلى) ۋاڭ يۈك② ئەل تەبرىكى جاۋگۇيغا ئەگىشىپ، جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغاچقا، شىنياڭ ۋىلايىتى گۇڭگى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى ھەم كۇخان دېگەن فامىلە ئىنئام قىلىندى. جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشتىكى تۆھپىكارلارنىڭ مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىنغاندا، ئۇنىڭغا يەنە يۇگگۇ ناھىيىسى گرافى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2320 ـ بەت)

جۇ پادىشاھى ۋۇدى③ زامانىدا، لى چې④ ۋەلىئەھدكە ئەگىشىپ غەربتە تۇيغۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئۇنىڭغا جۇچاڭ ناھىيىسى بارونى دېگەن نام ئىنئام قىلىندى.

ئىككىنچى يىلى، تۈركلەرنىڭ ئىشبارا قاغانى چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. سۇي پادىشاھى ۋېندى ۋېي بېگى ياڭ شۇاڭ⑤ نى باش قوماندان بولۇپ تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىش، لى چېنى دورغاپلىققا تەينىلەش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. ئۇلار بەيداۋغا كەلگەندە تۈركلەر بىلەن توقۇنۇشتى. ھەربىي يۈرۈشى باشبۇغى لى چۇڭ تۈركلەرگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش تەكلىپىنى بەردى. سانغۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇ تەكلىپنىڭ مۇمكىنچىلىكىدىن گۇمانلاندى. لى چېلا ئۇلارنى بۇ تەكلىپنى

ئورۇنداشقا دەۋەت قىلدى ھەمدە لى چۈك بىلەن بىرگە يۇرۇش قىلىشنى تەلەپ قىلدى، بۆكتۇرمە قويۇپ زەربە بېرىش ئارقىلىق تۇركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. ئىشبارا قاغان ئۇستىدىكى ئالتۇن ساۋۇتىنى سېلىپ تاشلاپ قاچتى. جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەچكە، لى چې ئالىي سانغۇنلۇققا ئۆستۇرۇلدى. ئىشبارا قاغان شۇنىڭدىن كېيىن سۇي سۇلالىسىگە بېقىندى. لى چې ئەندۇ ۋىلايىتى گۇڭى قىلىپ تەيىنلەندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2324 ـ بەت)

---

①ۋې پادىشاھى گۇڭدى（魏恭帝） — غەربىي ۋې سۇلالىسىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد پادىشاھى، ئىسمى يۇەن گو بولۇپ، پادىشاھ ۋېندى يۇەن باۋجۇنىڭ 4 ـ ئوغلى ئىدى. فېيدىنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 554 ـ يىلى) تەختكە چىقىپ ئۇچ يىلدىن كېيىن پادىشاھلىق ھوقۇقىنى جۇ سۇلالىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 182 — 183 ـ بەتلەر)

② ۋاڭ يۈك（王勇） — غەربىي ۋې سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى بولۇپ، جۇ پادىشاھى ۋېندى يۇۋېن تەينىڭ قول ئاستىدا كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2320 ـ، 2322 ـ بەتلەر)

③ جۇ پادىشاھى ۋۇدى（周武帝） — شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ 4 ـ ئەۋلاد پادىشاھى يۇۋېن يۈك. مىلادىيە 561 — 577 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 347 ـ، 372 ـ بەتلەر)

④ لى چې（李徹） — شىمالىي جۇ ۋە سۇي سۇلالىلىرىنىڭ ئەمەلدارى.

(مۇھەررىردىن)

⑤ ۋې بېگى ياڭ شۇاڭ（卫王爽） — سۇي پادىشاھى ۋېندى ياڭ جىيەننىڭ 4 ـ ئىنىسى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2454 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 67 ـ جىلد

لىن خۇشىنىڭ تەرجىمھالى

تۇيغۇنلار چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. لىن خۇشى ھەربىي يۇرۇشى دورىغا بولۇپ، باش قوماندان يۇەن شىيېگە ئەگىشىپ ئۇلارغا جازا يۇرۇشى قىلدى. جەڭلەردە تۆھپە يارىتىپ، ئالىي چارپانساتلىققا ئۆستۇرۇلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2352 ـ بەت)

ياڭ شيۇڭنىڭ تەرجىمھالى

سۇي پادىشاھى ۋېندى ئۆزى قوشۇن باشلاپ تۈيغۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ياڭ شيۇڭنى جاۋىخې ۋىلايىتىدىكى قوشۇنغا باشبۇغ قىلدى.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2370 ـ بەت)

خۇاڭفۇ شياۋشيې بەك نامرات ئىدى. ئۇ تەلىيىم ئوڭدىن كەلسە ئەجەپ ئەمەس دەپ، پادىشاھقا بىر مەكتۇپ يوللاپ مۇنداق دېدى: «ۋاڭ شىجى پالچىغا تەقدىرى ھەم كېيىنكى مەرتىۋىسى توغرىسىدا پال سالدۇرغاندا، پالچى پادىشاھ بولالايسىز دېگەنىكەن، ئۇ خوتۇنىغا سەن خانىش بولالايسەن دەپتۇ. ئۇ لياڭجۇغا بارماقچى بولغاندا، يېقىنلىرى ئۇنىڭغا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربى سەر خىل قوشۇن تۈرغۇزىدىغان جاي، ئۇ يەردە چوڭ ئىشلارنى پىلانلىغىلى بولىدۇ دېسە، ئۇ لياڭجۇ زېمىنى كەڭ، ئادەمى ئاز يەر، ئۇرۇش قىلغاندا ئۇنى تايانچ بازا قىلىشقا بولمايدۇ دەپتۇ.» بۇ مەكتۇپ بىلەن ۋاڭ شىجى ئوردىغا چاقىرتىپ كېلىنىپ، ئىشلىرى سۈرۈشتۇرۇلدى.
(شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2372 ـ بەت)

كېيىن، تۈركلەر سالامغا كەلگەندە، سۇي پادىشاھى ۋېندى ئۇلارغا: «سىلەر چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا چېن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بارلىقىنى ئاڭلىغانمۇ؟» دەپ سورىدى.

تۈركلەر: «ئاڭلىغان» دەپ جاۋاب بەردى. سۇي پادىشاھى ۋېندى قول ئاستىدىكىلەرگە تۈركلەرنى خەن چىننىڭ ئالدىغا باشلاپ بېرىشنى بۇيرۇدى. ئۇلار: «مانا بۇ چېن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھىنى تۇتۇپ ئەكەلگەن ئادەم» دېدى. خەن چىن تۈركلەرگە كۆزلىرىنى ئالايتىپ تىكىلدى. ئۇنىڭ ئەپتى قورقۇنچلۇق بولغاچقا، تۈركلەر قورقمىنىدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراشقا پېتىنالمىدى. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك سۆلىتى مانا مۇشۇنداق ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەن چىن ا شۇگۇاڭ① ناھىيىسى گۇڭى دەپ نام بېرىلىپ، 1000 تۇتۇننىڭ باج ـ سېلىقى بىلەن ئۆزىنى قامدايدىغان بولدى. ھەربىي يۈرۈشى باشبۇغى سۇپىتى بىلەن جىنچېڭدا تۇرۇپ، غۇزلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن قوغداندى. كېيىن لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغلىقىغا تەينىلەندى.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2376 ـ بەت)

تۈركلەر كۆپ قېتىم چېگرا رايونلارنى مالىمان قىلدى. پادىشاھ خەن چىننىڭ تاغىسى خەن خۇڭنى قەيسەر ئادەم دەپ قارىغاچقا، ئۇنى شوجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغلىقىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئەۋەتتى ھەم ئۇزۇنغا قالماي دەيجۇن ئايمىقى②نىڭ باشبۇغلىقىغا تەينىلىدى. رېنشۇ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 601 ـ يىلى) تۈركلەرنىڭ تاردۇش قاغانى چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. خەن خۇڭ يۈجۇ③ ئايماقبېگى لىيۇلۇڭ بىلەن بۇيۇك سانغۇن لى ياۋۇاڭنى باشلاپ ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇلار خېڭئەندە تۈركلەر بىلەن ئۇچراشتى. تۈركلەرنىڭ ئادەمى كۆپ بولغاچقا، تەڭ كېلەلمىدى. خەن خۇڭ جان تىكىپ ئېلىشقان بولسىمۇ، كۆپ يېرى يارىلانغاچقا، لەشكەرلەرنىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى. تۈركلەر قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭغا ئوق ياغدۇردى. خەن خۇڭ تۈركلەر بىلەن ياراشماقچى بولغاندەك ئەلپازدا بولغاچقا، تۈركلەر مۇھاسىرىنى بىر ئاز بوشاتتى، ئۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت

بىلىپ ئەمىر ـ لەشكەرلەرنى باشلاپ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقتى. ئادەملىرىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى ئۆلدى، تۇرکلەرنىڭمۇ يېرىمىنى ئۆلتۈردى. خەن خۇڭ بىلەن لى ياۋۇاڭ مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاندى. لىيۇ لۇڭ شۇ ۋەجىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى شىمالدىكى رايونلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ خېڭئەنگە كەلگەندە، دالىدىكى ئادەم سۆڭەكلىرىنى كۆرۈپ، ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىدىن سورىدى. ۋەزىر ـ ۋۇزرالار: «بۇ ئىلگىرى خەن خۇڭ تۇرکلەر بىلەن جەڭ قىلغان جاي» دەپ جاۋاب بەردى. پادىشاھنىڭ كۆڭلى غەش بولۇپ، سۆڭەكلەرنى يىغدۇرۇپ كۆمدۈردى. شىمالدىكى بەش ئايماقنىڭ راھىبلىرىنى يىغىپ، ئۆلگەنلەرنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ قىلىشنى بۇيرۇدى. خەن خۇڭنى لۇڭشى ۋالىيلىقىغا تەينىلىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2377 ـ بەت)

دايې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 607 ـ يىلى) خېروبىي سۇي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ شىمالنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ يۇلىنگە كەلدى ۋە نەچچە مىڭ كىشى ئولتۇرغىلى بولمىدىغان چوڭ چېدىرغا چۈشتى. سۇي پادىشاھى ياڭدى تۇرکلەرنىڭ رامغان قاغانىنى چاقىرتىپ كېلىپ زىياپەت بەردى. خېروبىي بۇنداق قىلىش راھەت ـ پاراغەتكە بېرىلىپ كەتكەنلىك دەپ قاراپ، گاۋ جيۇڭ، يۇۋېن چياڭ قاتارلىقلار بىلەن بۇ ئىش ئۈستىدە غۇلغۇلا قىلىشتى. بۇنى باشقىلار مەلۇم قىلغاچقا، خېروبىي قەتل قىلىنىدى. شۇ چاغدا ئۇ 64 ياشتا ئىدى. ئۇنىڭ خوتۇنى، پەرزەنتلىرى قۇل قىلىنىپ چېگرا جايلارغا سۈرگۈن قىلىنىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2387 ـ بەت)

① شۇگۇاڭ (寿光) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ

ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا. مىڭ دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 714 ـ بەت)

② دەيجۇ ئايماقى (代州) — مەركىزى گۇاڭۇ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشېەن ناھىيىسى)، دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ دەيشېەن، فەنجى، ۋۇتەي، يۈەنپىڭ ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 211 ـ بەت)

③ يۈجۇ ئايماقى (蔚州) — ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىڭچېۋ ناھىيىسىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقي يەر نامىلىرى قامۇسى»، 1194 ـ بەت)

شې دىجى، ياڭ جيەن، جاۋۇبنبياۋلارنىڭ تەرجىمھالى

غەربىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن شەرقىي ۋېي سۇلالىسى بىر-بىرىنى يېڭىشقا تىرىشتى. جورجانلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، چېگرا رايونلارغا كۆپ قېتىم بېسىپ كىرىپ، بالايىئاپەتكە ئايلاندى. ئوردىدا ئۇلار بىلەن ئالاقىلىشىش، قۇدىلىشىش مەسلىسى مۇزاكىرە قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، شې دىجى① جورجانلار بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئەۋەتىلدى. شې دىجى قەددى-قامەتلىك، گەپدان كىشى ئىدى. جورجانلارنىڭ سەردارى ئۇنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭغا ئىشەندى ۋە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چېگرا رايونلارنى قايتا بۇلىمىدى. جۇ پادىشاھى ۋېندى شې دىجىغا: «ئىلگىرى ۋېي جياڭنىڭ② رۇئلار بىلەن دوستانە ئالاقە قىلغانلىقى تارىخنامىلەردە مەدھىيىلەنگەن. ئەمما ئىككىئلارنى سىلىشتۇرساق، ئۇ ساڭا يەتمەيدۇ» دېدى ۋە ئۇنى گاۋيى③ ناھىيىسى گۇئى قىلدى. شې دىجىنىڭ مەنسىپى كۆپ قېتىم ئۆستۇرۇلۇپ باش چاپاۋۇل سانغۇن، ئوردا ئۇچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى، شىغاۋۇل بولدى. جورجانلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، تۇركلەر قۇدرەت تاپتى. ئۇلار جۇ سۇلالىسى بىلەن ياخشى ئۆتۈپلا قالماي، چى سۇلالىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەت قىلدى. جۇ پادىشاھى ۋېندى شې دىجىنى تۇركلەرگە نەسىھەت قىلىشقا ماڭدۇردى. تۇركلەر ئۇنىڭ

گەپىدىن تەسىرلىنىپ ھوشىنى تاپتى ـ دە، چى سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسىنى تۇتۇپ، جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتىپ بەردى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2394 ـ بەت)

داتۇڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 535 ـ يىلى) جورجانلار قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. جۇ پادىشاھى ۋېندى ياڭ جيەن④ بىلەن ياڭ كۇننى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئۇلار قۇدىلىشىش ئىشىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن، بەگلىككە ئۆستۈرۈلدى. ياڭ جيەن يەنە جورجانلارغا مال ـ مۈلۈك بېرىشكە ئەۋەتىلدى. ۋېي پادىشاھى ۋېندىنىڭ خانىشى يۈجيۇلۇ⑤ قازا قىلغاندىن كېيىن، جۇ پادىشاھى ۋېندى يانداشبەگ جاۋشىيەننى جورجانلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى يەنە تەلەپ قىلدى. جاۋ شىيەن شياجۇ ئايمىقىغا كەلگەندە، جورجانلارنىڭ ئالا كۆكۈللۈك قىلىپ شەرقىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشماقچى بولۇۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپلاندى. ئۇ شەرقىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسىنى تۇتۇپ قېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، بۇ ئىشقا پېتىنالماي قايتىپ كەلدى. شۇ سەۋەبتىن جۇ پادىشاھى ۋېندى ياڭ جيەننى ئەۋەتىپ، جورجانلارغا ئون جىڭ ئالتۇن، 300 توپ يىپەك رەخت ئىنئام قىلدى. ياڭ جيەن جورجانلار زېمىنىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ شاپائەتچىسىگە ئاسىلىق قىلغانلىقىنى، لەۋزىدىن يېنىۋالغانلىقىنى ئەيىپلىدى ھەمدە قۇدىلىشىش مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى. جورجانلار بۇنىڭدىن تەسىرلەندى ۋە قىلمىشىغا ئۆكۈندى ھەمدە ئەلچىسىنى ياڭ جيەنگە ئەگىشىپ ئوردىغا بېرىپ، پەرمانبەردار بولۇشقا ئەۋەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2395 ـ 2396 ـ بەتلەر)

داتۇڭ 16 ـ يىلى (مىلادىيە 550 ـ يىلى) قوشۇن شەرققە

جازا يۇرۇشى قىلدى. جۇ پادىشاھى ۋېندى جورجانلارنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، جورجانلارنى بەزلەش ئۈچۈن، ياڭ جيەننى يەنە بىر قېتىم ئۆلار بىلەن دوستانە ئۆتۈش مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلىشقا ئەۋەتتى. ياڭ جيەن باش چاپاۋۇل سانغۇن، ئوردا ئۈچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى، شىغاۋۇل قىلىپ ئۆستۈرۈلدى.

شياۋمىندى (يۇۋېن جۆ) جۇ سۇلالىسىگە پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، ياڭ جيەن باش تەپتىش بېگىلىككە تەينىلەندى ۋە ياۋگۇ گۇڭگى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى ھەمدە تۇركلەر بىلەن قۇدىلىشىش ئىشى ئۈچۈن ئەلچىلىككە ئەۋەتىلدى. تۇرك قاغانىنىڭ ئىنىسى دىتۇ قاغان ئاشنا قۇت شەرق تەرەپكە ئورۇنلاشقان بولۇپ، چى سۇلالىسى بىلەن باردى - كەلدى قىلىپ ئىناق ئۆتەتتى. ئۇ ئاكىسىغا ئەسلىدىكى نىكاھ توختىمىدىن يېنىۋېلىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلدى. ئۆلار پىلان تۈزۈپ، ياڭ جيەننى چى سۇلالىسىگە ئاپىرىپ بەرمەكچى بولدى. ياڭ جيەن ئۇلارنىڭ غەرىزىنى بىلگەندىن كېيىن، يىغلاپ تۇرۇپ ئۇلارنى قاتتىق ئەيىپلەپ مەردانىلىك بىلەن سۆزلىدى. تۇرك قاغانى خجالەت بولۇپ، بىر ھازادىن كېيىن: «مەندىن گۇمانلانمىسىڭىز، بىز بىرلىكتە چى سۇلالىسىنى تىنچىتىشقا بارايلى، ئۇنىڭدىن كېيىن مەن قۇدىلىشىشقا قىزىمنى ئەۋەتىپ بېرەي» دېدى. ياڭ جيەنگە ئاۋۋال جۇ سۇلالىسىگە قايتىپ ئەھۋالنى پادىشاھقا مەلۇم قىلىپ، ئاندىن چى سۇلالىسىگە جازا يۇرۇشى قىلىش بۇيرۇق قىلىندى. ئۇ بۇيرۇق بويىچە ئەلچىلىككە بېرىپ، ۋەزىپىنى ئادا قىلغاچقا، بۇيۇك سانغۇنلۇققا ئۆستۈرۈلدى. باۋدىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 564 - يىلى) تۇركلەرگە يەنە ئەلچى بولۇپ بېرىپ، مال - مۇلۇك بەردى. ياڭ جيەن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال ئەمىرلەشكەر، ئاندىن ئەمىرى زېمىن بولدى. چېن گۇڭچۇن

قاتارلىقلار بىلەن بىللە تۇرك ئېلىدە ياتلىق قىلىنىدىغان قىزنى كۆچۈرۈپ كەلدى ھەم نەئىەن گۇڭگى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى. تىەنخې 3 - يىلى (مىلادىيە 568 - يىلى) لياڭجۇ ئايماقبېگى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى. كېيىن كېسەل بىلەن قازا قىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2396 - بەت)

باۋدىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 562 - يىلى) ۋاڭ چىڭ⑥ تۇيغۇنلارغا ئەلچىلىككە بېرىپ، ئىككى تەرەپنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىنى ئايرىپ چىقتى ۋە يارىشىش ئىشىنى مۇزاكىرىلەشتى. تۇيغۇنلارنىڭ خانى قايىل بولۇپ شادلاندى ھەمدە يېقىنلىرىنى ۋاڭ چىڭ بىلەن بىرلىكتە بېرىپ، ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى.

دەسلەپتە تۇركلەر جۇ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشماقچى بولۇپ، تۇرك قاغانىنىڭ قىزىنى جۇ سۇلالىسى پادىشاھىغا خانىشلىققا بېرىشكە ماقۇل بولغانىدى. ئەمما چى سۇلالىسىدىكىلەر بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تۇركلەر بىلەن جۇ سۇلالىسىنىڭ بىرلىشىپ ئۆزىگە قارشى تۇرۇش ۋەزىيىتى شەكىللىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىدى. شۇڭا، ئۆلار تۇركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى ۋە ناھايىتى كۆپ مال - مۇلۇك ئەۋەتتى. تۇركلەر ئۆلاردىن كۆپ نەپ ئېلىشنى كۆزلەپ، ئۆلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى. ئوردىدا بۇ ئىش مۇزاكىرە قىلىنغاندا، ئوردىدىكىلەر: «بۇرۇن ۋېي سۇلالىسى جورجانلار بىلەن قۇدىلاشماقچى بولغاندا، چى سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى تۇپەيلىدىن جورجانلار ئۆزگىرىپ قالغانىدى، ئەمدىلىكتە تۇركلەرنىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيمىز. ئىككى ئەلنىڭ ياخشى ئۆتۈشى ئۈچۈن، ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقىلەشمەك كېرەك» دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن سول قول ئەلەمدار بەگ ۋاڭ چىڭ باش

ئەلچىلىككە، ياكى جيەن ئورۇنباسار ئەلچىلىككە تەيىنلەندى. شۇ يىلى، بىڭجۇنى تالىشىش جېڭى باشلاندى. ژاك چىك تۇرك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ، سۇي گۇڭى ياكى جۇك بىلەن تەييۇەنگە بېرىپ ئاندىن قايتتى. چى سۇلالىسىدىكىلەر جۇ پادىشاھىنىك كىچىك ئانىسى بىلەن چوك ئانىسىنى ئەكېلىپ قويۇشقا قوشۇلغاندىن كېيىن، ئوردا ئاندىن چى سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلماقچى ۋە يارىشماقچى بولدى. تۇركلەر بۇنىڭدىن ۋاقىپلانغاندىن كېيىن، ئۇلاردا يەنە گۇمان تۇغۇلدى. شۇنىك بىلەن، ژاك چىك ئۇلارغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈشكە ئەۋەتىلدى. تۇرك قاغانى تەسىرلەندى ۋە خۇشاللاندى. ئىككى تەرەپ خۇددى بۇرۇنقىدەك يارىشىپ قالدى.

باۋدىك 5 ـ يىلى (مىلادىيە 565 ـ يىلى) ژاك چىك يەنە يۇۋېن گۇي بىلەن بىللە تۇركلەرگە ئەلچىلىككە بېرىپ، تۇرك قاغانىنىك قىزىنى كۆچۈرۈپ كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ژاك چىك شىمال تەرەپتىكى مىللەتلەر ئارىسىدا تونۇلۇپ، ھەر يىلى ئۇ جايلارغا ئەلچىلىككە بېرىپ تۇردى. كېيىن يەنە تۇركلەر زېمىنىغا كەلگەندە تۇرك قاغانى كېسەل بىلەن ئۆلگەن ژاقىتقا توغرا كەلدى. تۇركلەر ئۇنىڭغا: «ئىلگىرى ئۆلۈم ـ يېتىم بولغان چاغدا ئېلىمىزگە كەلگەن ئەلچىلەر يۈزىنى پىچاق بىلەن تىلىپ ماتەم تۇتاتتى. ھازىر ئىككى ئەل قۇدىلاشتۇق، سىز شۇنداق قىلمىسىڭىز بولمايدۇ» دېدى. ژاك چىك ئۇلار بىلەن تاكاللىشىپ، ئۇلارنىك دېگىنىدەك قىلمىدى. تۇركلەر ئۇنىك چىك تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ مەجبۇرلاشقا جۇرئەت قىلالمىدى. جۇ پادىشاھى ۋۇدى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ ئۇنى ماختىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2397 ـ بەت)

تۇركلەرنىك رامغان قاغانى قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ ئۇنىك تەلىپىگە ماقۇل بولدى. جاۋ جۇڭچىك ⑦ قۇدىلىشىش تۇغقانلارنى ئايرىۋېتمىدىغان ئىش دەپ قارىغاچقا، بۇ

ئىشقا قارشى چىقتى. كەيخۇاك 19 ـ يىلى (مىلادىيە 599 ـ يىلى) رامغان قاغان قىيىن ئەھۋالدا قېلىپ، سۇي سۇلالىسىنىك ئەلچىسى جاكسۇن شېك بىلەن بىرلىكتە تۇڭخەن قورغىنىغا⑧ قېچىپ كەلدى. جاك جۇڭچىك مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ رامغان قاغانىغا ياردەمگە كەلگەچكە، تاردۇش قاغان ھۇجۇم قىلىپ كېلىشكە پېتىنالمىدى. تاردۇش رامغانىنىك قوۋمىدىكىلەرنى ئۆز يېنىغا تارتىشقا مەخپىي ئادەم ئەۋەتتى. شۇنىك بىلەن ئىككى تۇمەن تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم ئالداپ كېلىندى. شۇ يىلى تاردۇشقا زەربە بېرىش ئۈچۈن رامغان سۇي سۇلالىسىنىك قوماندانى گاۋجۇڭغا ئەگىشىپ بەيداۋغا باردى. جاۋ جۇڭچىك قوشۇنى تۇرشاۋۇل بولدى. ئۇلار زۇلى تېغىغا بارغاندا، تۇركلەر بىلەن توقۇنۇشتى. يەتتە كۈن جەك قىلىپ تۇركلەرنى بېت ـ چېت قىلدى، چىفۇ كۆلىگىچە ⑨ قوغلاپ باردى ۋە ئەھۋالنى رامغانغا مەلۇم قىلدى. تۇركلەر بارلىق ئادەمىنى قوزغاپ جەڭگە كەلدى. جاۋ جۇڭچىك چاسا سەپ تۈزۈپ، تۆت تەرەپتىن تاقابىل تۇردى. بەش كۈن ئۆتكەندە گاۋ جۇك قوشۇن باشلاپ كېلىپ بىرلىكتە زەربە بەرگەندىن كېيىن تۇركلەر مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ئۇلار تۇركلەرنى قوغلاپ بەيداۋدىن ئۆتتى، چىنشەن تېغىدىن ھالقىپ 700 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈردى. شۇ چاغدا تۇركلەردىن 10 مىك تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم ئەل بولدى. پادىشاھ جاۋ جۇڭچىڭغا ئۇلارنى خېڭئەنگە ئورۇنلاشتۇرۇشنى بۇيرۇدى. ئۇ تۆھپە ياراتقانلىقى ئۈچۈن ئەركان سانغۇن قىلىپ ئۆستۇرۇلدى. ئوردا تاردۇش قاغانىنىك رامغان قاغانغا يوشۇرۇن زەربە بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، جاۋ جۇڭچىڭنى ئىككى تۇمەن لەشكەر بىلەن ئۇنىڭدىن مۇداپىئەلىنىشكە ئەۋەتتى. دەيجۇ ئايمىقىنىك باشبۇغىسى خەن خۇك، يۈكاك گۇڭى لى ياۋژاك، يوجۇ ئايماقبېگى لىيۇلۇك قاتارلىقلار بىر تۇمەن ئاتلىق ھەم پىيادە لەشكەرنى باشلاپ

خېڭئەننى ساقلىدى. تاردۇش قاغان بېسىپ كىرگەندە، خەن خۇك باشچىلىقىدىكى قوشۇن قاتتىق مەغلۇپ بولدى. جاۋ جۇڭچىڭ لېنىڭ قورغىنىدا لەشكەر بۆكتۈرۈپ تاردۇش قاغانغا زەربە بېرىپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى.

ئىككىنچى يىلى، جاۋ جۇڭچىڭ رامغان قاغانىنى ئۇرۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، جىنخې⑩، دېڭشياڭ شەھەرلىرىنى بىنا قىلىشقا ھەيدەكچىلىك قىلدى. بۇ چاغدا بەزىلەر پادىشاھقا جاۋ جۇڭچىڭ رەھىمسىزلىك ۋە ئالدىراڭغۇلۇق قىلدى، دېدى. پادىشاھ تەپتىش بېگى ۋاڭ بېينى ئۇنىڭ گۇناھىنى تەكشۈرۈشكە بۇيرۇدى. نەتىجىدە ئۇ گۇناھكار بولۇپ چىقتى. پادىشاھ ئۇنىڭ ئىلگىرىكى تۆھپىلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ گۇناھىغا جازا ھۆكۈم قىلمىدى ھەمدە ئۇنى بەزلەپ: «مەن بىلمەن، سەن پاك، دۇرۇس ئادەم، شۇڭا تۆۋەندىكىلەر ساڭا ئۆچ» دېدى ۋە ئۇنىڭغا 500 توپ يىپەك رەخت ئىنئام قىلدى. جاۋ جۇڭچىڭ بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ تەپتارتمايدىغان بولۇپ كەتكەچكە، كېيىن ئەمىلى ئېلىپ تاشلاندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2401 ـ بەت)

جاۋ ۋېنبياۋ⑪ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانىغۇنىي بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئوردا ئۈچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولىدىغان بولدى. ئۇ شۇگو گۇڭىي يۇۋېن گۇيغا ئەگىشىپ تۈرك ئېلىگە خانىشنى كۆچۈرۈشكە بېرىپ، خانىشنى كۆچۈرۈش قائىدە ـ يوسۇنىغا باشچىلىق قىلدى. ئۇنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ قوللانغان تەدبىرلىرىنىڭ ھەممىسى مۇراسىم قائىدىسىگە ئۇيغۇن ئىدى. خانىش چېگىرىدىن كىرىدىغان چاغدا، تۈركلەر «ئات ئورۇق» دەپ ئاستا مېڭىشقا باشلىدى. جاۋ ۋېنبياۋ تۈركلەرنىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، تۈركلەرنىڭ ئەلچىسى لومىيانغا: «خانىش يولغا چىققىلى خېلى ۋاقىت بولدى.

يولدا قۇملۇقتىن ئۆتكەچكە، ئادەم ۋە ئاتلار بەك ھالسىرىدى. ئەمما شەرق تەرەپتىكى چى سۇلالىسى ھەر ۋاقىت پۈرسەت كۈتۈپ يۇرىدۇ، تۇيغۇنلارىدىمۇ ئۆزگىرىش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ھازىر سىز قاغاننىڭ ئەتىۋارلىق قىزىنى ئېلىپ پادىشاھ بىلەن قۇدىلاشقىلى كېتىۋاتىسىز، ئازراقمۇ مۇداپىئە تەدبىرى بولماسلىق ئەمەلدارلار قىلىشقا تېگىشلىك ئىشمۇ؟» دەپ مەسلىھەت سالدى. لومىيان بۇ پىكىرنى توغرا دەپ قاراپ، مېڭىش سۈرئىتىنى تېزلەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىر نەچچە كۈندىلا گەنجۇغا يېتىپ باردى. جاۋ ۋېنبياۋ خانىشنى كۆچۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەچكە، بويىڭ ناھىيىسى گرافى بولدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2405 ـ بەت)

---

① شې دېجى（厍狄峙）— شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. دەسلەپ گاۋياڭ ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى، كېيىن ھۆددەيچى، ئەنفېڭ ئايمىقى گۇڭلى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2394 — 2395 ـ بەتلەر)

② ۋېي جياڭ（魏绛）— چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى.

(مۇھەررىردىن)

③ گاۋ يى（高邑）— قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى بوشياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«بىر تومۇق «سىخېي»»، 2204 ـ بەت)

④ ياڭ جيەن（杨荐）— شىمالىي جۇ سۇلالىسىدە بۇيۇك چاپاۋۇل سانغۇن، نەنئەن ئايمىقى گۇڭلى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2395 — 2396 ـ بەتلەر)

⑤ خانىش يۈجيۈلۇ (郁久闾皇后) — غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋېندى يۈەن باۋجۇنىڭ خانىشى، جورجان خانى ئاناغاينىڭ چوڭ قىزى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 507 ـ بەت)

⑥ژاڭ چىڭ (王庆) — شىمالىي جۇ سۇلالىسىدە لەشكىرىي پىرقىنىڭ كېڭەش بېگى، ئايماقبېگى، بۇيۇك سانغۇن بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2397 — 2398 ـ بەتلەر)

⑦ جاۋ جۇڭچىڭ (赵仲卿) — شىمالىي جۇ سۇلالىسىدە بۇيۇك سانغۇن، ناھىيە گۇڭى بولغان. سۇي پادىشاھى ۋېندى ياڭ جيەن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن خېبېي ئايمىقى گۇڭى، شجۇ ئايمىقى بېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2400 — 2401 ـ بەتلەر)

⑧ تۇڭخەن قورغىنى (通汉镇) — مەزكۇر كىتابنىڭ 22 ـ جىلدىدا فۇيۈەن قورغىنى دەپ يېزىلغان. ئورنى نامەلۇم.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 821 ـ بەت)

⑨چىفۇكۆلى (乞伏泊) — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى چاخار ئوڭ قانات ئالدى خوشۇننىڭ شىمالىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 4 ـ كىتاب، 47 ـ بەت)

⑩ جىنخې (金河) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى كۆكخوت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» ، 542 ـ بەت)

⑪ جاۋ ۋېنبياۋ (赵文表) — شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. شۇگو گۇڭى يۈۋېن گۇينىڭ مەھكىمىسىدە دورغاپ بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2405 — 2406 ـ بەتلەر)

خەن باۋنىڭ تەرجىمھالى

خەن باۋ① تۈتۈقلۇققا ۋە غەربىي لياڭجۇنىڭ ئايماق بېگىلىككە تەيىنلەندى. چاڭ غۇزلار②نىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە نامرات ـ ئاجىزلار كەمسىتىلەتتى، بايۇەچچىلەر قەدىرلىنەتتى. بايۇەچچىلەر پۇقرالارغا قۇل قاتاردا مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنى ئېزەتتى. شۇڭا كەمبەغەللەر كۈنسېرى نامراتلاشتى، بايۇەچچىلەر تېخىمۇ بېيىدى. خەن باۋ كەمبەغەللەردىن لەشكەر ئېلىپ ئائىلىسىدىكىلەرگە ئېتىبار بەردى. ئۇلارنى ئالۋاڭ ـ سېلىق، ھاشاردىن كەچۈرۈم قىلدى ھەمدە بايلاردىن مال ـ مۈلۈك يىغىپ نامراتلارغا ياردەم قىلدى. ھەر قېتىم غەربىي يۇرت سودىگەرلىرى كەلگەندە، ئالدى بىلەن نامراتلارنى ئۇلار بىلەن سودا ـ سېتىق قىلدۇردى. بۇنىڭ بىلەن نامراتلار بىلەن بايلارنىڭ پەرقى بارا ـ بارا ئازىيىپ نوپۇس كۆپەيدى، تۇرمۇش ياخشىلاندى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 8 ـ تۇم، 2416 ـ بەت)

جاھان بىرلىككە كېلىپ، ئەتراپتىكى مىللەتلەر بەيئەت قىلدى. لىيۇ شىڭبىن③ تاڭغۇت چاڭلار ④ چېگرىغا ئەڭ يېقىن بولسىمۇ، ئەڭ كېيىن بەيئەت قىلدى دەپ قارىغاچقا، سۇي پادىشاھى ۋېندىغا تاڭغۇت چاڭ ئەلچىسى ئۇستىدىن ئەرز قىلىپ: «ئاڭلىسام جەنۇبتىكى قوۋملار چېرىكچى بەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇپتۇ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىنىڭ ھەيۋىسىگە ھۆرمەت

قىپتۇ. ئۇلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا غەربىي چاڭلار خۇددى چلشقان ۋە ئىتقا ئوخشاش ئوغرىلىق قىلىدۇ. ئاتىسى ئاتىدەك، بالىسى بالىدەك ئىش قىلىمايدۇ، پادىشاھقا ھۆرمەت قىلمايدۇ، ۋەزىرلىرىنىڭمۇ نوپۇزى بولمايدۇ. ئۇلار باشقا قوۋملارغا ئوخشىمايدىغان ئەڭ پەسلەردۇر. ئۇلار ئوردىنىڭ ھال ـ ئەھۋال سورىغانلىقىغا تەشەككۇر ئېيتمايدۇ، شەپقىتىنى قەدىرلىمەيدۇ، تۇلكىگە ئوخشاش مەككار كېلىدۇ. شۇڭا، ئەمدىلەتىن ئوردىغا بەيئەت قىلدى. ئۇلارنىڭ ئەلچىسى يېقىندا ئوردىغا كېلىدۇ. ئۇنى مەھكىمىنىڭ قانۇن ـ نىزامى بويىچە سوراققا تارتىشنى سورايمەن» دەپ مەكتۇپ سۇندى. پادىشاھ ئۇنىڭ مەپكۇرىسى باشقىلارنىڭكىگە ئوخشىمايدىكەن، دەپ قارىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2440 ـ بەت)

---

①خەن باۋ (韩褒) — شىمالىي جۇ سۇلالىسىدە مۇھىم ئەمەلدار بولغان، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇچ پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن، ئاخىرى مەرتىۋىسى تۆرتىلىككە كۆتۈرۈلگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2415 — 2417 ـ بەتلەر)

② چاڭ غۇزلار (羌胡) — خەن دەۋرىدە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى ۋە غەربىي جەنۇبىدا ماكانلاشقان. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە غەربىي شىمالدىكى چياڭلارنىڭ داڭچاڭ، دېڭجى قاتارلىق قەبىلىلىرى بولغان.

(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 570 ـ بەت)

③ لىيۇ شۈبېن (刘行本) — دەسلەپتە جۇ سۇلالىسىگە خىزمەت قىلغان. ياڭ جيەن پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، كېڭەش بېگى، تەكشۈرگۈچى ھۆدەپچى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2339 ـ، 2441 ـ بەتلەر)

④ تاۋغىت چياڭلار (党项羌) — چياڭلارنىڭ كېيىنرەك تەرەققىي تاپقان بىر تارمىقى. ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدا چىيارۇچىلىق قىلىپ ياشىغان.

(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 905 ـ بەت)

سۇي خاندانى بەگلىرى تەزكىرىسى

ياڭ زىچۇڭ① سۇي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ، فېنياڭ قەسىرىگە② باردى. ياڭ زىچۇڭ تۇركىلەرنىڭ چوقۇم ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ، پايتەختكە③ قايتىپ كېتىشنى كۆپ قېتىم ئۆتۈنگەن بولسىمۇ، پادىشاھ ئۇنىمىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي سۇي پادىشاھىنى ياڭدى يەنمېندا قورشاۋدا قالدى. تۇركىلەر چېكىنىدۇرۇلگەندىن كېيىن، پادىشاھ ئاچچىقلاپ: «ياڭ زىچۇڭ دېگەن توخۇ يۇرەك ئەھۋالنى ئۇقماي تۇرۇپ، پايتەختكە بالدۇرراق قايتىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، لەشكەرلەرنىڭ ئىرادىسىنى تەۋرىتىپ قويدى. ماڭا ۋەزىر بولالمىغۇدەك» دېدى. ياڭ زىچۇڭ كېتىپ لىشى④نىڭ ۋالىيسى بولغاندىن كېيىن، قابىلىيىتىگە تايىنىپ نام ـ ئاتاق قازاندى. شۇنىڭدىن كېيىن تۇركىلەر چېگرا رايونلارغا كۆپ قېتىم بېسىپ كىردى. غۇزلاردىن لىيۇلىيۇئەر يەنە ئادەم باشلاپ كېلىپ، لىشى ۋىلايىتىنى بۇلىدى. ياڭ زىچۇڭ پادىشاھقا مەكتۇپ سۇنۇپ، تۇركىلەرنىڭ چېگرىغا بېسىپ كىرىشىنى توسۇش ئۈچۈن لەشكەر ئەۋەتىپ ۋىلايەتنى قوغداشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ يەنە ئاچچىقلىنىپ، ياڭ زىچۇڭنى لەشكەر باشلاپ سەددىچىننى چارلاپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ياڭ زىچۇڭ يۇز نەچچە چاقىرىم يۈرۈپ، ئەتراپتا يول يوق بولغاچقا، نائىلاج قايتىپ كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2457 ـ بەت)

كەيخۇاڭ 19 ـ يىلى (مىلادىيە 599 ـ يىلى) تۈركلەر چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. ياڭ لياڭ ھەربىي يۈرۈشى قوماندانى تۈرۈقلۇق ئالدىنقى سەپكە بارمىدى. شۇنداقتىمۇ سۇي پادىشاھى ۋېندى يەنىلا ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى ئەتىۋارلىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2471 ـ بەت)

ياڭ جيەننىڭ ئوغلى ياڭ مىن شياۋ خانىش⑤ بىلەن تۈركلەر زېمىنىغا قېچىپ باردى. چۇلۇق قاغان ئۇنى سۇي بېگى دەپ ئاتىدى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەردىن شىمالدىكى مىللەتلەر زېمىنىغا بارغانلارنى قەبىلە قىلىپ سۇي بېگى ياڭ مىنغا قاراتتى ۋە دېڭشياڭ شەھىرىگە ئورۇنلاشتۇردى. تۈركلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇلار قايتۇرۇلدى. جېنگۇەن يىللىرى (مىلادىيە 627 — 649 ـ يىللىرى) دا ياڭ مىننىڭ مەنسىپى ئۆسۈپ پادىشاھنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى باشقۇرغۇچى بەگ بولدى. يۇڭخۇي يىللىرى (مىلادىيە 650 — 655 ـ يىللىرى) نىڭ دەسلىپىدە ئالەمدىن ئۆتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2481 ـ بەت)

---

①ياڭ زىچۇڭ (杨子崇) — سۇي پادىشاھى ۋېندى ياڭ جيەننىڭ تاغىسى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2457 ـ بەت)

②فېنياڭ قەسىرى (汾阳宫) — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى جىڭلې ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 160 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«جۇڭگو يەر نامىلىرى قامۇسى»، 397 ـ بەت)

③سۇي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرى ئىدى.

(مۇھەررىردىن)

④لىشى (离石) — قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى لۇلياڭ تېغىنىڭ غەربىدە ئىدى.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 354 ـ بەت)

⑤شياۋ خانىش (萧后) — سۇي سۇلالىسىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد پادىشاھى ياڭدى ياڭ گۇاڭنىڭ خانىشى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 535 — 537 ـ بەتلەر)

يۇەن شيې، شى ۋەنسۇيلەرنىڭ تەرجىمھالى

تۇيغۇنلارنىڭ سەركەردىسى دىڭچېڭ بېگى جۇلپان لەشكەر تارتىپ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تاڭغىتلار بىلەن بىرلەشتى. يۇەن شيې قوشۇن باشلاپ شەنجۇدىن ئۇدۇل كۆكنۇرغا يول ئالدى ۋە تۇيغۇنلار قايتىپ كېلىۋاتقان چاغدا، بۆكتۇرمىدە تۇرۇپ زەربە بەردى. ئۇلار فېڭلى① تېغىدا توقۇنۇشتى. يۇەن شيې ئۇلارنى چېكىنىدۇرۇپ، تۇيغۇنلارنىڭ شاھزادىسى كۆبە خاننىمۇ مەغلۇپ قىلدى. تۇيغۇنلارنىڭ داڭلىق خانلىرىدىن 17 كىشى، بەگ ـ تارخانلىرىدىن13 كىشى قول ئاستىدىكىلەر بىلەن كېلىپ ئەل بولدى.

كەيخۇاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 582 ـ يىلى) تۇركلەرنىڭ ئىشبارا قاغانى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى يابغۇ ھەمدە پانا قاغانلار جەنۇبقا بېسىپ كىردى. سۇي پادىشاھى ۋېندى داشى چاڭرۇنى قوشۇنغا باشبۇغ بولۇپ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىشقا بۇيرۇدى. جۇپەندە تۇركلەر بىلەن توقۇنۇشتى. تۇركلەرنىڭ ئادەمى كۆپ بولغاچقا، داشى چاڭرۇ تاقابىل تۇرالمايتتى. شۇڭا، قوشۇندىكىلەر قورقۇنچقا چۈشتى. داشى چاڭرۇ مەردانىلىك كۆرسەتتى. قوشۇن تۇركلەرنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا بىر دەم چېچىلىپ، بىر دەم يىغىلاتتى. بىر ياقتىن جەڭ قىلىپ، بىر ياقتىن چېكىنەتتى. ئۇياق ـ بۇياققا يۇرۇپ ئۇچ كۈن جەڭ قىلىپ، قورال ـ ياراغلار كاردىن چىقتى. لەشكەرلەر قۇرۇق قول جەڭ قىلىپ، قولىنىڭ تېرە ـ ئەتلىرى تىتىلىپ ئۈستىخانلىرى كۆرۈنۈپ قالسىمۇ قىلچە

بوشاشماي تۇركلەرنىڭ بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ياردار قىلدى. بۇ چاغدا، تۇرك لەشكەرلىرىنىڭ روھى چۈشۈپ كەتكەچكە، جەڭدىن چېكىنىپ چىقتى. داشى چاڭرۇنىڭ بەش يېرى يارىلاندى، ئىككى يېرىنى ئوق تېشىپ ئۆتتى. ھەر ئون لەشكىرىنىڭ سەككىز ـ توققۇزى ئۆلدى. تۇركلەر ئەسلىدە چىنجۇن، لۇڭشى ۋىلايەتلىرىنى بۇلىماقچى ئىدى. داشى چاڭرۇنىڭ لەشكەرلىرى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ غەربىزى ئىشقا ئاشمىدى. 2 ـ كۈنى، جەڭگاھتا جەسەتلەر كۆيدۈرۈلدى. كىشىلەر يىغا ـ زار قىلىشىپ، ئاندىن قايتىپ كېتىشتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2521 ـ بەت)

شۇ يىلى (مىلادىيە 586 ـ يىلى) تۇيغۇنلار لياڭجۇغا بېسىپ كىردى. خېلۇزنىڭەن② ھەربىي يۇرۇشى باشبۇغى بولۇپ، ئالىي دۆلەت ئەركانى يۇەن شيېگە ئەگىشىپ تۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. جەڭدە كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى تارتۇقلاش يارلىقى چۈشۈرۈلدى ھەمدە لياڭجۇنى ساقلاش بۇيرۇق قىلىندى. شۇ يىلى تۇركلەر لەنجۇغا بېسىپ كىردى. خېلۇزنىڭەن ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قۇرۇق تاغقا بېرىپ، تۇركلەر بىلەن سوقۇشتى. تۇركلەرنىڭ ئادىمى كۆپ، قوشۇنى قۇدرەتلىك بولغاچقا، خېلۇزنىڭەن خەتەرلىك تاغ ـ دەريالارنى تاللاپ بارگاھ قۇرۇپ جەڭگە ھازىرلاندى. تۇركلەر ئۇدا نەچچە كۈن سۈ تاپالمىغاچقا، لەشكەر ۋە ئاتلىرى ھالسىراپ كەتتى. خېلۇزنىڭەن دەل شۇ پەيتتە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، تۇركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا تەينىلەندى ۋە يېڭى قوشۇننىڭ ئورۇنباسار تەپتىشلىكىگە يۆتكەلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، تەمىرات مەھكىمىسىنىڭ دۇئانبېگى بولدى. شۇ يىلى تۇركلەر يەنە چېگرىغا بېسىپ كىردى. خېلۇزنىڭەن ھەربىي يۇرۇشى باشبۇغى بولۇپ، دۇرۇڭدىڭغا ئەگىشىپ، تۇركلەرگە

ھۇجۇم قىلدى. خېلۇزنىگەن باشقا يول بىلەن تۇركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى يارلىق چۈشۈپ ھال سوراش ۋە رىغبەتلەندۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتتى. خېلۇزنىگەن ئوردىغا بېرىپ، پادىشاھنىڭ مۇبارەك دىدارىنى كۆرۈشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ ئۇنىڭغا ئۆتەكلەرنىڭ ئاتلىرىنى مىنىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. تۇيغۇنلار يەنە چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. خېلۇزنىگەنگە جازا يۈرۈشى قىلىش بۇيرۇقى چۈشۈرۈلدى. ئۇ تۇيغۇنلار ئېلىنگە كىرىپ تالان ـ تاراج قىلىپ، 20 كۈندىن كېيىن قايتىپ كەلدى.

لۇڭشى ۋىلايىتى كۆپ قېتىم ھۇجۇمغا ئۇچراپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغاچقا، سۇي پادىشاھى ۋېندى بۇ رايوندىن بەك ئەنسىرەيتتى. ئۇ يەرلەرنىڭ يوسۇنى بويىچە كەنت ـ قىشلاقلاردا قورغان ياساپ قوغدىنىش يولغا قويۇلمىغانىدى. پادىشاھ خېلۇزنىگەنگە كۈتۈلمىگەن ۋەقەنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇ يەرگە ئادەم باشلاپ بېرىپ قورغان ياساش، تېرىقچىلىق قىلىپ ئاشلىق جۇغلاشنى بۇيرۇدى. خېلۇزنىگەن مەكتۇپ سۇنۇپ: «ئۇ يەردىكى تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان جايلارنى تەكشۈرسەك، جاپا جىق، ھوسۇلى ئاز ئىكەن. لۇڭشىنىڭ ئاھالىلىرى چارۋىچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىپ كەلگەن، ناۋادا ئۇلارنى يېغىپ بوز يەر ئاچتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلدۇرساق ئەمىنلىك بولماي قالارمىكىن. ئۇ يەرگە قوشۇن ئەۋەتىپ قوشۇنلارنى بېرلەشتۈرۈپ ساقلىساق، تۇرلار ئارقىلىق ئالاقە قىلىشىپ تۇرساق، ئادەملەر تارقاق ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ ھېچقانداق چاتاق چىقمايدۇ» دېدى. پادىشاھ ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلدى.

پادىشاھ خېلۇزنىگەن چېگرا مۇداپىئەسىگە دائىر ئىشلارنى پىششىق بىلىدۇ دەپ قاراپ، ئۇنى يۈگۈەن ئۆتكىلىنىڭ③ باشبۇغى قىلدى، شۇنداقلا يۇنجۇ ئايماقبېگى قىلىپ ئۆستۈردى. بۇنىڭدىن تۇركلەر سارايىسىمگە چۈشتى. كېيىنكى بىر قانچە يىل

ئىچىدە تۇركلەردىن يۈغلۇق ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى ئۆتۈندى ھەمدە قوي ۋە ئاتلارنى تارتۇق قىلدى. خېلۇزنىگەن ھەربىي يۇرۇشى باشبۇغى بولۇپ، غەربىي شىمالىي يول بىلەن ئۇنى كۈتۈۋېلىشقا باردى. قايتىپ كەلگەندە يۇنجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغىلىققا تەينىلەندى. تۇركلەر ئولپان قىلىپ تاپشۇرغان 100 ئات، 1000 قويمۇ ئۇنىڭغا ئىنئام قىلىندى. پادىشاھ مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «سىز شىمالىنىڭ دەرۋازىسىنى ساقلىغاندىن بۇيان ئۇرۇش ـ نىزا بولمىدى، شۇڭا تۇركلەر ئولپان تاپشۇرغان نەرسىلەرنى سىزگە ئىنئام قىلدىم» دېدى. خېلۇزنىگەن ئاننىسى قازا قىلغاندا، ماتەم تۇتۇش مۇناسىۋىتى بىلەن خىزمىتىدىن ئايرىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2522 ـ بەت)

كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە ئۇلۇغ سانغۇن ئېرچۈشۇن ئاسىيلىق قىلىشقا ئۇرۇنغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى. شى ۋەنسۇينىڭ بۇ ئىشقا سەل چېتىنىشلىقى بولغاچقا، مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ، مۇھاپىزەتچى لەشكەر بولۇشقا دۇنخۇاڭغا ئەۋەتىلدى. ئۇ تۇرغان جايدىكى قاراۋۇلخانىنىڭ سەردارى كارامەت باتۇر كىشى ئىدى. ئۇ دائىم ئۆزى يالغۇز ئات چاپتۇرۇپ تۇركلەر ئارىسىغا باراتتى ۋە ناھايىتى كۆپ ئولجا ئېلىپ قايتىپ كېلەتتى. تۇركلەر ئۇنى توسىيالمايتتى. بۇ كىشى ناھايىتى تەكەببۇر بولۇپ، شى ۋەنسۇينى كۆپ قېتىم تىللاپ ھاقارەتلىدى. شى ۋەنسۇي ئۇنىڭدىن نارازى بولۇپ: «مەنمۇ جانباز» دېدى. قاراۋۇلخانىنىڭ سەردارى شى ۋەنسۇينى ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىپ ېقىشقا بۇيرۇدى ۋە كۆلۈپ تۇرۇپ: «كارغا كەلسەڭ ئاندىن قايىلمەن» دېدى. شى ۋەنسۇي ئات ۋە ئوقيا ئېلىپ، تۇركلەر ئارىسىغا بۆسۈپ كىرىپ، نۇرغۇن چارۋا ئولجا ئېلىپ كەلدى. قاراۋۇلخانا سەردارى شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىشقا باشلىدى ھەمدە دائىم ئۇنىڭ بىلەن بىللە

ھەربىرىدە قىلدى. ھەر قېتىم تۇركلەر زېمىنىغا نەچچە يۈز چاقىرىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، شىمالدىكى مىللەتلەر ئارىسىدا داڭ چىقاردى. ئالىي دۆلەت ئەركانى دۇرۇشدىكى تۇركلەرگە ھۇجۇمغا ئاتلانغاندا، شى ۋەنسۇي لەشكەرگاھىنىڭ دەرۋازىسىغا بېرىپ، جەڭگە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى. دۇرۇشدىكى ئۇنىڭ نامىنى كۆپ ئاڭلىغان بولغاچقا، ئۇنى كۆرۈپ ناھايىتى شادلاندى. شۇنىڭ بىلەن تۇركلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ: «ئىككى تەرەپ بىردىن پالۋان چىقىرىپ يېڭىش - يېڭىلىشىنى بەلگىلەيلى» دېدى. تۇركلەر بۇ پىكىرگە قوشۇلۇپ، بىر چەۋەندازنى جەڭگە چىقاردى. دۇرۇشدىكى ئۇنىڭغا قارشى شى ۋەنسۇينى چىقاردى. شى ۋەنسۇي ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ ھېلىقى كىشىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. تۇركلەر ئالاقزادە بولۇپ لەشكەرلىرىنى باشلاپ قايتىپ كەتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2524 - بەت)

كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، تۇركلەرنىڭ تاردۇش قاغانى چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. سۇي پادىشاھى ۋېندى جىن بېگى ياڭ گۇاڭ بىلەن لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغى ياڭ سۇغا لىڭۋۇدىكى يول بىلەن، خەن بېگى ياڭ لياڭ بىلەن شى ۋەنسۇيگە مايبدىكى يول بىلەن ئاتلىنىشقا بۇيرۇق بەردى. شى ۋەنسۇي دۆلەت ئەركانى جاڭ دېڭخې، بۇيۇك سانغۇن لى ياۋڤاڭ، ياڭ يىچېن قاتارلىقلارنى باشلاپ چېگرىدىن ئاتلىنىپ، داجىن تېغىغا بېرىپ تۇركلەر بىلەن توقۇنۇشتى. تاردۇش قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ: «سۇي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى كىم؟» دەپ سورىدى. چارلىغۇچى چەۋەندازلار: «شى ۋەنسۇي» دەپ جاۋاب بەردى. تۇركلەر يەنە: «ئۇ دۇنخۇاڭ قاراۋۇلخانىسىدىكى لەشكەر ئەمەسمىدى؟» دەپ سورىدى. چارلىغۇچى چەۋەندازلار: «شۇنداق» دەپ جاۋاب قايتۇردى. تاردۇش بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قوشۇننى قايتۇرۇپ كەتتى. شى ۋەنسۇي ئۇنى قوغلاپ

يۈز نەچچە چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن يېتىشۋېلىپ، ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى ۋە يەڭدى. شى ۋەنسۇي يەنە شىمالدىكى قۇملۇقتا نەچچە يۈز چاقىرىم يول يۈرۈپ، تۇركلەر قېچىپ كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2525 - بەت)

تۇركلەر يۇنجۇ ئايمىقىغا بېسىپ كىردى. سۇي پادىشاھى ۋېندى ياڭ سۇنى ئۇلارغا زەربە بېرىپ قوغلۇتىشكە بۇيرۇدى. تۇركلەرنىڭ چېگرىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ئەنسىرەپ دۇيەننى④ يەنە يۇنجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغىلىقىغا تەينىلىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2529 - بەت)

كېيىن، خې خۇڭ⑤ سىجۇنىڭ ئايماق بېگىلىككە تەينىلەندى. ئەينى ۋاقىتتا، تۇركلەر چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىرگەنىدى. خې خۇڭغا شىمالىي يولدىكى قوشۇنغا باشبۇغ بولۇپ تۇركلەرنى قوغلۇتىتىش بۇيرۇق قىلىنىدى. ئۇ تۇركلەرگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، قۇملۇققا بارغاندىن كېيىن قايتىپ كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2533 - بەت)

كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە، گاۋباۋنىڭ⑥ يەنە تۇركلەرنى باشلاپ بېيپىڭغا⑦ قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سۇي پادىشاھى ۋېندى يىن شۇنى ئۇنىڭغا قارشى يۇرۇشى قىلىشقا بۇيرۇدى. گاۋباۋنىڭ شەھەرنى تاشلاپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قېچىپ كەتكەچكە، خۇاڭلۇڭ قاتارلىق ناھىيىلەر تىنچلاندى. يىن شۇ چوڭ قوشۇننى باشلاپ ئوردىغا قايتقاندا، چاربىانسات چېڭ داۋۇڭنى ئۇ جايلارنى قوغداشقا قالدۇردى. يىن شۇ گاۋباۋنىڭنىڭ چېڭ داۋۇڭغا ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرىگەچكە، نۇرغۇن ئالتۇن بېرىپ گاۋباۋنىڭنى سېتىۋېلىپ ئۇنى تۇتتى. شۇنىڭدىن كېيىن شىمال تەرەپ تىنچىدى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2534 ـ بەت)

بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، ياڭ چۈك ھەربىي يۇرۇشى قوشۇنىنىڭ باشبۇغى داشى چاڭرۇغا ئەگىشىپ جۇپەندە تۇرکلەرگە زەربە بەرگەندە، باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ ئۆلدى.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2535 ـ بەت)

ئىككىنچى يىلى، تۇرکلەر يەنە چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىردى. ياڭ يىچېڭ⑧ ئۇلارنى قوغلاپ داجىڭ تېغىغا كەلگەندە توقۇنۇشتى. تەيپىڭ گۇڭى شى ۋەنسۇيمۇ شۇ يەرگە كېلىپ، ياڭ يىچېڭ بىلەن بىرلىكتە تۇرکلەرنى مەغلۇپ قىلدى. شى ۋەنسۇي ياڭ سۇنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغاچقا، ياڭ يىچېڭ خىزمەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئىنئام ئالالمىدى.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2536 ـ بەت)

ياڭ يىچېڭ سۇي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ تۇيغۇنلارغا يۇرۇشى قىلغاندا، ئۇنىڭغا پىپا جىلغىسىغا ئورۇنلىشىپ، ئۇ يەرنى ساقلاش بۇيرۇق قىلىندى. ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ چېدىرلىرى 80 چاقىرىم ئۇزۇنلۇققا سوزۇلۇپ، جەنۇب تەرىپى يۈەن شۇنىڭ⑨ قوشۇنى تۇرۇشلۇق جايغا، شىمال تەرىپى دۇەن ۋېنجېنىڭ⑩قوشۇنى تۇرۇشلۇق جايغا تۇتاشتۇرۇلدى. فۇيۇەنچۇەن جىلغىسىدا تۇيغۇن خانى قورشاۋغا چۈشۈپ قالدى.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2536 ـ بەت)

---

① فېڭلى تېغى（丰利山） — ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 1323 ـ بەت)

②خېلۇزىگەن（贺娄子干） — شىمالىي جۇ ۋە سۇي سۇلالىلىرىنىڭ سەركەردىسى. باتۇر ۋە تەدبىرلىك بولۇپ، كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 2521 — 2523 ـ بەتلەر)

③ يۈگۈەن ئۆتكىلى（榆关） — ئورنى توغرىسىدا ئىككى خىل قاراش بار. بىرى، خېبېي ئۆلكىسى چىنخۇاڭداۋ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى شەنخەيگۈەن ئۆتكىلى؛ يەنە بىرى، خېبېي ئۆلكىسى فۇنىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى يۈگۈەن ئۆتكىلى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 978 ـ بەت)

④ دۇيەن（杜彦） — سۇي سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى. خېلۇزىگەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا يۇنجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغى بولغان.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 2528 — 2529 ـ بەتلەر)

⑤ خې خۇڭ（和洪） — شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى بولغان. سۇي پادىشاھى ۋېندى ئۇنى جىجۇ ئايماقبېگى قىلىپ تەينىلىگەن.
(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى»، 2533 — 2534 ـ بەتلەر)

⑥ گاۋباۋنىڭ（高宝宁） — جۇ سۇلالىسىنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەن ئەمەلدارى، يىڭجۇ ئايماقبېگى بولغان.
(مۇھەررىردىن)

⑦ بېيپىڭ（北平） — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋەنشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 331 ـ بەت)

⑧ ياڭ يىچېڭ（杨义成） — سۇي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. بۇيۇك سانغۇن، كېڭەش بېگى، شىغاۋۇل پىرقىسى بېگى بولغان.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2535 — 2537 ـ يىللار)

⑨يۇەن شۇ (元寿) — سۇي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. سۇي پادىشاھى ياڭدى دەۋردە بۇيۇك سانغۇن، ۋەلىئەھد مەھكىمىسىنىڭ بېگى، ھۆددەيچى بولۇپ تەيىنلەنگەن.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2582 — 2583 ـ يىللار)

⑩ دۇەن ۋېنجېن (段文振) — سۇي سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى. بۇيۇك سانغۇن، لەشكىرىي پىرقە دۇانبېگى، كېڭەش بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەن. تۈركلەر بىلەن ئالاقە قىلىشتا كۆپ كۈچ چىقارغان.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2587 — 2589 ـ يىللار)

شمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 75 ـ جىلد

يۇۋېن بى، لى ئەنلەرنىڭ تەرجىمھالى

يۇۋېن بى① شمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى ئىدى. دېڭجى ئېلى، خېيشۇي②، لۇڭخېدىكى③ چياڭ قوۋملىرىغا ئەلچىلىككە بېرىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 30 نەچچە قېتىملىنى ئەل قىلدى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2569 ـ بەت)

شۇ چاغدا، تۈركلەر گەنجۇنى بۇلىدى. شمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شۇەندى خۇموچېنچاڭنى ئۇلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. يۇۋېن بى قوشۇنغا نازارەتچى بولۇپ خۇموچېنچاڭغا: «ياراملىق چەۋەندازلارنى تاللاپ تىلەنتاغنىڭ غەربىي شمالىغا ئۇدۇل ئاتلىنىش كېرەك. تۈركلەر لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرسە لياۋ چۇەننىڭ شمالىدىن ماڭىدۇ. ئۇ يەر خەتەرلىك، يولى تار، ئويمان ـ سازلىق كۆپ بولغاچقا، تۈركلەرنىڭ ئادەم ۋە ئاتلىرى ئوچ كۈندە ئاران ئۆتۈپ بولالايدۇ. ئۇ چاغدا ئۇلار ھالسىرايدۇ ـ دە، جەزمەن بىت ـ چىت بولىدۇ. ئەگەر بۇ يەردە تۈركلەرگە بۆكتۈرمە قويۇپ زەربە بەرسەك، ئەڭ ياخشى چارىدۇر» دېدى. خۇموچېنچاڭ بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلماي، غەربكە ھۇجۇم قىلىپ خېلىنى④ ئىشغال قىلدى. زور قوشۇننىڭ ھەرىكىتى ئاستا بولغاچقا، تۈركلەر چېگىردىن چىقىپ كەتتى.

كەيخۇاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 583 ـ يىلى) تۈركلەر

گەنجۇغا بېسىپ كىردى. يۇڭبن بى ئەمىرلەشكەر بولۇپ، سەركەردە دۇرۇڭدىڭغا ئەگىشىپ تۇركلەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2570 - بەت)

كەيخۇاڭ 18 - يىلى (مىلادىيە 598 - يىلى) تۇركلەر چېگرىغا بېسىپ كىردى. لى ئەن ھەربىي يۇرۇشى باشبۇغى بولۇپ ياڭ سۇغا ئەگىشىپ تۇركلەرگە زەربە بەردى. لى ئەن چاڭچۇەن جىلغىسىدىن ئاتلىنىپ، خۇاڭخې دەريا سىدىن ئۆتۈۋاتقان تۇركلەرنى مەغلۇپ قىلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2578 - بەت)

---

①يۇڭبن بى (宇文弼) — دەسلەپتە شىمالىي جۇ سۇلالىسىدە، كېيىن سۇي سۇلالىسىدە پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە بولغان. سۇي پادىشاھى ياڭدى دەۋرىدە زىندان پىرقىسى بېگى ۋە شىغاۋۇل پىرقىسى بېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2569 — 2571 - بەتلەر)

② خېيشۇي (黑水) — قەدىمكى قورغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى جۇچۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئىدى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 2067 - بەت)

③لۇڭخې (龙涸) — قەدىمكى قورغان. ئورنى ھازىرقى سىچۇەن ئۇلكىسى سۇڭپەن ناھىيىسىدە ئىدى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1658 - بەت)

④ خېلى (合黎) — تاغ نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى جاڭيې، شەندەن، گاۋتەي، جيۇچۇەن ناھىيىلىرىنىڭ شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 291 - بەت)

دۇەن ۋېنجېن، شۇشىشيۇڭلارنىڭ تەرجىمھالى

ۋېي بېگى ياڭ شۇاڭ شىمالدىكى تۇركلەرگە يۇرۇشى قىلغاندا، دۇەن ۋېنجېن دورغاپ بولدى. بىراق، ئۇنىڭ رويخەتكە ئېلىنغان تۇھپىسى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغانلىقتىن، ئەمىلى ئېلىپ تاشلاندى. كېيىن شىجۇ①، خېجۇ ئايماقلىرىغا ئايماقبېگى بولدى. ئۇ يەردە ئابرويغا ئىگە بولۇپ شاپائەتكە ئېرىشتى، لەنجۇنىڭ باشبۇغىلىقىغا ئۆستۇرۇلۇپ، لۇڭگاڭ ناھىيىسى گۇڭگى بولدى. تۇركلەر چېگرا قورۇلىغا بېسىپ كىرگەندە، ھەربىي يۇرۇشى باشبۇغى بولۇپ تۇركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. شىمالدىكى جۇيەن قورۇلى②غىچە باردى.

كەيخۇاڭ 19 - يىلى (مىلادىيە 599 - يىلى) تۇركلەر چېگرا رايونغا بېسىپ كىردى. دۇەن ۋېنجېن ھەربىي يۇرۇشى باشبۇغى بولۇپ، تاردۇش قاغانىنى ۋويىدا مەغلۇپ قىلدى. ئىلگىرى دۇەن ۋېنجېن بىلەن ۋاڭ شىجى دوست ئىدى. دۇەن ۋېنجېن شىمالغا يۇرۇشى قىلغاندا، ۋاڭ شىجى ئۇنىڭغا تۆگە سوۋغا قىلغانىدى. بۇقېتىمقى جەڭ ئاياغلىشىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ۋاڭ شىجى گۇناھى بولغاچقا ئۆلتۈرۇلدى. دۇەن ۋېنجېن ۋاڭ شىجى بىلەن قەدىناسلاردىن بولغاچقا، تۇھپىسى بولسىمۇ مۇكاپاتلانمىدى.

دۇەن ۋېنجېن سۇي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ، تۇيغۇنلارغا

جازا يۇرۇشى قىلدى. ئۇ قوشۇنغا نازارەتچىلىك قىلىپ قارلىقتاغقا جايلىشىپ، 300 چاقىرىمدىن كۆپرەك دائىرىگە بارگاھ قۇردى. ئۇنىڭ شەرق تەرىپى ياك يېچىكنىڭ قوشۇنى تۇرۇشلۇق جايغا، غەرب تەرىپى جاك شۇنىڭ قوشۇنى تۇرۇشلۇق جايغا تۇتاشتۇرۇلۇپ، تۈيغۇنلارنىڭ خانىنىسى فۇيۇەنچۇەن جىلغىسىدا قورشاۋغا ئالدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2588 - بەت)

دۇەن ژېنجېن سۇي پادىشاھى ياڭدىنىڭ تۈركىلەرنىڭ رامغان قاغانىغا كەڭ قورساقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنى چېگرا ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى، مەلىكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ كۆپ قېتىم ئىنئام بەرگەنلىكىنى، دايې يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە رامغان قاغانىغا تېخىمۇ كۆپ ئىلتىپات قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، رامغاننىڭ دۆلەتكە بالايىئاپەت بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ سۇي پادىشاھى ياڭدىغا مەكتۇپ سۇندى. مەكتۇپتا دەرھال رامغان قاغانىغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، ئۇنى چېگرا قورغىنىنىڭ سىرتىغا ئورۇنلىشىشقا قايىل قىلىشنى، ئۇنىڭدىن كېيىن چېگرا قورغانلىرىدا تۇر ياساپ يول ياقىلىرىغا قوشۇن تۇرغۇزۇشنى، ئۇلارنى ھۇشيار تۇرۇشقا بۇيرۇشنى تەلەپ قىلدى ۋە بۇ ئۇزۇن مۇددەت تىنچ ئۆتۈشنىڭ چارىسى، دېدى. بىراق سۇي پادىشاھى ياڭدى ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل كۆرمىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2589 - بەت)

دايې 5 - يىلى (مىلادىيە 609 - يىلى) سۇي پادىشاھى ياڭدى غەربنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ تۈيغۇنلار زېمىنىغا كىرمەكچى بولدى. فەن زىگەي③ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى تىنچىق، كىشىنى كېسەلگە مۇپتىلا قىلىدۇ دەپ، بۇس - تۇماندىن ساقلىنىش ئۈچۈن پادىشاھقا ئۇزۇن زىنداۋەندە تەقدىم قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2594 - بەت)

كەيخۇاڭ 19 - يىلى (مىلادىيە 599 - يىلى) تۈركىلەرنىڭ تاردۇش قاغانى چېگرىدىن بېسىپ كىردى. ياڭ سۇ بىلەن بىللە يۇرۇشى قىلغاندا، جۇلوخۇ④ئالدىنقى سەپتە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، تۈركىلەرنى مەغلۇپ قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2598 - بەت)

دايې 5 - يىلى (مىلادىيە 609 - يىلى) لىيۇچۇەن ⑤ پادىشاھنىڭ تۈيغۇنلارغا جازا يۇرۇشىگە قاتناشتى. ئۇ لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئۇيغۇر ئولىدىن ئاتلىنىپ، كۆكنۇزدا دۇشمەنگە يېتىشىۋالدى ۋە غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ قوچۇ قەلئەسىگە يېتىپ باردى. سۇي پادىشاھى ياڭدى لىيۇچۇەنگە يەنە مانتۇ تېغى⑥ ۋە چىشۇي دەريالىسىدىن ئۆتۈپ خېيۇەن ژىلايىتى بىلەن جىشى بازىرىنى تەسىس قىلىشنى ھەمدە بوز يەر ئېچىپ، شۇ يەردە تۇرۇپ غەربىي چېگرىنى قوغداشنى بۇيرۇدى. لىيۇچۇەن چېگرىدا بەش يىل تۇردى. چياڭلار ئۇنىڭدىن مىننەتدار بولۇپ سۇي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى ھەم ھەر يىلى ئولپان، باج تاپشۇردى. تۈيغۇنلارنىڭ قالدۇقلىرى يىراق جايغا قېچىپ كەتكەچكە، غەربنىڭ يوللىرى راۋانلاشتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 - توم، 2603 - بەت)

شۆشىيۇك ⑦ پادىشاھقا ئەگىشىپ تۈيغۇنلارغا يۇرۇشى قىلغاچقا، كېڭەش بېگى قىلىپ ئۆستۇرۇلدى. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە، يۇمېن قوۋۇقىدىكى ھەربىي يۇرۇشى قىلغۇچى قوشۇنغا باشبۇغ بولۇپ، تۈركىلەرنىڭ رامغان قاغانى بىلەن بىللە ئۇيغۇرغولغا ھۇجۇم قىلدى. قوشۇن يۇمېن قوۋۇقىغا يەتكەندە، رامغان قاغان ئالدىن بەلگىلەنگەن ۋاقىتقا رىئايە قىلمىغاچقا، قوشۇنى ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىدى. شۆشىيۇك ئۆز قوشۇنى بىلەنلا چۆللۇكتىن ئۆتتى. ئۇيغۇرغولدىكىلەر قورقۇپ

ئەل بولۇشنى ئۆتۈندى. شۆشىيۇك خەن دەۋرىدىكى ئىۋرغول شەھىرى ئورنىنىڭ شەرق تەرىپىگە شەھەر بىنا قىلىپ «يېڭى ئىۋرغول» دەپ ئاتىدى. كېڭەش بېگى ۋاڭ ۋېينى بۇ شەھەرنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى قوشۇننى باشلاپ قايتتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ توم، 2606 ـ بەت)

---

①شىجۇ ئايمىقى (石州) — شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ جيەندې 6 ـ يىلى (مىلادىيە 577 ـ يىلى) ئەسلىدىكى غەربىي فېنجۇ ئايمىقىنىڭ نامى شىجۇ ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلگەن.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1630 ـ بەت)

② جۇيەن قورۇلى (居延塞) — قەدىمكى قورۇل. خەن سۇلالىسىنىڭ تەيچۇ 3 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 102 ـ يىلى) جۇيەن كۆلىنىڭ بويىدا بىنا قىلىنغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1073 ـ بەت)

③ فەن زىگەي (樊子盖) — شىمالىي چى سۇلالىسىدە ئايماقبېگى بولغان. جۇ پادىشاھى ۋۇدى چى سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇنى يەنىلا ئايماقبېگى قىلىپ تەينىلىگەن. سۇي پادىشاھى ۋېندى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ بېگى بولغان. سۇي پادىشاھى ياڭدى دەۋرىدە كېسەل بىلەن ئۆلدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2594 — 2596 ـ بەتلەر)

④ جۇلوخۇ (周罗睺) — چېن سۇلالىسىنىڭ سانخۇنى بولغان، سۇي ۋېندى چېن سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، سۇي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ بۇيۇك سانخۇن، ئايماقبېگى بولغان. كېيىن جەڭدە ئوق تېگىپ ئۆلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2596 — 2598 ـ بەتلەر)

⑤لىيۇچۇەن (刘权) — شىمالىي چى سۇلالىسىدە ئەمەلدار

بولغان، شىمالىي جۇ سۇلالىسىدە ئايماقبېگى بولغان. سۇي سۇلالىسىدە ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانخۇنى، كېڭەش بېگى، ئايماقبېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2603 ـ بەت)

⑥مانتۇ تېغى(曼头山) — ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 810 ـ بەت)

⑦شۆشىيۇك (薛世雄) — شىمالىي جۇ سۇلالىسىدە تۇتۇق بولغان. سۇي ياڭدى دەۋرىدە كېڭەش بېگى، بۇيۇك سانخۇن، ئايماق بېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2606 — 2607 ـ بەتلەر)

جاڭ دىڭخي، مەي تيېجاڭلارنىڭ تەرجىمھالى

جاڭ دىڭخي① ئالىي دۆلەت ئەركانى لى چۈڭغا ئەگىشىپ تۇركلەرگە يۈرۈشى قىلغاندا، ئالدى بىلەن تۇركلەر سېپىگە بۆسۈپ كىردى. تۇركلەرنىڭ نەيزىسى ئۇنىڭ بوينىغا سانچىلغاندا، جاڭ دىڭخي زەخمىلەنگەن يەرنى ئېتىۋېلىپ، ھېچ ئىش بولمىغاندەك جەڭ قىلىۋەردى. تۇركلەر ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى.

ئۇ يەنە سوي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ تۇيغۇنلارغا يۈرۈشى قىلىپ، فۇيۇەنچۇەن جىلغىسىغا باردى. بۇ ۋاقىتتا تۇيغۇن خانى بىر قانچە چەۋەندەز بىلەن قېچىپ كەتتى. تۇيغۇنلارنىڭ داڭلىق بىر سەردارى ئۆزىنى خان دەپ ئاتاپ چېۋۈجېن تېغىنى قاتتىق ساقلىدى. پادىشاھ جاڭ دىڭخېنى ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى.

ئۇ ياۋلارنىڭ ئازلىقىنى كۆرۈپ: « تەسلىم بولۇڭلار! » دەپ توۋلىدى. ياۋلار تاغدىن چۈشۈپ تەسلىم بولۇشقا ئونمىدى. جاڭ دىڭخي ساۋۇتمۇ كىيمەي تاغقا ياماشقاندا ئوق تېگىپ ئۆلدى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 8 ـ تۇم، 2631 ـ بەت)

مەي تيېجاڭ ② ياڭ سۇغا ئەگىشىپ شىمالغا — تۇركلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، چارپىناساتلىقتا ئۆستۈرۈلدى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 8 ـ تۇم، 2633 ـ بەت)

ۋاڭ رېنگۈڭ ③ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى بولدى ۋە ياڭ سۇغا ئەگىشىپ لىڭۈۋدا تۇركلەرگە زەربە بېرىپ، تۆھپە ياراتقانلىقى ئۈچۈن چارپىناساتلىقتا تەيىنلەندى. ئۇزۇن ئۆتمەي تۇركلەر يەنە تالان ـ تاراج قىلدى. ۋاڭ رېنگۈڭ ئەسلى مەنسىپىدىن سىرت، مايبىغا مۇۋاققەت ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى. شۇ يىلى شىبى قاغان مايبىنى بۇلاشقا كەلدى. ئۇ يەنە ئىككى سەركەردىسىنى لەشكەر تارتىپ بۇ جايدىن جەنۇبقا بېسىپ كىرىشكە بۇيرۇدى. ئەينى ۋاقىتتا مايي ۋىلايىتىدىكى لەشكەر 3000 غىمۇ يەتمەيتتى. ۋاڭ رېنگۈڭ لەشكەرلەرنى تاللاپ جەڭگە ئاتلىنىپ، تۇركلەرنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ھېلىقى ئىككى سەركەردىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. كېيىن تۇركلەر دىڭشياڭغا بېسىپ كىرگەندە، ۋاڭ رېنگۈڭ ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 8 ـ تۇم، 2638 ـ بەت)

جاۋسەي ④ پادىشاھقا ئەگىشىپ تۇيغۇنلارغا يۈرۈشى قىلدى. ئۇ قوشۇنغا باشبۇغ بولۇپ ياساۋۇلبەگ لىيۇچۇەن، لەشكىرىي پىرقىنىڭ ياندىش بېگى مىڭ يا قاتارلىقلارنى باشلاپ خېخې يولىدىن ئاتلىنىپ تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى. تۆھپە يارىتىپ، ئالتۇن تامغا ۋە بىنەپشەرەڭ تامغا بېغىغا ئىگە كېڭەش بېگى دېگەن نام بېرىلدى.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 8 ـ تۇم، 2645 ـ بەت)

---

①جاڭ دىڭخي (张定和) — سوي سۇلالىسىدە چاپاۋۇل سانغۇن، ئەركان، كېڭەش بېگى بولغان.
(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2631 — 2632 ـ بەتلەر)

② مەي تيېجاڭ (麦铁杖) — نامرات ئائىلىدىن كېلىپ چىققان باتۇر ئادەم ئىدى. سوي پادىشاھى ياڭدى دەۋرىدە ئەركان، ئايماقبېگى

بولغان. لياۋدۇڭدىكى جەڭدە باشلامچىلىق بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ، دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ ئۆلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2633 — 2634 ـ بەتلەر)

③ژاڭ رېنگۇڭ (张仁恭) — سۇي سۇلالىسىنىڭ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى، ئايماقبېگى، بۇيۇك سانغۇنى، كېڭەش بېگى بولغان. كېيىن قول ئاستىدىكى لەشكەر بېشى لىيۇۋۇجۇ ئۇنى قەستلەپ ئۆلتۈرگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2638 — 2639 ـ بەتلەر)

④جاۋسەي(赵才) — سۇي پادىشاھى ياڭدى ۋەلىئەھد بولغاندا، ۋەلىئەھد مەھكىمىسىنىڭ مۇھاپىزەتچى بېگى بولغان. سۇي پادىشاھى ياڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن سانغۇن، باشبۇغ، كېڭەش بېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2645 — 2646 ـ بەتلەر)

يۈۋېن شۇڭنىڭ تەرجىمھالى

شۇ چاغدا، تېلىلاردىن چۈبە غالىن①تۈيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. تۈيغۇنلار ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ھەمدە ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى، يارەدەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

سۇي پادىشاھى ياڭدى يۈۋېن شۇ②نىڭقوشۇن باشلاپ، بېقىنغانلارغا تەسەللىي بېرىش ۋە ئۇلارنى قوشۇۋېلىشقا ئەۋەتتى. تۈيغۇنلار يۈۋېن شۇڭنىڭ قوشۇن بىلەن كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، قورقۇپ كەتكىنىدىن تەسلىم بولماي غەربكە قېچىپ كەتتى. يۈۋېن شۇ مانتۇ شەھىرىگىچە قوغلاپ باردى ۋە ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى ئالدى. غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ يەنە چىشۇي شەھىرىگە بېرىپ، بۇ شەھەرنىمۇ ئىشغال قىلدى. تۈيغۇنلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرى چيۇنىچۈەن③جىلغىسىغا قېچىپ بېرىپ جايلاشتى. يۈۋېن شۇ بۇ يەرگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ھەم تۈيغۇنلارنىڭ خان ـ تۆرىلىرى، دۇۋانبېگى، سانغۇنلىرىدىن 200 كىشىنى تۇتتى. تۈيغۇن خانى جەنۇبتىكى قارلىق تاغقا قاچتى. ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى ماكانى چۆلدەرەپ قالدى، پادىشاھ ناھايىتى خۇشال بولدى. ئىككىنچى يىلى ئۇ پادىشاھقا ئەگىشىپ غەربتىكى جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ ئالتۇنتاغقا كەلدى ۋە ئالچى تېغىغا چىقتى. بۇ جەريانداً يۈۋېن شۇ داۋاملىق ئالدىدا چارلاپ ماڭدى. شۇ چاغدا تۈيغۇنلار يەنە جاڭگىيىنى بۇلىدى. يۈۋېن شۇ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ

چېكىندۇردى.

تۈركلەر يەنمېن قوۋۇقىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغاندىن كېيىن، سۇي پادىشاھى ياڭدى ناھايىتى قورقتى. يۇۋېن شۇ قورشاۋىنى بۆسۈپ چىقىشنى ئۆتۈندى. لەي خۇئېر④بىلەن فەن زىگەي قاتتىق ۋەز ـ نەسىھەت قىلغاچقا، پادىشاھ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىشنى رەت قىلدى. تۈركلەر مۇھاسىرىنى بوشاتقاندىن كېيىن، پادىشاھ ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى بىلەن تەييۇەنگە كەلدى. بەزىلەر پادىشاھقا پايتەختكە قايتىش توغرىسىدا كۆپ ۋەز ئېيتتى. پادىشاھ بۇ پىكىرنى قوبۇل قىلىش تەس دەپ قارىدى. يۇۋېن شۇ مەكتۇپ سۇنۇپ: «ئەگىشىپ كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى شەرقىي پايتەختتە⑤. شۇڭا چىغىر يول بىلەن تۆڭگۇەن قوۋۇقى ئارقىلىق لوياڭغا بارساق» دېدى. پادىشاھ ئۇنىڭ پىكرىنى لايىق تاپتى. ئۇزاق ئۆتمەي لوياڭغا باردى. يۇۋېن شۇ يەنە پادىشاھنىڭ رايىغا بېقىپ، ئۇنى جياڭدۇ قەسرىگە بېرىشقا دەۋەت قىلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2652 ـ بەت)

دابې 11 ـ يىلى (مىلادىيە 615 ـ يىلى) تۈركلەر سۇي پادىشاھى ياڭدىنى يەنمېنده مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. ژاڭ شىچۇڭ⑥جياڭدۇدىكىلەرنى قۇتۇلدۇرۇشقا ئاپاردى. ئۇ لەشكەرلەر ئىچىده يۇرۇپ چىرايى مەينەتلىشىپ كەتكەچكە، ھەسرەت ئىچىده يىغلىۋەتتى. كېچە ـ كۈندۈز ساۋۇتىنى يەشمەي ئوت ـ چۆپ ئۇستىده يېتىپ ـ قوپتى. پادىشاھ بۇنىڭدىن ژاقسىلىنىپ ئۇ ھەقىقەتەن مېنى بەك قەدىرلەيدىكەن دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئىشەنچ باغلىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 8 ـ تۇم، 2661 ـ بەت)

دۇەن دا⑦ سۇي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ، تۇيغۇنلارغا يۇرۇشى قىلدى ۋە ئالتۇن تامغا، بىنەپشە رەڭ تامغا بېغىلىق

كېچەش بېگى قىلىپ ئۆستۇرۇلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 9 ـ تۇم، 2664 ـ بەت)

---

① چۇبە غالىن(契弊歌稜) — تېلىلارنىڭ چۇبە قەبىلىسىنىڭ سەردارى بولۇپ، ئىسمى غالىن. مىلادىيە 605 ـ يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دابې 1 ـ يىلى) ئۆزىنى ئىل ئىتمىش باغا قاغان دەپ ئاتىغان.

(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 774 ـ بەت)

② يۇۋېن شۇ (宇文述) — دەيجۇن ژىلايىتى ۋۇچۇەن ناھىيىسىدىن. دەسلەپتە شىمالىي جۇ سۇلالىسىده ئايماقبېگى بولغان، سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ئوڭ قول بۇيۇك سانغۇن بولغان. سۇي پادىشاھى ياڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، سول قول بۇيۇك سانغۇن، تۆرە بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2649 — 2653 ـ بەتلەر)

③ چيۇنىچۇەن (丘尼川) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى نامەلۇم. (مۇھەررىردىن)

④ لەي خۇئېر (来护儿) — سۇي سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى. ئەسىرلەشكەر، ئايماقبېگى، ئوردا مىراقۇلى، باشبۇغ، بۇيۇك سانغۇن، لەشكىرى پىرقە دۆانبېگى، كېچەش بېگى بولغان.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2587 — 2589 ـ بەتلەر)

⑤ سۇي سۇلالىسىنىڭ شەرقىي پايتەختى لوياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لوياڭ شەھىرى) ئىدى.

(مۇھەررىردىن)

⑥ ژاڭ شىچۇڭ (王世充) — غەربىي يۇرتتىكى غۇزلاردىن بولۇپ، سۇي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى بولغان. دابې يىللىرىنىڭ

ئاخىرىدا سۇي پادىشاھى ياڭدىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن لەشكەر باشلاپ دۇشمەننى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بىر مەزگىل ئۆزىنى جەڭ بېگى دەپ ئاتىۋالغان. كېيىن، تاڭ پادىشاھى تەيزۇڭ لى شىمىنگە ئەل بولۇپ، چاڭئەنگە بارغان ۋە رەقىپلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«سۇينامە. ۋاڭ شىچۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دىن)

⑦دۇەن دا (段大) — سۇي سۇلالىسى ئەمەلدارى، گۇزاڭلىق. سۇي پادىشاھى ۋېندى دەۋرىدە ۋەلىئەھد مەھكىمىسىنىڭ مۇھاپىزەتچى بېگى بولغان. ۋاڭ شىچۇڭ جەڭ بېگى بولۇۋالغاندا، ئۇنى زىندانبېگى قىلىپ تەيىنلىگەن. ۋاڭ شىچۇڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇ جازاغا تارتىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 668 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 80 ـ جىلد

خې نا، لۇ پې، فېڭ شىلارنىڭ تەرجىمھالى

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى داۋۇدى توغبات گۇي تۇتۇلىن①قوۋمىگە جازا يۈرگۈزگەندە، خې نا②ئاكا ـ ئۇكا نىيىتىنى بۇزۇپ يولدىن چىقىپ، تۇتۇلىن قوۋمىگە ھەمدەم بولدى. پادىشاھ داۋۇدى ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ بىت ـ چىت قىلدى. خې نا غەربكە قاچتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 9 ـ تۇم، 2673 ـ بەت)

لۇپې ③ دەيجۇن ۋىلايىتىدىن بولۇپ، جورجانلارنىڭ سەردارى داتانىنىڭ تۇغقىنى ئىدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى توغبات تاۋ دەۋردە ئەل بولۇشقا كەلگەندى. لۇپې گۇڭ خانىشنىڭ ئاكىسى بولۇپ، خانىش كېيىن ۋېي پادىشاھى ۋېن چېڭدى توغبات رۇينى تۇغدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 9 ـ تۇم، 2674 ـ بەت)

فېڭ شى ④ چاڭئەندە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ياۋ جەمەتىدىكى ۋېيمۇ بېقىپ چوڭ قىلغانىدى. تاغىسى لېلىڭ گۇڭگى توغبات مياۋ جورجان زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىشقا كەتكەچكە، ۋېيمۇ پاناھلىنىش ئۈچۈن دى چياڭلىرى ئارىسىغا بېرىپ ئۇنى باقتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 9 ـ تۇم، 2677 ـ بەت)

① تۇتۇلىن(吐突邻) — قەدىمكى قووۇم. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى

دەۋرىدە رولو دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى شىرامۇرۇن دەرياسى) نىڭ غەربىدە ياشايتتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3275 — 3276 ـ بەتلەر)

②خې نا (贺讷) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى داۋۇدى توغبات گۇيىنىڭ تاغىسى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2671 — 2672 ـ بەتلەر)

③ لۇ پى (闾毗) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى جىڭمۇدى توغبات خۇاڭنىڭ خانىشى (پادىشاھ ۋېنچېڭدى توغبات رۇيىنىڭ ئانىسى) نىڭ ئاكىسى.
(«شىمالى سۇلالىلەر تارىخى» ، 2674 — 2675 ـ بەتلەر)

④فېڭ شى (冯熙) — پادىشاھ ۋېنچېڭدىنىڭ خانىشىنىڭ ئاكىسى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2676 ـ ، 2679 ـ بەتلەر)

جاڭ ۋېينىڭ تەرجىمھالى

جاڭ ۋېي① جۇرچى ئۇرغۇدىن ھال سوراشقا جيۇچۇەنگە ئەلچىلىككە باردى. يەنە سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە باردى. ئۇنىڭغا چېڭگاۋ ۋىكوندى دېگەن مەرتىۋە ئىنئام قىلىندى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 9 ـتوم، 2710 ـ بەت)

①جاڭ ۋېي (张伟) — جۇڭدۇ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يۈسى ناھىيىسىدە) دىن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە ئۆتكەن ئالىم. شەرقىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، يىڭجۇ ئايماقبېگى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2710 ـ بەت)

يۇ شجىنىڭ تەرجىمھالى

يۇ شجى① كېيىن سۇي پادىشاھى ياڭدىغا ئەگىشىپ يەنمېن قوۋۇقىغا بارغاندا، تۇركلەرنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالدى. لەشكەرلەر كۆپ قېتىم جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئۆگۈشسىزلىققا ئۇچرىدى. يۇ شجى پادىشاھقا مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش نىزامىنى ئورنىتىش، لەشكەرلەردىن ئۆزى ھال سوراش، لياۋدۇڭغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى توختىتىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. پادىشاھ ئۇنىڭ پىكرىنى لايىق تاپتى، قوشۇندىكىلەرمۇ قايتىدىن روھلاندى.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 9 ـ تۇم، 2798 ـ بەت)

---

①يۇ شجى (虞世基) — سۇي سۇلالىسىدە ئۆتكەن بىلىملىك خەتتات. سۇي پادىشاھى ياڭدى دەۋرىدە ھۆددىچى يانداش بېگى بولغان. كېيىن يۇۋېن خۇاجى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«شمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2798 — 2800 ـ بەتلەر)

چىفۇباۋنىڭ تەرجىمھالى

چىفۇباۋ قاڭقىل قوۋمىدىن بولۇپ، ئاتىسى چىفۇجۇ ۋېي پادىشاھى شىيەنۋېندى توغبات خۇڭ دەۋرىدە چەۋەندار مەھرەم①، چارۋىچىلىق مەھكىمىسىنىڭ دۋانبېگى بولغان، نىڭگو بېگى دېگەن مەرتىۋە ئىنئام قىلىنغان. ئۇ سادىق، ئېھتىياتچان ۋە ئىنچىكە ئىش قىلىدىغان بولغاچقا، دائىم پادىشاھنىڭ يېنىدا تۇرۇپ، پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىنى بەجا كەلتۈرەتتى. ئۇ خېنەنلىك زۇڭ خېنمىغا ئۆيلەنگەنىدى. زۇڭ خېنىم ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە ئوردىدىكى شېن خېنمىنى ياتلىق قىلدى. شېن خېنىم سۇڭ شاھزادىسىنىڭ سول قانات سەركەردىسى شېن تەيەننىڭ ئاكىسىنىڭ قىزى ئىدى. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن ئاتىسى چىفۇجۇ ئالەمدىن ئۆتتى. شېن خېنىم چىفۇباۋنى بېقىۋالدى ۋە ئۇنىڭغا قاتتىق تەلەپ قويدى، ھەتتا ئۇردى، تىللىدى. بىراق چىفۇباۋ ۋاپادار، ئېھتىياتچان بولۇپ، ئانىسىدىن ئاغرىنغانلىقىنى ئىپادىلىمىدى. كېيىن، چىفۇباۋ ئاتىسىنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. بىراق قائىدە بويىچە مەرتىۋىسى بەگلىككە چۈشۈرۈلدى ۋە كېيىنچە سول قول ئەمىر نۆكەرلىككە ئۆستۈرۈلدى. ئۇ ۋەزىرلەرنىڭ تەمىنات ـ مۇكاپاتلىرى توغرىسىدا يولىۇرۇق سوراش تۈزۈمى ھەمدە سىرتتا ئىش قىلغاندا ھۆكۈمەت ياكى خۇسۇسنىڭ خىراجەتلىرى ۋە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ھەققىدە ھەممىنى بىلەتتى ھەم دەپ بېرەلەيتى. كېيىن پىشامشانغا باسقاق سانغۇن قىلىپ ئەۋەتىلدى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» ، 9 ـ توم، 2827 ـ بەت)

---

①چەۋەنداز مەھرەم (散骑常侍) — دائىم پادىشاھنىڭ يېنىدا تۇرۇپ، كەتكۈزۈپ قويغان ئىشلار بولسا ئورنىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مەسلىھەت بېرىدىغان، مۇھىم ئىشلاردا كېڭىشىشكە قاتنىشىدىغان ئەمەلدار.

(بىر تومլۇق «سىخى» ، 1472 ـ بەت)

دۇەن جىن، جۇچاڭشېڭلارنىڭ تەرجىمھالى

دۇەن جىننىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى نامەلۇم. ئۇ ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى بەيداۋنىڭ باسقاق سانغۇنى ئىدى. جورجانلاردىن داتان① چېگرىغا بېسىپ كىرىپ بەيداۋنى مۇھاسىرىگە ئالغاندا، دۇەن جىننىڭ ئۇلارغا كۈچى يەتمەي ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى ۋە جورجانلارنى قاتتىق تىللىغاچقا جورجانلار ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. تەيۋۇدى ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ ماتەم تۇتتى ھەمدە ئۇنىڭغا شمالنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، شىيەنمېي بېگى دېگەن مەرتىۋە ۋە «جۇاڭ» دېگەن نامنى ئىنئام قىلدى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى، 9 ـ توم، 2843 ـ بەت)

ئەينى ۋاقىتتا، تېلىلازدىن جىبايىن دېگەن كىشىنىڭ ئاكىسى دىيو ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىنى ئوغرىلاپ يېدى. قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغان بولغاچقا، جىبايىن ئاتىسى مەن ئۆلتۈردۇم دەپ يالغان ئېيتتى. ئاكىسى ئىنىم ئۆلتۈرمىگەن دەپ تۇرۇۋالدى. ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسىدىن قايسىسىنىڭ گېپىنىڭ راست ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولمىغاچقا، پادىشاھ شياۋۋېندى ھەر ئىككىسىنى كەچۈرۈم قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى.

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى» ، 9 ـ توم، 2844 ـ بەت)

جۇ چاڭشېڭ بىلەن يۈتى دەيجۇن ۋىلايىتىدىن بولۇپ، ۋېي

پادىشاھى شياۋۇبندى دەۋردە جۇ چاڭشېڭ چەۋەنداز مەھرەم دېگەن پەخرىي ئەمەلگە ئېرىشتى. يۈتى ئىككىسى قاڭقىللارغا ئەلچىلىككە بارغاندا، قاڭقىل خانى ئاپۇرغۇر② ئۇلارنى يۈكۈنۈپ تازىم قىلىشقا زورلىدى. جۇ چاڭشېڭ رەت قىلدى. شۇڭا، ئاپۇرغۇر ئۇنىڭغا قائىدە ـ يوسۇن بويىچە مۇئامىلە قىلمىدى. جۇ چاڭشېڭ ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى چىقاردى. ئاپۇرغۇر بۇنى ئالماقچى بولغاندا، جۇ چاڭشېڭ ئۇنىڭغا: «ئەل بولۇپ بەيئەت قىلغان ئىكەنسىز، بەيئەت قىلىش يوسۇنىنى بەجا كەلتۈرۈشىڭىز كېرەك. نېمىشقا تازىم قىلمەن دەپ تۇرۇپ، تازىم قىلمايسىز» دېدى ۋە ئاپۇرغۇرنى چېدىرگاھتىن چىقىرىپ، جامائەت ئالدىدا يۈكۈنۈپ تازىم بەجا كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. ئاپۇرغۇر قول ئاستىدىكىلەر ئالدىدا بۇ گەپتىن خجالەت بولدى-دە، غەزەپكە كېلىپ: «نېمىشقا چېدىردا تازىم بەجا كەلتۈرۈشنى دېمەي، جامائەت ئالدىدا مېنى خورلىماقچى بولىسەن!» دېدى ۋە جۇ چاڭشېڭ ھەدىيە قىلماقچى بولغان نەرسىلەرنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ، ئۇلارنى تاشلارنىڭ ئارىسىغا قويدى ـ دە، قولىغا قورال ئېلىپ، جۇ چاڭشېڭغا: «بىزگە ئەل بولساڭ تىرىك قالىسەن، بولمىسا ئۇلتۇرۇۋېتىمىز!» دېدى. جۇ چاڭشېڭ بىلەن يۈتى ئاپۇرغۇرغا چەكچىيىپ قاراپ، قەتئىيلىك بىلەن: «ئەرۋاھ بولساق بولىمىزكى، ئەل بولمايمىز» دېدى. ئاپۇرغۇر قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇلارغا يەيدىغان نەرسە بەرمىدى. بىللە كەلگەن 30 ئادەمنىڭ ھەممىسى ئاپۇرغۇردىن ئۆتۈنگەچكە، ئۇلارغا گۆش ۋە سۈت ـ قېتىق بېرىلدى. جۇ چاڭشېڭ بىلەن يۈتى يەنىلا ئۇلارغا باش ئەگمىگەچكە، ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى جايغا يۆتكەپ كېتىلدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن قويۇپ بېرىلىپ قايتىپ كەلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 9 ـ توم، 2845 ـ بەت)

①داتان (大檀) — جورجانلار قاغانى. مىلادىيە 414 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شېنرۇي 1 ـ يىلى) جورجانلارنىڭ ئىچكى

مالىمانچىلىقىدا ئۆز جىيەنى بۇلۇجىننى ئۆلتۈرۈپ قاغان بولۇۋالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تاقابىل تۇرۇپ، دائىم پاراكەندىچىلىك سالغان. مىلادىيە 424 ـ يىلى بىر قېتىملىق توقۇنۇشتا بەيداۋنى ساقلىغۇچى سانغۇن دۇەن جىننى ئۆلتۈرگەن. كېيىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى توغبات گۇي ۋە توغبات تاۋلارنىڭ زەربىسىدە قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، كېسەل بىلەن ئۆلگەن.

(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 38 ـ بەت)

②ئاپۇرغۇر (阿伏至罗) — قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ سەردارى. مىلادىيە 491 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 15 ـ يىلى) ئىنىسى چۇڭچى بىلەن 100 نەچچە مىڭ تۇتۇننى تەكرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئارقا قوش زېمىنى (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جىمسار ناھىيىسى) غا كۆچۈرۈپ كېلىپ، قوچۇخانلىقىنى قۇرغان. كېيىن زالمىلىقى تۇپەيلىدىن ئۆز ئېلىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 618 ـ بەت)

جاڭ شېن، شۇ بيەن، لى شۇنشىڭلارنىڭ تەرجىمھالى

شېنجيا 2 ـ يىلى (مىلادىيە 429 ـ يىلى) جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولغاندا جاڭ شېن①، شۇ بيەنلە②ر يۈرۈشى قىلماسلىق كېرەك دەپ قاراپ، ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدۇنىڭ ئالدىدا سۆي خاۋ بىلەن بۇ توغرۇلۇق بەس ـ مۇنازىرە قىلىشتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 9 ـ تۇم، 2923 ـ بەت)

داتۇڭ 13 ـ يىلى (مىلادىيە 547 ـ يىلى) لى شۇنشىڭ③ جۇۋېنغا: «شايۇەن باغچىسىنىڭ شىمالىغا لاۋجۇننىڭ④ شىمالغا قاراپ كۆلۈمسىرەپ تۇرغان ھالەتتىكى ھەيكىلىنى ياستايلى» دېگەن، جۇۋېن: «نېمىشقا؟» دەپ سورىغاندا، «جورجانلارنىڭ مەغلۇبىيىتىنى مەسخىرە قىلىمىز» دەپ جاۋاپ بەرگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا، جۇۋېن ئۇنىڭ سۆزىنىڭ مەنىسىنى ئاڭقىرالمىغانىدى. جورجانلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، جۇۋېن لى شۇنشىڭنىڭ گېپىنى ئېسىگە ئالدى ـ دە، لاۋجۇننىڭ ھەيكىلى يېنىغا ئۇنىڭ ھەيكىلىنى ياساتتى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 9 ـ تۇم، 2929 ـ بەت)

جاڭ شېن (张深) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە ئۆتكەن مۇنەججىم. دەسلەپتە ئالدىنقى چېن خانى فۇجيەننىڭ قول ئاستىدا ئەمەلدار بولغان.

كېيىن قۇلان چاڭنىڭ قول ئاستىدا سالنامچى بولغان. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى توغبات تاۋ دەۋرىدە يەنىلا سالنامچى بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2923 — 2924 ـ بەتلەر)

②شۇ بيەن (徐辩) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە ئۆتكەن ئەمەلدار. دەسلەپتە جاڭ شېن بىلەن بىللە قۇلان چاڭنىڭ قول ئاستىدا سالنامچى بولۇپ ئىشلىگەن. كېيىن پادىشاھ تەيۋۇدىنىڭ قول ئاستىدا ئەمەلدار بولغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2923 ـ بەت)

③لى شۇنشىڭ (李顺兴) — مۇنەججىم، بىشارەت بەرگۈچى. يەنە بىر ئىسمى لى لىيەن، جۇ پادىشاھى ۋېندى يۈۋېن تەينىڭ يېنىدا تۇرغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 2929 ـ بەت)

④لاۋجۇن (老君) — يەنى لاۋزى. رىۋايەت قىلىنىشچە، ئۇ چۇنچيۇ دەۋرىدە ئۆتكەن مۇتەپەككۇر بولۇپ، تەرىقەتچىلىكنىڭ ئاساسچىسى. «تارىخىي خاتىرىلەر» دىن مەلۇم بولۇشچە، ئۇنىڭ ئىسمى لى ئېر، يەنە بىر ئىسمى بوياڭ، چۇ بەگلىكىنىڭ كۇشيەن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لۇيى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە) دېگەن يېرىدىن بولۇپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىنى باشقۇرغان. «توينىزم قەسىدىلىرى» دېگەن كىتابنى يازغان.
(«دىن لۇغىتى»، 373 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 92 ـ جىلد

خې شىكەي، ئەنتۇگېنلارنىڭ تەرجىمھالى

خې شىكەينىڭ يەنە بىر ئىسمى خې يەنتۇڭ بولۇپ، چىڭدۇ ۋىلايىتىنىڭ لىنجاڭ① ناھىيىسىدىن ئىدى. ئاتا ـ بوۋىلىرى غەربىي يۇرتلۇق غۇز سودىگەرلىرىدىن بولۇپ، ئەسلىدە سۇخې جەمەتىدىن ئىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 10 ـ تۇم، 3042 ـ بەت)

ئەنتۇگېن ئارساك② لىق غۇز بولۇپ، ئۇلۇغ بوۋىسى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى زامانىغا كېلىپ جيۇچۈەندە ماكانلاشقانىدى. ئەنتۇگېن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا جورجانلارغا ئەلچىلىككە بېرىپ، چېگرا قورۇلىنىڭ شىمالىدا تۇرۇپ قالغانىدى. تەپنىڭ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە (مىلادىيە 534 — 537 ـ يىللىرى) جورجانلارنىڭ سەرداری جىنياڭغا ئەلچى ئەۋەتكەندە، ئەنتۇگېن جورجانلارنىڭ ئەھۋالىنى مەخپىي مەلۇم قىلغاچقا، شېنۇۋۇدى③ ئالدىنئالا مۇداپىئە تەييارلىقى قىلالىدى. جورجانلار بۇلاڭچىلىق قىلىشقا بېسىپ كىرگەندە، ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي قۇرۇق قول قايتىپ كەتتى. شېنۇۋۇدى ئەنتۇگېننى ماڭا سادىق ئىكەن، دەپ جىق ئىنئام بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن، جورجانلار بىلەن قۇدىلىشىشتەك تاشقى ئالاقە ئىشلىرىدا ئەنتۇگېن ئەلچىلىك قىلدى. ئۇ چىقىشقاق، تەدبىرلىك ئادەم بولغاچقا، كۆپ قېتىم ئەلچى بولۇپ ئوردىغا كەلدى ۋە شېنۇۋۇدىنىڭ شەخسەن كۆتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر

بولدى. ئۇ قارام ئەلدە باشقىلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغاچقا، شېنۇۋۇدىغا بەيئەت قىلدى. ۋېنشياڭ④ باش ۋەزىر بولغاندىن كېيىن، ئۇنى مۇۋەققەت ئەلچى، لياڭجۇ ئايماقبېگى، شۇەيىي بېگى، ئوردا ئۇچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى قىلىپ ئۆستۈردى. يۇڭچاڭنى ئونىڭ سۇيۇرغاللىقىغا بەردى. خۇاڭجيەن يىللىرى (مىلادىيە 560 — 561 ـ يىللىرى) دا چارپانساتلىققا ئۆستۈردى. شىمالىي چى سۇلالىسى گۈمران بولغان يىلى ئۆلدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 10 ـ تۇم، 3047 ـ بەت)

تەنباۋ يىللىرى (مىلادىيە 550 — 554 ـ يىللىرى) دا پادىشاھ ۋېنشۇەندى⑤ جىنياڭدىن يېچىڭ شەھىرىگە⑥ قايتىپ كېلىۋاتقاندا، يولدا نادان راھىب تۇش پادىشاھ ۋېنشۇەندىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ: «ئاناغاي ھامان سېنىڭ دۆلىتىڭنى مۇنقەرز قىلىدۇ» دەپ ۋارقىرىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا، جورجانلارنىڭ سەردارى ئاناغاي چېگرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، دۆلىتى قۇدرەت تاپقانىدى. پادىشاھ ئونى ناھايىتى يامان كۆرگەچكە، ھەر يىلى جازا يۇرۇشى قىلاتتى. كېيىن چى سۇلالىسىنى يوقاتقانلارمۇ گاۋ ئانا گۇڭنىڭ⑦ جەمەتىدىكىلەرگە ئەل بولدى. «肱» خېتىنى ئەل ـ جامائەت «瓌» دەپ ئوقۇيتتى. جىن سۇلالىسىنى يوقاتقانلار ئەسلىدە ئاشۇ غۇزلار بولۇپ، بۇمۇ تەقدىرنىڭ ئەپچىل ئورۇنلاشتۇرۇشى بولسا كېرەك.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 10 ـ تۇم، 3051 ـ بەت)

---

① لىنجاڭ (臨漳) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جاڭخې دەرياسى بويىدا، خېنەن ئۆلكىسى بىلەن تۇتىشىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 62 ـ بەت)

② ئارساك (安息) — ئاسىيانىڭ غەربىدىكى قەدىمكى ئەل.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1001 ـ بەت)

③ شېنۇۋدى (神武帝) — ئىسمى گاۋخۇەن، شەرقىي ۋېي سۇلالىسى سىيانپىيلىرىدىن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە باش ۋەزىر بولۇپ، ھاكىمىيەت بېشىدا 16 يىل تۇرغان. ئۇلگەندىن كېيىن ئوغلى گاۋياڭ شىمالىي چى سۇلالىسىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا شېنۇۋدى دېگەن ھۆرمەت نامىنى بەرگەن.
(«شىمالىي چىنامە» دىن)

④ ۋېنشياڭ (文襄) — شېنۇۋدى گاۋخۇەننىڭ ئىككىنچى ئوغلى، ئىسمى گاۋچېڭ. گاۋخۇەن ئۇلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ۋېي سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى بولغان.
(«شىمالىي چىنامە» دىن)

⑤ ۋېنشۇەندى (文宣帝) — شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى گاۋياڭ. مىلادىيە 550 ـ يىلى، ئۇ شەرقىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا شىمالىي چى سۇلالىسىنى قۇرغان.
(«شىمالىي چىنامە» دىن)

⑥ يېچېڭ شەھىرى (邺城) — شەرقىي ۋېي سۇلالىسى ۋە شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ پايتەختى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لىنجاڭ ناھىيىسى بىلەن خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ ناھىيىسى تەۋەسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1661 ـ بەت)

⑦ گاۋڭاناگۇڭ (高阿那肱) — شىمالىي چى سۇلالىسىدە ئۆتكەن خوشامەتچى ئەمەلدار، چى سۇلالىسىنىڭ 4 ـ ئەۋلاد پادىشاھى گاۋچەن ئەتىۋارلىغان ئادەم.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3049 — 3051 ـ بەتلەر)

قىبىۋكورۇننىڭ تەرجىمھالى

قىبىۋ كورۇن لۇڭشىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەجدادى قىبىۋ رۇفو شىمالىي چۇللۇكنىڭ جەنۇبىدا تۇغۇلغانىدى. 5 ـ ئەۋلاد بوۋىسى قىبىۋ يۇلىن باشقا قوۋملارنى قوشۇۋالغاچقا، ئادىمى پەيدىنپەي كۆپەيگەن. ئاتىسى قىبىۋ سەفەن قوۋمىنى باشلاپ فۇجيەنگە تەسلىم بولغان، فۇجيەن ئۇنى جەنۇب تەڭرىقۇتى قىلغان. يەنە غەربىنى قوغدىغۇچى سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، يۇڭشى تۇزلەڭلىكىنى① ساقلاشقا قويغان. قىبىۋ سەفەن ئۆلگەندىن كېيىن، قىبىۋ كورۇن سانغۇن بولدى. فۇجيەن مەغلۇپ بولغاندا، قىبىۋ كورۇننىڭ تاغىسى قىبىۋ بۇتۇي لۇڭيۇدا ئاسىيلىق قىلدى. فۇجيەن قىبىۋ كورۇننى ئۇنىڭغا يۇرۇشى قىلىشقا بۇيرۇدى. قىبىۋ بۇتۇي قىبىۋ كورۇننى خۇشاللىق بىلەن كۇتۇۋالدى ھەمدە سەردارلىققا كۆتۇردى. ئۇنىڭغا تەۋە جايدا 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى. ۋېي پادىشاھى داۋۇۋدى توغبات گۇي زامانىدا، قىبىۋ كورۇن ئۆز ئالدىغا ئۇلۇغ تۇتۇق، ئۇلۇغ سانغۇن، ئۇلۇغ تەڭرىقۇت، چىنجۇ، خېجۇ ئايماقلىرىنىڭ چوپاندارى بولۇۋالدى. جيەنيې دېگەن يىلنامىنى قوللاندى. ئۆزىنگە قارايدىغان ئەمەل ـ مۇئەسسەسەلەرنى تەسىس قىلدى. ئۆزىنگە قاراشلىق جايلارنى 11 ۋىلايەتكە بۆلۈپ، يۇڭشى قەلئەسىنى سالدۇرۇپ ئاستانە قىلدى.

قىبىۋ كورۇن ئۆلگەندىن كېيىن، ئىنىسى قىبىۋ چانگۇي ئەل ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ ئۆزىنى ئۇلۇغ تۇتۇق، ئۇلۇغ سانغۇن،

ئۇلۇغ تەڭرىقۇت، خېنەن خانى دەپ ئاتىدى. يىلنامىنى تەيچۇغا ئۆزگەرتتى ۋە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى قويدى. دېڭگو يىللىرى (مىلادىيە 386 — 396 ـ يىللىرى) دا ئاستانىنى جىنچېڭ شەھىرىگە يۆتكىدى. بىراق شەھەر قوۋۇقى ئۆزلۈكسىدىن بۇزۇلۇپ كەتكەچكە، بۇنى شۇملۇقنىڭ بىشارىتى دەپ قاراپ، ئاستانىنى يەنە يۈەنچۇەنگە② يۆتكىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ياۋ شىڭدىن مەغلۇپ بولغاچقا، يەنە فۇخەنگە قېچىپ بارىدى ۋە ياۋشىڭغا تەسلىم بولدى. ياۋشىڭ ئۇنى خېجۇنىڭ ئايماقبېگى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنىڭغا ئەدەپكە قايتقان بەگ دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە يۈەنچۇەنگە قايتۇرۇلدى. قىببۇ چانگۇي ياۋشىڭدىن يۇز ئۆرۈپ، ئۆزىنى چىن خانى دەپ ئاتىۋالدى. ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى قويۇپ، يىلنامىنى گېڭشىغا ئۆزگەرتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم سورىغاندا، ۋېي پادىشاھى مىڭيۈەندى توغبات سى ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى. ۋۇشىغا ئۇۋۇلغىلى چىققاندا، مۇشۇكياپىلاق ئۇنىڭ قولىغا قونۇپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئاكىسىنىڭ ئوغلى قىببۇ گۇڭفۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قىببۇ چانگۇينىڭ ئوغلى قىببۇ چىبان قىببۇ گۇڭفۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ئەلنى ئىدارە قىلدى. قىببۇ چىبان ئۆزىنى ئۇلۇغ سانغۇن، خېنەن خانى دەپ ئاتاپ، يىلنامىنى يۇڭكاڭغا ئۆزگەرتتى. كېيىن، لېدۇدا تۇفا رۇتانغا③ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغاپ، جەنۇبىي لياڭ خانلىقىنى يوقاتتى. ئۇزىنى چىن خانى دەپ ئاتىدى ۋە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى قويۇپ، يىلنامىنى جىيەنخۇڭغا ئۆزگەرتتى. ئارقىدىنلا دۇڭانبېگى موجېخۇ، مەرگەن سانغۇن قىببۇ يۈيىننى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە 200 جىڭ ئالتۇن تارتۇق قىلىشقا ۋە قۇلان چاڭغا جازا يۇرۇشى قىلىشنى تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى. تۇڭۇەن شەھىرىنىڭ ئىشىنى

تىنچىتقاندىن كېيىن④، قىببۇ چىبان تاغىسى يىراقنى تىنچىتقۇچى سانغۇن قىببۇ نىتۇ، ئىنىسى يىراقنى قوغدىغۇچى سانغۇن قىببۇ ئەندۇلارنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسىگە تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى، يەنە ھۆدەيچى يانداش بەگ ۋاڭ كەي، ۋەزىرىنىڭ مۇلازىم نۆكىرى ۋۇناتيەنلەرنى يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تارتۇق قىلىشقا ماڭدۇردى. قىببۇ چىبان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى قىببۇ مۇمو ئەل ئىشلىرىنى باشقۇردى.

قىببۇ مۇمونىڭ يەنە بىر ئىسمى قىببۇ ئەنشىبا ئىدى. ئۇ چىن خانى بولۇپلا يىلنامىنى يۇڭخۇڭغا ئۆزگەرتتى. لۇڭشىلىق دۇانبېگى شىن جىن قىببۇ چىبان بىلەن ئارقا ھەرەمباغقا سەيلىگە چىقىپ، قۇشقا كومۇلاچ ئوق ئاتقان، ئۇ ئوق تاسادىپەن قىببۇ مۇمونىڭ ئانىسىنىڭ يۈزىنى زەخمىلەندۇرۇپ قويغانىدى. قىببۇ مۇمو تەختكە چىققاندىن كېيىن، شىن جىنىڭ جەمەتىدىن 27 ئادەمنى ئۆلتۈردى. قىببۇ مۇمونىڭ ئىنىسى قىببۇ شۇلو قىببۇ چىبانىنىڭ ئىككىنچى خوتۇنى تۇفا خېنىم بىلەن زىنا قىلدى. قىببۇ مۇمو بۇ ئىشتىن ۋاقىپلىنىپ، ئۇلارنى توسىدى. قىببۇ شۇلو بىلەن تاغىسى قىببۇ شىيىن قىببۇ مۇمونى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلاپ، تۇفا خېنىمغا ئىشىكنىڭ ئاچقۇچىنى ئوغرىلاشنى ئېيتتى. ئاچقۇچ خاتا ئېلىنغاچقا، ئىشىك ئېچىلمىدى. ئىشىك باقارلار بۇ ئىشنى قىببۇ مۇموغا مەلۇم قىلىۋىدى، قىببۇ مۇمو ئۇلارنىڭ ھەمىسىنى توتۇپ ئۆلتۈردى. ئۇ گەسلىدە قىببۇ شىيىننى قامچىلاپلا قويماقچى ئىدى. ئەمما قىببۇ شىيىن: «ئۆلتۈرسەڭ مەيلى، ئەمما قامچىلىشىڭنى خالىمايمەن» دېدى. قىببۇ مۇمو غەزەپكە كېلىپ، ئۇنىڭ قورسىقىنى يېرىپ، ئۆلۈكىنى خۇاڭخې دەرياسىغا تاشلاتقۇزدى. قىببۇ شىيىننىڭ ئانىسىنىڭ ئىنىلىرى قىببۇ بەييان بىلەن قىببۇ چۇلەلەر كىشىنىڭ زىتىغا تېگىدىغان گەپلەرنى قىلغانلىقتىن،

ئۇلارنىمۇ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ جازاسى ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكتىن ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى.

كېيىن، قىببۇ مۇمو قۇلان تىنىنىڭ بېسىمىغا ئۇچرىغاچقا، ۋاڭ كەي، ۋۇناتيەنلەرنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيۋۇددىن لەشكەر چىقىرىپ ئۇنى ئەكىتىشىنى تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتتى. پادىشاھ تەيۋۇدى ئەندىگىنىڭ غەربى، پېڭلياڭنىڭ ⑤ شەرقىدىكى رايونلارنى ئۇنىڭغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىشكە قوشۇلدى. قىببۇ مۇمو شەھەرنى كۆيدۈرۈپ، قىممەتلىك بۇيۇملارنى بۇزۇپ - چېقىپ، 15 مىڭ تۇتۇننى باشلاپ گاۋتيەن جىلغىسىغا كەلتتى. بىراق قۇلان تىنىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغاچقا، نەئىنگە⑥ جايلاشتى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى ئۇنى كۇتۇۋېلىشقا لەشكەر ئەۋەتتى. قىببۇ مۇمونىڭ ياساۋۇل سانغۇنى جېپى ئىچكىرىگە كۆچمەسلىك كېرەك، دەپ تۇرۇۋالدى. قىببۇمۇمو ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلدى. قۇلان تىن ئۆزىنىڭ بېيپىڭ گۇڭى ۋېي دەينى بىر تۈمەن ئادەمنى باشلاپ نەئىنگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. نەئىن شەھىرىدە قەھەتچىلىك بولغاچقا، ئادەملەر بىر - بىرىنى يەيدى. شېنجيا 4 - يىلى (مىلادىيە 431 - يىلى) قىببۇ مۇمو ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىن 500 نەچچە ئادەم شەھەردىن چىقىپ ئەل بولدى ۋە شاڭگۇيغا ئاپىرىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار قۇلان تىن تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

داجۇرچى مونسۇن ئەسلىدە جاڭيې ۋىلايىتى لىنسۇڭ⑦ ناھىيىسىنىڭ لۇشۇي دېگەن يېرىدىن ئىدى. ھونلار سولقانات جۇرچى دېگەن مەنسەپدار قويغاندا، مونسۇننىڭ ئاتا - بوۋىسى شۇ مەنسەپكە تەيىنلەنگەنىدى. چىياڭلارنىڭ قەبىلە باشلىقى «دا» دەپ ئاتىلىدىغان بولغاچقا، ئۇ ئەمەلدارلىق مەنسەپ نامىنى ئۆزىگە فامىلە قىلىپ، ئىسمىنىڭ ئالدىغا «دا» دېگەن سۆزنى

قوشقانىدى. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا لۇشۇيدە قەبىلە باشلىقى بولۇپ كەلگەنىدى. جۇرچى مونسۇننىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى جۇرچى خۇيجۇگۈي، چوڭ بوۋىسى جۇرچى جىلار باتۇر، قامەتلىكلىكى بىلەن داڭق چىقارغانىدى. بوۋىسى جۇرچى چىفۇيەنگە فۇدى خانى دەپ مەرتىۋە بېرىلگەنىدى. ئاتىسى جۇرچى فاخۇڭ ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. فۇجيەن ئۇنى جۇڭتيەن ھىماتچىسى قىلىپ تەيىنلىدى.

جۇرچى مونسۇن ئاتىسىنىڭ ئورنىدا قوۋمىنى ئىدارە قىلدى. ئۇ جىگەرلىك، چارە - تەدبىرلىك ھەم ئىلمى نۇجۇمدىن ئاز - تولا خەۋەردار بولغاچقا، قەبىلە - قوۋملار ھىمايە قىلىپ، ئۇنىڭغا بويسۇندى. لۇگۇاڭ⑧ لياڭجۇ رايونىدا لياڭ خانى بولۇۋالغاندىن كېيىن، جۇرچى مونسۇننى بارگاھتىكى قوشۇننى قەسىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئۆيلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، كۆزەتچىلىك قىلدۇرۇشقا ئەۋەتتى ھەم جۇرچى مونسۇننىڭ تاغىسى جۇرچى لوچۇنى شىپىڭغا ۋالي قىلدى. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى جۇرچى مۇغا جۇرچى لوچۇنى باشلاپ فۇخەندىكى قىببۇ چانگۇيغا جازا يۇرۇشى قىلىش بۇيرۇقى چۈشۈردى. قىببۇ چانگۇي ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، جۇرچى لوچۇنى ئۆلتۈردى. جورچى مونسۇن قايتىپ بېرىپ جۇرچى لوچۇنى دەپنە قىلىشنى ئۆتۈندى ۋە شۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئادەملىرىنى يىغىپ، ئالتۇنتاغقا ئورۇنلاشتى. نەۋرە ئاكىسى جىنچاڭ ۋالىيسى جۇرچى نانچىن بىلەن بىرلىكتە جيەنكاڭ ۋالىيسى دۇەن يېنى يارلىق تەمتىكى تۇنقۇچى، ئۇلۇغ تۇتۇق، ئۇچار ئەجدىھار سانغۇن، لياڭجۇ چوپاندارى، جيەنكاڭ گۇڭى قىلىپ كۆرسەتتى. شۇ يىل (مىلادىيە 397 - يىل) نى شېنشى 1 - يىلى دەپ ئاتىدى. دۇەن يې جۇرچى مونسۇننى جاڭيېگە ۋالي قىلىپ، لىنچى بارونى دەپ نام بەردى. جۇرچى نانچىننى دۆلەتكە يۆلەكچى سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، ئەلنىڭ لەشكىرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويدى.

دۇەن يې يەنە ئۆزىنى لياڭ خانى دەپ ئاتاپ جۇرچى مونسۇنىنى دۈانبېگىنىڭ سول قول ۋەزىرى قىلدى. جۇرچى مونسۇنىڭ نام ـ ئاتاق قازانغانلىقىغا ھەسەت قىلىپ، ئۇنى ئۆزىدىن سەل يىراقلاشتۇردى. تىمۇرنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 401 ـ يىلى) جۇرچى مونسۇن خەتەرلىك ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، شىئەنگە ۋالىي بولۇشنى تەلەپ قىلدى. جۇرچى مونسۇن ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئوغۇسىنى قاينىتىش ئۈچۈن، جۇرچى نانچىنغا ئاسىيلىق قىلدى دەپ تۆھمەت چاپلاپ، مەخپىي مەلۇمات يوللىدى. بۇنىڭ بىلەن دۇەن يې جۇرچى نانچىنىنى ئۆلتۈردى. جۇرچى مونسۇن يىغلاپ تۇرۇپ كۆپچىلىككە جۇرچى نانچىن ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش نىيىتى بارلىقىنى ئېيتتى. جۇرچى نانچىن ئادەتتە كۆپچىلىككە شاپائەت قىلغاچقا ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەنىدى. شۇڭا كۆپچىلىك دۇەن يېدىن بىزار بولۇپ، جۇرچى نانچىنىڭ ناھەق ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە يىغلاشتى ۋە جۇرچى مونسۇنىڭ گېپىگە كىرىدىغان بولدى. جۇرچى مونسۇن قوشۇن باشلاپ دۇەن يېگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى. ئۆزىنى يارلىق تەمتىكى تۇتقۇچى ئۇلۇغ تۇتۇق، ئۇلۇغ سانغۇن، لياڭجۇ چوپانداری، جاڭيې گۇڭى دەپ ئاتىدى. يىلنامىنى يۈگىنەگە ئۆزگەرتىپ، جاڭيېدا تۇردى. شۇ ئايدا غەربىي لياڭ خانلىقىنىڭ ۋۇجاۋ خانى غەلىيان كۆتۈردى ۋە گېڭزى دېگەن يىلنامىنى قوللاندى.

يۈگىشىڭ يىللىرى (مىلادىيە 409 — 413 ـ يىللار) جۇرچى مۇنسۇن گۇزاڭ شەھىرىنى ئىگىلەپ، ئۆزىمۇ شۇ شەھەرگە كۆچتى. شۇ يىلى (مىلادىيە 412 ـ يىلى) نى شۇەنشى 1 ـ يىلى دەپ ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنى خېشى خانى دەپ ئاتاپ، ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى قويدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. جۇرچى مونسۇن يېڭى سۇپىدا ئۇخلاۋاتقاندا، ھەرەم خادىمى ۋاڭ خۇەيزۇ ئۇنى چېپىپ

ئۆلتۈرمەكچى بولدى. ئەمما جۇرچى مونسۇننىڭ پەقەت پۇتى زەخمىلەندى. ئۇنىڭ ئايالى مېڭشى خېنىم ۋاڭ خۇەيزۇنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. جۇرچى مونسۇن جىن سۇلالىسىنىڭ ياۋخۇك⑨ نى يوقاتقانلىقىغا ناھايىتى غەزەپلەندى. مىرزىبەگ جۇرچى مونسۇنغا ئەھۋال مەلۇم قىلىشقا كىرگەندە، جۇرچى مونسۇن ئۇنىڭغا: «سەن لىيۇيۈنىڭ بېسىپ كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، يەنە بىخىرامان كىتاب يېزىشقا پېتىنىدىڭمۇ!» دېدى ـ دە، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي جىن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. تەيچاڭ يىللىرى (مىلادىيە 416 — 423 ـ يىللار) دا جۇرچى مونسۇن دۇنخۇاڭنى ئىشغال قىلىپ، يىلنامىنى چېڭشۇەنگە ئۆزگەرتتى. كېيىن يەنە سۇڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، كىتاب بېرىشنى ئۆتۈندى. سۇڭ پادىشاھى ۋېندى ئۇنىڭ دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى بەردى. جۇرچى مونسۇن يەنە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمرى زېمىنى ۋاڭ خۇڭدىن «ئىلاھىي خاتىرىلەر توپلىمى»⑩ دېگەن كىتابنى سورىدى، ۋاڭ خۇڭ ئۇ كىتابنى بەردى.

شېنجىيا يىللىرى (مىلادىيە 428 — 431 ـ يىللار) دۇان بېگىنىڭ يارەمچىسى زۇڭ شۇ، سولقانات ھەرەمبېگى گاۋمېڭلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرۇشقا، بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە ئەۋەتىلدى. كەلگەن ئولپانچىلارنىڭ ئايىقى ئۆزۈلمىدى. جۇرچى مونسۇن ئوغلى جۇرچى ئانگۇنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى. ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى مۇراسىم بېگى لى شۇننى يارلىق دەستىكى بىلەن ئەۋەتىپ جۇرچى مونسۇننى يارلىق دەستىكى تۇتقۇچى، شىغاۋۇل، لياڭجۇ ۋە غەربىي يۇرتتىكى چياڭ، رۇڭلارنىڭ لەشكىرى ئىشلار تۇتۇقى، خەلىپەت بەگ، غەربكە يۈرۈشى قىلغۇچى مۇۋەققەت ئۇلۇغ سانغۇن، لياڭجۇ چوپانداری، لياڭ خانى قىلىپ تەينىلىدى. سۇي خاۋغا مەرتىۋىگە تەينىلەش يارلىقى يېزىپ ئۇنى مۇكاپاتلاشنى بۇيرۇدى. جۇرچى مونسۇن شۇ يىلنى يەنىي 1 ـ يىلى دەپ

ئۆزگەرتتى. يەنخې 2 ـ يىلى (مىلادىيە 433 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا، جۇرچى مونسۇن ئۆلدى. ۋېي پادىشاھى تەيزۇدى ئۇنىڭ دەپنە ئىشلىرىنى نازارەت قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتىشنى بۇيرۇدى. جۇرچى مونسۇنغا «ۋۇشۇەن خان» دەپ نام بېرىلدى. جۇرچى مونسۇن ناھايىتى گۇمانخور، ئادەم ئۆلتۈرۈشنى پىسەنتىگە ئالمايدىغان كىشى بولغاچقا، ئوردىدا قائىدە ـ يوسۇن ۋە توغرا كەيپىيات يوق دېيەرلىك ئىدى. جۇرچى مونسۇننىڭ ئۇچىنچى ئوغلى جۇرچى مۇقان ئەلنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، ئۆزىنى خېشى خانى دەپ ئاتىۋالدى. ئەلچى ئەۋەتىپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئوردىسىدىن مەرتىۋە بېرىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ سۇڭ سۇلالىسى⑪ بىلەن دوستانە ئالاقە قىلىپ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئىنئام ۋە ئەمەلگە تەيىنلەش بۇيرۇقلىرىنى قوبۇل قىلدى. ئىلگىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيزۇدى جۇرچى مونسۇننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىش ئۈچۈن، قىز كۆچۈرۈشكە لى شۇننى ئەۋەتكەنىدى. دەل شۇ چاغدا، جۇرچى مونسۇن قازا تاپتى. جۇرچى مۇقان جۇرچى مونسۇننىڭ ۋەسىيتى بويىچە سىڭلىسىنى پايتەختكە ئاپاردى. ئۇنىڭ سىڭلىسى ئوڭ قول جاۋېي⑫ بولۇپ تەيىنلەندى. جۇرچى مونسۇن شۇ يىلنى چېكخې 1 ـ يىلى دەپ ئۆزگەرتتى. ۋېي پادىشاھى تەيزۇدى يەنە لى شۇننى جۇرچى مۇقاننى يارلىق تەمتىكى تۇنقۇچى شىغاۋۇل، لياڭجۇ، شاجۇ، خېجۇ ۋە غەربىي يۇرتتىكى چاڭ، رۇڭلارنىڭ لەشكىرىي ئىشلار تۇتۇقى، ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى، ئوردا ئۇچ ئەمرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى، غەربىي رۇڭ چېرىكچىسى، لياڭجۇ ئايماقبېگى، خېشى خانى دېگەن ئەمەل ـ مەرتىۋىلەرگە تەيىنلەشكە ئەۋەتتى. جۇرچى مۇقان بىرەر تۆھپە يارىتامىي تۇرۇپ مۇكاپات ئالغانلىقى ئۈچۈن، لى شۇننى ئېلىپ قېلىپ، پادىشاھتىن ئۇنچىۋالا يۇقىرى ئەمەل بەرمەي ئادەتتىكى شۆھرەت

نامى بەرسىلا بولدى، دەپ تەلەپ قىلدى. پادىشاھ ئۇنىڭ تەلىپىنى سىلىق سۆزلەر بىلەن رەت قىلدى. جۇرچى مۇقان ۋېي پادىشاھى تەيزۇدىنىڭ سىڭلىسى ۋۇۋېي مەلىكىگە ئۆيلەندى. ئۇ ۋەزىرى سۇڭ ياۋنى پادىشاھقا رەھمەت ئېيتىشقا ئەۋەتىپ، 500 ئات، 100 جىڭ ئالتۇن ھەدىيە قىلدى. سۇڭ ياۋ يەنە پادىشاھتىن ۋۇۋېي مەلىكە ۋە جۇرچى مۇقاننىڭ ئانىسىغا ئونۋان بەلگىلەپ بېرىشنى ئۆتۈندى. ئوردىدىكىلەر مۇزاكىرە قىلىپ، تۇزۇم بويىچە ئېيتقاندا، ئانىسى ئوغلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى بولغاچقا قەدىرلىنىشى، خوتۇنىنىڭ مەرتىۋىسى ئېرىنىڭكىگە ئوخشاش بولۇشى كېرەك، جۇرچى مۇقاننىڭ ئانىسى خېشى ئېلىدە خانىئانا، خوتۇنى ئۆز ئېلى ئىچىدە خانىش دەپ ئاتىلىشى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختىدە بولسا مەلىكە دەپ ئاتىلىشى كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. پادىشاھ شۇنداق قىلىشقا قوشۇلدى. جۇرچى مۇقان پەزىلەت ئورناتقۇچى سانغۇن جۇرچى پانجونى ئوردىغا سالامغا ئەۋەتتى. ۋېي پادىشاھى تەيزۇدى شىغاۋۇل گوبى، دۇئانبېگى لى شۇننى جۇرچى مۇقاننىڭ ئەتراپىدىكى ئەمەلدارلارغا دەرىجىسىگە ئاساسەن كىيىم ـ كېچەك ئىنئام بېرىشكە ئەۋەتتى ھەمدە جۇرچى مۇقاننىڭ چوڭ خوتۇنىدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى جۇرچى فېڭتەننى پايتەختكە تۇرغاق بولۇشقا ئەكەلدۇردى. جۇرچى مۇقان ئوغلى جۇرچى فېڭتەننى پادىشاھقا سالام بېرىشكە پايتەختكە ئەۋەتتى.

تەيىەن 5 ـ يىلى (مىلادىيە 439 ـ يىلى) پادىشاھ تەيزۇدى دۇئانبېگى خې لونى لياڭجۇنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. پادىشاھ جۇرچى مۇقان ماڭا بەيئەت قىلىپ ئولپان تاپشۇرغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە نۇرغۇن جايلاردا بەيئەت قىلغۇچىغا مۇناسىپ ئىش قىلمىدى دەپ قارىغاچقا، ئۇنىڭغا ئۆزى بېرىپ جازا يۇرۇشى قىلدى. ۋەزىرلەرگە ئۇنى ئەيىپلەش مەزمۇنىدا مەكتۇپ يازدۇرۇپ، ئۇنىڭ 12 گۇناھىنى كۆرسەتتى.

شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قوشۇنى خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتتى. جۇرچى مۇقان: «نېمە سەۋەبتىن بۇنداق بولۇپ قالدى؟» دەپ، سول قول ۋەزىرى ياۋدىڭگونىڭ كۆرسەتكەن چارىسى بويىچە پادىشاھنىڭ ئالدىغا چىقماي جورجانلاردىن يارەم سورىغىلى باردى. جۇرچى مۇقان چوڭ سەركەردە جۇرچى دۇڭلەينى بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ گۇزاڭ شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قوشۇنىغا قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئەۋەتتى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن، جۇرچى دۇڭلەينىڭ قوشۇنى چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى گۇزاڭ شەھىرىگە كېلىپ جۇرچى مۇقاننى شەھەردىن چىقسۇن دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. جۇرچى مۇقان جورجانلار ئىچكى رايونلاردا شەنۇۋۇغا⑬ بەسىپ كىرىپتۇ دەپ ئاڭلىدى ـ دە، پادىشاھ قوشۇنى چېكىنىپ كېتەرمىكىن دەپ ئارزۇ قىلىپ، سېپىلنى چۆرىدەپ چىڭ ساقلىدى. جۇرچى مۇقاننىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى جۇرچى زۇ شەھەردىن چىقىپ تەسلىم بولۇپ، شەھەر ئىچىدىكى ئەھۋاللارنى ۋېي پادىشاھىغا تولۇق مەلۇم قىلدى. شۇڭا، تەيۋۇدى بارلىق لەشكەرلەرنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. جۇرچى مۇقاننىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى جۇرچى ۋاننان قول ئاستىدىكى بارلىق ئادەمنى باشلاپ يەنە تەسلىم بولۇشقا چىقتى، شەھەر ئىشغال قىلىندى. جۇرچى مۇقان ۋە ئونىڭ ھەربىي ـ مۇلكىي ئەمەلدارلىرى ئىككى قولىنى ئارقىسىغا باغلاپ، پادىشاھنىڭ ئالدىغا گۇناھىنى تىلەشكە كەلدى، پادىشاھ ئۇلارنى يېشىشنى بۇيرۇدى. لياڭجۇدىن 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى پايتەختكە كۆچۈرۈپ باردى. ئىلگىرى تەيىەن يىللىرىدا بىر ياشانغان ئەر بىر پارچە خەتنى دۇنخۇاڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىغا تاشلاپ قويۇپلا كۆزدىن غايىپ بولغانىدى. بۇ خەتتە «لياڭ خانى 30 يىل تۇرۇپتۇ⑭، سەن يەتتە يىل تۇرسەن» دەپ يېزىلغانىدى. چاقماق چېقىلغاندىن

كېيىن تېپىلغان بىر پارچە تاشقا قىزىل رەڭدە «خېشى، خېشى، ئوتتۇز يىل، دەيشى چېقىلسا خوش يۇرەر يەتتە يىل» دېگەن خەت يېزىلغانىدى. دەيشى بىر تاغنىڭ نامى بولۇپ، ئۇ گۇزاڭنىڭ جەنۇب تەرىپىدە ئىدى. تاغ ئىلاھىغا نەزىر ـ چىراغ قىلىنىدىغان ئىبادەتخانىنىڭ ئەتراپى پاتقاق بولۇپ، يول راۋان ئەمەس ئىدى. جۇرچى مۇقاننىڭ جەنۇبقا يۇرۇشى قىلغۇچى ئۇلۇغ سانغۇنى جۇرچى دۇڭلەي: «ئىبادەتخانا نېمىگە ئەسقاتىدۇ!» دەپ، ئۇنى چېقىپ، دەل ـ دەرەخلەرنى كەسكەن ھەم يولنى راۋان قىلىپ قوشۇننى ئۆتكۈزگەنىدى. جۇرچى مۇقان خان بولۇپ، دەرۋەقە يەتتە يىلدىن كېيىن گۈمران بولدى. ئىلگىرى جۇرچى مۇقان يەڭگىسى لى شى بىلەن زىنا قىلاتتى، ئاكا ـ ئۇكا ئۇچەيلەن نۆۋەت بىلەن ئۇ ئايالغا يېقىنچىلىق قىلدى. لى شى بىلەن مۇقاننىڭ ئاچىسى بىرلىشىپ ۋۇۋېي مەلىكىگە زەھەر بەردى. پادىشاھ مەلىكىنى قوتقۇزۇشقا تېز ئەۋەتكەچكە، مەلىكە ساق قالدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى لى شىنىڭ پايتەختكە ئايرىشىنى بۇيرۇسا، مۇقان ئۇنى پايتەختكە ئەۋەتىشنىڭ ئورنىغا نۇرغۇن نەرسە ـ كېرەك بېرىپ جيۇچۇەندە ئولتۇراقلىشىشقا ئايارىدى. پادىشاھ بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەندى. شىمالىي لياڭ خانلىقى ئەل بولغاندىن كېيىن، ئۇ يەنە جۇرچى مۇقانغا سىگلىسىنىڭ ئىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلدى. جۇرچى مۇقاننىڭ ئانىسى قازا قىلغاندىن كېيىن خانئانلىق قائىدە ـ يوسۇنى بويىچە دەپنە قىلدۇردى ھەم جۇرچى مونسۇنغا قەبرىنى ساقلاشقا 30 تۇتۇنلۇك ئادەم بەردى. جۇرچى مۇقاننى غەربكە يۇرۇشى قىلغۇچى ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، دەرىجىسىنى ئاۋۇالقىدەكلا قىلىپ، يەنە لياڭ خانى دەپ ئاتىدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قوشۇنى لياڭجۇ زېمىنىغا كېلىشتىن بۇرۇن، جۇرچى مۇقان ئادەم ئەۋەتىپ دۆلەت خەزىنىسىنى ئاچقۇزۇپ ئالتۇن ـ كۈمۈش، گۆھەر، قاشتېشى

ھەمدە قىممەتلىك بۇيۇملارنى ئېلىپ، خەزىنە ئىشكىنىسى تاقىۋەتمەي كەتكەنىدى. خەزىنە ئوچۇق بولغاچقا، پۇقرالار ئوغرىلىققا كىرگەن ۋە خەزىنە قۇرۇقدىلىپ قالغانىدى. ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئوغرىلارنى سۈرۈشتۈرۈپ تاپالمىدى. تەيپىڭ جېنجۇن 8 - يىلى (مىلادىيە 447 - يىلى) مۇقانىڭ يېقىنى ۋە خەزىنىگە قارايدىغانلار مەلۇم قىلغاچقا بۇ ئىش تامامەن ئېنىقلاندى، جۇرچى مۇقانىڭ ئۆيى ئاختۇرۇلغاندا، يوشۇرۇپ قويغان بارلىق نەرسە - كېرەكلەر تېپىلدى. يەنە بىرەيلەن جۇرچى مۇقان ھەم ئۇنىڭ ئاتىسى نۇرغۇن زەھەرنى مەخپىي ساقلاپ 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى دەپ مەلۇم قىلدى. ئۇنىڭ ئىگىچە - سىڭىللىرى باخشىلىق، پالچىلىق قىلاتتى. ئۇلار ناشايان ئىشلارنى قىلغان بولسىمۇ، قىلچە ئار - نومۇسنى بىلمەيتتى. ئەسلىدە دارماراكچا ئاتلىق بىر كەشمىرلىك راھىب شەرقىە — پىشامشانغا كەلگەن بولۇپ، جىنغا كېسەل داۋالىتالايمەن، ئاياللارغا كۆپ تۇغۇشنى ئۆگىتەلەيمەن، دەپ يۇرگەنىدى. ئۇ پىشامشان خانىنىڭ سىڭىلىسى مانتۇ تولىن بىلەن ناشايان ئىشلارنى قىلىپ سېزىلىپ قالغاندىن كېيىن، لياڭجۇغا قېچىپ كەلدى. جۇرچى مونسۇن ئۇنى ئەتىۋارلاپ، دانىشمەن دەپ ئاتىدى. دارماراكچا ئەر - ئاياللارنىڭ بىر - بىرىگە ئېجىل بولۇش ئۇسۇلىنى ئاياللارغا ئۆگەتتى. جۇرچى مونسۇننىڭ كېلىنلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ ئۇسۇلنى ئۆگەنگىلى باردى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى ئۆز خادىملىرىدىن دارماراكچانىڭ بۇ ئۇسۇلىنى ئاڭلاپ، ئۇنى يېنىغا چاقىرتىش يارلىقى چۈشۈردى. بىراق جۇرچى مونسۇن ئۇنى ئەۋەتمىدى ھەمدە دارماراكچانىڭ بۇرۇنقى ئىشلىرىنى پاش قىلىپ، ئۇنى قىيىن - قىستاققا ئېلىپ سوراق قىلغاندىن كېيىن ئۆلتۈرۈۋەتتى. تەيۋۇدى بۇ ئەھۋالدىن ۋاقىپلىنىپ، ئۆزىنىڭ كىچىك خانىشى، يەنى جۇرچى مونسۇننىڭ سىڭىلىسىنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلدى ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىكىلەرنىمۇ ئۆلتۈردى. پەقەت

جۇرچى ۋاننان بىلەن جۇرچى زۇلا بۇنىڭدىن بۇرۇن تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن كەچۈرۈم قىلىنىدى. شۇ يىلى، بىرەيلەن جۇرچى مۇقانىڭ يەنە بۇرۇنقى ۋەزىرلىرى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ، ئاسىيلىق قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلدى. پادىشاھ ئەمرى زېمىن سۈي خاۋنى مەلىكىنىڭ تۇرالغۇسىغا بېرىپ، جۇرچى مۇقانىنى ئۆلۈۋېلىشقا دەۋەت قىلىشقا بۇيرۇدى. جۇرچى مۇقان مەلىكە بىلەن خېلى ئۇزاق خوشلىشىپ، ئاندىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇ خانلارچە دەپنە قىلىنىدى. «قايغۇ خان» دەپ نام بېرىلدى. كېيىن مەلىكە ئۆلگەندە، ئۇنى جۇرچى مۇقانىڭ قەبرىسىگە دەپنە قىلىش بۇيرۇق قىلىنىدى. مەلىكىنىڭ ئوغلى يوق، قىزى بار ئىدى. ئۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جىيەنى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئانىسىنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ۋۇۋېي مەلىكە دەپ ئاتالدى.

جۇرچى مونسۇننىڭ ئوغلى جۇرچى جىيى شەرقىي يۈكجۇنىڭ ئايماقبېگى ئىدى. تەيپىڭ جېنجۇن يىللىرىدا خېدۇكىسى شۆئەندۇ بىلەن ئاسىيلىق قىلماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن پايتەختكە چاقىرتىلدى ۋە بۇرادەرلىرىگە تاپشۇرۇلۇپ، بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى. جۇرچى ۋاننان، جۇرچى زۇلار بۇرۇن تەسلىم بولغاچقا، جۇرچى ۋاننان جاڭىي بېگىلىككە، جۇرچى زۇ گۇاڭۋۇ گۇڭىلىققا تەينىلەندى. كېيىن ھەر ئىككىسى ئاسىيلىق قىلىشقا ئۇرۇنۇش جىنايىتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. جۇرچى مۇقان مەغلۇپ بولغان چاغدا، ئىنىسى لېدۇ ۋالىيسى جۇرچى ئانگۇ غەربكە بېرىپ تۇيغۇنلارغا بېقىنغانىدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى جەنۇبنى تىنچىتقۇچى سانغۇن شى چۇننى ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. جۇرچى مۇقانىڭ ئىنىسى جيوچۇەن ۋالىيسى جۇرچى ئۇرغۇ جىنچاڭغا قېچىپ كەتتى. پادىشاھ يىياڭ گۇڭى يۇەن جيېنى جيوچۇەننى ساقلاشقا ئەۋەتتى. تەيپىڭ جېنجۇن

يللىرىنىڭ دەسلىپىدە، جۇرچى ئۇرغۇ جيۇچۈەننى قورشاپ ئىشغال قىلدى. ئۇ يەنە جاڭيېنى مۇھاسىرىگە ئالدى، بىراق غەلىبە قىلالماي چېكىنىپ لىنسۇڭدا تۇردى. ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى جازا يۈرۈشى قىلماي، ئۇنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا يۇڭچاڭ بېگى يۈەن جيەن لياڭجۇنى ساقلاۋاتاتتى. جۇرچى ئۇرغۇ قوشبېشى لياڭ ۋېينى يۇڭچاڭ بېگى يۈەن جيەننىڭ يېنىغا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن جيۇچۈەننى قايتۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈندى. يەنە يېياڭ گۇڭى يۈەن جيې ۋە ئۇنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى يۇڭچاڭ بېگى يۈەن جيەننىڭ قوشۇنىغا ئەۋەتتى. ئىككىنچى يىلى، ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى ئەلچىسى ئەۋەتىپ، جۇرچى ئۇرغۇنى غەربكە يۈرۈشى قىلغۇچى ئۇلۇغ سانغۇن، لياڭجۇ چوپانداری، جيۇچۈەن بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي جۇرچى ئۇرغۇ يەنە پۇرسەت كۈتۈپ ئاسىيلىق قىلغاچقا، نەنياڭ گۇڭى شى چۈن جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتىلىپ، جيۇچۈەن ئىشغال قىلىندى. جۇرچى ئۇرغۇ قۇملۇقتىن ئۆتمەكچى بولۇپ، جۇرچى ئانگۇنى غەربكە — پىشامشانغا ھوجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. پىشامشان ئەل بولماقچى بولۇپ تۇرغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى پىشامشانغا قارشىلىق كۆرسىتىپ قوغدىنىشنى دالالەت قىلىپ بۇيرۇق بەردى. جۇرچى ئانگۇ پىشامشاننى ئالالماي چېكىنىپ شەرقىي شەھەرنى ساقلىدى. ئۇچىنچى يىلى ئەتىيازدا، پىشامشان خانى بىلۈك غەربتىكى چەرچەنگە بېقىندى. پىشامشان خانىنىڭ خانىشىدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى جۇرچى ئانگۇغا ئەگەشتى. شۇنىڭ بىلەن، پىشامشاندا ئېغىر مالمانچىلىق تۇغۇلدى. جۇرچى ئۇرغۇ قۇملۇقتىن ئۆتتى، ئۇسسۇزلۇقتىن لەشكەرلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆلۈپ كەتتى. بىراق، ئۇ يەنىلا پىشامشاننى ئىشغال قىلدى. ئەسلىدە، قوچۇ ۋالىيسى كەن شۇڭ لى باۋنىڭ تاغىسى تاڭ چىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغانىدى. ئۇ جۇرچى ئۇرغۇنىڭ پىشامشانغا كەلگەنلىكىنى

ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ ياللاندىن تەسلىم بولۇپ، جۇرچى ئۇرغۇ بىلەن تاڭ چىنى ئۇرۇشتۇرماقچى بولدى. جۇرچى ئۇرغۇ جۇرچى ئانگۇنى پىشامشاندا قالدۇرۇپ، ئۆزى كىنگىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قوچۇغا قاچتى. بۇ چاغدا جورجانلار تاڭ چىنى ئۆلتۈردى، كەن شۇاڭمۇ جۇرچى ئۇرغۇغا قارشى تۇردى. جۇرچى ئۇرغۇنىڭ سەركەردىسى ۋېيشىڭنۇ قوچۇ شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، شەھەردىكىلەرنى قىرغىن قىلدى. كەن شۇاڭ جورجانلارغا قاچتى. جۇرچى ئۇرغۇ شۇنىڭ بىلەن قوچۇدا قېپقالدى. تەيپىڭ جېنجۇن 5 ـ يىلى (443 ـ يىلى) جۇرچى ئۇرغۇ كېسەل بىلەن ئۆلۈپ، جۇرچى ئانگۇ خان بولدى. ئۇنىڭ زېمىنىنى جورجانلار قوشۇۋالدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 10 ـ تۇم، 3080 ـ 3086 ـ بەتلەر)

① يۇڭشى تۇزلەڭلىكى (川士勇) — قەدىمكى يەر نامى. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى يۇجۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 582 ـ بەت)

② يۈەنچۈەن (川苑) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ يۇجۇڭ ناھىيىسىدىكى دايىنچۈەن رايونىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 573 ـ بەت)

③ توفا رۇتان (秃发傉檀) — جەنۇبىي لياڭ خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خانى. مىلادىيە 414 ـ يىلى قىببۇ چىبان لېدۇغا ھوجۇم قىلغاندا مەغلۇپ بولۇپ، قىببۇ چىبانغا تەسلىم بولغان. ئىككىنچى يىلى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن.
(«جىننامە. توفا رۇتاننىڭ تەرجىمىھالى» دىن)

④ ئەينى زاماندا تۆڭۈەن شەھىرى شيا خانى قۇلان چاڭنىڭ پايتەختى

ئىدى.

(مۇھەررىردىن)

⑤ پىڭلياڭ (平凉) — ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى خۇاتىڭ، پىڭلياڭ ناھىيىلىرىنىڭ جەنۇبىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 42 ـ بەت)

⑥ نەنئەن (南安) — ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لۇڭشى ناھىيىسىنىڭ شەرقى ۋە دىڭشى، ۋۇشەن ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 134 ـ بەت)

⑦ لىنسۇڭ (临松) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا، ئۇ يەردە چىڭسۇڭ تېغى بار.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 1290 ـ بەت)

⑧ لۇ گۇاڭ (吕光) — كېيىنكى لياڭ خانلىقىنى قۇرغۇچى. مىلادىيە 386 — 399 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان. مىللىتى دى (氐) ، لۆياڭلىق (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جۇاڭلاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى جەنۇبىدا) . دەسلەپتە فۇجيەننىڭ قول ئاستىدا سەركەردە بولغان ھەم غەربىي يۇرتقا يۇرۇشى قىلىپ كۆسەننى ئالغان. قايتىپ لياڭجۇغا كەلگەندە، فۇجيەننىڭ جەڭدە قاتتىق مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، لياڭجۇنى ئىشغال قىلىپ خان بولۇۋالغان. مىلادىيە 399 ـ يىلى ئوغلى لۇ شاۋنى تەختكە چىقىرىپ، ئۆزاق ئۆتمەي ئۆلۈپ كەتكەن.

(«ۋېينامە. لۇگۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» دىن)

⑨ ياۋخۇڭ (姚泓) — كېيىنكى چىن خانلىقىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد خانى. ياۋچاڭنىڭ نەۋرىسى، ياۋشىڭنىڭ ئوغلى. مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3076 — 3077 ـ بەتلەر)

⑩ ئىلاھىي خاتىرىلەر توپلىمى (搜神记) — ئاجايىپ ـ غارايىپ ئىشلار توغرىسىدىكى 20 جىلدلىق ھېكايىلەر توپلىمى. شەرقىي جىن دەۋرىدە ئۆتكەن گەن باۋ يازغان.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 707 ـ بەت)

⑪ سۇڭ سۇلالىسى (宋) — مىلادىيە 420 ـ يىلى لىيۇ يۈ قۇرغان سۇلالە. شۇڭا، لىيۇ سۇڭ سۇلالىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جەمئىي سەككىز پادىشاھ تەختكە چىقىپ، 60 يىل سەلتەنەت سۈرگەن. مىلادىيە 479 ـ يىلى جەنۇبىي چى سۇلالىسى ئۇنىڭ ئورنىنى دەسسىگەن.

(«سۇڭنامە» دىن)

⑫ جاۋيى (昭仪) — خان ـ پادىشاھلارنىڭ بىرىنچى دەرىجىدىكى كىچىك خانىشلىرىنىڭ نامى.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1394 ـ بەت)

⑬ شەنۋۇ (善无) — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى يۈيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 883 ـ بەت)

⑭ بۇ يەردە دېيىلگەن لياڭ خانى شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ خانى، جۇرچى مۇقاننىڭ دادىسى جۇرچى مونسۇن ئىدى. ئۇ مىلادىيە 401 ـ يىلدىن 403 ـ يىلغىچە خان بولغان.

(مۇھەررىردىن)

دىلار تەزكىرىسى

دىلار غەرب تەرەپتىكى تائىپىلەرنىڭ ئايرىم نەسلىدىن، نامى بەيما. ئۇچ دەۋرده① ئۇلارنىڭ ئۆز ئاقساقىلى بولغان. ھەربىر ئاقساقال ئوردىغا بىر قېتىم سالامغا كېلەتتى. شۇڭا «نەزمىنامە» ② دە: «دى، چياڭلاردىن تارتىپ خانغا تازىم قىلىدۇ، تازىم قىلماسلىققا پېتىنالمايدۇ» دېيىلگەن. چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان، ئۇلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقا چۈشەن③، لۇڭشەن تاغلىرى④ نىڭ جەنۇبىدا، خەنجياڭ دەرياسىنىڭ⑤ غەربىدە تۇراتتى، ئۆزلىرى سايلىغان سەردارى بار ئىدى. خەن پادىشاھى ۋۇدى⑥ ئەمىر نۆكەر گوچاڭ، ۋېي گۇاڭلارنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى يوقاتتى ھەم ئۇلارنىڭ يۇرتىنى ۋۇدۇ⑦ ۋىلايىتى قىلىپ تەسىس قىلدى. چېەنشەن تېغى⑧ ۋە ۋېيشۇي⑨ دەرياسىدىن تاكى با⑩، شۇ⑪رايونلىرىغىچە دىلارنىڭ ھەر خىل قەبىلىلىرى تارقالغانىدى. بەزىلىرى ئاق دى دەپ، بەزىلىرى كونا دى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بېگى بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئوردىسىنىڭ مەتۋە بېرىشى ۋە ۋەزىپىگە تەيىنلىشىنى قوبۇل قىلىپ كەلگەنىدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسى جېەنئەن يىللىرىدا (مىلادىيە 196 — 220 - يىللار) ياڭ تېڭ دېگەن كىشى قەبىلىنىڭ سەركەردىسى بولدى. ئۇ جەسۇر، تەمبەل، پەم - پاراسەتلىك ئادەم ئىدى. ئۇ ئادەملىرىنى باشلاپ چۆچىغا كۆچۈشكە باشلىدى. بۇ يەرنىڭ چوڭلۇقى 100 گېكتار كېلەتتى. ئۇ بۇ جاينىڭ

ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قوللىنىپ، «بەيچىن» دەپ ئاتىدى. بۇ يەرنىڭ تۆت تەرىپى ھاڭ بولۇپ، ئېگىزلىكى يەتتە چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىدى، چىقىپ - چۈشۈشتە 36 قېتىم ئايلىنىشقا توغرا كېلەتتى. ئۈستىدە نۇرغۇن بۇلاق بار ئىدى. توپىسىنى قاينىتسا تۇز چىقاتتى. ياڭ تېڭدىن كېيىن، ۋېي پادىشاھلىقى ئوردىسى ياڭ چېەنۇەن دېگەن كىشىنى بەيچىن دىلار خانى قىلىپ تەيىنلىدى.

ياڭ چېەنۇەننىڭ نەۋرىسى ياڭ فېيلۇڭ ئىدى. ئۇ تەدرىجىي قۇدرەت تاپتى. جىن پادىشاھى ۋۇدى ئۇنىڭغا غەربنى تىنچىتقۇچى مۇۋەققەت سانغۇن دېگەن ئاتاقنى بەردى. ئۇنىڭ ئوغۇل پەرزەنتى يوق بولغاچقا، ئۆز جىيەنى لىڭخۇ ماۋسۇنى ئوغۇل قىلىپ بېقىۋالدى. جىن پادىشاھى خۇيدىنىڭ يۇەنكاڭ يىللىرىدا (مىلادىيە 291 — 299 - يىللار) لىڭخۇ ماۋسۇ ئۆزىنى دۆلەتكە يۆلەكچى سانغۇن، ئوڭ قول بلىكخان دەپ ئاتىدى. ھەممە دىلار ئۇنى سەردار قىلىپ تىكلىدى. گۇۋەنجۇڭدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن كىشىلەرنىڭ خېلى كۆپى ئۇنىڭغا بېقىندى. جىن پادىشاھى مىندى⑫ ئۇنى قىران چەۋەنداز سانغۇن، سول قول بلىكخان قىلىپ تەيىنلىدى. ماۋسۇ ئۆلگەندە، ئورنىغا ئوغلى نەندى ئولتۇردى ۋە قەبىلىنى ئىنىسى جېەنتۇ بىلەن بۆلۈشۈپ سوردى. نەندى ئۆزىنى سول قول بلىكخان دەپ ئاتاپ، شىيابىيەن⑬ دېگەن يەردە بارگاھ تىكتى؛ جېەنتۇ ئۆزىنى ئوڭ قول بلىكخان دەپ ئاتاپ، خېچىغا⑭ بارگاھ تىكتى. نەندى ئۆلگەندە، ئوغلى ياڭ يى ئورنىغا ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى ماندات تۇتقۇچى، ئەجدىھار سانغۇن، سول قول بلىكخان، شىيابىيەن گۇڭى دەپ ئاتىدى. جېەنتۇنىڭ ئوغلى ياڭ پەننى ماندات تۇتقۇچى، ئۇزغان سانغۇن، ئوڭ قول بلىكخان، خېچى گۇڭى قىلدى. ياڭ يى جىن سۇلالىسىگە بېقىندى، جىن سۇلالىسى ياڭ يىنى جەنۇبقا يۇرۇشى قىلغۇچى سانغۇن قىلدى.

يۇكۈنچ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 347 ـ يىلى) ياڭ يىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى ياڭ چۇ ياڭ يىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى ھەم ياڭ يىغا قاراشلىق ئادەملەرنى ئۆزىگە قوشۇپ، ئۆزىنى چوڭچى گۇڭى دەپ ئاتىدى. شى جىلۇڭغا بېقىنىپ، كېيىن جىن سۇلالىسىگە ۋاسسال بولدى. يۇكۈنچ 10 ـ يىلى (مىلادىيە 352 ـ يىلى) ياڭ چۇنىڭ مەرتىۋىسى تەنشۇي گۇڭى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 11 ـ يىلى، ياڭ يىنىڭ كىچىك ئىنىسى ياڭ سۇڭنۇ ھاممىسىنىڭ ئوغلى لياڭ سەنۋاڭنىڭ مۇلازىملىق قىلىۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ياڭ چۇنى پىچاق سېلىپ ئۆلتۈردى. ياڭ چۇنىڭ ئوغلى ياڭ گو قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى باشلاپ بېرىپ، لياڭ سەنۋاڭ بىلەن ياڭ سۇڭنۇنى ئۆلتۈرۈپ، يەنە تەختكە چىقىپ چوڭچى گۇڭى بولدى. خۇەن ۋېن⑮ ياڭ گونى چىنجۇ ئايماقبېگى قىلىپ، ياڭ گونىڭ ئوغلى ياڭ ئەننى ۋۇدۇنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەش توغرىسىدا پادىشاھقا مەكتۇپ سۇندى. 12 ـ يىلى، ياڭ گونىڭ شىرەم تاغىسى ياڭ جۇن ياڭ گونى ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا ئۆزى چىقىۋالدى. ياڭ گونىڭ ئوغلى ياڭ ئەن فۇشېڭغا⑯ ئاسىيلىق قىلىپ ياڭ جۇننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، جىن سۇلالىسىگە بېقىندى. ياڭ ئەن ئۆلگەندە ئوغلى ياڭ شى چوڭچى گۇڭلىق ئەمىلىگە ئۆزى ئولتۇردى. جىن سۇلالىسىنىڭ تەيخې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 368 ـ يىلى) ياڭ شى چىنجۇ ئايماقبېگى بولدى، ئىنىسى ياڭ تۇڭ ۋۇدۇغا ۋالىي بولدى. ياڭ شى ئۆلگەندىن كېيىن، ياڭ تۇڭ ياڭ شىنىڭ ئوغلى ياڭ زۇەننى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، تەختكە ئۆزى ئولتۇردى. ياڭ تۇڭنىڭ يەنە بىر ئېتى ياڭ دې ئىدى. ياڭ زۇەن ئادەملىرىنى توپلاپ، ياڭ تۇڭنى تۇيۇقسىز ئۆلتۈردى ۋە ئۆزى چوڭچى گۇڭى بولدى ھەمدە شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جىيەنۇبىندى⑰غا ئەلچى ئەۋەتتى. پادىشاھ جىيەنۇبىندى ياڭ زۇەننى چىنجۇغا ئايماقبېگى قىلىپ تەيىنلىدى. جىن سۇلالىسىنىڭ

شىيەنئەن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 371 ـ يىلى) فۇجيەن ياڭ ئەننى ياڭ زۇەننىڭ ئوستىگە ئەۋەتتى. ياڭ ئەن⑱ ياڭ زۇەننى يېڭىپ، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى گۇەنجۇڭغا كۆچۈرۈپ، بەيچىن دېگەن يەرنى ئادەمسىزاتسىز قىلىۋەتتى.

ياڭ سۇڭنۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ياڭ فۇنۇ، ياڭ فۇگۇ دېگەن ئىككى ئوغلى قېچىپ بېرىپ فۇجيەننى پاناھ تۇتتى. فۇجيەن قىزىنى ياڭ فۇنۇنىڭ ئوغلى ياڭ دىڭغا ياتلىق قىلدى ھەم ئۇنى دىۋانبېگى، لەشكەر بېشى قىلىپ تەيىنلىدى. فۇجيەن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، گۇەنيۇ دېگەن يەردە توپلاڭ كۆتۈرۈلدى. ياڭ دىڭ فۇجيەننى كۇچىنىڭ بېرىنچە قوغدىدى. فۇجيەن ئۆلگەندىن كېيىن، ياڭ دىڭ ئادەملىرىنى باشلاپ بېرىپ لۇڭيۇ دېگەن يەرنى بېسۋېلىپ لىچېڭغا⑲ جايلاشتى. چوڭغا 120 يول يىراقلىقتىكى بەيچىن دېگەن يەردە ئامبار قۇرۇپ، يات مىللەت ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشىلىرىدىن بولۇپ 1000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى ئەتراپىغا يىغىپ، ئۆزىنى ئەجدىھا سانغۇن، چوڭچى گۇڭى دەپ ئاتىدى ۋە جىن سۇلالىسىگە بېقىندى. جىن پادىشاھى شياۋۋۇدى ياڭ دىڭنىڭ نامىنى ئېتىراپ قىلدى. كېيىن ئۇنى چىنجۇغا ئايماقبېگى قىلىپ تەيىنلىدى. دېڭگو 4 ـ يىلى (مىلادىيە 389 ـ يىلى) ياڭ دىڭ چىنجۇ ئايمىقىنى ئىگىلەپ، لۇڭشى خانى دەپ ئاتالغانىدى. كېيىن قىببۇ چانگۇي⑳ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئوغلى يوق ئىدى.

ياڭ فۇگۇنىڭ ئوغلى ياڭ شېڭ بۇرۇن نائىب بەگلىك سالاھىيىتى بىلەن چوڭچىنى ساقلىغانىدى. كېيىن دۆلەت ئىشلىرىغا باش بولۇپ، ئۆزىنى غەربكە يۇرۇشى قىلغۇچى سانغۇن، چىنجۇ ئايماقبېگى، چوڭچى گۇڭى دەپ ئاتىغانىدى. ئۇ ياڭ دىڭغا «ۋۇۋاڭ» دېگەن نامنى بەردى. دى، چياڭلارنى ئۆز جايلىرىنى ئۆزى ساقلايدىغان ئايرىم ـ ئايرىم 20 قورۇقچى قوشۇن قىلىپ تەشكىللىدى، ۋىلايەت ـ ناھىيە تەسىس قىلمىدى.

شۇنداق قىلىپ خەنجۇك رايونىنى ئىگىلەپ، يەنىلا جىن سۇلالىسىگە ۋاسسال بولۇۋەردى. تەخمىنەن مىلادىيە 398 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى بىلەن ئولپان ئەۋەتتى. ۋېي پادىشاھى داۋۇدى يا شېڭنى جەنۇبقا يۈرۈشى قىلغۇچى باش سانغۇن، چۇچى بېگى قىلىنىپ تەينىلدى. كېيىنكى چىن خانلىقىنىڭ خانى ياۋ شىڭنىڭ توسقۇنلۇقى بىلەن ھەر يىلى ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇرالمىدى. يا شېك ئاكىسىنىڭ ئوغلى يا فۇنى جەنۇبنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، لياڭجۇ ئايماقبېگى قىلىپ، خەنجۇكدا تۇرغۇزدى. سۇك سۇلالىسىنىڭ يۇڭچۇ يىللىرى پادىشاھ سۇكتۇدى يا شېڭغا ۋۇدۇ بېگى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. يا شېك ئۆلگەندە، ئۆز ئالدىغا «خۇيۇبۇ خانى» دېگەن ئاتاقنى ئالدى. ئوغلى يا شۇەن دۆلەت ئىشلىرىغا باشچىلىق قىلدى.

يا شۇەن، يەنە بىر ئىسمى يا خۇاڭمېي بولۇپ، غەربكە يۈرۈشى قىلغۇچى باش سانغۇن، ئوردا ئۆچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئاملىدىن بەھرىمەن بولغۇچى، چىنجۇ ئايماقبېگى، ۋۇدۇ بېگى دەپ ئاتالدى. سۇك سۇلالىسىگە ۋاسسال بولسىمۇ، يەنىلا جىن سۇلالىسىنىڭ يىشى دېگەن يىلنامىسىنى قوللاندى. كېيىن سۇك سۇلالىسىنىڭ يۇەنجيا دېگەن يىلنامىسىنى قوللىنىشقا باشلىدى. بۇرۇن يا شېك يا شۇەنگە: «مەن قېرىپ قالدىم، ئۆمرۇمنىڭ ئاخىرىغىچە جىن سۇلالىسىگە پۇقرا بولۇشۇم كېرەك، سەن سۇك پادىشاھىنىڭ خىزمىتىنى ياخشى قىل» دېگەنىدى. شۇڭا، يا شۇەن يىلنامىسىنى سۇك سۇلالىسىنىڭ يىلنامىسىگە ئۆزگەرتتى. يا شۇەن لەشكەرلىرىنى قەدىرلەيتتى، بۇرۇن خارلانغان كىشىلەر ئۈنى سېغىناتتى. شىگۇاك 4 - يىلى (مىلادىيە 427 - يىلى) ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى باش ھۆدەيچى گۇڭسۇن گۇينى ئەۋەتىپ يا شۇەننى جەنۇبقا يۈرۈشى قىلغۇچى باش سانغۇن، لياڭجۇ ئايماقبېگى، نەنچىن

بېگى قىلىپ تەينىلدى. يا شۇەن ئۆزىگە ئىچكىرىدىكى بەگ - خانلار قاتاردا مۇئامىلە قىلىشنى تەلەپ قىلىپ ئىلتىماس سۇندى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى ماقۇل كۆردى. يا شۇەن ئۆلگەندىن كېيىن «شياۋجاۋ خان» دەپ نام بېرىلدى. دۆلەت ئىشلىرىغا ئوغلى يا باۋزۇك باشچىلىق قىلدى.

يا شۇەن ئۆلۈش ئالدىدا ئىنىسى يا شۇ نەداڭغا: «ھازىر تەۋەيمىز تىنچ ئەمەس، خەلقتىن ھال سوراشقا تېگىشلىك. باۋزۇك تېخى كىچىك، بىلىمسىز. دۆلەت ئىشلىرىنى ساڭا تاپشۇردۇم، ئەجدادىمىز باشلاپ بەرگەن سەلتەنەت قولدىن كېتىپ قالمىسۇن» دېگەنىدى. يا شۇ نەداڭ ئۆزىنى قاچۇرۇپ، تەختكە باۋزۇك ئولتۇرسۇن، مەن ياردەمدە بولاي دەپ تۇرۇۋالدى. يا شۇ باۋزۇك تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، يا شۇ نەداڭنىڭ خوتۇنى ياۋشى: «دۆلەت خەۋپ ئىچىدە قالغاندا سىز سەردار بولۇشىڭىز كېرەك ئىدى، ئەمدى كىچىك بالىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ قالدىڭىز، بۇ مەڭگۈلۈك چارە ئەمەس» دېدى. يا شۇ نەداڭ ئۇنىڭ گېپىگە كىرىپ، يا شۇ باۋزۇكنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، دۆلەت ئىشلىرىغا ئۆزى باشچىلىق قىلدى ۋە سۇك سۇلالىسىگە ۋاسسال بولدى. ئاندىن يا شۇ باۋزۇكنى جەنۇبنى تىنچىتقۇچى سانغۇنلۇققا تەينىلەپ، شىچاڭنى ساقلاشقا قويدى. ئاكىسىنىڭ كىچىك ئوغلى يا شۇ شۇننى شەرقنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، چىنجۇ ئايماقبېگى قىلىپ تەينىلەپ، شاڭگۇينى ساقلاشقا قويدى. يا شۇ باۋزۇك يا شۇ نەداڭغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش قەستىدە بولغانىدى، پاش بولۇپ قېلىپ سولاقتا چۈشتى. بۇرۇن تەرەپ - تەرەپكە تارىلىپ كەتكەن كىشىلەر چۇچى بايا شاتچىلىق ئىكەن دەپ، ئۇنىڭغا بېقىندى. سەرسانلاردىن شۇمۇجى، خاۋ يەنجى دېگەن ئىككى كىشى يا شۇ نەداڭغا بېقىنىپ، فامىلىسىنى سىماغا ئۆزگەرتتى. شۇمۇجى مېنىڭ ئىسمىم سىمافېيلۇك دېسە، خاۋ يەنجى مېنىڭ ئىسمىم سىما كاڭجى دېدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى جىن پادىشاھى

جەمەتىنىڭ ئەڭ يېقىن تۇغقانلىرى دېدى. سىما كاڭجى ئۇزۇن ئۆتمەي بىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. سۇڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماقبېگى جاڭ فاخۇ جىنايى ئىشلارنى سورىمىغانلىقتىن، سۇڭ پادىشاھى ۋېندى㉑ ئۇنىڭ ئورنىغا ئايماقبېگى شياۋ سىخۇانى ئەۋەتتى. ياڭ نەنداڭ شياۋ سىخۇا تېخىچە كەلمىدى، دەپ سەركەردە - سەرۋازلارنى ئەۋەتىپ لياڭجۇغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بەيمانى㉒ ئىگىلەپ، خەنجۇڭنى بېسىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، شياۋسىخۇا ئەمىرلەشكەر شياۋ چىڭجىنى تۇرشاۋۇل قىلىپ ئەۋەتىپ، ياڭ نەنداڭغا زەربە بەردى. شياۋ چىڭجى بارغانلا يېرىدە غەلىبە قىلىپ، لياڭجۇنى تىنچىتتى. شۇنىڭ بىلەن ياڭ نەنداڭ يەنە سۇڭ سۇلالىسىگە بېقىندى. كېيىن ياڭ نەنداڭ ياڭ باۋزۇڭنى قويۇپ بېرىپ، دۇڭتىڭنى㉓ ساقلاشقا ئەۋەتتى. ياڭ باۋزۇڭ ئاكىسى ياڭ باۋشيەن بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە قايتىپ باردى. ۋېي پادىشاھى تەيزۇدى ياڭ باۋزۇڭنى جەنۇبقا يۈرۈشى قىلغۇچى باش سانغۇن، چىنجۇ ئايماقبېگى، ۋۇدۇ بېگى قىلىپ تەينىلەپ، مەلىكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى؛ ياڭ باۋشيەننىڭ غەربىي تىنچىتقۇچى سانغۇن، جىنشۇ گۇڭى قىلدى. كېيىن ۋېي پادىشاھى تەيزۇدى باش ھۆدەيچى㉔ سۇي يىنى ئەۋەتىپ ياڭ نەنداڭنى جەنۇبقا يۈرۈشى قىلغۇچى باش سانغۇن، ئوردا ئۇچ ئەمىرىنىڭگە ئوخشاش مۇئاملىدىن بەھرىمەن بولغۇچى، غەربىي چىاڭلارغا ھامىي چېرىكچى، چىنجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىنىڭ چوپانداری، نەنچىن بېگى دېگەن ۋەزىپىلەرگە تەينىلىدى. ياڭ نەنداڭ كېيىن بۇيۇك چىن دۆلىتىنىڭ خانلىق ئورنىغا ئولتۇرۇپ، يىلنامىنى جىيەنيى قىلىپ بەلگىلىدى. خوتۇنى خانىش، چوڭ خوتۇنىنىڭ چوڭ ئوغلى ۋەلىئەھد بولدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭگە ئوخشاش قىلىپ ھەر دەرىجىلىك مەنسەپلەرنى تەسىس قىلدى. لېكىن سۇڭ سۇلالىسىگە يەنىلا

ئۇزمەي ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ دۆلەتتە قاتتىق قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ، نۇرغۇن ئاپەت ۋە غەيرىي ئىشلار بولدى. ياڭ نەنداڭ بۇيۇك چىن خانى دېگەن نامنى ۋۇدۇ بېگىگە چۈشۈردى. تەييەن يىللىرىنىڭ بېشىدا (مىلادىيە 435 - يىلى) ياڭ نەنداڭ شاڭگۇينى قورغان قىلىپ ياساتتى ھەم ئۆزى ساقلىدى. ۋېي پادىشاھى تەيزۇدى ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى، لېپىڭ بېگى توغبات پى قاتارلىقلارنى خېشى، گاۋپىڭدىكى قوشۇنلارنىڭ شاڭگۇينى ئېلىشىغا نازارەتچىلىك قىلىشقا بۇيرۇدى. ياڭ نەنداڭغا شۇ يەرنى ساقلاش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ پۇتۇن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ جەنۇبنى بۇلىدى. شۇجۇن ۋىلايىتىگە ئىگە بولۇش كويىدا بولدى ھەم سۇڭ سۇلالىسىنىڭ يىجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، فۇچېڭنى㉕ ئىشغال قىلدى. يەنە باشىغا باستۇرۇپ كىرىپ، يۈڭجۇ ئايمىقىدىكى سەرگەردانلاردىن 7000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق كىشىنى تۇتۇپ چۈچىغا ئېلىپ كەتتى. سۇڭ پادىشاھى ۋېندى غەزەپكە كېلىپ، سەركەردە يېي فاڭمىڭ قاتارلىقلارنى جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتتى. ياڭ نەنداڭ مەغلۇپ بولۇپ چۈچىنى تاشلاپ، 1000 دىن ئارتۇق چەۋەندازنى ئېلىپ شاڭگۇيگە كەلدى. ۋېي پادىشاھى تەيزۇدى جۇڭشەن بېگى توغبات چىننى ياڭ نەنداڭنىڭ ئالدىغا چىقىرىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ۋاقتىلىق بارگاھىغا باشلاپ كىردى. يېي فاڭمىڭ چۈچىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ياڭ باۋزۇڭنىڭ ئىنىسى ياڭ باۋجىنى ساقلاشقا قويدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خېجيەن گۇڭى توغبات چى ھۇجۇم قىلىپ ياڭ باۋجىنى قاچۇرۇۋەتتى.

دەسلىپىدە ياڭ باۋزۇڭ شاڭگۇينى ساقلاشقا بۇيرۇلغاندى. كېيىن لوگۇنى ساقلاپ، ئۆز ئېلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بۇيرۇلدى. ياڭ باۋزۇڭنىڭ ئىنىسى ياڭ ۋېندى بۇرۇن دىلارغا قېچىپ بارغاندا، ياڭ باۋزۇڭنى ئاسىيلىق قىلىشقا دەۋەت

قىلغانىدى. ئىش پاش بولۇپ قالغاندىن كېيىن، خېجىيەن گۈڭى توغبات چى ياڭ باۋزۇڭنى قولغا ئالدى ھەم پايتەختكە ئەۋەتىپ، ياڭ نەنداڭغا ئۆلتۈرگۈزدى. دى، چياڭلار ياڭ ۋېندېنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ، جوشۇي دەرياسى㉖ بويىدا تۇرغۇزدى. ياڭ ۋېندې ئۆزىنى غەربكە يۈرۈشى قىلغۇچى سانغۇن، چىنجۇ، خېجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىنىڭ چوپانداري، چوچى گۈڭى دەپ ئاتىدى. ئۇ سۇڭ سۇلالىسىدىن يارەم سورىدى. سۇڭ پادىشاھى ياڭ ۋېندېنى ۋۇدۇ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى ھەم ئورۇنباسار لەشكەر بېشى فاڭ لياڭجى قاتارلىقلارنى ئۇنىڭغا يارەم بېرىشكە بۇيرۇدى. خېجىيەن گۈڭى توغبات چى قايتۇرما ھوجۇمغا ئۆتۈپ، فاڭ لياڭجىنى تۇتۇۋالدى. ياڭ ۋېندې قېچىپ بېرىپ جيالۇنى㉗ ساقلىدى. ۋۇدۇ، يىنپىڭدىكى دىلاردىن نۇرغۇن كىشى ئۇنىڭغا بېقىندى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى خۇەنياڭ گۈڭى پى باۋزى قاتارلىقلارنى لەشكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ، ياڭ ۋېندېنىنى باستۇرۇشقا بۇيرۇدى. ئۇلار خەنجۇڭغا بېرىپ، ياڭ ۋېندېنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنى ۋە قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرىنى تۇتتى. ئاشلىق ۋە ماددىي ئەشيالارنى مۇسادىرە قىلدى. ياڭ باۋزۇڭنىڭ خوتۇنىنى (مەلىكىنى) پايتەختكە ئەۋەتىپ ئۆلتۈرگۈزدى. بۇرۇن مەلىكە ياڭ باۋزۇڭنى يۇز ئۆرۈشكە دەۋەت قىلغاندا، بەزىلەر: «سىز نېمە ئۈچۈن ئاتىڭىزنىڭ دۆلىتىدىن بۇنداق يۇز ئۆرۈيسىز؟» دەپ سورىسا، مەلىكە: «قائىدە بويىچە ئېيتقاندا، خوتۇن كىشى ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئېرىگە تايىنىپ ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ. ئېرىم چوڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ بىرەر زېمىنغا ئىگە بولسا، مەنمۇ بىر دۆلەتنىڭ خانىشى بولىمەن، بۇ كىچىككىنە بىر ناھىيىنىڭ ئىگىسى بولغاندىن تۇزۇك ئەمەسمۇ؟» دېگەن، شۇ سەۋەبتىن جىنايەت ئۆتكۈزگەنىدى.

ۋېي پادىشاھى ۋېنچېڭدى دەۋرىدە، ياڭ نەنداڭ يېڭجۇنىڭ ئايماقبېگى بولغان، پايتەختكە قايتقاندىن كېيىن پاششاپ بەگ

بولغان، ئۆلگەندىن كېيىن «سادىق» دېگەن ئاتاق بېرىلگەنىدى. ئوغلى ياڭ خې ئاتىسىغا ئەگىشىپ ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ۋە چوچى گۈڭى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن، ئوغلى ياڭ دېزى ياڭ نەنداڭنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ ياش ئۆلگەن، ئوغلى ياڭ شياۋيەن ئاكىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ قائىدە بويىچە مەرتىۋىسى تۆرىلىككە چۈشۈرۈلۈپ، تەنشۈينىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن ۋە شۇ جايدا ئۆلگەنىدى. ياڭ نەنداڭنىڭ ئوغلى ياڭ دايەننىڭ ئايرىم تەرجىمىھالى بار ئىدى.

ياڭ شياۋيەننىڭ ئوغلى ياڭ گۈڭشى مەرتىۋىگە ۋارىسلىق قىلدى. جېڭگۇاڭ يىللىرى (مىلادىيە 520 — 525 ـ يىللىرى) نىڭ ئوتتۇرىلىرى دۇانبېگىنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى جاڭ پۇخۇي باش قوماندان بولۇپ، باج پۇلىنى نەنچىن، دۇڭيىغا ئاپىرىپ بېرىشتە ياڭ گۈڭشىنى بىللە بارسا، دەپ ئىلتىماس قىلدى. نەنچىنغا بارغاندا، دىلار توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن توسۇلۇپ قالدى. شۇڭا ئاۋۋال بېرىپ دىلاردىن ھال سوراشقا ياڭ گۈڭشىنى ئەۋەتتى. دۇڭيىنىڭ ئايماقبېگى ۋېي زىجيەن ياڭ گۈڭشىنى نائىنساپ، خەتەرلىك ئادەم دەپ قاراپ، يوشۇرۇن تەكشۈردى. دېگەندەك ياڭ گۈڭشى يوشۇرۇن سۇيىقەست بىلەن شۇغوللىنىپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەمشەلگەنىدى. ۋېي زىجيەن بۇ ئىشنى جاڭ پۇخۇيغا مەلۇم قىلىپ، جاڭ پۇخۇيدىن ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى تىزگىنلەش ۋە خاتىرىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. جاڭ پۇخۇي ياڭ گۈڭشىنى جىددىي چاقىرتتى. لېكىن ياڭ گۈڭشى قايتقىلى ئۇنىمىدى ۋە شەرقە بۇرۇلۇپ خەنجۇڭغا باردى. جاڭ پۇخۇي ئۇنىڭ قىلمىشىنى مەكتۇپ ئارقىلىق سۆكتى. ياڭ گۈڭشى پارا بېرىپ جازادىن قۇتۇلدى. كېيىن ماندات تۇتقۇچىسى باسقاق سانغۇنلۇققا تەيىنلىنىپ، تۇتۇق بەگ يۈەن جى بىلەن چىجۇنى㉘ ساقلىدى. چىنلىق قاراقچى موجېتىيەنشېڭغا㉙ ئەسىر چۈشۈپ، چىنجۇدا ئۆلدى.

كېيىن، ياڭ ۋېندې خەنجۇڭدىن چىەنچېڭ، لۇڭچېڭ شەھەرلىرىگە كىرىپ ھۆكۈم سۈرۈپ، يىنپىڭ㉚، ۋۇشىڭ㉛ رايونلىرىنى ئىگىلىدى. كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىدىكى جىنجۇ ئايماقبېگى لىيۇ يىشۇەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ياڭ باۋزۇڭ قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، ئوغلى ياڭ يۈەنخې سۇڭ سۇلالىسىگە بېقىنىپ، ۋۇدۇ، بەيشۇيلەرگە㉜ ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى. ياڭ يۈەنخې قەلئەلەر بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بېقىنغانلىقى ئۈچۈن ۋېي پادىشاھى ۋېنچېڭدى ئۇنى مۇكاپاتلاپ، جەنۇبقا يۈرۈشى قىلغۇچى سانغۇن، ۋۇدۇ بېگى قىلىپ تەيىنلەپ، پايتەختكە كۆچۈردى. ياڭ يۈەنخېنىڭ تاغىسى ياڭ سېڭسى جيالۇدا ئۆزىنى ۋۇدۇ خانى دەپ ئاتىدى. ياڭ سېڭسى ئۆلگەندىن كېيىن، بىر نەۋرە ئىنىسى ياڭ ۋېندۇ ۋۇشىڭ خانى دېگەن ئورۇنغا ئولتۇرۇۋېلىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ۋېي پادىشاھى شىيەنۋېندى ياڭ ۋېندۇنى ۋۇشىڭغا باسقاق سانغۇن قىلىپ تەيىنلىدى. ياڭ ۋېندۇ ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ئاسىيلىق قىلدى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندىنىڭ دەسلەپكى يىلى، غەربكە يۈرۈشى قىلغۇچى سانغۇن پى خۇەنشى جيالۇنى ئېلىپ، ياڭ ۋېندۇنىڭ كاللىسىنى ئالدى.

ياڭ ۋېندۇنىڭ ئىنىسى ياڭ خۇڭنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى ياڭ شۇ ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى ۋېي پادىشاھى شىيەنۋېندى توغبات خۇڭنىڭ ئىسمىغا ئوخشاش بولۇپ قالغانلىقتىن، ئەركىلەتمە ئىسمى بىلەن ئاتىلاتتى. ياڭ شۇ ئۇزۇنى ۋۇشىڭ خانى دەپ ئاتاپ، ئەلچى ئەۋەتىپ گۇناھىنى تىلىدى، ئوردىغا يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن ئولپان ئەۋەتتى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى ئۇنى قوبۇل قىلدى. ياڭ شۇ ئوغلى ياڭ گۇنۇنى پايتەختكە تۇرغاقىلىققا ئەۋەتتى. پادىشاھ ياڭ شۇنى تۇتۇق، نەنچىن ئايماقبېگى، غەربكە يۈرۈشى قىلغۇچى سانغۇن، غەربىي رۇڭلار چېرىكچىسى، ۋۇدۇ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ياڭ شۇ ئۆلگەندىن كېيىن، كىچىك

خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ياڭ خۇچى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا باشچىلىق قىلدى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى ياڭ شۇنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۇنىڭغا بەردى. ياڭ شۇنىڭ ئوغلى ياڭ جىشى بەيشۇيگە ۋالىي بولدى.

ياڭ خۇچى ئۆلگەندىن كېيىن، ياڭ جىشى غەربكە يۈرۈشى قىلغۇچى سانغۇن، ۋۇدۇ خانى بولۇۋالدى. ياڭ جىشى پايتەختكە سالامغا بارغاندا تۇتۇق، نەنچىن ئايماقبېگى، جەنۇبىنى تىنچىتقۇچى باش سانغۇن، قوشۇمچە جەنۇبىي قوۋمىلارنى قوغدىغۇچى چېرىكچى، خەنجۇڭ ۋىلايىتى بېگى، ۋۇشىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەندى. ھارۋا، تۇغ، جەڭ ئېتى، ئەلەم، پۆپۈك ئىنئام قىلىندى. ئۇزۇن ئۆتمەي ۋۇشىڭغا قايتىپ كەلگەندە، جەنۇبنى ساقلىغۇچى سانغۇنلۇققا ئۆستۈرۈلۈپ نىڭجۇ، شياڭجۇ قاتارلىق بەش ئايماقنىڭ لەشكىرىي ئىشلىرىنى نازارەت قىلىدىغان بولدى. كېيىن چۈچى باسقاق سانغۇنى ياڭ لىڭجېن ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ ۋۇشىڭنى بېسىۋالدى. ياڭ جىشى جەنۇبىي چې سۇلالىسىگە باردى. جىڭمىڭ يىللىرى (مىلادىيە 500 — 504 ـ يىللىرى) نىڭ باشلىرى، ياڭ جىشى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. ئۇنىڭغا بۇرۇنقى مەرتىۋىسى بېرىلىپ ۋۇشىڭنى ساقلاشقا قايتۇرۇلدى. ياڭ جىشى ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى ياڭ شاۋشىيەن ئولتۇرۇپ، تۇتۇق، نەنچىن ئايماقبېگى، ياتلارغا يۈرۈشى قىلغۇچى سانغۇن، خەنجۇڭ ۋىلايىتى گۇۋىڭ، ۋۇشىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەندى. مەرھۇم ياڭ جىشىغا ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى، ئوردا ئۇچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغۇچى دېگەن مەرتىۋىلەر ھەدىيە قىلىندى. «ئەنۋاڭ» دەپ نام بېرىلدى.

ياڭ شاۋشىيەن كىچىك بولغانلىقتىن، ئەل ئىشلىرى ئىككى تاغىسى ياڭ جىچى، ياڭ جىيىلارغا ھاۋالە قىلىندى. شياخۇ داۋچىيەن㉝ خەنجۇڭنى بېرىش ئارقىلىق شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە

بەيئەت قىلماقچى بولغاندا، لياڭ سۇلالىسىنىڭ بەيمادىكى قورۇقچىسى يىن تيەنباۋ لەشكەر باشلاپ چىقىپ ئۇنى قورشىۋالدى. شياخۇ داۋچيەن ياڭ جىچى، ياڭ جيىلاردىن ياردەم سورىدى. ئىككىلىسى ئۆز كۈچىنى ساقلاپ قېلىشنى كۆزلەپ ياردەم بېرىشنى خالىمىدى. ياڭ جىنشىنىڭ ئىنىسى ياڭ جىلاڭ خىزمەت كۆرسىتىش پۇرسىتىنى كۈتۈپ تۇرغاچقا، لەشكەر باشلاپ بېرىپ يىن تيەنباۋنى مەغلۇپ قىلىپ، خەنچۇەننى قوغداپ قالدى. بۇ ياڭ جىلاڭنىڭ تۆھپىسى ئىدى. ياڭ جيى لياڭجۇ، يىجۇلارنىڭ تىنچىغانلىقىنى كۆرۈپ، ۋۇشىڭنى ئۇزاققىچە سىرتقى ۋاسسال دۆلەت بولالماسمىكىن دەپ ئەنسىرەپ، دىلارنى ياڭ شاۋشيەننى خان قىلىپ تىكلەشكە قۇتراتتى. ياڭ جىچى، ياڭ جيىلار ئۆزلىرىنى خان دەپ ئاتاپ، تاشقى جەھەتتە لياڭ سۇلالىسىگە بېقىنىپ، ئۇنى ئۆزىگە ھىمات قىلدى. غەربىي تىنچىتقۇچى سانغۇن شىڭ لۇەن ئەلەمدار سانغۇن فۇشۇيەننى ئەۋەتىپ، ۋۇشىڭنى ئىگىلەپ ياڭ شاۋشيەننىڭ تۇتۇۋالدى ۋە پايتەختكە ئەۋەتتى. ئۇنىڭ ئېلىنى يوقىتىپ، ۋۇشىڭنى قورغان قىلدى. كېيىن ۋۇشىڭنى دۇڭيى ئايمىقىغا ئۆزگەرتتى.

باسقاق سانغۇن تاڭ فالې، ئايماقبېگى دۇ زۇەن، شىڭ باۋلار نوپۇزىنىڭ يوقلۇقى، شەپقىتسىزلىكىڭ ئازلىقى تۇپەيلىدىن كىشىلەرنى بىزار قىلدى. شۇڭا، دىلارنىڭ سەردارى چۇشجۇ قاتارلىقلار كەينى ـ كەينىدىن ئاسىيلىق قىلدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى غەربىي جەنۇب رايونىدىن بەك ئەنسىرەيتتى. جېڭگۇاڭ يىللىرى (مىلادىيە 520 — 525 ـ يىللىرى) نىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋېي زىجيەن ئايماقبېگىلىككە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، غەمخورلۇق، سەمىمىيەت ئارقىلىق دىلارنى ئەل بولۇشقا چاقىردى. ئاقارتىش ئىشلىرىمۇ يولغا قويۇلدى. شۇڭا، يىراق ـ يېقىندىكىلەر كېلىپ، يارىشىپ ۋە بېقىنىپ ئىچكىرىدىكىگە

ئوخشاش بولدى. كېيىن ۋېي زىجيەننىڭ ئورنىغا تاڭ يۇڭ ئايماقبېگى بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، دىلار ئاسىيلىق قىلدى. تاڭ يۇڭ قەلئەنى تاشلاپ شەرققە قاچتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ رايون يەنە دىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى جاھان مالىمان بولدى. ياڭ شاۋشيەن ۋۇشىڭغا قېچىپ بېرىپ، يەنە ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالدى. جۇ پادىشاھى ۋېندى ㉞چىنجۇ ئايمىقى بىلەن لۇڭشى، لۇڭدۇڭ ۋىلايەتلىرىنى تىنچىتتى. ياڭ شاۋشيەن غەربىي ۋېي سۇلالىسىگە ۋاسسال بولۇپ، خوتۇن ـ بالىلىرىنى غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە ئاپىرىپ تۇرغاق قىلىپ بەردى. داتۇڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 535 ـ يىلى) ياڭ شاۋشيەن خوتۇنىنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىۋېدى، جۇۋېندى ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋېندىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن ماقۇل بولدى. ياڭ شاۋشيەن ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى ياڭ پىشيې ئولتۇردى.

داتۇڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 538 ـ يىلى) نەنچى ئايمىقىدىكى دىلاردىن فۇشۇ ئاسىيلىق قىلىپ ۋۇدۇنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى تەيبەي خانى دەپ ئاتىدى. غەربىي ۋېي پادىشاھى ئۇلۇغ تۇتۇق خۇمو چېنشۇەن بىلەن ۋېيجۇ ئايماقبېگى جاڭسۇن چېڭنى بېرىپ باستۇرۇش ۋە تەسلىم قىلىشقا بۇيرۇدى. 9 ـ يىلى (مىلادىيە 543 ـ يىلى) چىڭشۇي㉟ ۋىلايىتىدىكى دىلارنىڭ سەردارى لى شۇرېن يەر ئىگىلەپ توپىلاڭ كۆتۈردى. دىلارنىڭ سەردارى لياڭ داۋشيەن ئاسىيلىق قىلىپ، نەنيۇغا㊱ ھۇجۇم قىلدى. جۇۋېندى مىرزىبەگ ㊲ جاۋچۇاڭنى ھال سوراشقا ئەۋەتتى. لى شۇرېن قاتارلىقلار كەينى ـ كەينىدىن ئەل بولدى. 11 ـ يىلى (مىلادىيە 545 ـ يىلى) ۋۇشىڭدا دۇڭيى ئايمىقى تەسىس قىلىنىپ، ياڭ پىشيې ئايماقبېگى بولۇپ تەيىنلەندى. 15 ـ يىلى (مىلادىيە 549 ـ يىلى) ئەنيىدىكى دىلار يەنە ئاسىيلىق قىلدى. شۇ چاغدا

جاۋ چاڭ ژالي ئىدى. توپىلاڭغا باشچىلىق قىلغان 20 نەچچە كىشىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئىسيان بېسىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن جاۋ چاڭ نەنچىن ئايمىقىنىڭ ئىشلىرىنى مۇۋەققەت باشقۇرۇپ تۇرۇشقا قويۇلدى. دىلارنىڭ سەرداري گەيناۋ قاتارلىق كىشىلەر توپىلاڭ كۆتۈرۈپ بېيگۇنى ئىگىلىۋالدى. ئۇنىڭ شېرىكلىرى غەرب تەرەپتە داڭچاڭ چياڭلىرىدىن لياۋگەن بىلەن بىرلىشىپ، گەيناۋنى باشلىق قىلىپ تىكلىدى. جاۋ چاڭ تەرەپ - تەرەپتىن ئادەم ئەۋەتىپ قانداق قىلسا خەيرلىك بولىدىغانلىقىنى، قانداق قىلسا ئاپەت بولىدىغانلىقىنى ئوچۇق ئېيتتى. ئاندىن كېيىن لەشكەر ئەۋەتىپ باستۇردى. گەيناۋ تۇتۇلۇپ، قالغان ئادەملىرى تارقىلىپ كەتتى. شىڭجۇ ئايمىقىدا توپىلاڭ كۆتۈرگەن دىلار نەنچى ئايمىقىغا قىستاپ كەلدى، ئايماقبېگى چى لوشيې جاۋ چاڭغا ياردەم تىلەپ ئەلچى ئەۋەتتى. جاۋچاڭ ھېرىپ ئاسىيلىق قىلغان دىلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.

ئەسلىدە دىلارنىڭ سەرداري ياڭ فاشېن يېنىپىڭنى ئېگىلەپ، ئۆزىنى خان دەپ ئاتىغان بولۇپ، ئۇ ياڭ شېڭنىڭ ئەۋلادى ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شياۋچاڭ يىللىرى (مىلادىيە 325 — 328 - يىللىرى) بارلىق ئادەمنى باشلاپ ھېرىپ بېقىندى. شۇنىڭدىن كېيىن ۋاسسالىلىق بۇرچىنى ئۈزمەي ئادا قىلدى. غەربىي ۋېي پادىشاھى فېيدىنىڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 551 - يىلى) ياڭ فاشېن لىجۇغا ئايماقبېگى بولدى. ياندۇرقى يىلى ياڭ پىشيې شەرقىي يىجۇنى ئېگىلەپ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، دىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ بىلەن بىللە توپىلاڭ كۆتۈردى. چى لوشيې بىلەن جاۋچاڭ ئۇنى بېسىقتۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. جۇۋېندى ئۇلۇغ سانغۇن يۈۋېن گۇيىنى ئۇلۇغ تۇتۇق، شىڭجۇ ئايماقبېگى قىلىپ تەيىنلىدى. يۈۋېن گۇي بۇرۇندىنلا نوپۇزلۇق بولغاچقا، دىلار ئۇنىڭدىن قورقاتتى ھەم ئۇنىڭغا قايىل ئىدى. 2 - يىلى (مىلادىيە 552 - يىلى) ياڭ فاشېن ۋېيچى جيۇڭ بىلەن بىللە شۇجۇن

ۋىلايىتىنى بېسىقتۇرۇشقا باردى. قوشۇننى قايتۇرۇپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆزى بىلەن بىر جەمەتتىن بولغان ياڭ چۇڭجى، ياڭ چىنسۇلار بىلەن سوقۇشتى. بۇ چاغدا جاۋچاڭ چېڭجۇ، ۋۇجۇ، شاجۇ ئايماقلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلاتتى. ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارنى ياراشتۇرۇۋەتتى، ياڭ فاشېن قاتارلىقلار بويسۇنمىدى. جاۋ چاڭ ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىنى تارقىتىۋەتتى ۋە باشقىدىن ئايماق، ۋىلايەت تەسىس قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

غەربىي ۋېي پادىشاھى گۇڭدىنىڭ ئاخىرقى يىلى (مىلادىيە 557 - يىلى) ۋۇشىڭدىكى دىلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، لىجۇنى㊳ قورشىۋالدى. فېڭجۇ㊴ گۇداۋدىكى دىلاردىن ۋېي تەيزۇڭ قاتارلىقلارمۇ ئادەم توپلاپ ئاۋاز قوشتى. باش سانغۇن دۇلۇنىڭ قاتارلىقلار ئۇلارنى بېسىقتۇردى. جۇ پادىشاھى مىڭدى دەۋرىدە، شىڭجۇلۇق㊵ دۇەن جا شيابيەن ۋە بەيشۇ ئىككى ناھىيىنىڭ ئادىمىنى باشلاپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، لەنگاۋ قورغىنىنى ئىشغال قىلدى. دىلارنىڭ سەرداري جياڭدو چۇجۇڭدىكى دىلارنى باشلاپ بېرىپ، لوسۇڭ ۋىلايىتىنى ئىگىلەپ ئاۋاز قوشتى. جاۋ چاڭ شيابيەن، بەيشۇ ناھىيىلىرىنى بېسىقتۇرۇپ، دۇەن جانى ئۆلتۈردى. لېكىن يىنپىڭ، جيالۇدىكى دىلار ھە دېگەندە ئادەم توپلاپ، چۇجۇڭدىكى دىلارغا ھەمدەم بولدى. جاۋ چاڭ خىللانغان چەۋەندازلار بىلەن تۇيدۇرماي چۇجۇڭغا كىرىپ، داجۇپىڭ دېگەن يەرگە باردى. يەتتە توساقنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ كاتتىۋېشىنى ئۆلتۈردى. بۇ ئىككى ۋىلايەت ئەل بولدى. جاۋچاڭ قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، چۇجۇڭدىكى دىلار يەنە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. جاۋ چاڭ يەنە پەخرىي ۋەزىر لىيۇ چۇڭيى، يۈۋېن چىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. نەتىجىدە دىلارنىڭ ھەممىسى جىمىقتۇرۇلدى.

ۋاڭ چيەن لەشكەر باشلاپ توپىلاڭ قىلغاندا، شاجۇدىكى

دىلارنىڭ سەرداری چارىپانسات ياڭ يۈگۈەن يەنە شاجۇنى㊶ ئىگىلەپ، ۋاڭ چيەنگە ھەمدەم بولدى. باش سانغۇن داشرۇ ئۇنىڭ جازاسىنى بەردى.

تۇيغۇن ئەسلى لياۋدۇڭدىكى سيانپيلاردىن تۇخپىشپگۇينىڭ ئوغلى ئىدى. تۇخپىشپگۇينىڭ يەنە بىر ئىسمى يىلوخەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلىنىڭ ئىتى تۇيغۇن، كىچىكىنىڭ ئىتى رولوگۇي ئىدى. تۇخپىشپگۇي ئۆلگەندىن كېيىن، قەبىلىسى رولوگۇي ۋاكالىتەن سوردى. مانا بۇ مۇرۇنلار بولدى. تۇخپىشپگۇي ھايات چاغدا، تۇيغۇنغا 700 ئۆيلۈك ئاھالىنى، رولوگۇيگە ئىككى ئۇلۇسنى بۆلۈپ بەرگەنىدى. ئىككىيلەننىڭ ئىتى تېپىشىپ قالدى. بۇنىڭغا رولوگۇي خاپا بولۇپ: «دادام ئاكام بىلەن ئىككىمىزنى ئايرىم ـ ئايرىم ئورۇنلاشتۇرغان، ئىككىمىزگە باشقا ـ باشقا جايدىن يەر بەرگەن، ئاكام نېرىراق كەتمەي، نەتىجىدە ئاتلىرىم يارلاندى!» دەپ تۇيغۇنغا ئادەم ئەۋەتتى. تۇيغۇن: «ئات دېگەن چۆپ يەيدۇ، سۇ ئىچىدۇ. ئەتىيازدا كۈيلەش مەزگىلى يېتىپ كەلگەندە تېپىشىدۇ. تېپىشكەن بولسا ئات تېپىشىپتۇ، ئادەمدە نېمە گۇناھ؟ ئايرىلماق ناھايىتى ئاسان، مانا ھازىرلا سەندىن 10 مىڭ چاقىرىم نېرى كېتەي!» دېدى. رولوگۇي پۇشايمان قىلدى. ئۇ ھايات قالغان مويسىپىت ۋە دورغاپ چىنالۇنى ناماقۇللۇق ئېيتىشقا ئەۋەتتى. تۇيغۇن: «ئاتا ـ بوۋىمىزدىن تارتىپ لياۋشۇي دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ھەق ئىش قىلىپ كەلگەنىدۇق. ئاتام ھايات چاغدا قۇر ئاچتۇرسا، قۇرچى ئىككى ئوغۇللىرى بار ئىكەن. بەختلىك بولىدۇ. بۇ بەخت ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالىدۇ، دېگەنىكەن. مەن كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئورنى تۆۋەن ئوغۇل، قائىدە بويىچە مېنىڭ ئورنۇم باشقا ئاكا ـ ئۇكىلىرىمنىڭكىگە ئوخشاش بولمايدۇ. ھازىر ئاتنى دەپ كۆڭۈل ئاغرىقى بولۇۋاتىدۇ، بۇ تەڭرىنىڭ بېشارىتى

بولسا كېرەك. سىلەر ئاتنى كۇن چىقىشقا ھەيدەپ بېقىڭلار، ئەگەر ئات كۇن چىقىشقا ماڭسا، مەنمۇ ئاتقا ئەگىشىپ كېتەي» دېدى. تۇيغۇن يېنىدىكى چەۋەندازلارغا ئاتلارنىڭ قايتۇرۇپ كېلىڭلار دەپ بۇيرۇدى. ئاتلار نەچچە يۈز قەدەم مېڭىپلا خۇددى تاغلارنى كۆمتۇرۇۋېتىدىغاندەك قاتتىق كىشنىشىپ كۇن پېتىشقا قاراپ قاچتى. بۇنداق ئەھۋال ئون نەچچە قېتىم كۆرۈلدى. چىنالۇ ئامال قىلالماي: «خاقان، بۇ ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەسكەن!» دېدى. تۇيغۇن ئۆزىگە تەۋە قەبىلىلەرگە: «ئىنىم ئۇرۇغ ـ ئەۋلادىغچە قۇدرەتلىك بولىدۇ، رولوگۇيدىن ئوغلى، نەۋرىسى، ئەۋرىسىگە قالىدۇ، بۇ ئارىلىق يۈز يىلدىن ئاشىدۇ. مېنىڭ ئەۋلادىم بولسا، پەقەت ئەۋرەمگە بارغاندا ئاندىن قۇدرەت تېپىشقا باشلايدۇ» دېدى ـ دە، غەربكە ـــ چوغاي تېغىغا كەتتى. كېيىن ئۇ يەردىن يول ئېلىپ لۇڭ دېگەن يەرگە باردى. رولوگۇي ئاكىسىنىڭ ئەسلەپ «ئايۇ ناخشىسى» نى ئىجاد قىلدى. تۇخي قەبىلىسى «ئاكا»نى «ئايۇ» دەيتتى. تۇخېنىڭ ئەۋلادى دۆلەت قۇرغاندا، ھارۇنلارغا ئەگىشىپ داقا ـ دۇمباق چېلىپ مۇشۇ ناخشىنى ئاساسىي كۇي قىلىپ چالاتتى.

تۇيغۇن لۇڭ دېگەن يەرگە كۆچۈپ بېرىپ، فۇخەندە تۇرۇپ قالدى. فۇخەندىن گەنسۇڭغا㊷، جەنۇب تەرەپتە ئاڭچېڭ ۋە لۇڭخېغا، تاۋشۇي دەرياسىنىڭ㊸ غەربىي شىمالىدا بەيلەنگە㊹ قەدەر بېرىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم دائىرىدە نەدە ئوت ـ سۇ بولسا شۇ يەرگە چېدىر تىكىپ ئورۇنلاشتى، گۆش ـ قۇرۇتنى ئوزۇق قىلدى. غەربىي شىمالدىكى قوۋملار ئۇلارنىڭ ئازارلار دەپ ئاتىدى.

تۇيغۇن ئۆلگەندە 60 ئوغلى بار ئىدى. چوڭ ئوغلى تۇياننىڭ بويى 7 چى 8 سۇڭ بولۇپ، ئادەتتىكى كىشىلەردىن كۈچلۈك، ئەمما ئىچى تار، رەھىمسىز ئادەم ئىدى. ئاڭچېڭدىكى

چياڭلارنىڭ سەرداری جياڭسۇڭ ئۇنىڭغا خەنجەر سالدی. خەنجەر بەدىنىدىن تارتىپ ئېلىنماي تۇرۇپلا ئۇ ئوغلى يېيەننى چاقىرىپ، باش سەركەردە چۆباغا: «مەن جان ئۈزگەندىن كېيىن، جەسىتىمنى ساندۇققا سېلىپ بولۇپلا بېرىپ بەيلەننى قوغداڭلار. بەيلەن مۇھىم ھەم يىراق جاي، ئادەملىرى قورقۇنچاق، كونترول قىلىش ئاسان. يېيەن تېخى كىچىك، باشقا بىرەرسى تەختكە ئولتۇرسا يېيەننىڭ گېپىگە كىرمەي قالارمىكىن، دەپ ئەنسىرەيمەن. شۇڭا يېيەننى سىلەرگە تاپشۇرىمەن. يېقىن ۋەزىرلەرنىڭ كۆچى بىلەن ئۇنىڭغا ياردەم بېرىڭلار، كىچىك ئوغلۇم تەختكە ئولتۇرسا، ھېچقانداق ئارمانىم يوق» دېدى ـ دە، خەنجەرنى سۇغۇرۇپ ئېلىپلا جان ئۈزدى. ئۇنىڭ 12 ئوغلى بار ئىدى. يېيەن بالا ۋاقتىدىلا جەسۇر، كەسكىن ئىدى. ئۇ ئون يېشىدىلا پاخالدىن قارانچۇق ياساپ، ئۇنى جياڭسۇڭ دەپ ئاتاپ، ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئۇنىڭغا ئوق ئاتاتتى. تەككۈزەلىسە خۇشال بولۇپ كېتەتتى، تەككۈزەلمىسە ئۇن سېلىپ يىغلايتتى. ئۇنىڭ ئانىسى: «دۇشمەنگە ئۆچ سەركەردىلەر ئۈنى قېيما ـ چېيما قىلىۋېتىدۇ، سېنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەندە بېرىپ جاپا تارتىشىڭغا قانداقمۇ يول قويالايمەن» دېدى. يېيەن ئۆزىنىڭ يارامسىزلىقىغا ئېسەدەپ يىغلىدى ۋە ئانىسىغا: «ھېچنېمىگە پايدىسى يوقلىقىنى بىلىپ تۇرسامۇ، يۈرىكىم سوقۇپ تۇرغانىكەن، بۇ ئازاپقا چىدىيالمايمەن» دەپ جاۋاب بەردى. ئۇ بەك ۋاپادار ئىدى. ئانىسى ئاغرىپ قېلىپ ئۈچ كۈنگىچە ھېچنېمە يېمىۋىدى، يېيەنمۇ يېمىدى. ۋاقتىنى كىتاب ئوقۇش بىلەنلا ئۆتكۈزەتتى. ئۇ ئۇلۇغ بوۋام يىلوخەنگە چاڭلى گۈڭى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن، مەن چاڭلى گۈڭنىڭ نەۋرىسىنىڭ ئوغلى بولغاندىن كېيىن «يوسۇننامە» گە ئاساسەن خان ئاتامنىڭ ئىسمىنى فامىلە قىلىشىم كېرەك دەپ، تۇيغۇننى ئۆزىگە فامىلە قىلدى.

يېيەن ئۆلگەندە، ئورنىغا ئوغلى سۇيشى ئولتۇردى. سۇيشى

ئاقكۆڭۈل، ئېھتىياتچان ئىدى. 3 ـ ئىنىسى ھوقۇقنى ئىگىلىۋالغاندا، سۇيشى تىزگىنلىيەلمىگەنلىكى ئۈچۈن سەركەردىلەر بىرلىشىپ، ئۇنىڭ 3 ـ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. سۇيشى ئىچ ئاغرىقىدا ئەل ئىشلىرىغا قولى بارماي، ئوغلى شىلىيەننى خانلىققا ئىزباسارى قىلىپ دەسسىتىپ، ئىشلارنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ، ئۇنى موغلان دەپ ئاتىدى. موغلان «ئاتا» دېگەنلىك ئىدى. سۇيشى ئىچ ئاغرىقىدا ئۆلدى. ئورنىغا شىلىيەن ئولتۇردى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ئىچ ئاغرىقىدا ئويۇن ـ بەزمىلەرنى تەرك ئەتتى. 15 يىل ئۆتكەندە ئۇمۇ ئۆلۈپ كەتتى. ئورنىغا ئىنىسى شىچى ئولتۇردى. ئۇمۇ ئۆلدى. ئوغلى شۇلوگەن تېخى كىچىك بولغانلىقتىن، ئورنىغا ئىنىسى ۋۇخېتى ئولتۇردى. ئۇ شۇلوگەننىڭ ئانىسىنى نىكاھىغا ئېلىپ مۇگۈي، مۇلىيەن دەپ ئىككى ئوغۇل تاپتى. ۋۇخېتىنىڭ يەنە بىر ئىسمى داخەي بولۇپ، ئۇ ئۆلگەندە ئورنىغا شۇلوگەن ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى دەپ ئاتىدى. بۇ جەن سۇلالىسى يىشىنىڭ دەسلەپكى يىلى (مىلادىيە 405 ـ يىلى) ئىدى.

شۇلوگەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئىنىسى ئاسەي ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى چەۋەنداز سانغۇن، شاجۇ ئايماقبېگى دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ تەۋەسىدە نەچچە يۈز چاقىرىم كەتمەكتە گىياھ ئۇنمەيدىغان قۇملۇق بولغانلىقتىن، شاجۇ دەپ ئاتالغانىدى. ئاسەي دى، چياڭلارنى قوشۇۋېلىپ، زېمىنىنى نەچچە مىڭ چاقىرىمغا يەتكۈزۈپ، كۈچلۈك دۆلەت ئاتالغانىدى. ئۇ شىچياڭ تېغىغا㊺ چىقىپ، دېيەنجياڭ دەرياسىنىڭ㊻ بېشىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ۋەزىرلەردىن: «بۇ دەريا شەرقتە ئاقىدىكەن، يەنە باشقا ناممۇ بارمۇ؟ قايسى ۋىلايەت، قايسى بەگلىكتىن ئۆتۈپ، قايسى دەريالارغا قۇيۇلىدۇ؟» دەپ سورىدى. دورغاپ زېڭ خې: «بۇ دەريا چۈچىندىن، ئاندىن جىنشۇدىن㊼ ئۆتۈپ، داڭچۇدىن چىققاندىن كېيىن دېيەنجياڭ دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. باجۇن

ژىلايىتىگە بارغاندا، چاكجياك دەرياسىغا قويۇلىدۇ، گۇاكلىكدىن[48] ئۆتۈپ دېكىزغا قويۇلىدۇ» دېدى. ئاسەي: «سۇ چېغىدا دېكىزغا قويۇلۇشنى بىلىدىكەنۇ، بىز چەت ياقىدىكى كىچىك ئەلنىڭ باردىغان يېرى يوقمۇ؟» دەپ، ئەلچى ئەۋەتىپ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئالاقە باغلىدى. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن ئولپان ئەۋەتتى. سۇڭ پادىشاھى شاۋدى[49] ئۇنىڭغا جاۋاب دېگەن مەزمۇندا بەردى. ۋەزىپىگە ئولتۇرۇپ بولغۇچە، سۇڭ پادىشاھى ژېندى يۈەنجيا 3 ـ يىلى (مىلادىيە 426 ـ يىلى) ئۇنى يەنە مەنسەپكە تەيىنلىدى. ئۇ يەنە ئوردىغا ئەلچى بىلەن ئولپان ئەۋەتتى. شۇ چاغدا ئاسەي تۇيۇقسىز كېسەل بولۇپ، ئۆلۈش ئالدىدا پەرزەنتلىرىنى چاقىرىپ: «مەرھۇم خانىمىز چەۋەندازلار سانىغۇنى ئەمىلىنى ئوغلى چىيەنگە بەرمەي، ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ماڭا تاپشۇردى. مەرھۇم خانىمىزنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئۇنتۇپ، ئوغلۇم ژېيدەينىلا ئويلىسام بولامدۇ! ئورنۇمغا مۇگۈينى ۋارىسلىق قىلدۇرمەن» دېدى. ئاسەينىڭ 20 ئوغلى بولۇپ، ژېيدەي چوڭى ئىدى. ئاسەي يەنە: «ھەممىكلار ماڭا بىردىن ئوق بېرىڭلار، مەن ئۇ دۇنيادا ئېتىپ ئويناىمەن» دېدى. بىردەمدىن كېيىن مۇگۈينىڭ بىر قورساق ئىنىسى مۇلىيەنگە: «سەن ئوقتىن بىرنى ئېلىپ سۇندۇر» دېدى. مۇلىيەن سۇندۇردى. ئاسەي يەنە: «ئەمدى 19 ئوقنى بىراقلا سۇندۇر» دېدى. مۇلىيەن سۇندۇرالمىدى. ئاسەي: «سىلەر ئۇقمايسىلەر، ئازنى سۇندۇرماق ئاسان، كۆپ بولسا سۇندۇرماق تەس، بىر نىيەتتە تىرىشقاندىلا ئېلىمىز مۇستەھكەم بولىدۇ» دېدى ۋە جان ئۈزدى. ئورنىغا مۇگۈي ئولتۇردى.

ئاسەي سۇڭ پادىشاھىنىڭ يارلىقى يېتىپ بارغىچە ئۆلگەنىدى. مۇگۈي يەنە مەكتۇپ يوللاپ، سۇڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئالاقە باغلىدى. سۇڭ پادىشاھى ژېندى مۇگۈينى لۇكشىبغا گۇڭ قىلىپ تەيىنلىدى. مۇگۈي چىڭجۇ، لياڭجۇدىكى بىكار

تەلەپلەر ۋە چاڭ، رۇڭلاردىن 600 ئۆيلۈك ئادەمنى توپلاپ، جەنۇبتا شۇجۇن، خەنجۇڭ ژىلايەتلىرى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، شىمالدا لياڭجۇ، قۇلانلار[50] بىلەن ئالاقە باغلىدى. زېمىنى ۋە نوپۇسى كۆپىيىپ، بارا ـ بارا قۇدرەت تاپتى. ژېي پادىشاھى تەيۇۋدى دەۋرىدە مۇگۈي ئۆزىنىڭ نۆكەر بېشى شېي دانىڭدىن مەكتۇپ ئەۋەتىپ، شىمالىي ژېي سۇلالىسىگە بېقىندى. ئۇزۇن ئۆتمەي قۇلان تىننى تۇتۇپ، پايتەختكە ئەۋەتتى. پادىشاھ تەيۇۋدى مۇگۈينى مۇكاپاتلىدى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنى باش سانغۇن، غەربىي چىن بېگى قىلىپ تەيىنلىدى.

مۇگۈي: «پېقىر ئاددىي، ئاجىز ئادەم بولساممۇ، سەممىي نىيەت بىلەن دەيۇزنى تۇتۇپ، غەلىبىنى ئوردىغا ئاتىدىم. ئوردا ئىنئام قىلغان مەرتىۋە خېلى يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن زېمىنىمىز كېڭەيمىدى. ھارۋا، تۇغ ـ ئەلەملەر يېڭىلانغان بولسىمۇ، نەرسە ـ كېرەكلەر ئىلتىپات قىلىنمىدى. دەردىمىزگە دەرمان بولۇنمىدى، ساداقىتىمىزگە چۈشلۇق ئىش بولمىدى. مەن ئاسىيلارنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچرىدىم، تەۋەيىمىزدىكىلەر بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچراپ شەرققە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغانىدى. ھازىر پادىشاھنىڭ يارلىقى بىر تۇتاش ئىجرا قىلىنىدى. يېرىمىز قايتۇرۇپ بېرىلسە، قىبىبۇ يۆلىەن، كۇلۇخەن ۋە جاڭ خۇالارنىڭ بالا ـ چاقىلىرى بۇ يەردە غۇربەتچىلىك، سەرسانچىلىقتا قاپتۇ، شۇڭا ئۇلارمۇ قايتۇرۇپ كېتىلسە. شەپقەتلىرى يىراقلارغا يېتىپ، كىشىلەرگە ياشاش شارائىتى ئاتا قىلغاي» دەپ مەكتۇپ سۇندى.

ژېي پادىشاھى تەيۇۋدى ۋەزىرلەرنى ئوردىغا يىغىپ، قانداق جاۋاب قايتۇرۇش توغرىسىدا كېڭەش قىلدى. باش ئەمىرلەشكەر جاڭسۇن سۇڭ ۋە مەسلىھەتچى، ئۆلىمالار بولۇپ 279 كىشى قاتناشتى. ئۇلار مۇنداق دېدى: «بۇرۇن ئوردا مۇنداق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغاندا، غەربىي چىن خانى مۇگۈينى ناھايىتى يىراق

جايدىكى ھۆكۈمران، سۇلالىمىزنىڭ سىياسىتى يېتىپ بارالايدىغان يەردە ئەمەس، دەپ قارىدى. شۇڭا، كەلسە قوبۇل قىلدى، كەتسە بوپتۇ دېدى. پادىشاھنىڭ سەلتەنىتى يىراقلارغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، غەربىي چىن خانى ھەقىقەتكە تەلپۈنۈپ، پادىشاھنىڭ نوپۇزىدىن تەپ تارتىپ، قۇللۇق بىلدۈرۈپ ئولپان تاپشۇردى ۋە مەرتىۋە تەلەپ قىلدى. قەدىمكى زامانىدا ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن يىراقتىكى ئەللەرنىڭ نوپۇسى كۆپ، زېمىنى كەڭ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ خانلىرىنىڭ مەرتىۋىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر بىلەن تەڭ بولمىغان. ئالىيلىرىنىڭ ئۇلارنى زىيادە ياخشى كۆرۈپ بەرگەن بەگلىك مەرتىۋىلىرى ئادەتتىكى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ كىيىمى، ئات-ھارۋىلىرى، تۇغى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تەۋەسىدىكى بەگلەرنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ قالدى. ئۇلارغا بېرىلىدىغان تاۋار-دۇردۇنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقى بۇرۇنقىسى تۈزۈملەردە يوق بولۇپ، ھەممىسى ۋاقتىلىق بەلگىلەنگەندى. خەن، ۋېي سۇلالىلىرىدە يىراق جايلارنى پەيلەشكە دائىر كونا مىساللار خېلى بار. لۇخانئانا(51) تەڭرىقۇت باتۇرغا مەپىدىن ئىككىنچى، ئاتتىن سەككىزنى بەرگەن، تەڭرىقۇت باتۇر ئۇنىڭغا جاۋابەن 1000 ئات بەرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ھونلار بىلەن تەڭ دۆلەت سۇپىتىدە قۇدىلاشقاندىمۇ، ھەدىيە قىلىنغان مەشۇت نەچچە يۈز توپتىن ئاشمىغان. تەڭرىقۇت قوغشار ئوردىغا ئۆزى كېلىپ پادىشاھقا سالام بەرگەندە، ئاندىن 10 مىڭ توپ مەشۇت بېرىلگەن. ھازىر غەربىي چىن خانى تەۋەسىدە پىلە قۇرتى بولمىغانلىقتىن يۇقىرىدىن تەلەپ قىلغان بولسا، بۇنى نەزىرە-كېرەك ئىلتىپات قىلىنمىدى، دېگىلى بولمايدۇ. جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ جەمەتى ھالىدىن كېتىپ ئاجىزلاشقاندا، چى بەگلىكىنىڭ بېگى شياۋبەي(52) جاھانىنى جۇ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇندۇرغاندىمۇ ئۇنىڭغا نەزىرگە ئىشلىتىلىدىغان پىششىق

گۆشنى قوبۇل قىلىش يارلىق قىلىنغانكى، يەر قوشۇپ بېرىش ئىلتىپات قىلىنمىغان. چىن بېگى چۈگۈبېر(53) چېڭپۇدا(54) چۇ بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلغاندىمۇ، جۇ سۇلالىسىگە سالام بېرىشكە كېلىپ، چۇشىدىغان تۇرالغۇ قىلىش ئۈچۈن نەيزاگنىڭ يېرىنىلا قوبۇل قىلغان. ھازىر غەربىي چىن پەقەت قۇلان تىننى ئوردىغا ئەكىلىپ بەردى خالاس. چېگرا سىرتىدىكىلەر پۈرسەت بولسىلا ئاز-تولا پايدىنى دەپ چىنجۇ، لياڭجۇلارغا بېسىپ كىرەتتى، زېمىن كېڭەيتىش غەرىزى يوق ئىدى. مەرتىۋىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تەۋەسىدىكى بەگلەرنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ چىنجۇ، لياڭجۇ، خېجۇ، شاجۇ ئايماقلىرىنىڭ سوراپ تۇرۇپ، يەنە زېمىنىمىز كېڭەيمىدى، دەپتۇ. ئۇلار مۇقەددەس سۇلالىمىزنى ئاجىز جۇ سۇلالىسىگە ئوخشىتىپ، ئۆزىنى بەش ھاكىمبەگ(55) قاتارىغا قويۇپتۇ، ئۆز نەپسىنى باسالمايدىغان دەرىجىگە يېتىپتۇ! غەربىي چىن خانى ئوردىغا سادىق ئىدى، ئۇنىڭ ئەسلى ئويى ئۇنداق بولمىسا كېرەك. ئەتراپىدىكىلەر ئۇنىڭغا ياخشى مەسلىھەت بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن ھازىرقىدەك بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ.

غەربىي چىن زېمىنىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەنلەرنىڭ ئىچىدە بۇلانغانلىرىنىڭ ھەممىسى پۇبەندە(56) ئىدى. ھازىر ئەل بولغاندىن كېيىن جاھان تىنچىپ، گويا بىر ئائىلىدەك بولدى. چىنجۇلۇقلارغا ئۇلار پايتەختكە ئېلىپ بېرىلىپ ئاندىن يۇرتىغا قايتۇرۇلىدۇ، دېيىش كېرەك. ئۇلار تەلەپ قىلغان قىببۇ يۇلىنى قاتارلىق ئۈچ كىشى ئەسلىدە مېھمان ئەلنىڭ ئەلچىلىرى سۈپىتىدە ئوردىمىزغا كەلگەن. ھازىر ئۇلارنىڭ ئېلى يوقلىپ، ئائىلىسى ئۆزگىرىپ، بېقىندى بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قۇلاق سالمىساقمۇ بولىدۇ.»

خان مۇنداق يارلىق قىلدى: «ۋەزىرلەرنىڭ كېڭىشى قائىدە-يوسۇندىن چەتنەمىدى. غەربىي چىن بېگى جىنچېڭ،

فۇخەن، لۇڭشىلارنى تارتىۋالغاندى، ئۇ جايلارنى مەن ئۇلارغا بېرىۋەتتىم. مۇشۇنىڭ ئۈزى يەر سۈيۇرغال قىلغانلىق‌تۇرسا، يەنە كېڭەيتەمدىكەن؟ غەربىي چىن كېلىپ بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، بېرىلمىدىغان گەزمال ئەلچىلەرنىڭ كېلىشى بىلەن ھەر ھالدا كۆپەيدى». شۇنىڭدىن باشلاپ مۇگۇي ئوردىغا ئەۋەتىدىغان ئولپاننى ئازايتتى. سۇڭ سۇلالىسى بىلەنمۇ ئالاقە ئورناتتى. سۇڭ پادىشاھى ۋېنىدى ئۇنىڭغا لۇڭشى بېگى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى.

تەييەن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 436 ـ يىلى) مۇگۇي ئۆلدى. ئورنىغا ئىنىسى مۇلىيەن ئولتۇردى. ۋېي پادىشاھى ئەلچى ئەۋەتىپ مۇگۇيغا «خۇيۋاڭ» دېگەن نامنى ئىنئام قىلدى. كېيىن مۇلىيەننى كۈن پېتىشنى تىنچىتقۇچى باش سانغۇن، ئوردا ئۇچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش تەمىناتنىن بەھرىمەن بولغۇچى قىلىپ تەينىلەپ، شىپىڭ بېگى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. مۇگۇينىڭ ئوغلى يۈەن شۇنى قۇتاتقۇچى سانغۇنلۇققا تەينىلىدى. شۇ چاغدا مۇلىيەنمۇ سۇڭ پادىشاھى ۋېندى بىلەن ئالاقە ئورناتتى. سۇڭ پادىشاھى ۋېندى ئۇنىڭغا خېنەن بېگى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى لياڭجۇغا لەشكەر تارتقاندا، مۇلىيەن قورقۇپ ئاھالىسىنى باشلاپ غەربكە قاراپ چۆللۈككە قاچتى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى مۇلىيەننىڭ ئاكىسىنىڭ قۇلان تىننى تۇتۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئىلتىپاتىنى جاكارلىدى. مۇلىيەن قايتىپ كېلىپ، ئەلچى ۋە مەكتۇپ ئەۋەتىپ مىننەتدارلىق بىلدۈردى. پادىشاھ ئۇنى مۇكاپاتلىدى.

مۇلىيەننىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى ۋېيدەي مۇلىيەننىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىدىن قورقۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى بىلەن قېچىشنى پىلانلىدى. مۇلىيەن تۈيۇپ قېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى. ۋېيدەينىڭ ئىنىسى چىلىيەن قاتارلىق سەككىز

كىشى پايتەختكە قېچىپ بېرىپ، مۇلىيەننى باستۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى چىلىيەننى ھەقىقەتكە قايتقۇچى بەگلىككە تەينىلىدى. جىن بېگى فۇلونى لەشكەر باشلاپ بېرىپ، مۇلىيەننى باستۇرۇشقا بۇيرۇدى. قوشۇن دامۇ كۆۋرۈكىگە كەلگەندە، مۇلىيەننىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى شىيىن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىگە قېچىپ كەتتى. فۇلو كەينىدىن قوغلاشقا لەشكەر ئەۋەتىپ، 5000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى. مۇلىيەن بەيلەنگە قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى فۇنيەن، دورغاپ بوجۇلى، قەبىلە ئاقساقىلى چۇڭئېلار 13 مىڭ ئۆيلۈك ئاھالىنى باشلاپ بېرىپ تەسلىم بولدى. كېيىن يەنە كۇنپېتشقا يۈرۈشى قىلغۇچى سانغۇن، گاۋلياڭ بېگى توغبات نار قاتارلىقلار مۇلىيەننى باستۇرۇش ئۈچۈن بەيلەنگە ئەۋەتىلدى. مۇلىيەن ئۇدۇنغا كىرىپ، ئۇدۇن خانىنى ئۆلتۈردى، ئۆلگەن ئادەم نەچچە ئون مىڭغا يەتتى. ئۇلار جەنۇبقا بۇرۇلۇپ كەشمىرگە يۈرۈش قىلدى. ئەلچى ئەۋەتىپ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئالاقە ئورناتتى ۋە سۇڭ سۇلالىسىدىن ياردەم تىلىدى ھەم سۇڭ پادىشاھى ۋېندىغا ئوغان تۇمىقى، ئاياللار دۆلىتىدىن چىققان ئالتۇن جام، غۇز خانىنىڭ ئالتۇن زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى ھەدىيە قىلدى. سۇڭ پادىشاھى ۋېندى ئۇنىڭغا مەپە ئىنئام قىلدى. 7 ـ يىلى بۇرۇنقى جايىغا قايتىپ كەتتى.

مۇلىيەن ئۆلگەندە ئورنىغا شۇلوگەننىڭ ئوغلى شىيىن ئولتۇردى ۋە فۇلوچۇەندە قەلئە ياسىتىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېتىپ ـ قوپۇش، يۈرۈشى ـ تۇرۇشىنى خانلارنىڭكىگە ئوخشاش ئورۇنلاشتۇردى. شىيىن ئوردا ئالدىدا مەسئۇلىيىتىنى تولۇق ئۆتىدى، ئولپان تاپشۇردى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ يىلنامىسىنى قوبۇل قىلدى. سۇڭ پادىشاھى ۋېندى بەرگەن مەرتىۋىنمۇ قوبۇل قىلىپ خېنەن بېگى دەپ ئاتالدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى ئەلچى ئەۋەتىپ شىيىننى غەربنى تىنچىتقۇچى باش سانغۇن، شاجۇ

ئايماقبېگى ، شىپىك بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئوردىدىن يىراقلىقى، يەر شارائىتىنىڭ خەتەرلىكلىكىدىن پايدىلىنىپ ئەدەپسىزلىك قىلىپ، بۇيرۇقىغا پىسەنت قىلمايدىغان بولۇۋالدى ھەم سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ياخشى ئات، تۆت مۇڭگۈزلۈك قوي ھەدىيە قىلدى. سۇڭ پادىشاھى مىڭدى ئۇنىڭغا مەنسەپ بەردى. ۋېي پادىشاھى ۋېنچېڭدى دەۋرىدە، دىڭياڭ بېگى ساۋئەن: «ھازىر شىيىن بەيلەننى بېسىۋالدى، ئۇنىڭدا نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئات ـ كالا بار. ئەگەر ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلساق، نۇرغۇن مال ـ دۇنيانى ئىگىلەيمىز» دەپ پادىشاھ ۋېنچېڭدىغا مەكتۇپ سۇندى. كېڭەشتىكىلەر : «مەرھۇم پادىشاھ شىيىننىڭ ئىنىسى بىلەن ئەپ ئۆتمىگەنلىكىدىن نەپرەتلىنىپ جىن بېگى فۇلو، گاۋلياڭ بېگى توغبات نارلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن، ئەمما ھېچقانچە غەلىبە قازىنالمىغان. شىيىن يىراقتا قاچتى، قوشۇنىمىزمۇ قوغلاپ چارچاپ كەتتى. ھازىر شىيىن بەيلەندە، دۆلەت چېگرىسىغا چېقىلمىدى، خەلقە زىيان ـ زەخمەت سالمىدى. شۇڭا دەرھال ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە ئەمەس. ئەلچى ئەۋەتىپ ھال سوراپ ئۇنى كەلتۈرىدىغان بولساق، ئۇ چوقۇم ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلمىدۇ. شۇنداق قىلغاندا ئۇنى تىنچلاندۇرۇشقا كۈچ كەتمەيدۇ. خان ـ پادىشاھ بولغان ئادەم چەت ـ ياقىدىكى جايلارنى ئالاقە باغلاپ تىزگىنلەپلا تۇرسا بولدى، ئۇ ئەلنى قىرغىن قىلىپ، يەرلىرىنى ئىگىلەپ نېمە قىلىدۇ؟» دېيىشتى. ساۋ ئەن: «مەن بۇرۇن جياۋخېدا باسقاق سانغۇن بولغاندا، ئۇنىڭ بىلەن يېقىن قوشنا ئىدىم. ئۇنىڭ خىيالى ۋە ئەھۋالىنى بىلىمەن. ئەگەر ئۇڭ، سول ئىككى تەرەپتىن تەڭ ھۇجۇم قىلساق، شىيىن ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن چوقۇم جەنۇبىي تاغقا قېچىپ بارىدۇ، ئون كۈنگە بارمايلا ئات ـ ئۇلاغلىرى يەيدىغان ئوت ـ چۆپ قالماي، ئادەملىرىنىڭ ئاشلىقى تۈگەيدۇ ـ دە،

چوقۇم چېچىلىپ يۇز ئۆرۈيدۇ. ئۇ چاغدا بىر يولىلا جىمىقتۇرغىلى بولىدۇ» دېدى. پادىشاھ ئۇنىڭ پىكرىنى ماقۇل كۆردى. ياڭپىڭ بېگى توغبات شىنچېڭ، جيەنئەن بېگى مۇلىيۈتۇلارنى جەنۇبىي يول بىلەن بېرىپ ھۇجۇم قىلىشقا، نەنجۇن گۇڭگى لى خۇي، باش غوجىدار گۇڭسۇن با ۋە ساۋئەنلەرنى شىمالىي يول بىلەن بېرىپ ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. شىيىن جەنۇبىي تاغقا قېچىپ كەتتى. ھەر قايسى يولدىكى لەشكەرلەر خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئۇنى قوغلىدى. بۇ چاغدا نۇرغۇن بەگ ـ لەشكەرلەر كېسەل بولۇپ كەتتى. سەركەردىلەر: «شىيىن قېچىپ يىراقلاپ كەتتى، لەشكەرلەر تېخى ئەمدى روھلاندى، ئۇلارنى قولغا كەلتۈرەلمەيدىغان تۆھپىنى يارىتىشقا قىستىساق، بەكمۇ ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمامدۇ» دېيىشتى. بۇنى ھەممەيلەن توغرا تاپتى ۋە لەشكەرلەرنى باشلاپ قايتتى. 20 مىڭدىن ئارتۇق تۆگە، ئات غەنىيمەت ئالدى.

ۋېي پادىشاھى شىيەنۇبندى يەنە شاڭداڭ بېگى جاڭسۇن گۇەن قاتارلىقلارنى ئايماق ـ ۋىلايەتلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ شىيىننى باستۇرۇشقا بۇيرۇدى. قوشۇن مانتۇ تېغىغا بارغاندا، شىيىن كېلىپ سوقۇشتى. جاڭسۇن گۇەن قاتارلىقلار بارلىق قوشۇننى ئىشقا سېلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. شىيىن تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ قېچىپ كەتتى. ئۇ توۋا قىلىش ئارقىلىق ۋاسسالىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى خىيال قىلىپ، ئايماقبەگ ياردەمچىسى كاڭ پەنلۇڭدىن پادىشاھقا مەكتۇپ ۋە ئولپان ئەۋەتتى. ۋېي پادىشاھى شىيەنۇبندى كاڭ پەنلۇڭنى نەزەربەند قىلىپ قايتۇرمىدى. شىيىننىڭ قەبىلىلىرى قەھەتچىلىكتە قېلىپ، جياۋخېنى بىر نەچچە قېتىم بۇلىدى. پادىشاھ شىيەنۇبندى كۈن پېتىشىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، گۇاڭچۇەن گۇڭگى پى خۇەنشىنى دۇنخۇاڭ، لياڭجۇ، فۇخەن، گاۋپىڭ قاتارلىق جايلارنىڭ لەشكەرلىرىنى تۇرشاۋۇل قىلىپ،

ئەمرى مىمار، شاگدائ بېگى جاگسۇن گۇەننىگ باش نازارەتچىلىكىدە جازا يۇرۇشىگە ئاتلاندۇردى. جاگسۇن گۇەنلەرنىگ قوشۇنى شىيننىگ تەۋەسىگە كىرىپ، ئۇلارنىگ كۇزلۇك زىرائەتلىرىنى ئاتلىرىغا يېگۇزدى. شىيىن خەجىل بولۇپ ھەم قورقۇپ، گۇناھىنى تىلەش ئۈچۈن ئوغلىنى بارگاھقا ئەۋەتتى. جاگسۇن گۇەنلەر ئەھۋالنى پادىشاھقا مەلۇم قىلدى. پادىشاھ شىيەنۇبندى سەركەردە ـ سەرۋازلارنى كۆپ مۇكاپاتلىدى، ئاندىن شىيىننى قاتتىق ئەيىپلىدى ھەم ئۇنىگ بالا ـ چاقىسىنى تۇرغاقلىققا ئالماقچى بولدى. شىيىن ئوغلى جىننى پايتەختكە تۇرغاق بولۇشقا ئەۋەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، پادىشاھ شىيەنۇبندى جىننى قايتۇرۇۋەتتى. شىيىن چېگرىنى يەنە پاراكەندە قىلىپ ۋە بۇلاپ، سەركەردىسى لياگلىنى تاۋياگنى ساقلاشقا ئەۋەتتى. تاۋياگ فۇخەننىگ تەۋەسىدىكى جاي ئىدى. فۇخەننىگ باسقاق سانغۇنى، شجۇن ۋىلايىتى بېگى ياگ جۇگكۇي شىيىنغا خەت ئەۋەتىپ ئەيىپلىدى. شىيىن: «پادىشاھنىگ يارلىقىنى تاپشۇرۇپ ئالدىم، مېنى بۇرۇنقى جايغا قايتىپ كەلسۇن دېدى. شۇڭا تاۋياگنى ساقلاشقا لياگلىنى ئەۋەتتىم. ئەگەر بۇرۇنقى ئىشلار سۇرۇشتۇرۇلمىسە، تاۋياگ ئۆزىنىگ يەرلىگ مەھسۇلاتلىرىنى ئوردىغا تەقدىم قىلسۇن» دەپ مەكتۇپ سۇندى. ئۇنىگ گەپ ـ سۆزى سەمىمىي، جايىدا ئىدى. پادىشاھ ماقۇل كۆردى. شۇنىگدىن ئېتىبارەن ئۇ ھەر يىلى ئوردىغا سالامغا كېلىدىغان، ئولپان تاپشۇرىدىغان بولدى.

تەيجى 5 ـ يىلى (مىلادىيە 481 ـ يىلى) شىيىن ئۆلدى، ئورنىغا ئوغلى دۇيغۇ ئولتۇردى. ئۇ نۆكەر بەگ شىشېندىن ئوردىغا يەرلىگ مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتىپ، ئاتىسىنىگ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشقا ئىجازەت بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. كېيىن دۇيغۇ داگچاگغا ھۇجۇم قىلدى. پادىشاھ بۇيرۇق چۈشۇرۇپ ئۇنى ئەيىبلىگەن بولسىمۇ، يەنە 120 توپ گەزمال ئىنئام قىلىپ،

ئۇنىڭغا خاتالىقىنى چىن كۆڭلىدىن تۈزىتىشنى، داگچاگدىن بۇلاپ كەتكەن ئادەم ۋە مال ـ مۈلۈكنى ۋاقتىدا قايتۇرۇپ بېرىشنى تەۋسىيە قىلدى. دۇيغۇ بۇيرۇققا ئەمەل قىلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى فۇلىيەنچۇ ۋارىسلىق قىلدى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى ئۇنى ئوردىغا چاقىرتقاندا، ئۇ ئاغرىپ قالدىم دەپ مەكتۇپ سۇندى. شۇنىگ بىلەن بىللە تاۋياگ، نىخې قەلئەلىرىنى رېمونت قىلىپ پۇختىلىدى ھەم بۇ ئىككى قەلئەگە تۇرغاۋۇل قويدى. خانئانا ۋېنمىگ ئۆلگەندە، ئوردا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا مۇسىبەت خەۋىرىنى يەتكۇزدى. فۇلىيەنچۇ پادىشاھنىگ بۇيرۇقىغا بىموۋرمەتلىگ قىلغاندا، ئوردا ئەھلى ئۇنى باستۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى قوشۇلمىدى. ۋەزىرلەر: «ئۇ بۇيرۇقنى قوبۇل قىلىشتا بىموۋرمەتلىگ قىلدى، ئۇنىگ ئولپانىنى قوبۇل قىلماسلىق كېرەك ئىدى» دەپ قارىدى. پادىشاھ: «بۇيرۇقنى قوبۇل قىلىشتا بىموۋرمەتلىگ قىلغان بولسا، ئەيىبلىسەك، سۇرۇشتۇرسەك بولىدۇ. يەرلىگ مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىش ۋاسسالار ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىگ قائىدە، ئولپاننى رەت قىلساق ئۇنىگ بىلەن ئالاقىنى ئۈزگەن بولىمىز، ئۇ توۋا قىلاي دېسىمۇ ئامال قالمايدۇ» دېدى ۋە مۇنداق يارلىق قىلدى: «مەن ھازىر قايغۇ ـ ھەسرەت ئىچىدە، باستۇرىدىغان ئىش مەۋجۇت ئەمەس. بۇلتۇر ئەتىيازدا فۇخەننىگ تۇرغاۋۇلى تاۋياگ، نىخې قەلئەلىرىنى ئىگىلىگەنلىكى ھەققىدە مەكتۇپ ئەۋەتكەندە، بۇنى چېگرىدىكى سەركەردىلەر ئىچىدە بولۇپ تۇرىدىغان ئىش دەپ قاراپ، قوشۇلغانىدۇق. بىر قىسىم لەشكەرلەر بىرىپ ھۇجۇم قىلغاندا، ئىككى قەلئە ئاسانلا تەسلىم بولغان، 2000 دىن ئارتۇق ئادەم سوراق قىلىنغان، يەنە 900 ئايال تۇتۇۋېلىنغان. بالىلار بىلەن ئايالار پۇتۇنلەي قايتۇرۇۋېتىلسۇن». فۇلىيەنچۇ ئوغلى خېلۇتۇنى ئوردىغا سالامغا ئەۋەتتى. پادىشاھ خېلۇتۇغا ئادەتتىكىدىن ئاشۇرۇپ ئىلتىپات

قىلدى ۋە ئىنئام بەردى. فۇلىيەنچۇنى ماندات تۇتقۇچى، غەرب تەرەپنىڭ لەشكىرلىرى نازارەتچىسى، كۇن پېتىشقا يۇرۇشى قىلغۇچى سانغۇن، قوشۇمچە غەربىي رۇكۇلار چېرىكچىسى، شەخسىي ۋىلايىتى گۇڭى، تۇيغۇن بېگى دېگەن مەنسەپلەرگە تەينىلىدى. تۇغ، مۇھۇر، پۇپۇك قاتارلىقلارنىمۇ بەردى.

كېيىن، چەۋەنداز مەھرەم جاڭ لىنى فۇلىيەنچۇنىڭ يېنىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. فۇلىيەنچۇ جاڭ لىغا: «بۇرۇن داڭچاڭ چياڭلىرى بىلەن ئىناق ئۆتكەنىدۇق. كۆرۈشكەندە ئۇ مېنى خان دەپ ئاتايتتى، ئۆزىگە كەلگەندە ئىسمىنى ئاتايتتى. ھازىر ئەھۋال ئۆزگىرىپ قارام ۋەزىر بولۇپ قالدىم. ئەلچىمىزمۇ نەزەربەنت قىلىندى. ئەمدى بىر قىسىم لەشكەرلەرنى يولغا چىقارمىتىش، بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟» دېدى. جاڭ لى: «سىزمۇ، داڭچاڭمۇ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ۋاسسالى، لېكىن ئۆزئارا بەسلىشىش نەتىجىسىدە زىددىيەت تۇغۇلدى. ۋاسساللىقتا خاس قائىدىگە ئېغىر خىلاپلىق قىلدىڭىز. قوشۇن يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ۋەزىرلەر سىزنى خاتالىقىنى تونۇپ، ئۆزگەرتىشكە بەل باغلىدى دەپ قارىسا، ۋاسساللىق ئورنىڭىزنى ساقلاپ قالالايسىز؛ ئەگەر خاتالىقىدا چىڭ تۇرۇۋاتىدۇ دەپ قارىسا، بالايىئاپەت ياغىدۇ» دېدى. فۇلىيەنچۇ لام - جەم دېمىدى. پادىشاھ شياۋۋېندى ئۆلگەندە، فۇلىيەنچۇ ئەلچى ئەۋەتىپ ماتەم تۇتتى ھەم ئۆزىنىڭ سەممىيىتى ۋە ھۆرمىتىنى بىلدۈردى.

فۇلىيەنچۇ ئىچكى جەھەتتە ئوردىغا ۋاسساللىق مەسئۇلىيىتىنى ئۆتەپ ئولپان تاپشۇردى. تاشقى جەھەتتە رۇكۇ، دىلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، سەددىچىنىڭ شىمالىدىكى ۋاسسالار ئىچىدە باي - قۇدرەتلىك دەپ ئاتالدى. فۇلىيەنچۇ ۋېي سۇلالىسىنى دوراپ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، ئەمەلدارلارنى تەينىلىدى، باشقا ئەللەرگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى تىزگىنلىدى. شۇ يول بىلەن ئۆزىنىڭ چوڭ دۆلەتلىكىنى

كۆز - كۆز قىلدى. ۋېي پادىشاھى شۇەنتۇۋدىنىڭ دەسلەپكى يىلى، ئوردا يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنى مۇنداق دەپ ئەيىپلىدى: «لياڭجۇ ئايمىقى سىزنىڭ داڭچاڭغا سۇنغان مەكتۇبىڭىزنى يوللاپ بەردى. لياڭ مىيۇڭمۇ، سىزمۇ چېگرا رايوندىكى ۋاسسال. ئۇنىڭ ئورنى سىزنىڭ ئورنىڭىز بىلەن ئوخشاش. لېكىن سىز داڭچاڭغا بەرگەن خەتنى «خانىنىڭ مەكتۇبى»، خەتتە سۆزلەنگەن ئوي - پىكرىڭىزنى «خانىنىڭ بۇيرۇقى» دەپسىز، ئوردا ئەھلى دۆلەتنىڭ قانۇن - پەرمانلىرىغا ئاساسەن لەشكەر چىقىرىپ، سىزگە جازا يۈرۈشى قىلىشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى. مەن چەت - ياقا جايلاردا ئەنسىزلىك تۇغۇلمىسۇن، ئۆزئارا گۇمان تۇغۇلمىسۇن دەپ، بۇ ئويلىرىمنى سىزگە دەۋاتمەن، ئوبدان ئويلىنىپ بېقىڭ.» فۇلىيەنچۇ ئۆزىنى ئاقلاپ مەكتۇپ سۇندى. گەپ - سۆزى سەممىي ئىدى. ۋېي پادىشاھى شۇەنتۇۋدى دەۋرىدىن جېڭگۇاڭ يىللىرىغىچە قوتاز، شۇجۇن ۋىلايىتىنىڭ ئېتى ۋە غەربىي جەنۇبنىڭ ئېرىق مالىلىرىنى يىلمۇ يىل ئۆزۇپ قويماي ئەۋەتىپ تۇردى. كېيىن چىنجۇلۇق موجىنيەنشېڭ ئاسىيلىق قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدىكى يوللارنى توستى. لياڭجۇلۇق ۋەنيۇپۇت ئاسىيلىق قىلىپ، شەرقتىكى موجىنيەنشېڭغا ھەمدەم بولۇپ، لياڭجۇ ئايماقبېگى سۇڭ يىڭنى قاماپ قويدى. سۇڭ يىڭ فۇلىيەنچۇغا ياردەم تەلەپ قىلىپ مەخپىي ئادەم ئەۋەتتى. فۇلىيەنچۇ شەخسەن ئۆزى لەشكەر تارتىپ ئۇنى قۇتۇلدۇرۇشقا باردى. لياڭجۇ ئايمىقى شۇنىڭ بىلەن ساقلاپ قېلىندى. شۇنىڭدىن باشلاپ چېگرا ئېغىزلىرى توسۇلۇپ، ئولپانمۇ ئۇزۇلۇپ قالدى.

فۇلىيەنچۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى كۇالۇ ئولتۇرۇپ، ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاشقا باشلىدى ۋە كۆكنۇرنىڭ غەربىگە 65 چاقىرىم كېلىدىغان فۇچى قەلئەسىدە تۇردى. ئۇ يەردە سېپىل، ئۆي - ئىمارەت بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئولتۇرماي كىگىز ئۆيدە ياشاپ، سۇ - ئوت قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلدى.

ئۇ يەر شەرقتىن غەربكە 3000 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلەتتى. خان، تۆرە، يانداش ۋەزىر، دىۋانبېگى، كاتاۋۇل، سانغۇن دېگەن مەنسەپلەرنى تەسىس قىلدى. كۈالۇ بىر تۇتام چېچىنى ئۆرۈپ چوققىسىغا قوندۇرۇۋالاتتى، ئۈستىگە پەي قاداپ مەرۋايىت بىلەن بېزەيتتى. بۆك ئورنىغا قارا ياغلىق ئورايتتى. شىرسىمان ئالتۇن كۈرسىدا ئولتۇراتتى. خوتۇنىنى «كېزۇن» دەپ ئاتىدى. ئۇ ئۇزۇن كۆينەك، كىمخاب پەربجە كىيەتتى، چېچىنى ئۆرۈپ ئارقىسىغا تاشلاپ، بېشىغا زەر تاج كىيەتتى. ئۆرپ ـ ئادەتنى: ئەرلەرنىڭ كىيىمى خۇاشيالار(57) نىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. تولىسى تەتىللا بۆك كىيەتتى، تاۋار بۆك كىيىدىغانلارمۇ بار ئىدى؛ ئاياللىرى كىيىمىنى لەئەل ـ ياقۇت، قۇلۇله قېپى بىلەن بېزەيتتى. چېچىنى تۆگۈۋالاتتى، چېچى قانچە كۆپ بولسا شۇنچە ئېسىلزادە ھېسابلايتتى. ئۇلارنىڭ قوراللىرى ئوقيا، قىلىچ، ساۋۇت، نەيزىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئەلنىڭ تۇراقلىق بېجى يوق، لازىم بولغاندا ھاللىق ئائىلىلەردىن، سودىگەرلەردىن ئېلىپ دۆلەتنىڭ خىراجىتىنى قامدايتتى. قانۇنى: ئادەم ئۆلتۈرگەن ۋە ئات ئوغرىلىغانلار ئۆلتۈرۈلەتتى؛ باشقا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەردىن جازا ئورنىدا نەرسە ـ كېرەك تۆلىتىپ ئېلىناتتى. قىلمىشنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ پالاقا تارتىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلەرنىڭ بېشىنى كېگىز بىلەن ئوراپ، تاش ئېتىپ ئۆلتۈرەتتى. ئاتىسى ياكى ئاكىسى ئۆلسە، ئوغلى ياكى ئىنىسى ئۆگەي ئانىسى ياكى يەڭگىسىنى نىكاھلىغا ئالاتتى، بۇ تۈركلەرنىڭ ئادىتىگە ئوخشايتتى. نىكاھ ئىشىدا، تويلۇققا قۇربى يەتمىگەن كەمبەغەللەر قىزنى ئېلىپ قاچاتتى. ئۆلگەن ئادەمنى كۆمەتتى. قارىلىق كىيىمنى جەسەت كۆمۈلۈش بىلەنلا سېلىپ تاشلايتتى. تەبئىتى ئاچكۆز، ئادەم ئۆلتۈرۈش، زەخمىلەندۈرۈش

ھەربكەتلىرىگە كۆنۈك، ئوۋ خۇمار ئىدى، گۆش ۋە قۇرۇتىنى ئۇزۇق قىلاتتى. يەر تېرىشنىمۇ بىلەتتى، ئارپا، تېرىق، پۇرچاقلارنى تېرىيتتى، لېكىن شىمال تەرىپىنىڭ ھاۋاسى سوغۇق بولغاچقا، چامغۇر، ئارپىلا تېرىلاتتى. شۇڭا، ئۇ يەردە كەمبەغەللەر كۆپ، بايلار ئازئىدى. كۆكنۇر كۆلىنىڭ دائىرىسى 1000 چاقىرىمدىن ئاشاتتى، كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئارال بار ئىدى. ھەر يىلى قىشتا كۆل مۇز تۇتقاندا، ياخشى بايتاللارنى ئارالغا ئاپىرىپ قويايتتى. ياندۇرقى يىلى باھاردا ئۇلارنى يېغىپ قايتۇرۇپ كېلەتتى. بايتاللار شۇ يەردە بوغاز بولاتتى، تۇغۇلغان تايلار دۇلدۇل دېيىلەتتى، ئۇلاردىن نۇرغۇن ئېسىل ئاتلار چىقاتتى. تۈيغۇن بۇرۇن پېرسىيە بايتىلىنى ئەكەلدۇرۇپ، كۆكنۇردا يايلاتقانىكەن. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئالا قۇلۇن كۈنگە 1000 چاقىرىم ماڭاتتېكەن. زامان ـ زامانلاردىن مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن كۆكنۇر تۈلپارنىڭ ئەجدادى شۇ ئىدى. ئۇ يەردىن قوتاز، ئات، قېچىر چىقاتتى. شاتۇتى كۆپ، مىس، تۆمۇر، قىزىلقۇم مول ئىدى. قارىمقىدا پىشامشان، چەرچەنلەر بار ئىدى.

شىڭخې يىللىرى (مىلادىيە 539 — 542 ـ يىللىرى)

شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شېنۇۋدى ۋېي سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى بولغاندا، يېراق جايلاردىكى قەبىلىلەرگە مېھرىبانلىق يەتكۈزدى. جورجانلار شەرقىي ۋېي سۇلالىسىگە بېقىنغاندا، كۇالۇ ئەلچى ئەۋەتىپ شەرقىي ۋېي سۇلالىسىگە سالام يوللىغانىدى. شېنۇۋدى ئۇنىڭغا ھەققانىيەت توغرىسىدا ۋەز ئېيتىپ، ئۇنى ئوردىغا سالامغا بېرىشقا ۋە ئولپان تاپشۇرۇشقا بۇيرۇدى. كۇالۇ ئەلچى جاۋتۇگۈجېننى جورجانلار يېرىدىن ئۆتىدىغان يول ئارقىلىق شەرقىي ۋېيغا كۆپ قېتىم ئەۋەتتى. بىر نەۋرە سىڭلىسىنى پادىشاھ جىڭدى(58)غا كۆرسەتتى، پادىشاھ جىڭدى ئۇنى توقال قىلدى. جىڭدى چەۋەنداز مەھرەم فۇلىڭبياۋنى

كۇالۇنىڭ قارام دۆلىتىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. كۇالۇ يەنە قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلىۋىدى، جىنەن بېگى كۇاڭ يۈەننىڭ نەۋرىسى گۇاڭلى مەلىكىنى ئۇنىڭ نىكاھىغا بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن، كۇالۇ ئوردىغا ئۇزمەي سالامغا كېلىپ، ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى.

غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داتۇڭ يىللىرى (مىلادىيە 535 — 551 - يىللىرى) نىڭ باشلىرىدا، جۇۋېندى پەخرىي ۋەزىر پەن رۇينى بويۇنتاۋلىق قىلىش بىلەن بويسۇنۇشنىڭ پايدا - زىيىنىنى چۈشەندۈرۈشكە ئەۋەتتى. كۇالۇئەلچى ئەۋەتىپ ئات، كالا، قوي تەقدىم قىلدىيۇ، پاراكەندىچىلىك، بۇلاڭچىلىقنى توختاتمىدى. چېگرا بويىدىكى نۇرغۇن جايلارئۇنىڭ دەردىنى تارتتى. پادىشاھ فېيدى⑲نىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 553 - يىلى) جۇۋېندى لەشكەر باشلاپ گۇزاڭغا باردى. كۇالۇ قورقۇپ كېتىپ، ئەلچى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى. شۇ يىلى كۇالۇ يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ شىمالىي چى سۇلالىسى بىلەن دوستلۇق ئورناتتى. لياڭجۇ ئايماقبېگى شى نىڭ⑳ ئەلچىلەرنىڭ قايتىدىغان ۋاقتىنى پەملەپ، لياڭجۇنىڭ غەرب تەرىپىدىكى چىچۈەن دېگەن يەردە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ياندا شىبېگى قىببۇجۇاڭ، سانغۇن جەي پەنمى، سودىگەرلەر ۋە غۇزلاردىن بولۇپ 240ئادەمنى تۇتۇۋالدى. 600 تۈياق تۆگە، قېچىر، 10 مىڭ توپتەك ھەرخىل مەشۇت رەختنى قولغا چۈشۈردى. پادىشاھ گۇڭدى㉑ نىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 556 - يىلى) شى نىڭ يەنە تۈركىلەرنىڭ مۇقان قاغانى بىلەن بىرلىشىپ كۇالۇگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ، قىممەتلىك نەرسە - كېرەك ۋە ئۇلاغلارنى قولغا چۈشۈردى. شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ۋۇچېڭ يىللىرى (مىلادىيە 559 — 560 - يىللىرى) نىڭ بېشىدا كۇالۇ يەنە لياڭجۇنى بۇلىدى. لياڭجۇ ئايماقبېگى شى يۇنباۋ جەڭدە

ئۆلدى. ئۇ لەنشياڭ، يۈۋېن گۇيلەر لەشكەر باشلاپ باستۇرۇشقا كەلگەندە، كۇالۇ گۇاڭدىڭ خانى بىلەن جۇڭلىيۇ خانىنى توسۇشقا ئەۋەتتى. گۇاڭدىڭ خانى مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ئۇ لەنشياڭ تاۋياڭ، خۇڭئۇ قەلئەلىرىنى تارتىۋېلىپ، تاۋجۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىن قايتىپ كەتتى. باۋدىڭ يىللىرى (مىلادىيە 561 — 565 - يىللىرى) دا كۇالۇ جۇ سۇلالىسىگە كەينى - كەينىدىن ئوچ تۈركۈم ئەلچى ۋە يەرلىك مەھسۇلات ئەۋەتتى. تەيەنخې يىللىرى (مىلادىيە 566 — 570 - يىللىرى) نىڭ بېشىدا، كۇالۇنىڭ لۇڭئۇ خانى موچاڭ ئۆزقەبىلىسىنى باشلاپ ئەل بولدى. ئۇنىڭ زېمىنىفۇجۇ ئايمىقى قىلىپ قۇرۇلدى. 2 - يىلى 5 - ئايدا، كۇالۇ جۇ سۇلالىسىگە يەنە ئەلچى ۋە ئولپان ئەۋەتتى. جيەندې يىللىرى (مىلادىيە 572 — 577 - يىللىرى) كۇالۇنىڭ دۆلىتى مالىمان بولدى. جۇ پادىشاھى ۋۇدى ئۇنى باستۇرۇشقا ۋەلىئەھدىنى بۇيرۇدى. قوشۇن فۇچى قەلئەسىگە بارغاندا، كۇالۇ قېچىپ كەتتى. ئۇلار قېپقالغان ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى يىلى، كۇالۇ يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. شۇەنجېڭ يىلى (مىلادىيە 578 - يىلى) نىڭ بېشىدا كۇالۇنىڭ قول ئاستىدىكى جاۋ خانى تالۇتۇن كېلىپ ئەل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن سالامغا كېلىش، ئولپان تاپشۇرۇش ئۈزۈلمىدى.

سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭ يىللىرى (مىلادىيە 581 — 600 - يىللىرى) نىڭ بېشىدا كۇالۇ خۇجۇغا بېسىپ كىردى. ئۇ جاينىڭ يەرلىرى تاقىر، خەلقى تارقاق بولغانلىقى ئۈچۈن كۇالۇ خۇجۇ ئايمىقىنى باشقۇرماي تاشلاپ قويدى. سۇي سۇلالىسى كۇالۇگە زەربە بېرىشكە ئالىي دۆلەت ئەركانى يۈەن شىيىنى نەچچە تۈمەن پىيادە، ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئەۋەتتى. كۇالۇ ئۆز تەۋەسىدىكى ھەممە كىشىنى ئىشقا سالدى. ساۋۇت كىيگەن ئاتلىق لەشكەرلەرنىڭ ئايىغى مەنتۇدىن شۇدۇنغىچە ئۇزۇلمىدى.

ئۇ تەينىلىگەن خېشىنىڭ باش بۇغى، دىڭچېڭ خانى جۇڭلىڭاڭ ھەم ئوغلى قابورخانلار ئىلگىرى - كېيىن كېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، يۈەن شيې ئۆلارنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلدى. كۇالۇ قورقۇپ كېتىپ، ياساۋۇللىرىنى ئېلىپ يىراققا قېچىپ كەتتى. ئۇ تەينىلىگەن نامى بار خانلاردىن 13 كىشى قەبىلىلىرىنى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولدى. سۇيې پادىشاھى ۋېندى كۇالۇنىڭ قول ئاستىدىكى گاۋنىڭ خانى يىسۈنىنى ئەزەلدىن كىشىلەرنىڭ نەزىرىگە ياقاتتى دەپ قاراپ، باش سانغۇنلۇققا تەينىلىدى ھەمدە خېنەن بېگى دېگەن مەرتىۋىنى بېرىپ، ئەل بولغانلارنى ئىدارە قىلىشقا قويدى. باشقا ئەمەلدارلارغىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىنئام بەردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، كۇالۇ يەنە كېلىپ چېگرىنى بۇلىدى. ئايماقبېگى پى زىشىن قارشىلىق كۆرسىتىپ جەڭدە ئۆلدى. ۋېنجۇنىڭ باشبۇغى لياڭ يۈەن خىل لەشكەرلەرنى باشلاپ ئۇنىڭغا زەربە بەردى. كۇالۇ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي كوجۇ ئايمىقىغا(62) بېسىپ كىرىۋىدى، كوجۇنىڭ لەشكەرلىرى ئۇنى قوغلىۋەتتى.

كۇالۇ تەختتە 100 يىل ئولتۇردى. ئۆزىنىڭ سەپرا مىجەزلىكىدىن كۆپ قېتىم ۋەلىئەھدىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئۆلتۇردى. كېيىنكى ۋەلىئەھدىلەر ئۇنىڭ ئۆلتۇرۇۋېتىشىدىن قورقۇپ، ئۇنى تۇتۇپ ئەكېلىپ تەسلىم بولۇش قارارىغا كېلىپ، چېگرىدىكى مەنسەپدارلاردىن لەشكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چىنجۇنىڭ باشبۇغى ھەمدەم بولماقچى بولغاندا، پادىشاھ قوشۇلمىدى. ۋەلىئەھدىنىڭ پىلانى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، دادىسى تەرىپىدىن ئۆلتۇرۇلدى. كۇالۇ كىچىك ئوغلى ۋېي خانى كېنى ۋەلىئەھد قىلدى. دېيجۇ ئايماقبېگى دۇجى ئۆلارنىڭ مالىمانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، لەشكەر ئەۋەتىپ باستۇرۇشنى ئىلتىماس قىلغانىدى، پادىشاھ قوشۇلمىدى. 6 -

يىلى، ۋېي خانى كې دادىسىنىڭ ئۆلتۇرۇۋېتىشىدىن قورقۇپ، سۇيې سۇلالىسىگە قېچىپ بارماقچى بولۇپ، ئالدىغا لەشكەر ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغاندا، سۇيې پادىشاھى ۋېندى ئۇنىڭ ئەلچىسىگە: «جىمى جاھاندىكىلەر مېنىڭ پۇقرايىم، ئۇلار ياخشى ئىش قىلسا خۇرسەن بولىمەن. ۋېي خانى ئوبدان ئويلاپتۇ، ئەل بولۇشقا كەلسە، ئۇلارغا پەقەت ۋەزىر بولۇشنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆگىتىمىز. يىراق يەرگە لەشكەر ئەۋەتىپ يامانغا يانتايىاق بولۇشقا بولمايدۇ» دېدى. ۋېي خانى كې نىيىتىدىن ياندى. 8 - يىلى، كۇالۇنىڭ ئاتاقلىق خانى توغبات مۇمې 1000 ئۆيلۈك ئادەمنى ئېلىپ كېلىپ، بەيئەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. سۇيې پادىشاھى ۋېندى: «تەقدىرنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ ئۆز ئاتىسىغا ئاسىيلىق قىلغان ئادەمنى قوبۇل قىلساق قانداق بولىدۇ! ئۇلار ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قاچۇرۇش ئۈچۈن شۇنداق خىيالغا كەلگەن. ھازىر ئۇلارنى قوبۇل قىلمىساق كىشىگە كۆيۈنمىگەن بولىمىز، ئەگەر خەۋەر كەلسە، ئادەم ئەۋەتىپ كۆڭۈل ياساپ قويۇش كېرەك. ئۆز مەسلىسىنى ئۆزى ھەل قىلسۇن، ئالدىغا لەشكەر ئەۋەتىشنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى بىلەن جىيەنى كېلىمەن دېسە مەيلى، ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىش كېرەك، دالالەت قىلىپ قىزىقتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق» دېدى. شۇ يىلى خېنەن خانى يىسىيۇ ئۆلدى. سۇيې پادىشاھى ۋېندى خېنەن خانىنىڭ ئورنىغا ئىنىسى شۇگۇي ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنىڭ خەلقىگە ئېگىدارچىلىق قىلسۇن، دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. سۇيې سۇلالىسى چېن سۇلالىسىنى جىمىقتۇرغاندىن كېيىن، كۇالۇ قاتتىق قورقۇپ يىراق ھەم خەتەرلىك يەرلەرگە قېچىپ كەتتى. بۇلاڭچىلىق قىلىشقا پېتىنالمىدى.

11 - يىلى (مىلادىيە 591 - يىلى) كۇالۇ ئۆلدى. ئوغلى شىفۇ ئاكىسىنىڭ ئوغلى ۋۇسۇنى ئەۋەتىپ مەكتۇپ سۇنۇپ

ۋاسسال بولۇشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە يەرلىك مەسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى، قىزىنى توقاللىققا بەرمەكچى بولدى. پادىشاھ ۋۇسۇغا: «سىلەرنىڭ تەلىپىڭلارغا قوشۇلسام، باشقا ئەللەرمۇ دورايدۇ. بىرىگە قوشۇلۇپ بىرىگە قوشۇلمىسام، ئادىل بولمايدۇ، ھەممىسىگە قوشۇلسام ئۆمۈ ياخشى چارە بولمايدۇ» دەپ قوشۇلمىدى. 11 ـ يىلى، زىندان پىرقىسىنىڭ مىرزا بېگى يۇۋېن بىنى بەزلەش ۋە ھال سوراشقا ئەۋەتتى. 16 ـ يىلى، مەلىكە گۇاڭخۇانى شىفۇغا ياتلىق قىلدى. شىفۇ مەكتۇپ سۇنۇپ، مەلىكە گۇاڭخۇانى تەكرى خانىش دەپ ئاتاشنى ئىلتىماس قىلغاندا، پادىشاھ قوشۇلمىدى.

2 ـ يىلى (مىلادىيە 597 ـ يىلى) ئۇنىڭ دۆلىتى مالىمانلاشتى. خەلقى شىفۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا ئىنىسى فۇيۇننى ئولتۇرغۇزدى. ئەلچىلەر ئوردىغا كېلىپ بولغان ئىشنى بايان قىلدى ۋە سوڕىماي سەردار تىكلىگەن خاتالىقى ئۈچۈن ئوردىغا ناماقۇلۇق ئېيتتى ھەم ئادەت بويىچە مەلىكىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويدى. پادىشاھ ۋېندى قوشۇلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇلار ھەر يىلى سالامغا كېلىپ ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى. لېكىن ھەمىشە سۇي سۇلالىسىنىڭ سىرىنى تىكتىكلاپ يۇردى. پادىشاھ ئۇلاردىن بىزار بولدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، فۇيۇن ئوغلى شۇنىنى سالامغا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا تېلىلار چېگرىغا ھۇجۇم قىلغانىدى. پادىشاھ ياڭدى سانغۇن فېڭ شياۋسىنى دۇنخۇاڭدىن چىقىپ تېلىلارنىڭ ئالدىنى توسۇشقا بۇيرۇدى. لېكىن ئۇ ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. تېلىلار ئەلچى ئەۋەتىپ ناماقۇل بولدى ۋە تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ ياڭدى ئىشىك ئاغىسى پېي جۇنى ھال سوراپ رام قىلىشقا ئەۋەتتى ۋە ئۇلارغا ئوردىنىڭ شەپقىتىگە تۇيغۇنلارغا زەربە بېرىش ئارقىلىق جاۋاب قايتۇرۇشنى ئەگىتىپ ئېيتتى. تېلىلار لەشكەر باشلاپ بېرىپ ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم

قىلىپ، تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى. فۇيۇن شەرقە سۇرۇلۇپ، شىپىڭنى(63) قوغدىدى. پادىشاھ يەنە گۇەندې بېگى ياڭ شيۇڭنى جياۋخېدىن، شۇگو گۇڭى يۇۋېن شۇنى شىپىڭدىن چىقىپ تۇيدۇرماي زەربە بېرىشكە بۇيرۇدى. ئۇلار فۇيۇننى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. فۇيۇن تۇيدۇرماي تاغ جىلغىسىغا قېچىپ كەتكەنلىكتىن، بۇرۇنقى جايىدا ئادەم قالمىغانىدى. شىپىڭدىن لىنچياڭ(64) شەھرىنىڭ غەربىگىچە، چەرچەننىڭ شەرقىى، تىلەنتاغنىڭ جەنۇبى، قارلىق تاغنىڭ شىمالىغىچە شەرقتىن غەربكە 4000 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا 2000 چاقىرىم جايىنىڭ ھەممىسى سۇي سۇلالىسىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى. ۋىلايەت، ناھىيە، بازار، قورغانلار تەسىس قىلىنىپ، خانىدانلىقتىكى يېنىك جازاغا بۇيرۇلغان گۇناھكارلار ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدى. شۇنى قايتۇرۇلماي پايتەختتە ئېلىپ قېلىندى. فۇيۇن ئۆزىنى بېقىشقا ئامالسىز قېلىپ، نەچچە مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ بېرىپ تاڭغىتلارغا بېقىندى. سۇي پادىشاھى ياڭدى شۇنىنى ئەل بېشى قىلىپ، قېپقالغان ئادەملىرىنى باشقۇرسۇن دەپ يۇمېن قوۋۇقىنىڭ سىرتىغا چىقاردى. ئۆزىنىڭ داباۋ بېگى نىلوجۇنى يارداەمچى قىلىپ بەردى. شىپىڭغا بارغاندا ئۇنىڭ ئادەملىرى نىلوجۇنى ئۆلتۇرۇۋەتتى. شۇنى بارالماي قايتىپ كەلدى.

دايېنىڭ ئاخىرقى يىلى، جاھان مالىمان بولدى. فۇيۇن بۇرۇنقى يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوڭ قېتىنى كۆپ قېتىم بولىدى. ۋىلايەت، ناھىيىلەر ئۇنىى تىزگىنلىنەلمىدى.

تۇيغۇنلارنىڭ شىمال تەرىپىدە ئىنوئۇد خانلىقى بولۇپ، بۇ خانلىقنىڭ تەۋەسىدە چوقاي كۆلى بار ئىدى، كۆلنىڭ ئايلانمىسى 1000 چاقىرىمدىن ئاشاتتى. نوپۇسى 10 مىڭ تۇتۇن، ئۆرپ ـ ئادىتى تۇيغۇنلارنىڭكىگە ئوخشايتتى. لېكىن، ئاشلىقنى بىلمەيتتى، بېلىق ۋە زىرىق يەيتتى. زىرىقنىڭ شەكلى ئوتتۇرا

تۇزلەڭلىكتىكى ئالىقانقا ئوخشايتتى، بەزىلىرى قىزىل، بەزىلىرى قارا بولاتتى.

چىقان دېگەن قەبىلە بولۇپ، ئۆرپ - ئادىتى تۈيغۇنلارنىڭكىگە ئوخشايتتى. ئۇ يەردە بۆرە بەك جىق ئىدى.

بەيلەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدا كلان خانلىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىمۇ تۈيغۇنلارنىڭكىگە ئوخشايتتى. رەڭنى، ئاۋازنى پەرق ئېتەلمەيتتى. يات مىللەتلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ سەت بىر ئىرق ھېسابلىناتتى. يېرىدىن ھېچنېمە چىقمايتتى، تۇزلۇك چارۋىلارنى باقاتتى. نوپۇسى بىرەر تۇمەندىن ئاشاتتى. ياۋاش بولۇپ، ئۇروش - تالاش دېگەننى بىلمەيتتى، يات ئادەمنى كۆرسە قاچاتتى، تەبئىتى ياۋايى ھايۋانغا ئوخشايتتى. چاققان، يۈگۈرۈك بولۇپ، قوغلاپ پەتكىلى بولمايتتى.

بەيلەننىڭ غەربىي جەنۇبىغا 2500 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە بىر تاغ بار ئىدى. تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە 40 چاقىرىم دېگىزدىن ئۆتسە، ئايال پادىشاھ دۆلىتى بار ئىدى. خەلقى 10 مىڭ تۇتۇندىن ئاشاتتى. ئاھالىسى ئولتۇراقلاشقان، يېرى ئۇجمە، كەندىر تېرىشقا باب، ئاشلىق مولچىلىق ئىدى. پادىشاھى ئايال بولغاچقا، ئايال پادىشاھ دۆلىتى دەپ ئاتالغانىدى. تىلماچ ۋە ئەلچىلىرى كەلمىگەن بولۇپ، بۇ خەقنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان ئەھۋال ئىدى.

داڭچاڭ چياڭلىرى سەنمياۋلار⑮نىڭ ئەۋلادى ئىدى. جۇ خانلىقى دەۋرىدە يۇڭ⑯، شۇ، ۋېي⑰، لۇ⑱ قاتارلىق سەككىز بەگلىك جۇ خانى ۋۇۋاڭغا⑲ ئەگىشىپ شاڭ خانلىقىنى⑳ يوقاتقان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شىمەنلىيەن㉑، شاۋداڭ㉒ قاتارلىق چياڭلار بولۇپ، ئۇلار ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ چېگرانى پاراكەندە قىلىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ زېمىنى شەرق تەرەپتە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن تۇتىشاتتى، غەرب تەرەپتە غەربىي يۇرتقا باراتتى، جەنۇبتىن شىمالغا نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلەتتى. ئوخشاش بولمىغان نەسەبتىكىلەر ئوخشاش بولمىغان قەبىلىلەرنى

تەشكىل قىلغانىدى. ھەربىر قەبىلىنىڭ سەردارىنىڭ ئۆزىگە تېگىشلىك يېرى بولۇپ، بىر - بىرىگە قوشۇلمايتتى، بىر - بىرىنى باشقۇرمايتتى. داڭچاڭ چياڭلىرى ئەنە شۇلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۆيدە ئولتۇراتتى، ئۆيلىرى قوتاز ۋە قارا قوشقار يۇڭى بىلەن يېپىلاتتى. ئەلدە قانۇن - پەرمان، ئالۋاڭ - ياساق يوق ئىدى. جەڭ قىلىدىغان چاغدىلا يىغىلاتتى، باشقا چاغدا ئۆزئالدىغا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىناتتى، باردى - كەلدى قىلىشمايتتى. ئاشلانغان تېرە، كاناپ رەختتىن كىيىم كىيەتتى. ئوزۇقلۇقىغا قوتاز، قوي، چوشقا بېقىپ يەيتتى. دادىسى، تاغىسى، ئاغىسى ياكى ئىنىسى ئۆلسە، ئۆگەيئانىسى، ھاممىسى، يەڭگىسى ياكى ئىنىسىنىڭ خوتۇنىنى نىكاھىغا ئالاتتى. يېزىقى يوق بولۇپ، ۋاقىتنى ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخنىڭ ئۆسۈشى، باراقسان بولۇشى ۋە سارغىيىپ غازاڭ بولۇشىغا قاراپ ھېسابلايتتى ۋە خاتىرلەيتتى. ئوچ يىلدا بىر قېتىم يىغىلىپ كالا، قوي ئۆلتۇرۇپ تەڭرىگە نەزىر قىلاتتى.

لياڭ چىن ئىسىملىك بىرسى ئاتا مىراس قەبىلە سەردارى بولۇپ كەلگەن ۋە چياڭلارنىڭ ھمايىسى بىلەن ئۆزىنى شۇ يەرنىڭ خانى دەپ ئاتاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ نەۋرىسى مىخۇ ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدىنىڭ دەسلەپكى يىلى ئوغلى مىخۇاڭدىن مەكتۇپ ئەۋەتىپ ئوردىغا بېقىنىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ تەيۇۋدى ئۇنى ماختىدى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ داڭچاڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەپ، مىخۇاڭغا گەنسۇڭ بېگى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. مىخۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا نەۋرىسى بياۋزى ئولتۇردى. ئۇنىڭ تەۋەلىكى چۈچىنىڭ غەربىدە شەرقتىن غەربكە 1000 چاقىرىم، شىمۇينىڭ جەنۇبىدا جەنۇبتىن شىمالغا 800 چاقىرىم كېلەتتى. يەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىدىرلىق، 20 مىڭ تۇتۇندىن كۆپرەكلا ئاھالىسى بار ئىدى. ئۇلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئوردىغا ئولپان

تاپشۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، تۈيغۇنلارنىڭ توسقۇنلۇقى بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. بياۋازى ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا مىجى (弥治) ئولتۇردى. بياۋزىنىڭ ئىنىسى ياڭزى تۈيغۇنلارغا بېقىنغان، تۈيغۇنلار مىجىنىڭ ئورنىنى تارتىۋېلىش غەرىزىدە لەشكەر چىقىرىپ ياڭزىنى قوغداپ ئېلىگە ئايرىپ قويغانىدى. مىجى ئەلچى ئەۋەتىپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن ياردەم تىلىدى. ۋېي پادىشاھى شىيەنۇبندى ۋۇدۇنىڭ باسقاق سانغۇنى يۇۋېن شېڭنى ياردەمگە ئەۋەتتى. ياڭزى چېكىنىپ قاچتى. مىجى ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى مىجى (弥机) ئولتۇرۇپ، ئەمىرلەشكىرى لىجۇدىن ئوردىغا يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى. ياڭ ۋېنرۇ ئاسىيلىق قىلىپ ۋۇدۇنى قورشۇالدى. مىجى ئىككى ئاكىسىنى لەشكەر بىلەن ئەۋەتىپ ۋۇدۇغا ياردەم بەردى. ياڭ ۋېنرۇ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى دەۋرىدە ئەلچى زىچياۋدىن 100 جىڭ قىزىل لاك، 100 جىڭ زەرنىخ، 100 جىڭ گەج ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى شۇنداق قىلدى. ئوردىغا سالام بېرىش، ئولپان تاپشۇرۇش ئۈزۈلمىدى. كېيىن پادىشاھ شياۋۋېندى ھۆدەيچى لىيۇگۇي، جارچى بەگ جاڭ چانى ئەۋەتىپ، مىجىنگە غەربكە يۈرۈشى قىلغۇچى باش سانغۇن، غەربىي رۇئلار چېرىكچىسى، لياڭجۇ، يىجۇ ئايماقلىرىنىڭ چوپاندارى، خېنەن گۇڭى، داڭچاڭ بېگى دېگەن مەنسەپ ـ مەرتىۋىلەرنى بەردى.

دېڭجى قوۋمى بەيشۇي چياڭلىرىدىن بولۇپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلاد چياڭلارنىڭ كۆچلۈكى بولۇپ كەلگەن، ئۇلار تۇرۇشلۇق جايىنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قوللىنىپ، ئۆزىنى دېڭجى دەپ ئاتىغانىدى. ئۇلار تۇرغان يەر تېڭجيېنىڭ شەرقىدە، پېڭۈنىڭ غەربىدە، ۋېنلىڭنىڭ شىمالىدا، داڭچاڭنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. يېرى، ئۆرپ ـ ئادىتى داڭچاڭ چياڭلىرىنىڭكىگە ئوخشايتتى. ئۇلارنىڭ خانى شياڭشۇجى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا

بېقىندى. ۋېي پادىشاھى گاۋزۇ ئۇنى ئەجدىھا سانغۇن، دېڭجى بېگى قىلىپ تەينىلىدى. ئۇ ئۇزمەي ئەلچى ئەۋەتىپ تۇردى. جۇ پادىشاھى ۋېندى جاڭۈ گۇڭى يۇۋېن داۋنى لەشكەرلەر بىلەن ئۇنى ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇدى.

دېڭجىنىڭ غەربىدە خېياڭ ئېلى بار ئىدى. بۇرۇن ئۇ يەردە رەڭگى قىزىل يوغان بىر قوي بولغانىكەن، شۇڭا شۇ نام بىلەن ئاتالغانىكەن.

يەنە دۇڭتىڭۈېي، داچىشۇي، خەندا ڭ، شىخې، بولىڭ، شياشىشەن، ساڭشياڭ، چىنشۇي قاتارلىق چياڭ ئەللىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى قوپال، دېڭجى چياڭلىرىنىڭكىگە ئوخشىمايتتى. ئۇلارمۇ بەزىدە ئوردىغا ئەلچى، ئولپان ئەۋەتەتتى. ئوردا ئۇلارنى قوبۇل قىلىپ، ھەمىسىگە سانغۇن، ۋىكوند، بارون، سەردار دېگەندەك تۇتامسىز ئاتاقلارنى بەرگەنىدى.

بەيلەنلەر چياڭلارنىڭ يەنە بىر ئۇرۇقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۇرتى شەرقىي شىمالدا تۈيغۇنلار بىلەن، غەربتە بېيلىموتۇ بىلەن، جەنۇبتا نائې بىلەن تۇتىشاتتى. ئۆرپ ـ ئادىتى، مەھسۇلاتى داڭچاڭ چياڭلىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. جۇ سۇلالىسىنىڭ باۋدىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 561 ـ يىلى) ئەلچى ئەۋەتىپ ئارغىن، تۆمۇر ساۋۇت ئولپان تاپشۇردى.

تاڭغۇت چياڭلىرى سەنمياۋلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلار ئىرق جەھەتتە داڭچاڭ چياڭلىرى، بەيلاڭ چياڭلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، ھەمىسى ئۆزلىرىنى ماكاكا ئۇرۇقىدىن دەيتتى. ئۇلارنىڭ ماكانى شەرقتە لىنتاۋ ۋە شىپىڭ بىلەن، غەربتە يېخۇ بىلەن تۇتىشاتتى، جەنۇبتىن شىمالغا نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلەتتى. ئۇلار تاغ جىلغىلىرىدا ئولتۇراتتى، ھەر بىر نەسەب بىر قەبىلە بولاتتى. چوڭ قەبىلەرنىڭ 5000 دىن ئارتۇق چەۋەندازى، كىچىكلىرىنىڭ 1000 دىن ئارتۇق چەۋەندازى

بولاتتى. قوتاز قۇيرۇقى ۋە قوي يۇڭنى توقۇپ ئۆي ياسايتتى. ئاشلىغان تېرە ۋە پالازنى كىيىم قىلىپ كىيەتتى. ئۇچىسىغا كېگىز ئارتىش ئەڭ ياخشى بېزەك ھېسابلىناتتى. لەشكىرىي ئىشلارغا ماھىر، قانۇنى يوق ئىدى. ئۆز ئالدىغا ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئېلىپ باراتتى، جەڭ قىلىدىغان چاغدا بىر يەرگە يىغىلاتتى. ئالۋاڭ - ياساق بولمايتتى، ئۆزئارا باردى - كەلدى قىلىشمايتتى. قوتاز، قوي، چوشقا بېقىپ ئوزۇق قىلاتتى، زىرائەت تېرىشنى بىلمەيتتى. ئەر - ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىرماش - چىرماش بولۇپ، يات مىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ پەردىشەپسىز ئىدى. ئۇلارنىڭ يېزىقى يوق بولۇپ، ۋاقىتنى ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشى، باراقسان بولۇشى ۋە سارغىيىشىغا قاراپ ھېسابلايتتى. ئۇچ يىلدا بىر قېتىم يىغىلىپ، كالا، قوي سويۇپ تەڭرىگە نەزىر قىلاتتى. 80 ياشتىن ئاشقاندا ئۆلسە، ئۆز ئەجلى بىلەن ئۆلدى دەپ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى يىغلىمايتتى. ياش ئۆلۈپ كەتسە، بىئەجەل ئۆلدى دەپ يىغا - زار قىلاتتى. چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن بەرباب، نەي بولۇپ، كومزەكنى ئۇرۇپ تەڭكەش قىلاتتى.

ۋەي، شىمالىي جۇ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە چېگرىنى كۆپ قېتىم پاراكەندە قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى بولغاندا، ئۇلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە نۇرغۇن ئىشلار تۇغۇلدى. جىيانگۇڭ تۆرەسى لياڭ رۇي ۋاڭ چېينى⑬ ېىسىقتۇرۇپ بولۇپ، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئۇلارنى باستۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. كەيخۇاڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 581 - يىلى) 1000 تۇتۇندىن ئارتۇق ئاھالە كېلىپ بەيئەت قىلدى. 5 - يىلى، توغبات نىڭسۇڭ قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا قوۋمىنى باشلاپ شۇجۇ ئايمىقىغا⑭ كېلىپ ئوردىغا بېقىندى. ئۇ باش سانغۇنلۇققا تەينىلەندى، قول ئاستىدىكىلىرىمۇ دەرجىسىگە قاراپ ۋەزىپىگە

قويۇلدى. 16 - يىلى، پەنە خۇيجۇ ئايمىقىنى⑮ بۇلىدى. لۇڭشىنىڭ لەشكەرلىرى يۆتكىلىپ بېرىپ باستۇردى ۋە ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئۇلار بىر - بىرىنى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولدى ھەم پەرزەنتلىرىنى ئەۋەتىپ ناماقۇل بولدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى ئۇلارغا: «بېرىپ داداڭلارغا ياكى ئاكاڭلارغا ئېيتىڭلار، ئادەم ئۆمرىدە مۇقىم ماكان تۇتۇپ، بالىلىرىنى تەربىيىلىشى، قېرىلارنى بېقىشى لازىم. بىردەم كەلسەڭلار، بىردەم كەتسەڭلار، ئەھلى يۇرت ئۇچۇن ئۇيات ئەمەسمۇ!» دېدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوردىغا سالام بېرىش، ئولپان تاپشۇرۇش ئۆزۈلمىدى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 10 - توم، 3171 — 3192 - بەتلەر)

---

① شيا، شاڭ، جۇدىن ئىبارەت ئۇچ خانلىقنى كۆرسىتىدۇ. (مۇھەررىردىن)

② نەزمىنامە (诗经) — جۇڭگونىڭ ئەڭ ئاۋۋالقى نەزمىلەر توپلىمى. چۇنچيۇ دەۋردە تۈزۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 305 پارچە نەزمە كىرگۈزۈلگەن.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 387 - بەت)

③ چىشەن تېغى (岐山) — شەنشى ئۆلكىسى چىشەن ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، تېغىنجۇ تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 787 - بەت)

④ لۇڭشەن تېغى (陇山) — لىيۇپەن تېغىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى. شەنشى ئۆلكىسى لۇڭشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 428 - بەت)

⑤ خەنجياڭ دەرياسى (汉江) — چاڭجياڭ دەريا‌سىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن تارمىقى بولۇپ، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبدىكى تىڭچياڭ ناھىيىسىدىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، سەنشى ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن ھەمدە خۇبەي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىن ئۆتۈپ، ۋۇخەن شەھىرىدە چاڭجياڭ دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 886 ـ بەت)

⑥ خەن پادىشاھى ۋۇدى (汉武帝) — ئىسمى لىيۇ چې، پادىشاھ جىڭدى لىيۇ چىنىڭ ئوغلى بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ 5 ـ ئەۋلاد پادىشاھى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 140 — 87 ـ يىللار ئارلىقىدا 54 يىل تەختتە ئولتۇرغان.

(«خەننامە. خەن پادىشاھى ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

⑦ ۋۇدۇ (武都) — ۋىلايەت. مەركىزى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى شىخي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇدۇ، چىڭشىيەن، خۇيشىيەن، شىخي، لياڭداڭ، كاڭشىيەن ناھىيىلىرى ۋە شەنشى ئۆلكىسىنىڭ فېڭشىيەن، لۇياڭ ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 718 ـ بەت)

⑧ چيەنشەن تېغى (山 开) — يەنە بىر نامى ۋۇشەن تېغى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 730 ـ بەت)

⑨ ۋېيشۇي دەريا‌سى (渭水) — خۇاڭخې دەريا‌سىنىڭ ئەڭ چوڭ تارماق ئېقىنى. گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋېيياۋەن ناھىيىسىدىكى نياۋچۇ تېغىدىن باشلىنىپ، شەرقە قاراپ ئېقىپ شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ۋېيخې تۈزلەڭلىكىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، تۇڭگۇەن ناھىيىسىگە كەلگەندە خۇاڭخې دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 976 ـ بەت)

⑩ با (巴) — ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ تۇڭلياڭ، چىجياڭ ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىي؛ ۋۇشېڭ، دەنجياڭ ناھىيىلىرىنىڭ جەنۇبى؛ جۇڭشيەن، فۇلىڭ، نەنچۈەن ناھىيىلىرىنىڭ غەربى؛ تۇڭزى ناھىيىسىنىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 97 ـ بەت)

⑪ شۇ (蜀) — ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ سۇڭپەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي؛ بېيچۈەن، پېڭشيەن، خۇڭيا ناھىيىلىرىنىڭ غەربى؛ ئېبيەن، شىمىيەن ناھىيىلىرىنىڭ شىمالىي؛ چيۇڭلەي تېغى ۋە دادۇ دەريا‌سىنىڭ شەرقى؛ كاڭدىڭنىڭ جەنۇبى ۋە مىيەننىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1685 ـ بەت)

⑫ جىن پادىشاھى مىندى (晋愍帝) — غەربىي جىن سۇلالىسى پادىشاھى. جىن پادىشاھى خۇەيدىنىڭ جىيەنى، ئىسمى سىما يې. مىلادىيە 315 — 316 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان. مىلادىيە 316 ـ يىلى قىشتا ئەسىرگە چۈشۈپ بىر يىلدىن كېيىن ئۆلتۇرۇلگەن.

(«جىننامە. جىن پادىشاھى مىندى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

⑬ شيابيەن (下辨) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى سۇچياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 50 ـ بەت)

⑭ خېچى (河池) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدىكى خۇيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 514 ـ بەت)

⑮ خۇەن ۋېن (桓温) — شەرقىي جىن سۇلالىسىدە ئۆتكەن ئەمەلدار، جىن پادىشاھى مىڭدىنىڭ كۈيئوغلى. جىنجۇ ئايماقبېگى بولۇپ، چاڭجياڭ دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى رايونىدا لەشكىرىي ھوقۇق تۇتۇپ، نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئوردىنىڭ چوڭ ئىشلىرىدا قارار

چنقىرىپ يۈرگەن.
(«جىنناما. خۇەن ژېننىڭ تەرجىمھالى» دىن)

⑯ فۇشېڭ (荷生) — ئالدىنقى چىن خانلىقىنىڭ خانى. (مۇھەررىردىن)

⑰ پادىشاھ جيەنژېندى (简文帝) — غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى. پادىشاھ جىنيۈەندى سىما رۇينىڭ كىچىك ئوغلى، ئىسمى سىما يۈ. خۇەن ژېن ئۇنى جىن پادىشاھى فېيدى سىما يىنىڭ ئورنىغا تەختكە ئولتۇرغۇزغان. بىراق ئۇ خۇەن ژېننىڭ سىزىقىدىن چىقالمىغان.
(«جىنناما. پادىشاھ جيەنژېندى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

⑱ ياڭ ئەن (杨安) — ئالدىنقى چىن خانلىقىنىڭ داڭلىق سەركەردىسى. فۇجيەننىڭ قول ئاستىدا نۇرغۇن ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇلۇغ سانغۇن، يېجۇ ئايماقبېگى بولغان.
(«جىنناما. ياڭ ئەننىڭ تەرجىمھالى» دىن)

⑲ لىچېڭ (历城) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى چېڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 1221 ـ بەت)

⑳ قىببۇ چانگۇي (乞佛乾归) — غەربىي چىن خانى، لۇڭشىلىق سيانپىيلاردىن. مىلادىيە 388 ـ يىلى ئاكسى قىببۇ كورۇننىڭ تەخت ۋارىسى بولۇپ، 24 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان.
(«جىنناما. قىببۇ چانگۇينىڭ تەرجىمھالى» دىن)

㉑ سۇڭ پادىشاھى ۋېندى (宋文帝) — سۇڭ پادىشاھى ۋۇدىنىڭ 3 ـ ئوغلى، ئىسمى لىيۇ يىلۇڭ. 30 يىل پادىشاھ بولۇپ، كېيىن ۋەلىئەھد لىيۇ شاۋنىڭ قەستىگە ئۇچراپ ئۆلگەن.
(«سۇڭنامە. پادىشاھ ۋېندى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

㉒ بەيما (白马) — قەدىمكى ھەربىي كەنت. ئورنى ھازىرقى

شەنشى ئۆلكىسى مەيەنشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 254 ـ بەت)

㉓ دۇڭتىڭ (董亭) — يەر نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۇي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 1057 ـ بەت)

㉔ باش ھۆدەيچى (大鸿胪) — خەن پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ئەمەل. دەسلەپ ۋەزىپىسى يات مىللەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى بېجىرىش بولۇپ، توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى ھېسابلانغان. كېيىن بارا ـ بارا ئەدەپ ـ قائىدىلەرنى باشقۇرىدىغان بولغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 631 ـ بەت)

㉕ فۇچېڭ (涪城) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى مەيەنياڭ ناھىيىسىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 820 ـ بەت)

㉖ جوشۇي دەريا سى (浊水) — يەنە بىر نامى بەيشۇي دەريا سى. گەنسۇ ئۆلكىسى چېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن باشلىنىپ، خۇيشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن ئۆتۈپ جيالىڭ دەريا سىغا قۇيۇلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 927 ـ بەت)

㉗ جيالۇ (葭萌) — قورغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇدۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 1058 ـ بەت)

㉘ چىجۇ ئايماقى (岐州) — مەركىزى يۇڭشيەن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى فېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا). دائىرىسى ھازىرقى شەنشى

ئۆلكسىنىڭ جۇجى، لىنيۇ، لۇڭشيەن، باۋجى، تەيبەي ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 787 ـ بەت)

㉙ موجېتيەنشېڭ (莫折天生) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە چىنجۇدىكى لەشكەرلەر ۋە يات مىللەتلەرنىڭ قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلغان، چىڭ قوۋمىدىن. مىلادىيە 524 ـ يىلى، دادىسى موجېداتنىغا ئەگىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ چىجۇ، جىڭجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىنى ۋە تۇڭگۇەن قوۋۇقىنى ئالغان. كېيىن ئېچكى قىسىمدا بۆلۈنۈش بولۇپ، قول ئاستىدىكى دۇجيەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. موجېتيەنشېڭنىڭ تەرجىمھالى» دىن)

㉚ يىنپىڭ (阴平) — ئايماق. مەركىزى يىنپىڭ ناھىيىسىدە (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېنشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بولغان. دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋېنشيەن، ۋۇدۇ ناھىيىلىرى ھەمدە سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ پېڭۇ ناھىيىسى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 411 ـ بەت)

㉛ ۋۇشىڭ (武兴) — قەدىمكى ناھىيە، ھەربىي كەنت. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لۆياڭ ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 717 ـ بەت)

㉜ بەيشۇي (白水) — ۋىلايەت. دائىرىسى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ گۇاڭيۈەن قاتارلىق ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1759 ـ بەت)

㉝ شياخۇ داۋچيەن (夏侯道迁) — دەسلەپتە جەنۇبىي چى سۇلالىسىدە ئەمەلدار بولغان، كېيىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم

بولغان.
(«ۋېينامە. شياۋخۇ داۋچيەننىڭ تەرجىمھالى» دىن)

㉞ جۇ پادىشاھى ۋېندى (周文帝) — ئەينى ۋاقىتتا غەربىي ۋېي سۇلالىسىدە ئۆستاز ئاتا بولغان بولۇپ، ئىسمى يۇۋېن تەي. ئوغلى جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا پادىشاھ ۋېندى دەپ نام بەرگەن.
(مۇھەررىردىن)

㉟ چىڭشۇي (清水) — ۋىلايەت. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا بولۇپ، شەنشى ئۆلكىسى بىلەن چېگرىلىناتتى.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 954 ـ بەت)

㊱ نەنيۇ (南由) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 584 ـ بەت)

㊲ مىرزىبەگ (典签) — ئەسلى مىرزىلىق قىلىدىغان كىچىك ئەمەلدار ئىدى. جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، پادىشاھ ئايماق بەگلىرى ۋە تۆرىلەرنى نازارەت قىلىش ئۈچۈن ھەمىشە ئۆز يېقىنلىرىنى بۇ ۋەزىپىگە تەينىلەپ تۇرغاچقا، بۇ مەنسەپ ئۆزگىرىپ جايلارنى باشقۇرىدىغان بولۇپ قالغان.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 291 ـ بەت)

㊳ لىنجۇ ئايمىقى (利州) — مەركىزى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى گۇاڭيۈەن ناھىيىسىدە، دائىرىسى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ گۇاڭيۈەن، ۋاڭساڭ ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1736 ـ بەت)

㊴ فېڭجۇ ئايمىقى (凤州) — مەركىزى لياڭچۈەندە بولۇپ، دائىرىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى فېڭشيەن ناھىيىسىگە توغرا كېلەتتى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 1140 ـ بەت)

㊵ شىڭجۇ ئايمىقى (兴州) — مەركىزى خەنجۇ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لۆياڭ ناھىيىسى) دە، دائىرىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لۆياڭ ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 286 ـ بەت)

㊶ شاجۇ ئايمىقى (沙州) — بۇ يەردىكى شاجۇ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ۋېنشيەن ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا بولسا كېرەك.
(مۇھەررىردىن)

㊷ گەنسۇڭ (甘松) — ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 240 ـ بەت)

㊸ تاۋشۇي دەريا (洮水) — خۇاڭخې دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى بىر تارمىقى. گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئۆتىدۇ. شىچىڭ تېغىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ مىنشيەن ناھىيىسىگە بارغاندا شىمالغا بۇرۇلۇپ، لىنتاۋ ناھىيىسى ئارقىلىق يۇڭجىڭ ناھىيە بازىرىنىڭ ئەتراپىدا خۇاڭخې دەريا سىغا قويۇلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 931 ـ بەت)

㊹ بەيلەن (白兰) — چىاڭلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبى ۋە سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1759 ـ بەت)

㊺ شىچياڭ تېغى (西强山) — چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرىسىغا جايلاشقان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1834 ـ بەت)

㊻ دېەنجياڭ دەريا سى (垫江) — قەدىمكى شىخېنشۇي دەريا سى (ھازىرقى جيالىڭ دەريا سى) نىڭ تۆۋەن ئېقىنى، ھازىرقى خېچۇەن ناھىيىسى ئارقىلىق چاڭجياڭ دەريا سىغا قۇيۇلىدىغان بىر قىسمى دېەنجياڭ دەپ ئاتالغان. شىخېنشۇي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىمۇ «دېەنجياڭ» دەپ ئاتالغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 553 ـ بەت)

㊼ جىنشۇ (晋寿) — ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ گۇاڭيۈەن ناھىيىسىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 705 ـ بەت)

㊽ گۇاڭلىڭ (广陵) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ ياڭجۇ شەھىرىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 844 ـ بەت)

㊾ سۇڭ پادىشاھى شاۋدى (宋少帝) — سۇڭ پادىشاھى ۋۇدىنىڭ چوڭ ئوغلى، ئىسمى لىيۇ يىفۇ. پالۋان، ئات مىنىشكە، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، مۇزىكىدىن خەۋەردار، لېكىن بەك ئويۇنچى ئىدى. تەختتە ئاران ئىككى يىل ئولتۇرۇپ قالدۇرۇۋېتىلدى ھەم ئۆلتۇرۇلگەن.
(«سۇڭنامە. پادىشاھ شاۋدى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

㊿ قۇلانلار (赫连) — ھونلارنىڭ ئەۋلادى. شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ يېشى 3 ـ يىلى (مىلادىيە 407 ـ يىلى) ئۇلارنىڭ سەردارى قۇلان بابا «شيا» دېگەن خانلىقنى قۇرۇپ، فامىلىسىنى «قۇلان» غا ئۆزگەرتكەن. مىلادىيە 431 ـ يىلى، ئۇنىڭ 5 ـ ئوغلى قۇلان تىننى تۇيغۇنلاردىن مۇگۇي شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تۇتۇپ بەرگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قۇلان خانلىرى تەزكىرىسى» دىن)

(51) لۇ خانىئانا (吕后) — خەن پادىشاھى گاۋزۇ لىيۇباڭنىڭ خوتونى، ئىسمى لۇجى. لىيۇ باڭ ئۆلگەندىن كېيىن، زورلۇق ـ زومبۇلۇق ۋە ھاكىمۇتلەقلىق قىلىپ يۈرگەن. ئوغلى خەن پادىشاھى خۇيدى ئۆلگەندىن

كېيىن تەختكە چىقىپ، 16 يىل ھاكىمۇتلەقلىق قىلغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 727 ـ بەت)

㊷ شياۋبەي (小白) — چۈنچيۇ دەۋرىدىكى چى ېگى خۇەنگۇڭنىڭ ئىسمى. ئۇ چۈنچيۇ دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بەش ھاكىمبەگنىڭ بىرىنچىسى بولۇپ، بەگلەرنى يىغىپ ئتتىپاق تۈزۈپ چېگرىنى تىنچىتقان، كېيىن شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىكى مالىمانچىلىققا خاتىمە بېرىپ، جۇ سۇلالىسىگە خىزمەت كۆرسەتكەن.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1914 ـ بەت)

㊸ چۇڭئېر (重耳) — چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانى، دادىسى جىن ېگى شيەنگۇڭ چۇڭئېرنىڭ ئىنىسىنى ۋەلىئەھد قىلىپ بېكىتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ قېچىپ چىقىپ 19 يىل سەرسان بولۇپ يۈرگەن. ئاخىرى جىن بەگلىكىنىڭ ياردىمى بىلەن قايتىپ كېلىپ، جىن بەگلىكىنى تەرتىپكە سېلىپ، بەگلەرنى يىغىپ ئتتىپاق تۈزگەن ۋە شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقىنى تۈگىتىپ، خىزمەت كۆرسەتكەن.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1829 ـ بەت)

㊹ چېڭپۇ (城濮) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جۇەنچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. بەزىلەر خېنەن ئۆلكىسى كەيفېڭ شەھىرىدىكى چېنلىيۇ دېگەن يەرنىڭ ئەتراپىدا، دېيىشىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 533 ـ بەت)

㊺ بەش ھاكىمبەگ (五霸) — چۈنچيۇ دەۋرىدە ئۆتكەن بەش زوراۋان بەگنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار چى ېگى خۇەنگۇڭ، جىن ېگى ۋېنگۇڭ، چۇ ېگى جۇاڭۋاڭ، يۈ ېگى گۇجيەن ۋە چىن ېگى مۇگۇڭلاردۇر.
(مۇھەررىردىن)

㊻ پۇبەن (蒲坂) — شەھەر. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يۈڭجى ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى پۈجۇ دېگەن يەردە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 606 ـ بەت)

㊼ خۇاشيالار (华夏) — قەدىمكى زاماندا خەنزۇلار ئۆزلىرىنى شۇنداق ئاتىغان.
(مۇھەررىردىن)

㊽ پادىشاھ جىڭدى (帝静) — شەرقىي ژېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋجىڭدى يۈەن شەنجيەننى كۆرسىتىدۇ. كېيىن گاۋياڭ ئۇنى پادىشاھلىققا قالدۇرۇپ، جۇڭشەن ېگى قىلغان. 28 يېشىدا ئۆلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 184 — 197 ـ بەتلەر)

㊾ پادىشاھ فېيدى (废帝) — ئىسمى يۈەن چىن، غەربىي ژېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ژېندىنىڭ چوڭ ئوغلى. داتۇڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 552 ـ يىلى) تەختكە ژارىسلىق قىلغان. فېيدىنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 554 ـ يىلى) ئەندىڭ گۇڭگى يۈۋېن تەي ئۇنى پادىشاھلىققىتىن قالدۇرۇپ، ئىنىسىنى پادىشاھ قىلغان.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 182 ـ بەت)

㊿ شى نىڭ (史宁) — غەربىي ژېي سۇلالىسىدە ئۆتكەن ھەربىي ئەمەلدار. دەسلەپتە شەرقىي تىنچىتقۇچى سانغۇن بولغان. پادىشاھ ژېندى دەۋرىدە لياڭجۇ ئايماقبېگى بولغان. چياڭلار ئىسيان كۆتۈرگەندە، لەشكەر باشلاپ جازا يۈرۈشى قىلغان ۋە خېيىڭ ھەربىي كەنتىنى ساقلىغان.
(«ۋېينامە. شى نىڭنىڭ تەرجىمھالى» دىن)

(61) پادىشاھ گۇڭدى (恭帝) — غەربىي ژېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ژېندى يۈەن باۋجۈنىڭ 4 ـ ئوغلى، ئىسمى يۈەن كو. فېيدىنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 554 ـ يىلى) تەختكە چىقىپ، گۇڭدىنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 556 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا پادىشاھلىقنى شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مىندى يۈۋېن جۈگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 182 — 183 ـ بەتلەر)

⑫ كوجۇ ئايمىقى (廓州) — ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى گۇيدې ناھىيىسىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 1093 ـ بەت)

⑬ شىپىڭ (西平) — ۋىلايەت. مەركىزى شىدۇ (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شىنىڭ شەھىرى) ، دائىرىسى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ خۇاڭيۈەن، لېدۇ ناھىيىلىرى ئاربىسىدىكى خۇاڭشۇي دەريا ستىنىڭ بويلىرىغا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1831 ـ بەت)

⑭ لىنچياڭ (临羌) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى خۇاڭشۇي دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 61 ـ بەت)

⑮ سەنمياۋلار (三苗) — قەدىمكى قوۋم. رېۋايەت قىلىنىشچە، دەسلەپتە چاڭجياڭ دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا ياشىغان بولۇپ، ئاقساقال شۇننىڭ زامانىدا سەنۇبې (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇنخۇاڭ) ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەنكەن.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 15 ـ بەت)

⑯ يۇڭ (庸) — بەگلىك. مەركىزى شاڭيۇڭ (ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىدە) . مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 611 ـ يىلى جۇ بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 858 ـ بەت)

⑰ ۋېي (微) — جۇ خانلىقى دەۋرىدىكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ باشىيەن ناھىيىسى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 806 ـ بەت)

⑱ لۇ (卢) — بەگلىك. ئورنى ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسى نەنجاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 1229 ـ بەت)

⑲ جۇ خانى ۋۇۋاڭ (周武王) — غەربىي جۇ خانلىقىنى قۇرغۇچى. ئاتىسى ۋېنۋاڭنىڭ ئىرادىسى بويىچە شاڭ خانلىقىنى يوقىتىپ، غەربىي جۇ خانلىقىنى قۇرغان.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 201 ـ بەت)

⑳ شاڭ خانلىقى (商) — تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 21 ـ ئەسىردىن 16 ـ ئەسىرگىچە داۋام قىلغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 356 ـ بەت)

㉑ شىيەنلىيەن (先零) — چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ خېخۇاڭ رايونىدا ياشىغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا تىەنشۇي، لۇڭشى، يۈفۇفېڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) قاتارلىق جايلارغا كۆچكەن.
(«مىللەتلەر لۇغىتى» ، 426 ـ بەت)

㉒ شاۋداڭ (烧当) — چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئاقساقلىنىڭ ئىسمى شاۋداڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچە مەنبەلەردە «شاۋداڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان. ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىدە ياشىغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى» ، 935 ـ بەت)

㉓ ۋاڭ چېەن (王谦) — شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت ئەركانى، يېجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغى بولغان. سۇي پادىشاھى ۋېندى جۇ سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا سۇي سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇ جۇ سۇلالىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىسيان كۆتۈرگەن ۋە مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«جۇنامە. ۋاڭ چيەننىڭ تەرجىمھالى» دىن)

⑭ شۇجۇ ئايىمىقى (旭州) — دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ چىڭياڭ، نىڭشيەن، خۇەنشيەن، خېشۇي، خۇاچى، جېڭنىڭ ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 316 ـ بەت)

⑮ خۇيجۇ ئايىمىقى (会州) — ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى جىڭيۈەن ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخېي»، 316 ـ بەت)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 97 ـجىلد

غەربىي يۇرت تەزكىرىسى

«شيانامە» ① دە: «غەربىي رۇئلار ئەنە شۇ يەردە» دېيىلگەن. بەن گۇ② : «ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە تەرتىپ بويىچە رەتلەش، لەشكىرىي كۈچنى كۆز ـ كۆز قىلىپ ئۇلاردىن ئولپان كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس» دېگەن. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت بىلەن دەسلەپ ئالاقە ئورناتقاندا ئۇ يەردە 36 ئەل بار ئىدى. كېيىن 55 كە كۆپەيدى ۋە چېرىكچى، قورۇقچى بەگ تەسىس قىلىنىپ، ئۇلار خاتىرجەم قىلىندى. ۋاڭ ماڭ③ پادىشاھلىقنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت بىلەن بولغان باردى ـ كەلدى ئۇزۇلۇپ قالدى. كېيىنكىسى خەن دەۋرىگە كەلگەندە، بەن چاۋ④ 50 نەچچە بەگلىك بىلەن ئالاقە ئورناتتى. غەربتە بالقاش كۆلىگىچە بولغان شەرقتىن غەربكە 10 مىڭ چاقىرىم جايىنىڭ ھەممىسى سالامغا كەلدى ۋە ئولپان تاپشۇردى. بىر تۈتاش باشقۇرۇشنى كۆزدە تۇتۇپ، قورۇقچىي بەگ ۋە چېرىكچى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن بەزىدە ئالاقە ئۇزۇلۇپ، بەزىدە دوستانە باردى ـ كەلدى قىلىنىپ تۇردى. خەن سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېغىر كېلىدىكەن دەپ، بۇ مەنسەپدارلارنى بەزىدە ئەۋەتىپ، بەزىدە ئەۋەتمەي قويدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئۇ بەگلىكلەر بىر ـ بىرىنى قوشۇۋېلىپ تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي خاتىرىلىگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى.
ۋېي پادىشاھى داۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىلى، ئوتتۇرا

تۇزلەڭلىك ئىگىلىك تىكلەش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئەتراپتىكىلەرنى ئويلاشقا يېتىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، غەربىي رۇڭلار⑤ سالامغا كەلمەيدىغان بولۇۋالدى. مەنسەپدارلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كونا قائىدە بويىچە غەربىي يۇرت بىلەن دوستانە باردى ـ كەلدى قىلايلى، بۇنداق قىلغاندا نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراق جايدا نوپۇز ۋە ئەخلاقنى تارقاتقىلى ھەم قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئوردىنىڭ خەزىنىسىگە يىغقىلى بولىدۇ، دەپ مەكتۇپ سۇندى. ۋېي پادىشاھى داۋۇدى: «خەن سۇلالىسى چېگرىنى ساقلىماي، خەلقنىڭ ھالىغا يەتمەي يىراقلارغا بېرىپ، غەربىي يۇرتنى ئاچمىز دەپ دۆلەتنى ھالىدىن كەتكۈزدى، بۇنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ ئەگەر ھازىر بېرىپ ئالاقە باغلىساق، بۇرۇنقى جەبىر ـ جاپا خەلقنىڭ بېشىغا قايتا چۈشىدۇ!» دەپ قۇلاق سالمىدى. ۋېي پادىشاھى مىڭيۈەندى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر قوبۇل قىلىنمىدى.

تەييەن يىللىرى (مىلادىيە 435 — 440 ـ يىللار) دا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھىممەت ۋە شەپقەتلىرى بارا ـ بارا تارقالدى. غەربىي يۇرتتىن كۈسەن، سۇلى، ئۇيسۇن، ياپىان، كاۋانتا، پىشامشان، كىنگىت، قوش، سوغدى قاتارلىق ئەللەرنىڭ خانلىرى ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىشكە باشلىدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى: «خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت بىلەن دوستانە باردى ـ كەلدى قىلغان بولسىمۇ، غەربىي يۇرتلۇقلار ھاجىتى چۈشكەندە كېلىپ تەكەللۇپ گەپلەرنى قىلىپ قويۇپ، ھاجىتى چۈشمىگەندە ئوردىنىڭ بۇيرۇقىغا بويۇن تولغاپ سۇسلۇق قىلغان. چۈنكى ئۇلار ئارىلىقنىڭ يىراقلىقىنى، ئوردا لەشكەرلىرىنىڭ يېتىپ بارالمايدىغانلىقىنى بىلىدۇ. ئۇزۇنارا ئەلچى ئەۋەتىشكەننىڭ ئاقنۇەت ھېچقانداق پايدىسى بولمايدۇ» دەپ قاراپ، ئەلچى ئەۋەتكۈسى كەلمىدى. مەنسەپدارلار: «بۇ توققۇز ئەل يولنى يىراق كۆرمەي يەرلىك ئالاھىدە مەسۇلاتلارنى

ئەۋەتتى، ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك. ھېلىتىن بۇنداق تۇسسىاق قانداق بولىدۇ؟» دەپ مەكتۇپ سۇندى. پادىشاھ تەيۋۇدى قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋاڭ ئېنىشېڭ، شۇگاڭلارنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ۋاڭ ئېنىشېڭ قۇملۇقتىن يول ئېلىپ ماڭغاندا، جورجانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ يېتىپ بارالمىدى. يەنە چەۋەنداز مەھرەم دۇڭ ۋەن، گاۋ مىڭ قاتارلىقلارنى بىر مۇنچە مەشۇت گەزلىمە بىلەن پىشامشان تەرەپكە ماڭغۇزۇپ، توققۇز ئەلدىن ھال سوراپ نۇرغۇن نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئەۋەتتى. دۇڭ ۋەن قاتارلىقلار پادىشاھتىن يول بويىدىكى ئەللەرنىڭ ھەممىسىگە بېرىشقا بولىدۇ، دېگەن تاپشۇرۇقنى ئالغانىدى. دۇڭ ۋەن توققۇز ئەلدىن ئۆتۈپ شىمالدىكى ئۇيسۇنغا باردى. ئۇيسۇن خانى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئىنئامىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى ھەمدە دۇڭ ۋەنلەرگە: «ئاڭلىشىمچە پەرغانە، چاشلار ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھىممەت ـ شەپقىتىنى ياد ئېتىپ، ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولۇش، ئولپان ئەۋەتىشنى نىيەت قىلغان بولسىمۇ، يول تاپالماسمىزمىكىن دەپ ئەنسىرىگەن. ئەمدى بۇ يەرگە كېلىپ قاپسىلەر، ئۇ ئىككى دۆلەتكە بېرىپ، ئۇلارنىڭ شىمالىي ۋېيغا بولغان ئىنتىزارلىقىنى قاندۇرۇپ قويسىلار» دېدى. شۇنىڭ بىلەن دۇڭ ۋەن ئۆزى پەرغانىگە باردى، گاۋ مىڭنى چاشقا ئەۋەتتى. ئۇيسۇن خانى ئۇلارنى بۇ ئىككى ئەلگە باشلاپ بېرىش ئۈچۈن يول باشلىغۇچى ۋە تىلماچ قوشۇپ بەردى. دۇڭ ۋەن قاتارلىقلار ئۇلارغا خانىنىڭ بۇيرۇقىنى ئوقۇپ بەردى. ئىنئام بېرىپ ئولاردىن ھال سوردى. ئۇزۇن ئۆتمەي دۇڭ ۋەن، گاۋمىڭلار ئوردىغا قايتتى. ئۇيسۇن ۋە پەرغانىگە ئوخشاش ئەلچى ئەۋەتىپ دۇڭ ۋەن بىلەن بىللە ئوردىغا ئولپان ئېلىپ كەلگەن بەگلىك جەمئىي 16 بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلار ھەر يىلى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كېلىپ تۇردى، ئوردىنىڭ ئەۋەتكەن

ئەلچىلىرىمۇ نەچچە ئون تۈركۈمگە يەتتى.

باشتا، ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى ھەر قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچى ئەۋەتكەندە، خېشى بېگى جۇرچى مۇقاننى ئادەم چىقىرىپ مۇھاپىزەت قىلىپ ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرۇيتتى. ئەلچى گۇزاڭغا بارغاندا، جۇرچى مۇقان دائىم يول باشلاشقا ئادەم قوشۇپ قۇملۇقتىن ئۆتكۈزۈپ قويياتتى. كېيىن ئەلچىلەر غەربىي يۇرتتىن قايتىپ ۋۇۋېگە كەلگەندە، مۇقاننىڭ ئادەملىرى ئەلچىلەرگە: «بىزنىڭ خانىمىز جورجانلاردىن ۋۇتىنىڭ ‹بۇلتۇر ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كېلىپ ماڭا ھۈجۈم قىلىۋىدى، لەشكىرى ۋە ئاتلىرى كېسەل بىلەن ئۆلۈپ مەغلۇپ بولۇپ قايتتى، مەن ئۇنىڭ چوڭ ئىنىسى لېپىڭ بېگى توغبات پىنى تۇتۇۋالدىم› دېگەن يالغان گەپلىرىنى ئاڭلاپ خۇش بولۇپ كەتتى ۋە پۇتۇن ئەلگە داۋراڭ سالدى. يەنە ئاڭلىشىمىزچە، ۋۇتى غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ ‹ۋېي سۇلالىسى ئاجىزلاپ كەتتى، ھازىر جاھاندا مەنلا كۈچلۈك، ئەمدى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى كەلسە، ئۇنچىۋالا ئىززەت - ئىكرام بىلدۇرۇپ كەتمەڭلار› دەپتۇدەك، غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنىڭمۇ كۆڭلىدە ئالىلىق بار» دېدى. جۇرچى مۇقان ھەقىقەتەن ۋېي سۇلالىسىنى مەنسىتمەيدىغان، سۇسلۇق قىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئەلچىلەر ئوردىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى جۇرچى مۇقاننى باستۇرۇشنى مۇزاكىرە قىلدى. لياڭجۇ تىنچىغاندىن كېيىن پىشامشانلىقلار «كالپۇك بولمىسا چىش مۇزلايدۇ، ھازىر ۋېي سۇلالىسى ۋۇۋېينى يوقاتتى. ئەمدى نۆۋەت بىزگە كېلىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئەلچىلىرى كېلىپ ئېلىمىزنىڭ ئىشلىرىنى بىلمەيدىغان، ئېلىمىز ئۇزۇنغا قالماي يوقىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە ئۇلاردىن ئالاقىنى ئۈزسەك، ئۇزاققىچە بەرداشلىق بېرەلەيمىز» دەپ قاراپ، چېگرىدىكى يوللارنى توسۋەتتى. نەتىجىدە غەربىي يۇرتنىڭ ئولپانلىرى

ئۇزۇن يىللارغىچە كېلەلمىدى. پىشامشان تىنچىتىلغاندىن كېيىنلا ئەلچىلەر بېرىپ - كېلەلەيدىغان بولدى.

دۇڭ ۋەن باشلىق ئەلچىلەر پايتەختكە قايتىپ كېلىپ، بېسىپ ئۆتكەن ئەللەردە كۆرگەنلىرىنى ۋە كىشىلەردىن ئاڭلىغان باشقا ئەللەرنىڭ ئەھۋاللىرىنى دەپ بەردى. بۇ ئەھۋاللار مۇنداق ئىدى: غەربىي يۇرتتا خەن پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدىكى 50 نەچچە بەگلىك كېيىن بىر - بىرىنى قوشۇۋېلىپ، تەييەن يىللىرى (مىلادىيە 435 — 439 - يىللار) غا كەلگەندە 16 بەگلىككە ئايلانغان. ئۇ يەر تۆت رايونغا ئايرىلغان: كۆكئارتنىڭ شەرقى، قۇملۇقنىڭ غەربى بىر رايون؛ كۆكئارتنىڭ غەربى، خەيچۇ⑥نىڭ شەرقى بىر رايون؛ چاشنىڭ جەنۇبى، ياۋچىلارنىڭ شىمالى بىر رايون؛ ئىككى دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسى، سازلىقنىڭ جەنۇبى بىر رايون. ئۇ يەردىكى كىچىك ئەل ئاقساقاللىرى نەچچە يۈزگە يېتىدىكەن. غەربىي يۇرتقا باردىغان يول ئەسلىدە ئىككى بولۇپ، كېيىن تۆت بوپتۇ: يۇمېن قوۋۇقىدىن چىقىپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، غەربكە قاراپ 2000 چاقىرىم ماڭسا پىشامشانغا بارىدۇ؛ يۇمىن قوۋۇقىدىن چىقىپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، شىمالغا 2200 چاقىرىم ماڭسا قوشقا بارىدۇ؛ يەكەندىن غەربكە 100 چاقىرىم ماڭسا كۆكئارتقا، كۆكئارتتىن غەربكە 1300 چاقىرىم ماڭسا ۋاخان⑦ غا بارىدۇ؛ يەكەندىن غەربىي جەنۇبقا 500 چاقىرىم، كۆكئارتتىن غەربىي جەنۇبقا 1300 چاقىرىم ماڭسا بولۇرغا⑧ بارىدۇ. دۇڭ ۋەن تىلغا ئالمىغان، لېكىن ئوردىغا سالامغا، ئولپان تاپشۇرۇشقا كەلگەن ئەللەرمۇ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىسمىلا خاتىرىگە ئېلىنىپ، ئېلىنىڭ ئۆرپ - ئادەتىنى خاتىرىلەپ قالدۇرۇش مۇمكىن بولمىغان.

شەرقىي ۋە غەربىي ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تازا مالىمان ئىدى. چى ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە، غەربىي يۇرت توغرۇلۇق گەپ بولۇنمىغان. شۇڭا،

«شىمالىي چىنامە»، «جۇنامە» لەردە غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرە يوق.

سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ، رېنشۇ يىللىرىدا غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇش تىلغا ئېلىنمىدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى زامانىغا كەلگەندىلا ياساۋۇل تەپتىش ببگى ۋېي جيې، يارەمچى مۇپەتتىش چېرىكچى دۇشكەمەنلەر غەربتىكى قارام ئەللەرگە ئەۋەتىلدى. ئۇلار كەشمىرگە بېرىپ قەھرىۋا قەدەھكە، راجاگرا⑨ بېرىپ بۇددا نومىغا، كېشقا⑩ بېرىپ ئۇسسۇلچى قىز، شىر تېرىسى ۋە بۇلغۇن يۇڭىغا ئىگە بولۇپ، ئاندىن ئوردىغا قايتتى. سۇي پادىشاھى ياڭدى يەنە ۋېنشى گۇڭى پېي جۇنى ۋۇۋېي، جاڭيې ئارىلىقىدا يۇرۇپ كەلگەن - كەتكەنلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا بۇيرۇدى. ئۇلاردىن ئەل باشلىقى بارلىرى 44 دۆلەت ئىكەن. پېي جۇ ئۇلارنىڭ ئوردىغا بارىدىغان ئەلچىلىرى ئارقىلىق ئۇلارنى كۆپ مەنپەئەت بىلەن قىزىقتۇردى، ئۆزىنى تەشۋىق قىلغۇزدى. دايې يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، 40 نەچچە دۆلەت ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتتى. سۇي پادىشاھى ياڭدى غەربىي رۇكلار چېرىكچىسى تەسىس قىلىپ ئۇلارنى كۈتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مالىمانلىشىپ، ئوردىغا سالامغاكبىلىدىغان، ئولپان ئېلىپ كېلىدىغانلارمۇ ئۇزۇلدى. نۇرغۇن ماتېريال يوقالدى. كىتابتا خاتىرىلەنگەن ئەللەر پەقەت 20 گە يېتىدىغان بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە كەلگەن ئەللەرنىڭ بەزىلىرى سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئىلگىرى يازغان «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نى تولۇقلاش ئۈچۈن ھەممىسى توپلاپ تۈزۈلدى. يىراق - يېقىنلىقى، ئۆرپ - ئادەتى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ئىلگىرىكى تارىخ كىتابلىرىدىن تەپسىلىي يېزىلدى. بەزى يەرلىرى ئىلگىرىكى كىتابلارنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. بۇلار ھەممىسى ئۆز ۋاقتىدىكى خاتىرىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ چۈشۈپ قالغان يەرلىرىنى

تولۇقلاش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلدى.

پىشامشان، ئاستانىسى مىرەن⑪، قەدىمكى كروران خانلىقى. دەي خانلىقىغا⑫ 7600 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاستانىسىنىڭ دائىرىسى بىر چاقىرىم بولۇپ، يېرىنىڭ كۆپى قۇملۇق ۋە شورلۇق، ئوت - سۇيى ئاز. شىمال تەرىپى قۇمتاغقا⑬ بارىدىغان يول. تەييەن يىللىرى (مىلادىيە 435 — 439 - يىللار) نىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئاندىن خانىنىڭ ئىنىسى سۇيانشىنى ئوردىغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى. ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى لياڭجۇنى تىنچىتقاندا، جۇرچى مۇقاننىڭ ئىنىسى جۇرچى ئۇرغۇ دۇنخۇاڭنى بېسىۋالدى. كېيىن جۇرچى ئۇرغۇ قۇملۇقتىن ئۆتمەكچى بولۇپ، ئىنىسى جۇرچى ئەنجۇنى پىشامشانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. پىشامشان خانى بىلۇڭ قورقۇپ تەسلىم بولماقچى بولغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئەنەتكەك، كەشمىردىن قايتىپ كېلىپ پىشامشانغا يېتىلدى. ئەلچىلەر بىلۇڭنى جۇرچى ئەنجۇگە قارشىلىق كۆرسىتىشكە دەۋەت قىلدى. بىلۇڭ جۇرچى ئەنجۇ بىلەن داۋاملىق جەڭ قىلدى. جۇرچى ئەنجۇ غەلىبە قىلالماي چېكىنىپ شەرقىي شەھەرنى قوغدىدى. كېيىن بىلۇڭ قورقۇپ، ئادەملىرىنى باشلاپ غەربتىكى چەرچەنگە قاچتى. ئۇنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى جۇرچى ئەنجۇنى قوبۇل قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلچىلەر پىشامشاندىن ئۆتكەندە، پىشامشانلىقلار ئۇلارنى بۇلاپ ئۆتكۈزمىدى. ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى چەۋەندار مەھرەم، چىڭجۇ گۇڭى ۋەن دۇگۈينى تۆت ئاتلىق پوچتا ھارۋىسى بىلەن بېرىپ، لياڭجۇنىڭ قوشۇنلىرىنى پىشامشانغا ئەكىلىشكە بۇيرۇدى. ۋەن دۇگۈي دۇنخۇاڭغا بېرىپ، ھەربىي ئەشيالارنى قالدۇرۇپ قويدى ھەم يېنىك جابدۇنغان 5000 چەۋەندازنى باشلاپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، پىشامشان تەۋەسىگە كىردى. شۇ

چاغدا پىشامشان خەلقى دالىغا تارىلىپ كەتكەنىدى. ۋەن دۇگۇي ئەمەلدار، لەشكەرلەرنى بۇلاڭچىلىق قىلماسلىق توغرىسىدا ئاگاھلاندۇردى. پىشامشاننىڭ چېگرىنى ساقلىغۇچى سەركەردىسى بۇنىڭدىن تەسىرلىنىپ، ۋەن دۇگۇينىڭ تۇغىنى كۆرۈش بىلەنلا بېشى يەرگە تەگكۈچە تازىم قىلدى، پىشامشان خانىمۇ قولىنى ئارقىسىغا باغلاپ چىقىپ ئەل بولدى. ۋەن دۇگۇي ئۇنىڭ قولىنى يېشىپ، لەشكەرلەرنى شۇ يەردە قالدۇرۇپ، جېنىدا بىلەن ئاستانىگە كەلدى. پادىشاھ تەيۋۇدى خۇش بولۇپ، جېنداغا ناھايىتى ياخشى مۇئامىلە قىلدى. شۇ يىلى جياۋچى گۇڭگ خەنبانى مۇۋەققەت ئەلچى، غەربىكە يۇرۇشى قىلغۇچى سانغۇن، غەربىي رۇڭلارنى قوغدىغۇچى چېرىكچى، پىشامشان بېگى قىلىپ تەيىنلەپ پىشامشاننى ساقلاشقا، پىشامشان خەلقىدىن ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلىنغان جايلارغا ئوخشاش باج، ئالۋاڭ ـ ياساق يېغىشقا ئەۋەتتى.

چەرچەن دۆلىتى، ئاستانىسى چەرچەن شەھىرى. پىشامشاننىڭ غەربىگە جايلاشقان، دەي بىلەن ئارىلىقى 8320 چاقىرىم كېلىدۇ. تەپىيىڭ جېنجۇن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 442 ـ يىلى) جۇرچى ئەنجۇنىڭ كەلتۇرگەن ئاپىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن پىشامشان خانى بىلۇڭ پىشامشان خەلقىنىڭ يېرىمىنى باشلاپ چەرچەنگە قاچتى. كېيىن چەرچەن پىشامشانغا ئەل بولدى. چەرچەننىڭ غەربىي شىمالىدا نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان بىر قۇملۇق بولۇپ، يازدىكى ئىسسىق شامال بۇ يەردىن ئۆتىدىغان كىشىلەر ئۈچۈن بىر ئاپەت. بوران چىقىدىغانلىقىنى قېرى تۆگىلا ئالدىن بىلەلەيدۇ، ئۇلار غەزەپكە كەلگەندەك بولۇپ، بىر يەرگە يىغىلىپ، تۇمشۇقىنى قۇمغا پاتۇرۇۋالىدۇ. كىشىلەر بۇنى ئىسسىق بوران چىقىشنىڭ ئالامىتى دەپ بىلىپ، ئېغىز ـ بۇرنىنى كېگىز بىلەن توسۇۋالىدۇ. بوران ناھايىتى تېز بولۇپ، بىر دەمدىلا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئەگەر مۇداپىئە كۈرۈلمىسە، چوقۇم

خەۋپكە ئۇچراپ ئۆلۈپ كېتىدۇ.

داتۇڭ 8 ـ يىلى (مىلادىيە 542 ـ يىلى) چەرچەن خانىنىڭ ئاكىسى شاشامى خەلقىنى باشلاپ ئوردىغا بېقىندى.

ئۇدۇن دۆلىتى چەرچەننىڭ غەربىي شىمالىدا، كۆكئارتنىڭ شىمالىدىن 200 چاقىرىم يىراقلىقتا، شەرق تەرىپى پىشامشانغا 1500 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى ئايال پادىشاھ دۆلىتىگە 3000 چاقىرىم، جۇجوفقا 1000 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمال تەرىپى كۇسەنگە 1400 چاقىرىم، دەيگە 9800 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ يەرنىڭ كۆلىمى 1000 چاقىرىم بولۇپ، تاغلار بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ قاتار كەتكەن. ئۇدۇننىڭ ئاستانىسىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى 8 ـ 9 چاقىرىم كېلىدۇ. تەۋەسىدە بەش چوڭ شەھەر، نەچچە ئون كىچىك شەھەر بار. ئۇدۇن شەھىرىنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتا شۇبا دەرياسى بار، دەريادىن قاشتېشى چىقىدۇ. يەرلىرى ھەرخىل ئاشلىق ۋە ئۇجمە، كەندىر تېرىشقا باب كېلىدۇ. تاغ ئىچىدە ياخشى قاشتېشى كۆپ. ياخشى ئات، تۆگە، قېچىر بار. ئۇلارنىڭ قانۇنىدا ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ، باشقا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرگە قىلمىشىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ جازا بېرىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئادەتتىن ۋە مەھسۇلاتى كۇسەننىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇدساتۋانى ئۇلۇغلايدۇ. بۇتخانا، مۇنار، راھىب، راھىبەلەر كۆپ. خۇسۇسەن خان بۇدساتۋاغا ئىشىنىدۇ ۋە ئىخلاس قىلىدۇ. ھەر قېتىم پەرھىز كۈنىنى ئۆتكۈزگەندە، چوقۇم ئۆزى بېرىپ يەرلەرنى سۈپۈرىدۇ ۋە نەزر بېرىدۇ. ئۇدۇن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا زەنمو ئىبادەتخانىسى، يەنى ئارخات بىكشۇ لۇزەن ئۆز خانى ئۈچۈن فۇيېن مۇنارىنى سالغان جاي بار. تاش ئوستىدە پراتېكا بۇددا⑭ يالتىڭياغ دەسسىگەن يەر بولۇپ، ئىككى پۇتنىڭ ئىزى ھېلىمۇ بار. ئۇدۇننىڭ غەربىدىن 500 چاقىرىم يىراقلىقتا بىمو ئىبادەتخانىسى بار. رىۋايەت

قىلىنىشچە، ئۇ لاۋزى غۇزغا ئايلانغاندىن كېيىن بۇددا بولغان يەرمىش. ئادەتتە رەسىم ـ قائىدە، ئەخلاق ـ ئىدىنىسى يوق. قاراقچى كۆپ، ئەر ـ ئاياللار مۇناسىۋىتى قالايمىقان. قوچۇنىڭ غەربىدىكى ئەللەرنىڭ خەلقى ئورا كۆز، قاڭشارلىق كېلىدۇ، پەقەت ئۇدۇنلۇقلارنىڭ چىرايى غۇزلارغا ئوخشىماستىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكلەرنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شەھەرنىڭ شەرقىدىن 20 چاقىرىم يىراقلىقتا شىمالغا قاراپ ئاقىدىغان بىر دەريا بولۇپ، شۇجى دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ خۇاڭخې دەرياسى، يەنە بىر ئىتى جىشى دەرياسى. شەھەرنىڭ غەربىدىن 15 چاقىرىم يىراقلىقتا دالى دەرياسى بار. ئۇ شۇجى دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ، شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ.

تەيپىڭ جېنجۇن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى، ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى گاۋلىياڭ بېگى توغبات نارنى مۇلىيەنگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. مۇلىيەن قورقۇپ، قەبىلىسىنى باشلاپ قۇملۇقتىن ئۆتتى. گاۋلىياڭ بېگى توغبات نار لەشكەرلىرىنى باشلاپ تېز قوغلىدى. مۇلىيەن غەربكە يۈرۈپ ئۇدۇنغا كىردى ۋە ئۇدۇن خانىنى ئۆلتۈردى، ئۆلگەن ئادەم ناھايىتى جىق ئىدى. ۋېي پادىشاھى شىيەنۇبىدىنىڭ ئاخىرقى يىلى (مىلادىيە 470 ـ يىلى) جورجانلار ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇدۇن ئەنسىرەپ ئەلچى سۇمۇجادىن پادىشاھ شىيەنۇبىدىغا: «غەربتىكى ئەللەر جورجانلارغا بېقىنىپ كەتتى. مەن ئاتا ـ بوۋامدىن تارتىپ ئۇلۇغ ئەلنىڭ خىزمەتىدە بولۇپ كېلىۋاتىمەن. ھېلىمۇ ئۆزگەرگىنىم يوق. ھازىر جورجانلارنىڭ لەشكىرى سېپىل تۇۋىگە كېلىپ قالدى، ئۆز لەشكەرلىرىمنى توپلاپ قوغدىنىۋاتىمەن، شۇڭا ئەلچىدىن ئولپان ئەۋەتتىم، ياردەم بەرگەيلا» دەپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. پادىشاھ شىيەنۇبىدى ۋەزىرلەرنى مۇزاكىرىگە سالدى. ۋەزىرلەر: «ئۇدۇن پايتەختىمىزدىن نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم يىراقتا. جورجانلار ئەزەلدىن دالىدا بۇلاڭچىلىق قىلىشنىلا بىلىدۇ، شەھەرگە ھۇجۇم

قىلالمايدۇ. ئەگەر ئاپەت تۇغدۇرغان بولسا، شۇ ۋاقىتتىلا ئۆتۈپ كېتىدۇ. لەشكەر ئەۋەتكەندىمۇ ئۇلگۈرمەيدۇ» دېدى. پادىشاھ شىيەنۇبىدى ۋەزىرلەرنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى ئۇدۇنىڭ ئەلچىسىگە يەتكۈزدى. ئەلچى بۇنى توغرا تاپتى. پادىشاھ ئەلچىگە: «مەن تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن جاھانىنى سوراۋاتىمەن، ھەممە يەرنى ئاسايىشلىققا پۈركەيمەن. سىلەرنى قىيىنچىلىقتىن قۇتقۇزۇشقا لەشكەر ئەۋەتسەم بولاتتى، لېكىن ئارلىق بەك يىراق، قىيىنچىلىق كۆپ. يەنە بىر قېتىم يارەمگە ئادەم ئەۋەتكەن تەقدىردىمۇ، جېدىي ئەھۋالدىن قۇتقۇزالمايدۇ. شۇڭا لەشكەرلەر ئەۋەتىلمەي توختىتىپ قويۇلدى، بۇنى چۈشەنسىڭىز. مەن ھازىر لەشكەرلەرنى تەربىيلەپ مەشىق قىلدۇرۇۋاتىمەن، بىر ـ ئىككى يىل ئىچىدە جەسۇر سەركەردە ـ سەرۋازلارنى ئۆزۈم باشلاپ بېرىپ بېشىڭلارغا چۈشكەن ئاپەتنى يوقىتىپ بېرىمەن. قوشۇن بارغۇچە، ئادەم چىقىرىپ ئېھتىيات بىلەن چارلاپ، ھۇشيارلىق بىلەن مۇداپىئە كۆرۈپ تۇرۇڭلار» دېدى.

بۇرۇن ئوردا ئەلچى خەن ياڭپىنى پېرسىيىگە ئەۋەتكەن، پېرسىيە پادىشاھىمۇ ئەلچى ۋە كۆندۇرۇلگەن پىل، قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئەۋەتكەنىدى. ئۇلار ئۇدۇندىن ئۆتكەندە، ئۇدۇننىڭ جۇڭيۈ بېگى چىۋىرېن قاراقچىلار بولۇشىدۇ، يېتىپ بارالمايدۇ، دېگەننى باھانە قىلىپ ئۇلارنى توتۇپ قالدى. خەن ياڭپى ئەھۋالنى مەلۇم قىلىۋىدى، پادىشاھ خاپا بولۇپ، يارلىق ئېلىپ بېرىپ چىۋىرېننى ئەيىپلەشكە بۇيرۇدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوردىغا دائىم ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىدىغان بولدى.

شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ جەيندې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 574 ـ يىلى) ئۇدۇننىڭ بېگى ئەلچىدىن داڭلىق ئات ئەۋەتتى. سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې يىللىرىدا، ئوردىغا كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. ئۇدۇن بېگىنىڭ فامىلىسى ۋاڭ، ئىسمى زاۋشىمېن ئىكەن. بېشىغا تاق دۇردۇندىن بۆك،

زەر تۇتۇلغان چاشقان تۇماق كىيىدىكەن، خانىشى ئالتۇن گۈل قاداپدىكەن. بەگ چېچىنى كىشىگە كۆرسەتمەيدىكەن، ئەگەر بەگنىڭ چېچى كۆرۈنۈپ قالسا ئۇنىڭ ئۆمرى قىسقىراپ كېتەرمىش.

پۇشەن بەگلىكى بۇرۇنقى گۇما بەگلىكىدۇر. پىچاق شەھىرگە جايلاشقان. بۇ بەگلىك ئۇدۇننىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، دەيگە 1200 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئەلنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئوچ چاقىرىم يىراقلىقتا دۆڭلىك تېغى بار. كېيىن ئۇلار ئۇدۇنغا بېقىندى. قارغالىق⑮ بەگلىكى بۇرۇنقى يولئېرىق⑯ بولۇپ، يەنە كۆكيار دەپمۇ ئاتالغان. ئۇنىڭ بېگى زى دەپ ئاتىلىدۇ. ئاستانىسى خوجىيەن. ئۇ ئۇدۇننىڭ غەربىدە، دەيگە 12 مىل 970 چاقىرىم كېلىدۇ. تەيىەن يىللىرىنىڭ بېشىدا ئەلچىدىن ئولپان ئەۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئولپان ئېلىپ كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى.

چۇەنيۇمو بەگلىكى⑰ بۇرۇنقى ئۇدىيانا بەگلىكىدۇر. ئۇنىڭ بېگى ئۇدىيانا شەھىرىدە تۇرىدۇ. ئورنى قارغالىقنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، دەيدىن 12 مىل 970 چاقىرىم يىراقلىقتا. ساكارائۇل بەگلىكى⑱، بۇرۇنقى ساكارائۇل شەھىرىدە، كۆكيار⑲نىڭ غەربىي شىمالىدا. دەيدىن 12 مىل 980 چاقىرىم يىراقلىقتا.

قوش بەگلىكى، يەنە بىر نامى ئالدى قوش بەگلىكى. بېگى يارغول شەھىرىدە تۇرىدۇ. دەيدىن 10 مىل 50 چاقىرىم يىراقلىقتا. بۇ يەرنىڭ شىمال تەرىپى جورجانلار بىلەن تۇتىشىدۇ. ئەسلىدە سودىگەرلەر بېرىپ ـ كېلىپ سودا قىلىپ تۇراتتى. ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ ئوردىغا ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىدىغان بولدى. پادىشاھ تەيۇۋدى ۋاڭ ئېنشىپكە، شۇگاكلارنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ۋاڭ ئېنشىپكلار قۇملۇقتىن چىقىشىغلا جورجانلار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىندى. ۋاڭ

ئېنشىپكە جورجان ئۇتى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەلچىلىك تەمتىكىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭغا تىز پۈكمىدى. كېيىن پادىشاھ تەيۇۋدى ئۇتىنى ئەيىپلىدى. ئۇتى قورقۇپ ۋاڭ ئېنشىپكە قاتارلىق كىشىلەرنى قايتۇرۇپ بەردى. شۇ گاڭ دۇنخۇاڭغا كەلگەندە كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى. ئوردا ئۇنىڭ پەزىلىتىنى ماختاپ، ئۇنىڭغا «ساداقەتمەن» دەپ نام بەردى.

جۇرچى ئۇرغۇ ئىنىسى بىلەن قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، قالغان ئادەملىرىنى يىغىپ قوش بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلدى. تەيپىڭ جېنجۇن 11 ـ يىلى قوش بېگى چېيىلو ئەلچى جوجىنشۆجىدىن پادىشاھقا: «مەرھۇم دادام چەت ـ يېقا جايلاردا تۇرۇپ، ئالىيلىرىنىڭ نوپۇز ـ ئەخلاقىغا تەلمۈرۈپ، ئەلچى ئارقىلىق ئولپان ئەۋەتىشىنى بىر يىلمۇ ئۈزۈپ قويمىدى. ئالىيلىرى ئۇنى ياد ئېتىپ كۆپ نەرسىلەرنى ئىنئام قىلدىلا. مەن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ ئولپاننى ئادەت بويىچە كېمەيتمەي تاپشۇرۇپ كەلدىم. ئالىيلىرى ئەجدادىمنىڭ بېشىنى قانداق سىلىغان بولسىلا، مېنىڭ بېشىمنىمۇ شۇنداق سىلىدىلا. ئۆزلىرىنىڭ ماڭا مېھرلىرى چوڭقۇر بولغانلىقتىن، سەممىيلىكىمنى قورقماي بايان قىلاي. ئېلىمىز جۇرچى ئۇرغۇنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن بۇيان، سەككىز يىل بولدى، خەلق قەھەتچىلىكتە كۇن ئالالمايۋاتىدۇ. ھازىر دۇشمەن ماڭا قاتتىق ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ، ئۆزۈمنى قوغدىيالماي، ئەلنى تاشلاپ شەرققە سۈرۈلدۇم. زېمىنىمنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىلا ئامان قالدى. كىنگىتنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا يېتىپ كېلەي دەپ قالدىم. ئوردىنى ياد ئېتىپ يارەدەم تەلەپ قىلاي دەيمەن» دەپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. پادىشاھ تەيۇۋدى ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالدى. كىنگىتنىڭ ئامبىرىنى ئاچتۇرۇپ ئاشلىق، نەرسە ـ كېرەك بەردى. جېڭىپىڭ يىللىرىنىڭ بېشىدا (مىلادىيە 452 ـ يىلى) ئۇ ئوغلىنى ئوردىغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن

كېيىن ئۇزمەي ئەلچى ئەۋەتىپ، ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى.

قوچۇ — قوشنىڭ مەرھۇم بەگلىرىنىڭ قەدىم جايى، خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە ئالدى قۇشقا تەۋە يەر ئىدى. شەرقتىن غەربكە 200 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا 500 چاقىرىم كېلىدۇ. تۆت تەرىپى ئېگىز تاغ. بەزىلەر بۇرۇن خەن پادىشاھى ۋۇدى لەشكەر چىقىرىپ غەربكە يۈرۈشى قىلغاندا، لەشكەرلەر ھېرىپ قېلىپ قىينىن ئەھۋالغا چۈشكەن، بەك قىينىلىپ كەتكەنلىرى شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان. يېرى ئېگىز ھەم كەڭ، خەلقى باياشات بولغاچقا «昌高» دەپ ئاتىغان، دەيدۇ. يەنە بەزىلەر بۇ يەردە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېگىز قورغان بار، شۇڭا بۇ ئەل شۇ نام بىلەن ئاتالغان، دەيدۇ. شەرقى چاڭئەنگە 4900 چاقىرىم كېلىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۈرت دورغابى⑳، قورۇل چېرىكچىبېگى ㉑ شۇ يەردە تۇرغان. جىن سۇلالىسى بۇ يەرنى قوچۇ ۋىلايىتى قىلغان. جاڭ گۇي، لۇگۇاڭ، جۇرچى مونسۇنلار خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىنى ئىگىلىگەندە، قوچۇنى باشقۇرىدىغان ۋالىي قويغان. بۇ يەر بىلەن دۇنخۇاڭنىڭ ئارىلىقى 13 كۈنلۈك يول.

بۇ ئەلنىڭ سەككىز شەھىرى بولۇپ، ھەممىسىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر بار. يەرلىرىنىڭ كۆپى چۆل. ھاۋاسى ئىنسىق، تۇپرىقى مۇنبەت، تېرىق ۋە بۇغداي يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدۇ. يىلە بېقىشقا باپ، ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ. سىر كۆپ چىقىدۇ. قوي تىكىنى دەيدىغان بىر خىل ئوت بار، ئۇنىڭدىن ناھايىتى تاتلىق شىرنە چىقىدۇ. يېرى ئېقىن سۇ بىلەن سۇغىرىلىدۇ. تەمى ناھايىتى ياخشى قىزىل تۈز چىقىدۇ. ئاق تۈزمۇ بار، دانىسى سۈزۈك تاشقا ئوخشايدۇ. قوچۇدىكىلەر ئۇنى تەكىيگە سالىدۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككىمۇ سوۋغات قىلىدۇ. مۇسەللەس كۆپ چىقىدۇ. ئادەتتى بويىچە تەڭرىگە چوقۇنىدۇ. بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلىدۇ. چارۋىلارنى قاراقچىلاردىن

قاچۇرۇپ چەت ـ ياقا جايلاردا باقىدۇ. ئۇلارنىڭ نەسلىنى ئېسىل زاتلەردىن باشقا ئادەملەر بىلمەيدۇ. شىمال تەرىپىدە قىزىل تاغ، تاغنىڭ شىمال تەرىپىدىن 70 چاقىرىم يىراقلىقتا تەڭرىتاغ تېغى㉒بار. ئۇنى ياز كۈنىمۇ قار قاپلاپ تۇرىدۇ. بۇ تاغنىڭ شىمالى تېلىلارنىڭ يېرى.

ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى دەۋرىدە، كەن شۇڭ دېگەن ئادەم قوچۇ ۋالىيسى بولۇۋالغان. تەييەن يىللىرىدا پادىشاھ تەيۇۋدى چەۋەندار مەھرەم ۋاڭ ئېنشىپنى قاتارلىقلارنى قوچۇغا ئەلچىلىككە ئەۋەتسە، جورجانلار تۇتۇۋالدى. تەيىنىڭ جېنجۇن يىللىرىدا جۇرچى ئۇرغۇ كەن شۇاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، قوچۇنى ئىشغال قىلدى. جۇرچى ئۇرغۇ ئۆلگەندە، ئورنىغا ئىنىسى جۇرچى ئەنجۇ ئولتۇردى. خېپىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 460 ـ يىلى) جورجانلار قوچۇنى يۇتۇۋالىپ، كەن بوجۇنى قوچۇغا خان قىلدى. بۇ دۆلەتتە خان دېگەن ئاتاق شۇنىڭدىن باشلاندى.

تەيخې يىللىرى (مىلادىيە 477 — 499 ـ يىللىرى) نىڭ بېشىدا كەن بوجۇ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى كەن يىچېڭ ئولتۇردى. بىر يىلدىن كۆپرەك ئۆتۈپ، كەن يىچېڭنى بىر نەۋرە ئاكىسى كەن شۇگۇي ئۆلتۇرۇپ، قوچۇغا ئۆزى خان بولدى. 5 ـ يىلى، قاڭقىل خانى ئاپۇرغۇر كەن شۇگۇي بىلەن ئۇكىسىنى ئۆلتۇرۇپ، دۇنخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭنى خانلىققا ئولتۇرغۇزدى. كېيىن قوچۇلۇقلار ئۇنى ئۆلتۇرۇپ، مارۇنى خانلىققا ئولتۇرغۇزدى. گۇڭ گۇلى، چۇجىيالارنىڭ ئوڭ قول، سول قول دورغاب قىلىدى. 21 ـ يىلى ئەمىرلەشكەر ۋاڭ تىشۇەندىن ئوردىغا ئولپان ئەۋەتىپ، ئوردىدىن لەشكەر ئەۋەتىشىنى، پۇتكۈل ئاھالىسى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈشنى تەلەپ قىلدى. ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى ئۇنى قوبۇل قىلىپ، ھەيۋەتلىك سانغۇن خەن ئەنباۋنىڭ باشچىلىقىدا 1000 دىن ئارتۇق چەۋەندازنى ئالدىغا ئەۋەتتى. ئىۋىرغولنىڭ 500 چاقىرىم يېرىنىڭ مارۇنىڭ

ماكانلىشىشغا بۆلۈپ بەردى. ئوردىنىڭ لەشكەرلىرى ياڭجېن دەريياسىغا بارغاندا، مارۇ چۇ جيا، گۇك گۇللارنىڭ باشچىلىقىدا 1500 سەرۋازىنى خەن ئەنباۋنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. قوچۇنىڭ لەشكەرلىرى قوچۇدىن 400 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايغا بېرىپمۇ خەن ئەنباۋ بىلەن ئۇچرىشالمىغاچقا، گۇك گۇللار قوچۇغا قايتتى، خەن ئەنباۋ ئۇيغۇرغولغا قايتتى. خەن ئەنباۋ خەن شىڭئەن باشلىق 12 كىشىنى قوچۇغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. مارۇ يەنە گۇك گۇلنىڭ باشچىلىقىدا ئۆزبېكنىڭ ۋەلىئەھدى مايىشۇنى خەن ئەنباۋنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. قوچۇدىن 160 چاقىرىم يىراقلىقتىكى پىچان شەھىرىگە بارغاندا، تۇغلۇلۇپ ئۆسكەن يەرگە قىيمىغان قوچۇلۇقلار شەرققە كۆچۈشنى خالىماي، بىرلىشىپ مارۇنى ئۆلتۈرۈپ، چۇجيانى خان قىلىپ تىكلىدى.

چۇجيا، يەنە بىر ئىسمى چۇ لىڭخېڭ، جىنچېڭ ۋىلايىتىدىكى يۇجۇڭ دېگەن يەردىن. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، جورجانلارنىڭ سەردارى ناغايغا ئەل بولدى. گۇك گۇلى بىلەن مايىشۇ خەن ئەنباۋ بىلەن لوياڭغا باردى. جورجانلارنىڭ سەردارى فۇتۇنى قاڭقىللار ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، چۇجيا يەنە قاڭقىللارغا ئەل بولدى. ئەسلىدە ئالدى قوشتېكى غۇزلار قاڭقىللار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەنىدى. كىنگىتكە كىرگەندە، كىنگىت ئېپتالىتلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. كىنگىتلىكلەر تارقاق بولغانلىقتىن، ئۆز ئالدىغا سەردار تىكلىيەلمەي، چۇجيانىڭ خان بولۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. چۇجيا كىنگىتنى سوراش ئۇچۇن ئىككىنچى ئوغلىنى خان بولۇشقا ئەۋەتتى. يۇئېنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 508 ـ يىلى) چۇجيا ئاكىسىنىڭ ئوغلى ئۆز ئالدىغا تەينىلىگەن سول قول قورۇقچى سانغۇن، تىەندى ۋالىيىسى شياۋ لياڭنى ۋېي پادىشاھىنىڭ ھوزۇرىغا ئەۋەتىپ، يەنە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كۆچۈشنى، ئالدىغا يارەمچى لەشكەر ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. ۋېي پادىشاھى شۇەنۇۋدى ئەجدىھا سانغۇن مېڭ ۋېينى لياڭجۇدىن

3000 لەشكەر يۆتكەپ ئالدىغا بېرىشقا بۇيرۇدى. قوشۇن ئۈچىرغولغا بارغاندا پۇتۇشكەن ۋاقتىتا يېتىپ بارالمىغانلىقتىن قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوردىغا ئون نەچچە قېتىم ئەلچى ۋە مەرۋايىت، بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا، داڭلىق ئات، تۇز تەكىي قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، سەممىي دوستلۇقىنى ئىپادىلىدى. پادىشاھ ئۇلارغا ئېتىبار بىلەن قارالسۇن دەپلا قويدى، ئالدىغا ئادەم چىقارتمايدىغان بولدى. 3 ـ يىلى چۇ جيا ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. پادىشاھ شۇەنۇۋدى يەنە مېڭ ۋېينى ئەلچىلىككە بېرىپ ھال سوراپ كېلىشكە ئەۋەتتى. يەنچاڭ يىللىرى (مىلادىيە 512 — 515 ـ يىللار) نىڭ ئوتتۇرىلىرى، چۇجيانى ماندات تۇتقۇچى، غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، گۇاجۇ ئامبىلى، تەيلىك ناھىيىسىنىڭ تۇنجى بېگى قىلىپ تەينىلىدى، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان خانلىق نامى تۇرۇۋەردى. شىپىڭ يىللىرى (مىلادىيە 516 — 518 ـ يىللار) نىڭ دەسلەپكى يىلى، ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. ۋېي پادىشاھى شياۋمىڭدى: «سىزنىڭ زېمىنىڭىز ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن قوۋۇق ۋە تاغلار بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئادەمزاتسىز قۇملۇققا تۇتىشىدۇ. ئاھالىڭىزنى ئىچكىرىگە كۆچۈرۈشنى ئوردىدىن كۆپ قېتىم تەلەپ قىلدىڭىز، كېلىپ بېقىنىساق دېگەن سەممىيىتىڭىز دۇرۇس بولسىمۇ، لېكىن قائىدە جەھەتتە مۇۋاپىق ئەمەس. سىلەرنىڭ چەلقىڭلار خەن، ۋېي㉓ سۇلالىلىرىدىن قېپقالغان خەلق. جىن سۇلالىسى زەئىپلىشىپ كەتكەنلىكتىن ئۇلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتەلمەي شۇ يەردە ماكان تۇتۇپ خانلىق قۇرۇپ، زامانىدىن زامانىغا ياشاپ كەلگەن. كەڭ كۆلەمدە كۆچكەندە، ئادەملەر يۇرتىغا قىيمايدۇ. ئەگەر زورمۇ زور كۆچۈرىمىز دېسەك، زىددىيەت تۇغۇلىدىغانلىقىنى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئەۋەتكەن مەكتۇپتا ئېيتىلغاندەك قىلىشقا بولمايدۇ» دەپ بۇيرۇق قىلدى.

شېنگۇي 1 ـ يىلى (مىلادىيە 518 ـ يىلى) قىشتا، شياۋ لياڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈشنى تەلەپ قىلىپ يەنە مەكتۇپ سۇندى، ئوردا قوشۇلمىدى. جېڭگۇاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 520 ـ يىلى) ۋېي پادىشاھى شياۋمىڭدى مۇۋەققەت پەخرىي سانغۇن جاۋېي باشلىق كىشىلەرنى چۈجياغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. چۈجيا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى. يەنە: «بىز بولساق چەت ـ ياقا يەردە، قانۇن ـ پەرمانلارنى ئوبدان بىلمەيمىز. بەش دەستۇر ۋە تۇرلۇك تارىخ كىتابلىرى بېرىلسە ھەم خانلىق بىلىم يۇرتىنىڭ ياردەمچى مۇدەررىسى ليۇ شې بىزگە بىلگەلىككە ئەۋەتىپ بېرىلسە»، دەپ ئەلچىدىن مەكتۇپ ئەۋەتتى. پادىشاھ شياۋمىڭدى ماقۇل بولدى. چۈجيا ئۆلگەندە ئۇنىڭغا غەربىي تىنچىتقۇچى سانغۇن، لياڭجۇ ئايماقبېگى دېگەن مەنسەپلەر بېرىلدى.

ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى چۈجيەن ئولتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، گۇەنجۇڭدا قاراقچىلار توپلاڭ كۆتۈرۈپ ئەلچىلەرنىڭ يېرىش ـ كېلىشى توختىدى. پۈتەي يىلى (مىلادىيە 531 ـ يىلى) نىڭ بېشىدا چۈجيەن ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. پادىشاھ چۈجيەن غەربىي تىنچىتقۇچى سانغۇن، گۇاجۇ ئايماقبېگى، تەيلىڭ ناھىيىسىنىڭ گرافى قىلىپ تەيىنلىدى. قوچۇ خانلىقىنىڭ نامى بۇرۇنقىدەك بولۇۋەردى، يەنە قورۇقچى سانغۇن دېگەن مەنسەپ بېرىلدى. يۇڭشى يىللىرىدا (مىلادىيە 532 — 534 ـ يىللار) چۈجيەن يەنە ئوردا ئۇچ ئەمىرىنىڭكىگە ئوخشاش تەمىناتتىن بەھرىمەن بولغۇچى بولۇپ تەيىنلەندى ۋە ۋىلايەت گۇڭلىققا ئۆستۇرۇلدى. كېيىن ئالاقە ئۈزۈلۈپ قالدى. داتۇڭ 14 ـ يىلى (مىلادىيە 548 ـ يىلى) ۋېي پادىشاھى ۋېندى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ چۈجيەنىنىڭ ۋەلىئەھدى چۇ شۇەنجيانى خان قىلدى. پادىشاھ گۇڭدىنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 555 ـ يىلى) قوچۇنىڭ تەيىندى گۇڭى چۈماۋنى خانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق

قىلدۇردى. ۋۇچېڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 559 ـ يىلى) قوچۇ خانى ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى. باۋدىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 561 ـ يىلى) يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

بۇ ئەلنىڭ شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە 16 شەھىرى، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە 18 شەھىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئاستانىسىنىڭ ئايلانمىسى 1840 قەدەم چىقاتتى. خانىنىڭ ئوردىسىدا لۇئەيگۇڭنىڭ كۆڭزىدىن ئەلنى ئىدارە قىلىش يوللىرىنى سوراۋاتقان سۆزىتى بار. مەنسەپدارلاردىن بىر پەرمانبەردار بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بەگلىكلەرنىڭ باش ۋەزىرىگە تەڭ؛ ئۇنىڭدىن قالسا ئىككى گۇڭ بولۇپ، ئىككىلىسى خانىنىڭ ئوغلى، بىرى يارغول گۇڭى، بىرى تەيەندى گۇڭى؛ ئاندىن ئوڭ قول، سول قول قورۇقچىلار بار. سەككىز دورغاب بولۇپ، ئۇلار مەنسەپ پىرقىسى، نەزىر ـ چىراغ پىرقىسى، خەزىنە پىرقىسى، ئاشلىق پىرقىسى، مېھمان كۈتۈش پىرقىسى، قائىدە ـ يوسۇن پىرقىسى، نوپۇس پىرقىسى، لەشكىرىي پىرقە قاتارلىقلارنىڭ دورغاپلىرى. بەش سانغۇن بولۇپ، مەشقاۋۇل سانغۇن، ھەيۋىدار سانغۇن، لىڭجياڭ سانغۇنى، ئوردا سانغۇنى، مالىمان باستۇرغۇچى سانغۇن دەپ ئاتىلىدۇ. سەككىز لەشكەر بېشى بولۇپ، ئۇلار دورغابلارنىڭ پاردەمچىلىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا پانداش بەگ، چېرىكچى، باش دەپتەردار، كاھىبەگ بولۇپ، مەنسەپ دەرىجىسى شۇ بويىچە تىزىلىدۇ، ھەر قايسىسى ئۆزىگە تەئەللۇق ئىشلارغا مەسئۇل. ئۇنىڭدىن قالسا دورغا بەگ بولۇپ، خان سەپەرگە چىققاندا ئالدىدا يول باشلاش ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ. ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى خان ئۆزى بەلگىلەيدۇ، كىچىك ئىشلارنى ۋەلىئەھد ۋە ئىككى گۇڭ ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەيدۇ. سۇنۇلغان مەكتۇپلار ئوستىدە مۇزاكىرە يۈرگۈزۈلگەندە خاتىرە يېزىلىپ، ئىش پۈتكەندە يوق قىلىۋېتىلىدۇ. كىتابتىن باشقا

ئۇزۇن ۋاقىت ساقلىنىدىغان ئارخىپ بولمايدۇ. مەنسەپدارلارنىڭ دەرىجە بويىچە خىزمەت ۋەزىپىسى بولسىمۇ، لېكىن ئىش بېجىرىش ئورگىنى بولمايدۇ. ھەر كۈنى يامۇلغا يىغىلىپ، بار ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ھەربىر شەھەردە نوپۇس بېگى، سۇ بېگى، يەر بېگى بار. شەھەر ئىشلىرىنى لەشكەر بېشى، يانداش بەگلەر نازارەت قىلىپ، تەكشۈرۈپ، ئەمەلىيلەشتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ پەرمانىنى بىجا كەلتۈرۈش دېيىلىدۇ. كېيىنىش ـ ياسىنىشتا، ئەرلەر غۇزلارنى دورايدۇ، ئاياللار قىسقا كۆينەك كىيىدۇ، چېچىنى ئارقىسىغا توگۈۋالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى، سىياسەت ـ قانۇنلىرى خۇاشيالارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. قورالاردىن يا، ئوق، قىلىچ، قالقان، ساۋۇت، نەيزە بار. يېزىقىمۇ خۇاشيالارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. يەنە غۇزلارنىڭ يېزىقىنىمۇ ئىشلىتىدۇ: «ماۋچاڭ ـ ماۋخېڭ نەزمىلىرى» ㉔، «مۇھاكىمە ۋە بايان» ㉕، «ۋاپانامە» ㉖ لەر بار. ئوقۇتۇشقا مەسئۇل مەنسەپدار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارمۇ بار. ئوقۇيدىغىنى يۇقىرىقى كىتابلار بولسىمۇ، لېكىن، پاراقتا يەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ پۇل تاپشۇرىدۇ. پۇلى يوقلار كاناپ رەخت تاپشۇرىدۇ. جىنايى ئىشلار قانۇنى، نىكاھ ئىشلىرى، ئۆلۈم ئۇزىتىشى خۇاشيالارنىڭكىدىن ئازراق پەرقلىنىدۇ، كۆپ تەرەپتىن ئوخشايدۇ. دۇنخۇاڭدىن قوچۇغا بارغىچە پايانسىز قۇملۇق، چۆللۈك بار، يول يوق. ماڭغان ئادەم جەسەت، ئۇلاغنىڭ سۆڭىكىنى بەلگە قىلىپ ماڭىدۇ. كېتىۋاتقاندا ناخشا ۋە يىغا ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ، ئىزدەپ بارسا تاپقىلى بولمايدۇ، ئاۋازمۇ غايىپ بولىدۇ. بۇ ئېھتىمال جن ـ ئالۋاستىلارنىڭ ئاۋازى بولسا كېرەك. شۇڭا، ئۆتكەن ـ كەچكەن سودىگەرلەر كۆپىنچە ئىشتىرغول بىلەن ماڭىدۇ. كەيخۇاڭ 10 ـ يىلى تۇركلەر قوچۇنىڭ تۆت شەھىرىنى

بېسىۋالدى. 2000 كىشى كېلىپ سۇي سۇلالىسىگە بېقىندى. چۇجىەن ئۆلگەندە ئورنىغا ئوغلى چۇبويا ئولتۇردى. چۇبويانىڭ دادىسىنىڭ چوڭ خوتۇنى تۇرك قاغانىنىڭ قىزى ئىدى. دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن تۇركلەر ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ئەمەل قىلىشقا قىستىدى. چۇبويا ئۇزۇنغىچە ئۇنداق قىلمىدى. تۇركلەر زورلاپ، ئۇنى بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ۋاسسالارنى جەلپ قىلدى. دايي 4 ـ يىلى چۇبويا ئەلچىدىن ئولپان ئەۋەتتى. سۇي پادىشاھى ياڭدى ئۇنىڭ ئەلچىلىرىگە ياخشى مۇئامىلە قىلدى. كېيىنكى يىلى، چۇبويا سۇي سۇلالىسى ئوردىسىغا سالامغا باردى ۋە شۇ يەردىلا پادىشاھقا ئەگىشىپ كوگورىغا ھۇجۇم قىلدى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، پادىشاھ جەمەتىدىكى مەلىكە خۇارۇڭغا ئۆيلەندى. 8 ـ يىلى قىشتا قوچۇغا قايتىپ بېرىپ ئەلگە: «بۇرۇن دۆلىتىمىز چەت ـ ياقىدا بولغاچقا، چاچىنى ئۇزۇن قويۇۋېتەتتۇق، سولدىن ئىزمىلىنىدىغان كىيىم كىيەتتۇق. ھازىر بۇيۇك سۇي سۇلالىسى جاھانىنى تىنچىتتى ۋە بىرلىككە كەلتۈردى. بىز ئەمدى ئىناق ئۆتۈۋاتىمىز، خەلقىمىز كەڭ مەرىپەتتىن بەھرىمەن بولۇۋاتىدۇ. ئاددىي پۇقرادىن يۇقىرى كىشىلەر چاچلىرىنى چۈشۈرۈشى، چاپانىڭ يان پېشىنى يوقىتىشى كېرەك» دەپ پەرمان قىلدى. سۇي ياڭدى ئاڭلاپ خۇرسەن بولدى ۋە: «كېچىش بېگى، بىيەنگو گۇڭى، قوچۇ بېگى چۇبويانىڭ ئەجدادى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن بارغان، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلاد غەربتە خان بولغان. بۇرۇن قىينىچىلىق كۆپ بولغانلىقتىن، پۇتۇنلەي غۇزلارچە كىيىم كىيگەن. ئۇلۇغ سۇلالىمىز جاھانىنى تىنچىتىپ، بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چۇبويا قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، تاغ ـ دەريالارنىڭ خەتەرلىك بولۇشىغا قارىماي ئوردىغا ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى. يەرگە سۆرىلىپ تۇرىدىغان تونىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يات تائىپىلەرچە ئۆرپ ـ

ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، خۇاشيالارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى قوبۇل قىلدى. ئۇلارغا كىيىم، بۆك ئىنئام قىلىنسۇن ۋە بۇلارنى تىكىپ بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. لېكىن، چۈبويا بورۇن تېلىلارغا بەيئەت قىلغان بولۇپ، تېلىلار ھەمىشە قوچۇدا ۋەزىر تۇرغۇزاتتى. ئۇ ئۆتكەن ـ كەچكەن سودىگەرلەردىن ئالغان باجنى تېلىلارغا تاپشۇراتتى. يۇقىرىقى بۇيرۇقى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى خۇش قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا تېلىلاردىن قورقۇپ، ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتىشكە پېتىنالمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى.

جۇمى بەگلىكى، ئاستانىسى تەڭرى تېغىنىڭ شەرقىدىكى يۇداگۇ ۋادىسىدا. بۇ ئەل قاڭقىلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، دەيدىن 10 مىڭ 570 چاقىرىم نېرى. ئەسلىدە قوش خانلىقىغا ئەل بولغانىدى.

كىنگىت بەگلىكى، قوشۇنىڭ جەنۇبىدا، ئاستانىسى باغقىرات شەھىرى㉗، ئاقتاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن 70 چاقىرىم يىراقلىقتا. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى ئەل. دەي خانلىقىغا 10 مىڭ 200 چاقىرىم كېلىدۇ. بېگىنىڭ فامىلىسى لۇڭ، ئىسمى كوشبىنا، يەنى ئالدىنقى لياڭ خانلىقى دەۋرىدە جاڭ گۈي باستۇرغان لۇڭ شىنىڭ ئەۋلادى. ئاستانىسىنىڭ دائىرىسى ئىككى چاقىرىم، تەۋەسىدە جەمئىي توققۇز قەلئە بولۇپ، ئېلى كىچىك، خەلقى كەمبەغەل. قانۇن ـ پەرمانلىرى يوق. قورالالاردىن ئوقيا، قىلىچ، ساۋۇت، نەيزە بار. نىكاھ ئىشلىرى خۇاشيالارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئۆلگەن ئادەمنى ئاۋۇال ئوتتا كۆيدۈرۈپ ئاندىن دەپنە قىلىدۇ. ماتەم تۇزۇمى بويىچە ئادەم ئۆلسە يەتتە كۈنگىچە ھازا تۇتىدۇ. ئەرلەر چېچىنى قايچىلاپ ياسىتىدۇ. يېزىقى براھمانلارنىكىگە ئوخشايدۇ. دىنىي ئادىتى بويىچە ئىلاھقا چوقۇنىدۇ. بۇددا

دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلىدۇ. بولۇپمۇ 2 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى بىلەن 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىنى چوڭ بېلىدۇ. بۇ ئىككى كۈندە، ھەممە كىشى بۇددا دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە پەرھىز تۇتۇپ ئىبادەت قىلىدۇ. ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى سوغۇق، يېرى مۇنبەت، ئاشلىقتىن شال، سۆك، تېرىق، بۇغداي تېرىلىدۇ. چارۋىدىن تۆگە، ئات بار. پىلە باقىدۇ، لېكىن مەشۇتلا چىقىرالايدۇ، يىپ ئىگىرەلمەيدۇ. مۇسەللەسنى چوڭ بېلىدۇ، مۇزىكىنى ياخشى كۆرىدۇ. جەنۇب تەرىپىدە 10 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا كۆل بار، كۆلدە بېلىق، تۇز ۋە قۇمۇش كۆپ. شەرق تەرىپى قوچۇغا 900 چاقىرىم، غەرب تەرىپى كۇسەنگە 900 چاقىرىم كېلىدۇ. تامامەن قۇملۇق ۋە چۆللۈك. شەرقىي جەنۇب تەرىپى گۇاجۇغا 2200 چاقىرىم كېلىدۇ.

يەر تۇزۇلۇشى جەھەتتە نۇرغۇن مۇھىم ئۆتكەللىرى بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ ئەلچىلىرىنى قويماي دېگۈدەك بۇلىدى. ۋېي پادىشاھىي تەيۋۇدى غەزەپكە كېلىپ، ئۇلارنى باستۇرۇشقا چىڭجۇ گۇڭى ۋەن دۇگۇينى بۇيرۇدى. ئاشلىقنى ئاز ئالسۇن، يول ئۈستىدە چۇشكەن جايلار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىسۇن، دەپ بەلگىلىدى. ۋەن دۇگۇي كىنگىتنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا كىرىپ، چېگرىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. چۇقۇر㉘، قاراقۇم㉙ شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، باغقىرات شەھىرىنى قورشىۋالدى. كوشبىنا شەھەردىن 40 ـ 50 مىڭ ئادەمنى چىقىرىپ مۇھىم جايلارنى ئىگىلەپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ۋەن دۇگۇي باتۇر ئەزىمەتلەرنى توپلاپ يۇزتۇرانە ئېلىشتى. كوشبىنانىڭ ئادەملىرى پىتىراپ ئەسىرگە چۈشتى. كوشبىنا يالغۇز تاغ ئىچىگە قېچىپ كەتتى. ۋەن دۇگۇي شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، شەھەر ئىچىدىكىلەرنى قىرىپ تاشلىدى. ئەتراپتىكى ئەللەرنىڭ ئادەملىرى تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىپ باش ئەگدى. كىنگىت

دۆلەت سۈپىتىدە چەت ـ ياقىدىن ماكان تۇتتى، ئۇزاققىچە مالىمانچىلىق بولمىدى. ئۇنىڭ ئاجايىپ قىممەتلىك قاچا ـ قۇچىلىرى، ھەرقايسى جايلارنىڭ تۈرلۈك سىرلىق مەنقۇلاتلىرى ۋە ھەرخىل چارۋىلاردىن ھەددى ـ ھېسابسىز غەنىيمەت ئېلىنىدى. شۇ چاغدا ۋېي پادىشاھى تەيزۇدى چوغاي تېغىدىكى شىمالىي ئوردىغا كەلگەندى. ۋەن دۈگۈينىڭ كىنگىتىنى ئالغانلىقى ھەققىدىكى خەتنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئەمىرى زېمىن سۈي خاۋغا مۇنداق خەت يازدى: «ۋەن دۈگۈي 5000 چەۋەندازنى باشلاپ، 10 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، كىنگىتىنىڭ ئوچ شەھىرىنى ئاپتۇ. غەنىيمەت ئالغان مال ـ مۈلۈك ۋە نەرسە ـ كېرەكلىرىنىڭ ھەددى ـ ھېسابى يوق ئىكەن. قەدىمكى خان ـ پادىشاھلار غەربىي رۇئىلارغا يۈرۈش قىلغان تۆھپىلەرنى ماختىسىمۇ، ئۇ خۇددى بارماق بىلەن سانىغۇدەكلا بولۇپ، ئەمەلىي كونتىرول قىلالمىغان. ھازىر مەن ئۇنى ئۆز قولۇمغا ئالدىم، قانداقكەنمەن؟» سۈي خاۋ پادىشاھنى مەدھىيىلەپ مەكتۇپ سۇندى. پادىشاھ ۋەن دۈگۈينى كىنگىتىنى ساقلاش، خەلقنىڭ ھالىغا يېتىشكە بۇيرۇدى. كوشىبنا تاغ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، كۆكلىدە ئۇلار شەھەرنى ئىشغال قىلالمىسا دۆلىتىمگە قايتىپ كېلىمەنغۇ، دەپ ئويلىغانىدى. شەھەرنىڭ ۋەن دۈگۈينىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكىنىنى كۆرۈپ، كوسەنگە بېقىندى. كوسەننىڭ بېگى ئۇنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. ئۇنىڭغا خۇش مۇئامىلە قىلدى.

جۇ سۇلالىسىنىڭ باۋدىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 564 ـ يىلى) كىنگىت بېگى ئەلچىدىن داڭلىق ئات ئەۋەتتى.

سۇي سۇلالىسىنىڭ دايى يىللىرىدا، كىنگىت بېگى لۇڭتۇچىجى ئەلچىدىن يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى. بۇ چاغدا كىنگىت بەگلىكىدە لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمدىن مىڭدەكلا كىشى بار ئىدى.

كوسەن بەگلىكى، قاراقۇمنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئاقتاغنىڭ جەنۇبىدىن 170 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئاستانىسى يەنچېڭ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمىي ئەل. دەيگە 10 مىڭ 280 چاقىرىم كېلىدۇ. بېگىنىڭ فامىلىسى بەي، يەنى كېيىنكى لياڭ خانلىقى دەۋرىدىكى لۈگۈاڭ تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ قويغان بەيجېنىنىڭ ئەۋلادى. بۇ دۆلەتنىڭ بېگى بېشىغا دۇردۇن لېنتا چېگىپ، ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋالىدۇ، شىرسىمان ئالتۇن كۇرسىدا ئولتۇرىدۇ. تۇرۇۋاتقان شەھەرنىڭ چوڭلۇقى 5 ـ 6 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ قانۇنىدا ئادەم ئۆلتۇرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ، بۇلاڭچىلىق قىلغانلارنىڭ بىر قولى ۋە بىر پۇتى كېسىپ تاشلىنىدۇ. باج ـ سېلىق جەھەتتە، يەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ يەر ئىجارىسى ئېلىنىدۇ. يېرى يوقلاردىن پۇل ـ بىساتنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ باج ئېلىنىدۇ. ئۆرپ ـ ئادىتى، نىكاھ ئىشلىرى، ئۆلۈم ئۇزىتىشى، ماددىي مەھسۇلاتى كىنگىتىنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. پەقەت ھاۋاسىنىڭ سەل ئىسسىق بولۇشى بىلەنلا پەرقلىنىدۇ. يەنە، مىس، تۆمۇر، قوغۇشۇن، تېكە تېرىسى، يۇڭ چەكمەن، گىلەم، تەڭلىمات، نۇشۇدۇر، كۆكتاش، سېرىق مەرگىمۇش، ئەرنلىك، ئىپار، ياخشى ئات، كالا قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى مول.

كوسەننىڭ شەرق تەرىپى بۇگۇر، ئۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېرشى سانغۇن لى گۇاڭلى قىرغىنچىلىق قىلغان جاي. كوسەننىڭ جەنۇب تەرىپىدىن 300 چاقىرىم يىراقلىقتا شەرقە قاراپ ئاقىدىغان بىر دەريا بولۇپ، جىشۇي دەرياسى دېيىلىدۇ. ئۇ خۇاڭخې دەرياسىدۇر. شەرق تەرىپى كىنگىتكە 900 چاقىرىم، جەنۇب تەرىپى ئۇدۇنغا 1400 چاقىرىم، غەرب تەرىپى سۇلىغا 1500 چاقىرىم، شىمال تەرىپى تۈرك قاغانىنىڭ ئوردىسىغا 600 چاقىرىم، شەرقىي جەنۇب تەرىپى گۇاجۇغا 3100 چاقىرىم كېلىدۇ.

كۇسەننىڭ شەرقىي شەھىرىنىڭ تۇرغاۋۇلى كۆپ قېتىم بۇلاڭچىلىق قىلدى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى ۋەن دۇگۇينى 1000 چەۋەندار باشلاپ بېرىپ ئۇنىڭغا زەربە بېرىشكە بۇيرۇدى. كۇسەن بېگى ئۇجەمۇت قاتارلىقلارنى 3000 لەشكەر باشلاپ بېرىپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە بۇيرۇدى. ۋەن دۇگۇي ئۇلارنى قوغلۇۋەتتى ۋە 200 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، نۇرغۇن تۆگە، ئاتلارنى ئولجا ئېلىپ قايتتى. ئۇ يەرنىڭ ئەر - ئاياللار مۇناسىۋىتى قالايمىقان، پاھىشخانا ئېچىپ، ئەرلەرنىڭ پۇلىنى ئېلىپ ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدۇ. توز كۆپ، توپ - توپ بولۇپ تاغ جىلغىلىرىدا يۈرىدۇ. كىشىلەر تۈتۈپ يەيدۇ، ھەم توخۇ، ئۆردەكلەرگە ئوخشاش كۆپەيتىدۇ. كۇسەن بېگىنىڭ ئۆيىدە ھەمىشە 1000 دىن ئارتۇق توز بېقىلىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغ ئېچىدە ئۇماچقا ئوخشاش بىر نەرسە بولۇپ، دەرياەك ئېقىپ نەچچە چاقىرىم يەرگە بارغاندىن كېيىن، يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ. شەكلى سۇرمىگە ئوخشايدۇ، ناھايىتى سېسىق پۇرايدۇ. چېچى، چىشى چۇشكەن ئادەم ئۇنى ئېچسە قايتىدىن ئۆسۈپ چىقىدۇ. كېسەل كىشى ئېچسە ساقىيىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوردىغا ھەمىشە ئەۋەتىپ تۇرىدىغان بولدى.

جۇ سۇلالىسىنىڭ باۋدىڭ 1 - يىلى، بۇ دۆلەتنىڭ بېگى ئەلچىدىن ئولپان ئەۋەتتى.

سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې يىللىرىدا، كۇسەن بېگى بەيسۇنئىو ئەلچى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى. شۇ چاغدا، بۇ دۆلەتتە لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەم نەچچە مىڭغا يېتەتتى.

قۇم بەگلىكى㉚، بېگى جەنۇبىي شەھەرده تۇرىدۇ. كۇسەننىڭ غەرب تەرىپىدە، دەيگە 10 مىڭ 500 چاقىرىم كېلىدۇ، كۇسەنگە قارايدۇ.

ئۇنسۇ بەگلىكى㉛، بېگى ئۇنسۇ شەھىرىده تۇرىدۇ. قۇم بەگلىكىنىڭ غەربىي شىمالىدا. دەي بىلەن ئارىلىقى 10 مىڭ 550

چاقىرىم كېلىدۇ، كۇسەنگە قارايدۇ.

سەپەربای بەگلىكى㉜، بېگى سەپەربای شەھىرىده تۇرىدۇ. ئۇنسۇنىڭ شىمالىدا. دەي بىلەن ئارىلىقى 10 مىڭ 650 چاقىرىم كېلىدۇ.

ئويسۇن بەگلىكى، بېگى قىزىلقورغان شەھىرىده تۇرىدۇ. كۇسەننىڭ غەربىي شىمال تەرىپىده. دەي بىلەن ئارىلىقى 10 مىڭ 80 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئەل جورجانلارنىڭ كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا غەربكە قاراپ كۆچكەن. قەلئەسى يوق، قەيەردە ئوت - سۇ بولسا، شۇ يەردە مال بېقىپ ماكانلىشىدۇ. تەييەن 3 - يىلى دۆڭ ۋەن قاتارلىق كىشىلەر بۇ ئەلگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلدى. كېيىن بۇ ئەلمۇ ئوردىغا ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى.

سۇلى بەگلىكى، قۇمنىڭ غەربىده، ئاقتاغنىڭ جەنۇبىدىن يۇز نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا. جەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى بەگلىك بولۇپ، دەي بىلەن ئارىلىقى 11 مىڭ 250 چاقىرىم كېلىدۇ. ۋېي پادىشاھى ۋېنچېڭدىنىڭ ئاخىرقى يىلى، بۇ بەگلىكنىڭ بېگى ئەلچىدىن ساكيامۇنىنىڭ بىر جەندىسىنى ئەۋەتتى. جەندىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى گەزدىن ئاشاتتى. پادىشاھ ۋېنچېڭدى ئۇنى ئوتقا سېلىپ راست - يالغانلىقىنى سىنىماقچى بولىۋىدى، بىر كۈن ئوتتا تۇرۇپمۇ كۆيمەي، كۆرگەنلەرنى سۇر بېسىپ كەتتى. بۇ بەگلىكنىڭ بېگى بېشىغا شىرسىمان ئالتۇن بۆك كىيىدۇ. يەرلىردىن شال، سۆك، كەندىر، بۇغداي، مىس، تۆمۈر، قەلەي، سىرىق مەرگىمۇش كۆپ چىقىدۇ، ھەر يىلى تۇركىلەرگە ئەۋەتىپ تۇرىدۇ. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى بەش چاقىرىم كېلىدۇ. 12 چوڭ شەھىرى، نەچچە ئون كىچىك شەھىرى بار. ئادەملىرىنىڭ پۇت - قولىنىڭ بارماقلىرى ئالتىدىن بولىدۇ، تۇغۇلغان بالىلارنى پۇت - قولىنىڭ بارمىقى ئالتە بولمىسا باقمايدۇ. لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەم 2000.

جەنۇب تەرىپىدە خۇاڭخې دەريا‌سى بار. غەرب تەرىپى كۆكئارت بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرق تەرىپى كۈسەنگە 1500 چاقىرىم، غەرب تەرىپى پەرغانىگە 1000 چاقىرىم، جەنۇب تەرىپى جوجوفقا 800 ـ 900 چاقىرىم، شەرقىي شىمال تەرىپى تۈرك سەركەردىسىنىڭ بارگاھىغا 1000 چاقىرىمدىن كۆپرەك، شەرقىي جەنۇب تەرىپى گۇاجۇغا 4600 چاقىرىم كېلىدۇ.

ياپبان بەگلىكى، ئويسۇننىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، دەي بىلەن ئارىلىقى 10 مىڭ 930 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەجدادى ھون شىمالىي تەڭرىقۇتىنىڭ قوۋمى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى دۇشيەن قوغلىغاندا، شىمالىي تەڭرىقۇت ئالتۇن تاغدىن ئۆتۈپ غەربتىكى كانگىيگە قېچىپ كەتتى. قېرى ـ چۇرى، ئاغرىق ـ سىلاق، تېنى ئاجىزلار كۈسەننىڭ شىمالىدا ماكانلىشىپ قالدى. بۇ جاينىڭ چوڭلۇقى نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 200 مىڭدىن ئاشىدۇ. لياڭجۇلۇقلار ياپبان بېگىنى يەنىلا تەڭرىقۇت دەپ ئاتايدۇ. ئادەتتى، تىلى قاڭقىللارنىڭكىگە ئوخشاش، لېكىن ئۇلار غۇزلاردىن پاكىز. چېچىنى قېشى بىلەن تەڭ قىلىپ قىرقىتىدۇ. بېشىغا يىلىم چاپىدۇ، چاچلىرى پارقىراپ تۇرىدۇ. كۇندە ئۈچ قېتىم يۇيۇنىدۇ، ئېغىز چايقاپ ئاندىن غىزا يەيدۇ. بۇ ئەلنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى چېگرىسىدا ياناردىغ بار. تاغ بويلاپ كۆيگەن تاشلار قارا داشقالغا ئايلانغان ۋە ئېرىپ كەتكەن، نەچچە ئون چاقىرىم يەرگە ئېقىپ بېرىپ قېتىپ قالغان. ئۇ گۇڭگۇرت بولۇپ، كىشىلەر ئاپىرىپ دورا قىلىدۇ.

ياپبان خانى جورجانلار بىلەن دوستانە ئۆتكەندە، ئۇلارنىڭ قاغانى بىلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ، نەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ جورجان ئېلىگە بېرىپتۇ. جورجانلارنىڭ چېگرىسىغا كىرىپ 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق مېڭىپتۇ. قارىسا، جورجانلار كىشى يۇمايدىكەن، چاچ بوغمايدىكەن، قولىنىمۇ يۇمايدىكەن، ئاياللىرى

چىنە ـ قاچىنى يالايدىكەن. بۇنى كۆرۈپ خان ۋەزىرلىرىگە: «سىلەر مېنى ئالداپ مۇشۇنداق ئىتتەك بىر دۆلەتكە ئەكەلدىڭلارمۇ!» دەپ ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە قايتىپ كېتىپتۇ. داتان چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ قوغلىغان بولسىمۇ يېتەلمەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار دۇشمەنلىشىپ، كۆپ قېتىم سوقۇشۇپتۇ.

تەيىنىڭ جېنجۇن 9 ـ يىلى (مىلادىيە 448 ـ يىلى) ئۇلار ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى بىلەن ئولپان ئەۋەتتى ھەمدە ئادەمنىڭ كېكىرتىكىنى ۋە تومۇرىنى كېسىپ، بېشىنى يېرىپ، بىر نەچچە كاپچى ياكى بىر‌ەر كۈرە قان ئاققۇزغاندىن كېيىن، چۆپ دورىنى چاينىتىپ يۇتقۇزۇپ بىر دەمدىلا قانىنى توختىتالايدۇ، يارىنى بىر ئايغا قالماي ئىز قالدۇرماي ساقايتالايدۇ، دەپ تەرىپلەنگەن بىر سېھرىگەرنى ئەۋەتتى. كىشىلەر بۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن گۇناھكارنى ئېلىپ كېلىپ سىناق قىلدۇرسا، راست چىقتى. ئۇلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ داڭلىق تاغلىرىنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق چۆپ بار، دېدى. بۇ خىل ھۇنەرنى ئۆگىنىشكە ئادەم ئەۋەتىلدى ھەم سېھرىگەرگە ياخشى مۇئامىلە قىلىندى. ئۇلار پەنە دۆلىتىمىزدە كاتتا سېھرىگەر بار، جورجانلار بۇلاڭ ـ تالاڭغا كەلگەندە سېھرىگەر بىر نەچچە كۈن قار ـ يامغۇر ياغقۇزۇپ، كۆزنى ئاچقىلى بولمايدىغان بوران چىقىرىپ، كەلكۈن كەلتۈرۈپ، جورجانلارنىڭ ئوندىن بىككى ـ ئۈچ قىسىم ئادىمىنى مۇزلىتىپ ئۆلتۈرگەن، دېيىشتى. شۇ يىلى يەنە ئەلچى ۋە ئولپان ئەۋەتىپ، شىمالىي ۋېي لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە جورجانلارغا شەرق ۋە غەرب تەرەپتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ۋېي پادىشاھى تەيۇۋدى ئۇلارنىڭ ئويىنى ماختاپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بارلىق ۋاسسالارنىڭ قوشۇنىنى تەييار تۇرۇشقا، خۇەينەن بېگى توغبات تونى تۇرشاۋۇل بولۇپ جورجانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. بۇ دۆلەتنىڭ ناخشا ـ

ئۇسسۇل، مۇزىكا ـ كۆيلىرىنى ئەكەلدۇرۇپ، نەغمە ـ ناۋا مەھكىمىسىدە ئورۇندىشقا يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى.

جاجبا بەگلىكى، ئاستانىسى جاجبا شەھىرى بولۇپ، سۇلىنىڭ غەربىدە. دەيگە 11 مىڭ 620 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئەلنىڭ شەرق تەرىپىدە پەنخېنا تېغى بار. ياخشى تۆمۇر ۋە شىر چىقىدۇ.

مىمى بەگلىكى، ئاستانىسى مىمى شەھىرى. جاجبانىڭ غەربىدە، دەيگە 12 مىڭ 100 چاقىرىم كېلىدۇ. جېڭپىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 451 ـ يىلى) ئەلچىدىن بىر قارا-تۆگە ئەۋەتتى. بۇ ئەلنىڭ شەرق تەرىپىدە يۇشمەن دېگەن تاغ بولۇپ، ئالتۇن، قاشتېشى چىقىدۇ، تۆمۈرمۇ كۆپ.

سەمەرقەند خانلىقى㉝، ئاستانىسى سەمەرقەند شەھىرى. مىمىنىڭ غەربىدە، دەيگە 12 مىڭ 720 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ جەنۇبىدا غەزنە تېغى بار، شىر چىقىدۇ. ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى.

نيۇمى خانلىقى㉞، ئاستانىسى نيۇمى شەھىرى. سەمەرقەندنىڭ غەربىدە، دەيگە 22 مىڭ 828 چاقىرىم كېلىدۇ.

پەرغانە خانلىقى، ئاستانىسى كاسان شەھىرى. سۇلىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە، دەيگە 14 مىڭ 450 چاقىرىم كېلىدۇ.

تەيخې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 479 ـ يىلى) ئەلچى بىلەن تېنىدىن قىزىل تەر تەپچىپ تۇرىدىغان ئات ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى.

سوغدى خانلىقى، كۆكئارتنىڭ غەرب تەرىپىدە. ئۇ قەدىمكى ئاۋرۇسى㉟، يەنە بىر ئېتى ئوناسا بولۇپ، چوڭ سازلىقتا جايلاشقان. كانگيىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە. دەيگە 16 مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. بۇرۇن ھونلار بۇ خانلىقنىڭ خانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئېلىنى بېسىۋالغانىدى. خۇنى ئۇچىنچى ئەۋلاد خان

ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ سودىگەرلىرى كۆپىنچە لياڭجۇغا بېرىپ سودا قىلاتتى. ۋېي سۇلالىسى گۇزاڭنى بېسىۋالغاندا، بۇ سودىگەرلەر ئەسىرگە چۈشتى. ۋېي پادىشاھى ۋېنچېڭدىنىڭ دەسلەپكى يىلى، سوغدى خانى بۇ سودىگەرلەرنى پۇلغا ئالماشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتتى. پادىشاھ قوشۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەلچى، ئولپان كەلمىدى.

جۇ سۇلالىسىنىڭ باۋدىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 564 ـ يىلى) سوغدى خانى ئەلچى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى.

پېرسىيە پادىشاھلىقى㊱، ئاستانىسى سۇرىستان. نيۇمىنىڭ غەربىدە، قەدىمكى سۇرىيە. دەيگە 24 مىڭ 228 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى 10 چاقىرىم بولۇپ، 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئاھالىسى بار. يىر دەريا شەھەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا ئاقىدۇ. يېرى تۇز، چاسا. ئالتۇن، كۇموش، تۇتىيا، مەرۋايىت، كەھرىۋا، پارس قاشتېشى، ھېقىق چىقىدۇ. مەھسۇلاتلىرىدىن چوڭ مەرۋايىت، ئەينەك، ناۋالى، خرۇستال، مارجان، ئالماس، سۆكە، قۇيۇچ، مىس، قەلەي، قىزىل لاك، سىماب، شايى، كىمخاپ، تەتىلا، يۇڭ چەكمەن، گىلەم، زىلچا، قىزىل بۆكە تېرىسى، شۇنداقلا شۇنلىيۇ، كۇركۇم، رەيھان، ئۇزۇن زىراۋەندى قاتارلىق خۇشپۇراق ماتېرىياللار، قارامۇچ، پىلپىل، شىمى، چىلان، قىياق، خېلىلې، ۋۇشىزى، كۆك تۇز، سېرىق مەرگىمۇش قاتارلىقلار بار. ھاۋاسى ئىسسىق، ئۆيلىرىدە مۇزنى كۆمۈپ ساقلايدۇ. يەرلىرىنىڭ كۆپى قۇملۇق ـ چۆللۈك بولۇپ، ئېقىن سۇ بىلەن سۇغىرىدۇ. پېرسىيىنىڭ ئاشلىق ۋە ئۇچار قۇش، ھايۋانلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. پەقەت شال، تېرىق، سۆك يوق. داڭلىق ئات، چوڭ ئېشەك، تۆگىلەر چىقىدۇ. ئۇلار كۈنىگە 700 چاقىرىم يول يۈرىدۇ. بايلىقات ئائىلىلەردە نەچچە مىڭ تۇياقتا يېتىدۇ. يەنە ئاق پىل، شىر،

تۆگىقۇش تۇخۇمى چىقىدۇ. تۆگىگە ئوخشايدىغان، ئىككى قاناتلىق بىر خىل قۇش بار، لېكىن ئېگىز ئۇچالمايدۇ، ئوت-چۆپ ۋە گۆش يەيدۇ، چوغنىمۇ يۇتالايدۇ.

پېرسىيە پادىشاھىنىڭ فامىلىسى پا، ئىسمى سا. ئالتۇن قويسىمان كاتتا ئولتۇرىدۇ. ئالتۇن جىيەكلىك بۆك، كىمخاب تون، توقۇلما كۆينەك كىيىدۇ. ئۆزىنى لەئىل - ياقۇت بىلەن بېزەيدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ ئادىتىدە ئەرلەر چېچىنى قىرقىدۇ، بېشىغا ئاق تېرە تۇماق كىيىدۇ. ئۇچىسىغا بېشىدىن كىيىدىغان، ئايىغىدا چېكى بار كۆينەك كىيىدۇ. شارپا ئورايدىغان، كۆينىكىگە پەۋاز تۇتىدىغانلارمۇ بار. ئايالالار ئۇزۇن كۆينەك كىيىدۇ، رومال ئارتىدۇ. چېچىنى ئالدىغا توگۈپ، ئارقىسىغا تاشلايدۇ. ئالتۇن گۈللەرنى قادايدۇ، يەنە رەڭگارەڭ مارجانلارنى يىپقا ئۆتكۈزۈپ بىلىگە يۆگىۋالىدۇ. پادىشاھنىڭ دۆلەت ئىچىدە ئون نەچچە جايدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى پادىشاھنىڭ ئوردا سىرتىدىكى سارايلىرىدەك ئىش بېجىرىدىغان كىچىك قەسىرى بار. ھەر يىلى 4 - ئايدا سىرتقا چىقىپ ئايلانغاندا شۇ يەرلەردە تۇرىدۇ، 10 - ئايدا قايتىپ كېلىدۇ. پادىشاھ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئوغۇللىرى ئىچىدىن قابىللىرىدىن بىرنى تاللاپ، ئىسمىنى قەغەزگە مەخپىي يېزىپ خەزىنىگە قويۇپ قويىدۇ، ئوغۇللىرىغا ۋە ۋەزىرلەرگە بىلدۇرمەيدۇ. پادىشاھ ئۆلگەندىن كېيىن، ھەممەيلەن دەرقەمتە تۇرۇپ خەتنى ئېچىپ ئوقۇيدۇ. خەتتە كىمنىڭ ئىسمى چىقسا، تەختكە شۇ ئولتۇرىدۇ. باشقا ئوغۇللار چەت - چېگرىغا بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەيدۇ، ئاكا - ئۇكىلار ئىككىنچى كۆرۈشمەيدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ ئادەملىرى پادىشاھنى يېزەن، پادىشاھنىڭ خوتۇنىنى فاڭپۇلۇ، پادىشاھنىڭ ئوغلىنى شايې دەيدۇ. چوڭ مەنسەپدارلاردىن مۇختەن دۆلەتنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى، ئەرز - شىكايەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ؛ نىفۇخان مالىيە، باجنى باشقۇرىدۇ؛ دىنىي خەت - ئالاقە ۋە

ئادەتتىكى ئىشلارنى باشقۇرىدۇ؛ ئۇنىڭدىن قالسا ئېلوخىدى پادىشاھنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ؛ شۆپوبو پۇتۇن دۆلەتنىڭ قوشۇنىنى باشقۇرىدۇ. بۇ چوڭ مەنسەپدارلارنىڭ قول ئاستىدا ئەمەلدارلار بار، ئۇلار ئۆزىگە تېگىشلىك ئىشلارنى بېجىرىدۇ. قورال - ياراغلاردىن ساۋۇت، نەيزە، قالقان، خەنجەر، ئوقيا بار. بەزىلەر پىلنى مىنىپ جەڭ قىلىدۇ، بىر پىلغا 100 ئادەم ئەگىشىپ ماڭىدۇ.

ئۇلارنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى: ئېغىر گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرنى مومىغا ئېسىپ، ئوقيا ئېتىپ ياكى خەنجەر تېقىپ ئۆلتۈرىدۇ. يېنىكرەك گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرنى زىندانغا سولاپ، يېڭى پادىشاھ تەختكە ئولتۇرغاندا ئاندىن ئازاد قىلىدۇ؛ يېنىك گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرنىڭ بۇرنىنى، پۇتىنى كېسىپ، چېچىنى چۇشۇرۇۋېتىدۇ. بەزىلىرىنىڭ بىر تەرەپتىكى چېكە چېچىنى قايچىلاپ، بوينىغا لەنەت تاختىسى ئاسىدۇ. بۇلاڭچىلىق، ئوغرىلىق قىلغانلارنى ئۆمۈرلۈك زىندانغا تاشلايدۇ؛ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خوتۇنلىرىغا چېقىلغان ئەرلەر سۇرگۈن قىلىنىدۇ. بۇزۇق ئايالالارنىڭ بۇرنى، قۇلىقى كېسىلىدۇ. باجغا يېرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ تەڭگە ئېلىنىدۇ. ئاتەش ئىلاھى، ئاسمان ئىلاھىغا چوقۇنىدۇ. يېزىقى غۇزلارنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. كۆپىنچىسى ھەمشىرىسىنى خوتۇن ياكى توقال قىلىدۇ. باشقا خوتۇن ئالغاندىمۇ سالاھىيەت - ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قارىمايدۇ. ئۇلار يات تائىپىلەر ئىچىدە ئەڭ بەتبەشىرە ۋە مەينەت ھېسابلىنىدۇ. پۇقرالارنىڭ قىزلىرىدىن رەڭگى - روىى چىرايلىقلىرىنى پادىشاھ ئاپىرىپ بېقىپ، خىزمەت كۆرسەتكەن خادىملارغا ئىنئام قىلىدۇ. ئادەم ئۆلسە تاغقا تاشلىۋېتىدۇ، بىر ئايغىچە ھازىدارلىق كىيىمى كىيىدۇ. شەھەر تېشىدا ئايرىم ئولتۇرۇدىغان كىشىلەر بار، ئۇلار ئۆلگەن ئادەمنى كۆمۈشنىلا بىلىدۇ. ئۇلار شەھەرگە كىرسە،

باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇرۇش ئۈچۈن قوڭغۇراق چېلىپ ماڭىدۇ. 6 ـ ئاينى يىل بېشى ھېسابلايدۇ، بولۇپمۇ 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى بىلەن 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىنى چوڭ بىلىدۇ. بۇ ئىككى كۈندە مەرتىۋىلىك كىشىلەر بىر ـ بىرىگە خەۋەر قىلىشىپ بىر يەرگە توپلىنىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، بولۇشىغا كۆڭۈل ئاچىدۇ. يەنە ھەر يىلى 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ھەر كىشى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆلگەنلەرگە ئاتاپ نەزىر قىلىدۇ.

شېنگۈي يىللىرى (مىلادىيە 518 — 520 ـ يىللار) دا بۇ دۆلەت: «چوڭ دۆلەتنىڭ پادىشاھى دېگەن تەخرىنىڭ پۇشتى، كۈن چىقىش مەڭگۈ ئالىيلىرىنىڭ بولغاي. پېرسىيە پادىشاھى جوھود مىڭ مەرتىۋە ھۆرمەت بىلەن چوقۇنىدۇ» دەپ ئەلچى، ئولپان ئەۋەتتى. ئوردا ماختىدى ۋە قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى. ۋېي پادىشاھى گۇڭدىنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 555 ـ يىلى) بۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھى يەنە ئەلچىدىن يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى.

سۇي پادىشاھى ياڭدى دەۋرىدە، چەۋەندازلار بېشى لى يۈنى پېرسىيىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، پېرسىيە بىلەن دوستلۇق ئورناتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي پېرسىيە ئەلچىلىرى لى يۇ بىلەن بىللە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئېلىپ كەلدى.

فۇلۇنى خانلىقى، ئاستانىسى فۇلۇنى شەھىرى. پېرسىيىنىڭ شىمالىدا، دەيگە 27 مىڭ 320 چاقىرىم كېلىدۇ. تاش قەلئەسى بار. شەرق تەرىپىدە جەنۇبقا قاراپ ئاققىدىغان دەريا بار. ئۇ يەردە قوش بولۇپ، بەزىلىرى ئادەمگە، بەزىلىرى تۆگىگە، بەزىلىرى ئاتقا ئوخشايدۇ. ھەممىسىنىڭ قانىتى بار، سۇدا يۈرىدۇ، سۇدىن ئايرىلسا ئۆلىدۇ. شەھەرنىڭ شىمالىدا يۇنىنى تېغى بار، كۈموش، مارجان، قەھرىۋا چىقىدۇ. شىر جىق.

ئىستىكەن خانلىقى㊲، ئاستانىسى ئىستىكەن شەھىرى.

سەمەرقەندنىڭ غەربىدە، دەيگە 12 مىڭ 940 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى تۇز، ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ.

غەزنە خانلىقى㊳، ئاستانىسى غەزنە شەھىرى. سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدا، دەيگە 12 مىڭ 900 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرىدىن قىزىل تۇز ۋە ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ.

بۇجى خانلىقى، ئاستانىسى بۇجى شەھىرى. غەزنە خانلىقىنىڭ جەنۇبىدا، دەيگە 13 مىڭ 320 چاقىرىم كېلىدۇ. ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ.

موج خانلىقى، ئاستانىسى موج شەھىرى. نيۇمىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، دەيگە 22 مىڭ 920 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى تۇز بولۇپ، قۇش، ھايۋان، ئوت ـ چۆپلىرى ئوتتۇرا تۇزلاڭلىقىدا كىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئافتايخان خانلىقى، ئاستانىسى ئافتايخان شەھىرى. نيۇمىنىڭ غەربىدە، دەيگە 23 مىڭ 720 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى تۇز، ھەرخىل مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ.

خۇسمى خانلىقى㊴، ئاستانىسى خۇسمى شەھىرى. ئافتايخانىنىڭ غەربىدە، دەيگە 24 مىڭ 700 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى تۇز، كۈموش، قەھرىۋا، شىر چىقىدۇ. مېۋە ـ چېۋىلىرى جىق.

نوسەيپولو خانلىقى، ئاستانىسى پولو شەھىرى. نيۇمىنىڭ جەنۇبىدا، دەيگە 23 مىڭ 428 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى تۇز بولۇپ، شال، بۇغداي تېرىشقا باب، مېۋە ـ چېۋە جىق.

زوگاجى خانلىقى، ئاستانىسى زوگاجى شەھىرى. نيۇمىنىڭ غەربىدە، دەيگە 23 مىڭ 728 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى تۇز بولۇپ، زىرائەت كەم تېرىلىدۇ. شال، بۇغداي قاتارلىق ئاشلىقلار قوشنا ئەللەردىن كىرگۈزۈلىدۇ. ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ.

كېبۇد خانلىقى㊵، ئاستانىسى كېبۇتان شەھىرى.

سەمەرقەندنىڭ غەربىي شىمالىدا، دەيگە 12 مىڭ 780 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى توز، شال، بۇغداي تېرىشقا باب، ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە چىقىدۇ.

چاش خانلىقى، قەدىمكى كانگىيە. پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدا، دەيگە 15 مىڭ 450 چاقىرىم كېلىدۇ. تەييەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 437 ـ يىلى) ئەلچى، ئولپان ئەۋەتتى. ئالاقىسى ئۇزۇلمىدى.

ۋاخان خانلىقى㊶، قەدىمكى شيۇمى يابغۇلۇقى، ئاستانىسى ۋاخان شەھىرى. ساكارائۇلنىڭ غەربىدە بولۇپ، دەيگە 13 مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى تاغ جىلغىسىدا ئولتۇرىدۇ.

سىياماكا خانلىقى㊷، قەدىمكى شۇاڭمى يابغۇلۇقى، ئاستانىسى سىياماكا شەھىرى. ۋاخان خانلىقىنىڭ غەربىدە، دەيگە 13 مىڭ 500 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى تاغ جىلغىلىرىدا ئولتۇرىدۇ.

قاندۇت خانلىقى㊸، قەدىمكى كۇشان يابغۇلۇقى، ئاستانىسى خۇزاۋ شەھىرى. سىياماكانىڭ غەربىدە، دەيگە 13 مىڭ 560 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى تاغ جىلغىسىدا ئولتۇرىدۇ.

بەدەخشان خانلىقى㊹، قەدىمكى پارۋان يابغۇلۇقى㊺، ئاستانىسى پارۋان شەھىرى. قاندۇتنىڭ غەربىدە، دەيگە 13 مىڭ 660 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى تاغ جىلغىسىدا ئولتۇرىدۇ.

يانغۇيى خانلىقى، قەدىمكى كابۇل يابغۇلۇقى. بەدەخشانىنىڭ جەنۇبىدا، ئاستانىسى كابۇل شەھىرى. دەيگە 13 مىڭ 760 چاقىرىم كېلىدۇ. خەلقى تاغ جىلغىسىدا ئولتۇرىدۇ.

توخرى خانلىقى، ئاستانىسى بەلخ شەھىرى. بەدەخشانىنىڭ غەربىدە، دەيگە 14 مىڭ 500 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمال تەرىپى جورجان ئېلى بىلەن تۇتىشىدۇ. جورجانلار كۆپ قېتىم بۇلىغانلىقتىن، ئاستانىسىنى بەلخ شەھىرىگە كۆچۈرگەن. بەدەخشاندىن 2100 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئۇلارنىڭ پادىشاھى

جىدولو جەسۇر كىشى ئىدى. ئۇ لەشكەر تارتىپ ئېگىز تاغلاردىن ئېشىپ، جەنۇب تەرەپتىكى شىمالىي ھىندىستانغا بېسىپ كىردى. قەدىمقى شىمالىدىكى بەش دۆلەتنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا قوللۇق بىلدۇردى.

ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى دەۋرىدە، ئۇ دۆلەتنىڭ سودىگەرلىرى پايتەختكە كەلگەن. ئۇلار تاشتىن رەڭگارەڭ ئەينەك ياسىيالايمىز، دېگەن ھەمدە تاغدىن مەدەن قېزىپ، پايتەختكە ئەكېلىپ تاۋلاپ چىققان. ياسىغان ئەينەكلىرىنىڭ جۇلاسى غەربتىكىدىن ياخشى بولغان. پادىشاھ تەيۋۇدى ئۇلارغا ۋاقىتلىق ساراي سالدۇرۇپ بەرگەن. سارايغا 100 دىن ئارتۇق ئادەم سىغىدىكەن، رەڭدار، سۇزۇك بولۇپ، كۆرگەنلەر ئەۋلىيا ياسىغان ئوخشايدۇ، دەپ ھەيران قالىدىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئەينەكنىڭ باھاسى چۈشۈپ كەتكەن، كىشىلەر ئەينەكنى ئەتىۋارلىق نەرسە دەپ قارىمايدىغان بولغان.

ئارساك خانلىقى㊻، كۆكئارتنىڭ غەربىدە، ئاستانىسى ۋېيسۇ شەھىرى. شىمال تەرىپى كانگىيە بىلەن، غەرب تەرىپى پېرسىيە بىلەن تۇتىشىدۇ. توخرىلارنىڭ غەربىي شىمالىدا، دەيگە 21 مىڭ 500 چاقىرىم كېلىدۇ.

جۇ سۇلالىسى تەيخې 2 ـ يىلى (مىلادىيە 567 ـ يىلى) بۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھى ئەلچى، ئولپان ئەۋەتتى.

سۇرىستان خانلىقى㊼، ئارساكنىڭ غەربىدە، دەيگە 29 مىڭ 400 چاقىرىم كېلىدۇ.

داكچىن خانلىقى㊽، يەنە بىر نامى رىم، ئاستانىسى ئاتىئوچىن شەھىرى㊾. سۇرىيىدىن غەرب تەرەپكە دېڭىز يولى بىلەن 10 مىڭ چاقىرىم يۇرسە بارغىلى بولىدۇ. دەيگە 39 مىڭ 400 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ دېڭىز سۈيى بوخەي دېڭىزىغا ئوخشاش ئۆركەشلەپ تۇرىدۇ. ئۇ شەرق تەرەپتىكى بوخەي دېڭىزىغا ئۇدۇل كېلىدۇ، تەبىئەتنىڭ قانۇنى شۇنداق قىلغان

بولسا كېرەك. زېمىنىنىڭ چوڭلۇقى 6000 چاقىرىم، ئىككى دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ يېرى تۆز، چاسا، ئۆڭ - ئىمارەتلەر يۇلتۇزدەك تارالغان. پادىشاھ تۇرىدىغان ئاستانە بەش شەھەرگە بۆلۈنىدۇ، ھەر بىرىنىڭ چوڭلۇقى بەش چاقىرىم، پۈتۈن شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 60 چاقىرىم، پادىشاھ تۇرىدىغان شەھەر قاپ ئوتتۇرىدا بۇ شەھەرنى سوراشقا سەككىز ۋەزىر قويۇلغان. پادىشاھ تۇرىدىغان ئوتتۇرا شەھەرگىمۇ سەككىز ۋەزىر قويۇلغان بولۇپ، ئۇلار قالغان تۆت شەھەرنى سورايدۇ. دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى پىلانلاشقا ۋە جايلار ئۆزى بەلگىلىيەلمىگەن ئىشلارغا دۇچ كەلگەندە، تۆت شەھەرنىڭ ۋەزىرلىرى پادىشاھنىڭ ھوزۇرىغا يىغىلىپ مۇزاكىرە قىلىدۇ. پادىشاھ ئەھۋالنى ئۆزى بىۋاستە ئۇقۇپ ھۆكۈم قىلىدۇ، ئاندىن يولغا قويۇلىدۇ. پادىشاھ خەلقنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش ئۈچۈن ئۈچ يىلدا بىر قېتىم جايلارنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. خەلق ئۇۋاللىققا ئۇچرىغان بولسا، پادىشاھقا بىۋاستە ئەرز قىلسا، شۇ يەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ۋەزىرى خاتالىقى يېنىك بولسا ئەيىبلىنىدۇ، ئېغىر بولسا ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ ئورنىغا قابىلىيەتلىك ئادەم سايلىنىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ ئادەملىرى قامەتلىك كېلىدۇ. كىيىمى، ھارۋا - مەپىسى، تۇغ - ئەلەملىرى جۈڭگونىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇڭا باشقا جاينىڭ كىشىلىرى ئۇلارنى داچىن⑤⓪ دەيدۇ. يېرى بەش خىل زىرائەت ۋە ئۈجمە، كەندىر تېرىشقا باب. خەلقى پىلە باقىدۇ، يەر تېرىيدۇ. ياقۇت، مەرمەر، تاشپاقا، قىزىل پايلىسلىق ئاق ئات، مەرۋايىت، نۇرلۇق قاشتېشى كۆپ. شەرق تەرىپى جياۋجى ۋىلايىتىگە⑤① تۇتىشىدۇ. يەنە يىگۇ ئايمىقى يۈڭچاڭ ۋىلايىتىگە باردىغان سۇ يولى بار. غەلىتە نەرسىلەر كۆپ.

داچىننىڭ غەربىدىكى دېڭىزنىڭ غەربىدە غەربىي جەنۇبقا ئاقىدىغان دەريا بار. دەريانىڭ غەربىدە جەنۇبتىن شىمالغا

سوزۇلغان تاغ بار. تاغنىڭ غەربىدە چىشۇي دەرياسى، چىشۇي دەرياسىنىڭ غەربىدە ئاق قاشتېشى تېغى بار. تاغنىڭ غەربىدە ئومماي تېغى بار، كىشىلەر قاشتېشىنى ئىلاھقا خاس نەرسە دەيدۇ. ئارىساكنىڭ غەربىي چېگرىسىدىن دېڭىز قولتۇقىنىسى بويلاپ ماڭسىمۇ داچىنغا بارغىلى بولىدۇ. يول ئەگرى - بۈگرى بولۇپ، 10 مىڭ چاقىرىمدىن ئاشىدۇ. ئۇ دۆلەتتە كۇن، ئاي، يۇلتۇزنى كۆزىتىسە جوڭگودىكىدىن پەرقلىنىدىغان يېرى يوق. بۇرۇنقى تارىخ كىتابلىرىدا، داچىن خانلىقى سۇرىيىنىڭ غەربىدىن 100 چاقىرىم يىراقلىقتا، كۇن ئولتۇرىدىغان يەردە، دېيىلگەن. بۇ گەپ ئەملىيەتتىن بەك يىراقلىشىپ كەتكەن.

ئاگۇچاڭ بەگلىكى، ياركەنتنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، دەيگە 13 مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئەلنىڭ غەرب تەرىپىدە بولۇر تېغى بار. تاغ ئوتتۇرىسىدىكى 400 چاقىرىم يولنىڭ بەزى يېرىدە ئاسما يول بار. ئاسما يولنىڭ تېگى ھاك، بۇ ئاسما يوللاردىن ئادەم ئارغامچا تۇتۇپ بىر - بىرىنى تارتىپ ئۆتىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، بۇ تاغقا بولۇر تېغى دەپ نام بېرىلگەن. يېرىدىن بەش خىل زىرائەت ۋە مېۋە - چېۋە چىقىدۇ. بازاردا مىس پۇل خەجلىنىدۇ. ئۆڭ - ئىمارەت ۋە ئوردا سارايلىرى بار. قورالى بار. يېرىدىن ئالتۇن، مەرۋايىت چىقىدۇ.

بولۇر بەگلىكى، ئاگۇچاڭنىڭ غەربىي شىمالىدا، دەيگە 13 مىڭ 900 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ يەر ھۆل ئىسسىق بولۇپ، ھاۋاسى دىمىق. شۇجۇن ۋىلايىتىنىڭ ئېتىزى بار. يېرى تۆز بولۇپ، مەھسۇلاتى ۋە ئادىتى ئاگۇچاڭنىكىگە ئوخشايدۇ ياكى ئوخشاپ كېتىدۇ.

قاندارا خانلىقى⑤② ئاستانىسى پۇرۇساپۇرا شەھىرى⑤③. پادىشاھ ئەسلىدە بۇيۇك توخرىلارنىڭ پادىشاھى جىدولونىڭ ئوغلى ئىدى. جىدولو جورجانلار تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ غەربكە كۆچكەن، كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى بۇ شەھەرنى ساقلىغان. شۇنىڭ

ئۇچۇن كىچىك توخارلار دەپ ئاتالغان. بولۇر بەگلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، دەيگە 16 مىڭ 600 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى شىپىڭ بىلەن جاڭيېنىڭ ئارىلىقىدا تۇرغان. شۇڭا كىيىنىم - كېچىكى چياڭلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئادىتى: ئالتۇن - كۈمۈشنى پۇل قىلىدا خەجلەيدۇ، چارۋا مالغا ئەگىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. جورجانلارغىمۇ ئوخشايدۇ. پۇرۇساپۇرانىڭ شەرقىدىن 10 چاقىرىم يىراقلىقتا بۇددا مۇنارى بار. مۇنارنىڭ ئايلانمىسى 350 چامدام، ئېگىزلىكى 80 گەز. مۇنارنى ياساشقا باشلىغاندىن تارتىپ ۋۇدىڭ 8 - يىلى (مىلادىيە 550 - يىلى) غىچە 842 يىل بولدى. ئاتالمىش 100 گەزلىك بۇددا مۇنارى ئەنە شۇ.

كەشمىر خانلىقى، ئاستانىسى شەنجيەن شەھىرى. بولۇرنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، دەيگە 14 مىڭ 200 چاقىرىم كېلىدۇ. تۆت تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، شەرقتىن غەربكە 800 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا 300 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى تۇز، ھاۋاسى ئىللىق، بېدە، ئوت - چۆپ، غەلىتە دەرەخ، تۇخۇمەك، چوكا دەرىخى، بامبۇك بار. بەش خىل زىرائەت، پۇرچاق تېرىلىدۇ. كۆكتاتلىققا قىغ قۇيىدۇ. يېرى ئويمان، زەي بولۇپ، شال ئۆستۈرۈلىدۇ. قىشتا خام كۆكتات يەيدۇ. ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرى ھۇنەرگە ئۇستا، نەققاشلىق، ئويمىچىلىقنى بىلىدۇ، گىلەم توقۇيدۇ. ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قەلەي چىقىدۇ. مۇشۇ مىتاللار بىلەن جابدۇق ياسايدۇ. ئېلىم - سېتىمدا پۇل ئىشلىتىدۇ. چارۋىلىرى باشقا دۆلەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ، ئوردىغا ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇرىدۇ.

توخارىستان، دەيگە 12 مىڭ چاقىرىم بولۇپ، شەرق تەرىپى خەنيانىڭ بەگلىكىگە، غەرب تەرىپى سەمەرقەند خانلىقىغا تۇتىشىدۇ، ئارىلىقى 2000 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپىدە بىر - بىرىگە تۇتاشقان تاغلار بولۇپ، ئۇ يەرنىڭ نامى نامەلۇم.

شىمال تەرىپىدە پېرسىيە پادىشاھلىقى بار، ئارىلىقى 10 مىڭ چاقىرىم. بەلىخ شەھىرىنىڭ ئايلانمىسى 60 چاقىرىم. شەھەرنىڭ جەنۇبىدا غەربكە ئاقىدىغان دەريا بولۇپ، خەنلۇ دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. يەرلىرى بەش خىل زىرائەت تېرىشقا مۇۋاپىق. ئات، تۆگە، قېچىر بار. بۇ دۆلەتنىڭ خانى بۇرۇن ئوردىغا ئەلچى، ئولپان ئەۋەتكەن.

بۇخارا خانلىقى(54)، دەيدىن 17 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا. شەرق تەرىپى ئافۇشچى خانلىقى بىلەن، غەرب تەرىپى موسۇيخانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئارىلىقى 1000 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپىدە تۇتاش تاغ بولۇپ، ئىسمى نامەلۇم. شىمال تەرىپى ھېسار خانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئارىلىقى 1500 چاقىرىم كېلىدۇ. تەۋەسىدە بۇخارا شەھىرى بار. شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 70 چاقىرىم. يېرى بەش خىل زىرائەت ۋە ئۈزۈم تېرىشقا باب. ئات، تۆگە، قېچىرلار چىقىدۇ. خانىنىڭ ئالتۇن سارىيى بار، سارايىنىڭ تۆۋىنىدە يەتتە ئالتۇن تۆگە بار، ھەر بىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ چى. بۇ دۆلەتنىڭ خانى ئەلچى، ئولپان ئەۋەتكەن.

جەنۇبىي ئەنەتكەك خانلىقى، دەيدىن 31 مىڭ 500 چاقىرىم يىراقلىقتا. تەۋەسىدە فۇچۇ شەھىرى بار. ئايلانمىسى 10 چاقىرىم. شەھەردىن مانى مارجانى ۋە سۆكە چىقىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ شەرقىدىن 300 چاقىرىم يىراقلىقتا بولەي شەھىرى بار. ئۇ شەھەردىن ئالتۇن، ئاق سەندەل، تاشموم، ئۈزۈم چىقىدۇ. يېرى بەش خىل زىرائەت تېرىشقا باب كېلىدۇ.

ۋېي پادىشاھى شۇەنۇۋدى دەۋرىدە، ئۇلارنىڭ خانى براخۋا ئەلچى، ياخشى ئات، ئالتۇن - كۈمۈش ئەۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇرغان.

زابۇل خانلىقى، دەيدىن 31 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا. تەۋەسىدە مىزويىن شەھىرى بار، شەھەرنىڭ شىمالىدا غەربكە

ئاقسۇغان يەمچى دەريانىڭ بار. ئاق پىل چىقىدۇ، يەنە ئامولى دەرىخى بار. دەرەخنىڭ قوۋزىقىدىن يىپ چىقىرىپ رەخت توقۇيدۇ. يېرى بەش خىل زىرائەت تېرىشقا باب كېلىدۇ.

پادىشاھ شۇەنۇۋدى دەۋرىدە، ئۇلارنىڭ خانىي فۇتومودو ئەلچى، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى.

بادۇ خانلىقى، دەيدىن 51 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا. شەرقتە دوۋودائ خانلىقى بىلەن، غەربتە زەننا خانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئارىلىقى 750 چاقىرىم كېلىدۇ؛ جەنۇب تەرىپى جىلىڭگا خانلىقى بىلەن، شىمال تەرىپى فېينافۇچى خانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئارىلىقى 900 چاقىرىم كېلىدۇ؛ ئالتۇن، كۇموش، قىممەتلىك تاشلار، ئاق پىل، سۇ كالىسى، قوتاز، ئۇزۇم ۋە ھەر خىل مېۋە- چېۋە چىقىدۇ. بەش خىل زىرائەت تېرىشقا باب كېلىدۇ. ئېفتالىتلار خانلىقى، توخرىلار نەسلىدىن. قاڭقىللارغا قارايدىغان باشقا ئىرق دېگەن گەپمۇ بار. ئۇلار ئەسلىدە قورۇلنىڭ شىمالىدىن كەلگەن. ئۇلارنىڭ زېمىنى ئالتۇن تاغنىڭ شەرقىدە، ئۇدۇننىڭ غەربىدە، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن 200 چاقىرىم نېرىدا ئىدى. چاڭئەنگە 10 مىڭ 100 چاقىرىم كېلەتتى. بۇ دۆلەتنىڭ ئاستانىسى بادىيان بولۇپ، ۋاڭشې شەھىرى بولسا كېرەك. بۇ شەھەرنىڭ چوڭلۇقى ئون نەچچە چاقىرىم بولۇپ، بۇتخانا ۋە مۇنارجىق، ھەممىسىگە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن. ئادەتتى تۇركلەرنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە بىر خوتۇننى ئاكا- ئۇكىلار تەڭ ئالىدۇ. ئېرىنىڭ ئاكا- ئۇكىسى بولمىسا، خوتۇنى بىر بۇرجەكلىك دوپپا كىيىدۇ، ئەگەر ئېرىنىڭ ئاكا- ئۇكىلىرى بولسا بۇرجىكسىزى ئۇلارنىڭ سانىغا قاراپ كۆپەيتىدۇ. كىيىملىرىنىڭ غۇزلارغا ئوخشاش سۆكە مۇنچاق بىلەن بېزەيدۇ، چېچىنى قىرقىدۇ. ئۇلارنىڭ تىلى جورجان، قاڭقىل ۋە باشقا غۇزلارنىڭكىگە

ئوخشىمايدۇ. 100 مىڭ ئاھالىسى بولسا كېرەك. شەھىرى يوق، ئوت، سۇغا ئەگىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، كېگىزدە ئۆي ياسايدۇ، ياز كۈنلىرى سوغۇق يەرگە، قىشتا ئىسسىق يەرگە كۆچىدۇ. شاھ خوتۇنلىرىنىڭ ئايرىم يەرگە ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئارىلىقى 200 — 300 چاقىرىم كېلىدۇ. شاھ يول بويى كۆزدىن كەچۈرۈپ ماڭىدۇ، ھەر بىر يەردە بىر ئاي تۇرىدۇ. قىش كۈنى قاتتىق سوغۇق بولغاندا ئوچ ئاي كۆچمەيدۇ. پادىشاھنىڭ تەختى ئوغلىغا قېلىشى ناتايىن. شاھ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغۇللىرىنىڭ ئىچىدىن ئەڭ قابىلىيەتلىكلىرىدىن بىرىنى تەختكە ئولتۇرغۇزىدۇ. بۇ دۆلەتتە ھارۋا يوق، تەختىراۋان بار. تۆگە، ئات كۆپ. جىنايى ئىشلار قانۇنى ناھايىتى قاتتىق. ئوغرىلىق قىلغانلارنى ئوغرىلىغان نەرسىلەرنىڭ ئاز- كۆپلۈكىگە قارىماي بىللىدىن چاناىدۇ. بىرنى ئوغرىلىسا، ئوننى تۆلىتىدۇ. ئۆلگەن ئادەمنى بايلار تاش بىلەن كۆمىدۇ، كەمبەغەللەر بولسا توپىغا كۆمىدۇ. ھايات ۋاقتىندا يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان نەرسىلىرىنى يەرلىكىگە قويۇپ قويىدۇ. بۇ خانلىقنىڭ ئادەملىرى ياۋۇز، جەڭگىۋار كېلىدۇ. ئۇلار غەربىي يۇرتتىكى كانگىيە، ئۇدۇن، سۇلى، ئارساك ۋە باشقا ئۇششاق ئەللەردىن بولۇپ 30 نەچچە دۆلەتنى قارام قىلىپ، چوڭ دۆلەت دەپ ئاتالدى. جورجانلار بىلەن قۇدىلاشتى.

تەيئەن يىللىرى (مىلادىيە 455 — 459 - يىللار) دىن كېيىن ئوردىغا ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى. جېڭگۇاڭ يىللىرى (مىلادىيە 520 — 525 - يىللار) نىڭ ئاخىرى ئەلچىدىن بىر شىر ئەۋەتتى. گاۋپىڭ ۋىلايىتىگە كەلگەندە، ۋەنچى چۇنۇ ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن، شىر شۇ يەردە قېپقالغانىدى. ۋەنچى چۇنۇ ھېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، پايتەختكە ئاپىرىپ بېرىلدى. يۈگشى يىللىرى (مىلادىيە 532 — 534 - يىللار) دىن كېيىن ئولپان ئۇزۇلۇپ قالدى.

داتۇك 12 - يىلى (مىلادىيە 546 - يىلى) ئەلچى ھەم يەرلىك مەھسۇلات ئەۋەتتى. ۋېي پادىشاھى فېيدىنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 552 - يىلى)، جۇ پادىشاھى مىڭدىنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 560 - يىلى) ئەلچى، ئولپان ئەۋەتتى. كېيىن تۈركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قەبىلىلىرى پىتىراپ كەتكەچكە، ئوردىغا سالامغا كېلىش، ئولپان تاپشۇرۇش ئۈزۈلۈپ قالدى. سوي سۇلالىسىنىڭ دايى يىللىرىدا يەنە ئەلچى، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى. بۇ دۆلەت جاگۇدا خانلىقىغا 1500 چاقىرىم، شەرقتە گۇاجۇغا 6500 چاقىرىم كېلىدۇ.

شىپىك يىللىرى (مىلادىيە 516 - 518 - يىللار) دا، ۋېي پادىشاھى شياۋمىڭدى ئوغلىنى سۈك يۈەن ۋە زاھىت فالىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا بۇددا نومى ئەكېلىش ئۈچۈن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنىدى. شۇ چاغدا خۇيشېك ئىسىملىك بىر راھىب ئۇلار بىلەن بىللە باردى. جېڭگۇاك يىللىرى (مىلادىيە 520 - 525 - يىللار) دا ئۇلار قايتىپ كەلدى. خۇيشېك بېشىپ ئۆتكەن دۆلەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەرەققىيات ئەھۋالىنى، تاغ - دەريا، يوللىرىنىڭ سانىنى ئۇقالمىغان بولسىمۇ، لېكىن قىسقىچە ئەھۋالىنى دەپ بېرەلەيتتى.

قارغالىق بەگلىكى(55)، ئۇدۇننىڭ غەربىدە، بۇ ئەلنىڭ ئاھالىسى تاغ ئىچىدە ئولتۇرىدۇ. بۇغداي چىقىدۇ، دەل - دەرەخ، مېۋە كۆپ. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. تىلى ئۇدۇننىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئېفتالىتلار خانلىقىغا بېقىنىدۇ.

كاۋانتا بەگلىكى، كۆكئارتنىڭ شەرقىدە، قارغالىقنىڭ غەربىدە. بىر دەريا بۇ ئەلدىن ئۆتۈپ شەرقىي شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ. ئېغىز تاغ بار، ياز پەسلىدىمۇ قار ئېرىمەيدۇ. ئۇلارمۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئېفتالىتلارغا بېقىنىدۇ.

ۋاخان بەگلىكى(56)، كاۋانتانىڭ غەربىدە. بۇ يەر بىك سوغۇق، ئادەم چارۋا بىلەن بىللە گەمىدە ياتىدۇ. يەنە قارلىق

تاغلار، كۆمۈشتەك پارقىراپ تۇرىدىغان چوققىلار بار. بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى تاۋانىنى بىلەن تالقانلا يەيدۇ، بۇغداي ھارىقى ئىچىدۇ. كىنگىز ۋە يۈك - تېرە كىيىم كىيىدۇ. ئىككى يول بار، بىرى غەرب تەرەپكە — ئېفتالىتقا، بىرى غەربىي جەنۇبقا — ئۇدىياناغا بارىدۇ. ئۇلارغىمۇ ئېفتالىتلار ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ.

زىباك بەگلىكى(57)، ۋاخاننىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە. يېرى تار، خەلقى نامرات بولۇپ، تاغ جىلغىلىرىنى پاناھ قىلىدۇ، بېگى بىر تۇتاش باشقۇرالمايدۇ. تەۋەسىدە ئۇچ كۆل بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، چوڭ كۆلدە سۇ ئىلاھى، ئوتتۇرانچى كۆلدە سۇ ئىلاھىنىڭ خوتۇنى، كىچىك كۆلدە سۇ ئىلاھىنىڭ بالىسى بار ئىمىش. يولۇچىلار ئۇ يەردىن ئۆتكەندە نەزىر بەرسە ئاندىن ئۆتەلەيمىش، نەزىر بەرمىسە كۆپىنچىسى قار - شىۋىرغاندا قالارمىش.

داردا خانلىقى(58)، زىباكنىڭ جەنۇبىدا، ئاھالىسى تاغ ئىچىدە ئولتۇرىدۇ. بۇددا دىنىغا ئەمەس، بەلكى كۆپ ئىلاھلارغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلارمۇ ئېفتالىتلارغا بېقىنىدۇ.

شەرق تەرىپىدە بولۇر بەگلىكى(59) بار. يولى خەتەرلىك بولۇپ، تۆمۈر زەنجىرگە ئېسىلىپ ئۆتىدۇ، ئاستىغا قارىسا يەر كۆرۈنمەيدۇ. شىپىك يىللىرىدا، سۈك يۈنلەر بۇ يەرگە پېتىپ بارالمىغان.

ئۇدىيانا خانلىقى، داردانىڭ جەنۇبىدا. شىمالىدا كۆكئارت، جەنۇبىدا ھىندىستان بار. پراھمانلار بۇ دۆلەتتە ئەڭ ئەزىز ئىرق. پراھمانلار ئىچىدە مۇنەججىملىك قىلىدىغانلار چىق، شاھ بىرەر ئىشقا ئاتلانغاندا شۇلاردىن مەسلىھەت ئېلىپ ئاندىن بىر قارارغا كېلىدۇ. بۇ دۆلەتتە دەل - دەرەخ، مېۋە كۆپ. ئېقىن سۇ بىلەن يەر سۇغىرىدۇ. شال، بۇغداي مولچىلىق. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ۋە مۇنارلىرى كۆپ بولۇپ، بەك ھەشەمەتلىك. كىشىلەر جەدەللەشكەندە قېلىپ داۋالاشسا،

براهمانلىك دورىسىنى يېگۈزىدۇ. دورىنى يېگەندىن كېيىن قىسقا ۋاقىت خۇدىنى يوقىتىدۇ. جىنايى ئىشلار قانۇنى بويىچە، ئادەم ئۆلتۈرۈلمەيدۇ، ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلەر ئادەمىزاتسىز تاغقا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. غەربىي جەنۇب تەرىپىدە تەنتې تېغى بولۇپ، تاغ ئۈستىدە ئىبادەتخانا بار. بىر نەچچە ئېشەك تاغ تۈۋىدىن ئاشلىق توشۇيدۇ. ئېشەكنى ھېچكىم ھەيدىمىسىمۇ، ئۆزى بېرىپ، ئۆزى كېلىدۇ.

قەدىمىي خانلىقى(60)، ئۇدىيانانلىك غەربىدە، ئەسلى نامى يېبو ئىدى. ئېفتالىتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن نامىنى ئۆزگەرتكەن. بۇ دۆلەتنىڭ شاھى تېلى نەسلىدىن. ھازىرقى شاھى 2 - ئەۋلاد بولۇپ، ئۇرۇشقا ئامراق. كەشمىر بىلەن توختىماي ئۇچ يىل ئۇرۇشتى، خەلقى جاپا تارتىپ بىزار بولدى. جەڭگە يارايدىغان 700 پىل بار، ئون ئادەم قوراللىنىپ بىر پىلغا مىنىدۇ، پىلنى بۇرنىغا قىلىچ باغلاپ ئۇرۇشقا سالىدۇ. ئاستانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا يەتتە چاقىرىم يىراقلىقتا بۇددا مۇنارى بار، ئېگىزلىكى 70 گەز، ئايلانمىسى 300 چامدام، چۆلى بۇددا مۇنارى دېگىنى ئەنە شۇ.

كانگىيە خانلىقى(61)، كانگانىڭ ئەۋلادى بولۇپ، كۆچۈپ يۈرىدۇ. خەن دەۋرىدىن بۇيان بۇ خانلىقنىڭ ئەھۋالى ئۆزگەرمىدى. شاھنىڭ فامىلىسى ئەسلىدە «ۋېن» بولۇپ، توخرى نەسلىدىن ئىدى. بۇرۇن تىلەتتاغنىڭ شىمالىدىكى جاۋۇپ شەھىرىدە تۇراتتى. ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، غەرب تەرەپتىكى كۆكئارتتىن ئۆتۈپ بۇ دۆلەتنى بەرپا قىلغان. بۇ نەسەبتىن چىققان جەمەتلەر سۈيۈرغال يەر ئىگىلەپ، ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالدى. شۇڭا كانگىيەنىڭ سۈيۈرغال ئەللىرى ئەسلىمزنى ئۇنتۇمايمىز، دەپ جاۋۇپنى ئۆزلىرىگە فامىلە قىلدى. شاھنىك يەنە بىر ئېتى ۋېنشىفۇبى بولۇپ، كەڭ قورساق، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئادەم. خوتۇنى تۇرك تاردۇش

قاغانىنىڭ قىزى.

بۇ ئەلنىڭ ئاستانىسى سارتاۋا دەرياسىدىكى ئالۇدى شەھىرى. ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئۇچ ۋەزىر بار، دۆلەت ئىشلىرىنى بىرلىكتە باشقۇرىدۇ. شاھ بېشىغا يەتتە گۈل بىلەن بېزەلگەن ئاق تاج، ئۇچىسىغا شايىدىن ئاق قاتلىقى بار، بەقەسەم تون كىيىدۇ. خانىشى چېچىنى توگۈپ قارا رومال بىلەن ئورىۋالىدۇ. ئەرلەر چېچىنى قىرقىدۇ، بەقەسەم تون كىيىدۇ. ئۇ كۈچلۈك دۆلەت بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى ئەللەردىن بىر مۇنچىسى، مەسىلەن ماغيان، كېش، كېبۇت، خۇتە، بۇخارا، مەرۋى، ناسىپ، ئۇناخ، مائۇلار ئۇنىڭغا بېقىنىدۇ. غۇز قانۇنى بار، ئۇ ئاتەش ئىبادەتخانىسىغا قويۇغلۇق بولۇپ، جازا ھۆكۈم قىلغاندا شۇنىڭغا ئاساسلىنىدۇ. ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى پۈتكۈل جەمەتى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرىدۇ، يېنىكرەك جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرىدۇ، ئوغرىلارنىڭ پۇتىنى چانايدۇ. ئادەملىرى ئورا كۆز، قاڭشارلىق، قويۇق ساقاللىق كېلىدۇ. سودىگەرچىلىككە ئۇستا، باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرمۇ شۇ دۆلەتكە بېرىپ سودا - سېتىق قىلىدۇ. چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن چوك - كىچىك دۇمباق، بەرباب، بەشتار، غوڭقا بار. نىكاھ، ئۆلۈم ئۇزىتىش ئىشلىرى تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشايدۇ. دۆلەت بەرپا قىلغان ئەجدادلارغا نەزىر - چىراغ قىلىدىغان بۇتخانىسى بار. 6 - ئايدا نەزىر - چىراغ قىلىدۇ، باشقا دۆلەتلەرمۇ شۇ ۋاقىتتا ئەگىشىپ نەزىر - چىراغ قىلىدۇ. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، غۇز يېزىقىنى قوللىنىدۇ. ھاۋاسى ئىللىق بولۇپ، بەش خىل زىرائەت تېرىشقا باب كېلىدۇ، باغۇەنچىلىك ۋە كۆكتاتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دەل - دەرەخلەر باراقسان. ئات، تۆگە، ئېشەك، كالا؛ ئالتۇن، نۇشۇدۇر، ئاسانا ئىسرىقى، پىلپىل، بۆكەن تېرىسى، يۇڭ چەكمەن، كېگىز، كىمخاپ، دېپ چىقىدۇ.

ئۇزۇم هارىقى كۆپ، بايلىق ئائىلىلەردە نەچچە مىڭ دەن ساقلىنىدۇ. ئۇز ۋاقتىدا ئۇز ۋاقتىدا ئۇز ۋاقتىدا.

دايې يىللىرىدىن باشلاپ ئەلچى، ئولپان ئەۋەتكەن، كېيىن ئۇز ۋاقتىدا ئۇز ۋاقتىدا قالدى.

بۇخارا خانلىقى، خەن دەۋرىدىكى ئارسالى خانلىقى. شاھىنىڭ فامىلىسى جاۋ ۋې، كانگىيە شاھى بىلەن بىر نەسەبتىن، يەنە بىر ئىسمى شادلى. خانىشى كانگىيە شاھىنىڭ قىزى. ئاستانىسى زەرەپشان دەريانىڭ⑫ جەنۇبىدا، بەش قەۋەت سېپىلى بار. سۇ شەھەرنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ. سارايىنىڭ ئۇستى تۇز. شاھ 7 ـ 8 چى ئېگىزلىكتىكى تۆگىسمان ئالتۇن تەختىتە ئولتۇرىدۇ، دۆلەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندا، خانىشى بىلەن ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل قارىشىپ ئولتۇرىدۇ. ئۇچ ۋەزىر بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىپ بېجىرىدۇ. ئادىتى كانگىيىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى، ئۇلار ھەمىشىرىلىرىنى نىكاھىغا ئالىدۇ ۋە ھايۋانلارچە ئانىسى بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

سۇيپادىشاھى ياڭدى تەختىكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، مۇپەتتىش دۇشمەننى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئۇ بۇ دۆلەتتىن بەش رەڭلىك تۇز ئېلىپ قايتتى.

بۇخارا خانلىقىنىڭ غەربىدىن 100 چاقىرىم نېرىدا بېتىك خانلىقى بار. ئۇنىڭ تەخمىنەن 1000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالىسى بولۇپ، سەردارى يوق، بۇخارا خانلىقى سورايدۇ. دايې 5 ـ يىلى ئەلچى، ئولپان ئەۋەتتى.

چاش خانلىقى⑬، ئورنى ياكسارت دەرياسى بويىدا، ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى 10 نەچچە چاقىرىم. شاھىنىڭ فامىلىسى شې، ئىسمى شىنيې. ئاستانىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئىمارەت ياسىغان. قەمەرىيە كالېندارى بويىچە 1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى شاھىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كويدۇرۇپ ئېشىپ قالغان سۆڭىكىنى

ئالتۇن كومزەككە سېلىپ كارىۋاتقا قويۇپ، كۆتۈرۈپ ئايلىنىدۇ. گۇل، ئىسرىق ۋە ھەر خىل مېۋىلەرنى چاچىدۇ. شاھ ۋەزىرلەرنى ئەگەشتۈرۈپ نەزىر ـ چىراغ قىلىدۇ. نەزىر مۇراسىمى تۈگىگەندە شاھ خانىشى بىلەن باشقا ئۆيگە چىقىدۇ. ۋەزىرلەر دەربىسىگە قاراپ ئولتۇرۇپ قانغۇچە بەزمە قىلىدۇ. تېرىق، بۇغداي چىقىدۇ، ياخشى ئات كۆپ. جەڭگە ماھىر كېلىدۇ. بۇرۇن تۈركلەردىن يۇز ئۆرۈگەن بولۇپ، شېكوي قاغان ئۇنى مەغلۇپ قىلغان ھەمدە تېكىن دەنجىنى ئۇنىڭ دۆلىتىنى قوشۇمچە باشقۇرۇشقا بۇيرۇغان. جەنۇب تەرىپى پەرغانىگە 600 چاقىرىم، شەرقىي جەنۇب تەرىپى گۇاجۇغا 6000 چاقىرىم كېلىدۇ.

دەنجى سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې 5 ـ يىلى ئوردىغا ئەلچى، ئولپان ئەۋەتتى، كېيىن قايتا كەلمىدى.

ئاياللار دۆلىتى كۆكئارتىنىڭ جەنۇبىدا، بۇ ئەلگە زامان ـ زامانلاردىن بۇيان ئاياللار بەگ بولۇپ كەلگەن. بەگنىڭ فامىلىسى سۇپې، ئىسمى موغال، 20 يىل تەختىتە ئولتۇرغان. ئايال بەگنىڭ ئېرىنىڭ ئېتى جىنجۇ، سىياسىي ئىشلارغا ئارىلاشمايدۇ. ئەرلەر جەڭ قىلىدۇ. تاغقا ئايلانمىسى بەش چاقىرىم كېلىدىغان قەلئە ياسالغان. ئاھالىسى 10 مىڭ ئۆيلۈك. بەگ توققۇز قەۋەت بىنادا ئولتۇرىدۇ، نەچچە يۈز ئايال ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىدۇ. بەش كۈندە بىر قېتىم سەلتەنەت تەختىگە چىقىپ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئەلنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى كىچىك ئايال بەگ باشقۇرۇشۇپ بېرىدۇ. ئەلنىڭ ئادىتىدە ئەرلەرنى كۆزگە ئىلمايدۇ، لېكىن ھەسەت قىلمايدۇ. ئەرلەرمۇ، ئاياللارمۇ يۈزىنى رەڭگارەڭ قىلىپ بويايدۇ، كۈندە نەچچە قېتىم يۈزىنىڭ رەڭگىنى ئۆزگەرتىدۇ، چېچىنى ئۆرۈمەيلا قويۇۋېتىدۇ. ئاياغنى تېرىدە تىكىدۇ. تۇراقلىق باج يوق. سوغۇق كۆپ بولىدۇ، ئۇۋچىلىقنى كەسىپ قىلىدۇ. كۆكتاش، نۆشۈدۇر، ئىپار، قوتاز، ياخشى ئات، شۇجۇن ئېتى چىقىدۇ، بولۇپمۇ تۇز كۆپ. تۇزنى ھەمىشە

ھىندىستانغا ئاپىرىپ سېتىپ، نەچچە ھەسسە پايدا ئالىدۇ. ھىندىستان، تاغلىتلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشمۇ قىلغان. ئايال بەگ ئۆلسە، پۇقرالاردىن زور مىقداردا پۇل يىغىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ جەمەتىدىن قابىلىيەتلىك ئايالدىن ئىككىنى تاللاپ، بىرىنى بەگ، بىرىنى كىچىك بەگ قىلىدۇ. ئاقسۆڭەكلەر ئۆلسە، تېرىسىنى سويۇپ گۆشى ۋە سۆڭىكىنى ئالتۇن تالقىنى بىلەن بىر شىشىگە سېلىپ كۆمىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن قالدۇق چىرىندىنى تۆمۈر قاچىغا سېلىپ كۆمىدۇ. ئاسۇراغا ئېتىقاد قىلىدۇ، يەنە دەرەخ ئىلاھى بار. ھەر يىلنىڭ بېشىدا ئادەم ياكى ماكاكا بىلەن نەزىر قىلىدۇ، نەزىردىن كېيىن تاغ ئىچىگە كىرىپ دۇئا-تەگبىر ئوقۇيدۇ. قۇرغۇيغا ئوخشايدىغان بىر قۇش كېلىپ ئالقانغا قونىدۇ. ئۇنىڭ پوكىنىنى يارغاندا، ئىچىدىن جىق ئاشلىق چىقسا مولچىلىق بولىدۇ، قۇم-تاش چىقسا ئاپەت بولىدۇ، بۇنى قۇش رەمى دەيدۇ.

سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 6-يىلى، ئوردىغا ئەلچى، ئولپان ئەۋەتتى، كېيىن ئۇزۇلۇپ قالدى.

پەرغانە خانلىقى، ئاستانىسى كۆكئارتنىڭ غەربىدىن 500 چاقىرىم يىراقلىقتا. خانىنىڭ فامىلىسى جاۋۇپ، يەنە بىر ئىسمى ئالچى. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى تۆت چاقىرىم. لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمى نەچچە مىڭ. خان قويسىمان ئالتۇن كارۋاتتا ئولتۇرىدۇ، خانىشى ئالتۇن گۈل قادايدۇ. نۆشۆدۇر، ئالتۇن، تۆمۈر جىق. غەرب تەرىپى سۇلىغا 1000 چاقىرىم، غەرب تەرىپى سوتىرىشانا خانلىقىغا 500 چاقىرىم، غەربىي شىمال تەرىپى چاش خانلىقىغا 500 چاقىرىم، شەرقىي شىمال تەرىپى تۇرك خانلىقىغا 2000 نەچچە چاقىرىم، شەرق تەرىپى گۇاجۇغا 5500 چاقىرىم كېلىدۇ.

سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې يىللىرىدا ئەلچى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى.

توخرى خانلىقى، ئاستانىسى كۆكئارتنىڭ غەربىدىن 500 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئابدالىلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى ئىككى چاقىرىم. لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمى 10 مىڭ، جەڭ قىلىشقا ماھىر. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئاكا-ئۇكا بىر خوتۇننى تەڭ ئالىدۇ، خوتۇن بىلەن نۆۋەتلىشىپ ياتىدۇ، ئۆيگە كىرگەن كىشى كىيىمىنى ئىشىككە ئېسىپ بەلگە قىلىپ قويىدۇ. تۇغۇلغان بالا ئاكىسىنىڭ بولىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ تاغ ئۆڭكۈرىدە قۇلۇن بار. يىلقىنى تاغ ئىچىدە باقسا، چوقۇم قۇلۇن تۇغىدۇ. جەنۇبىي تەرىپى جاگۇدا خانلىقىغا 1700 چاقىرىم، شەرق تەرىپى گۇاجۇغا 5800 چاقىرىم كېلىدۇ.

ماغيان خانلىقى(64)، ئاستانىسى زەرەپشان دەرياسىنىڭ غەربىدە، قەدىمكى كانگيىنىڭ زېمىنى. شاھى يوق بولۇپ، شەھەر سەردارىنىڭ فامىلىسى جاۋۇپ، كانگيە شاھىنىڭ جەمەتىدىن، يەنە بىر ئېتى بنجو. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى ئىككى چاقىرىم، لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمى نەچچە يۈز. غەربىي شىمال تەرىپى سوتىرىشاناغا 500 چاقىرىم، غەربىي جەنۇب تەرىپى چاش خانلىقىغا 200 چاقىرىم، شەرق تەرىپى گۇاجۇغا 6400 چاقىرىم كېلىدۇ.

دايې يىللىرىدا كۆپ قېتىم يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى.

كېش بەگلىكى، ئاستانىسى دۇمو دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن 10 چاقىرىم يىراقلىقتا. قەدىمكى كانگيىنىڭ يېرى. بۇ دۆلەتنىڭ شاھىنىڭ فامىلىسى جاۋۇپ، يەنە بىر ئىسمى دىجې، كانگيە پادىشاھىنىڭ جەمەتىدىن. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى ئىككى چاقىرىم. لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمى 1000 دىن ئاشىدۇ، ئادەتتى كانگيىنىڭكىگە ئوخشاش. شىمال تەرىپى كانگيىنگە 240 چاقىرىم، جەنۇب تەرىپى توخرىلارغا 500 چاقىرىم، غەرب تەرىپى ناقساپ بەگلىكىگە 200 چاقىرىم،

شەرقىي جەنۇپ تەرىپى ماغيان بەگلىكىگە 200 چاقىرىم، شەرق تەرىپى گۇاجۇغا 6500 چاقىرىم كېلىدۇ.

دايې يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەلچى، ئالاھىدە مەھسۇلات ئەۋەتتى.

كېبۇت خانلىقى، ئاستانىسى زەرەپشان دەريا سىنىڭ غەربىدىن نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا، قەدىمكى كانگىيىنىڭ يېرى. ئۆز ئېلىدىن سەردارى يوق، كانگىيە خانى ئوغلى ئۇجەننى بۇ دۆلەتكە باشچىلىق قىلىشقا بۇيرۇغان. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى ئۇچ چاقىرىم. لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمدىن 1000 دىن ئاشىدۇ. دۆلەت تەۋەسىدە دېشى ئىلاھىي بار، ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى بۇ ئىلاھقا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇ ئىلاھنىڭ ئالتۇن ھەيكىلى بولۇپ، ھەيكەلگە يېپىلغان تون بىر گەز بەش چې كەڭلىكتە. ھەر كۈنى بەش تۆگە، ئون ئات، 100 قوي سويۇپ نەزىر قىلىنىدۇ، ئۇلارنى نەچچە مىڭ كىشىمۇ يەپ بولالمايدۇ. شەرقىي جەنۇب تەرىپى كانگىيىگە 100 چاقىرىم، غەرب تەرىپى خۇۋە خانلىقىغا 150 چاقىرىم، شەرق تەرىپى گۇاجۇغا 6600 چاقىرىم كېلىدۇ.

دايې يىللىرىدا ئەلچى، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى.

خۇۋە خانلىقى، زەرەپشان دەريا سىنىڭ غەربىدىن نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا، قەدىمكى كانگىيىنىڭ يېرى. خانىنىڭ فامىلىسى جاۋۇپ بولۇپ، كانگىيە شاھى بىلەن بىر جەمەتتىن، يەنە بىر ئىسمى جاۋۇپ دۇن. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى ئىككى چاقىرىم. لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمدىن مىڭى بار. خانى قويسىمان ئالتۇن كۇرسىدا ئولتۇرىدۇ. شەرق تەرىپى كېبۇت خانلىقىغا 150 چاقىرىم، غەرب تەرىپى مەرۋى خانلىقىغا 300 چاقىرىم، شەرق تەرىپى گۇاجۇغا 6750 چاقىرىم كېلىدۇ.

دايې يىللىرىدا ئەلچى، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى.

ئۇنايې خانلىقى، ئاستانىسى ئامۇ دەريا سىنىڭ غەربىدە،

قەدىمكى ئارساكنىڭ يېرى. شاھىنىڭ فامىلىسى جاۋۇپ، كانگىيە ئاقسۆڭەكلىرىدىن، يەنە بىر ئىسمى جاۋۇپ فوشى. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى ئىككى چاقىرىم. لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمدىن نەچچە يۈزى بار. شاھى قويسىمان ئالتۇن كۇرسىدا ئولتۇرىدۇ. شەرق تەرىپى بۇخاراغا 1400 چاقىرىم، غەربىي شىمال تەرىپى مائۇرا خانلىقىغا 200 نەچچە چاقىرىم، شەرق تەرىپى گۇاجۇغا 7500 چاقىرىم كېلىدۇ.

دايې يىللىرى ئەلچى، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى.

مائۇرا خانلىقى، ئاستانىسى ئامۇ دەريا سىنىڭ غەربىدە. ئۇمۇ ئارساكنىڭ يېرى بولۇپ، ئۇنايې بىلەن قوشنا. شاھىنىڭ فامىلىسى جاۋۇپ بولۇپ، كانگىيە پادىشاھى بىلەن بىر جەمەتتىن، يەنە بىر ئىسمى جاۋۇپ ئالەمى. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى ئۇچ چاقىرىم. لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمى 2000. شەرقىي شىمال تەرىپى بۇخاراغا 500 چاقىرىم، غەرب تەرىپى ئۇنايېغا 200 نەچچە چاقىرىم، شەرق تەرىپى پېرسىيىگە 4000 نەچچە چاقىرىم، شەرق تەرىپى گۇاجۇغا 7700 چاقىرىم كېلىدۇ.

دايې يىللىرى ئەلچى، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى.

جاگۇدا خانلىقى، كۆكئارتنىڭ شىمالىدا بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كەشمىر بەگلىكى. شاھىنىڭ فامىلىسى جاۋۇپ، يەنە بىر ئىسمى جاۋۇپ شۇندا، كانگىيە پادىشاھىنىڭ جەمەتىدىن. ئاستانىسىنىڭ چوڭلۇقى تۆت چاقىرىم. لەشكەرلىككە يارايدىغان ئادەمى 10 مىڭدىن ئاشىدۇ. دۆلەتنىڭ جەنايى ئىشلار قانۇنى رەھىمسىز بولۇپ، ئادەم ئۆلتۈرگەن، ئوغرىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلغانلار ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئادەتتە بۇتخانىنى بەك ھەشەمەتلىك ياسايدۇ. كۆكئارتتا بىر ئىلاھ بار، ئۇنىڭغا ئىبادەت قىلىش ئادىتى بەك ھەشەمەتلىك بولۇپ، ئۆزىنى ئالتۇن ياپراقلار بىلەن بېزەيدۇ، يەرگە كۆمۈش ياتقۇزىدۇ. كۈندە ئىبادەت قىلىدىغان ئادەم 1000 دىن ئاشىدۇ. بۇتخانىنىڭ ئالدىدا

بىر بېلىق ئۇمۇرتقىسى بولۇپ، ئۇنىڭ تۆشۈكىدىن ئاتلىق ئۆتكىلى بولىدۇ. شاھ كالا بېشى شەكلىدىكى ئالتۇن قالپاق كىيىدۇ، ئالتۇن ئاتسىمان كۆرسىدا ئولتۇرىدۇ. شال، تېرىق، پۇرچاق، بۇغداي، پىل، ئات، كالا، ئالتۇن، كۈمۈش، تۆمۈر، يۇڭ رەخت، كىنگىز، كىنوۋار، نىل، ئارسالك سەندىلى، ئارچا، موم، قاراتۇز، ھىڭ، مۇرمەككە، ئاق پارچا قاتارلىقلار ناھايىتى مول. شىمال تەرىپى بامىيانغا 700 چاقىرىم، شەرق تەرىپى كاپىساغا 600 چاقىرىم، شەرقىي شىمال تەرىپى گۇاجۇغا 6600 چاقىرىم كېلىدۇ.

دايې يىللىرى ئەلچى ئارقىلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتتى.

مۇئەررىختىن: غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىدارە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇزۇن يىللار بولدى. بۇ ئاردىدا غەربىي يۇرتتا ئايرىلىپ كېتىش ياكى بىرلىشىش ئەھۋاللىرى بولۇپ تۇردى. خەقلەرنىڭ ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. تارىخ كىتابلىرىدا ھەر خىل يېزىلىشىنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ. ئەجبا، تارىخچىلار ئوخشىمايدىغان قىلىپ يېزىشقا خۇشتارمۇ؟ ئۇنداق ئەمەس. بۇنىڭغا ئارىلىقنىڭ يىراقلىقى سەۋەب بولغان. كىشىلەرنىڭ بىلىدىغىنىدىن بىلمەيدىغىنى كۆپ، ھەقىقەتەن شۇنداق. لېكىن، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بايان قىلىشقىلا بولىدۇكى، توغرا ياكى خاتا دەپ باھا بېرىشنىڭ ئەھمىيىتى يوق.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 10 ـ تۇم، 3205 ـ 3240 ـ بەتلەر)

---

① شيانامە (夏书) — «قەدىمنامە» نىڭ بىر قىسمى بولۇپ، شيا خانلىقى دەۋرىدىكى تارىخ خاتىرىلەنگەن.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 837 ـ بەت)

② بەن گۇ (班固) — شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق تارىخچى بولۇپ، ئاتىسى بەن بياۋنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، «خەننامە» نى يېزىپ چىققان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1210 ـ بەت)

③ ۋاڭ ماڭ (王莽) — شىن خاندانلىقىنى قۇرغۇچى، مىلادىيە 8 — 23 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان. ئۇ ئەسلى خەن پادىشاھى يۈەندىنىڭ خانىشىنىڭ جىيەنى ئىدى. ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋېلىپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتىۋالغان. مىلادىيە 23 ـ يىلى دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ زەربىسىدە گۇمران بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.
(«خەننامە. ۋاڭ ماڭنىڭ تەرجىمھالى» دىن)

④ بەن چاۋ (班超) — شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق سەركەردە، بەن گۇنىڭ ئىنىسى. يۇڭچېڭ 16 ـ يىلى (مىلادىيە 73 ـ يىلى) دىن باشلاپ غەربىي يۇرتتا 31 يىل تۇرۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەپ، نۇرغۇن ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن غەربىي يۇرت قوروقچىبېگى بولۇپ تەينىلەنگەن. يۇڭيۈەن 14 ـ يىلى (مىلادىيە 102 ـ يىلى) لويادىغا قايتىپ ئالەمدىن ئۆتكەن.
(«كېيىنكى خەننامە. بەن چاۋنىڭ تەرجىمھالى» دىن)

⑤ غەربىي رۇئلار (西戎) — قەدىمكى دەۋردە غەربىي شىمالدا ياشىغان رۇئلارنىڭ ئورتاق ئاتىلىشى. كېيىن ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرىدە ياشىغان تۇيغۇن، داڭچاڭ، دىڭجى، ۋۇشىڭ قاتارلىقلار ۋە غەربىي يۇرتتا ياشىغۇچى قوۋملارمۇ غەربىي رۇئلار دەپ ئاتالغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 384 ـ بەت)

⑥ خەيچۇ (海曲) — يەنى خەيشى، قەدىمكى سۇرنىيىنى كۆرسىتىدۇ.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 90 ـ بەت)

⑦ ژاخان (伽倍)— ئورنى هازىرقى ئافغانستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ژاخان دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 103 ـ بەت)

⑧ بولۇر (路波) — قەدىمكى يەر نامى. چوڭ بولۇر هازىرقى كەشمىرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بالتىستاندا؛ كىچىك بولۇر هازىرقى پاكىستاننىڭ شەرقىدىكى ياسىن دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 16 ـ بەت)

⑨ راجاگرا (王舍城) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى هازىرقى ھىندىستاننىڭ شىمالىدا، بېھارنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى راجگىردا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 79 ـ بەت)

⑩ كېش (史国) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى هازىرقى سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدىكى شەھرى سەبزدە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 48 ـ بەت)

⑪ مىرەن (扜泥) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چارقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئابدال دېگەن يەرنىڭ جەنۇبىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 65 ـ بەت)

⑫ مىلادىيە 338 ـ يىلى توغبات شىجيەن هازىرقى خېبېي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە دەي خانلىقىنى قۇرغان. مىلادىيە 386 ـ يىلى توغبات گۇي دەي خانلىقىنى ۋېي سۇلالىسى دەپ ئۆزگەرتكەن. شۇڭا دەي ۋېي سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

⑬ قۇمتاغ (白龙堆) — قەدىمكى يەر نامى. ئورنى هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 56 ـ بەت)

⑭ پىراتېكا بۇددا (辟支佛) — بۇددا دىنىدىكى ئۇچ بۇددانىڭ بىرى.
(«دىن لۇغىتى» ، 1065 ـ بەت)

⑮ قارغالىق بەگلىكى (悉居半) — ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاغىلىق ناھىيىسىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 44 ـ بەت)

⑯ يولئېرىق بەگلىكى (夜西) — غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى ئەل. ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى پوسكام ناھىيە بازىرىنىڭ 70 چاقىرىم جەنۇبىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 106 ـ بەت)

⑰ چۆەنيۇمو بەگلىكى (权於摩国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 93 — 94 ـ بەتلەر)

⑱ ساكارائۇل (渠莎国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەركەن ناھىيىسىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 105 ـ بەت)

⑲ كۆكيار (子合) — قەدىمكى ئەل. ئورنى هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاغىلىق ناھىيىسىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، 44 ـ بەت)

⑳ غەربىي يۇرت دورغابى (西域长史) — شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يەنگۇاڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 123 ـ يىلى) بەن يۇڭ تۇنجى قېتىم غەربىي يۇرت دورغابى بولۇپ تەيىنلىنىپ، قورۇقچىبەگنىڭ ۋەزىپىسىنى ئادا قىلغان. مەھكىمىسى كىرورانداا بولغان.
(«كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىن)

㉑ قورۇل چېرىكچىبىگى (戊己校尉) — ھەربىي بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار.
(«خەننامە. ئەمەل تەزكىرىسى» دىن)

㉒ تەڭرىخان تېغى (汗山贪) — ئورنى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى توشتۇخان ئايمىقىدىكى تۆلا دەريا سىنىڭ غەربىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 322 ـ بەت)

㉓ بۇ يەردە دېيىلگەن ۋېي سۇلالىسى ساۋ پى مىلادىيە 220 ـ يىلى قۇرغان ۋېي پادىشاھلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

㉔ ماۋچاڭ ـ ماۋخېك نەزمىلىرى (毛诗) — «نەزمىنامە» تەتقىقاتىدىكى بىر ئېقىم. كىشىلەرنىڭ دېيىشىچە، خەن دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە ماۋچاڭ ۋە ماۋخېك تۇزگەنىكەن.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1453 ـ بەت)

㉕ مۇھاكىمە ۋە بايان (论语) — كۆڭزىچىلارنىڭ دەستۇرلىرىدىن بىرى. جەمئىي 20 باپ بولۇپ، كۆڭزىنىڭ شاگىرتلىرى ۋە كېيىنكىلەر ئۇنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىنى خاتىرلىگەن ئەسەر.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 382 ـ بەت)

㉖ ۋاپانامە (孝经) — كۆڭزىچىلارنىڭ دەستۇرلىرىدىن بىرى. جەمئىي 18 باب بولۇپ، ئېئودالىق ۋاپادارلىق تەلىماتى تەرغىب قىلىنغان ئەسەر.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1237 ـ بەت)

㉗ باغقىرات شەھىرى (员渠城) — كىنگىتىنىڭ ئاستانىسى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قازا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 18 چاقىرىم يىراقلىقتا.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 9 ـ بەت)

㉘ چۈقۇر (左回) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خوشۇت ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 20 ـ بەت)

㉙ قاراقۇم (犁犁) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاراشەھەر ناھىيىسىنىڭ زىنبىچۈەن دېگەن يېرىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 39 — 40 ـ بەتلەر)

㉚ قۇم بەگلىكى (姑默国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاقسۇ ۋىلايىتى ئونسۇ ناھىيىسىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 2 ـ بەت)

㉛ ئونسۇ بەگلىكى (温宿国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 100 ـ بەت)

㉜ سەپەرباي بەگلىكى (尉头国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى سەپەربايدا.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 80 ـ بەت)

㉝ سەمەرقەند خانلىقى (悉万斤国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى سەمەرقەند شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ئافراسىياب ئېگىزلىكىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 81 — 82 ـ بەتلەر)

㉞ نيۇمى خانلىقى (忸密国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ بۇخارا شەھىرى ئەتراپىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 15 — 16 ـ بەتلەر)

㉟ ئاۋرىسى (奄蔡) — قەدىمكى ئەل. كاۋكازنىڭ شىمالى ۋە دون

دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنى رايونىدا ياشىغان قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى كۆرسىتىدۇ.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 5 ـ بەت)

㊱ پېرسىيە پادىشاھلىقى (波斯国) — غەربىي ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەت، ھازىرقى ئىراننى كۆرسىتىدۇ.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 74 ـ بەت)

㊲ ئىستىكەن خانلىقى (色知显国) — قەدىمكى ئەل. ئۇرنى ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى سەمەرقەند شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 100 چاقىرىم يىراقلىقتا.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 36 ـ بەت)

㊳ غەزنە خانلىقى (伽色尼国) — قەدىمكى ئەل. ئۇرنى ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى غەزنە دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 29 ـ، 37 ـ بەتلەر)

㊴ خۇسمى خانلىقى (呼似密国) — قەدىمكى ئەل. ئۇرنى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارال دېگىزىنىڭ جەنۇبىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 51 ـ بەت)

㊵ كېبۇد خانلىقى (伽不单国) — قەدىمكى ئەل. ئۇرنى ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى سەمەرقەند شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كېبۇد دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 47 ـ بەت)

㊶ ژاخان خانلىقى(伽倍国) — قەدىمكى ئەل. ئۇرنى ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ژاخان دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 103 ـ بەت)

㊷ سىياماكا خانلىقى (折薛莫孙国) — قەدىمكى ئەل. ئۇرنى

ھازىرقى پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى ماستۇج دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 90 ـ بەت)

㊸ قاندۇت خانلىقى (钳敦国) — قەدىمكى ئەل، توخرىلارنىڭ بىر تارمىقى. ئۇرنى ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتى ژاخان رايونىدىكى ئىسقاشىم دېگەن يەرنىڭ شەرقىدىن 50 ئىنگلىزمىلى يىراقلىقتىكى قاندۇت دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 49 ـ بەت)

㊹ بەدەخشان خانلىقى (弗敌沙国) — قەدىمكى ئەل. ئۇرنى ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بەدەخشان دېگەن يەردە. ئۇلۇغ توخرىلار ۋە ئېنغتالىيتلار بۇ يەرنى ئاستانە قىلغان.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 8 ـ بەت)

㊺ پارژان (胖顿) — ئۇلۇغ توخرىلار يابغۇسىنىڭ تەۋەلىكى. ئۇرنى ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتى كابۇل شەھرىنىڭ شىمالىدىكى پارژان دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 74 ـ بەت)

㊻ ئارساك خانلىقى (安息国) — قەدىمكى ئەل. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پۈتۈن ئىران ئېگىزلىكى ۋە ماۋارەئۇننەھرنى ئۆزىگە قارىتقان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئەسىردىن مىلادىيە 2 ـ ئەسىرگىچە رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن جۇڭگونىڭ ئارىلىقىدىكى مۇھىم سودا يولى تۈگۈنى بولغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1001 ـ بەت)

㊼ سۇرستان خانلىقى (粟特国) — يەنى پېرسىيە دۆلىتى.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 89 ـ بەت)

㊽ داكچىن خانلىقى (大秦) — قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسىنى

كۆرسىتىدۇ.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 22 ـ، 79 — 80 ـ بەتلەر).

㊾ ئاتىئوچىن شەھىرى (安都) — ئورنى ھازىرقى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 5 ـ بەت)

㊿ چىن، خەن سۇلالىلىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە، چەتئەللەر، ھونلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنىڭ بەزىلىرى مەركىزىي خاندانلىقنى چىن دەپ ئاتايتتى.
(مۇھەررىردىن)

(51) جياۋجى ۋىلايىتى (交趾郡) — ھازىرقى ۋيېتنام سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

(52) قاندارا خانلىقى (小月氏国) — قەدىمكى ئەل. ھازىرقى كابۇل دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى، ھىندىستان جۇمھۇرىيىتى پەنجاب شىتاتىنىڭ شىمالىدىن پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ پىشاۋەر ۋە راۋالپىندى رايونلىرىغىچە بولغان دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 28 ـ بەت)

(53) پۇرۇساپۇرا شەھىرى (富楼沙城) — ئورنى ھازىرقى پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى پىشاۋەر شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 76 ـ بەت)

(54) بۇخارا خانلىقى (副货国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى بۇخارادا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 15 — 16 ـ بەتلەر)

(55) قارغالىق بەگلىكى (朱居国) — يەنى يۇقىرىدا دېيىلگەن 悉居半国 نى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

(56) ۋاخان بەگلىكى (钵和国) — ئورنى ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ۋاخان رايونىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 103 ـ بەت)

(57) زىباك بەگلىكى (波知国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ زىباك دېگەن يېرىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 74 ـ بەت)

(58) داردا خانلىقى (赊弥国) — يەنى سىياماكا خانلىقى. ئورنى ھازىرقى پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى ماستۇج دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 90 ـ بەت)

(59) بولور بەگلىكى (钵卢勒国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى كەشمىرنىڭ غەربىي شىمالىكى بالتىستان دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 16 ـ بەت)

(60) قەندىھار خانلىقى (乾陀国) — قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى كابۇل دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 28 ـ بەت)

(61) كانگىيە خانلىقى (康国) — ئورنى ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى سەمەرقەند شەھىرىنىڭ شەرقىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 81 — 82 ـ بەتلەر)

(62) زەرەپشان دەرياسى (那密水) — ئوتتۇرا ئاسىيادا.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 107 ـ بەت)

⑬ چاش خانلىقى (石国) — ئۇرنى ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى تاشكەنت رايونىدا. ئۇنىڭ خارابىسى سىر دەرياسىنىڭ تارمىقى بولغان چىرچىك دەرياسىغا يېقىن بىنكات دېگەن يەردە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 93 ـ بەت)

⑭ ماغيان خانلىقى (米国) — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئەل. ئورنى ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى سەمەرقەندنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، 61 — 62 ـ بەتلەر)

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 98 ـ جىلد

جورجانلار ۋە قاڭقىللار تەزكىرىسى

جورجانلارنىڭ فامىلىسى يۇجيۇلۇ. پادىشاھ شېنيۇەننىڭ ① ئاخىرقى يىللىرى، ئات بۇلاپ يۈرگەنلەر بىر قۇلغا ئىگە بولغان. قۇلنىڭ چېچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى قېشىغىچىلىك ئىكەن؛ ئۇ ئىسمىنى ئۇنتۇپ قالغان بولغاچقا، خوجايىنى ئۇنىڭغا «مۇگۈلۇ» دەپ ئات قويۇپتۇ. «مۇگۈلۇ» تاز دېگەنلىك بولىدىكەن. «مۇگۈلۇ» بىلەن «يۇجيۇلۇ» نىڭ ئاھاڭى ئوخشاپ كەتكەنلىكتىن، كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئۇنى ئۆزىگە فامىلە قىلىۋالغان. مۇگۈلۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ، چەۋەندار بولدى. جىن پادىشاھى مۇدى② (مىلادىيە 345 — 361 ـ يىللار) دەۋرىدە، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا كۆرسەتكەن يەرگە يېتىپ بارالماي قانۇنغا خىلاپلىق قىلدى. ئۆلۈم جازاسى بېرىلمەكچى چاغدا كەڭ قۇملۇق ۋە جىلغىغا قېچىپ بېرىپ، باجدىن قېچىپ بارغانلاردىن 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى توپلاپ، چۇنتۇلىن قەبىلىسىگە بېقىندى، كېيىن ئۆلدى. ئوغلى چېلۇخۇي بەستلىك ھەم جەسۇر بولۇپ، قەبىلە تەشكىلىدىكە باشلاپ، ئۆزىنى جورجان دەپ ئاتىدى. كېيىن ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى ئۇلارنى نادان خەقكەن، تۇرقى قۇرۇقتا ئوخشايدىكەن دەپ، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى خەنزۇچە «蠕蠕» دەپ يازمىدىغان بولدى. چېلۇخۇي قەبىلە سەردارى بولغاندىن كېيىن، ھەر يىلى ئات ـ ئۇلاغ، بۇلغۇن تېرىسى تەقدىم قىلىپ تۇردى. قىشتا قۇملۇقتىكى جەنۇبقا، يازدا شىمالغا كۆچەتتى. چېلۇخۇي

ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى تۇنۇكۇي ئولتۇردى. تۇنۇكۇي ئۆلگەندە، ئورنىغا ئوغلى باتى ئولتۇردى. باتى ئۆلگەندە، ئورنىغا ئوغلى دىسۇيان ئولتۇردى.

دىسۇيان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ قەبىلىسى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. دىسۇيانىنىڭ چوڭ ئوغلى پىخۇبا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، شەرق تەرەپتە تۇردى؛ 2 ـ ئوغلى ئۇنگىت غەرب تەرەپتە تۇردى. پادىشاھ جاۋچېڭدى ئۆلگەندە، ئۇنگىت ۋېي سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، ۋېي چېنغا③ بېقىندى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ دېڭگو يىللىرى (مىلادىيە 386 — 396 ـ يىللار) جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. جورجانلار قېچىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى نەنچۇاڭ تېغىغا بارغاندا، جازا يۈرۈشى قىلغۇچى قوشۇن يېتىشۈلۈپ مەغلۇپ قىلدى ۋە قەبىلىسىنىڭ يېرىمىنى ئەسىر ئالدى. پىخۇبا بىلەن قەبىلە ئاقساقىلى ۋۇجىلار قالغان ئادەملەرنى يىغىپ قېچىپ كەتتى. چاڭسۇن سۇڭ بىلەن چاڭسۇن فېي ئۇلارنى قوغلاپ چۆللۈكتىن ئۆتتى. چاڭسۇن سۇڭ پىڭۋاڭ تۇزلەڭلىكىدە ۋۇجىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ۋە تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ سازايى قىلدى. چاڭسۇن فېي جوشىي تېغىدا④ پىخۇبانى قوغلاپ يەتتى. پۇتۇن قەبىلە ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. چاڭسۇن فېي ئۇنگىتنىڭ ئوغلى گېدۇخانىنى ھەمدە گېدۇخانىنىڭ ئاكىسى گاۋگۈيجى، سەللان، قوغۇرسۇلارنى ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتىدىن نەچچە يۈز كىشىنى تۇتۇپ، توغبات قەبىلىلىرىنى تارقىتىۋەتتى. ئۇنگىت ۋېي چېنغا بېقىنماقچى بولۇپ غەربكە قاچتى. ۋېي پادىشاھى داۋۇدى ئۇنى قوغلاپ يانا تېغىغا باردى. ئۇنگىت يەنە تەسلىم بولمىدى، پادىشاھ داۋۇدى بۇرۇنقىدەكلا بېشىنى سىلىدى. دېڭگو 9 ـ يىلى (مىلادىيە 394 ـ يىلى) گېدۇخان بىلەن سەللان قەبىلىسىنى باشلاپ، ئاتىسىنى تاشلاپ غەربكە قاچتى. چاڭسۇن فېي چەۋەندازلار بىلەن ئۇنى قوغلاپ شاڭجۇن ۋىلايىتىدىكى بانا تېغىغا بارغاندا، گېدۇخان ۋە ئۇنىڭ

ئادەملىرىنى تامام قىرىۋەتتى. سەللان باشلىق بىرنەچچە كىشى پىخۇبانىڭ يېنىغا باردى. پىخۇبا ئۇلارنى جەنۇبقا، يەنى ئۆزى تۇرۇشلۇق يەردىن 500 چاقىرىم يىراقلىققا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى نازارەت قىلىشقا تۆت ئوغلىنى قويدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، سەللان ئادەملىرىنى باشلاپ بېرىپ، پىخۇبانىڭ تۆت ئوغلىنى تۇتۇۋېلىپ توپىلاڭ كۆتۈردى ـ دە، پىخۇباغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. پىخۇبانىڭ ئوغۇللىرى قالغان ئادەمىنى يىغىپ، قېچىپ بېرىپ قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىگە بېقىندى. سەللان ۋەھشىي، ھىيلىگەر، ساختىپەز، تۇتامى يوق ئىدى. بىر ئايدىن كېيىن پىخۇبانى قويۇپ بەردى ھەم ئۇنى بالىلىرى بىلەن قوشۇپ يوقىتىش ئۈچۈن ئوغۇللىرى بار يەرگە بېرىشقا زورلىدى. ئاندىن يوشۇرۇن لەشكەر ئەۋەتىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى. پىخۇبانىڭ ئوغلى چىبا، ئۇجە باشلىق 15 كىشى ۋېي پادىشاھى داۋۇدىغا بېقىندى. سەللان پىخۇبانى ئۆلتۈرگىنى ئۈچۈن پادىشاھ داۋۇدىنىڭ باستۇرۇشىدىن قورقۇپ، ۋۇيۇەننىڭ غەربىدىكى ئۇلۇسلارنى بۇلىغاندىن كېيىن، شىمالغا يۈرۈپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ كەتتى. پادىشاھ داۋۇدى چىبا، ئۇجەلەرنى يىراقنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، پىڭجى بېگى قىلىپ تەينىلىدى. سەللان كېيىنكى چىن خانى ياۋشىڭ بىلەن قۇدىلاشتى. پادىشاھ داۋۇدى سىپاگەر سانغۇن خې تۇنى ئەۋەتىپ چۇفۇ، سۇغۇرىيە قاتارلىق ئۇلۇسلارغا تۇيۇقسىز زەربە بەردى. سەللان ئاتلىق لەشكەر ئەۋەتىپ سۇغۇرىيەگە يارەدەم بېرىۋىدى، خې تۇ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى.

سەللان شۇ قاچقىنىچە چۆللۈكتىن ئۆتۈپ، قاڭقىللارغا ھۇجۇم قىلدى. قاڭقىللارنىڭ يېرىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى قوۋملىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. كۆچى تېخىمۇ زورايدى. ئۇ شىمالغا كۆچۈپ رولو دەرياسىغا باردى ۋە باشقۇرۇش تۈزۈمى تۇرغۇزۇشقا باشلىدى. مەزمۇنى مۇنداق

ئىندى: مىڭ ئادەم بىر قۇر بولۇپ، قۇر بېشى تەسىس قىلىنىدۇ؛ 100 ئادەم بىر توپ بولۇپ، توپ بېشى تەسىس قىلىنىدۇ. ھۇجۇمغا ئۆتكەندە ئالدىدا ماڭغانلارغا ئولجا ئالغان ئادەم ۋە نەرسىلەر ئىنئام قىلىنىدۇ، چېكىنگەن قورقۇنچاقلار چالما ـ كېسەك قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ ياكى خالىغان چاغدا ئۇر ـ ئۇر قىلىنىدۇ. يېزىقى بولمىغاچقا قۇر بېشى ۋە توپ بېشىلار قوشۇننىڭ ئەھۋالىنى قوي ماينى بىلەن تەخمىنەن ھېسابلايتتى. كېيىن ئىشلارنى ياغاچقا ئويۇپ خاتىرىلەيدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ غەربىي شىمالىدا قېلىپ قالغان ھونلار بار ئىدى. بۇ ئەل باي ھەم كۈچلۈك بولۇپ، ھونلارنىڭ ئەل بېشى ربايىچى لەشكەر تارتىپ سەللانغا ھۇجۇم قىلدى. سەللان ئېرگىنە دەريا سىنىڭ بويىدا جەڭ قىلىپ، ھونلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى ھەمدە كېيىن پۈتۈنلەي ئۆزگە قوشۇۋالدى. كۈچلۈك دەپ ئاتىلىپ، ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلدى. ئۇلارنىڭ غەرب تەرىپى كىنگىت زېمىنى، شەرق تەرىپى كوگورى زېمىنى، شىمال تەرىپى چۆللۈكتىن ئۆتسە دەشتى ماكان، جەنۇب تەرىپى گوبى ئىدى. ئۇلارنىڭ دائىم يىغىلىدىغان يېرى دۇنخۇاڭ ۋە جاڭيېنىڭ شىمالى ئىدى. ئۇششاق ئەللەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ بۇلاڭچىلىق، پاراكەندىچىلىكىنىڭ دەردىنى تارتتى. شۇنداقتىمۇ مۇناسىۋەتنى ساقلاش ئۈچۈن ئۇلارغا بېقىناتتى. شۇنىڭ بىلەن سەللان ئۆزىنى تۇتاي قاغان دەپ ئاتىدى. «تۇتاي» دېگىنى ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىلىدا تىزگىنلەش، كېڭەيتىش، «قاغان» دېگىنى پادىشاھ دېگەنلىك بولىدۇ. جورجانلارنىڭ ئادىتىدە، پادىشاھ ۋە ۋەزىرلەرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىدەك ئالاھىدىلىكى ۋە قابىلىيىتىگە قاراپ نام بېرىدۇ. لېكىن ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن نام بەرمەيدۇ.

پادىشاھ داۋۇدى دۋانبېگى سۇيخۇڭغا: «جورجانلار بۇرۇندىن تارتىپ نادان دەپ نام ئالغان، ھېچنىمىگە پىسەنت

قىلمايدۇ. ئۇلار ھەر قېتىم بۇلاڭچىلىق قىلغاندا، ئىنەكنى ھارۋىغا قېتىپ ئۆكۈزنى كەينىدىن ھەيدەپ ماڭىدىكەن. ئىنەك ماڭالماي يېتىپ قالغاندا، باشقا قەبىلىنىڭ ئادەملىرى ئۆكۈزنى ئىنەكنىڭ ئورنىدا ھارۋىغا قېتىشقا دەۋەت قىلسا، جورجانلار ئانىسى ماڭالمايۋاتسا بالىسى ماڭالامتى، دەپ ئالماشتۇرمايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن پات ـ پاتلا ئەسىرگە چۈشىدىكەن. ئەمدىلىكتە سەللان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۆگىنىپ قانۇن ـ تۈزۈم تۈرغۇزدى، جەڭ قىلىش ئۇچۇن سەپ تۈزۈدىغان بولدى. چېگرا ئۇچۇن تەھدىتكە ئايلاندى، تەرىقەتچىلەر «دانىشمەن پەيدا بولسا، قاراقچى ئەدەپ كېتىدۇ» دەيدۇ، شۇنىڭغا ئىشىنىمەن» دېگەن.

تەيەنشىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 402 ـ يىلى) سەللان پادىشاھ داۋۇدىنىڭ ياۋشىڭغا جازا يۈرۈشى قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، چېگرىغا ھۇجۇم قىلدى. سەنخېپودىن بېسىپ كىرىپ، جەنۇبتا سەيشەن تېغى بىلەن شەنۇۋنىڭ شىمالىدىكى سازلىققىچە باردى. چاڭشەن بېگى تۇغبات زۇن دەرھال 10 مىڭ چەۋەندىز بىلەن سەللانغا قوغلاپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇلدى. ئەمما، قوغلاپ يېتەلمىدى. تەيەنسى يىللىرى (مىلادىيە 404 ـ 409 ـ يىللار) سەللانىڭ نەۋرە ئىنىسى يۆدەي، دانالار سەللاننى ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا دانانى ئولتۇرماقچى بولدى. پىلان سېزىلىپ قالغاندىن كېيىن، دانا قاتارلىقلار ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. دانا ئۇزغان سانغۇن، شىپىڭ بېگى بولدى. يۆدەي يۆ چەۋەندىزلىرى چېرىكچىسى، يىياڭ ۋىكوندى بولدى. 3 ـ يىلى يازدا، سەللان چېگرا رايونىنى بۇلىدى. يۇڭشىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 409 ـ يىلى) قىشتا ئۇ يەنە چېگرىدىن بېسىپ كىردى. ئىككىنچى يىلى مىڭيۈەندى ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ئۇ قېچىپ كېتىۋېتىپ يولدا ئۆلدى. سەللاننىڭ ئوغلى دۇبا كېچىك بولغاچقا، كۆپچىلىكنى تىزگىنلەپ كېتەلمىدى. قەبىلىسى سەللاننىڭ ئىنىسى قوغۇرسۇنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ،

ياغياق گاج قاغان دەپ ئاتىدى. «ياغياق گاج» تەققى - تۇرقى كېلىشكەن دېگەن مەنىدە ئىدى. قوغۇرسۇ شىمال تەرەپتە قوشنىيغنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، شەرق تەرەپتە پىلچىن قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى. 3 - يىلى قوغۇرسۇ جەمەتىدىن يۆخۇچۇتكەن قاتارلىق يۈز نەچچە كىشى كېلىپ تەسلىم بولدى. قوغۇرسۇ قورقۇپ جەنۇبقا بېسىپ كىرەلمىدى. شۇڭا شىمال تەرەپ تىنچىپ قالدى. شېنرۇي 1 - يىلى قوغۇرسۇ شىمالىي يەن خانى فېك با بىلەن قۇدىلاشتى. فېك با قوغۇرسۇنىڭ قىزى بىلەن ئەھدىنىكاھ تۈزۈشۈپ توي قىلماقچى بولغاندا، قوغۇرسۇنىڭ چوڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى بۇلۇجىن قوغۇرسۇغا: «كىچىككىنە قىزنى يىراق يەرگە ياتلىق قىلىسىڭىز، ئۆينى تولا ياد ئېتىپ ئاغرىپ قالىدۇ. ۋەزىر شۇلى، ۋۇدىيەنلەرنىڭ قىزلىرىنى قوشۇپ ئەۋەتسىڭىز بولارمىكىن» دېۋىدى، قوغۇرسۇ قوشۇلمىدى. بۇلۇجىن شۇلىلارغا: «قوغۇرسۇ قىزىڭىزنى يەڭگە قىلىپ يىراق دۆلەتكە ئەۋەتمەكچى» دېدى. شۇلى ئۇنىڭ بىلەن گەپىنى بىر قىلىپ، پالۋانلارنى قوغۇرسۇنىڭ چېدىرىنىڭ كەينىگە مۆكتۇرۇپ قويۇپ، ئۇ چىقىشىغلا تۇتۇۋالدى ۋە قىزى بىلەن بىللە خېلۇڭغا⑤ ماڭدۇردى ھەمدە بۇلوجىننى تەختكە ئولتۇرغۇزدى. بۇلۇجىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى شۇلىنغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

بۇرۇن قاڭقىلدا چىلوخۇ ئىسىملىك بىرى بولۇپ، سەركەردىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ، سەللاننىڭ ئۇلارنىڭ قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىشىغا يول باشلاپ بەرگەنىدى. سەللان ئۇنى پازىل كىشى دەپ بىلىپ، بۇزرۇكۋار قىلىپ تىكلىگەن. بۇلۇجىن سەللاننىڭ ئوغلى شىبا بىلەن چىلوخۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، چىلوخۇنىڭ كىچىك خوتۇنى بىلەن زىنا قىلغان. ئۇ خوتۇن بۇلۇجىنغا: «چىلوخۇ داتانىنى قاغان قىلماقچى بولۇپ، ئەھد بەلگىسى سۈپىتىدە داتانغا ئالتۇن يۈگەن تەقدىم قىلدى»

دېدى. بۇلۇجىن بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، 800 ئاتلىق لەشكەرنى يۆتكەپ كېلىپ چىلوخۇنى قورشۇۋالدى. چىلوخۇ قىممەتلىك نەرسىلىرىنى كۆيدۈرۈۋېتىپ ئۆزىنى ئولتۇرۇۋالدى. بۇلۇجىن داتان تەييارلىقسىز تۇرغاندا ئۇنىڭغا ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلدى. داتان لەشكەر يۆتكەپ بۇلۇجىن بىلەن شىبانى تۇتۇۋېلىپ، دارغا ئاستى ۋە ئۆزىنى قاغان دەپ ئېلان قىلدى.

داتان سەللاننىڭ تاغىسى يۇخۇننىڭ ئوغلى ئىدى. بۇرۇن باشقا قەبىلىنى سوراپ غەربىي چېگرىنى ساقلىغانىدى. ئۇ كۆچمىلىكىنى رام قىلىشنى بىلگەنلىكتىن، كىشىلەر ئۇنى ھمايە قىلىپ مۇخەن خېشىنگە قاغان دەپ ئاتىدى. «مۇخەن خېشىنگە» نىڭ مەنىسى «غالىب» دېگەنلىك ئىدى. قوغۇرسۇ خېلۇڭغا بارغاندىن كېيىن، فېك با ئۇنىڭغا شاڭگۇ بېگى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى. داتان ئادەملىرىنى باشلاپ جەنۇبقا كۆچۈپ چېگرىغا بېسىپ كىردى. ۋېي پادىشاھى شەخسەن ئۆزى باستۇرۇشقا ئاتلانغاچقا، داتان قورقۇپ قاچتى. پادىشاھ شەنياڭ بېگى شى جىن قاتارلىقلارنى قوغلاشقا بۇيرۇدى. ئۇلار يولدا قار - شىۋىرغانغا دۇچ كېلىپ، لەشكەرلەرنىڭ ئوندىن ئىككى - ئۈچ قىسمى يا توڭلاپ ئۆلدى، يا پۇت - قولىنىڭ بارماقلىرى ئۇشۇپ كەتتى. پادىشاھ مىڭيۈەندى ئۆلگەندىن كېيىن، پادىشاھ تەيۇۋدى تەختكە ئولتۇردى. داتان بۇنى ئاڭلاپ خۇش بولۇپ كەتتى. شىگۇاڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 424 - يىلى) كۈزدە ئۇ يۇنجۇڭنى بۇلىدى. پادىشاھ تەيۇۋدى شەخسەن ئۆزى باستۇرۇشقا ئاتلىنىپ، ئۈچ كېچە ئىككى كۈندۈزدە يۇنجۇڭغا يېتىپ باردى. داتانىنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرى تەيۇۋدىنىى ئەللىك نەچچە قات ئورىۋالدى، چەۋەندازلار قىستاپ كېلىپ ئاتلار قاتار تىزىلدى، لەشكەرلەر بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتى. ئەمما تەيۇۋدىنىڭ چىرايىنى ئۆزگەرتمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، كۆچمىلىكىنىڭ يۈرىكى جايىغا چۈشتى. ئەسلىدە داتانىنىڭ ئىنىسى دانا سەللان بىلەن قاغانلىقنى

تالىشىپ مەغلۇب بولغاندىن كېيىن كېلىپ بېقىنغانىدى. داتان دانانىڭ ئوغلى يۈجىننىڭ ئەمىر ئۇلۇس قىلىۋىدى، لەشكەرلەر ئۇنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. داتان قورقۇپ قاچىپ كەتتى.

2 ـ يىلى پادىشاھ تەيۇۋدى ئۇنى باستۇرۇشقا لەشكەر ئەۋەتتى. لەشكەرلەر شەرقتىن غەربكە بەش تارامغا بۆلۈنۈپ تەڭ يولغا چىقتى. پىڭياڭ بېگى جاڭسۇن خەن قاتارلىقلار قارا قۇملۇقتىن، رۇيىن گۇڭگى جاڭسۇن داۋشېڭ ئاق قۇملۇق بىلەن قارا قۇملۇقنىڭ ئارىلىقىدىن، پادىشاھ تەيۇۋدى ئوتتۇرا يولدىن، دۇڭپېڭ گۇڭگى ئې چىڭ سەل غەربتىن، يەنى لىيۇەندىن، يېچېڭ بېگى شىجىن، سانغۇن ئەن يۇەن قاتارلىقلار غەربىي يولدىن، يەنى ئېخەن تېغىدىن ئاتلاندى. قوشۇن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا بارغاندا، يۈك ـ تاقلىرىنى تاشلاپ ئاتنىڭ يۈكىنى يېنىكلىتىپ، 15 كۈنلۈك ئوزۇق ئېلىپ، ئۇنى قوغلاپ چۆللۈكنىڭ نېرىقى بېشىغچە باردى. داتاننىڭ قەبىلىلىرى قورقۇپ كېتىپ شىمالغا قاچتى.

شېنجيا 1 ـ يىلى (مىلادىيە 428 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا، داتان ئوغلىنى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق لەشكەر بىلەن قورۇلغا بېسىپ كىرىشكە ئەۋەتتى. ئۇلار قورۇل ئاھالىسىنى قىرىپ ـ بۇلاپ قېچىپ كەتتى. قارام ئەل قاڭقىللار ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ مەغلۇپ قىلدى. پادىشاھ تەيۇۋدى قوغلاپ يېتەلمەي گۇاڭنىڭدىن قايتىپ كەلدى. 2 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، پادىشاھ تەيۇۋدى شەھەرنىڭ جەنۇبىدا لەشكەر تەربىيىلەپ، داتانغا زەربە بېرىشكە تەمشىلۈندى، مۇشاۋۇر ۋە ۋەزىرلەر قوشۇلمىدى. مۇنەججىم جاڭ شېن، شۇبيەنلەر ئاسمان ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق پادىشاھنى توسىدى. لېكىن پادىشاھ تەيۇۋدى سۇيخاۋنىڭ پىلانى بويىچە ئىش قىلدى. بۇ چاغدا، چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا بارغان ئەلچىلەر قايتىپ كېلىپ، سۇڭ پادىشاھى ۋېندىنىڭ خوڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ

كىرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ھەمدە ئەلچىلەرگە تېز قايتىپ بېرىپ ۋېي پادىشاھىغا دەكلار، خوڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇپ بەرسە يارىشىمىز، بولمىسا بارلىق سەركەردە ـ سەرۋازلىرىنى ئىشقا سالىمەن، دېگەنلىكىنى يەتكۈزدى. ۋېي پادىشاھى بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاقاھلاپ كۈلگىنىچە ۋەزىرلەرگە: «ئۇ ھارامزادە ئۆزىنى ئۆكلىيالماي تۇرۇپ، يەنە نېمىمۇ قىلالىسۇن؟ ئۇ كېلىپ بېسىپ كىرگەن تەقدىردىمۇ، بىز ئاۋۋال جورجانلارنى يوقاتمىساق دۇشمەننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان بولىمىز. ئالدى ـ ئارقىدىن تەڭلا دۇشمەنگە دۇچ كەلسەك، ئۇ ھالدا ياخشى ئەمەس. مەن بېرىپ باستۇرىمەن، بىر قارارغا كېلىپ بولدۇم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ شەرق تەرەپتىن يول ئېلىپ، خېيشەن تېغىغا قاراپ ماڭدى؛ پىڭياڭ بېگى جاڭسۇن خەن غەرب تەرەپتىن يول ئېلىپ، دائې تېغىغا قاراپ ماڭدى. ئىككى تارام قوشۇن جورجان قاغانى تۇرۇشلۇق جايدا ئۇچرىشىدىغان بولدى. 5 ـ ئايدا، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا چۈشۈپ، يۈك ـ تاقلىرىنى تاشلاپ يېنىك بولۇپ جورجانلارغا ھۇجۇم قىلدى. لىشۇي دەرياسىغا بارغاندا، داتاننىڭ ئادىمى غەربكە قاچتى. داتاننىڭ ئىنىسى پىلى شەرقتىكى قەبىلىلەرنى باشلاپ داتاننىڭ يېنىغا بارماقچى بولغانىدى، جاڭسۇن خەننىڭ قوشۇنىغا ئۇچراپ قالدى. جاڭسۇن خەن چەۋەندازلىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇنىڭغا زەربە بەردى. نەچچە يۈز كاتتىبەشنى ئۆلتۈردى. داتان بۇنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىپ، جەمەتىدىكىلەر بىلەن يېقىنلىرىنى باشلاپ، ئۆيلەرگە ئوت قويۇپ ئىزىنى يوقىتىپ، غەرب تەرەپتىكى بىر يەرگە قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قەبىلىلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە تارىلىپ، تاغ ئارىسىدا مۇكۇنۇپ يۈردى. چارۋىلىرىنى باقىدىغان ئادەم يوق دالىلارغا چېچىلىپ كەتتى. پادىشاھ تەيۇۋدى لىشۇي دەرياسىنى بويلاپ يۇرۇشى قىلىپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى سانغۇن دۇ

شيەن⑥ ياساتقان قورغاندىن ئۆتتى. 6 - ئايدا، پادىشاھ پىكچېكدىن 3700 چاقىرىم يىراقلىقتىكى تۈيۈەن ۋادىسىغا چۈشتى ۋە لەشكەرلەرنى بۆلۈپ ئاختۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار شەرقتە دەشتى ماكانغىچە، غەربتە جاڭيې دەرياسىغىچە، شىمالدا يەنرەن تېغىنىڭ نېرىسىغىچە شەرقتىن غەربكە 5000 چاقىرىمدىن ئارتۇق، جەنۇبتىن شىمالغا 3000 چاقىرىم كېلىدىغان يەرنى ئاختۇردى. قاڭقىل قەبىلىلىرى داتان ئۇلۇسىنى قىردى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئەل بولغانلار 300 مىڭدىن ئاشتى، ئاساسلىق سەردارلىرى ئەسىر ئېلىندى. بىر مىليوندىن ئارتۇق ئات غەنىيمەت ئېلىندى. 8 - ئايدا، پادىشاھ تەيۇۋدى شەرقىي قاڭقىللارنىڭ ۋېي قوشۇنىدىن مىڭ چاقىرىم يىراقتىكى سىنىپو دېگەن يەردە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، ئادەم ۋە مال-مۈلۈكنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ سول قول يارده‌مچىسى گەن يۇەننى يۇرۇشى قىلىشقا ئەۋەتتى. گەن يۇەننىڭ قوشۇنى سىنىپوغا بارغاندا، قاڭقىللارنىڭ نەچچە يۈز مىڭ ئادىمى ئەل بولدى. داتان قەبىلىلىرى ئاجىزلاپ، ئۆزىمۇ كېسەل بولۇپ ئۆلدى.

ئوغلى ئۇتى تەختكە ئولتۇرۇپ، چىلەن قاغان دەپ ئاتالدى. «چىلەن» دېگەن سۆز ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىللىدا «مۇقەددەس» دېگەن مەنىنى ئىدى. شېنجيا 4 - يىلى ئۇ ئوردىغا ئەلچى، ئولپان ئەۋەتتى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمال تەرەپ چېگرىسىنى چارلاۋاتقان چەۋەندازلار ئۇتىنىڭ جەنۇب تەرەپىنى چارلاۋاتقان 20 نەچچە ئادىمىنى تۇتۇۋالغاندى، پادىشاھ تەيۇۋدى ئۇلارغا كىيىم بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئۇتى قەبىلىسىدىكىلەر بۇنىڭدىن مىننەتدار بولۇپ، ئوردىغا سالامغا كېلىدىغان، ئولپان ئەۋەتىدىغان بولدى. پادىشاھ تەيۇۋدى ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىنى كەڭ قۇرساقلىق بىلەن مېھمانده‌ك كۈتۈۋالدى ۋە ئۇزاتتى. يەنجې 3 - يىلى (مىلادىيە 434 - يىلى) 2 - ئايدا، مەلىكە شىخەينى ئۇتىغا ياتلىق قىلدى ھەم ئۇتىنىڭ سىڭلىسىنى ئەمرىگە ئېلىپ،

سول قول كىچىك خانىشلىققا ئۆستۇردى. ئۇتى ئاكىسى تولۇمكوينى نەچچە يۈز كىشى بىلەن ئوردىغا سالامغا ئەۋەتتى ۋە 2000 ئات ھەدىيە قىلدى. پادىشاھ تەيۇۋدى خۇرسەن بولۇپ جىق ئىنئام بەردى.

تەيىەن 2 - يىلى (مىلادىيە 436 - يىلى) غا كەلگەندە، ئۇتى چېگرىغا بېسىپ كىردى. تەيىەن 4 - يىلى (مىلادىيە 438 - يىلى) پادىشاھ تەيۇۋدى ۋۇيۇەنگە بېرىپ، ئۇتىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. لېپىڭ بېگى توغبات پېي، خېدۇڭ گۇڭى خې دولو 15 سەركەردىنى باشلاپ شەرقىي يولدىن، يۇڭچاڭ بېگى توغبات جيەن، يىدۇ بېگى مۇشۇ 15 سەركەردىنى باشلاپ غەربىي يولدىن، پادىشاھ ئوتتۇرا يولدىن جازا يۈرۈشىگە ئاتلاندى. جۇنجى تېغىغا⑦ بارغاندا، ئوتتۇرا يولدىكى قوشۇن يەنە ئىككى يولغا بۆلۈندى. چېنلىيۇ بېگى توغبات چۇڭ چوڭ سازلىقتىن جوشىپ تېغىغا، پادىشاھ جۇنجى تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن تەڭرىتاغقا قاراپ ئاتلاندى. قارلىق تاغقا چىققاندا، ئابىدە تاشقا لەشكىرىي يۈرۈشكە دائىر ئەھۋاللار پۈتۈلدى. جورجانلارنى تاپالماي قايتىپ كەتتى. شۇ چاغدا قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قۇرغاقچىلىق توپەيلىدىن سۇ، ئوت بولمىغاچقا، لەشكەر، ئاتلار ناھايىتى كۆپ ئۆلۈپ كەتتى.

تەيىەن 5 - يىلى (مىلادىيە 439 - يىلى) پادىشاھ تەيۇۋدى غەربكە — جۇرچې مۇقانغا جازا يۈرۈشى قىلدى. يىدۇ بېگى مۇشۇ قېپقېلىپ ۋەلىئەھد جىكمۇنىڭ ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا يارده‌ملەشتى. چاڭلې بېگى جى جىڭ، جيەننىڭ بېگى توغبات چۇڭ 20 مىڭ ئادەمنى باشلاپ جورجانلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى ساقلىدى. ئۇتى دەرۋەقە چېگرىغا بېسىپ كىردى. يىدۇ بېگى مۇشۇ مۇداپىئەنى كۈچەيتمەگەنلىكتىن، دۇشمەنلەر چىجيې تېغىغا باستۇرۇپ كەلدى. پايتەختتىكى پۇقرالار سارايغا چۈشۈپ ئوتتۇرا

شەھەرنىڭ ئىچىگە بەس - بەستە قاچتى. ئەمرى مىمار جاڭسۇن داۋشېڭ تۇتۇي تېغىدا ⑧ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇتى جەنۇبقا كېلىپ بۇلاڭچىلىق قىلدى، ئاكىسى چىلىبگۇي بىلەن شىمالىي تەرەپلەرنى قوغداۋاتقان قوشۇننى بىرلىكتە مۇداپىئەلىنىشكە قالدۇردى. جى جىڭ، توغبات چۇڭ قاتارلىقلار چوغاي تېغىنىڭ شىمالىدا چىلىبگۇينى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى تىرىك تۇتتى. چىلىبگۇي: «مېنى جۇرچى مۇقان ئورنىغا ئىتتىردى» دەپ ۋايسىدى. چىلىبگۇينىڭ تاغىسى تاغۇۋۇلقۇ ۋە ئۇنىڭ قۇربېشى، توپ بېشىلىرىدىن 500 كىشى تۇتۇلدى. بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلدى. ئۇتى بۇنىڭدىن ۋاقىپلىنىپ قېچىپ كەتتى. جاڭسۇن داۋشېڭ ئۇنى قوملۇقنىڭ جەنۇبىغچە قوغلاپ بېرىپ قايتىپ كەلدى.

تەپىڭ جېنجۇن 4 - يىلى (مىلادىيە 443 - يىلى) ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى قوملۇقنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ قوشۇننى تۆت يولغا بۆلدى: لېئەن بېگى توغبات فەن، جيەننىڭ بېگى توغبات چۇڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا 15 سانغۇنغا باشچىلىق قىلىپ شەرقىي يولدىن، لېپىڭ بېگى توغبات پېي 15 سانغۇنغا باشچىلىق قىلىپ غەربىي يولدىن، پادىشاھ ئوتتۇرا يولدىن جەڭگە ئاتلاندى. جۇڭشەن بېگى توغبات چېن 15 سانغۇنغا باشچىلىق قىلىپ، ئوتتۇرا يولدىكى قوشۇننىڭ زاپاس قىسمى بولدى. پادىشاھ لۇخۇن جىلغىسىغا⑨ كەلگەندە دۇشمەنلەر بىلەن توقۇنۇشتى. ئۇتى قاچتى، قوشۇنلار ئەنگەن دەرياسىغچە قوغلاپ بېرىپ ئۇتىنى مەغلۇپ قىلدى. پادىشاھ شىشۇي دەرياسىغا بېرىپ ئاندىن قايتىپ كەلدى. تەپىڭ جېنجۇن 5 - يىلى پادىشاھ يەنە قوملۇقنىڭ جەنۇب تەرىپىگە بېرىپ، ئۇتىغا تۇيۇقسىز زەربە بەرمەكچى بولدى. ئۇتى يىراق جايغا قېچىپ كەتكەچكە، تۇيۇقسىز زەربە بېرىش توختىتىلدى.

ئۇتى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى تۇخجىن تەختكە چىقتى،

ئۇ چۇلۇق قاغان دەپ ئاتالدى. «چۇلۇق» دېگەن سۆز ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىلىدا «يىگانە» دېگەن مەنىدە ئىدى. تەپىڭ جېنجۇن 10 - يىلى (مىلادىيە 449 - يىلى) 1 - ئايدا، پادىشاھ تەيۋۇدى شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلدى. گاۋلىياڭ بېگى توغبات نار شەرقىي يولدىن، لۆياڭ بېگى توغبات جەر غەربىي يولدىن، پادىشاھ بىلەن ۋەلىئەھد جىڭمۇ ئوتتۇرا يول بىلەن جوشىي تېغىدىن ئاتلاندى. تۇخجىنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلە ئاقساقىلى ئېرمانتابا قاتارلىقلار ئون نەچچە تۈتۈنىي باشلاپ كېلىپ ئەل بولدى. شۇ چاغدا ھەربىي يۈرۈشى قىلىۋاتقان قوشۇن نەچچە مىڭ چاقىرىم يول باسقان بولۇپ، تۇخجىن تەختكە چىققىنىغا ئانچە ئۇزاق بولمىغاچقا، ۋېي سۇلالىسى قوشۇنىدىن قورقۇپ يىراقتا قاچتى. 9 - ئايدا، ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلدى. گاۋلىياڭ بېگى توغبات نار شەرقىي يولدىن، لۆياڭ بېگى توغبات جەر ئوتتۇرا يولدىن ئاتلىنىپ، باشقا قوشۇنلار بىلەن دەفۇ كۆلى بويىدا قوشۇلۇشقا پۈتۈشتى. تۇخجىن ئېلىدىكى بارلىق سەر خىل قوشۇنلارنى يىغىپ نۇرغۇن لەشكىرنى لازىمەتلىك جۇغلىدى ھەم گاۋلىياڭ بېگى توغبات نارنى نەچچە ئون قات مۇھاسىرىگە ئالدى. گاۋلىياڭ بېگى توغبات نار ئۇزۇن ھەم چوڭقۇر خەندەك كولاپ قاتتىق مۇداپىئەلىنىپ، دۇشمەن بىلەن نەچچە كۈن تىركەشتى. تۇخجىن كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، بىرەر قېتىم مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. گاۋلىياڭ بېگى توغبات نار ئادىمى ئاز بولسىمۇ قەتئىي قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئوستىگە تۇخجىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى يارەمگە كېلىشىدىن قورقاچقا، مۇھاسىرىنى بوشاتىپ كەچقۇرۇن قېچىپ كەتتى. گاۋلىياڭ بېگى توغبات نار قوشۇن باشلاپ تۇخجىننى توققۇز كېچە - كۈندۈز قوغلىدى. تۇخجىن تېخىمۇ قورقۇپ، ئارقا سەپتىكى لەشكىرىي لازىمەتلىكلىرىنى تاشلىۋېتىپ، چىۋىڭلۇڭ چوققىسىدىن ئۆتۈپ

يىراققا قاچتى. گاۋلياڭ بېگى توغبات نار تۇخجىنىڭ ئارقا سەپ لەشكىرىي لازىمەتلىكلىرىنى ئولجا ئېلىپ، قوشۇننى باشلاپ قايتتى ۋە گۇاڭزې سازلىقىدا⑩پادىشاھ تەيۇۋدى بىلەن ئۇچراشتى. لۆياڭ بېگى توغبات جەر تۇخجىنىڭ 1 مىليوندىن ئارتۇق ئادەمى ۋە چارۋىسىنى ھەمدە بارلىق مال ـ مۈلكىنى ئولجا ئالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تۇخجىنىڭ كۈچى ئاجىزلاشتى، ئۆزىمۇ يىراق جايلارغا قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن چېگرا تىنچىدى. تەيئەن 4 ـ يىلى (مىلادىيە 458 ـ يىلى) ۋېي پادىشاھى ۋېنچېڭدى شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلدى. 100 مىڭ چەۋەندار، 150 مىڭ جەڭ ھارۋىسى بار قوشۇن مىڭ چاقىرىملىق ئۇزۇن سەپ تارتىپ قۇملۇقتىن ئۆتتى. تۇخجىن يىراق جايغا قېچىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ موفو ⑪ سى ئۇجۇ جاتۇي ئۆز قوۋمىدىكى نەچچە مىڭ تۇتۇننى باشلاپ كېلىپ ئەل بولدى. پادىشاھ تەيۇۋدى جەڭ نەتىجىلىرىنى ئابىدە تاشلارغا پۈتكۈزۈپ ئاندىن قايتتى. پادىشاھ تەيۇۋدى جازا يۈرۈشىدىن كېيىن دەم ئېلىپ ھاردۇقىنى چىقارماقچى بولدى. جورجانلار ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ شىمالغا قېچىپ كەتتى. ئۇلار ئەمدى جەنۇبقا كېلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشقا پېتىنالمايدىغان بولدى.

خېپىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 464 ـ يىلى) تۇخجىن ئۆلۈپ، ئوغلى يۈچىڭ تەختكە چىقتى. ئۇ شۇلوبۇجىن قاغان دەپ ئاتالدى. بۇ سۆز ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا «شاپائەتلىك قاغان» دېگەن مەنىدە ئىدى. ئۇ يىلنامىنى يۇڭكاڭ 1 ـ يىلى دەۋالدى. يۈچىڭ قوۋمىدىكىلەرنى باشلاپ چېگرىغا ھۇجۇم كىردى. شىمالىي ھەربىي قورۇلدىكى ھەربىكەتچان زەربىدار قوشۇن يۈچىڭغا قاتتىق زەربە بېرىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. خۇاڭشىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 470 ـ يىلى) يۈچىڭ چېگرىغا ھۇجۇم كىردى. ۋېي پادىشاھى شىيەنۇبندى شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلدى. كىنجاب ئېگى زې تۇي ۋە دۇڭياڭ گۇڭى يۇەن

پىلار ھەر قايسى قوشۇنلارغا ھەيدەكچىلىك قىلىپ غەربىي يولدىن، رېنچېڭ ئېگى يۇەن يۇن قاتارلىقلار قوشۇنغا ھەيدەكچىلىك قىلىپ شەرقىي يولدىن ئاتلاندى. رويالڭ ئېگى يۇەن سى، جىنەن گۇڭى لوۋۇبا باشچىلىقىدىكى قوشۇن تۇرشاۋۇل، لۇڭشى ئېگى يۇەن خې باشچىلىقىدىكى قوشۇن ھىماتچى بولدى. ھەر قايسى يولدىكى قوشۇنلار نۇشۇي دەريا سىنىڭ قىرغىقىدا پادىشاھنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلدى. پادىشاھ شىيەنۇبندى كۆپچىلىكنىڭ قەسەمياد قىلىشىغا باشچىلىق قىلدى. ئۇ بارلىق سەركەردىلىرىگە: «ئۇرۇش ئادەمنىڭ كۆپلۈكىگە باقمايدۇ، ئۇرۇشتا ئويلىمىغان يەردىن مۆجىزە يارىتىلىدۇ. سىلەر مەن ئۇچۇن پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىڭلار، مەن ئۇرۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى كۆڭلۈمگە پۈكۈپ بولدۇم» دېدى. ئۇ 5000 سەرخىل لەشكەرنى تاللاپ جەڭگە ئۇندەشكە ۋە خىرىس قىلىشقا ئەۋەتتى، سەرۋاز ـ لەشكەرلەرنى كۆپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قارشى تەرەپنى گاڭگىراتتى. يۈچېڭنىڭ ئادەملىرى تىرىپىرەن بولۇپ قاچتى. پادىشاھ شىيەنۇبندى ئۇلارنى شىمالدا 30 نەچچە چاقىرىم يىراقلىققا قوغلىدى ھەم ئۇلارنىڭ 50 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىر ئالدى. ناھايىتى نۇرغۇن جەڭ ئېتى، قورال ـ ياراق ئولجا ئېلىندى. قوشۇن 19 كۈندە 6000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈردى. نۇشۇي دەريا سىنىڭ نامى ۋۇچۇەنگە ئۆزگەرتىلدى. «شىمالغا يۈرۈشى زەپەرنامىسى» تۆھپە مەڭگۈ تېشىغا پۈتۈلدى.

يەنشىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 471 ـ يىلى) يۈچېڭ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمەلدارلار يۈچېڭنىڭ كۆپ قېتىم چېگرىغا ھۇجۇم كىرگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، كەلگەن ئەلچىنى قوغلاپ چىقىرىشنى ھەمدە لەشكەر يۆتكەپ ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. ۋېي پادىشاھى شىيەنۇبندى: «جورجانلار ھايۋانغا ئوخشايدۇ، ئاچكۆز، نائىنساپ. ئەمما مەن يۈچېڭغا

سەممىيلىك ۋە ئىشەنچ بىلەن مۇئامىلە قىلماقچى. ئۇنى بەستىقا، ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشكە بولمايدۇ. يۇچىڭ بۇرۇنقى گۇناھىنى تونىدى ۋە ئۇنىڭغا ئۆكۈندى. ياردەم ئېلىشنى كۆزلەپ ئەلچى ئەۋەتىپ ئىناق ئۆتۈشنى، قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇنىڭ سەممىي نىيىتىگە سوغاق مۇئامىلە قىلساق قانداق بولىدۇ؟» دېدى. ئۇ يۇچىڭغا «قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغانلىقىڭىز يامان نىيەتتىن يانغانلىقىڭىزنى بىلدۈرىدۇ. قائىدە ـ يوسۇن بويىچە ئېيتقاندا، بۇ ئىشقا ھازىرچە قوشۇلۇشقا بولمايدۇ. ئەر ـ ئايالنىڭ نىكاھ ئىشى «پالنامە» دە ئوچۇق بايان قىلىنىدۇ. تۇنجى قېتىملىق نىكاھنىڭ بەرىكىتى ھۆرمەت قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ. مال ـ مۇلۇكنى ئەكېلىپ ئاندىن قىزنى سوراش كېرەك. بۇ ئالىيجاناب ئادەمنىڭ پەزىلەتكە ئەھمىيەت بېرىشىدىكى تۈپ سەۋەب. نىكاھنىڭ ھۆرمەتسىزلىك بىلەن باشلىنىشىدىن ياخشى نەتىجە چىقىشى تەس» دېگەن گەپنى يەتكۈزۈشكە بۇيرۇق قىلدى. يۇچىڭ دائىم ھېيلە ـ مىكىر ئىشلىتىشنى ئويلاپ يۈرىدىغان بولغاچقا، پادىشاھ شىيەنۇېندى ھايات چاغدا قۇدىلىشىش تەلىپىنى قايتا ئوتتۇرىغا قويمىدى.

تەيخې 1 ـ يىلى (مىلادىيە 477 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا يۇچىڭ، موفوچۇفېن ⑫ ببا قاتارلىقلارنى ئارغماق، بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. ببا قاتارلىقلار: «تەڭرى ئوغلىنىڭ ئوردىسىدا نۇرغۇنلىغان ئېسىل، قىممەتلىك نەرسىلەر بارمىش، شۇ ئېسىل بايلىقلارنى كۆرۈپ باقساق دەپ ئۈمىد قىلىمىز» دېدى. پادىشاھ شىيۇۋېندى ئەمەلدارلارغا ئوردا خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك قاچا ـ قۇچىلار ۋە تاشلارنى، كەشتە ئىشلەنگەن يىپەك رەختلەرنى، پادىشاھنىڭ ئاتخانىسىدىكى ھەر خىل ئاتلارنى، ئاجايىپ قۇش ۋە ياۋايى ھايۋانلارنى، شۇنىڭدەك ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان نەرسىلەرنى پايتەختىنىڭ

كوچىلىرىغا تىزىپ، ئۇلارغا كۆرسىتىشنى ئېيتتى. ببا بۇ قىممەتلىك نەرسىلەرنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ يېنىدىكىلەرگە: «ئۇلۇغ سۇلالىنىڭ مۇشۇنداق باي، گۈزەل ئىكەنلىكىنى ئۆمرۈمدە كۆرۈپ باقمايتىكەنمەن» دېدى. ئىككىنچى يىلى 2 ـ ئايدا، يۇچىڭ ببا قاتارلىقلارنى يەتە ئۇلپان بىلەن ئوردىغا تازىمغا ئەۋەتتى. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ شىياۋۇېندى جورجانلارنى ئۆزىگە رام قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، يۇچىڭنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدى. يۇچىڭ ھەر يىلى ئۇزۇلدۇرمەي ئۇلپان تاپشۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يارىشىش ئەھدىنامىسى ئىمزالانمىغانلىقتىن قۇدىلىشىش ئىشىمۇ توختاپ قالدى. تەيخې 9 ـ يىلى (مىلادىيە 482 ـ يىلى) يۇچىڭ ئۆلدى. ئوغلى دولۇن تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، فۇگۇدۇن قاغان دەپ ئاتالدى. ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىلىدا «فۇگۇدۇن» دېگەن سۆز «مەڭگۈلۈك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇ شۇ يىلنى تەيپىڭ 1 ـ يىلى دەپ ئاتىدى. دولۇن زوراۋان بولۇپ، ئادەم ئۆلتۈرۈشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ ئابرويلۇق ۋەزىرلىرىدىن خۇيىيىن بىلەن شىلوخۇ ئۇنىڭغا كۆپ قېتىم سەممىيلىك بىلەن مەسلىھەت بەردى. ئۇنى ۋېي سۇلالىسى بىلەن يارىشىپ قېلىشقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېسىپ كىرمەسلىككە ئۈندىدى. دولۇن قاتتىق خاپا بولۇپ، شىلوخۇنى ئىسيان كۆتۈرمەكچى، دېگەن ئەيىب بىلەن ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئاتا ـ ئانىسى ۋە بالىلىرىنىمۇ ئۆلتۈردى.

تەيخې 16 ـ يىلى (مىلادىيە 489 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا پادىشاھ شىياۋۇېندى ياڭپىڭ بېگى يۈەن يى بىلەن سول قول ياندا شەھ لۇرۇينى يەنە تۈتۇقلۇقتا تەينىلەپ، ئۇلارنى قوغۇرسۇ خۇەن قاتارلىق 12 سانغۇن ۋە 70 مىڭ ئاتلىق لەشكەرگە باشچىلىق قىلىپ دولۇنغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. دولۇننىڭ تەۋەلىكىدە تۇرۇۋاتقان قاڭقىللارنىڭ سەردارى ئاپۇرغۇر 100

مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ غەربكە كۆچتى ھەمدە ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى. دولۇن بىلەن تاغىسى ناغاي ئىككى يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ ئاپۇرغۇرنى قوغلىدى. دولۇن جۇنجى تېغىنىڭ شىمال تەرىپىدىن يولغا چىقىپ، غەربكە قاراپ قوغلىدى. ناغاي ئالتۇن تاغدىن يولغا چىقتى. دولۇن كۆپ قېتىم ئاپۇرغۇردىن يېڭىلدى، ناغاي بىر نەچچە قېتىم غەلىبە قىلدى. جورجانلار ناغاي تەرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى دېيىشىپ، ئۇنى قاغان قىلماقچى بولدى. ناغاي ئۇنىمىسىمۇ كۆپچىلىك قاغان بولۇشقا زورلىدى. ناغاي: «مەن ئەمەلدارلىقىنىمۇ قاملاشتۇرالمايۋاتسام، قانداقمۇ قاغان بولالايمەن» دېدى. كېيىن كۆپچىلىك دولۇننى ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنى ئۆلتۈرۈپ، جەستىنى ناغايغا كۆرسەتتى، شۇنىڭ بىلەن ناغاي دولۇننىڭ تەختىگە ئولتۇردى.

ناغاي خۇچىنفۇدەيكۇجي قاغان دەپ ئاتالدى. «خۇچىنفۇدەيكۇجي» دېگەن سۆز ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىلىدا «خۇشال ـ خورام» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئۇ ئۆز ئالدىغا يىلنامىنى تەيئەن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 492 ـ يىلى) دەپ ئاتىدى.

ناغاي ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى فۇتۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، تاغان قاغان دەپ ئاتالدى. «تاغان» دېگەن سۆز ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىلىدا «مۇۋەپپەقىيەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئۇ «شىپىڭ 1 ـ يىلى» دېگەن نام بىلەن يېڭى يىلنامىنى باشلىدى. جېڭشى 3 ـ يىلى (مىلادىيە 506 ـ يىلى) فۇتۇ خېشى ۋۇلىيۇبا ⑬ نى ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتىپ، دوست بولۇشنى تەلەپ قىلدى. ۋېي پادىشاھى شۇەنۇۋدى خېشى ۋۇلىيۇبانى قوبۇل قىلمايى، ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭغا: «جورجانلارنىڭ ئەجدادى سەللان ئولۇغ ۋېي سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلغان، ئۆتكەن ئىشقا سالاۋات. ھازىرچە ئەلچىلەر بېرىش ـ كېلىش قىلىپ تۇرسا بولىدۇ. جورجانلار زەئىپلىشىپ كەتتى، ئۆتمۈشتىكى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئولۇغ ۋېي

سۇلالىسىنىڭ سەلتەنىتى جۇ، خەن سۇلالىلىرىنىڭكىگە ئوخشاش كاتتا. ئۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى ئىشغال قىلدى، ئۇنىڭ ئىرادىسى ھەممىلا جايدا ئەمەلگە ئاشتى. چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي رايونى تېخىچە تىنچلانمىغاچقا، شىمالنى ئوڭشاشنى ھازىرچە قويۇپ تۇردۇق. دوست بولۇش مەسلىسى ماقۇللۇقتىن ئۆتمەي قالدى. بىراق قارامالاردىن مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىپ، سەممىي ئىناقلىق كۆرسىتىدىغان كىشىلەرنى مەن يېتىم قالدۇرمايمەن» دېدى.

يۇڭىپىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 508 ـ يىلى) فۇتۇ يەنە ۋۇلىيۇبانى ئوردىغا مەكتۇپ ئاپىرىپ بېرىشكە ئەۋەتىش بىلەن بىللە ئوردىغا بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا تەقدىم قىلدى. پادىشاھ شۇەنۇۋدى يەنىلا ئۇ نەرسىلەرنى قوبۇل قىلماي، ئالدىنقى قېتىمقىدەك گەپلەرنى قىلىپ ئەلچىنى قايتۇرۇۋەتتى.

فۇتۇ غەربكە — قاڭقىللارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، قاڭقىللارنىڭ خانى مىئەتۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئوغلى چۇنۇ تەخت ۋارىسى بولۇپ، دولوفۇبادوفا قاغان دەپ ئاتالدى. ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىلىدا «دولوفۇبادۇفا» دېگەن سۆز «ئېنىق قائىدە ـ يوسۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ ئۆز ئالدىغا يىلنامىنى جىيەنچاڭ 1 ـ يىلىدىن باشلىدى. يۇڭىپىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 511 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا چۇنۇ راھىب خۇڭ شۇەننى ئوردىغا ئونچە ـ مەرۋايىت، بۇددا ھەيكىلى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. يەنچاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 514 ـ يىلى) قىشتا، ۋېي پادىشاھى شۇەنۇۋدى شەرمەت چەۋەندازلار سانغۇنى مايىشۇنى چۇنۇغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، مايىشۇ تېخى يولغا چىقماي تۇرۇپلا پادىشاھ شۇەنۇۋدى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش بېسىقىپ قالدى. چۇنۇ قەددى ـ قامەتلىك، جەڭگە ماھىر كىشى ئىدى. يەنچاڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 515 ـ يىلى) ئۇ ئېركىن (ئەمەل نامى) يۇبنجيەننىڭ ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا

ئەۋەتتى. شىپىك 1 ـ يىلى (مىلادىيە 516 ـ يىلى) جورجانلار غەربكە — قاڭقىللارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، قاڭقىللارنىڭ خانى مىئەتۇنى ئەسىر ئالدى ۋە مىئەتۇنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭغا ئەل بولغانلارنى ئۆز سېپىگە قوشۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئېلى قۇدرەت تاپتى. شىپىك 2 ـ يىلى (مىلادىيە 517 ـ يىلى) چۇنۇ يەنە ئېركسن يۇبىجيەن، خېشىۋۇلىيۇبا، گۈنگۈلى قاتارلىقلارنى ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى.

شېنگۇي 1 ـ يىلى (مىلادىيە 518 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، ۋېي پادىشاھى مىڭدى شىيەنياك قەسىرىگە بېرىپ، گۈنگۈلى قاتارلىق 20 كىشىنى چاقىرتىپ كەلدى ھەمدە قارا دۆاندىكى پۈتۈكچى بەگ شۇخېنى يارلىقنى ئۇلارغا ئوقۇپ بېرىشكە بۇيرۇپ، جورجانلارنىڭ قارام بولۇش مەسئۇلىيىتىنى تولۇق ئادا قىلمىغانلىقىنى ئەيىپلىدى.

دولۇن ئۆلۈپ، ناغاي قاغان بولغاندا، فۇتۇ دولۇننىڭ خوتۇنى خۇلۇلىڭ خېنىمنى ئەمرىگە ئالغان. ئۇنىڭدىن چۇنۇ، ئاناغاي قاتارلىق ئالتە پەرزەنت تۇغۇلغانىدى. چۇنۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، زۇخۇي ئىسىملىك بىر ئوغلى تۇيۇقسىز يوقاپ كەتتى. چۇنۇ ھەممىلا يەرگە ئادەم ئەۋەتىپ ئىزدەتكەن بولسىمۇ تېپىلمىدى. ئويان فوشمو ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ شادغۇن ⑭ دىنۇەن ئاتلىق 20 ياشلاردىكى خوتۇنى باخشى ئىدى. ئۇنىڭ تەكرى توغرىسىدا قىلغان گەپ ـ سۆزلىرىنى چۇنۇ دائىم راست دەپ بىلەتتى. شۇڭا ئۇ چۇنۇنىڭ ھوزۇرىغا ئېركسن كىرىپ ـ چىقاتتى. شادغۇن دىنۇەن: «ئۇ ئوغۇل ھازىر ئاسماندا، مەن ئۇنى چاقىرىپ كېلەلەيمەن» دېدى. چۇنۇنىڭ ئانىسى ۋە چۇنۇ بۇ گەپتىن تولىمۇ خۇرسەن بولدى. 2 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، چوڭ سازلىققا قارارگاھ تىكىلدى. يەتتە كۈن پەرھىز تۇتۇپ سۇكۈتتە تۇرۇپ، ئاسمان ئىلاھىغا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلدى. بىر

كىچە ئۆتكەندە، زۇخۇي قارارگاھتا تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئاسماندا يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى. چۇنۇنىڭ ئانىسى ۋە چۇنۇ زۇخۇينى قۇچاقلاپ بىردە يىغلاپ، بىردە كۈلدى. كۆپچىلىكنى بۇ ئىشنى قۇتلۇقلاشقا يىغىپ، شادغۇن دىنۇەننى «ئەۋلىيا ئايال» دەپ ئاتاپ، قاتۇنلۇققا ئالدى. ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئېرى ئويان فوشموغا مەرتىۋە، 3000 كالا، ئات، قوي ئىنئام بەردى. شادغۇن دىنۇەننىڭ ئاجايىپ ماھارىتى ھەم تەڭداشسىز ھۆسن ـ جامالى بولغاچقا، چۇنۇ ئۇنى ناھايىتى ئەتىۋارلىدى. ئۇنىڭ دېگىنىگە ئىشەندى ۋە ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلدى. شۇ ـ ۋەجىدىن چۇنۇنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش تەرتىپىنى مالىمانلىشىپ كەتتى. شۇ تەرىقىدە خېلى يىللار ئۆتۈپ، زۇخۇينىڭ يېشىمۇ چوڭايدى. چۇنۇنىڭ ئانىسى زۇخۇيدىن سورىغاندا، زۇخۇي: «مەن شادغۇن دىنۇەننىڭ ئوغلىنى تۇردۇم، ئاسمانغا چىقمىدىم، شادغۇن دىنۇەن ماڭا ئاسمانغا چىقتىم دېگىن، دەپ ئۆگەتكەن» دېدى. چۇنۇنىڭ ئانىسى بۇ ئەھۋاللارنى چۇنۇغا ئېيتقاندا، چۇنۇ شادغۇن دىنۇەن يىراق كەلگۈسىدىكى ئىشلارنى ئېنىق پەرەز قىلالايدۇ، ئۇنىڭغا ئىشەنمەي بولمايدۇ، باشقىلارنىڭ يامان گېپىنى قىلغان ئادەمنىڭ گېپىگە ئىشەنمىگۈلۈك، دېدى. ئۇزاق ئۆتمەي شادغۇن دىنۇەن قورقۇپ، چۇنۇنىڭ ئالدىدا زۇخۇينىڭ يامان گېپىنى قىلدى، چۇنۇ زۇخۇينى مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتتى.

جېڭگۇاك يىللىرى (مىلادىيە 520 — 525 ـ يىللار) نىڭ باشلىرىدا چۇنۇنىڭ ئانىسى موفوچۇفېن لىجۇلىي قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ شادغۇن دىنۇەننى بۇغۇپ ئۆلتۈرگۈزدى. چۇنۇ قاتتىق ئاچچىقلىنىپ لىجۇلىي قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. ئاپۇرغۇر يەنە چۇنۇنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كىردى. چۇنۇ ئاپۇرغۇرغا زەربە بەرگەندە قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلدى. چۇنۇ ئانىسى ۋە ۋەزىرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

چۇنۇنىڭ ئىنىسى ئاناغاي تەختكە ۋارسلىق قىلدى. ئاناغاي تەختكە چىقىپ 10 كۈندىن كېيىن بىر نەۋرە ئاكىسى ئېلىتەبىر ⑮ شىفا نەچچە تۈمەن ئادەمنى باشلاپ ئاناغايغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ئاناغاي جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، ئىنىسى ئىجۇبانى ئېلىپ يېنىك قوراللانغان چەۋەندازلىرى بىلەن جەنۇبقا كېلىپ ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. ئاناغاينىڭ ئانىسى خۇلۇلىڭ خېنىم ھەمدە ئۇنىڭ ئىككى ئىنىسى ئۇزۇن ئۆتمەي شىفا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئاناغاي بۇ ئىشتىن خەۋەرسىز قالدى.

9 ـ ئايدا ئاناغاي پايتەختكە كېلەي دەپ قالغاندا، پادىشاھ شياۋمىڭدى شىغاۋۇل لۇشداۋنى ئەلچىلەرگە باش قىلىپ، چەۋەندار مەھرەم مېڭ ۋېينى يانداش ئەلچى قىلىپ تەينىلەپ، پايتەختتىنىڭ ئەتراپىدا ئۇنى كۈتۈۋېلىش ۋە ھال سوراشقا ئەۋەتتى. ئەمرى مىمار، كىنجاب ببگى يۈەن جى بېيجۇڭدا، شىغاۋۇل سۇي گۇڭ، ھەرەم ئاغىسى يۈەن زۇەن پايتەخت ئەتراپىدا زىياپەت راسلاپ ئۇنىڭدىن ھال سوردى ھەمدە ئاناغاينى ئوردىغا باشلاپ ئاپاردى. 10 ـ ئايدا پادىشاھ شياۋمىڭدى شىيەنياڭ قەسىرىگە باردى. 5 ـ دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئەمەلدارلار، پادىشاھ جەمەتىدىكىلەر، قارام ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرى شىيەنياڭ قەسىرىنىڭ تاشقىرىقى زالىدا تىزىلىپ تۇرۇشتى. دەرىجىسى بەگ ـ گۇڭلاردىن تۆۋەنلەر ھەمدە ئاناغاي قاتارلىقلار قەسىرنىڭ تاشقىرىقى زالىغا كىرىپ شىمال تەرەپكە يۈزلىنىپ ئولتۇرۇشتى. ئورۇن بەلگىلەنگەندىن كېيىن، جارچىبەگ دەرىجىسى بەگ ـ گۇڭلاردىن تۆۋەن كىشىلەرنى باشلاپ قەسىرگە كىردى. ئاناغاينىڭ ئورنى قارام ئەل خانلىرىنىڭ تۆۋەنىدە ئىدى، يەنە تەينىلىمەكچى بولغان ئەمەلدارلار بىلەن ئاناغاينىڭ ئىنىسى ۋە ئىككى تاغىسى ئەمەلدارلارنىڭ ئەڭ ئارقىسىدا ئولتۇردى. قارا دۇاندىكى پۇتۇكچى بەگ⑯ ساۋداڭ كىرىپ بۇيرۇقنى ئوقۇپ، ئۇلاردىن ھال سوردى. ئاناغاي پادىشاھقا: «پادىشاھى ئالەم،

ئۆزلىرى ماڭا ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىپ ئىنىم، تاغاملارنى قەسىرگە چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارنىمۇ ئوردىدىكى كۆرۈشۈشكە داخىل قىلدىلا. ئەمما مېنىڭ بىر نەۋرە ئاكام بار، شىمالدىكى چاغدا ئۇنىڭ مەنسىپى ئىككى تاغامنىڭكىدىن يۇقىرى ئىدى. شۇ ئاكامنى قەسىرگە چاقىرتىپ كېلىشلىرىنى سورايمەن» دېدى. پادىشاھ بۇ تەلەپكە ماقۇل بولدى. ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ ئاناغاينىڭ ئىنىسىنىڭ تۆۋەنىگە، ئىككى تاغىسىنىڭ يۇقىرىسىغا ئولتۇرغۇزدى.

زىياپەت ئاخىرلىشىشقا ئاز قالغاندا، ئاناغاي مەكتۇپنى ئېلىپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئولتۇرغانلارنىڭ ئارقىسىغا ئۆتتى. پادىشاھ جارچى بەگ چاڭ جىڭنى ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ بېقىشقا بۇيرۇدى. ئاناغاي پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىشنى تەلەپ قىلىۋىدى، پادىشاھ ئۇنى باشلاپ كېلىشكە بۇيرۇق قىلدى. ئاناغاي يۇكۇنۇپ تۇرۇپ ئىككى قېتىم باش ئۇرغاندىن كېيىن قەددىنى رۇسلاپ: «ئاتا ـ بوۋىلىرىم ئەسلىدە ئۇلۇغ ۋېي سۇلالىسىدە ئاپىرىدە بولغانىكەن» دېدى. پادىشاھ: «بۇنى تەپسىلىي بىلىمەن» دېدى. ئاناغاي يەنە: «ئاتا ـ بوۋىلىرىم قەيەردە ئوت ـ چۆپ بولسا شۇ يەردە چارۋىچىلىق قىلغاچقا، قوملۇقنىڭ شىمالىدا ماكان تۇتقان» دېدى. پادىشاھ: «گېپىڭىزنىڭ ئايىغى بار ئوخشايدۇ، كۆڭلىڭىزدە بار گەپنى دەۋېرىڭ» دېدى. ئاناغاي: «ئاتا ـ بوۋىلىرىم ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا شىمالدىكى جايلاردا ياشىغان، گەرچە بىزنى تاغ ـ دەريالار ئايرىپ تۇرسىمۇ، ئەمما مەن يەنىلا چىن دىلىمدىن ئىززەت ـ ھۆرمىتىڭلارنى قىلىپ كەلدىم. قاڭقىللار ئاسىيلىق قىلىپ، ئېلىمىزدە ئەمىنلىك بولمىغاچقا، ئەلچى ئەۋەتىپ ياقا جايلاردىكىلەرنىڭ سەممىي نىيىتىنى ئىزھار قىلىشقا ۋاقىت چىقىرالمىدىم، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قاڭقىللار تىنچىتىلدى. ئاكام قاغان قىلىپ تىكلەندى. شۇڭا گۈنگۈلى قاتارلىقلار ئۇلۇغ

ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلدى. ئەملىيەتتە قارام ئەلنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئادا قىلماقچى بولدۇق. شۇڭا ساۋداۋ شمالغا ئەلچىلىككە بارغاندىن كېيىن، ئاكام ئىككىمىز ۋەزىرلەردىن بەش كىشىنى پادىشاھنىڭ پەرمانىنى تىزلىنىپ باش ئۇرۇپ قوبۇل قىلىشقا ئەۋەتتۇق. بىز ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەننىڭ كۆڭلى پادىشاھقا تېخى تېگىل بولماي تۇرۇپلا، قاۋقىللار ۋەھشىيلىك بىلەن بېسىپ كىردى. قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن چاغدا مۇناپىق ئەملدارلار توپلاڭ كۆتۈرۈپ، ئاكامنى ئۆلتۈرۈپ مېنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئون كۈن ئۆتۈپلا مەن ئالىيلىرىنىڭ تەكرىدەك خىسلەتلىرىنى تونۇپ، ئالدىراپ - تېنەپ قورۇق قوللا بەيئەت قىلىپ، ئالىيلىرىغا قارام بولاي دەپ كەلدىم» دېدى. پادىشاھ شياۋمىڭدى: «ئېيتقانلىرىڭىز ئىزغا قارىغاندا سىز سەۋەبلەرنى تېخى تولۇق دەپ بولالمىدىڭىز، يەنە دېسىڭىز بولىدۇ» دېدى. ئاناغاي يەنە يۈكۈنۈپ تازىم بەجا كەلتۈرۈپ پادىشاھنىڭ پەرمانىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئورنىدىن تۇرۇپ: «ئېلىم مالىمانچىلىقتا ئۇچرىغاچقا، ئوردىغا تارتۇق قىلغۇدەك بىر نەرسە ئالغاچ كېلەلمىدىم. قېرى ئانام ئۇ يەردە قالدى، ئارىلىقى تۇمەن چاقىرىمدىن يىراق. ئېلىمنىڭ ئەملدار - پۇقرالىرى تارقىلىپ كەتتى. ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتى ئالەمدىنمۇ چوڭ، قوشۇن ئەۋەتىپ مېنى ئېلىمگە ئاپىرىپ قويسىلا، ئاسىيلارنى ئۆلتۈرۈپ تارقىلىپ كەتكەن پۇقرالىرىمنى يىغسام. ئالىيلىرى شەپقەت قىلىپ لەشكەر - ئات بېرىپ تۇرسىلا، قېرى ئانام ھايات بولسا دىدارلىشىپ، بالىلىق مېھرىمنى نامايان قىلىمەن. ئەگەر ئانام ئۆلۈپ كەتكەن بولسا، قىساسىمنى ئېلىپ خورلۇقنى يۇيىمەن. قېپقالغان ئادەملىرىمگە باشچىلىق قىلىپ، ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىدە بولىمەن. ھەر يىلى ئۆزۈلدۈرمەي ئولپان تاپشۇرىمەن. ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك دىدارىنى كۆرۈش ئاسان ئەمەس، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ

كۆڭلۈمدە نېمە بولسا شۇنى دېمەي تۇرالمىدىم، لېكىن دېمەكچى بولغىنىمنى تولۇق ئىزھار قىلىپ بولالماي، ئايرىم مەكتۇپ يېزىپ ئۆزلىرىگە مەلۇم قىلدىم. ئۆزلىرىنىڭ ئوقۇپ چۈشىنىشلىرىنى سورايمەن» دېدى ۋە مەكتۇپنى پۈتۈكچى بەگ چاڭ جىڭغا بەردى. مەكتۇپ پادىشاھنىڭ ئوقۇشىغا سۇنۇلدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي ئاناغاي شوفاڭ ۋىلايىتى گۇڭى، جورجانلار خانى قىلىپ تەينىلىنىپ، تون، تاج، يېنىك ھارۋا، ھارۋا سايىۋىنى ئىنئام قىلىندى. تەمىناتى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرى بىلەن ئوخشاش بولدى. 12 - ئايدا، پادىشاھ شياۋمىڭدى ئاناغاينىڭ ئېلىدە تېخى خان يوقلۇقى، يۇرتىغا قايتىپ پۇقرالىرىنى يىغىشنى سەممىي نىيەت بىلەن تەلەپ قىلىپ مەكتۇپ سۇنغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى بۇ ئىشنى مۇزاكىرە قىلىپ بېقىشقا بۇيرۇدى. ئوردىدىكى ۋەزىرلەرنىڭ پىكرى بىرلىككە كەلمىدى. بەزىلەر ئۇنى قايتىۋەرسۇن دېسە، بەزىلەر قايتىشقا بولمايدۇ، دېيىشتى. شۇ چاغدا قوشۇن بېشى يۇەن چا باش ۋەزىر ئىدى. ئاناغاي 100 جىڭ ئالتۇن بېرىپ، ئۇنى سېتىۋالدى.

جېڭگۇاڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 521 - يىلى) 1 - ئايدا، ئاناغاي قاتارلىق 54 كىشى پادىشاھ بىلەن خوشلاشتى. پادىشاھ شياۋمىڭدى كۈن پېتىشتىكى زالغا كىرىپ، ئاناغاي ھەمدە ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئاكا - ئۇكىلىرىدىن بەش كىشىنى سالامغا چاقىرتتى. ئۇلار پەلەمپەي بىلەن كۈن پېتىش زالغا كىردى. قارا دۇاندىكى پۈتۈكچى بەگ مۇبى ھال سورايدىغانلىقىنى بىلدۇردى. ئاناغاي قاتارلىقلار تىزلىنىپ باش ئۇرۇپ تازىم بىلەن خوشلاشتى. پادىشاھ ئاناغايغا ئاتىنىڭ پارقىراق كۆكرەك ياپقۇسى ۋە ساۋۇتتىن بىر يۇرۇش، تۆمۇردىن ياسالغان ئات ياپقۇسى ۋە ساۋۇتتىن ئالتە يۇرۇش، ئاق كۇموش پۆپۈكچىلىك ئالتە نەيزە، ئاق پۆپۈكلۈك قىزىل سىرلانغان 10 نەيزە، كىچىك توغ - ئەلەم، ئاق پۆپۈكلۈك

ساداق ۋە باشاق، قىزىل سىرلانغان كۈدرانىيە دەرىخىدىن ياسالغان ئالتە ساداق ۋە باشاق، قارا سىرلانغان 10 ساداق ۋە باشاق، قىزىل سىرلانغان قالقان ۋە قىلىچ، قارا سىرلانغان ئالتە قالقان ۋە قىلىچ، قىزىل سىرلانغان 20 بۇرغا، ئىككى گۈللۈك كىمخاب يوتقان تېشى، 30 يۇرۇش سېرىق يوتقان ـ كۆرپە، گۈللۈك تون ۋە باش كىيىمى، قىزغۇچ پەرىجە، ئاچ قىزىل 20 پەرىجە ۋە باش كىيىم، ئاغىچىلار كىيىدىغان ھەر خىل رەڭدىكى 1000 توپ تاۋار ـ دۇردۇن، ئاچ قىزىل كىچىك تۇغمىلىك ئىشتان ـ چاپان ۋە ئوردىنىڭ ئۇششاق بۇيۇملىرى، 18 پەردە، ئالتە سېرىق چىمىلدىق، 1000 كۈرە يېڭى گۈرۈچ، سەككىز كۈرە بۇغداي تالقىنى، بەش كۈرە ئورمان ياڭىقى تالقىنى، تۆت مىس كومزەك، ئىككى تولۇمدىن سۇ سىغدىغان ئىككى تۆمۈر كومزەك، بەش كاپچى سۇيۇقلۇق سىغدىغان قارا سىرلانغان تۆت بامبۇك قاچا، ئىككى دېدەك، 500 ئات، 120 تۆگە، 100 ئىنەك، 5000 قوي، قىزىل گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن ئون قاپ پەتنۇس، 200 كۈرە سۆك قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىنئام قىلىپ، بۇ نەرسىلەرنى چېگرىدىكى ھەربىي قورۇلغا بارغاندا بەردى. شىغاۋۇل سۇي گۈاڭ، ھەرەم ئاغىسى يۈەن زۇەنلەرگە ئۇنى شەھەر سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويۇش بۇيرۇق قىلىندى.

ئاناغاي بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، بىر نەۋرە ئاكىسى ئېلتەبىر بىراھمان نەچچە تۇمەن ئادەمنى باشلاپ شىفاغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇنى يەڭدى. شىفا دىدۇگاننىڭ ھوزۇرىغا قېچىپ بارغاندا، دىدۇگان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بىراھمان خان بولۇپ مىئوك شەك قاغان دەپ ئاتالدى. ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىلىدا «مىئوك شەك» دېگەن سۆز «تىنچلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئەينى چاغدا شىمالنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، خۇەيشو قورۇلىنىڭ باسقاق سانغۇنى ياك جۇن مەكتۇپ سۈنۇپ: «ئاڭلىشىمچە ئۇ يەرنىڭ خەلقى ئۆزىگە خان تىكلەپتۇ، ئۇ خان

ئاناغاينىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى ئىكەن. بۇ خەقنىڭ نىيىتى يىرتقۇچ ھايۋاننىڭكىدەك. ئۇ خان بولغانكەن، شەھەردىن چىقىپ ئۆزى ئۆلتۈرگەن كىشىنىڭ ئىنىسىنى كۈتۈۋېلىشقا ئۇنامدۇ؟ بىخۇدلۇق بىلەن ئاناغاينى ئاپىرىپ قويۇپ يەنە قۇرۇق قول قايتىپ كەلسەك، بىكاردىن بىكار دۆلەتنىڭ ئابرويىغا تەسىر يەتكۈزىمىز. ئەگەر قوشۇننى كۆپەيتمىسەك ئۇنى شىمالغا ئاپىرىپ قويالمايمىز» دېدى. 2 ـ ئايدا، پادىشاھ شياۋمىڭدى ئىلگىرى جورجانلار زېمىنىغا بارغان ئەلچى دىيۇنجۇرىننى ئەۋەتىپ، بىراھمانغا ئاناغاينى كۈتۈۋېلىپ ئۇنىڭ خانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئېيتىپ قويۇشنى بۇيرۇق قىلدى.

بىراھمان تەكەببۇرلۇق قىلىپ، جورجانلار خانىنىڭ ئورنىنى بوشىتىپ بەرمەيدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە دىيۇن جۇرىندىن ئۆزىگە پادىشاھقا ئوخشاش ئىززەت ـ ئىكرام بەجا كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. دىيۇن جۇرىن غورۇرىنى ساقلاپ باش ئەگمىدى. بىراھمان چوڭ ئەمەلدارى موفو جۇفېن، ئېركىن چۈشكۈتۇ قاتارلىق ئالتە كىشىنى 2000 ئادەم بىلەن دىيۇن جۇرىنگە ئەگىشىپ ئاناغاينى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتتى. 5 ـ ئايدا، دىيۇن جۇرىن ئاناغاي تۇرۇشلۇق قورۇلغا قايتىپ كېلىپ، ئۇ جاينىڭ ئىشلىرى ۋە ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى. ئاناغاي ئويلاپ كۆرۈپ، شىمال تەرەپكە بېرىشقا پېتىنالماي، پايتەختكە قايتىشنى تەلەپ قىلدى.

دەل مۇشۇ چاغدا، بىراھمان قاڭقىللار تەرىپىدىن زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ئۇ 10 قەبىلىسىنى باشلاپ لياڭجۇغا كېلىپ ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. جورجانلاردىن نەچچە تۇمەن كىشى بىرلىكتە ئاناغاينىڭ كۈتۈۋالدى. 7 ـ ئايدا، ئاناغاي پادىشاھقا يازغان مەكتۇبىدا: «ئەل بولغان جورجانلاردىن يۈەنتۇيشې، خۇنجىجەنلەر مۇشۇ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى مەن تۇرۇشلۇق لەشكىرىي قورۇلغا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئېيتقىچە،

جورجانلار ئېلىده چوڭ مالمانچىلىق يۈز بەرگەچكە، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئايرىم ماكان تۇتۇپتۇ. ئۇلار بىر - بىرىنى ئۆزلۈكسىز بۇلاپ - تالاۋېتىپتۇ. ھازىر شىمال تەرەپتىكى خەلق ئاققۇغا ئوخشاش بوينىنى سوزۇپ يارەم كۈتمەكتە ئىكەن، ئىلگىرىكىگە ئوخشاش شاپائەت قىلىپ بىر تۇمەن كىشىلىك سەرخىل قوشۇن يۆتكەپ بېرىلسە ھەمدە قوشۇن يولغا چىقىپ، مېنى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئاپىرىپ قويسا، چەت يۇرتتىكىلەرنى تىنچىتقىلى بولىدۇ. ئەگەر تەلىپىم ماقۇل كۆرۈلسە ئىشلار چوقۇم مۇۋەپپەقىيەتلىك بولاتتى» دېدى. مەكتۇپ دىۋان بېگىنىڭ قولىغا بېرىلىپ كەڭ دائىرىدە كېڭەش قىلىندى. 8 - ئايدا، چەۋەندار مەھرەم ۋاڭ زۇنىي رابات ئېتىنى مىنىپ بېرىپ، ئاناغايغا پادىشاھنىڭ ھال سوراش نىيىتىنى يەتكۈزدى ۋە ئىنئام بېرىندىغانلىقىنى ئېيتتى. 9 - ئايدا، جورجانلارنىڭ كېيىنكى خانى ئېلتەبەر خۇەيشو ھەربىي قورۇلىغا كېلىپ بەيئەت قىلدى. بۇ ئاناغاينىڭ ئاكىسى ئىدى. ئۇ قوشۇن ئەۋەتىشىنى ھەمدە ئاناغاينىڭ قايتىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

10 - ئايدا، پەخرىي دىۋانبېگى، گاۋياڭ بېگى يۈەن يۇڭ، دىۋانبېگى لى چۇڭ، شىغاۋۇل خۇگاڭ، دىۋان بېگىنىڭ سول قول ياندىشبېگى يۈەن چىن، شىغاۋۇل يۈەن چا، شىغاۋۇل، ئەنفېڭ بېگى يۈەن يەنمىڭ، مەنسەپ - تۇتۇق پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى يۈەن شيۇيى، مىرزا بەگ لى يەن، ھەرەم ئاغىسى يۈەن زۇەن، ھەرەم ئاغىسى جاڭ لىيې، ھەرەم ئاغىسى لۇتۇڭ قاتارلىقلار ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ئاڭلىشىمىزچە، خەن سۇلالىسى ھون تەڭرىقۇتىنى جەنۇبىي تەڭرىقۇت ۋە شىمالىي تەڭرىقۇت قىلىپ تۇرغۇزغان ئىكەن. جىن سۇلالىسى دەۋرىدە شەرقىي تەڭرىقۇت ۋە غەربىي تەڭرىقۇت دەپ ئاتىلىدىغان تەڭرىقۇت بولغانىكەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ جاپانى تەڭ تارتقان، قېينىچىلىقنى تەڭ يېگىپ دۆلەتنىڭ توسۇقى

بولۇپ كەلگەن ئىكەن. بىزنىڭچە، خۇەيشو ھەربىي قورۇلىنىڭ شىمالىدىكى ۋۇجى تېغىدىكى تۇرۇش بۇلاق دەپ ئاتىلىدىغان جاي، دۇنخۇاڭنىڭ شىمالىدىكى شىخەي ۋىلايىتى خەن، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى توسۇقلار، بۇ ئىككى جاي كەڭ كەتكەن تۈزلەڭلىك بولۇپ، تۈپرىقى بەك مۇنبەت. ئاناغايىنى تۇرۇش بۇلاقتا، بىراھمانىي شىخەي ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم. ھەر قايسىسى ئۆز قەبىلىلىرىگە باش بولۇپ، تارقىلىپ كەتكەن خەلقىنى يىغسۇن. ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسى، نامى ھەمدە ئۇلارغا لازىملىق ماددىي بۇيۇملار پادىشاھ تەرىپىدىن بىر ياقلىق قىلىپ بېرىلسە، ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار يەنىلا ئەسلىدىكى ئادەت بويىچە ئۆزگەرتىلمىسە تولىمۇ دانالىق بولىدۇ. ئاناغايغا تەۋە جايلار چېگرىنىڭ سىرتىدا، شۇڭا ئۇنىڭغا ئۆزىمىزنى ئۇپراتماي نوپۇزلۇق ئەمىر - پەرماننىڭ سۇرىنى نامايان قىلساق؛ ۋويې، خۇەيشو، ۋۇچۇەن ھەربىي قورۇللىرىدىن 200 دىن ئادەم چىقىرىپ، بۇ ئوچ قورۇلنىڭ مەسئۇللىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇلارغا ئاشلىق، قورال - ياراق ئاپىرىپ بەرسەك، ئۇلار ئۇ يەردە ئاناغاينىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئىشلىرىغا ياردەم بېرىپ، ئاناغاي ئىشىنى ۋۇجۇدقا چىقارغاندىن كېيىن قايتۇرۇپ كېلىنسە؛ شىمال تەرەپتىن بىراھمانىنىڭ ھوزۇرىغا پاناھ ئىزدەپ كەلگەنلەرگە ئايماق ۋە ھەربىي قورۇلدىكى ئەمەلدارلار يول مۇساپىسىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا ئاساسەن ئاشلىق بېرىپ، ئاندىن خۇەيشو ھەربىي قورۇلىدىكى ئاناغاي تۇرۇشلۇق جايغا ئاپىرىپ قويسا، باسقاق سانغۇن ۋە ئەلچىلىككە چىققان كىشىلەر ئەھۋالغا قاراپ ئۇلارغا ئاشلىق تارقىتىپ بەرسە؛ پايتەختىنىڭ زاكالەتخانىسىدىكىلەرنىڭ كېتىشى ياكى قېلىشىغا سۇكۇت قىلساق؛ ئاناغاي ئەمدىلا ئىگىلىك تىكلەشكە كىرىشكەن بولغاچقا، ئۇنىڭ ئالدىنئالا تەييارلىغان ئاشلىق زاپىسى يوق، ئۇنىڭغا خۇەيشونىڭ كەندىر تالقىنىدىن 2000 پاتمان بېرىپ، ئۇنى

سۇلالىمىزنىڭ تۆگىلىرىدە ئاپىرىپ بەرسەك؛ بىراھمان شەخسىدە تۇرىدۇ. ئۇ چېگرا ئىچىدە بولىدىكەن، ئورنى ۋە قوغدىنىشنى ئاناغايغا ئوخشاش قىلىشقا بولمايدۇ. ئاناغاي قاتارلىقلار يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان قارامىلار بولغانلىقتىن يارلىق تەمتىكى تۇتقان ئەلچىلەرنى رابات ئېتىنى مىنىپ ئاۋۋال ئولاردىن ھال سوراشقا ئەۋەتسەك ھەمدە ئۇلارغا باشقۇرۇشنى ھاۋالە قىلساق مۇۋاپىق بولارمىكىن» دېدى. پادىشاھ شياۋمىڭدى ئولارنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ ئىشلارنى شۇ بويىچە بېجىردى.

12 ـ ئايدا ئەنشى سانغۇنى، دادخاھ ۋەزىر ⑰ يۈەن خۇڭچاۋ قوشۇمچە ۋەيىس ⑱ بولۇپ، دۇنخۇاڭغا بىراھمانىي ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. بىراھمان بىلەن ئۇنىڭ قوۋمى ئاسىيلىق قىلىپ، ئېفتالىتلارغا بەيئەت قىلماقچى بولدى. چۈنكى، ئېفتالىت خانىنىڭ ئوچ خوتونى بىراھماننىڭ ئاچا ـ سىڭىللىرى ئىدى. ئايماق قوشۇنى جازا يۈرۈشى قىلىپ بىراھماننى ئەسىر ئالدى.

جېڭگۇاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 522 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا، ئاناغاي ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئاشلىق سورىدى. پادىشاھ ئۇنىڭغا بىر تۇمەن دەن ئاشلىق بېرىشنى بۇيرىدى. جېڭگۇاڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 523 ـ يىلى) ئاناغاينىڭ قوۋمىدىكىلەر قاتتىق ئاچارچىلىققا ئۇچرىغاندا، چېگرىدىكى جايلارغا كېلىپ بۇلاڭچىلىق قىلدى. پادىشاھ شياۋمىڭدى دۇئان بېگىنىڭ سول قول ۋەزىرى يۈەن فۇنى قوشۇمچە ۋەيىس بولۇپ، يارلىق تەمتىكى بىلەن بېرىپ ئۇلارغا نەسىھەت قىلىشقا بۇيرىدى. يۈەن فۇ ئاناغاي بىلەن كۆرۈشۈشكە بارغاندا، ئاناغاي ئۇنى گۆرۈگە تۇتۇۋالدى ھەمدە ئۇنى ئەگەشتۇرۇپ 2000 پۇقرانى، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەر ئاچقان راباتلارنىڭ نەچچە مىڭلىغان ئات ـ كالىلىرىنى بۇلاپ شىمالغا ئەكەتتى. ئاندىن يۈەن فۇغا ئۆزرە ئېيتىپ قويۇپ بەردى. پادىشاھ شياۋمىڭدى قىران چەۋەندازلار ئۇلۇغ سانغۇنى⑲، دۇئانبېگى لى چۇڭغا 100 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ ئۇنىڭغا جازا

يۈرۈشى قىلىشنى بۇيرىدى. لى چۇڭ چېگرىدىن چىقىپ 3000 چاقىرىم يول يۈرۈپ، دەشتى ماكانغىچە قوغلاپ بارىدى ھەم يېتىشەلمەي قايتىپ كەلدى. ئېرنىبا لوياڭغا كەلگەندە، پادىشاھ شياۋمىڭدى كۈن پېتىش زالدا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. جېڭگۇاڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 524 ـ يىلى) بىراھمان لوياڭنىڭ جەنۇبىدىكى مېھمانسارايدا ئۆلدى. پادىشاھ ئۇنىڭغا يارلىق تەمتىكى تۇنتۇچى، غەربىي تىنچىتقۇچى سانغۇن، چىنجۇ ئايماقبېگى، گۇاڭمۇ گۇڭى دەپ نام بېرىشنى بۇيرۇدى.

شۇ يىلى، ۋويې ھەربىي قورۇلىدىكى پولوخەنبالىڭ ئاسىيلىق قىلغاندا، باشقا قورۇلدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى. شياۋچاڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 525 ـ يىلى) ئەتىيازدا، ئاناغاي قوۋمىنى باشلاپ پولوخەنبالىڭغا جازا يۈرۈشى قىلدى. دېيۈن جۇرېنگە تۇرلۇك گەزلىمىلەرنى ئېلىپ بېرىپ ھال سوراش، ئىنئام بېرىش يارلىق قىلىندى. ئاناغاي ئىنئامنى تىزلىنىپ تۇرۇپ ئالدى ۋە 100 مىڭ ئادەمنى باشلاپ ۋۇچۇەن قورۇلىنىڭ غەربىدىن ۋويېغا قاراپ ئاتلاندى. كۆپ قېتىملىق جەڭلەردە غەلىبە قازاندى. 4 ـ ئايدا، پادىشاھ شياۋمىڭدى يەنە چەۋەنداز مەھرەم، دېۋانبېگىنىڭ پۇتۇكچىسى فېڭ شيېنى ھال سوراش، دەرىجىسىگە ئاساسەن ئىنئام بېرىشكە ئاناغاينىڭ ھوزۇرىغا ئەۋەتتى. ئاناغاينىڭ قەبىلىلىرىدىكىلەر ئىناق بولغاچقا، قوشۇنى بارا ـ بارا قۇدرەت تاپتى. شۇڭا ئاناغاي چىلانتۇبىڭبا قاغان دەپ ئاتالدى، بۇ ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ تىلىدا «توپلىنىشنى تىزگىنلەش» دېگەن مەنىدە ئىدى. 10 ـ ئايدا، ئاناغاي يەنە يۈجيۇلۇ مىئە قاتارلىقلارنى ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى. شياۋچاڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 527 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا، ئاناغاي گۇڭفېڭجىڭ قاتارلىقلارنى ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار قايتقاندا، پادىشاھ شياۋمىڭدى گۇڭفېڭجىڭغا: «شىمالغا جايلاشقان قورۇللاردىكى يى، دىلار

ئۇزلۇكسىز ئاسىيلىق قىلىۋاتىدۇ، جورجان خانى دۆلىتىمىزگە سادىق بولۇپ جازا يۇرۇشى قىلىشىمىزغا ياردەملىشىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ نىيىتى سەممىي، ئوردىنىڭ مېھر - شەپقىتىنى ئۇنتۇمىدى. ھازىر ئۇ شىمالىي تەرەپتە ئېرجۇرۇڭ بىلەن قوشنا بولۇۋاتىدۇ، ئۆز قەبىلىلىرىنى قاتتىق ئىدارە قىلىپ، بىر - بىرى بىلەن قىرغىنچىلىق قىلمىسۇن، بىر - بىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلمىسۇن. يېقىندىن بېرى جورجانلار خانىنىڭ خەت - چەكلىرىنى كۆرۈپ تۇردۇم، بۇلاردىن ئۇلارنىڭ دۆلىتىمىز ئۈچۈن شەرققە جازا يۇرۇشى قىلىش نىيىتى بارلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ. لېكىن جورجان خانى ئۆزلادتىن - ئۆزلادقا شىمالىي قوملۇقتا ياشاپ كەلگەن، يازنىڭ تومۇزىغا كۆنەلمەيدۇ. ھازىر ۋاقتىنچە توختاپ تۇرۇپ، كېيىنكى يارلىقنى كۈتسۇن» دېدى. پادىشاھ جورجانلارنىڭ يۈز ئۆرۈپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆزلەپ شۇنداق دېگەن بولۇپ، كېيىن ئۇلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى.

جەنىيى 1 - يىلى (مىلادىيە 528 - يىلى) پادىشاھ شىاۋجۇاڭدى مۇنداق دېدى: «زور تۆھپىكارلار زور ئىنئامغا ئېرىشۇر، پەزىلەتلىكلەرنىڭ ئىناۋىتى يۇقىرى بولۇر. جورجان خانى ئاناغاي شىمالىنى تىنچىتىپ، ئۇ تەرەپلەرنى قوغدىدى، نەتىجىدە چوغاي تېغى ئەمىنلىككە، رۇشۇي دەرياسى بويلىرى خاتىرجەملىككە ئېرىشتى. بۆرە تېغىدا قەدىم ئىزى قالدى، دەشتى تۇتۇقتا تۆھپە تېشى ئورنىتىلدى. ئۇ بىزگە چەكسىز سادىق بولسىمۇ، نەتىجىسىگە تېگىشلىك جاۋاپ قايتۇرۇلمىدى. شۇڭا ئۇنى ئالاھىدە ئىززەت - ئىكرام بىلەن تەقدىرلەش كېرەك، بۇ ئىشقا ئادەتتىكى قائىدە - نىزاملار بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا بولمايدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئوردىغا كېلىپ سالام بەرگەندە ئۇنىڭ ئىسمىنى بىۋاستە ئاتىماسلىق كېرەك. ئۇ پادىشاھقا خەت - چەك يوللىغاندا ئۆزىنى پېقىر قاتاردا كۆرمەسلىكى

لازىم».

تەيچاڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 532 - يىلى) 6 - ئايدا، ئاناغاي ئۇگۇلانشۇشىبا قاتارلىقلارنى ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى ھەمدە چوڭ ئوغلىنىڭ ۋېي سۇلالىسى مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويدى.

يۇڭشى 2 - يىلى (مىلادىيە 533 - يىلى) 4 - ئايدا، پادىشاھ شىاۋۇڭدى فەنياڭ بېگى يۇەن خۇينىڭ چوڭ قىزى مەلىكە لاڭيانى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشنى بۇيرىدى. تېخى قۇدىلاشماي تۇرۇپلا، پادىشاھ شىاۋۇڭدى خەنگۇ قوۋۇقىغا ⑳ كىردى. شەرقىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن غەربىي ۋېي سۇلالىسى بەسلىشىپ ئاناغاي بىلەن قۇدىلىشىپ دوست بولۇشتى. غەربىي ۋېي سۇلالىسىدىن پادىشاھ ۋېندى پادىشاھ شىاۋۇڭدى زامانىسىدىكى پۇتوكچى يۇەن يىنىڭ قىزىنى مەلىكە خۇاجىڭ دەپ ئاتاپ، ئاناغاينىڭ ئىنىسى تاغانغا خوتۇنلۇققا بەردى. ئۆزى ئاناغاينىڭ قىزىنى خانىش قىلدى. ئۇنىڭ ئوستىگە ئالتۇن، گەزلىمە ئارقىلىق ئاناغاينى ئۆزىگە تارتتى. شۇنىڭ بىلەن ئاناغاي شەرقىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى يۇەن جىڭنى تۇتۇپ قېلىپ قايتۇرمىدى. ئۇ پادىشاھ خانىشىنى خانىشلىققا قالدۇردى دېگەنىنى باھانە قىلىپ، قوۋمىنى باشلاپ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتتى. پادىشاھ ۋېندى ئائىلاج خانىشىنى ئۆزىنى ئۆلتۇرۇۋېلىشقا بۇيرۇدى.

يۇەنشياڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 538 - يىلى) ئاناغاي يۇجۇ ئايمەقىدىكى فەنياڭ ۋىلايىتىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، جەنۇبتا يېشۇي دەرياسىغىچە㉑ باردى. 9 - ئايدا يەنە سىجۇ ئايمەقىدىكى شيۇرۇڭ ۋىلايىتىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ سەنتۇيگە باردى. يۇەن جىڭنى ئۆلتۇرۇپ، شەرقىي ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. شەرقىي ۋېي سۇلالىسى ئاناغاينىڭ ئەلچىسى ۋېندۇبا قاتارلىقلارنى قاماپ قويدى. شېنۇۋۇدى گاۋخۇەن ئاناغاينىڭ

قەبىھ، مەككار ئادەملىكىنى بىلگەچكە، ئۇنى بەزلەش ۋە ئۇنىڭغا شاپائەت قىلىش يۈزىسىدىن ئاناغاينىڭ ئەلچىسى لۇڭۇۋجۇنى ۋېنىدۇبا قاتارلىقلارغا دائىر ئەھۋاللارنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن شىمالغا قايتۇردى. ئەسلىدە ئاناغاي يۈەن جىڭنى ئۆلتۈرگەن ھەمدە ۋېنىدۇبا قاتارلىقلارنى ئاللىقاچان ئۆلدى، دەپ ئويلىغانىدى. لۇڭۇۋجۇنى كۆرۈپ بىرئاز تەسىرلەندى ۋە خجالەت بولدى. شىڭخې 2 - يىلى (مىلادىيە 540 - يىلى) ئەتىيازدا، ئاناغاي يەنە لۇڭۇۋجۇ قاتارلىقلارنى شەرقىي ۋېي سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى. لېكىن شەرقىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ھەقىقىي تۈرە ياراشمىدى.

ئاناغاينىڭ قىزى غەربىي ۋېي پادىشاھى ۋېنىدىغا خانىشلىققا بېرىلگەن بولۇپ، كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتتى. شېنۇۋۇدى گاۋخۇەن بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۆھپە خاتىرىلىگۈچى بەگ جاڭ خۇيزۇەننى ئاناغايغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالدى. جاڭ خۇيزۇەن مۇنداق دېدى: «پادىشاھ ۋېنىدى بىلەن جۇۋېندى شىمالىي ۋېي پادىشاھىنى شياۋۋۇدىغا زىيانكەشلىك قىلدى، يەنە سىزنىڭ قىزىنى ئۆلتۈردى. بۇنىڭدىن مەقسىتى يىراق تۇغقىنىنىڭ قىزىغا مەلىكە نامىنى بېرىپ سىز بىلەن قۇدىلاشماقچى. ئۇنىڭ ئۇستىگە سىز خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ غەربكە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، جۇۋېندى ئوت - چۆپلەرگە ئوت قويۇۋەتكەچكە، جورجانلارنىڭ ئاتلىرى ئاچ قېلىپ جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىشقا مۇمكىن بولمىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاسىيلىق - مەككارلىق قىلمىشى بولۇپ، بۇنىڭغا ئادەمنىڭ قانداقمۇ ئىشەنگۈسى كەلسۇن». ئۇ يەنە مۇنداق دېدى: «شەرقىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ۋارىسى. ئاڭلىشىمچە سىز ئىلگىرى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ بارغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكىڭىز ئۈچۈن دۆلىتىڭىز ساقلىنىپ قالغانىكەن. شۇڭا بۇنىڭغا جاۋاپ

قايتۇرۇشىڭىز كېرەك». ئۇ يەنە ئاناغايىنى ئالداپ مۇنداق دېدى: «يېقىندا چېپۇ، بۇلۇجانقۇ ئىسىملىك كىشىلەر خېشىغا كەلگەندە، جورجان خانى تەرىپىدىن تۇتۇلدى. جورجان خانى سىلەر گاۋبېگىگە㉒ ئىتائەت قىلامسىلەر ياكى خېيتا㉓غىمۇ دەپ سورىۋېدى، بىرەيلەن خېيتاغا ئىتائەت قىلىمەن دېدى. جورجان خانى ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەنە بىرەيلەن گاۋ بېگىگە ئىتائەت قىلىمەن دېگەچكە، جورجان خانى ئۇنى قويۇۋەتتى. بۇ جورجان خانىنىڭ چوڭ دۆلەتنىڭ ئىلگىرىكى شەپقىتىنى ئېسىدە ساقلىغانلىقىنىڭ ئالامىتى. قىزىڭىزغا زىيانكەشلىك قىلغانلىقى ۋە سىزنى ئالدىغانلىقى ۋاپاسىزلىقنىڭ ئالامىتى. شۇڭا ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشىڭىز لازىم. ئەگەر سىز بىر يەردە مۇداپىئەدە تۇرۇۋېرىپ، بەيئەت قىلىشنى بىلمىسىڭىز، ئوردىدىكىلەرمۇ سىزنى جازالايدۇ. ئەگەر سىز بۇرۇنقى شاپائەتنى دېسىڭىز، چوقۇم پادىشاھىمىزنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشىڭىز، قوشۇن ئەۋەتىپ ئاسىي ئەمەلدارلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، جورجان خانى ئۇچۇن ئار - نومۇسنى ئاقلاپ، قىساس ئېلىشىڭىز كېرەك».

جاڭ خۇيزۇەن شېنۇۋۇدى گاۋخۇەننىڭ مۇددىئاسىنى ئىزھار قىلدى. ئاناغاي ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى يىغىپ ئۇنىڭ گېپىنى كېڭىشىپ، شەرقىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش قارارىغا كەلدى. ئۇ چەلموفو بايان يۇدال قاتارلىقلارنى ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتتى ھەمدە ئوغلى يانلۇغچىنغا قىز بېرىش تەلىپىنى قويدى. شەرقىي ۋېي پادىشاھى شياۋجىڭدى چەۋەندار مەھرەم، خەزىنە بېگى لونيەن، چەۋەندار مەھرەم، دىۋان بېگىنىڭ پۇتۇكچىسى مۇجىڭشياڭ قاتارلىقلارنى ئاناغاينىڭ ھوزۇرىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. 8 - ئايدا، ئاناغاي موفو چۇفېن، جېدۇخۇنشىشېڭ قاتارلىقلارنى ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى يەنە تەلەپ قىلدى. شېنۇۋۇدى ئەتراپتىكىلەرنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى رازى قىلماقچى

بولدى. ئۇ چاڭشەن بېگى يۈەنجىنىڭ سىڭلىسى لېئەن مەلىكىنىڭ نامىنى لەنلىڭجۇن چوڭ مەلىكىگە ئۆزگەرتىپ جورجانلارغا ياتلىق قىلىشنى بۇيرىدى. 12 ـ ئايدا، ئاناغاي يەنە جېدۇخۇنشىڭنى شەرقىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ قۇدىلىشىنى تەلەپ قىلدى. شىڭخې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 541 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا، ئاناغاي تۇدۇفا ㉔يۈجيۇلۇ پېخۇن، چەلموفو㉕ جېدۇخۇنقۇپەن قاتارلىقلارنى 1000 ئاتنى سوۋغا قىلىپ، مەلىكىنى كۆچۈرۈپ كېلىشنى تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتتى. تېرگىن يۈەن شۇ، مۇراسىم بېگى مېڭ شاۋ قاتارلىقلارغا مەلىكىنى ئاپىرىپ قويۇش ئۈچۈن جىنياڭدىن شىمالغا قاراپ ئاتلىنىش يارلىق قىلىندى. بارلىق لازىمەتلىكلەر ۋە مال ـ مۈلۈكلەرنى شېنۇۋدى ئۆزى باشقۇرغاچقا، ناھايىتى مولچىلىق بولدى. ئاناغاي تۇدۇفا يۈجيۇلۇنبۇ، چەل ئاپيۈجو، پۈتچىجبۇ قاتارلىقلارنى مەلىكىنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە شىنچېڭنىڭ جەنۇبىغا ئەۋەتتى. 6 ـ ئايدا، شېنۇۋدى ئاناغاينىڭ ئىشەنچىسىز ئىكەنلىكىنى، دۆلەت ئىشلىرى تېخىمۇ مۇشكۈللىشىپ كەتكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، مەلىكىنى ئۆزى لۇفەن ㉖ زېمىننىڭ شىمالىي تەرىپىگە ئاپىرىپ قويدى ۋە ئاناغاينىڭ ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋېلىپ ئولاردىن ھال سورىدى. ھەر قېتىملىق كۈتۈۋېلىش كاتتا ھەم مول بولدى. ئاناغاي بۇنىڭدىن تولىمۇ مەمنۇن بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ شەرقىي ۋېي سۇلالىسىگە ئۆزلۈكسىز ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى. شىڭخې 4 ـ يىلى (مىلادىيە 542 ـ يىلى) ئاناغاي نەۋرە قىزىنى مەلىكە لىنخې دەپ ئاتاپ، ئۇنى شېنۇۋدىنىڭ 9 ـ ئوغلى چاڭگۇاڭ گۇڭى گاۋ جەنگە ياتلىق قىلىشنى ئۆتۈندى. پادىشاھ شياۋجېڭدى قۇدىلىشىشقا رازى بولدى. ئاناغاي تۇدۇفا يۈجيۇلۇ پىجو، چەلموفو يۇدالنى نەۋرە قىزىنى جىنياڭغا ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتتى.

ۋۇدىنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 546 ـ يىلى) ئاناغاي ئەك

ياخشى كۆرىدىغان قىزىغا مەلىكە دەپ نام بەردى. شېنۇۋدى كۈنسېرى قۇدرەت تاپقاچقا، ئاناغاي يەنە بۇ قىزىنى شېنۇۋدىغا خوتۇنلۇققا بېرىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ بۇ گەپنى ئاڭلاپ، شېنۇۋدىنىڭ ئۆيلىنىشىگە قوشۇلدى. ئاناغاي تۇدۇفا يۈجيۇلۇ خانبايىنيا قاتارلىقلارنى قىزىنى جىنياڭغا ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرا قورغانلىرىدا پاراكەندىچىلىك بولمىدى. ۋۇدىنىڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرى (مىلادىيە 550 ـ يىلى) غىچە ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرى ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى.

ئاناغاي خانلىقىنى ئەمدىلا ئەسلىگە كەلتۈرگەندە، ئوردىغا پۈتۈنلەي بەلگىلەنگەن قائىدە ـ يوسۇن بويىچە مۇئامىلە قىلدى. پادىشاھ شياۋمىڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مالمانچىلىق تۇغۇلغاچقا، سىرتقى جايلارنى باشقۇرۇشقا ماجالى يەتمىدى. ئاناغاي شىمال تەرەپلەرنى باشقۇرۇپ خېلى قۇدرەت تاپقاچقا، بارغانسېرى ھاكاۋۇرلۇق قىلىدىغان، قائىدە ـ يوسۇنغا ئانچە رىئايە قىلمايدىغان بولۇۋالدى. ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان بولسىمۇ، ئۆزىنى قارام ئەل دەپ ئاتىمىدى. تەنپىڭ يىللىرى (مىلادىيە 534 ـ 537 ـ يىللار) دىن كېيىن، تېخىمۇ تەكەببۇرلاشتى. رۇياڭ بېگى يۈەن شىەن چىنجۇ ئايماقبېگى بولۇپ، چىجۇن ۋىلايىتىدىن مىرزىبەگ بولغان چۇنيۈتەننى ئاناغاينىڭ ھوزۇرىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئاناغاي ئۇنى ياقتۇرۇپ قېلىپ ئېلىپ قالدى. ئاناغاي لوياڭغا بارغان بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكە ھېرىسمەن ئىدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنى خانغا تەڭلەشتۇرۇپ، ئەمەل ـ مەنسەپ تەسىس قىلغاندا شىغاۋۇل، ھەرەم ئاغىسى دېگەندەك ئەمەللەرنى قوللاندى. ئۇ چۇنيۈتەننى مىرزىبەگ، ھەرەم ئاغىسى قىلىپ، خەت ـ چەكلەرنى باشقۇرۇشقا قويدى. چۇنيۈتەن ئاناغاينى ھۆرمەتسىزلىك قىلىشقا ئۆگەتتى، ئاناغاي ھەر قېتىم دۆلەت خېتى يوللىغاندا، خۇددى تەڭداش

قوشنا ئەللەرگە مۇئامىلە قىلغاندەك ئۆزىنى تەك ـ باراۋەر ئورۇنغا قويدى. چى سۇلالىسى شەرقىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ سەلتەنىتىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىنمۇ ھەر يىلى باردى ـ كەلدى قىلىشىپ تۇردى.

تىەنباۋ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 552 ـ يىلى) ئاناغاي تۇركلەردىن مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ شاھزادىسى يانلۇغچىن، نەۋرە ئىنىسى دېڭجۇ چەل ۋە دېڭجۇ چەلنىڭ ئوغلى قۇتى قوۋمىنى باشلاپ چى سۇلالىسىگە بېقىندى. قالغانلار دېڭجۇ چەلنىڭ ئىككىنچى ئوغلى تېيبانى خان قىلدى.

تىەنباۋ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 553 ـ يىلى) چى سۇلالىسى پادىشاھى ۋېنشۇەندى دېڭجۇ چەل ۋە ئۇنىڭ ئوغلى قۇتىنى شىمالدىكى زېمىنغا ئاپىرىپ قويدى. ئۇزاق ئۆتمەي تېيبانى قىستانلار ئۆلتۈرۈۋەتتى. جورجان ئېلىدىكىلەر دېڭجۇ چەلنى خان قىلدى. دېڭجۇ چەل يەنە ئاقسۆڭەكلەردىن ئافۇت قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. جورجان ئېلىدىكىلەر يەنە قۇتىنى خان قىلدى. شۇ يىلى ئۇلار تۇركلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاچقا، ئەلدىكى بارلىق كىشىلەر چى سۇلالىسىگە قاچتى. چى سۇلالىسى پادىشاھى ۋېنشۇەندى شىمالغا — تۇركلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، كەلگەن جورجانلارنى ئېلىپ قالدى ھەم قۇتىنى خانلىقتىن قالدۇرۇپ، ئاناغايىنىڭ ئوغلى يانلۇغچىننى خان قىلدى. ئۇنى مايىچۇەن ۋادىسىغا ئاپىرىپ قويۇپ، ئاشلىق، تاۋار ـ دۇردۇن بەردى. چى سۇلالىسى پادىشاھى ۋېنشۇەندى تۇركلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ شىمالغا باردى. تۇركلەر تەسلىم بولۇشنى ئۆتۈنگەندە، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن، جورجانلار ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردىغان بولدى.

تىەنباۋ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 554 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا، يانلۇغچىن يۇز ئۆردى. چى سۇلالىسى پادىشاھى ۋېنشۇەندى جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇنى بىت ـ چىت قىلدى. يانلۇغچىن ئاتا ـ

بالا شىمالغا قاچتى. 4 ـ ئايدا، يانلۇغچىن سىجۇ ئايمىقىنى بۇلىدى. چى سۇلالىسى پادىشاھى ۋېنشۇەندى جىنياڭدىن ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، خېڭجۇ ئايمىقىدىكى خۇاڭگۇادۇيگە باردى، دۇشمەنلەر تىرىپىرەن بولۇپ قاچتى. شۇ چاغدا ئاساسىي قوشۇن قايتىپ كەتكەن بولۇپ، پادىشاھ ۋېنشۇەندى قوماندانلىقىدىكى قوشۇندا ئاران مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بار ئىدى. ئۇلارنى جورجانلارغا تەۋە باشقا قوۋمدىكى 10 مىڭ ئادەم تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى ھېچ ئىش بولمىغاندەك چىرايىنىمۇ ئۆزگەرتمەستىن قوماندانلىق قىلغاچقا، دۇشمەنلەر مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ۋېنشۇەندى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقتى، دۇشمەنلەر قاچتى، پادىشاھ ۋېنشۇەندى قوغلاپ زەربە بەرگەچكە، 25 چاقىرىم دائىرىدە ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى تاشلىنىپ قالدى. يانلۇغچىننىڭ خوتۇنى، پەرزەنتلىرى بولۇپ 30 مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئەسىر ئېلىندى. 5 ـ ئايدا، پادىشاھ ۋېنشۇەندى يەنە شىمالغا — جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. 6 ـ ئايدا، جورجان قەبىلىلىرى شەرقە كۆچۈپ، جەنۇبقا بېسىپ كىرمەكچى بولدى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى يېنىك قوراللانغان ئاتلىقلارنى باشلاپ جىنچۇەن ㉗دە بۆكتۇرمىدە تۇرۇپ زەربە بەرمەكچى بولدى. جورجانلار بۇنىڭدىن ۋاقىپلىنىپ يىراقلا قاچتى. تىەنباۋ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 555 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا، پادىشاھ ۋېنشۇەندى يەنە جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. 7 ـ ئايدا، پادىشاھ ۋېنشۇەندى بەيداۋدا قوشۇن تۇرغۇزۇپ، ئېغىر يۈكلەرنى قالدۇرۇپ يېنىك قوراللانغان 5000 ئاتلىقنى باشلاپ، جورجانلارغا قوغلاپ زەربە بەردى. پادىشاھ ۋېنشۇەندى ئۆزى سەپنىڭ ئالدىدا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، جورجانلارنى كۆپ قېتىم قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئۇيېغا يېتىپ باردى ۋە نۇرغۇن ئولجا ئېلىپ قايتتى.

شۇ چاغدا جورجانلار تۇركلەرنىڭ كۆپ قېتىملىق زەربىسىگە ئۇچرىغاچقا، غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ گۈڭدى 2 - يىلى (مىلادىيە 555 - يىلى) جورجان قوۋمىدىكىلەردىن مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇن بەيئەت قىلىش ئۈچۈن گۈەنجۇڭغا قېچىپ كەلدى. تۇركلەر ھەربىي كۈچىنىڭ قۇدرىتىگە ۋە غەربىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋىتىگە تايىنىپ كۆرەڭلەۋاتقان بولسىمۇ، قالدۇق جورجانلارنىڭ چوڭ دۆلەتكە بېقىنىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، غەربىي ۋېي سۇلالىسىگە ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن بارلىق جورجانلارنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزلىرىنى خاتىرجەم قىلىشىنى ئۆتۈندى. جۇڭبندى مۇزاكىرە قىلىپ تۇركلەرنىڭ پىكرىگە قوشۇلدى. جورجانلارنىڭ خاندىن تۆۋەن 3000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئاختۇرۇپ تۇتۇپ، ئۇلارنى تۇرك ئەلچىسىگە تاپشۇرۇپ بەردى. ئۇلار چىكىمىن دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا قەتلى قىلىندى. 16 ياشتىن تۆۋەنلىرى ئۆلۈم جازاسىدىن كەچۈرۈم قىلىنىپ، بەگ - تۆرىلەرنىڭ ئائىلىلىرىگە بۆلۈپ بېرىلدى.

قاڭقىللار — قەدىمكى قىزىل دىلارنىڭ قالدۇق قوۋمى بولۇپ، دەسلەپتە دىلىلار دەپ ئاتىغان. شىماللىنقلار تېلىلار دەپ قارىغان، خۇاشيالار بولسا قاڭقىللار، دىڭلىڭلار دەپ ئاتىغان. ئۇلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما قىسمەن پەرقلىنىدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھونلارنىڭ جەمەتىدىن، دېيىلىدۇ. ئۇلارنىڭ دى، ئۇيغۇر، قوغۇرسۇ، چۆبە، قۇتلۇق غۇز، ئىزگىل قاتارلىق قەبىلىلىرى بار. خەلق ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: ھون تەڭرىقۇتىدىن ئىككى قىز تۇغۇلغانىكەن. ئۇلارنىڭ تەققى - تۇرقى، چىرايى ناھايىتى چىرايلىق بولغاچقا، ئەلدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنى ئىلاھ دەپ قارايدىكەن. تەڭرىقۇت: «مېنىڭ مۇشۇنداق قىزلىرىم تۇرسا، ئۇلارنى قانداقمۇ ئادەملەرگە ياتلىق

قىلاي؟ مەن ئۇلارنى تەڭرىگە بېرىمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆز ئېلىنىڭ شىمالىدىكى ئادەمسىز يەرگە بىر ئېگىز سۇپا ياستىپ، ئىككى قىزنى سۇپا ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ «تەڭرى ئۆزى كۆچۈرۈپ كەتسۇن» دەپتۇ. ئۇچ يىل بولغاندا قىزلارنىڭ ئانىسى ئۇلارنى ئەكەلمەكچى بوپتىكەن، تەڭرىقۇت: «بولمايدۇ، تەڭرى بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى يول تېخى راۋانلاشمىدى» دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتكەندە بىر بۆرە كېلىپ كېچە - كۈندۈز سۇپا ئەتراپىنى ئايلىنىپ ھۇۋلاپتۇ ۋە سۇپىنىڭ ئاستىنى كولاپ ئۆڭكۇر قىلىپ ئۇزاققىچە شۇ يەردىن كەتمەپتۇ. قىزلارنىڭ كىچىكى: «ئاتام مېنى مۇشۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، تەڭرىگە بەرمەكچى بولغان، ئەمدىلىكتە بۆرە كەلدى، ئېھتىمال ئۇ تەڭرى ئەۋەتكەن ئىلاھ بولسا كېرەك» دەپتۇ. ئۇنىڭ ئاچىسى ھەيران بولۇپ: «ئۇ بىر ھايۋان تۇرسا، ئۇنىڭ بىلەن جۈپلەشسەك ئاتا - ئانىمىزغا نومۇس بولمامدۇ؟» دەپتۇ. سىڭلىسى گەپكە قۇلاق سالماي، سۇپىدىن چۈشۈپ بۆرە بىلەن جۈپلىشىپ ئوغۇل تۇغۇپتۇ. كېيىن نەسلى كۆپىيىپ بىر ئەل بولۇپتۇ. شۇڭا، ئۇلار بوينىنى سوزۇپ ناخشا - قوشاق توۋلاشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئاۋازىمۇ بۆرىنىڭ ھۇۋلىشىغا ئوخشايدۇ.

ئۇلارنىڭ، بىر تۈتاش باشقۇرىدىغان سەردارى يوق، ھەر قايسى قوۋملارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقلى بار. ئۇلارنىڭ مەجەزى قوپال، قەبىھ، بىر قوۋمدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قەلبىداش. ئۇلار بۇلاڭ - تالاڭغا ۋە بالايىئاپەتكە ئۇچرىغاندا، ئۆم بولۇپ بىر - بىرىگە خەيرىخاھلىق قىلىدۇ. جەڭلەردە رىئايە قىلىدىغان قائىدە - قانۇنى يوق. ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ، بىر دەم ئالغا ئاتلانسا، بىر دەم چېكىنىدۇ، جەڭدە ئۇزاققىچە بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئۆرپ - ئادىتى بويىچە يەردە زوڭزۇيۇپ ئولتۇرىدۇ. ھاكاۋۇر بولۇپ ھېچنىمىدىن تەپتارتمايدۇ. ئات - كالا سۈۋغا بېرىپ ئۆيلىنىشنى شەرەپ دەپ بىلىدۇ. تويلىشىش

بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئەر تەرەپ ھارۋا تەييارلاپ، ئاتلارنى ئېغىلغا سولاپ، قىز تەرەپتىكىلەرنى ياخشى ئاتلارنى خالىغانچە تاللىۋېلىشقا چاقىرىدۇ. ئاتنى ئىگەرلىمەيلا مىنىدۇ. ئاتنى ئېغىلدىن ئېلىپ چىققاندا، ئاتنىڭ ئىگىسى ئېغىلنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ، ئاتنى چاۋاك چېلىپ ھۇركىتىدۇ. ئات مىنگەن كىشى يېقىلمىسا ئۇ ئاتنى ئالىدۇ. يېقىلىپ كەتسە باشقا ئات ئالىدۇ. شۇ تەرىقىدە بېكىتىلگەن سان توشقۇچە ئات ئالىدۇ. ئادەتتە ئۇلار ئاشلىق تېرىمايدۇ، ھاراق ـ شاراب ئىچىتمايدۇ. قىز كۆچۈرۈدىغان كۈنى ئەر ـ ئاياللار قىمىز، پىشۇرۇلغان گۆشلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. ساھىبخان مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدۇ، ئۇلار تەبىقە ـ دەرىجىسىگە قارىماي رېتى بويىچە ئورۇن ئالىدۇ. چېدىرنىڭ ئالدىدا ئۆم بولۇپ ئولتۇرۇپ، كۈن بويى يەپ ـ ئىچىدۇ، مېھمانلارنى قوندۇرۇپ قالىدۇ. ئىككىنچى كۈنى قىزنى ئېلىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەر تەرەپتىكىلەرمۇ قىز ئائىلىسىنىڭ يىلقىلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ياخشى ئاتلارنى تاللىۋالىدۇ. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانا، ئاكا ـ ئىنىلىرىنىڭ ئاتلارنى بېرىشكە كۆزى قىيمىغان تەقدىردىمۇ، ھېچكىم بىر نەرسە دېمەيدۇ. ئۇلار تۇل ئاياللارغا ئۆيلىنىشنى ياخشى كۆرمەيدۇ. ئەمما تۇل ئاياللارنى بىچارە دەپ ئۇلارغا ئېتىبار بېرىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى ئەن ـ تامغىلىرىغا قاراپ پەرقلەندۈرىدۇ. ئاتلارنى ئېغىلدىن دالىغا قويۇۋەتسىمۇ، خەقنىڭ ئاتلىرىنى خالىغانچە ئېلىۋالمايدۇ. ئادەتتە تازىلىققا دىققەت قىلمايدۇ. گۈلدۈرماما ئىنى ياخشى كۆرىدۇ. ھەر قېتىم گۈلدۈرماما گۈلدۈرلىگەندە قىقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈپ، ئاسمانغا ئوقيا ئاتىدۇ ۋە بۇ يەرنى تاشلاپ باشقا جايغا يۆتكىلىدۇ. ئىككىنچى يىلى كۈزدە ئاتلار سەمرىگەندە، يەنە ئارقا ـ ئارقىدىن گۈلدۈرماما گۈلدۈرلىگەن جايغا كېلىدۇ. ئۇ يەرگە قارا قوشقارنى كۆمۈپ ئوت ياقىدۇ، قىلىچلىرىنى قىنىدىن چىقىرىشىدۇ، ئايال

پىرىخون پىرە ئويناپدۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ يامان ۋەسۋەسىنى يوقاتقىنىدەك دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ. كۆپچىلىك توپلىشىپ، ئات چاپتۇرۇپ 100 قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن توختايدۇ. ھەر بىر كىشى بىر باغلام سۆگەت چۈۋىقى ئېلىپ كېلىپ، ئۇ يەرگە تەتۈر قاداپ، سۈت ـ قىمىز بىلەن سۇغىرىدۇ. ئاياللار قوي ئۇستىخانلىرىنى قوي تېرىسىگە ئوراپ بېشىدا كۆتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ چېچى ئىرماش ـ چىرماش چىگىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، خۇددى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئېگىز تاجىدەك كۆرۈنىدۇ.

ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلىشتا گۆر كولاپ، جەسەتنى گۆردە ئولتۇرغۇزۇپ ئىككى قولىنى كېرىپ ساداق تارتقۇزۇپ، خەنجەر ئېسىپ قويىدۇ ھەمدە بىلىكىگە نەيزە قىستۇرىدۇ. ھالىتى تېرىك چاغدىكىدىن پەرقلەنمەيدۇ. لېكىن گۆرنى ياپمايدۇ. چاقماق تېگىپ ياكى كېسەل بولۇپ ئۆلگەنلەر بولسا، ئۇلارغا بەخت ـ سائادەت تىلەپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ؛ ئەگەر قېرىپ ئەجىلى بىلەن ئۆلگەن بولسا، ئۇنىڭغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزىدۇ. كۆپنچە ئالا ـ چىپار ماللارنى ئۆلتۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى كۆيدۈرۈش ئارقىلىق تەڭرىگە نەزىر ـ چىراغ قىلىدۇ. ئاتلىق ئايلىنىدۇ، كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز قېتىم ئايلىنىدۇ. ئەر ـ ئايال، چوڭ ـ كىچىكلەرنىڭ ھەممىسى بىر يەرگە جەم بولىدۇ. ئامان ـ ئېسەن ئۆتكەن ئۆيدىكىلەر ناخشا ئېيتىپ، ئوسسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئاچىدۇ. ئۆلۈم ـ يېتىم بولغان ئۆيدىكىلەر ھەسرەت بىلەن ئونلۇك يىغلىشىدۇ. ئۇلار سۇ ـ ئوت بويلاپ كۆچۈپ تۇرىدۇ. تېرىدىن كىيىم ـ كېچەك كىيىدۇ، گۆش يەيدۇ. جورجانلارغا ئوخشاش كالا، قوي قاتارلىق چارۋىلارنى باقىدۇ. ئۇلارنىڭ ھارۋىلىرىنىڭ چاقى چوڭ، شادىسى كۆپ بولىدۇ. قائقىللار لۇخون كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىن يۈز نەچچە چاقىرىم يىراقلىققا كۆچۈپ بارغاندىن

كېيىن كۈچىيىپ دائىم جورجانلار بىلەن دۈشمەنلەشتى ھەمدە ۋېي سۇلالىسى زېمىنىغا بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. ۋېي پادىشاھى داۋۇ ۋۇدى ئۇلارغا زەربە بېرىپ، قەبىلىلىرىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. كېيىن پادىشاھ داۋۇ ۋۇدى يەنە كۆپ قېتىم رولۇشۇي دەرياسىدىن㉘ ئۆتۈپ، غەربتە لۇخۇن كۆلىنىڭ باردى ۋە ئۇ يەردە توختاپ يېنىك قوراللانغان ئاتلىقلارنى تاللاپ، غەربىي شىمال تەرەپكە يۈز نەچچە چاقىرىم ماڭدى. ئۇلارغا مۇقۇپ زەربە بېرىپ، 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ۋە چارۋىنى قولغا چۈشۈردى. يەنە لاڭشەن تېغىدا ئۇلارنىڭ قېپقالغان قوۋمىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. پادىشاھ داۋۇ ۋۇدى شىمالىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ، سانغۇنلارنى شەرق، غەرب ئىككى يولغا بۆلۈنۈشكە بۇيرىدى. ئۆزى ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ ئوتتۇرا يول بىلەن ئىلگىرىلەپ، بوزەنشۇي دەرياسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ئۇلارنىڭ قوۋمىدىكىلەرگە زەربە بەردى. باشقا قوشۇنلارمۇ قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى ئۇرۇقىدىكى 30 دىن كۆپرەك قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى. ۋېي بېگى توغبات يى يەنە باشقا سانغۇنلارنى يېتەكلەپ غەربىي شىمالدىكى قۇملۇقتا مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قېپقالغان تارقاق يەتتە قەبىلىسىنى بىت ـ چىت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قاڭقىللار ساراسىمە ئىچىدە قالدى. ۋېي پادىشاھى داۋۇ ۋۇدى نيۇچۇەن جىلغىسىدىن قوشۇنىنى باشلاپ غەربكە مېڭىپ، كەڭ كۆلەمدە ئوۋ ئوۋلىدى ۋە قاڭقىل ئېلىنى ئوۋ ئوۋلاش دائىرىسى قىلدى. چەۋەندازلار، پىيادە لەشكەرلەر قاتار سەپ بولۇپ ھايۋانلارنى ئوۋلىدى. ئۆزۈنلۇقى 700 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان دائىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تورلۇك ھايۋانلارنى جۇغلاپ، ئۇلارنى پىكچىك شەھىرىگە ھەيدەپ ئاپاردى. قاڭقىللارنى توپلاپ جەنۇبتا ئېگىز سۇپىلار، شىمالدا سەددىچىن، شەرقتە بەيدېڭ تېغى ۋە ئۇنىڭ تارمىقى بولغان شىشەن تېغى

تۇتاشتۇر ۋلغان بۇغا باغچىسىنى ياساتتى. ئۇزاق ئۆتمەي قاڭقىللاردىن جىلغ قەبىلىسىنىڭ موفوسى چىلجان 900 تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ قورغانغا كېلىپ بەيئەت قىلدى. چىلجان ھەيۋىدار سانغۇن قىلىپ تەيىنلەندى، قول ئاستىدا لەشكەر بېشى، مۇشاۋۇر دېگەن مەنسەپ تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا يەنە 20 مىڭ پاتمان ئاشلىق ئىنئام بېرىش بۇيرۇق قىلىندى. كېيىن قاڭقىللاردىن چۆبە قەبىلىسىنىڭ موفوسى فاندوجان 30 نەچچە تۇتۇن ئادەمنى باشلاپ كېلىپ بەيئەت قىلدى. ئۇمۇ ھەيۋىدار سانغۇن قىلىپ تەيىنلىنىپ، ئۇنىڭمۇ قول ئاستىدا لەشكەر بېشى، مۇشاۋۇر دېگەن مەنسەپ تەسىس قىلىندى. يەنە ئۇنىڭغا كىيىم ـ كېچەك ئىنئام قىلىش، ھەر يىلى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش بۇيرۇق قىلىندى.

جورجانلاردىن سېللان مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆز قوۋمىدىكىلەرنى يىغىپ، چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمال تەرىپىگە كۆچۈرۈپ، قاڭقىللارنىڭ يېرىگە بېسىپ كىردى. قۇلاس قەبىلىسىنىڭ سەردارى بەگقۇلى ئەنسىرەپ: «سېللان ئادەملىرىنى يىغىشقا باشلىدى. ھازىر ئۇنىڭ لەشكىرى، ئېتى ئاز، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئاسان» دېدى. شۇنىڭ بىلەن بارلىق ئادەملەر تۈيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، سېللان قەبىلىسىنىڭ زېمىنىغا كىردى. قاڭقىللار مال ـ مۈلۈك ھەلەكچىلىكىدە بولۇپ كېتىپ ئاقىۋەتنى ئويلاشمىدى. ئۇلار جورجانلارنىڭ چېدىرلىرىنى بۆلۈشۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرى بىلەن كۆڭلىنى خۇش قىلىشىپ، بەخىرامان ئوخلاپ ياتتى. سېللان ئېگىز يەردە تۇرۇپ بۇ ئەھۋالنى كۆردى ـ دە، پىتىراپ كەتكەن 1000 ئادىمىنى يىغىپ، سەھەردە قاڭقىللارغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قىرغىنچىلىق قىلدى. قاڭقىللارنىڭ ئاران ئوندىن ئىككى ـ ئۈچ قىسمى قېچىپ كېتەلىدى. بەگقۇلى ۋېي سۇلالىسىگە بېقىندى. بەگقۇلى ئاددىي ـ سادىدا ئادەم بولۇپ، باتۇرلۇق ـ جاسارەتتە

باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشەتتى. جەڭلەردە ئالدىدا ھۇجۇمغا ئۆتكەچكە، كىشىلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى. شىمالىلىقلار ئۇنىڭدىن بەك قورقاتتى. يىغلاۋاتقان بالىغا «بەگقۇلى كەلدى» دېسە، دەرھال يىغىسىنى توختىتاتتى. رەسسام بولغان قىزلار: «بولسىدى يىگىتىم بەگقۇلىسىمان» دەپ قوشاق ئېيتاتتى. كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان قايىللىقى ئەنە شۇ دەرىجىدە ئىدى. ئۇ 50 تال پالۋت ئارقىلىق پال سېلىشقا ئۇستا بولۇپ، سالغان پېلى دائىم توغرا چىقاتتى. شۇڭا پادىشاھ داۋۇدى ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئىنئام بەردى. بەگقۇلنىڭ كىچىك ئوغلى خېتاڭنى ئوردىغا بېرىپ، پادىشاھقا ياساۋۇل بولۇشقا بۇيرۇدى. بەگقۇلى ئۆلگەندە پادىشاھ داۋۇدى قاتتىق ئېچىنىپ ماتەم تۇتتى. ئۇنى ۋېي سۇلالىسىنىڭ يوسۇنى بويىچە دەپنە قىلدى ھەمدە «سادىقەتمەن قامەتلىك بەگ» دەپ نام بەردى. كېيىن سانغۇن يى ۋېي 20 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ شىمالدىكى قاڭقىللارنىڭ قالدۇق قوۋمى ئۈيغۇر غۇزلارغا زەربە بېرىشكە بۇيرۇلدى. ئۇ ئۈيغۇر غۇزلارنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلدى. پادىشاھ داۋۇدى زامانىدا، باشقا قوۋمدىكىلەر ئايرىم - ئايرىم قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. پەقەت قاڭقىللارنىڭ قوۋمىدىكىلەرلا قوپال، ئاسان بويسۇنمايدىغان بولغاچقا، ئايرىم قەبىلە بولۇپ تەشكىللەندى.

پادىشاھ تەيۇدى جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن قايتتى. ئۇ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا كەلگەندە، قاڭقىللارنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ سىنىپو دېگەن جايدا ئىككەنلىكىنى، ئادەم ۋە مال - چارۋىلىرىنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەنلىكىنى، تۇرۇشلۇق جايىنىڭ ۋېي سۇلالىسى قوشۇنى تۇرغان جايدىن 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، سول قانات يانداش بەگ ئەن يوەن قاتارلىقلارنى ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتمەكچى بولدى. ئەمرى زېمىن جاڭسۇن

خەن، دېۋانبېگى لىيۇجىي قاتارلىقلار پادىشاھنى نىيىتىدىن يېنىشقا ئۇندىگەن بولسىمۇ، پادىشاھ تەيۇدى ئۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىدى. ئەن يوەن قاتارلىقلارغا يېڭىدىن بەيئەت قىلغان قاڭقىل لەشكەرلىرىنى قوشۇپ ئاران 10 مىڭ ئاتلىقنى سىنىپوغا ئەۋەتتى. چوڭ قوشۇننىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرگەن قاڭقىل قەبىلىلىرىدىن نەچچە 100 مىڭ تۇتۇن ئەل بولدى. 1 مىليوندىن ئارتۇق چارۋا ئولجا ئېلىنىپ، ھەممىسى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىن 1000 چاقىرىم يىراقلىققا يۆتكەلدى. قاڭقىللار ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يول يۈرەتتى. سۇ - ئوتلاق قوغلىشىپ، مال - چارۋا بېقىپ ئولارنى ئاۋۇتاتتى. بىر قانچە يىلدىن كېيىن ئاشلىق يەيدىغان بولدى، ھەر يىلى ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. مۇشۇنداق قىلغاندىن كېيىن، چارۋىلارنىڭ باھاسى بۇرۇنقىدىن ئەرزانلىدى، يۇڭ - تېرىلەرمۇ دۆۋىلىنىپ كەتتى. پادىشاھ ۋېنچېڭدى زامانىدا، قاڭقىللارنىڭ بەش قوۋمى يىغىلىپ تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراق قىلدى. بۇنىڭغا نەچچە ئون مىڭ ئادەم قاتناشتى. مەرىكىدە ئات چاپتۇرۇلدى، مال - چارۋىلار ئۆلتۈرۈلدى، سەيلى - سايا‌ھەت قىلىنىپ، ناخشا - قوشاق ئېيتىلدى. مەرىكە خۇشاللىق ئىچىدە ئۆتتى. خەلەر بۇنداق مەرىكە ئىلگىرى بولۇپ باقمىغان دېيىشتى. دەل شۇ چاغدا پادىشاھ ۋېنچېڭدىمۇ بۇ يەرگە كەلگەن بولۇپ، ناھايىتى خۇشال ئىدى. كېيىن پادىشاھ شياۋۋېندى قاڭقىللارنىڭ ئادەملىرىنى يىغىپ جەنۇبقا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولدى. قاڭقىللار جەنۇبقا بېرىشقا ئۇنىمايى، ئۈيغۇرلاردىن شۇجىنى خان قىلىپ ئارقا - ئارقىدىن يۈز ئۆزىدى ۋە جەنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرنى تالان - تاراج قىلدى. تۇتۇق يۇۋىن فۇ ئولارغا قوغلاپ زەربە بېرىمەن، دەپ ئۆزى مەغلۇپ بولۇپ قايتتى. يەنە شىمالنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، جاڭيالڭ بېگى توغبات جى تۇتۇقلۇقتا تەيىنلىنىپ، جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى. توغبات جى ئالدى

بىلەن ئۇيغۇرلاردىن شۇجنى بەزلەشكە ئادەم ئەۋەتتى. شۇج جورجانلار زېمىنىغا باردى. ئۇزاق ئۆتمەي پۇشايمان قىلدى، ئادەملىرى ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كېلىپ ئەل بولدى.

قاڭقىللارنىڭ بۇ قوۋمىنىڭ يەنە 12 ئۇرۇقى بار: ئۇلارنىڭ، بىرىنچىسى بۆركىلى، ئىككىنچىسى تۇرە، ئۈچىنچىسى ئېلخان، تۆتىنچىسى تارلان، بەشىنچىسى قوغا، ئالتىنچىسى دابو، يەتتىنچىسى ئارۇن، سەككىزىنچىسى مويان، توققۇزىنچىسى ئىۋا، ئونىنچىسى پۇۋۇرغۇر، ئون بىرىنچىسى كىيان، ئون ئىككىنچىسى يۈسفى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەسلىدە پۇۋۇرغۇر قەبىلىسى جورجانلارغا بېقىناتتى. دولۇن قاغان دەۋرىدە جورجانلاردا مالىمانچىلىق يۈز بەرگەچكە، ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى بۆلۈنۈپ كەتتى. پۇۋۇرغۇرلاردىن ئاپۇرغۇر بىلەن ئىنىسى چۆكچى قاڭقىللارنىڭ 100 مىڭ تۈتۈندىن كۆپرەك ئادەمنى ئىدارە قىلاتتى. تەيخې 11 - يىلى (مىلادىيە 487 - يىلى) دولۇن چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىرمەكچى بولغاندا، ئاپۇرغۇر قاتارلىقلار ئۇنى توسقان بولسىمۇ، دولۇن ئۇلارنىڭ گېپىگە كىرمىدى. ئاپۇرغۇر ئاچچىقلىنىپ قوۋمىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، دولۇندىن يۈز ئۆرىدى. ئۇلار ئالدى قوشنىڭ غەربىي شىمالىغا باردى، ئاپۇرغۇر ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئېلىدىكىلەر ئۇنى كۆل بويلا دەپ ئاتىغان بولۇپ، بۇ سۆز ۋەيې سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ «ئۇلۇغ خان» دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسىگە ئوخشايدۇ. چۆكچى ئۆزىنى كۆلبەگ دەپ ئاتىغان بولۇپ، بۇ ۋەيې سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ «ئور ۇنباسار خان» دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسىگە ئوخشايدۇ. ئۇ ئىككىسى ئىناق ئۆتۈپ، ئەلنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ باشقۇردى. ئاپۇرغۇر شىمالدا، چۆكچى جەنۇبتا تۇردى. دولۇننىڭ جازا يۇرۇشلىرى كۆپ قېتىم ئاپۇرغۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، ئۇ قوۋمىنى باشلاپ شەرققە كۆچتى. تەيخې 14 - يىلى (مىلادىيە 490 - يىلى) ئاپۇرغۇر

غۇز سودىگەر يۆجنى ۋەيې پايتەختىگە ئەۋەتىپ، ئىككى باشاقنى ئوردىغا ھەدىيە قىلدى ھەمدە: «جورجانلار پادىشاھنىڭ دۇشمىنى، مەن ئۇلارغا نەسىھەت قىلسام ئۇلار گېپىمنى ئاڭلىمىدى. شۇڭا بىز ئۇلاردىن يۈز ئۆرۈپ بۇ يەرگە كەلدۇق ۋە ئۆزىمىز خانلىق قۇردۇق. پادىشاھنىڭ جازا يۇرۇشى قىلىپ جورجانلارنى يوقىتىشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىمەن» دېدى. پادىشاھ شىياۋۋېندى ئۇنىڭ گېپىگە ئىشەنمەي، ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆزىتىپ كېلىشكە ئەلچى يوللىنى ئەۋەتتى. ئاپۇرغۇر بىلەن چۆكچى ئەۋەتكەن ئەلچى بوج يوللىغا ئەگىشىپ ئوردىغا كېلىپ، يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئولپان تاپشۇردى. پەخرىي چەۋەندار مەھرەم كوزغۇن چاڭشېك بىلەن يوللى قاڭقىللارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىلىپ، ئاپۇرغۇر بىلەن چۆكچىغا بىر يۈرۈشتىن كىيىم - كېچەك، 100 توپ رەڭدار تاۋار - دۇردۇن ئىنئام بېرىلدى.

چۆكچى كېيىن ئېھتىياتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، ئوغلى مىئەتۇ قاتارلىقلارمۇ ئەسىر ئېلىندى. چۆكچىنىڭ قوۋمىدىكىلەر تارقىلىپ كەتتى، بەزىلىرى ۋەيې سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا كەلدى، بەزىلىرى جورجانلارغا بېقىندى. پادىشاھ ھەيۋەتلىك سانغۇن، مۇھاپىزەتچىلەر نازارەتچىسى مېڭ ۋېينى بەيئەت قىلىشقا كەلگەنلەرنى بەزلەش - ئور ۇنلاشتۇرۇشقا ئەۋەتتى، ئۇلارنى گاۋپىڭ شەھىرىگە ماكانلاشتۇردى. ئاپۇرغۇرنىڭ چوڭ ئوغلى ئاتىسىنىڭ باشقا خوتۇنلىرى بىلەن ناشايان ئىشلارنى قىلغانلىقى ۋە ئاپۇرغۇرغا قەست قىلماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاپۇرغۇر ئۇنى ئۆلتۈردى. ئاپۇرغۇر زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغاچقا، كۆپچىلىكنىڭ ئۇنىڭدىن رازى ياندى. ئۇلار بىرلىكتە ئاپۇرغۇرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ جەمەتىدىن بالىيامىنى خان قىلىپ تىكلىدى. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە ئېھتىياتلار قاڭقىللارغا جازا يۇرۇشى قىلىپ مىئەتۇنى ئېلىپ كېلىپ قويماقچى بولدى. ئۇنىڭ ئېلىدىكىلەر بالىيامىنى ئۆلتۈرۈپ، مىئەتۇنى قارشى

ئېلىپ، ئۆزلىرىگە خان قىلدى.

مىئەتۇ خان بولغاندىن كېيىن، ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. يەنە بىر پارچە ئالتۇن، بىر پارچە كۈموش، ئىككى ئالتۇن هاسا، يەتتە ئات، ئون تۆگە هەدىيە قىلدى. پادىشاھ مۇرۇك تاننى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ مىئەتۇغا 60 توپ رەڭدار تاۋار ـ دۇردۇن ئىنئام قىلىشنى بۇيرىدى. پادىشاھ شۇەنتۇدى ㉙ مىئەتۇغا مۇنداق دېدى: «سىز ناھايىتى يىراق قۇملۇقنىڭ سىرتىدا ماكان تۇتۇپ تۇرغان بولسىڭىزمۇ، ئىناق ئۆتۈش سەممىيىتىڭىزنى كۆپ قېتىم ئىزھار قىلىپ، ساداقىتىڭىز ۋە ئىرادىڭىزنى ئىپادىلىدىڭىز. مەن بۇنىڭغا قايىللىقىم ۋە مەمنۇنلۇقىمنى بىلدۈرىمەن. جورجانلار، ئېفتالىتلار، تۈيغۇنلار ماڭىدىغان يول قوچۇدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، بۇ يەر قاتناش تۈگۈنى بولۇپ قالدى. هازىر قوچۇ بىزگە بەيئەت قىلدى، ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارنى قارشى ئېلىش ۋە يېتەكلەش كېرەك. ئەمما جورجانلار قاتناش يولىنى ئۈزۈۋېتىپ، بىزگە پايدىسىز ۋەزىيەتنى پەيدا قىلدى. بۇنداق چاكىنا ئادەملەرنىڭ چىشىمىز تېگىشىگە هەرگىز يول قويۇلمايدۇ. ئۇلار ئوردا ئەلچىلىرىنى توسۇۋالدى، بۇ خىل گۇناهنى هەرگىز كەچۈرگىلى بولمايدۇ». مىئەتۇ ئۇزاق ئۆتمەي جورجان خانى فۇتۇ بىلەن بارىكۆلنىڭ شىمالىدا جەڭ قىلىپ، فۇتۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، غەربكە 300 نەچچە چاقىرىم قاچتى. فۇتۇ ئىۋرغولنىڭ شىمالىدىكى تاغنى قوشۇن تۇرغۇزۇپ ساقلىدى. ئىلگىرى قوچۇ خانى چۇجيا مەكتۇپ يوللاپ سەددىچىنىڭ ئىچكىرىسىگە كۆچۈشنى تەلەپ قىلغانىدى، پادىشاھ شۇەنتۇدى مېڭ ۋېينى ئۇنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى. مېڭ ۋېي ئىۋرغولغا بارغاندا، جورجانلار ئۇنىڭ قوشۇننى كۆرۈپ، قورقۇپ قېچىپ كەتتى. مىئەتۇ جورجانلارنىڭ قورقۇپ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنى قوغلاپ مەغلۇپ قىلدى. بارىكۆلنىڭ شىمالىدا فۇتۇنى

ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ چېچىنى كېسىپ مېڭ ۋېيگە ئەكېلىپ بەردى. يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ بەش تۇلپار، ئالتۇن، كۈموش، بۇلغۇن تېرىسى ۋە باشقا يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئوردىغا هەدىيە قىلدى. پادىشاھ شۇەنتۇدى دۇڭچېڭ ۋېكوندى يۇلياڭنى تەشەككۇر ئېيتىشقا ئەۋەتىپ، مىئەتۇغا چالغۇ ئەسۋابى، 80 سازەندە، ئون توپ قىزىل شايى، 60 توپ رەڭدار تاۋار ـ دۇردۇن ئىنئام قىلدى. مىئەتۇ موفوچۇفېن، ئويان چىخېچىننى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ئوردىغا يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئولپان تاپشۇردى.

ۋېي پادىشاھى شياۋمىڭدى زامانىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، مىئەتۇ بىلەن جورجان خانى چۇنۇ جەڭ قىلغان، جەڭدە مىئەتۇ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشكەن. چۇنۇ مىئەتۇنى ئاساۋۇ ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى جام قىلىۋالغان. مىئەتۇنىڭ قۇۋمىدىكىلەر ئېفتالىت زېمىنىغا كەتكەن. نەچچە يىلدىن كېيىن ئېفتالىتلار مىئەتۇنىڭ ئىنىسى ئېلىبەگنى ئېلىگە قايتۇرغان. ئېلىبەگ ئېلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتكەن. پادىشاھ شياۋمىڭدى گۇكەي قاتارلىقلارنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ئېلىبەگنى غەربنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، شىخەي ۋىلايىتىنىڭ ئەل قۇرغۇچى گۇڭى، قاڭقىللارنىڭ بېگى قىلىپ تەينىلىگەن. ئېلىبەگ يەنە جورجانلارنى مەغلۇپ قىلغان، جورجان خانى براهمان لياڭجۇغا قېچىپ بېرىپ بېقىنغانىدى.

جېڭگۇاڭ يىللىرى (مىلادىيە 520 — 524 ـ يىللار)

ئېلىبەگ ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى ۋە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قىزىل قۇش ㉚ سىزىلغان، ئادەم سۆرەيدىغان بىر هارۋا، هارۋا پەردىسى، هارۋا سىلىنچىسى، هارۋا قوشقۇنى، بىر كۇنلۇك، بىر يەلپۇگۈچ، بەش قارا رەڭلىك مەپە ياپقۇچ، بەش قىزىل سىرلانغان يەلپۇگۈچ، 10 بۇرغا ـ دۇمباق بېرىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ بۇ تەرسىلەرنى بېرىشكە

قوشۇلدى. ئېلبەگ كېيىن جورجانلار بىلەن جەڭ قىلدى ھەم مەغلۇپ بولۇپ قايتتى. ئىنىسى يۆجۇ ئۆنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى خان بولدى. تەخمىنەن يىللىرى (مىلادىيە 534 — 537 ـ يىللار) جورجانلار يۆجۇنى مەغلۇپ قىلدى. ئېلبەگنىڭ ئوغلى بىش يۆجۇنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى خان بولدى. شۇڭخي يىللىرى (مىلادىيە 539 — 542 ـ يىللار) بىشنى يەنە جورجانلار مەغلۇپ قىلدى، يۆجۇنىڭ ئوغلى چۈبىن جورجانلار زېمىنىدىن قېچىپ شەرقىي ژېي سۇلالىسىگە بېقىندى. شېنۇۋدى يىراق جايلاردىن قوشۇن يىغماقچى بولغاچقا، پادىشاھقا چۈبىننى قاتتىق بېگى، شىمالنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، سىجۇ ئايماقبېگى قىلىپ تەينىلەشنى تەكلىپ قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي چۈبىن كېسەل بىلەن ئۆلدى.

ژېي پادىشاھى داۋۇدى زامانىدا تۈتۈلىن قەبىلىسى تۇشۇي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقانىدى. ئۇلار جىرۇق قەبىلىسىدىكىلەر بىلەن قوشنا بولۇپ، ئىناق، دوستانە ئۆتەتتى، قارام ئەل بولۇش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلمايتتى. دېڭگو 3 ـ يىلى (مىلادىيە 388 ـ يىلى) پادىشاھ داۋۇدى غەربكە يۈرۈشى قىلىپ، رولوشۇي دەريا سىدىن ئۆتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئېلىگە قاراپ ئاتلاندى. تۇشۇي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا بېرىپ، جىرۇق قەبىلىسىگە جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە بۇ قەبىلىنى مەغلۇپ قىلدى. 2 ـ يىلى ئەتىيازدا، پادىشاھ بۇ قەبىلىنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى تەلتۆكۈس بۇلىدى ۋە ئۇلارنى ھەيدەپ قايتىپ كەلدى.

يەنە بىر قوۋم خېتۇلىن قوۋمى㉛ بولۇپ، خېشى㉜ قوۋمى بىلەن ئەۋلاتتىن ئەۋلادقا بىر قەبىلىگە تەئەللۇق بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆز ئالدىغا ئاقسۇلى، سەردارى باز ئىدى. ئۇلار قوۋمىدىكىلەرنى يىغىپ، دائىم يىشىن تېغى بويىلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلاتتى. دېڭگو 5 ـ يىلى (مىلادىيە 340 ـ يىلى) پادىشاھ داۋۇدى قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ ئۇلارغا جازا

يۈرۈشى قىلدى. مۇرۇڭ لىن㉝ قوشۇنىنى باشلاپ ئۇلار بىلەن قوشۇلغاندا، داۋۇدى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىندى. خېتۇلىن قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ۋۇدىجان، خېشى قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى كۇخان قاتارلىقلار قوۋمىنى باشلاپ تەسلىم بولۇپ بەيئەت قىلدى. خۇاڭشى 2 ـ يىلى (مىلادىيە 397 ـ يىلى) پادىشاھ داۋۇدى جۇڭشەن ژىلايىتىگە㉞ جازا يۈرۈشى قىلىپ، قوشۇنىنى بەيسىگە㉟ ئورۇنلاشتۇردى. مۇرۇڭ باۋ㊱ كەچقۇرۇن قارارگاھقا ھۇجۇم قىلغاندا، لەشكەرلىرى قورقۇپ كېتىپ ئۆز ئېلىگە قاچتى. ئۇلار بىڭجۇ ئايمىقىغا كەلگەندە، ئىسيان كۆتۈرۈپ جىنيانىڭغا ھۇجۇم قىلدى. بىڭجۇ ئايماقبېگى يۇەن يەن جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنى جىمىقتۇردى. خېتۇلىن قوۋمىنىڭ سەردارى نۇۋۇنى، خېشى قوۋمىنىڭ سەردارى چىنۇگىن قاتارلىقلار يەنە جىنيانىڭدىكى قالدۇق قوۋمىنى يىغىپ ئىسيان كۆتۈردى. نەنئەن گۇڭى يۇەنشۇن ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ، غەلىبە قىلالمايى، نەچچە مىڭ ئادىمى ئۆلدى. پادىشاھ داۋۇدى بۇنىڭدىن ۋاقىپلىنىپ، يىراق جايلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن يۈيۈنى نۇۋۇنى قاتارلىقلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى.

يەنە بىر قوۋم بولغان خۇلۇلىن قوۋمىنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى بولۇپ، ئۇلار خەتەرلىك، مۇھىم جايلاردا مال ـ چارۋا باقاتتى. دېڭگو يىللىرىدا ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى چىبا كۇشۇي دەريا سى بويىلىرىدا قاراقچىلىق قىلدى. دېڭگو 8 ـ يىلى (مىلادىيە 343 ـ يىلى) يازدا، پادىشاھ داۋۇدى ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە ئۇلارنىڭ يەنە بىر سەردارى يەنگۈيان قاتارلىقلارنى تىرىك تۇتتى.

چىگەن قوۋمى ئۇچ قەلئە ئارىسىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ژېي چېن يوقىتىلغاندىن كېيىن، بۇ قوۋمنىڭ سەردارى تەيشىفۇ شىمالىي ژېي سۇلالىسىنىڭ چوڭ

قوشۇننىڭ كۆرۈپ بەيئەت قىلدى، پادىشاھ داۋۇدنى ئۇنىڭدىن ھال سورىدى. داۋۇدنىڭ ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن ۋەي چېنىنىڭ ئوغلى چوڭەي چىگەن قوۋمىغا بېقىندى. داۋۇدنى بۇنىڭدىن ۋاقىپلىنىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ تەيشىفۇغا چوگەينى تۇتۇپ پايتەختكە ئەۋەتىپ بېرىشنى بۇيرىدى. تەيشىفۇ چوگەينى چاقىرتىپ كېلىپ ئەلچىگە كۆرسەتتى ۋە: «ھازىر ئۇنىڭ بارار يېرى قالمىغاچقا ماڭا بېقىندى، مەن ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆلۈشكە رازىمەنكى، ۋاپاسىزلىق قىلىپ ئۇنى پايتەختكە ئەۋەتمەيمەن» دېدى ۋە ئۇنى ئەۋەتىپ بەرمىدى. پادىشاھ داۋۇدنى بۇنىڭدىن غەزەپكە كېلىپ، ئۆزى بېرىپ ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلدى. بۇ چاغدا تەيشىفۇ قوشۇن باشلاپ ساۋۇيىنگە زەربە بېرىشكە ئاتلانغانىدى. شىمالىي ۋەي سۇلالىسى قوشۇنى ئۇنىڭ زېمىنى بوش قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ شەھىرىدىكى پۇقرالارنى قىرىدى. تەيشىفۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلىرىنى ئولجا ئالدى ۋە ئادەملىرىنى كۆچۈرۈپ قايتىپ كەلدى. تەيشىفۇ يارداەمگە كەلگەن بولسىمۇ كېچىكىپ قالغاچقا، ياۋشىڭغا بېقىندى. ئۇزاق ئۆتمەي تاغنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى. شاڭجۇن ۋىلايىتىنىڭ غەربىدىكى سىيانپىلار، شالغۇت غۇزلار ئۇنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، ھەممىسى ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى. تەيەنسى 5 ـ يىلى (مىلادىيە 408 ـ يىلى) چوگەي ئۇلارنى بۇلاپ قۇرۇقداپ قويغاچقا، كۆپچىلىك ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى. تۆگۈەن شەھىرى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، چىگەن قوۋمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ۋەي سۇلالىسىنىڭ نوپۇس رويخېتىگە كىرگۈزۈلدى.

چېيەنتۇن تېخى سىيانپىلىرىغا تەۋە يەنە بىر قوۋم — پودولان قوۋمى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مۇشۇ قەبىلىگە باشچىلىق قىلىپ كەلگەنىدى. مۇيىسىگان دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ كۈچتۇڭگۇر، چەبدەس، قامەتلىك، باتۇر كىشى بولغاچقا، ئەتراپتىكىلەرنى بۇلاپ، غەربتە جىنچېڭغا ھېسىپ كىردى، شەرقتە ئەندىڭغا ھۇجۇم

قىلدى. بىر نەچچە يىلدا ئۇ جايلاردىكى قوۋملارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن قورقىدىغان بولۇپ قالدى. تەيەنشىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 401 ـ يىلى) چاڭشەن بېگى توغبات زۇن گاۋپىڭغا — ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى. مۇيىگان نەچچە مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ، ئەلنى تاشلاپ قاچتى. ۋەي سۇلالىسى ئۇلارنىڭ قوۋمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى پايتەختكە كۆچۈردى. باشقا قوۋمىدىكىلەر ھەر قايسى جايلارغا تاراپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار قولان چوگەي تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئۇلاردىن يەنە چۇفۇ، سۇگۇيان قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، بايائات ياشىغاچقا، ۋەي سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلماي كەلگەنىدى. تەيەنشىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 402 ـ يىلى) مەشقاۋۇل سانغۇن خې تۇ 6000 چەۋەندازنى باشلاپ ئۇلارغا تۇيۇقسىز زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى ئەسىر ئالدى.

ئۇلاردىن باشقا يەنە يۆچىنبىننى قوۋمى بار ئىدى. تەيەنشىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 402 ـ يىلى) ئۇلار باتا تېغىنىڭ غەربىگە كۆچۈپ مال ـ چارۋا باقتى. 7 ـ ئايدا، شى جىن ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى ھەمدە ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، كۆچۈرۈۋېتىپ قايتىپ كەلدى.

مۇئەررىختىن: جۇ خانلىقى دەۋرىدىكى شىيەنيۈنلەر ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە زىيان يەتكۈزگەنلىكىگە دەرۋەقە ئۇزاق ۋاقىت بولدى. ۋەي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە تۈرلۈك قوۋملار بۆلۈنۈپ، قۇملۇقنىڭ ياقىلىرىغا كېلىپ ـ كېتىپ، چېگرا رايونلارغا كۆز تىكىپ كەلدى. شۇ ئارىلىقتا پاراكەندىچىلىك سالغانلار ياكى شەرقىي غۇزلارنىڭ نەسلىدىن بولغانلار، ياكى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغانلار ئىدى. جورجانلار ھونلارنىڭ ئەۋلادى بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەسلى زاتى تېخى ئايدىڭلاشمىدى. ئۇلارنىڭ تەققى ـ تۇرقى، ئۆزگەرگەن، ئۆزىگە قەبىھ قىلىقلارنى

مۇجەسسەملەشتۇرۇپ كىچىكلىكتىن زورايغان. ئۇلارنىڭ ھەربكتى تېز، تۇيۇقسىز كېلىپ، تۇيۇقسىز كېتىدۇ. ئۇلار دەي پايتەختىنى كۆپ قېتىم سارايسىمگە سالغان، شۇ ۋەجدىن ئۇرۇش تۇگىمىگەن. شۇڭا ۋېي سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتلىرى سەلتەنتى ۋە ھەربىي كۈچىنى نامايان قىلىپ، يا ئۇلارنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى ھەيدەپ چىقارغان، يا قەبىلىلىرىنى قوشۇۋېلىپ ئادەملىرىنى چۆل ـ جەزىرىلەردە ئۆلتۈرگەن ياكى ئادەمسىز جايلارغا قوغلىۋەتكەن. ئۇرۇشنى خالىمىغان بولساق، ئۇلار زوراۋانلىقنى تاشلارمىدى؟ ئىش ئادەمنىڭ رايىغا باقمايدۇ، كېسەلنى تېز داۋالاش ئۈچۈن مەرەزنى يوقىتىشقا توغرا كېلىدۇ. مەككار دى قۇۋملىرىنىڭ قۇدرەت تېپىش ـ زەئىپلىشىش سەۋەبى، قۇۋ باسقۇنچى قۇۋملارنىڭ ئىتائەت قىلىش ـ يۇز ئۆرۈش جەريانى بۇ تەزكىرىگە پۈتۈلدى.

---

① پادىشاھ شېنيۈەن (神元) — توغباتلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىسمى توغبات لۈۋې. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا پادىشاھ دەپ نام بېرىلگەن.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 2 — 3 ـ بەتلەر)

② جىن پادىشاھى مۇدى (晋穆帝) — ئىسمى سىما رەن، ئىككى ياشتا تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. 17 يىل تەختتە ئولتۇرۇپ ئۆلگەن.
(«جىننامە. پادىشاھ مۇدى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

③ ۋېي چېن (卫辰) — جىن سۇلالىسىنىڭ سانغۈنى.
(مۇھەررىردىن)

④ جوشىي تېغى (涿邪山) — ئورنى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي قىسمىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 821 ـ بەت)

⑤ خېلۈك (和龙) — قەدىمكى شەھەر. شىمالىي يەن خانلىقىنىڭ پايتەختى. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى جاۋياك ناھىيىسىدە.
(مۇھەررىردىن)

⑥ دۈشيەن (窦宪) — شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدار، خەن پادىشاھى پىڭدىنىڭ ئانىسى دۇ خانىمنىڭ ئىنىسى. ئۇلۇغ سانغۈن بولۇپ ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان.
(«كېيىنكى خەننامە. دۇرۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دىن)

⑦ جۇنجى تېغى (浚稽山) — ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى گوبى ئالتاي تاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 959 ـ بەت)

⑧ تۇتۇي تېغى (吐颓山) — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى پېڭلۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى» ، 296 ـ بەت)

⑨لۇخۇن جىلغىسى (鹿浑谷) — ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خارخېلىن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 4 ـ كىتاب، 54 ـ بەت)

⑩ گۇاڭزې سازلىقى (广泽) — ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى چېچېرلىگنىڭ شىمالىدا.
(«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» ، 4 ـ كىتاب، 54 ـ بەت)

⑪ موفو (莫何) — قەدىمكى زامانىدا جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ مەنسەپ نامى. جورجانلار، قاڭقىللار، ئوغانلار، شېرۋىلار، قىتانلار، تۈركىلەردە بۇ مەنسەپ تەسىس قىلىنغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى» ، 899 — 900 ـ بەتلەر)

⑫ موفوچۇفېن (莫何去汾) — 11 ـ ئىزاھاتىكى «موفو» بىلەن ئوخشاش مەنىدە.
(مۇھەررىدىن)

⑬ خېشى ژۇلىيۇبا (纥奚勿六跋) — ئادەم ئىسمى. ئۆزىنىڭ ئىسمى ژۇلىيۇبا بولۇپ، «خېشى» ئۇنىڭ قەبىلىسىنى بىلدۈرىدۇ. «خېشى» سىيانپىيلارغا مەنسۇپ قەدىمكى قەبىلە. مىلادىيە 390 ـ يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 496 ـ بەت)

⑭ شادغۇن (是豆浑) — جورجانلار داخانىنى «شادغۇن» دەپ ئاتايدىغان بولۇپ، شادغۇنلار كۆپىنچە ئاياللاردىن بولغان، تېۋىپلىكمۇ قىلغان. كېيىن ئۇلار «شادغۇن» نى ئۆزلىرىنىڭ فامىلىسى قىلىۋالغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 791 ـ بەت)

⑮ ئېلتەبىر (俟力发) — ئەمەل نامى. جورجان، تېلى، تۈرك، ئۇيغۇرلاردا تەسىس قىلىنغان. خان جەمەتىدىكىلەرگە بېرىلىدىغان مەنسەپ بولۇپ، بىرەر جاينىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان. كېيىن بەزىلەر بۇ مەنسەپ نامىنى فامىلە قىلغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 820 ـ بەت)

⑯ قارا دىۋاندىكى پۈتۈكچى بەگ (中书舍人) — پادىشاھنىڭ يارلىقىنى ئوقۇپ يەتكۈزىدىغان ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 322 ـ بەت)

⑰ دادخاھ ۋەزىر (廷尉) — ئەدلىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 497 ـ بەت)

⑱ ۋەيىس (尚书行台) — دىۋان ۋازارىتى جايلارغا ئەۋەتكەن ئەمەلدار.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1116 ـ بەت)

⑲ قىران چەۋەندازلار ئۇلۇغ سانغۇنى (骠骑大将军) — بۇيۇك سانغۇن بىلەن باراۋەر.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1145 ـ بەت)

⑳ خەنگو قوۋۇقى (函谷关) — ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىنئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.
(«خەننامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دىن)

㉑ يىشۇي دەريا سى (易水) — ھازىرقى خېبىي ئۆلكىسىنىڭ غەربىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1390 ـ بەت)

㉒ گاۋ بېگى، يەنى شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ ئاتا پادىشاھى شېنۇۋدى گاۋخۇەن. ئەينى ۋاقىتتا گاۋخۇەن شەرقىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى ئىدى.
(مۇھەررىدىن)

㉓ خېيتا (黑獭) — جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاتا پادىشاھى ۋېندىنىڭ تەخەللۇسى. ئەينى ۋاقىتتا جۇۋېندى غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ گۇەنشى ئۇلۇغ تۆتۈقى ئىدى.
(مۇھەررىدىن)

㉔ تۇدۇفا (吐豆发) — قەدىمكى زامانىدا جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەردە تەسىس قىلىنغان ئەمەل. دەسلەپتە جورجانلاردا بارلىققا كەلگەن، كېيىن تۈركلەردىمۇ مۇشۇ ئەمەل بولغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 417 ـ بەت)

㉕ چەلموفو (俟利莫何) — قەدىمكى زامانىدا جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەردە تەسىس قىلىنغان ئەمەل. ئورنى ئېلتەبىر ۋە تۇدۇفادىن تۆۋەن، جورجان ۋە قاڭقىللارنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولغان. دائىم ئەلچىلىك قىلغان.

(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 820 ـ بەت)

㉖ لۇفەن (楼烦) — قەدىمكى قوۋۇق. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى نىڭۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1318 ـ بەت)

㉗ جىنچۇەن (川金) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى ئەنكاڭ ناھىيىسىدە.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1690 ـ بەت)

㉘ رولوشۇي دەرياسى (弱洛水) — يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى غەربىي راملون دەرياسى.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1092 ـ بەت)

㉙ پادىشاھ شۇەنۇۋدى (宣武帝) — شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد پادىشاھى يۇەن كېنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ۋېي پادىشاھى شياۋۋېندى يۇەن خۇڭنىڭ 2 ـ ئوغلى ئىدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 131 — 143 ـ بەتلەر)

㉚ قىزىل قۇش (朱雀) — قەدىمكى زامانىدا مۇنەججىملەر ئاسماندىكى 28 يۇلتۇزنى جايلاشقان ئورنى بويىچە تۆت گۇرۇھقا بۆلگەن بولۇپ، جەنۇب تەرەپتىكى بىر گۇرۇھقا تەۋە يەتتە يۇلتۇزنىڭ ئورۇنلىشىش شەكلى قۇشقا ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى «قىزىل قۇش» دەپ ئاتىغان. شۇ سەۋەبتىن ھەربىي يۇرۇشتە ئالدىدا ماڭغانلار قىزىل قۇش سىزىلغان بايراقنى كۆتۈرگەن.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 815 ـ بەت)

㉛ خېتۇلىن قوۋمى (纥突邻部) — سىيانپىيلارنىڭ بىر تارمىقى. يېشىن تېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى غەربىي راملون دەرياسىنىڭ شىمالىدا) دا ياشىغان. مىلادىيە 396 ـ يىلى، توغبات گۇي ئۇلارنى بەيئەت قىلدۇرغان. مىلادىيە 397 ـ يىلى، ئۇلار شىمالىي

ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي مەغلۇپ بولۇپ، بىر قىسمى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان، يەنە بىر قىسمى جورجانلارغا قوشۇلغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 496 ـ بەت)

㉜ خېشى قوۋمى (纥奚部) — سىيانپىيلارنىڭ بىر تارمىقى. خېتۇلىن قوۋمى بىلەن بىر يەردە ياشىغان.
(«مىللەتلەر لۇغىتى»، 496 ـ بەت)

㉝ مۇرۇڭ لىن (慕容磷) — ئالدىنقى يەن خانلىقىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد خانى.
(«جىننامە. مۇرۇڭ لىننىڭ تەرجىمھالى» دىن)

㉞ جۇڭشەن ۋىلايىتى (中山郡) — دائىرىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى لاگىيا تېغىنىڭ جەنۇبى، باۋدىڭ شەھىرىنىڭ غەربى، تاڭشېيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى، خۇتو دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1406 ـ بەت)

㉟ بەيسى (柏肆) — يەر نامى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى گاۋشېيەن ناھىيىسىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 629 ـ بەت)

㊱ مۇرۇڭ باۋ (慕容宝) — كېيىنكى يەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خانى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 3207 ـ بەت)

تۇركلەر، تېلىلار تەزكىرىسى

تۇركلەرنىڭ ئەجدادلىرى غەربىي دېڭىزنىڭ غەرب تەرىپىدە ماكانلىشىپ، ئۆز ئالدىغا قەبىلە بولۇپ ياشىغان. ئۇلار ھونلارنىڭ بىر قوۋمى بولۇپ، ئۇرۇقىنىڭ فامىلىسى ئاشىنا. كېيىن ئۇلار قوشنا ئەل تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، قوۋمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى يوقىتىلىپتۇ. ئۇلاردىن ئون ياشلىق بىر ئوغۇلنى ياۋ لەشكەرلىرى كېچىك كۆرۈپ، ئۆلتۈرۈۋېتىشكە قولى بارماي پۇت - قوللىرىنى كېسىۋېتىپ، ياۋا ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ كەتكەن سازلىققا تاشلىۋېتىپتۇ. بىر چىشى بۆرە ئۇنى گۆش بىلەن ئوزۇقلاندۇرۇپ چوڭ قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن ھامىلدار بولۇپتۇ. كېيىن قوشنا ئەلنىڭ خانى ئۇ ئوغۇلنىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ ئادەم ئەۋەتىپ ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولۇپتۇ. ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە بارغانلار ئۇنىڭ يېنىدا بىر بۆرە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، بۆرىنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولۇپتۇ. شۇ چاغدا ئەۋلىياغا ئوخشاش بىر مەخلۇق بۆرىنى غەربىي دېڭىزنىڭ شەرق تەرىپىگە، قوچۇ ئېلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغقا ئاپىرىپ قويۇپتۇ. بۇ تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر غار بولۇپ، غار ئىچىدە بىر تۈزلەڭلىك بار ئىكەن. ئۇ يەردە بولۇق ئۆسكەن ئوت - چۆپلەر بولۇپ، كەڭلىكى نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان بۇ يەرنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغانىكەن. بۆرە شۇ يەرگە يوشۇرۇنۇپ ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلار چوڭ بولۇپ، ئۆيلىنىپ ئاۋۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىسمى بولۇپ، ئاشىنا ئۇلارنىڭ

بىرى ئىكەن. ئاشىنا ھەممىدىن قابىلىيەتلىك بولغاچقا، سەردار بولۇپتۇ. ئۇلار ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىق ئۈچۈن، چېدىرگاھ ئالدىغا بۆرە بېشى سۈرەتلىك بايراق تىكلەيدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئادىمى كۆپىيىپ نەچچە يۈز تۇتۇنگە يېتىپتۇ. نەچچە دەۋر ئۆتۈپ ئاقسۇ شاد زامانىغا كەلگەندە، ئۇ قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ غاردىن چىقىپ جورجانلارغا بېقىنىپتۇ. بۇيۇك يابغۇ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇتۇق قوۋمى تەدرىجىي قۇدرەت تېپىپتۇ. ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ئۇلارنىڭ ئىل قاغانى لەشكەرلىرىنى باشلاپ تېلىلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپتۇ. تېلىلاردىن 50 مىڭ تۇتۇندىن كۆپرەك ئادەم ئىل بولۇپتۇ. ئىل قاغان جورجانلارغا قۇدىلىشىش تەلىپىنى قويۇپتۇ. بۇنىڭدىن ئاناغاي غەزەپكە كېلىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئىل قاغانىنى تىللاپتۇ. ئىل قاغان جورجان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قوۋمىنى باشلاپ جورجانلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپتۇ ۋە ئۇلارنى تار - مار كەلتۈرۈپتۇ. ئىل قاغان ئۆلگەندىن كېيىن، ئىنىسى ئىل ئىشىگ قاغان تەخت ۋارىسى بولدى. ئۇمۇ جورجانلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئىل ئىشىگ قاغان كېسەل بىلەن ئۆلگەندە، ئوغلى ساتۇق ۋارىسلىقتىن قالدۇرۇلۇپ، ئىنىسى ئېرشۇ تەخت ۋارىسى بولۇپ، ئۆزىنى مۇقان قاغان دەپ ئاتىدى. بەزى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، تۇركلەر ئەسلىدە پىڭلياڭلىق شالغۇت غۇزلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇقىنىڭ نامى ئاشىنا ئىكەن. ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى تەيۋۇدى جۇرچى جەمەتىنى يوقاتقاندا، ئاشىنا ئۇرۇقىدىكى 500 تۇتۇن جورجانلارغا بېقىنغان. ئۇلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە ياشاپ، جورجانلارغا تۆمۈرچى بولغان. ئالتۇنتاغنىڭ شەكلى لەشكەرلەر بېشىغا كېيىدىغان دۇبۇلغا (تۈركە) غا ئوخشىغاچقا، ئۇلارنىڭ نامىمۇ ئاشۇ نام بىلەن «تۈرك» دەپ ئاتالغان.

يەنە بەزى رىۋايەتلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ: تۇركلەرنىڭ ئەجدادى ساك ئېلىدىن بولۇپ، ئۇ ئەل ھونلارنىڭ شىمالىغا جايلاشقانىكەن. ئۇلارنىڭ سەردارى ئاپامبەگ 70 ئاكا ـ ئۇكا ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرى بۆرىدىن تۇغۇلغان بولۇپ، ئىسمى ئىگىل نىشاچۇر ئىكەن. ئاپامبەگ قاتارلىقلار ئەسلىدىنلا دۆت ـ گالۋاڭ بولغاچقا، ئېلى يوقىتىلىپتۇ. ئىگىل نىشاچۇردا باشقىچە خاسىيەت بولۇپ، ئۇ مۇشۇ خاسىيىتىگە ئاساسەن بوران ـ يامغۇرنى ئالدىن پەرەز قىلالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئېلىپتۇ، ئۇلار ياز ئىلاھىنىڭ قىزى بىلەن قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىكەن. خوتۇنى بىر قېتىمدا تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇنىڭ بىرى ئاق ھاڭگىرتقا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ؛ يەنە بىرى ئاباقان دەريا سۇ ① بىلەن كېم دەريا سۇنىڭ ② ئارىلىقىدا دۆلەت قۇرۇپ، نامىنى چىگىل دەپ ئاتاپتۇ؛ يەنە بىرى چۇاكېم دەريا سۇنىڭ بويىدا دۆلەت قۇرۇپتۇ؛ يەنە بىرى چۇاكېمنىڭ تېخىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. تاغ ئارىسىدا ئاپامبەگ ئۇرۇقدىكىلەرمۇ بولۇپ، سوغۇق تۇمان ـ تۆتەك بار ئىكەن. چوڭ ئوغۇل ئوت ئارقىلىق ئۇلارنى ئىسىتىتىپتۇ ۋە بېقىپتۇ. شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى سوغۇقتىن ئامان ـ ئېسەن ساقلاپتۇ. ئۇلار چوڭ ئوغۇلنى ئۆزلىرىگە خان قىلىپ، ئۇنىڭغا «تۈرك» دەپ نام بېرىپتۇ. ئۇنىڭ ئىسمى ناردولا شاد بولۇپ، 10 خوتۇن ئېلىپتۇ. تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ھەممىسى ئانىسىنىڭ ئۇرۇقىنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپتۇ. ئاشنا ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان بالا ئىكەن. ناردولا شاد ئۆلگەندىن كېيىن 10 خوتۇندىن تۇغۇلغان بالىلار ئۆزلىرىدىن خان تاللىماقچى بولۇپتۇ. ئۇلار چوڭ دەرەخ ئاستىغا يىغىلىپ: «كىم دەرەخكە ئېسىلىپ سەكرىيەلىسە، شۇنى كۆرسىتەيلى» دەپ كېلىشىپتۇ. ئاشنا ئىسىملىك ئوغۇل يېشى كىچىك بولسىمۇ، ھەممىدىن ئېگىز سەكرەپتۇ. شۇڭا بارلىق ئوغۇللار ئۇنى خان قىلىپ، «ئاكىن

شاد» دەپ ئاتاپتۇ.

يۇقىرىقى رىۋايەتلەر بىر ـ بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە تۈركلەر بۆرىنىڭ ئەۋلادى دېيىلگەن. ئۇلارنىڭ كېيىنكى سەردارىنىڭ نامى تۇمەن بولۇپ، بۇ دەۋردە ئۇنىڭ قەبىلىسى بارا ـ بارا كۈچەيدى. ئۇلار چېگرا ـ قورغانلارغا تاۋار ـ دۇردۇن سېتىۋېلىشقا كېلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشنى ئۇمىد قىلدى. غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داتۇڭ 11 ـ يىلى (مىلادىيە 545 ـ يىلى) جۇۋېندى جيۇچۇەنلىك غۇزلاردىن ئاننۇ پانتونى تۈركلەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. تۈرك ئېلىدىكىلەر خۇشاللىق بىلەن: «چوڭ دۆلەتنىڭ ئەلچىسى كېلىپتۇ، ئېلىمىز ئەمدى كۈچىيىدىغان بولدى» دېيىشتى. داتۇڭ 12 ـ يىلى تۇمەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوردىغا يەرلىك مەسۇلاتلارنى ھەدىيە قىلدى. شۇ چاغدا تېلىلار جۇرجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولۇۋاتاتتى. تۇمەن قوۋمىنى باشلاپ بۆكتۈرمىدە تۈرۈپ تېلىلارغا تويۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. تېلىلارنىڭ 50 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادىمى ئەل بولدى. تۇمەن ئۆزىنى كۈچلۈك دەپ قاراپ، جورجانلارغا قۇدىلىشىش تەلىپىنى قويدى. ئاناغاي بۇ تەلەپتىن غەزەپكە كېلىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ تۈركلەرنى: «سەنلەر مېنىڭ تۆمۈرچى قۇللىرىم تۈرۈپ، ئۇنداق تەلەپلەرنى قويۇشقا قانداق پېتىنىشتىڭ!» دەپ تىللىدى. بۇ گەپتىن تۇمەنمۇ غەزەپلەندى. ئۇ جورجان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزدى ھەمدە ۋېي سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. جۇۋېندى بۇ تەلەپكە قوشۇلدى. داتۇڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 551 ـ يىلى) ۋېي سۇلالىسى چاڭلې مەلىكىنى تۇمەنگە ياتلىق قىلدى. شۇ يىلى ۋېي پادىشاھى ۋېندى ئۆلدى. تۇمەن ماتەم بىلدۇرۇشكە ئەلچى ئەۋەتىپ، 200 ئات تەقدىم قىلدى. فېيدىنىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 552 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، تۇمەن قوشۇن

ئەۋەتىپ جورجانلارغا زەربە بېرىپ، خوەيخۇاڭنىڭ شىمالىدا جورجانلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئاناغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ ئوغلى يانلۇغچىن چى سۇلالىسىگە قاچتى، قېپقالغانلىرى يەنە ئاناغاينىڭ تاغىسى دېڭشۇزىنى خان قىلدى. تۇمەن ئۆزىنى ئىل قاغان دەپ ئاتاپ، قەدىمكى تەڭرىقۇتلارغا ئوخشاتتى. خوتۇنىنى قاتۇن دەپ ئاتاپ، قەدىمكى ئالچىغا ئوخشاتتى. چى سۇلالىسى بىلەنمۇ ئەلچى ئەۋەتىشىپ باردى ـ كەلدى قىلىپ تۇردى.

تۇمەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى قالا تەخت ۋارىسى بولدى. قالا ئىل ئىشىگ قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇ ۋويىدىكى لەيشەن تېغىدا دېڭشۇزىنى مەغلۇپ قىلدى. قالا ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى تەخت ۋارىسى ۋەلىئەھد قىلماي، ئىنىسى ئېركىن تەخت ۋارىسى بولدى، مانا بۇ مۇقان قاغاندۇر.

ئېركىننىڭ يەنە بىر ئىسمى ئىلۇران بەگ بولۇپ، ئۇنىڭ چىرايى باشقىلارغا ئوخشىمايتتى. يۈزى بىر چىدىن كەڭ، قىپقىزىل، كۆزلىرى كۆپكۆك بولۇپ، سۇباتلىق، تاش يۈرەك، باتۇر، ئەقىللىق كىشى ئىدى. ئۇرۇشقا ئىنتايىن ھېرىس ئىدى. ئۇ قوشۇن باشلاپ دېڭشۇزىغا زەربە بېرىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. دېڭشۇزى قېپقالغان ئادەملىرىنى ئېلىپ غەربىي ۋېي سۇلالىسىگە بېقىندى. ئېركىن يەنە غەربتە ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلدى، شەرقتە قىتانلارغا زەربە بېرىپ ئۇلارنى قوغلىۋەتتى، شىمالدا چىگىللارنى قوشۇۋالدى. چېگرا قورغانلىرىنىڭ سىرتىدىكى ئەللەر ئۇنىڭ قودرىتىدىن قورقۇپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى. ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە لياۋخەي دېڭىزىنىڭ غەربىدىن غەربىي دېڭىزغىچە 10 مىڭ چاقىرىم، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن شىمالىي دېڭىزغىچە 5000 ـ 6000 چاقىرىم كېلەتتى. ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى ىچىدە قارشىلاشتى. كېيىن ۋېي سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە چى سۇلالىسىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ،

بېڭجۇ ئايمىقىغا باردى.

تۈركلەرنىڭ ئادىتىدە چېچىنى ئۈزۈن قويۇپ ئۆستۈرۈۋېتىدۇ، چاپىنىنىڭ تۈگمىسىنى سول يانىدىن ئېتىدۇ، كېيگىز ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ، سۇ ـ ئوتلاق بويلاپ كۆچىدۇ. چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قىلىدۇ، گۆش يەپ، قىمىز ئىچىدۇ، تېرە جۇۋا ۋە كەندىر يىپىدىن توقۇلغان كاناپ ئىشتان كىيىدۇ. قېرىلارغا سەل قاراپ، قاۋۇل ياشلارنى قەدىرلەيدۇ. ئار ـ نومۇسقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. قائىدە ـ يوسۇنى يوق بولۇپ، ھونلارغا ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ خانى تەختكە چىققاندا مەھرەملىرى ۋە ئەمەلدارلىرى ئۇنى كېگىزگە سېلىپ كۆتۈرۈپ، كۈنگە قاراپ توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ. ھەر قېتىمدا خانىنىڭ قول ئاستىدىكىلەر بىر قېتىم تازىم قىلىدۇ. تازىم قىلىش ئاياقلاشقاندا خان ئۇلارغا ئۆزىنى يۆلەپ ئاتقا مىندۈرۈپ قويۇش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خانىنىڭ بوينىنى شايى بىلەن چىڭىپ قاتتىق بىر سىقىپ يېشۈۋېتىدۇ، ۋە «سىز قانچە يىل قاغان بولالايسىز؟» دەپ سورايدۇ. خان ھوشىغا پۈتۈنلەي كەلمىگەچكە، سوئالغا ئىنىق جاۋاب بېرەلمەيدۇ. قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭ سۆزىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ خان بولالايدىغان ۋاقتىنى بېكىتىپ قويۇشىدۇ. تۈركلەردە يابغۇ، ئۇنىڭدىن قالسا شاد، تېكىن، ئېلتەبىر، تۈتۈنبەگ قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەمەلدارلار بولۇپ، ئادەتتە 28 دەرىجىدىكى ئەمەلدار بار. ئۇلارنىڭ مەنسىپى مىراس قالىدۇ. سۆڭەك ئوقيا، ئاۋازلىق ئوقيا، ساۋۇت، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر قاتارلىق قورال ـ ياراقلىرى بار. بۇددا مۇنارىدەك زىننەت بۇيۇمى ئېسىۋالىدۇ. تۇغلىرىدا ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشى بار. ياساۋۇل «بۆرە» دەپ ئاتىلىدۇ. ئېھتىمال ئەتىمالىم ئۆزلىرىنىڭ بۆرىدىن تۇغۇلغانلىقىنى، نەسلىنى ئۇنۇتماسلىق يۈزىسىدىن بولسا كېرەك. تۈركلەر ئات مىنىشكە، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، تەبىئىتى

قەبىھ، يېزىقى يوق. ئۇلار لەشكەرلەرنىي يۆتكىگەندە، تۇرلۇك باج ـ سېلىق يىغقاندا، چارۋىلارنىڭ سانىنى ئالغاندا، ياغاچقا ئويۇپ خاتىرىلەيدۇ. ئالتۇن تىغلىق ئوقنى شام بىلەن پىچەتلەپ، ئۇنى ئىسپات قىلىدۇ. ئاينىڭ تولغان چېغىدا بۇلاڭچىلىقنى باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ جازا قانۇنى مۇنداق: ئاسىيلىق قىلغانلار، قاتىللار، باشقىلارنىڭ خوتۇنىغا باسقۇنچىلىق قىلغانلار، ئاتنىڭ چېتىقىنى ئوغرىلىغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. پاھىشەنىڭ تاناسىل ئەزاسىنى كېسىپ بېلىدىن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ. باشقىلارنىڭ قىزىغا باسقۇنچىلىق قىلغانلار نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك تۆلىتىپ، ئۇ قىزنى شۇنىڭغا ياتلىق قىلىدۇ؛ سوقۇشۇپ باشقىلارنى زەخمىلەندۈرگەنلەردىن قىلمىشىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە ئاساسەن مال ـ مۈلۈك تۆلىتىلىدۇ. باشقىلارنىڭ كۆزىنى زەخمىلەندۈرگۈچى قىزنىنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ، قىزى بولمىسا قىز تويلۇقى نەرقىدە بايلىق تۆلەيدۇ. باشقىلارنىڭ پۇت ـ قولىنى زەخمىلەندۈرگۈچى ئات بېرىدۇ. ئات ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئوغرىلىغانلار ئوغرىلىغان نەرسىنىڭ نەرقىدىن 10 ھەسسە كۆپ بايلىق تۆلەيدۇ. ئادەم ئۆلسە جەسىتىنى كىگىز ئۆي ئىچىگە قويىدۇ، بالا ـ چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئەر ـ ئايال دېمەي ئۆز ئالدىغا قوي، ئات ئۆلتۈرۈپ، كىگىز ئۆي ئالدىدا نەزىر ـ چىراق قىلىدۇ. ئات مىنىپ كىگىز ئۆينى يەتتە قېتىم ئايلىنىدۇ. كىگىز ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىغا كەلگەندە يۈزىنى تىلىپ قان چېقىرىپ يىغلايدۇ. قان ۋە ياش يۈزىدىن ئېقىپ چۈشىدۇ، مۇشۇنداق يىغلاشنىي يەتتە قېتىم داۋاملاشتۇرىدۇ. مۇڭاپىق كۈننىڭ تاللاپ ئۆلگۈچى مىنگەن ئات ۋە كىيگەن كىيىم ـ كېچەكلەرنى جەسەت بىلەن بىللە كۆيدۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ كۈلىنى يىغىپ بەلگىلەنگەن كۈن كەلگەندە ئاندىن كۆمىدۇ. ئەتىياز ۋە يازدا ئۆلگەنلەرنى ئوت ـ چۆپ، دەرەخ يوپۇرماقلىرى سارغىيىپ يەرگە چۈشكەن چاغدا، كۈز ۋە

قىشتا ئۆلگەنلەرنى گۈللەر ئېچىلغان چاغدا ئاندىن گۆر كولاپ سۈپا ياساپ دەپنە قىلىدۇ. دەپنە قىلىنغان كۈنى ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى قوي، ئات ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلىدۇ. سۈپىنى ئاتلىق ئايلىنىدۇ. ئۆلگۈچى يېگىلا ئۆلگەن چاغدىكىگە ئوخشاش يۈزىنى تىلىپ قان چېقىرىدۇ. بەلگە ئۈچۈن قەبرە قىلىپ ئۆي سالىدۇ. ئۆي ئىچىگە ئۆلگۈچىنىڭ رەسىمى ۋە ئۇ ھايات چاغدا قىلغان جەڭلىرىگە دائىر رەسىملەر سىزىلىدۇ. ئۆلگۈچى بىر ئادەم ئۆلتۈرگەن بولسا، بىر تاش تىكلىنىدۇ. بەزىلەر ئۈچۈن تىكلەنگەن تاش يۈزگە ياكى مېڭغا يېتىدۇ. يەنە بەزىرگە ئۆلتۈرۈلگەن قوي، ئاتلارنىڭ بېشى بەلگە قىلىپ ئېسىپ قويۇلىدۇ. شۇ كۈنى ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى ئېسىل كىيىنىپ، ئۆلگۈچى دەپنە قىلىنغان يەرگە يىغىلىدۇ. يىگىت بىرەر قىزنى ياخشى كۆرۈپ قالغان بولسا، قايتىپ بېرىپلا ئادەم ئەۋەتىپ سۆۋغا يوللاپ تويلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى كۆپىنچە رەت قىلمايدۇ. ئاتىسى، ئاكىسى، تاغىسى ئۆلسە، ئوغلى، ئىنىسى، جىيەنى قاتارلىقلار ئۆگەي ئانىسى، تاغىسىنىڭ ئايالى، يەڭگىسىگە ئۆيلىنىدۇ. چوڭلار كىچىكلەرنى خوتۇن قىلىشقا بولمايدۇ. تۇركلەر دائىم كۆچۈپ تۇرىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا زېمىن دائىرىسى بار. قاغان دائىم ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرىدۇ. قارارگاھىنىڭ ئىشىكى شەرققە قارايدۇ، بۇمۇ قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلىدىغانلىقىغا چوقۇنۇشتىن بولسا كېرەك. قاغان ھەر يىلى بارلىق ئاقسۆڭەكلەرنى باشلاپ ئاتا ـ بوۋىلىرى تۇرغان جايدا نەزىر ـ چىراق قىلىدۇ. يەنە 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باشقا كىشىلەرنى يىغىپ سۇ ئارقىلىق تەڭرىگە تېۋىنىدۇ. ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىدىن 500 چاقىرىم يىراقلىقتا چوخچىيىپ تۇرغان ئېگىز تاغ بولۇپ، ئۇ تاغنىڭ ئوستىدە ئوت ـ چۆپ ۋە دەرەخ يوق، ئۇلار ئۇنى «بودنىمىش» (بوغدا تەڭرى) دەپ ئاتايدۇ. بۇ خەنزۇچە «يەر ئىلاھى» دېگەن مەنىدە.

تۇركلەرنىڭ خەت يېزىش ئۇسۇلى غۇزلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئەمما تەقۋىم بىلمەيدۇ. يىللارنى ئوت ـ چۆپلەرنىڭ كۆكىرىشىگە قاراپ ھېسابلايدۇ. ئەرلىرى قىمارغا ھېرىسمەن، ئاياللىرى پوكۈرەك تېپىشكە ئامراق. ئۇلار مەس بولغىچە قىمىز ئىچىدۇ، ئاندىن جۇپ بولۇپ بېيىت ئېيتىشىدۇ. جىن ـ شايتانلارغا ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ، باخشىلارغا ئىشىنىدۇ. جەڭدە ئۆلۈشنى شەرەپ، كېسەل بىلەن ئۆلۈشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئادىتى ھونلارنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئېركىن قوۋمى كۆچەيگەندىن كېيىن، ئەلچى ئەۋەتىپ دېڭىزىغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. جۇڭبۇ بۇ تەلەپكە قوشۇلۇپ، دېڭىزى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى 3000 ئادەمنى قولغا ئېلىپ، ئېركىننىڭ ئەلچىسىگە تاپشۇرۇپ بەردى. دېڭىزىرى قاتارلىقلار چىكىمەن قوۋۇقى سىرتىدا قەتلى قىلىندى. 3 ـ يىلى، ئېركىن تۆيغۇنلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. جۇ پادىشاھى مىڭدىنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 560 ـ يىلى) ئېركىن ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. باۋدىڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 561 ـ يىلى) يەنە ئۇچ تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتتىپ يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ھەدىيە قىلدى. شۇ چاغدا، شىمالىي جۇ سۇلالىسى بىلەن چى سۇلالىسى توقۇنۇشۇپ قالغاچقا، ھەر يىلى ئۇرۇش قىلىشتى. شۇڭا ئۇلار تۈركلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇلاردىن تاشقى يارىدەم ئالماقچى بولدى. بۇ غەربىي ۋېي پادىشاھى گۇڭدى زامانىدا، ئېركىن قىزىنى جۇڭبىدىغا ياتلىق قىلىشقا قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن نىكاھ ئەھدى تۈزۈلمەي تۇرۇپلا جۇڭبىدى ئۆلۈپ كەتكەنىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئېركىن يەنە بىر قىزىنى جۇ پادىشاھى ۋۇدىغا بەرمەكچى بولدى. تېخى تۆيلاشماي تۇرۇپلا، چى سۇلالىسىدىكىلەر ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. ئېركىن چى سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ مال ـ مۈلكىنىڭ قىزىقتۇرۇشى ئارقىسىدا، شىمالىي جۇ سۇلالىسى

بىلەن تۈزگەن نىكاھ ئەھدىنى بىكار قىلماقچى بولدى. ئەھۋالدا جۇ پادىشاھى ۋۇدى لياڭجۇ ئايماقبېگى ياڭ جېيەن، ۋۇبو گرافى ۋاڭ چىڭ قاتارلىقلارنى ئېركىن بىلەن ئالاقىلىشىشكە ئەۋەتتى. ۋاڭ چىڭ قاتارلىقلار ئېركىننىڭ قېشىغا بېرىپ، لەۋزىدە تۈزۈشى كېرەكلىكىنى چۈشەندۈردى. ئېركىن چى سۇلالىسى ئەلچىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، شىمالىي جۇ سۇلالىسى بىلەن نىكاھ ئەھدى تۈزدى. ئېركىن چى سۇلالىسىگە جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇي گۇڭى ياڭ جۇڭ قاتارلىقلارغا 10 مىڭ ئادەمنى باشلاپ، تۈركلەر بىلەن بىللە چى سۇلالىسىگە جازا يۈرۈشى قىلىش بۇيرۇق قىلىندى. ياڭ جۇڭنىڭ قوشۇنى شىمالىڭ تېغىدىن ئۆتتى، ئېركىن 100 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ كېلىپ ئۇلارغا قوشۇلدى. 2 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، جىنياڭدا چى سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇچېڭدىغا ھۇجۇم قىلىنغان بولسىمۇ، جىنياڭ ئىشغال قىلىنمىدى. ئېركىن لەشكەرلىرىنى خالىغانچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا قويۇپ بېرىپ، ئاندىن قايتىپ كەلدى. ياڭ جۇڭ ئوردىغا قايتىپ جۇ پادىشاھى ۋۇدىغا مۇنداق دېدى: «تۈرك قوشۇنىدىكىلەر قەبىھ ئىكەن، مۇكاپاتلاش ـ جازالاش قائىدىسىگە ئەھمىيەت بەرمەيدىكەن. سەردارلىرى كۆپ بولسىمۇ، قائىدە ـ نىزامى يوقكەن. شۇنداق تۇرۇقلۇق قانداقمۇ ئۇلارنى تىزگىنلەش تەس دېگىلى بولسۇن؟ يېقىندىن بېرى ئەلچىلەر ئۇلارنى بەك قۇدرەت تاپتى دەپ يالغان ئېيتىپ، ئوردىنى ئۇلارغا كەڭ قوللۇق قىلغۇزۇپ، ئۆزلىرىمۇ ئوتتۇرىدىن نەپ ئېلىشنى كۆزلەۋاتىدۇ. ئوردا ئۇلارنىڭ يالغان گەپلىرىگە چىن پۈتكەچكە، قوشۇندىكىلەرمۇ مىش ـ مىش ئگەپلەرگە ئىشىنىپ كېتىپ قورقىدىغان بولۇپ قالدى. تۈركلەر مەككار، ۋەدە قامەتلىك كىشىلەر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئاسان. كۆزىتىشىمچە، ئىلگىرى ـ كېيىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈشكە بولىدۇ» ـ جۇ

پادىشاھى ۋۇدى ئۇنىڭ پىكرىنى لايىق كۆرمىدى. شۇ يىلى، ئىركسن يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى ۋە شەرقتىكى چى سۇلالىسىگە جازا يۈرۈشى قىلىشنى يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلدى. جۇ پادىشاھى ۋۇدى تۈركلەرنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ياڭ جۇڭنى قوشۇن باشلاپ ۋويېدىن ئاتلىنىشقا، جىن گۇڭى يۇۋېن خۇنى لوياڭدىن ئاتلىنىشقا بۇيرىدى. جىن گۇڭى يۇۋېن خۇ ئۇرۇشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغاچقا، ئىركسن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوشۇنىنى باشلاپ چېكىندى. جۇمىڭدىنىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 563 ـ يىلى) جۇ پادىشاھى ۋۇدى چىن گۇڭى يۇۋېن چۈن، ئەمرى زېمىن يۇۋېن گۇي، شېنۇۋ گۇڭى دۇيى، نەنئەن گۇڭى ياڭ جىيەنلەرنى تۈرك ئېلىگە ئېلىپ بېرىپ، تۈرك مەلىكىسىنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتتى. تىيەنخې 2 ـ يىلى (مىلادىيە 567 ـ يىلى) ئىركسن يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى. چىن گۇڭى يۇۋېن چۈن تۈرك ئېلىگە بارغاندىن كېيىن، تۈركلەر يەنە چى سۇلالىسى بىلەن ياخشىلاشماقچى بولدى. دەل شۇ چاغدا بوران ـ چاپقۇن بولغاچقا، چىن گۇڭى يۇۋېن چۈن قاتارلىقلارغا ھاۋا ياخشىلانغاندا ئاندىن مېڭىشقا توغرا كەلدى. تىيەنخې 4 ـ يىلى (مىلادىيە 569 ـ يىلى) ئۇلار يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

ئىركسن ئۆلگەندە، ئورنىغا ئوغلى تالاچ تەخت ۋارىسى بولماي، ئىنىسى تەختكە چىقتى. ئۇ تاپار قاغان دەپ ئاتالدى. تاپار قاغان ئىدۇقنى ئىرفۇ قاغان دەپ ئاتاپ، تۈركلەرنىڭ شەرقىي قىسمىغا باشچىلىق قىلغۇزدى؛ يەنە ئىنىسى رۇدان قاغانىنى بۆرى قاغان دەپ ئاتاپ، غەرب تەرەپتە تۇرغۇزدى. ئىركسندىن باشلاپ تۈرك ئېلى بېيىپ قۇدرەت تاپقاچقا، ئۇلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنى ئانىي تېپىش غەرىزى تۇغۇلدى. ئوردا ئۇلار بىلەن قۇدىلىشىپ، ھەر يىلى ئۇلارغا 100 مىڭ توپ يىپەك توقۇلما، تاۋار ـ دۇردۇن بەردى. پايتەختتىكى تۈركلەر

ئالىي ئىلتىپات، ئىززەت ـ ئىكرامدىن بەھرىمەن بولدى. كىمخاپ كىيىملەرنى كېيىپ، گۆش يەپ يۇردى. بۇنداق ئادەملەر مېڭدىن ئاشتى. چى سۇلالىسىدىكىلەرمۇ تۈركلەرنىڭ بۇلاڭچىلىقىدىن قورقۇپ، دۆلەت خەزىنىسىدىكى بارلىق نەرسىلەرنى تۈركلەرگە بەردى. تاپار قاغان تېخىمۇ ھاكاۋۇرلىشىپ، قول ئاستىدىكىلەرگە: «جەنۇب تەرەپتە ئىككى ئوغلۇم ۋاپادارلىق قىلىۋاتسا، نەرسە ـ كېرەك ئۆكسۈپ قېلىشتىن نېمە غەم؟» دېدى. چى سۇلالىسىدە خۇيلىن ئىسىملىك بىر راھىب بولۇپ، تۈركلەرگە ئەسىر چۈشكەنىدى. ئۇ تاپار قاغانغا: «چى سۇلالىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا، بېيىپ قۇدرەت تاپتى» دېدى ۋە سەۋەبكە لايىق نەتىجە بولمىدۇ، دېگەن ئەقىدىنى چۈشەندۈردى. تاپار قاغان ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە ئىشىنىپ، بىر بۇتخانا سالدۇردى ھەمدە «پاكىنامە»، «نېرۋانا»، «بۇددا ۋاتامساكاماھاۋارا پۇلياسۇترا» دېگەن بۇددا سۇترالىرىنى ۋە «ئون ئاغىلىق نوم» نى ئېلىپ كېلىشكە چى سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى. ئۆزلۈكىدىن پەرھىز تۇتۇپ، مۇنارنى ئايلىنىدىغان بولدى ۋە سەددىچىننىڭ ئىچكىرىسىدە تۇغۇلمىغانلىقىغا ئۆكۈندى. جيەندې 2 ـ يىلى (مىلادىيە 573 ـ يىلى) تاپار قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوردىغا ئات تارتۇق قىلدى. چى سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندا، چى سۇلالىسى دەۋرىدىكى دېڭجۇ ئايماقبېگى، فەنياڭ بېگى گاۋشاۋيى مايىندىن تۈركلەر زېمىنىغا كېلىپ بەيئەت قىلدى. تاپار قاغان گاۋشاۋيىنى چى پادىشاھى قىلىپ تىكلىدى ۋە چى سۇلالىسىدىكىلەرنى يىغىپ، چى سۇلالىسى ئۈچۈن قىساس ئالىمىز، دېدى. شۇەنجېڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 578 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا، تاپار قاغان يەنە يۇجۇ ئايماقىغا بېسىپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلغاندا، ئالىي دۆلەت ئەركانى لىيۇشيۇڭ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. جۇ پادىشاھى ۋۇدى ئۆزى قوشۇن

باشلاپ جازا يۇرۇشى قىلماقچى بولغاندا ئۆلۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قوشۇنى چېكىنىدى. شۇ يىلى قىشتا، تاپار قاغان يەنە چېگرا رايونلازغا بېسىپ كىرىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى ھەم جيۇچۇەننى قورشۇۋېلىپ تالان ـ تاراج قىلغاندىن كېيىن قايتىپ كەتتى. داشياڭ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 597 ـ يىلى) تاپار قاغان يەنە قۇدنلىشىشنى تەلەپ قىلدى. جۇ پادىشاھى شياۋجىڭدى جاۋ بېگى يۈۋېن جاۋنىڭ قىزىغا مەلىكە چىەنجىن دەپ نام بېرىپ، تاپار قاغانغا ياتلىق قىلىشنى بۇيرۇدى ھەمدە گاۋشاۋيىنى تۆتۈپ ئوردىغا ئەكېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. تاپار قاغان بۇ تەلەپكە قوشۇلماي، بىڭجۇ ئايمىقىنى تالان ـ تاراج قىلدى. داشىياڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 598 ـ يىلى) ئاندىن ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى ھەمدە مەلىكە چىەنجىنى كۆچۈرۈپ ئۇنىڭغا ئۆيلەندى، لېكىن گاۋشاۋيىنى يەنىلا ئەۋەتىپ بەرمىدى. پادىشاھ شياۋجىڭدى خې رويىنى ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈشكە ئەۋەتكەندىن كېيىنلا، تاپار قاغان ئاندىن گاۋشاۋيىنى ئەۋەتىپ بەردى.

تاپار قاغان كېسەل بولۇپ سەكراتقا چۈشۈپ قالغاندا، ئوغلى ئەنلوغا: «ئاكلىشىمچە، ئاتا ـ بالىدىن يېقىن تۇغقان يوقكەن، ئاكام ئوغلىغا يېقىنچىلىق قىلماي، خانلىق تەختىنى ماڭا بەرگەن. مەن ئۆلسەم، ئۆزۈڭنى تالاچتىن يىراق تۇت» دېدى. تاپار قاغان ئۆلگەندە ئاستانىدىكىلەر تالاچنى قاغان قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ مەرتىۋىسى تۆۋەن بولغاچقا، ئەل ـ جاماەت ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلمايتتى. ئەنلونىڭ ئانىسىنىڭ مەرتىۋىسى يۇقىرى بولغاچقا، تۈركلەر ئادەتتە ئۇنى بەك قەدىرلەيتتى. ئىدۇڭ ئەڭ ئاخىرىدا ئاستانىدىكىلەرگە: «ئەنلو تەختكە چىقسا، مەن ئاكا ـ ئىنىلىرىمنى باشلاپ ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولىمەن؛ ئاۋادا تالاچ تەختكە چىقسا، مەن جەزمەن زېمىنىمنى قوغداپ، ئۆتكۈر قىلىچ ـ ئۇزۇن نەيزە بىلەن ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرىمەن» دېدى. ئىدۇڭ يېشى ئەڭ چوڭ ھەم باتۇر

بولغاچقا، ئاستانىدىكىلەر ئۇنىڭ بىلەن قارشىلىشىشقا پېتىنالمايتتى. شۇڭا ئاخىرى ئەنلو قاغانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. تالاچ تەختكە ۋارىسلىق قىلالمىغاچقا، كۆڭلىدە ئەنلوغا غۇم ساقلاپ، دائىم ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى تىللىدى. ئەنلو ئۇنى باشقۇرالمىغاچقا، ئەلنى ئىدۇقا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئاستانىدىكىلەر: «تۆت قاغاننىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىدۇڭ ئەڭ قابىلىيەتلىك ئىكەن» دېيىشتى. شۇڭا ئۇلار ئىدۇقىنى قاغاننىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە كۆتۈۋالدى. ئۇنىڭ نامى ئىل كۆلۈگ شاد باغا ئىشبارا قاغان بولۇپ، يەنە ئىشبارا قاغان دېگەن نامىمۇ بار ئىدى. ئۇ ئۆتۈكەن تېغىدا تۇردى. ئەنلو تەختتىن چۈشۈپ تۇغلا دەريا سى ③ بويىدا ماكانلىشىپ ئۇچىنچى قاغان دەپ ئاتالدى. تالاچ ئىشبارا غا مۇنداق دېدى: «ھەر ئىككىمىز قاغاننىڭ ئوغۇللىرى، ئاتىلىرىمىزنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىمىز. ھازىر سېنىڭ مەرتىۋەڭ ناھايىتى يۇقىرى، مېنىڭ مەرتىۋەم يوق، بۇ زادى نېمە ئۈچۈن؟» ئىشبارا ئۇنىڭدىن بىزار بولۇپ، ئۇنى ئاپار قاغان قىلىپ، قوۋمىدىكىلەرنى باشقۇرۇشقا قايتۇردى.

ئىشبارا باتۇر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ رايىنى ئۆزىگە تارتقاچقا، شىمالدىكى قوۋملارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بېقىندى. سۇي پادىشاھى ۋېندى تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىشبارا غا ياخشى مۇئامىلە قىلمىغاچقا، شىمالدىكى قوۋملار بۇنىڭدىن ئاغرىندى. يىنگجۇ ئايماقبېگى گاۋباۋنىڭ ئاسىيلىق قىلغاندا، ئىشبارا بىلەن گاۋباۋنىڭ بىرلىكتە قوشۇن چىقىرىپ لىنيۇ ھەربىي قورۇلىنى ئىشغال قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى تۈركلەردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن چېگرا بويلىرىدىكىلەرگە سېپىل ـ قورغانلارنى سېلىپ، سەددىچىنىنى پۈختىلاشنى تاپىلىدى. ئىشبارانىڭ خانىشى جۇ مەلىكىسى چىەنجىن جۇ سۇلالىسىنىڭ مۇنەۋەرز بولۇپ كەتكەنلىكىدىن نادامەت چەكتى. شۇڭا،

تۇركلەرنىڭ 400 مىڭ لەشكىرى بۇلاڭچىلىق قىلىشقا كەلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى دۆلەت ئەركانى فېڭ يۈنى يىغۇ كۆلى بويلىرىنى، لەنجۇ باشبۇغى چىلى چاڭچانى لىنتاۋنى، دۆلەت ئەركانى لى چۈگنى يۈجۈنى، داشى چاڭرۇنى جۈپەننى قوغداشقا بۇيرۇدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۇركلەردىن مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن تۇركلەر مۇشيا ④، شىمېن ⑤ ئىككى يولدىن بۇلاڭچىلىققا كېلىپ، ۋۇۋېي، تيەنشۇي، ئەندىك، جىنچېڭ، شاڭجۇن، خۇڭخۇا، يەنئەن قاتارلىق جايلاردىكى بارلىق چارۋىلارنى بۇلاپ كەتتى. سۇي پادىشاھى ۋېندى بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ قول ئاستىدىكىلەرگە مۇنداق يارلىق قىلدى: «ئىلگىرى جۇ سۇلالىسى بىلەن چى سۇلالىسى قارشىلىشىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بۆلۈشۈۋالغان. تۇركلەر ئۇلار بىلەن ئالاقە قىلىپ كەلگەن. جۇ سۇلالىسى شەرق تەرەپتىن ئەنسىرەپ، چى سۇلالىسى بىلەن تۇركلەرنىڭ ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ كېتىشىدىن قورققان. چى سۇلالىسى غەرب تەرەپتىن ئەنسىرەپ، جۇ سۇلالىسى بىلەن تۇركلەرنىڭ يېقىنلىشىپ كېتىشىدىن قورققان. ئۇ ئىككى دۆلەتتىكىلەر تۇركلەرنىڭ بىزگە تۇتقان پوزىتسىيەسىنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشى دۆلىتىمىزنىڭ تىنچلىقى ۋە بىخەتەرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك، دەپىشكەن. ئۇلار چوڭ دۇشمەندىن ئەنسىرەپلا قالماي، يەنە چېگرىدىكى مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئازايتىش مەسلىسىنىمۇ ئويلاشقان. ئۇلار خەلقىنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى خورىتىپ، تۇركلەرنىڭ باردى ـ كەلدىسىنى تەمىن ئەتكەن، خەزىنىدىكى مال ـ مۇلۇكلىرىنى قۇملۇقتا تۆككەن. شۇ ۋەجىدىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى كەڭ زېمىنىنىڭ جۇلۇغى چېقىپ پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىغان. يېقىر تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن پۈتۈن خەلققە پەرزەنتلىرىمدەك ئەجىر قىلدىم. قول ئاستىمدىكىلەرنىڭ دەرت ـ ئەلەمگە ھېسداشلىق قىلىپ، بۇرۇنقى سەھۋەنلىكلەرنى تۈگەتتىم. مال ـ مۇلۇكلەرنى

قايتۇرۇۋېلىپ، ئۇلارنى لەشكەرلەرگە ھەسسىلەپ ئىنئام قىلدىم. يوللاردا سەرسان بولۇپ يۇرگەنلەرنى ئۆيلىرىگە قايتۇرۇپ، دېھقانچىلىق ۋە توقۇمىچىلىق قىلدۇردۇم. قەبىلەر بىلىمسىز نادانلاردۇر. ئۇلار ياخشى مەپكۇرىلەردىن خەۋەرسىز بولغاچقا، جاھان تىنچىپ، ئەمىنلىككە ئېرىشكەن كۈنلەرنى يېغىلىق دەۋرىدىكىگە ئوخشىتىپ، بۇرۇنقى ھاكاۋۇرلۇقى بىلەن بۈگۈنكىدەك ئاداۋەتلەرنى پەيدا قىلدى. يېقىندىن بېرى تۇركلەر بارلىق ئادەمنى ئىشقا سېلىپ، شىمالدىكى چېگرا رايونلىرىمىزغا بېسىپ كىردى. چەت، يىراق جايلارنى ساقلاۋاتقان ئاساسىي قوشۇنىمىز تۇركلەرگە يولۇقسىلا مەغلۇپ بولدى. ئاساسىي قوشۇنىمىز تېخى جەنۇبتىن شىمالغا يۇرۇشى قىلىپ بارمايلا، تۇركلەر تېزلىكتە شىمال تەرەپلەرگە قېچىپ بولدى.

تۇركلەرنىڭ بەش چوڭ سەردارى بولۇپ، ھەر دەپ تەخت تالىشىۋاتىدۇ. ئاتىلىرى بىلەن تاغىلىرى بىر ـ بىرىگە ئىشەنمەيدۇ. ئۇلار ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قەبىلىك، زوراۋانلىق قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئائىلە قائىدە ـ نىزاملىرىمۇ رەھىمسىز. شەرق تەرەپتىكى قوۋملارقۇرغان ئەللەرنىڭ تۇركلەردىن قىساس ئالغۇسى بار. غەرب تەرەپتىكى قوۋم سەردارلىرىنىڭ ئۇلاردا كونا ئاداۋىتى بار. شىمالدىكى قىرغىز قوۋمى تۇركلەرگە بەك ئۆچ بولغاچقا، دائىم يۇرسەت كۈتۈپ تۇرىدۇ. تاردۇش قاغان بۇرۇن جيۇچۈەتگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇدۇن، پېرسىيە، ئابدال ئەللىرى بىرلا ۋاقىتتا تۇركلەردىن يۈز ئۆرۈگەندى. ئىشبارا يېقىندا جۇپەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇلارنىڭ بۈكە، شەرقىي توڭرا قەبىلىلىرىمۇ تۇركلەردىن يىراقلاشتى. ئىلگىرى لىجىچا كوگورى، موغاللار تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىنغان، ئىشبارا شادمۇ خېج قاغان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندى. تۇركلەر بىلەن قوشنا ئەللەرنىڭ ھەممىسى تۇركلەرنىڭ يوقىلىشىنى ئۈمىد

قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قوۋمىدىكىلەرنىڭ تۇركىلەردە قىساسى بولغاچقا، تۇركىلەرگە بەك ئۆچ. تۇركىلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قاڭغىر قاقشاپ يىغا ـ زار قىلماقتا، ئۇلاردىن نەپرەتلىنىپ كۆڭلىگە قىساس ئېلىشنى پۈكمەكتە. بېشى يۇمىلاق، پۇتى چاسىراق ئىنسانلاردا يۇقىرىقىدەك ئوي بولسىلا ئۇلارنىڭ نىيىتى مېنىڭكىگە تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ. ئۇ يەردە بالايىئاپەت ئالامەتلىرى، ئاجايىپ غەيرىي ئەھۋاللار بارلىققا كەلگىنىگە 12 يىل بولدى. يىرتقۇچلار ئادەمدەك سۆزلەيدىغان، ئادەملەر ئەۋلىيالاردەك گەپ قىلىدىغان، ئۇلارنىڭ ئېلى يوقىلىدۇ، دەپلا غايىپ بولۇپ كېتىدىغان بولدى. ھەر يىلى قىشتا ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىپ، يەر ـ زېمىنغا ئوت كەتتى. ئۇلار پەقەت سۇ، ئوت ـ چۆپكە تايىنىدۇ. ئۆتكەن يىل تۆت پەسلىدە قار ـ يامغۇر ياغمىغاچقا، دەريا ـ ئېقىنلار قۇرۇپ كەتتى. ھاشاراتلار ئاۋۇپ بالايىئاپەتكە ئايلاندى، گۈل ـ گىياھلار قۇرىدى. ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىك زىيان ـ زەخمەت پەيدا قىلىپ، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ يېرىمى ئۆلۈپ كەتتى. بۇرۇنقى ماكانلاردا ئوت ـ چۆپ ئونەمەس بولۇپ كەتكەچكە، ئۇ يەردىكى كىشىلەر قوملۇقنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ، غۇربەتچىلىكتە ئاران جان بېقىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدى. بۇمۇ تەڭرىنىڭ غەزىپىدىن بولسا كېرەك. بۇ ئۇلارنىڭ جازاغا ئۇچرىشىنى تېزلىتىدۇ. ئىلاھ ۋە ئادەم ئىرادىسىنىڭ بىر ـ بىرىگە ماس كەلگەن ۋاقتى دەل مۇشۇ زاماندۇر.

شۇڭا، سەركەردىلەرنى تاللاپ لەشكەرلەرنى مەشق قىلدۇرۇش، ئاشلىق توشۇپ، ساۋۇت ـ دۇبۇلغىلارنى جۇغلاش كېرەك. قەيسەر ۋە قولىدىن ئىش كېلىدىغانلار غەيرەت ۋە غەزەپكە تولۇپ، داڭلىق بەگ ـ خانلارنىڭ كاللىسىنى ئېلىشنى، تەڭرىقۇتنىڭ دۇمبىسىگە قامچا بىلەن ساۋاشنى ئارزۇ قىلىۋاتىدۇ. بۇ خۇددى ۋاڭ خوي ⑥ ئېيتقاندەك ئوقيانى مەرەزگە

ئاتقانغا ئوخشايدۇ. بىزنى قانداق دۇشمەن توسىيالىسۇن، ئىشغال قىلغىلى بولمايدىغان قانداق جاي بولسۇن! لېكىن، قەدىمكى خان ـ پادىشاھلارنىڭ ئاياق ئىزى شىمالدا ئاران يۇجۇ ئايمىقىغا يەتكەن بولۇپ، چۆل ـ يىراق جايلار ئاساسەن تاشلۇۋېتىلگەن يەرلەردۇر. ئۇ يەرلەرنى ئالغاندىن كېيىن، ماكان قىلغىلى بولمىسىمۇ، ئادەملىرىنى قىلىغىن قىلىشقا كۆڭلىمىز ئۇنىمىسىمۇ، جىق لەشكەرنى جاپاغا سالماي يىراق يەرگە بېرىپ چوڭقۇر دېڭىزنى ئىشغال قىلايلى. ئالەمدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە مېنىڭ خىيالىمنى بىلدۇرەيلى».

شۇنىڭ بىلەن خېجىيەن بېگى ياڭ خوڭ، دۆلەت ئەركانى دۇلۇجى، دۇرۇڭدىك، سۇل قانات يانداش بەگ گاۋجيوڭ، ئوڭ قانات يانداش بەگ يۈچىڭزىلار سانغۇن بولۇپ، چېگرا ـ قورغانلاردىن ئاتلىنىپ تۇركىلەرگە زەربە بەردى. ئېشبارا ئاپار ۋە تامغان قاغانلارنى باشلاپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. شۇ چاغدا تۇركىلەردە يەدىغان نەرسە قالمىغاچقا، ئېچىرقاپ كېتىپ سۆڭەكلەرنى يەنچىپ يەيدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاپەت، كېسەللىك دەستىدىن نۇرغۇن ئادەمنى ئۆلدى.

ئۇزاق ئۆتمەي ئىشبارا ئاپارنىڭ باتۇر، قەيسەرلىكىگە ھەسەت قىلىپ، ئۆزى ئالدى بىلەن قايتىپ كەتتى ۋە ئاپارنىڭ قەبىلىسىگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى ھەم ئاپارنىڭ ئانىسىنى ئۆلتۈردى. ئاپار قايتىپ كېلىپ، تۇردىغان يېرى بولمىغاچقا، غەربكە بېرىپ تاردۇش قاغانغا بېقىندى. تاردۇشنىڭ ئىسمى دەنچۇر بولۇپ، ئىشبارانىڭ تاغىسى ئىدى، بۇرۇن كۇن پېتىش قاغانى بولغانىدى. بۇ ئىشتىن تاردۇش ناھايىتى ئاچچىقلانىدى. ئۇ ئاپارنى قوشۇن باشلاپ شەرققە يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. ئاپارنىڭ قوۋمىدىن ئونىڭ بېنىغا قايتىپ كەلگەنلەر 100 مىڭ ئاتلىققا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار

ئىشارا بىلەن جەڭ قىلدى. تەڭرى قاغان ئىسىملىك يەنە بىر قاغان بولۇپ، ئۇ ئادەتتە ئاپار قاغان بىلەن ئىناق ئۆتەتتى. ئىشارا تەڭرى قاغان باشقۇرۇشىدىكى كىشىلەرنى بۇلاپ كېتىپ، ئۇنى ئەسىلىدىن قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن تەڭرى قاغانمۇ تاردۇش قاغانغا بېقىندى. ئىشبارانىڭ جىيەن ئىنىسى تېكىن چۇرمۇ بىر قىسىم قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ ئىشارا بىلەن زىددىيىتى بار ئىدى. شۇڭا تېكىن چۇرمۇ قوۋمىدىكىلەرنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاپارغا تەۋە بولدى. ئىشارا بىلەن ئاپار ئارىسىدا جەڭ ئۈزۈلمىدى. ھەر قايسىسى ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستانە ۋە ئىناق ئۆتۈشنى، يارەدەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى ھېچقايسىسىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلمىدى.

مەلىكە چىەنجىن مەكتۇپ يوللاپ، ئىشاراغا ئوغلى قاتاربدا مۇئامىلە قىلىشنى تەلەپ قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى چارىپانسات شۇپىڭخېنى ئىشاراغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. جىن بېگى ياڭ گۇاڭ بۇ چاغدا بىڭجۇ ئايمىقىنى ساقلاۋاتقان بولۇپ، تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى بۇ تەلەپكە قوشۇلمىدى. ئىشارا ئەلچى ئارقىلىق خەت ئەۋەتىپ مۇنداق دېدى: «ئەجدىھا يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تەڭرىدىن بولمىش بۇيۇك تۈرك ئىل كۈلۈگ شاد باغا ئىشبارا قاغان بۇيۇك سۇي سۇلالىسى پادىشاھىغا شۇنداق دەپ مەكتۇپ يوللايدۇكى: ئەلچى چارىپانسات شۇ پىڭخې يېتىپ كەلدى، كىشىلەر بىر ـ بىرىگە خەۋەر قىلىشىپ، ئالىيلىرىنىڭ دېمەكچى بولغانلىرىدىن ۋاقىپلاندى. پادىشاھ خوتۇنۇمنىڭ ئاتىسى بولغاچقا، قېيىنئاتام ھېسابلىنىدۇ. پېقىر كۇيئوغۇل بولغاچقا، قائىدە ـ بويىچە ئۇنىڭ ئوغلىمەن. بىز ئىككى ئەلنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ئوخشىمىسىمۇ، مېھرىمىز ئوخشاش. ئەمدىلىكتە قۇدا ـ باجا، ئەل ـ ئاغىنە

بولۇشۇپ كەتتۇق. بۇ خىل مۇناسىۋەت ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئەبەدىلئەبەد ئۈزۈلمەيدۇ. بۇنىڭغا تەڭرى گۇۋاھ بولسۇنكى، ھېچكىم ۋاپاسىزلىق قىلمايدۇ. مېنىڭ ئېلىمدىكى ئات ـ قويلارنىڭ ھەممىسى پادىشاھنىڭ مال ـ چارۋىلىرى، سىلەردىكى تاۋار ـ دۇردۇنلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ بايلىقىمىزدۇر. ئۇلارنى سېنىڭ، مېنىڭ دېيىشنىڭ ھاجىتى يوق». سۇي پادىشاھى ۋېندى جاۋاب مەكتۇپ يېزىپ مۇنداق دېدى: «بۇيۇك سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بۇيۇك تۈرك ئىل كۈلۈگ شاد باغا ئىشبارا قاغانغا شۇنداق دەپ مەكتۇپ يوللايدۇكى: سىزدىن كەلگەن مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالدىم، ياخشى نىيىتىڭىز ماڭا تېگىل بولدى. مەن خوتۇنىڭىزنىڭ ئاتىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، ئەمدىلىكتە سىزنىڭ ئوغلۇمغا ئوخشاش ئىكەنلىكىڭىزنى كۆرۈپ يەتتىم. قۇدا ـ باجىلىق، ئەل ـ ئاغىنىلىك مېھىر ـ مۇھەببەت يۇزىسىدىن دائىم ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشكەندىن باشقا، مەن ۋەزىر يۇچىڭزېنى بېرىپ قىزىمنى يوقلاشقا، يەنە سىزنىمۇ بىر قېتىم يوقلاشقا ئالاھىدە ئەۋەتتىم». ئىشارا لەشكەرلىرىنى سەپراس قىلىپ، گۈھەرلەرنى تىزىپ، يۇ چىڭزې بىلەن كۆرۈشتى ۋە كېيىنلىم بولغاچقا ئۆزە تۇرالمايمەن، دەۋالدى ھەمدە: «مېنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىم باشقىلارغا ئەزەلدىن باش ئۇرمىغانىدى» دېدى. يۇ چىڭزې ئۇنى ئەيىپلىدى ھەمدە ئۇنىڭغا قائىدە ـ يوسۇنىنى چۈشەندۈردى. مەلىكە چىەنجىن يۇچىڭزېغا خۇپىيانە ھالدا: «قاغان چىلبۆرى تەبىئەتلىك ئادەم، ئۇنىڭ بىلەن زىيادە تالاش ـ تارتىش قىلىشىڭ چىشلىۋالمىدۇ» دېدى. جاڭسۇن شېك ئۇنىڭغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ ۋەز ـ نەسىھەت قىلدى. ئىشبارا قايىل بولۇپ تىزلىنىپ تازىم قىلىپ پىشانىسىنى يەرگە تەگكۈزدى ۋە پادىشاھنىڭ مەكتۇبىنى ئېلىپ بېشىغا قويدى. قائىدە ـ رەسمىيەت تۈگىگەندە، ئىدۇق قىلغانلىرىدىن خىجالەت بولدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر شۇ سەۋەبتىن يىغىلىپ

يىغا ـ زار قىلىشتى. يۇ چىكىرىپ يەنە ئىشىرادىن ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئىشىرا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن «بەيئەت قىلىش دېگەن نېمە؟» دەپ سورىدى. ئۇلار: «سۇي ئېلىگە بەيئەت قىلغانلار بۇ يەردە مالاي دەپ ئاتالغانلارغا ئوخشاش» دەپ جاۋاب بەردى. ئىشىرا: «بۇيۇك سۇي سۇلالىسىنىڭ مالىيە بولالىغانلىقىمىز يانداش بەگ يۇچىكىزىنىڭ تۆھپىسىدۇر» دېدى. ئىشىرا يۇچىكىزىغا 1000 ئات ھەدىيە قىلدى ھەمدە جىيەن سىڭلىسىنى ئۇنىڭغا خوتونلۇققا بەردى.

شۇ چاغدا، ئىشىرا تاردۇشنىڭ بېسىمى بىلەن قېيىن ئەھۋالدا قالغان ھەم شەرق تەرەپتە قىتانلاردىن قورقۇپ قالغانىدى. شۇڭا ئۇ ئەلچى ئەۋەتىپ سۇي سۇلالىسىدىن يارەدەم بېرىشنى، قوۋمىدىكىلەرنى قوملۇقنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈپ بەيداۋ تۈزلەڭلىكىگە ⑦ ئولتۇراقلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى. جىن بېگى ياڭ گۇاڭ قوشۇنى بىلەن ئىشىراغا يارەدەم قىلدى ۋە ئۇنىڭغا كىنىم كېچەك ۋە ئوزۇقلۇق بېرىپ، ھارۋا جابدۇقلىرى، چالغۇ ئەسۋاب ئىنئام قىلدى. ئىشىرا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربتە ئاپارغا زەربە بەردى ۋە ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ ئەسىر ئالدى. ئاپا ئېلىدىكى قەبىلىلەر ئىشىرانىڭ ئارقا سېپى بوش قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئىشىرانىڭ خوتونىنى تۇتۇپ كەتتى. سۇي سۇلالىسى قوشۇنى ئاباغا زەربە بېرىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە ئولجا ئالغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشىراغا قايتۇرۇپ بەردى. ئىشىرا خۇشال بولۇپ، چۆللۈكىنى پاسىل قىلىش توغرىسىدا ئەھد ـ پەيمان تۈزدى ھەم شۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ مەكتۇپ يوللاپ مۇنداق دېدى: «بۇيۇك تۈرك ئېل كۈلۈگ شاد باغا ئىشىرا قاغان يېقىر ئىدۇق شۇنى ئىزھار قىلىمەنكى: ئەلچى، دىۋانبەگنىڭ يانداش بېگى يۇ چىكىزي يېتىپ كەلدى. مەن

پادىشاھنىڭ مەكتۇبىنى ئېگىلىپ تۇرۇپ ئالدىم، ئۇنىڭدا مېھرىبانلىق ۋە مەقسەت نامايان قىلىنىپتۇ. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى يېقىر قوبۇل قىلىشنىلا بىلىپ، ئۇنىڭغا چۈشلۈق مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرەلمەيۋاتقانلىقىمنى تېخىمۇ چۈشەندىم. تەڭرى تۈركلەرنى ئۇرۇنلاشتۇرغان 50 نەچچە يىلدا، بىز قۇملۇقنى ئېگىلەپ، ئۆزىمىزگە تەۋە جاينىڭ بىر بۇلۇڭىدا ئۆزىمىزنى خان دەپ ئاتىدۇق. زېمىنىمىزنىڭ كەڭلىكى 10 مىڭ چاقىرىمدىن، لەشكىرىمىز مىليوندىن ئاشتى. خېلىدىن بېرى قۇدرىتىمىزگە تايىنىپ رۇئ تائىپىلىرىنى ئۆزىمىزگە قوشۇۋېلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر بىلەن تەڭ ـ باراۋەر مۇئامىلىدە بولدۇق. رۇئ ـ دىلار ئىچىدە بىزدەك قۇدرەتلىكى يوق. يېقىنىدىن بېرى ھاۋا ياخشى، مۆتىدىل، بوران ـ چاپقۇنلارمۇ ئاز بولدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئاجايىپ دانىشمەن بارلىققا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇيۇك سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ھەقىقىي پادىشاھتۇر. شۇنداق تۇرۇپ قانداقمۇ قوشۇننى ئىشقا سېلىپ تەۋەككۈل قىلغىلى، نام ئاتاقنى سۈيىئىستېمال قىلغىلى بولسۇن؟ ئەمدىلىكتە ساپ ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ تەسىرى ۋە ئۇنىڭغا مەھلىيا بولغانلىقىمىزدىن نىيەت ـ ئېقىبالنىمىز ئىزغا چۈشتى. بىز جەنۇبقا يۈزلىنىپ ئوردىغا تاۋاپ قىلغان بولساقمۇ، لېكىن يوللار يىراق بولغاچقا، شىمال تەرەپنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىدىن ۋاز كېچىشكە پېتىنالمايمىز. ئەمما قاغان ئوغلىنى پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە بولسۇن دەپ ئوردىغا ئەۋەتمەيز، ھەر يىلى تۇلپارلاردىن ئولپان تاپشۇرۇپ، ھەر ۋاقىت بۆرچىمىزنى ئادا قىلىپ، پادىشاھقا مۇتلەق ئىتائەت قىلىمىز. يەتتىنچى ئوغلۇم كۈخجىن قاتارلىقلارنى مەكتۇپ بىلەن ئەۋەتتىم، ئەھۋاللاردىن ۋاقىپلانغايلا». سۇي پادىشاھى يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دېدى: «ئىشىرا بۇرۇندىن بىز بىلەن ئىناق ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن بىز ھامان ئىككى ئەل ئىدۇق. ئۇ

هازىر ۋەزىرىم بولۇپ بىز بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلاندى. مۇناسىۋەتلىك مەھكىمىلەرگە يارلىق قىلىمەنكى، ئۇلار بۇنى پادىشاھ جەمەتى ئىبادەتخانىسىغا ئەدەپ بىلەن مەلۇم قىلسۇن، بۇ ئىشتىن ھەممە كىشىنى خەۋەردار قىلسۇن». شۇنىڭدىن باشلاپ پادىشاھنىڭ يارلىقلىرى ۋە جاۋاب مەكتۇپلىرىدا ئىشبارانىڭ ئىسمى ئاتالمايدىغان، ئۇنىڭ ئېلى باشقا قارام ئەللەردىن پەرقلەندۇرۇلىدىغان بولدى. ئىشبارانىڭ خاتۇنى مەلىكە چىيەنجىنگە ياكى دېگەن فامىلە ئىنئام قىلىنىپ، پادىشاھ جەمەتىنىڭ نوپۇس رويخېتىگە كىرگۈزۈلدى ۋە ئۇنىڭغا مەلىكە دايى دېگەن نام بېرىلدى. كۆچمەننى دۆلەت ئەركانلىقىغا تەيىنلەش، ئۇنىڭغا ئەنگو گۇڭى دەپ مەرتىۋە بېرىش، ئىچكى ئوردىدا زىياپەت راسلاپ كۈتۈۋېلىش، خانىش ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈش، كۆپ ئىنئام بېرىپ ھال سوراش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈلدى. ئىشبارا بۇنىڭدىن تولىمۇ مەمنۇن بولدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر يىلى ئۆزۈلدۈرمەي ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى.

سۇي پادىشاھى ۋېندىنىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 587 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، ئىشبارا ئوغلىنى يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئوردىغا ھەدىيە قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خېجۇ ئايمىقى بىلەن دەيجۇن ۋىلايىتىنىڭ ئارىلىقىدا ئوۋ قىلىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ بۇ تەلەپكە قوشۇلدى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ ئىشباراغا ھاراق ـ شاراپ ئىنئام قىلدى. ئىشبارا قوۋمىنى باشلاپ ئىككى قېتىم تازىم بەجا كەلتۈرۈپ، ئاندىن ئىنئامنى قوبۇل قىلدى. ئىشبارا بىر كۈندە 18 بۇغىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قۇيرۇقىنى ۋە تىلىنى پادىشاھقا ھەدىيە قىلدى. ئىشبارا زىخې ھەربىي قورۇلىغا قايتىپ بارغاندا، ئۇنىڭ چېدىرگاھى كۆيۈپ كەتتى. ئىشبارا بۇ ئىشتىن كۆڭلى غەش بولۇپ، بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە قازا قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى ئۇنىڭ ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئوچ كۈن ئوردىغا چىقمىدى ھەمدە مۇراسىم

بېگىنى ماتەم بىلدۈرۈش بېغىشلىمىسى ۋە 5000 توپ گەزلىمە بىلەن ئەۋەتتى.

دەسلەپتە ئىدۇگ ئوغلى يارلۇقنى ياۋاش، ئاجىز دەپ قاراپ، ئىنىسى يابغۇ چۈلۇقنى تەخت ۋارىسى قىلىشنى ۋەسىيەت قىلغانىدى. يارلۇق چۈلۇقنى كۈتۈۋېلىشقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى تەختكە چىقارماقچى بولدى. چۈلۇق مۇنداق دېدى: «بىز تۈركلەردە مۇقان قاغاندىن باشلاپ كۆپ ھاللاردا، ئىنىسى ئاكىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، توقالنىڭ ئوغلى ئالچىدىن تۇغۇلغان ئوغۇلنىڭ ئورنىنى تارتىۋېلىۋاتىدۇ. بۇ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىغا خىلاپ كېلىدۇ، بىر ـ بىرىگە ھۆرمەت قىلمىغانلىق بولىدۇ. سىز قاغانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشىڭىز كېرەك. مەن سىزنى قاغان قىلىپ تازىم قىلىشتىن قورقمايمەن». يارلۇق يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ چۈلۇققا مۇنداق دېدى: «تاغام بىلەن ئاتام بىر ئاتىدىن تۇغۇلغان قان ـ قېرىنداش. مەن بوۋامنىڭ ئىككىنچى بوغۇن پۇشتى، قانداقمۇ قاغان بولاي، غولنى قويۇپ شېخىنى ئاساس قىلغىلى بولمايدۇ، تاغامنىڭ شۇبھىلەنمەسلىكىنى ئۆتۈنىمەن». ئۇلار شۇ تەرىقىدە قاغانلىقنى بىر ـ بىرىگە بەش ـ ئالتە قېتىم ئۆتۈنۈشۈپ، ئاخىرى چۈلۇق قاغانلىققا كۆتۈرۈلدى. چۈلۇق يابغۇ ئىدى. ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىلىپ بۇ ئەھۋال چۈشەندۈرۈلدى، سۇي پادىشاھى ۋېندى دۈمباق، بۇرغا، تۇغ ئىنئام قىلدى. چۈلۇق ئىككى كەڭ، دۈمچەكرەك، كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان، باتۇر ۋە تەدبىرلىك ئادەم ئىدى. ئۇ سۇي سۇلالىسى ئىنئام قىلغان تۇغ ۋە دۈمباقنى ئېلىپ، غەربكە ـ ئاپارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. دۈشمەنلەر ئۇنى سۇي سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن ئوخشايدۇ دەپ قاربغاچقا، نۇرغۇنى ئەل بولۇشقا، بەيئەت قىلىشقا كەلدى. ئاپار قولغا چۈشتى. چۈلۇق ئوردىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئاپارنى ھايات قالدۇرۇش ياكى ئۆلتۈرۈۋېتىش توغرىسىدا

يولبورۇق سوردى. سۇي سۇلالىسى ئوردىسىدا بۇ مەسىلە مۇزاكىرە قىلىندى. سول قانات يانداش بەگ گاۋ جيۇك ئالدىغا چىقىپ مۇنداق دېدى: «قان ـ قەرىنداشلار ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىش نادانلىقنىڭ باش كۆتۈرگەنلىكىدۇر. ئاپارنى ھايات قالدۇرۇش ھەم بېقىش، شۇ ئارقىلىق كەڭ قورساقلىقىمىزنى بىلدۈرۈش لازىم». سۇي پادىشاھى: «دۇرۇس» دېدى. گاۋجۇك يەنە مۇنداق دېدى: «شۇ⑧نيۇەندىن بويان ھونلار چېگرىدا كۆپ قېتىم بالايىئاپەتكە ئايلانغان. ھازىر شىمالىي دېڭىزغا قەدەر جايلارنىڭ ھەممىسى بىزگە قارام بولدى. بۇنداق كاتتا ئىشنى ئەزەلدىن ئاڭلاپ باقمىغانىدۇق، مەن بۇ ئىشنى قەدەھ كۆتۈرۈپ يەنە بىر قېتىم تەبرىكلەيدىغانلىقىمنى بىلدۈرىمەن».

كېيىن چۈلۇق يەنە غەربكە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، غايىپ ئوق تېگىپ ئۆلدى. تۇركلەر يارلۇقنى قاغان قىلدى. ئۇ ئىلتەرىش چۇر دۇلان قاغان دەپ ئاتالدى. يارلۇق ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، 3000 توپ گەزلىمە ئىنئام ئالدى ۋە ھەر يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. شۇ چاغدا ياڭ چىن ئىمپېرىيىسى بىر مۇساپىر تۇرك زېمىنىغا قېچىپ بېرىپ، پىڭگو گۈڭى لىيۇ چاڭ بىلەن يۈزمۇ ـ يۈز كۆتۈرمەكچى، دەپ گەپ تارقاتتى ۋە مەلىكە دايىنى قوشۇن ئەۋەتىپ چېگرىنى پاراكەندە قىلىشقا قۇتراتتى. دۇلان ياڭ چىنىڭ تۇتۇپ سۇي سۇلالىسىگە تاپشۇرۇپ گەھۋالنى مەلۇم قىلدى ھەمدە كەندىر رەخت، بېلىق يىلىمى ھەدىيە قىلدى. دۇلانىڭ ئىنىسى چىنيۇ شادانىڭ قەبىلىسى كۈچلۈك بولغاچقا، دۇلان ئۇنىڭغا ھەسەت قىلىپ زەربە بەردى ۋە جەڭ مەيدانىدا شادانىڭ كاللىسىنى ئالدى. شۇ يىلى دۇلان ئانىسىنىڭ ئىنىسى رۇدەن تېكىنىي ئوردىغا ئەۋەتىپ ئۇدۇنىڭ قاشتېشى ھاسىسىنى ھەدىيە قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى رۇدەننى دۆلەت ئەركانى، كاڭگو گۈڭى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. 2 ـ يىلى، تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ سەردارلىرى

بىرلىكتە ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، 10 مىڭ ئات، 20 مىڭ قوي، 500 تۆگە، 500 كالا ئولپان تاپشۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار ئەلچى ئەۋەتىپ چېگرا بويلىرىدا بازار ئېچىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىلەر بىلەن سودىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. سۇي پادىشاھى بۇ تەلەپكە قوشۇلدى. سۇي سۇلالىسى چېن سۇلالىسىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، سۇي پادىشاھى ۋېندى چېن شۇباۋ⑨ نىڭ چىمىلدىقىنى مەلىكە دايىگە ئىنئام قىلدى. بۇ ئىشتىن مەلىكە دايىنىڭ كۆڭلى زادى ئارام تاپمىدى. شۇڭا، چېن سۇلالىسىنىڭ يوقىلىشىنى ئۆز ھېسسىياتىغا بىرلەشتۇرۇپ چىمىلدىقلا مۇنداق نەزمە پۈتتى:

«گۈللەنمەك ھەم خارابلاشماق مىسالى تاك ۋە گۈگۈم،
ئىنسان تەقدىرىمۇ ھەم ياپراق كەبى بولار خازان.
بايا‌شادلىق كېتىپ ئۇندا گەر گادايلىق كېلەر بولسا،
شانۇ شەۋكەت تەختى ھەم ھامان بىر كۈن بولار گۇمران،
بايلىق ھەم بايا‌شادلىق ھالا بۇگۈن كەتتى نەگە؟
ئەرزىمەس ئىشلار بىلەن ئۆتمەكتە كۈن بىزارلىقتا.
نەغمىسىز ئېچسە شاراب، قىلچە بولماس ھۇزۇر ـ كەيپ،
ناخشىسىز ھايات ئىچرە قىينالدى جان ئىنتىزارلىقتا.
ئاجىزەبىر خانىكەمەن، تۇرار يېرىم چۆلى دەشت،
ئۆتكەن ئىشلار ئۆرتەيدۇ بۇ مەيۇس ـ مىسكىن دىلخانەمنى.
قەدىمدىن ئىش مۇشۇنداق نەچارە بۇ قىسمىتىمگە،
جاۋجۇن⑩ كۆيى قىلار ئىزھار بايا‌ۋاندا پىغانىمنى.»

سۇي پادىشاھى ۋېندى ئۇنىڭ نەزمىسىدىن بىزار بولۇپ، تۇركلەرگە بۇرۇنقىدەك قائىدە ـ يوسۇن بىلەن مۇئامىلە قىلمايدىغان بولدى، ئىنئامىمۇ ئازايدى. مەلىكە دايى يەنە غەربىي تۇركلەرنىڭ ئىنال قاغانى بىلەن مۇيانسۇەت ئورنىتىپ ئالاقە قىلدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى مەلىكە دايىنىڭ ئىسىيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، تۇرلۇك چارلەر بىلەن ئۇنىڭغا تاقابىل

تۇرماقچى بولدى. بۇ چاغدا مەلىكە دايىنىڭ قول ئاستىدىكى تۇرك بىلەن ناشايان ئىشلارنى قىلغانلىقى پاش بولۇپ قالدى. شۇڭا سۇيى پادىشاھى ۋېندى ئۇنىڭ مەلىكە دايى دېگەن نامىنى ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدا يارلىق قىلدى. ئۇ دۇلاننىڭ يارلىقىغا ئىتائەت قىلماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، چىجاڭ گۇڭى نيۇ خۇڭنى تۆت گۇزەل پاھىشەنى ئېلىپ، دولاننى مەھلىيا قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇ چاغدا ئىشبارانىڭ رامغان ئىسىملىك ئوغلى تولشاد قاغان دەپ ئاتالغان بولۇپ، شىمال تەرەپتە تۇراتتى. ئۇ ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىششنى تەلەپ قىلدى. سۇيى پادىشاھى ۋېندى پېيى جۇنى ئۇنىڭ يېنىغا بېرىشقا بۇيرۇپ: «مەلىكە دايىنى ئۆلتۈرسىڭىز، ئۆيلىنىش تەلىپىڭىزگە قوشۇلىمىز» دېگەن سۆزنى يەتكۈزدى. تولشاد بۇنى توغرا تاپتى ۋە مەلىكە دايىنىڭ يامان گېپىنى قىلدى. دۇلان بۇنىڭدىن غەزەپكە كېلىپ، چېدىردا مەلىكىنى ئۆلتۈردى.

دۇلان بىلەن تولشاد قاغانىنىڭ زىددىيىتى بولغاچقا، كۆپ قېتىم بىر ـ بىرىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. سۇيى پادىشاھى ۋېندى ياراشتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، ئۇلار قوشۇنىنى باشلاپ قايتىشتى. كەيخۇاڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 597 ـ يىلى) تولشاد قىز كۆچۈرۈپ كېلىشكە ئەلچى ئەۋەتتى. سۇيى پادىشاھى ۋېندى ئەلچىلەرنى مۇراسىم بېگىنىڭ ⑪مەھكىمىسىگە ئورۇنلاشتۇردى. مۇراسىم بېگى ئەلچىلەرگە ئالتە يوسۇننى ⑫ ئۆگەتتى ۋە مەشىق قىلدۇردى. خان جەمەتىدىن بولغان قىز مەلىكە ئەنيى تولشادقا ياتلىق قىلىندى. سۇيى پادىشاھى ۋېندى شىمالدىكىلەرگە بۆلگۈنچىلىك قىلىش غەرىزىدە، تولشادقا جىق سوۋغات يوللاپ تۇردى. نيۇخۇڭ، سۇۋېي، قوغۇرسۇ شياۋچىن قاتارلىقلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن تۇركلەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. تۇركلەردىن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئوردىغا 370 تۇركۇم ئەلچى كەلدى. تولشاد ئەسلىدە شىمالدا تۇراتتى. مەلىكىگە ئۆيلەنگەنلىكتىن جەنۇبقا — كونا ھەربىي قورۇل دۇجىنغا كۆچۈپ كېلىپ نۇرغۇن

ئىنئام ئالدى. يارلۇق غەزەپكە كېلىپ: «مەن چوڭ قاغان تۇرۇقلۇق رامغانچىلىك بولالمايمەنمۇ!» دەپ، ئوردىغا سالامغا بېرىش، ئولپان تاپشۇرۇشنى توختاتتى ھەم چېگرىدا كۆپ قېتىم بالايىئاپەت پەيدا قىلدى.

كەيخۇاڭ 18 ـ يىلى (مىلادىيە 598 ـ يىلى) شۇ بېگى ياڭ شيۇغا لىڭجۇدىن ئاتلىنىپ يارلۇققا زەربە بېرىش يارلىق قىلىندى. كېيىنكى يىلى يەنە خەن بېگى ياڭ لياڭ سەركەردە قىلىنىپ، سول قانات يانداش بەگ گاۋجيۇڭ سانغۇن ۋاڭ چا، دۆلەت ئەركانى جاۋ جۇڭچىنلارنى باشلاپ بىرلا ۋاقىتتا شوجۇ⑬ ئايمىقىدىن، ئوڭ قانات يانداش بەگ ياڭ سۇ دۆلەت ئەركانى لى چې، خەن زېڭشۇلارنى باشلاپ لىڭجۇ ئايمىقىدىن، دۆلەت ئەركانى يەن رۇڭ يۇجۇ ئايمىقىدىن ئاتلىنىپ يارلۇققا زەربە بېرىشكە ئەۋەتىلدى. يارلۇق بىلەن دەنچۇر قوشۇن ئەۋەتىپ رامغانغا ھۇجۇم قىلىپ، رامغاننىڭ ئاكا ـ ئىنىلىرى، پەرزەنتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى. رامغان خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ۋېيجۇ ئايمىقىغا كەتتى. رامغان كەچتە بەش چەۋەندىز ۋە سۇيى سۇلالىسى ئەلچىسى جاڭسۇن شېڭ بىلەن بىللە ئوردىغا قايتىپ كەلدى. سۇيى پادىشاھى ۋېندى رامغاننى يارلۇقنىڭ ئەلچىسى قۇت تېكىننى ئەپىلەپ مۇنازىرىلىشىشكە دەۋەت قىلدى. رامغاننىڭ سۆزلىرى قائىدە ـ يوسۇنلۇق بولغاچقا، پادىشاھ ۋېندى ئۇنى ئەتىۋارلىدى. يارلۇقنىڭ ئىنىسى دوسلۇ خوتۇنى ۋە بالا ـ چاقىلىرىنى تاشلاپ، تولشاد بىلەن ئوردىغا قايتىپ كەلدى. پادىشاھ ئۇنى مۇكاپاتلىدى، رامغاننى دوسلۇ بىلەن قىمار ئويناپ ئۇنىڭغا ئازراق گۆھەر ئۇتتۇرۇپ بېرىشكە دەۋەت قىلىش ئارقىلىق، دوسلۇنىڭ سۇيى سۇلالىسىگە قەتئىي ئىتائەت قىلىش ئىرادىسىنى كۈچەيتتى. 6 ـ ئايدا گاۋجيۇڭ، ياڭ سۇلار تاردۇشقا زەربە بېرىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. رامغان ئىلچىن بۇمىن قاغانلىققا تەينىلەندى. بۇنىڭ مەنىسى خەنزۇچە «ئەقلى ـ ھوشى

جايىدا قاغان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇمىن ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ پادىشاھنىڭ شاپائىتىگە تەشەككۇر ئېيتتى. پادىشاھ شوجۇ ئايمىقىغا دالى شەھىرىنى بەرپا قىلغۇزۇپ، بۇمىننى شۇ شەھەرگە ماكانلاشتۇردى. بۇ چاغدا مەلىكە ئەنىيى ئۆلۈپ كەتكەن بولغاچقا، پادىشاھ ئۆز جەمەتىدىن مەلىكە يېچىكنى بۇمىنغا ياتلىق قىلدى. نۇرغۇن قەبىلىلەر بۇمىنغا بەيئەت قىلدى. يارلۇق يەنە بۇمىنغا ھۇجۇم قىلدى، پادىشاھ يەنە ئۇنى چېگرىدىن كىرىشكە دەۋەت قىلدى. يارلۇق چېگرا رايونلارغا بېسىپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلىۋەردى، شۇنىڭ بىلەن بۇمىن خۇاڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكەلدى. شاجۇ، شېچجۇ ئايماقلىرىنىڭ ئارىلىقىدا مەھبۇسلارغا خەندەك كولىتىلدى. شەرق، غەرب تەرىپىدىن خۇاڭخې دەريا سىنىڭ قىرغىقىغچە بولغان نەچچە يۈز چاقىرىم ئارىلىقتىكى جاي بۇمىننىڭ مال ـ چارۋا باقىدىغان يېرى بولدى.

يۆگو گۇڭى ياڭ سۇ لىڭجۇدۇن، ھەربىي يۇرۇشى باشبۇغى خەن زېڭشۇ چىڭجۇدۇن⑭، تەيپىڭ گۇڭى شى ۋەنسۇي يەنجۇدۇن⑮، بۇيۇك سانغۇن ياۋبېەن خېجۇدۇن ئاتلىنىپ، دۇلانغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتىلدى. قوشۇن تېخى چېگرىدىن چىقمايلا، دۇلان قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تاردۇش ئۆزىنى بىلگە قاغان دەپ ئاتىدى. ئۇلارنىڭ ئېلى مالمانلىشىپ كەتتى. تەيپىڭ گۇڭى شى ۋەنسۇي شوجۇدۇن چىقىپ تاردۇشقا زەربە بېرىشكە ئەۋەتىلدى. ئۇ داجىن تېغىدا تاردۇشنى يولۇقتۇردى، تاردۇش جەڭ قىلمايلا قاچتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئوغلى قۇلبانى قوملۇقنىڭ شەرقىدىن بۇمىنغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. سۇي پادىشاھى ۋېندى يەنە بۇمىننىڭ مۇھىم ئۆتكەللەرنى مۇداپىئە قىلىشىغا يارەمچى قوشۇن ئەۋەتكەچكە، قۇلبا قوملۇققا چېكىنىدى. بۇمىن ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ، مىننەتدارلىقىنى بىلدۇرۇپ مۇناق دېدى: «بۇيۇك سۇي سۇلالىسىنىڭ مۇقەددەس مۇيۇەن قاغانى⑯ نىڭ خەير ـ ئىھساندىن پۇقرالار نەپ ئالغاچقا،

ئۇلار چىن قەلبىدىن ئىتائەت قىلدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سەددىچىننىڭ ئىچىگە كىردى، بەزىلىرى بەيداۋچۇەندە ماكانلاشتى. مەن رامغان قۇرۇغان دەرەخ قايتا كۆكلىگەندەك، قۇرۇپ قالغان سۆڭەك قايتىدىن ئەتلىك بولغاندەك بولدۇم. مەن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا، ئۇزاق مۇددەت بۇيۇك سۇي سۇلالىسى ئۇچۇن قوي، ئات بېقىپ بېرىمەن».

رېنشۇ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 601 ـ يىلى) دەيجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغى خەن خۇڭ خېڭئەندە تۇركلەردىن مەغلۇپ بولدى. ياڭ سۇغا يۇنجۇ ئايمىقىنىڭ ھەربىي يۇرۇشى سەركەردىسى بولۇپ، بۇمىن قاغاننى باشلاپ شىمالغا جازا يۇرۇشى قىلىش بۇيرۇق قىلىنىدى. بۇمىنغا بەيئەت قىلىشقا باشلىغان قوشۇر قاتارلىق قەبىلىلەر شۇ ۋاقىتقا كەلگەندە ئىسيان كۆتۇردى. ياڭ سۇنىڭ قوشۇنى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشقانىدى. دەل شۇ چاغدا، تۇركلەردىن ئاۋۇسىل ئېركىن قاتارلىقلار جەنۇبتا خۇاڭخې دەريا سىدىن ئۆتۈپ بۇمىن قاغاننىڭ قول ئاستىدىكى ئەر ـ ئاياللارنى، مال ـ چارۋىلارنى بۇلاپ كەتتى. ياڭ سۇ بۇيۇك سانغۇن لياڭ مونى باشلاپ ئاۋۇسىل ئېركىننى قوغلاپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇ بۇلاپ كەتكەن ئادەم، چارۋىلارنى تارتىۋېلىپ بۇمىن قاغانغا بەردى. ياڭ سۇ يەنە دۆلەت ئەركانى جاڭ دىڭخې، بۇيۇك سانغۇن لىيۇشېڭلارنى باشقا يولدىن ئۇلارغا توسۇپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. ئۇلار ئېركىننىڭ نۇرغۇن ئادەمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كەلدى. سۇي سۇلالىسى قوشۇنى خۇاڭخې دەريا سىدىن ئۆتۈپ كەتكەچكە، دۇشمەنلەر يەنە بۇمىن قاغاننىڭ قەبىلىلىرىدىكىلەرنى بۇلىدى. ياڭ سۇ قىران چەۋەندار سانغۇن فەن گۇينى باشلاپ، كۇچىي جىلغىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا يەنە دۇشمەنلەرنى مەغلۇپ قىلدى.

شۇ يىلى، ئىنال قاغان بىلەن يابغۇ تېلىلاردىن مەغلۇپ بولدى. بىلگە قاغانىنىڭ قەبىلىسىدىكىلەرمۇ ئۇزاق ئۆتمەيلا

مالىمانلىشىپ كەتتى. قۇمۇق، ئەقشەت قاتارلىق بەش قەبىلە سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچتى. بىلگە قاغان تۈيغۇنلارغا ئەل بولدى. بۇمىن قاغان بىلگە قاغان قەبىلىسىدىكىلەرنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بۇمىن قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ ئوزدىنغا ئولپان تاپشۇردى.

دايې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 607 ـ يىلى) سۇي پادىشاھى ياڭدى يۇلىنگە باردى. بۇمىن قاغان بىلەن مەلىكە يىچېڭ سۇي پادىشاھى ياڭدىنىڭ ۋاقتىلىق بارگاھىغا سالامغا كەلدى ۋە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 3000 ئات ھەدىيە قىلدى. سۇي پادىشاھى ناھايىتى خۇشال بولۇپ، بۇمىنغا 13 مىڭ توپ يىپەك رەخت ئىنئام بەردى. بۇمىن بىلەن مەلىكە يىچېڭ ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ مۇنداق دېدى: «بۇرۇن مۇقەددەس پادىشاھ مويۇەن قاغان ھايات چېغىدا بىزلەرگە ھىماتچى بولغان ھەمدە مەلىكىنگە «ئەنيى» دەپ نام بەرگەنىدى. مېنىڭ ئەۋلادلىرىم مۇقەددەس پادىشاھنىڭ ھىممىتىگە ۋە شاپائىتىگە نائىل بولغاچقا، ئاكا ـ ئىنىلىرىم ھەسەتخورلۇق قىلىپ بىرلىكتە مېنى قەتلى قىلىشنى قەستلىگەنىدى. شۇ چاغدا مېنىڭ باراز يېرىم بولمىغاچقا، ئاسمان پىراق، يەر قاتتىق ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدىم. مۇقەددەس پادىشاھنىڭ گېپىنى ئېسىمگە كەلگەچكە، سۇي سۇلالىسىگە بېقىنىپ، جېنىمنى سۇي سۇلالىسىگە تاپشۇردۇم. مۇقەددەس پادىشاھ مېنىڭ بەيئەت قىلغانلىقىمنى كۆرۈپ، ھايات ـ ماماتىمغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ماڭا پاناھ بولدى ۋە بۇرۇنقىدىنمۇ ياخشى كۆتتى. مېنى چوڭ قاغان بولۇشقا ئەۋەتتى. تۇرك پۇقرالىرىنىڭ ئۆلگەنلىرىدىن باشقىلىرى مېنىڭ ئەتراپىمغا جەم بولۇپ، ماڭا پۇقرا بولدى. پادىشاھ ئالىيلىرى ھازىرمۇ مۇقەددەس پادىشاھ ھايات چاغىدىكىدەك مېنى قاغان قىلدىلا، مېنى ۋە تۇرك پۇقرالىرىنى باقتىلا. بىزگە قىلىنغان شاپائەت ئەملىيەتتە بۇرۇنقىدىن ئازايمىدى. پادىشاھ ئالىيلىرى ھەقىقەتەن مېنىڭ قەدىرىمنى قىلدىلا، شۇڭا چوڭ ئەلگە بەيئەت

قىلىشنى، كېيىم ـ كېچەكلىرىمنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭكىگە ئوخشاش قىلىشنى تەلەپ قىلىمىز». سۇي پادىشاھى ياڭدى بۇمىننىڭ تەلىپىنى ئەملىدارلارنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويدى. ئەملىدارلار بۇمىننىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇشنى ئۆتۈنۈۋىدى، پادىشاھ بۇ پىكىرنى توغرا تاپمىدى. ئۇ: «ئاقىللار كىشىلەرنى تەربىيىلىگەندە، ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلمايدۇ. بىز قانداقمۇ ئۇلاردىن پەشسىز كېيىم كېيىشنى تەلەپ قىلىمىز، قانداقمۇ ئۇلارنى قورال ـ ياراق بىلەن تىزگىنلىمەكچى بولىمىز؟» دېدى. ئوردا پادىشاھنىڭ نامىدا جاۋاپ مەكتۇپ يوللاپ، قۇملۇقنىڭ شىمالى تەخى تىنچلانمىدى، ئۇ يەردە يەنە جەڭ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. سىلەر ھەقىقىي بەيئەت قىلساڭلارلا بولدى، كېيىم ـ كېچەكلىرىڭلارنى ئۆزگەرتىش ھاجەتسىز، دېدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى مىڭ كىشىلىك چېدىر گاھقا بېرىپ، بۇمىن ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى 3500 ئاقساقالغا زىياپەت بەردى. بۇمىنغا 2000 توپ يىپەك رەخت، قول ئاستىدىكىلەرگە دەرىجىسىگە قارىپ ئىنئام بەردى. ئۇ يەنە بۇمىننىڭ ماختاپ، ئۇنىڭغا ھارۋا، ئارغىماق، ناغرا ـ سۇنايى، تۇغ ئىنئام بېرىشنى، مۇراسىم، تاۋاپ قىلىش سورۇنلىرىدا ئۇنىڭ ئىسمىنى چاقىرماسلىقنى يارلىق قىلدى. بۇمىننىڭ ئورنى بەگ ـ خانلاردىن ئوستۇن بولدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى يۇنجۇڭنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باردى. ئۇ جەنخې دەرياسى ئېقىنىغا قارشى شەرققە مېڭىپ، شىمالدا بۇمىننىڭ بارگاھىغا باردى. بۇمىن قەدەھ كۆتۈرۈپ ئۇنى تەبرىكلىدى ۋە تىزلىنىپ تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈردى. سۇي پادىشاھى ياڭدى ناھايىتى خۇشال بولۇپ، مۇنداق نەزمە ئوقىدى:

«لۇسەيدە قاداغلىق چوڭ تۇغ ـ ئەلەم،
قاغان ئوردىسىدىن قايتتۇق يېشىل ھارۋىدا.
چېدىر ـ بارگاھ قاراپتۇ شەرق تامانغا.

مالىمانلىشىپ كەتتى. قۇموق، ئەقشەد قاتارلىق بەش قەبىلە سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچتى. بىلگە قاغان تۈيغۇنلارغا ئەل بولدى. بۇمىن قاغان بىلگە قاغان قەبىلىسىدىكىلەرنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بۇمىن قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇردى.

دايې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 607 ـ يىلى) سۇي پادىشاھى ياڭدى يۇلىنگە باردى. بۇمىن قاغان بىلەن مەلىكە يىچېڭ سۇي پادىشاھى ياڭدىنىڭ ۋاقتىلىق بارگاھىغا سالامغا كەلدى ۋە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 3000 ئات ھەدىيە قىلدى. سۇي پادىشاھى ناھايىتى خۇشال بولۇپ، بۇمىنغا 13 مىڭ توپ يىپەك رەخت ئىنئام بەردى. بۇمىن بىلەن مەلىكە يىچېڭ ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ مۇنداق دېدى: «بۇرۇن مۇقەددەس پادىشاھ مويۇەن قاغان ھايات چېغىدا بىزلەرگە ھىماتچى بولغان ھەمدە مەلىكىگە «ئەنيې» دەپ نام بەرگەنىدى. مېنىڭ ئەۋلادلىرىم مۇقەددەس پادىشاھنىڭ ھىممىتىگە ۋە شاپائىتىگە نائىل بولغاچقا، ئاكا ـ ئىنىلىرىم ھەسەتخورلۇق قىلىپ بىرلىكتە مېنى قەتلى قىلىشنى قەستلىگەنىدى. شۇ چاغدا مېنىڭ باراز يېرىم بولمىغاچقا، ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدىم. مۇقەددەس پادىشاھنىڭ گېپىنى ئېسىمگە كەلگەچكە، سۇي سۇلالىسىگە بېقىنىپ، جېنىمنى سۇي سۇلالىسىگە تاپشۇردۇم. مۇقەددەس پادىشاھ مېنىڭ بەيئەت قىلغانلىقىمنى كۆرۈپ، ھايات ـ ماماتىمغا كۆڭۈل بۆلۈپ، ماڭا پاناھ بولدى ۋە بۇرۇنقىدىنمۇ ياخشى كۆتتى. مېنى چوڭ قاغان بولۇشقا ئەۋەتتى. تۈرك پۇقرالىرىنىڭ ئۆلگەنلىرىدىن باشقىلىرى مېنىڭ ئەتراپىمغا جەم بولۇپ، ماڭا پۇقرا بولدى. پادىشاھ ئالىيلىرى ھازىرمۇ مۇقەددەس پادىشاھ ھايات چاغىدىكىدەك مېنى قاغان قىلدىلا، مېنى ۋە تۈرك پۇقرالىرىنى باقتىلا. بىزگە قىلىنغان شاپائەت ئەمەلىيەتتە بۇرۇنقىدىن ئازايمىدى. پادىشاھ ئالىيلىرى ھەقىقەتەن مېنىڭ قەدىرمنى قىلدىلا، شۇڭا چوڭ ئەلگە بەيئەت

قىلىشنى، كېيىم ـ كېچەكلىرىمنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭكىگە ئوخشاش قىلىشنى تەلەپ قىلىمىز». سۇي پادىشاھى ياڭدى بۇمىنىڭ تەلىپىنى ئەمەلدارلارنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويدى. ئەمەلدارلار بۇمىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇشنى ئۆتۈنۈۋىدى، پادىشاھ بۇ پىكىرنى توغرا تاپمىدى. ئۇ: «ئاقىللار كىشىلەرنى تەربىيىلىگەندە، ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلمايدۇ. بىز قانداقمۇ ئۇلاردىن پەشسىز كېيىم كېيىشنى تەلەپ قىلىمىز، قانداقمۇ ئۇلارنى قورال ـ ياراق بىلەن تىزگىنلىمەكچى بولىمىز؟» دېدى. ئوردا پادىشاھنىڭ نامىدا جاۋاپ مەكتۇپ يوللاپ، قۇملۇقنىڭ شىمالى تېخى تىنچلانمىدى، ئۇ يەردە يەنە جەڭ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. سىلەر ھەقىقىي بەيئەت قىلساڭلارلا بولدى، كېيىم ـ كېچەكلىرىڭلارنى ئۆزگەرتىش ھاجەتسىز، دېدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى مىڭ كىشىلىك چېدىر گاھقا بېرىپ، بۇمىن ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى 3500 ئاقساقالغا زىياپەت بەردى. بۇمىنغا 2000 توپ يىپەك رەخت، قول ئاستىدىكىلەرگە دەرىجىسىگە قاراپ ئىنئام بەردى. ئۇ يەنە بۇمىنىنى ماختاپ، ئۇنىڭغا ھارۋا، ئارغىماق، ناغرا ـ سۇناي، توغ ئىنئام بېرىشنى، مۇراسىم، تاۋاپ قىلىش سورۇنلىرىدا ئۇنىڭ ئىسمىنى چاقىرماسلىقنى يارلىق قىلدى. بۇمىنىڭ ئورنى بەگ ـ خانلاردىن ئۈستۈن بولدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى يۇنجۇڭنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باردى. ئۇ جەنۇبىي دەريانىڭ ئېقىنىغا قارشى شەرققە مېڭىپ، شىمالدا بۇمىنىڭ بارگاھىغا باردى. بۇمىن قەدەھ كۆتۈرۈپ ئۇنى تەبرىكلىدى ۋە تىزلىنىپ تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈردى. سۇي پادىشاھى ياڭدى ناھايىتى خۇشال بولۇپ، مۇنداق نەزمە ئوقىدى:

«لۇسەيدە قاداغلىق چوڭ توغ ـ ئەلەم،
قاغان ئوردىسىدىن قايتتۇق يېشىل ھارۇندا.
چېدىر ـ بارگاھ قارايتۇ شەرق تامانغا.

قوغشار تەڭرىقۇت باش قويۇپ قىلغاچقا تەزىم،
تۇغ تەڭرىقۇتتەك ئارقا ـ ئارقىدىن ئاڭا ئەگەشكەن.
چاچلىرىنى توگۇشۇپ، قوي گۆشىنى كۆتۈرسەم،
قولقاپلىق قوللىرىدا خانغا قەدەھ سۇنۇشقان.
سورىسا‌ڭ خەن شاھىنىڭ ھالى نېچۈك دەپ،
چىقتى ئۇ تەڭرىقۇتنىڭ قارارگاھىغا».

سۇي پادىشاھى بۇمىن ۋە ئۇنىڭ مەلىكىسىگە بىردىن ئالتۇن كومزەك ۋە كىيىم ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپە، تاۋار ـ دۇردۇن، تېكىندىن تۆۋەن ئەمەلدارلارغا دەرىجىسىگە قاراپ پەرقلىق ئىنئام بەردى.

ئەسلىدە كوگورى ئۆز ئالدىغا بۇمىن قاغان ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە قىلغانىدى. بۇمىن چېگرا سىرتىدىكىلەر بىلەن ئالاقە قىلغانلىقىنى يوشۇرۇشقا پېتىنالماي، شۇ كۈنى كوگورى ئەلچىسىنى پادىشاھ بىلەن كۆرۈشۈشكە بۇيرىدى. يارلىق بويىچە، نيۇخۇك پادىشاھنىڭ مەقسىتىنى ئىزھار قىلىپ، كوگورى ئەلچىسىگە: «پادىشاھ بۇمىننى ئەل ئۈچۈن سەمىمىيلىك بىلەن ئۇزاق مۇددەت كۈچ چىقاردى دەپ قارىغاچقا، ئۇنىڭ بارگاھىغا باردى. كېلەر يىلى جوجۇن ۋىلايىتىگە بارماقچى. سىز قايتقاندىن كېيىن كوگورى خانىغا تېزراق سالامغا كېلىشىنى ئېيتىڭ» دېدى. كوگورى ئەلچىسى بەك قورقۇپ كەتتى. بۇمىن پادىشاھقا ئەگىشىپ، چېگرا رايونلاردىن ئۆتۈپ دېڭىشىڭغا كەلدى، پادىشاھ ئۇنى ئۆزىنىڭ قارام ئېلىگە قايتۇردى. 2 ـ يىلى، بۇمىن شەرقىي پايتەخت لوياڭغا سۇي پادىشاھى ياڭدىغا سالام بېرىشكە كەلدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى ئۇنىڭغا تېخىمۇ زور ئىلتىپات قىلدى ۋە تېخىمۇ جىق ئىنئام بەردى. شۇ يىلى، بۇمىن كېسەل بىلەن ئۆلدى. پادىشاھ ئۇنىڭغا ماتەم بىلدۇرۇش يۈزىسىدىن ئۈچ كۈن ئوردىغا چىقمىدى.

بۇمىننىڭ ئوغلى تۇج شىبى قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇ ئوردىغا

مەكتۇپ سۇنۇپ مەلىكە يېچېڭنى خوتۇن قىلىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ ئۇلارنىڭ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش لازىم، دەپ قوشۇلدى. دايې 11 ـ يىلى (مىلادىيە 615 ـ يىلى) شىبى قاغان شەرقىي پايتەختكە پادىشاھقا سالام بېرىشكە كەلدى. شۇ يىلى، سۇي پادىشاھى ياڭدى فېنياڭ قەسرىگە سالقىنداشقا كەلدى. 8 ـ ئايدا، شىبى قاغان قوۋمىدىكىلەرنى باشلاپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا كېلىپ، سۇي پادىشاھى ياڭدىنى يەنمېن قوۋۇقىدا قورشىۋالدى. يارەمچى قوشۇن كېلىشىگىلا، شىبى قاغان ئۇيەردىن كەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇشنى توختاتتى. كېيىنكى يىلى ئۇ يەنە مايىنى بۇلىۋىدى، تاڭ گۇڭى ⑰ زەربە بېرىپ ئۇنى قاچۇردى. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا مالمانچىلىق يۈز بېرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن نۇرغۇن ئادەم شىبىنىڭ زېمىنىغا بارغاچقا، ئۇ تېخىمۇ قۇدرەت تاپتى. شىبى قاغان سۇي پادىشاھى ياڭدىنىڭ خانىشى شياۋنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى دېڭشياڭغا ئورۇنلاشتۇردى. شۆجۇ، دۇجيەندې، ۋاڭ شىچۈك، لىيۇۋۇجۇ، لياڭ شىدۇ، لى گۇي، گاۋكەيداۋ قاتارلىقلار ئۆزلىرىنى يۇقىرى چاغلاپ ئۆز ئالدىغا كاتتا نامىلارنى قوللانسىمۇ، ھەممىسى شىبى قاغانغا بەيئەت قىلدى. ئۇلار شىبى قاغان بەرگەن نامنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئەلچى ماڭدۇرۇپ تۇردى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى مۇقان قاغانىنىڭ ئوغلى تالاچ بولۇپ، تالاچ بىلەن ئىشبارانىڭ زىددىيىتى بولغاچقا، تۈركلەر ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. تالاچ تەدرىجىي قۇدرەت تاپتى. غەربىي تۈرك زېمىنىنىڭ شەرق تەرىپى ئۆتۈكەن تېغىغا، غەرب تەرىپى كۇسەنگە تۇتىشاتتى. تېلى، ئىۋترغول ۋە غەربىي يۇرتتىكى قوۋملارنىڭ ھەممىسى غەربىي تۈرك ئېلىگە بېقىناتتى. تالاچنى چۆلۈق تۇتۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئېلىدىكىلەر يانسۇ تېكىنىنىڭ ئوغلى ئىنال قاغانىنى تەختكە چىقاردى. ئىنال قاغان

ئۆلگەندە، ئوغلى دامان تەختكە چىقىپ، نىزۇك قارا قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ ئانىسى شياڭ جەمەتىدىن بولۇپ، ئەسلىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئىدى. ئۇ دامانىنى تۇغقاندا، ئىنال قاغان ئۆلۈپ كەتتى. دامانىڭ ئانىسى يەنە ئىنال قاغانىڭ ئىنىسى پوش تېكىنگە تەگدى. كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، پوش تېكىن بىلەن خاتۇنى شياڭ بىرلىكتە ئوردىغا باردى. بۇ چاغدا تاردۇش مالمانچىلىق تۇغدۇرغاچقا، ئۇلار پايتەختتە قېلىپ مۇراسىم مەھكىمىسىدە تۇردى. چۇلۇق قاغانىڭ ماكانى مۇقىم ئەمەس ئىدى. ئۇ ئاخىرى كۆپرەك ئۇيسۇنلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانىدا تۇردى. يەنە ئىككى كىچىك قاغان تىكلىنىپ، ئايرىم-ئايرىم هالدا ئۆزلىرىگە تەۋە قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلدى. بىرىسى چاش ئېلىنىڭ شىمال تەرىپىدە تۇرۇپ، ئۇ يەردىكى ئەللەرنى باشقۇردى. يەنە بىرسى كۇسەننىڭ شىمال تەرىپىدە تۇردى. ئۇ يەرنىڭ نامى يۇلتۇز دەپ ئاتىلاتتى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئېلتەبىر، ياغۇندا قاتارلىق ئەل ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىدىغان ئەمەلدارلىرى بار ئىدى. باشقا ئەمەلدارلىرى شەرقىي تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشايتتى. ئۇلار هەر يىلى 5 ـ، 8 ـ ئايلاردا يىغىلىپ نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزەتتى. هەر يىلى ئەمەلدارلارنى ئاتا ـ بوۋىلىرى تۇرغان ئۆڭكۈرلەردە نەزىر ـ چىراق قىلىشقا ئەۋەتەتتى.

دايې يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، چۇلۇق قاغان بۇ ئەلنى باشقۇرۇشقا ئىلاجسىز قالغاچقا، ئېلىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار تېلىلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇزۇنارا هۇجۇم قىلىشتى. تېلىلار ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. شۇ چاغدا هەرەم ئاغىسى پېي جۇ دۇنخۇاڭدا غەربىي يۇرتتىكى هەر قايسى ئەل كىشىلىرىدىن تۈرك ئېلىدە مالمانچىلىق تۇغۇلغانلىقىنى ئاڭلىدى، يەنە چۇلۇقنىڭ ئانىسىنى سېغىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. شۇڭا ئۇ سۇي پادىشاهى ياڭدىغا

مەكتۇپ يوللاپ ئەهۋالنى چۈشەندۈردى. سۇي پادىشاهى ياڭدى جارچى بەگ سۇي جۇنسۇنى پادىشاهنىڭ مەكتۇبىنى ئېلىپ، چۇلۇقتىن هال سوراشقا ۋە ئۇنىڭغا نەسىهەت قىلىشقا ئەۋەتتى. چۇلۇق ناهايىتى هاكاۋۇر مۇئامىلىدە بولدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇشنى خالىماي، ئولتۇرغان پېتى پادىشاهنىڭ مەكتۇبىنى ئالدى. سۇي جۇنسۇ چۇلۇققا مۇنداق دېدى: «ئېلىڭىز ئەسلىدە بىر بولسىمۇ، روناق تېپىپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. سىلەر بىر ـ بىرىڭلارغا ئۆچمەنلىك قىلىپ قارشىلىشىپ، هەر يىلى جەڭ قىلىشۇاتىسىلەر. بۇنىڭغا 10 يىل بولغان بولسىمۇ، بىر ـ بىرىڭلارنى يوقىتالمىدىڭلار. ئېنىقكى، بۇنىڭغا بۇمىن ئېلى بىلەن سىزنىڭ ئېلىڭىزنىڭ كۇچ ـ قۇدرىتى تەڭ ئىكەنلىكى سەۋەب بولدى. هازىر بۇمىننىڭ قوۋمىدا يۇز تۇمەن كىشىلىك قوشۇن بولسىمۇ، ئۇ ئوردىغا كېلىپ پادىشاهقا بەيئەت قىلدى. ئۇنىڭدا سەممىي ـ سادىق قەلب بار. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ چۇنكى ئۇ سىزگە ناهايىتى ئۆچ، يەنە كېلىپ ئۆزى يالغۇز ۋەزىيەتنى تىزگىنلىيەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇ باش ئېگىپ پادىشاهىمىزنىڭ خىزمىتىدە بولۇۋاتىدۇ. مەقسىتى خۇاشيا قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ، بىرلىشىپ سىزنى يوقىتىشتىن ئىبارەت. ئەمەلدار ۋە پۇقرالىرىمىز پادىشاهتىن بۇمىننىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. پادىشاه ئۇلارنىڭ رايىغا ياق دېيەلمەيدۇ. قوشۇن ئەۋەتىش ۋاقتى بەك ئۇزاققا سوزۇلماسلىقى مۇمكىن. ئاننىڭ شياڭ خېنىمنى ئالساق، ئەسلىدە ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئىدى. هازىر پايتەختتە تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ پادىشاهنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سىزنىڭ يوقىتىلىشىڭىزدىن قورقۇپ، ئەتىسى ـ ئاخشىمى ئوردىدىن كەتمەي زار ـ زار يىغلىدى. پادىشاه ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ، ئۇنىڭ يۈزىنى قىلىپ دەرهال قوشۇن ئەۋەتىش بۇيرۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. شياڭ خېنىم يەنە ئېگىلىپ ـ

ئۆلگەندە، ئوغلى دامان تەختكە چىقىپ، نىزۇك قارا قاغان دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ ئانىسى شياڭ جەمەتىدىن بولۇپ، ئەسلىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئىدى. ئۇ دامانىنى تۇغقاندا، ئىنال قاغان ئۆلۈپ كەتتى. دامانىڭ ئانىسى يەنە ئىنال قاغانىڭ ئىنىسى پوش تېكىنگە تەگدى. كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، پوش تېكىن بىلەن خاتۇنى شياڭ بىرلىكتە ئوردىغا باردى. بۇ چاغدا تاردۇش مالمانچىلىق تۇغدۇرغاچقا، ئۇلار پايتەختتە قېلىپ مۇراسىم مەھكىمىسىدە تۇردى. چۇلۇق قاغانىڭ ماكانى مۇقىم ئەمەس ئىدى. ئۇ ئاخىرى كۆپرەك ئۇيسۇنلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانىدا تۇردى. يەنە ئىككى كىچىك قاغان تىكلىنىپ، ئايرىم-ئايرىم هالدا ئۆزلىرىگە تەۋە قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلدى. بىرسى چاش ئېلىنىڭ شىمال تەرىپىدە تۇرۇپ، ئۇ يەردىكى ئەللەرنى باشقۇردى. يەنە بىرسى كۈسەننىڭ شىمال تەرىپىدە تۇردى. ئۇ يەرنىڭ نامى يۇلتۇز دەپ ئاتىلاتتى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئېلىتەبىر، ياغۇندا قاتارلىق ئەل ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىدىغان ئەمەلدارلىرى بار ئىدى. باشقا ئەمەلدارلىرى شەرقىي تۈركلەرنىكىگە ئوخشايتتى. ئۇلار هەر يىلى 5 ـ، 8 ـ ئايلاردا يىغىلىپ نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزەتتى. هەر يىلى ئەمەلدارلارنى ئاتا ـ بوۋىلىرى تۇرغان ئۆڭكۈرلەردە نەزىر ـ چىراق قىلىشقا ئەۋەتەتتى.

دايى يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، چۇلۇق قاغان بۇ ئەلنى باشقۇرۇشقا ئىلاجسىز قالغاچقا، ئېلىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار تېلىلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشارا هۇجۇم قىلىشتى. تېلىلار ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. شۇ چاغدا هەرەم ئاغىسى پېي جۇ دۇنخۇاڭدا غەربىي يۇرتتىكى هەر قايسى ئەل كىشىلىرىدىن تۇرك ئېلىدە مالمانچىلىق تۇغۇلغانلىقىنى ئاڭلىدى، يەنە چۇلۇقنىڭ ئانىسىنى سېغىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. شۇڭا ئۇ سۇي پادىشاهى ياڭدىغا

مەكتۇپ يوللاپ ئەهۋالنى چۈشەندۈردى. سۇي پادىشاهى ياڭدى جارچى بەگ سۇي جۇنسۇنى پادىشاهنىڭ مەكتۇبىنى ئېلىپ، چۇلۇقتىن هال سوراشقا ۋە ئۇنىڭغا نەسىهەت قىلىشقا ئەۋەتتى. چۇلۇق ناهايىتى هاكاۋۇر مۇئامىلىدە بولدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇشنى خالىماي، ئولتۇرغان پېتى پادىشاهنىڭ مەكتۇبىنى ئالدى. سۇي جۇنسۇ چۇلۇققا مۇنداق دېدى: «ئېلىڭىز ئەسلىدە بىر بولسىمۇ، روناق تېپىپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. سىلەر بىر ـ بىرىڭلارغا ئۆچمەنلىك قىلىپ قارشىلىشىپ، هەر يىلى جەڭ قىلىشۇاتىسىلەر. بۇنىڭغا 10 يىل بولغان بولسىمۇ، بىر ـ بىرىڭلارنى يوقىتالمىدىڭلار. ئېنىقكى، بۇنىڭغا بۇمەن ئېلى بىلەن سىزنىڭ ئېلىڭىزنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى تەڭ ئىكەنلىكى سەۋەب بولدى. هازىر بۇمەننىڭ قوۋمىدا يۇز تۇمەن كىشىلىك قوشۇن بولسىمۇ، ئۇ ئوردىغا كېلىپ پادىشاهقا بەيئەت قىلدى. ئۇنىڭدا سەممىي ـ سادىق قەلب بار. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ چۈنكى ئۇ سىزگە ناهايىتى ئۆچ، يەنە كېلىپ ئۆزى يالغۇز ۋەزىيەتنى تىزگىنلىيەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇ باش ئېگىپ پادىشاهىمىزنىڭ خىزمىتىدە بولۇۋاتىدۇ. مەقسىتى خۇاشيا قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ، بىرلىشىپ سىزنى يوقىتىشتىن ئىبارەت. ئەمەلدار ۋە پۇقرالىرىمىز پادىشاهتىن بۇمەننىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. پادىشاه ئۇلارنىڭ رايىغا ياق دېيەلمەيدۇ. قوشۇن ئەۋەتىش ۋاقتى بەك ئۇزاققا سوزۇلماسلىقى مۇمكىن. ئاننىڭ شياڭ خېنىمنى ئالساق، ئەسلىدە ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئىدى. هازىر پايتەختتە تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇ پادىشاهنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سىزنىڭ يوقىتىلىشىڭىزدىن قورقۇپ، ئەتىسى ـ ئاخشىمى ئوردىدىن كەتمەي زار ـ زار يىغلىدى. پادىشاه ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ، ئۇنىڭ يۈزىنى قىلىپ دەرهال قوشۇن ئەۋەتىش بۇيرۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. شياڭ خېنىم يەنە ئېگىلىپ ـ

پۇكۇلۇپ ئۆزىگىلىق ئېيتتى ھەمدە ئەلچى ئەۋەتىپ سىزگە ئوردىغا كېلىپ بەيئەت قىلىشقا نەسىھەت قىلىشنى، سىزگىمۇ بۇمىنغا ئوخشاش مۇئامىلىدە بولۇپ خەير - ئېھسان قىلىپ، قائىدە - يوسۇن بىلەن كۈتۈۋېلىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلغاچقا، ئەلچىنى بۇ يەرگە ئەۋەتتى. سۆلالىمىزگە تەۋە بولۇپ، پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىنى قوبۇل قىلىشىڭىز، دۆلىتىڭىز مەڭگۈ تىنچ بولىدۇ، ئانىڭىزمۇ ئۆز ئۆمرىگە كۆرىدۇ. ئۇنداق بولمىسا، شىياڭ خېنىم پادىشاھنىڭ ئالدىغانلىقى تۇپەيلىدىن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىپ، كاللىسى تۇرك قارارگاھىغا ئەۋەتىلىدۇ، بۇيۇك سۆي سۆلالىسى قوشۇنى ئەۋەتىلىپ، شىمالىدىكى قارام ئەللەرنىڭ ياردىمىدە ھەممە تەرەپتىن سىزگە زەربە بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەجەل كۈنىڭىز يېقىنلايدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئېگىلىپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈشنى راۋا كۆرمەي مېھرىبان ئانىڭىزنىڭ جېنىغا زامىن بولماقچى بولۇۋاتامسىز؟ بەيئەت قىلىمەن دېگەن سۆزنى دېيىشنى راۋا كۆرمەي ھون ئېلى زېمىنىدىن مەھرۇم قالماقچى بولۇۋاتامسىز؟» چۈلۈق بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇدۇكسىرەپ ئورنىدىن تۇردى، كۆز يېشى قىلىپ ئىككى قېتىم تىزلىنىپ تەزىم بەجا كەلتۈردى ۋە پادىشاھنىڭ مەكتۇپىنى ئالدى.

سۆي جۇنسۇ يەنە چۈلۈققا مۇنداق دېدى: «بۇمىن بەيئەت قىلغانلىقتىن، مەرھۇم پادىشاھ ئۇنىڭغا ناھايىتى جىق ئىنئام بەرگەنىدى. شۇڭا ئۇنىڭ قوشۇنى قۇدرەت تېپىپ، ئېلى بېيىدى. ئەمدىلىكتە سىز كېيىن بەيئەت قىلغانلىقتىن، بۇمىن بىلەن پادىشاھنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشىشنى تالىشىسىز. شۇڭا پادىشاھ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، سەمىمىي - سادىق نىيىتىڭىزنى نامايان قىلىشىڭىز كېرەك. ئارىلىق يىراق دەپ ئۆزىڭىز سالامغا بارالمىسىڭىز، بىرەر قېتىم تۆھپە يارىتىپ بەيئەت قىلىش ئىرادىڭىزنى ئىپادىلەك». چۈلۈق: «قانداق

قىلىپ تۆھپە يارىتىمەن؟» دەپ سورىدى. سۆي جۇنسۇ: «تۇيغۇن ئېلى بۇمىنىڭ كىچىك ئوغلى باغادۇرشادنىڭ ئانىسىنىڭ قوۋمىدۇر. ھازىر پادىشاھ يەنە مەلىكە يېچېڭنى بۇمىنغا خوتۇنلۇققا بەردى. بۇمىن پادىشاھنىڭ نوپۇزىدىن قورقماقچا، تۇيغۇنلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزدى. تۇيغۇنلار مۇشۇ ۋەجىدىن سۆي سۆلالىسىدىن ئاغرىنىپ قارام بولۇش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلمايدىغان، ئوردىغا ئولپان تاپشۇرمايدىغان بولۇۋالدى. سىز تۇيغۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى ئۆتۈنىسىڭىز، پادىشاھ بۇ تەلەپكە جەزمەن قوشۇلىدۇ. خۇاشيالار ئىچكى جايلاردىن، سىز سىزتقى جايلاردىن تۇيغۇنلارغا زەربە بېرىسىڭىز، تۇيغۇنلار چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، سىز ئوردىغا كېلىپ پادىشاھقا سالامغا كىرىسىڭىز يولىڭىز ئوچۇق بولىدۇ. شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ياشانغان ئانىڭىزنى كۆرۈۋالالايسىز. شۇنداق قىلىش مۇمكىنغۇ؟» دېدى. چۈلۈق خۇشال بولۇپ، سالام بېرىشكە ۋە ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەلچى ئەۋەتتى.

سۆي پادىشاھى ياڭدى غەربىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باردى. دايې 6 - يىلى (مىلادىيە 610 - يىلى) ياساۋۇل تەپتىش بېگى⑱ ۋېي جيې چۈلۈق بىلەن كۆرۈشۈشكە، چۈلۈققا «دادۇبا جىلغىسىدا پادىشاھ بىلەن كۆرۈشۈشكە كېلىڭ» دېگەن گەپنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتىلدى. چۈلۈقنىڭ قوۋملىرى بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈشكە قوشۇلمىغاچقا، چۈلۈق ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزرە ئېيتتى ۋە باھانە - سەۋەب كۆرسىتىپ كۆرۈشۈشتىن ئۆزىنى قاچۇردى. سۆي پادىشاھى ياڭدى بۇنىڭدىن غەزەپكە كەلگەن بولسىمۇ، چۈلۈققا ھېچقانداق چارە قوللانمىدى. دەل شۇ چاغدا، چۈلۈق قەبىلىسىدىكى ئاقساقال شېئىر ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىششىنى تەلەپ قىلدى. ۋېي جو ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ مۇنداق دېدى: «چۈلۈقنىڭ پادىشاھقا سالام بېرىشكە كەلمەسلىكى ئۇنىڭ قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىدىن بولغان. بىقىر بىر ھېيلە بىلەن ئۇنى

ئاجىزلاشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلىمەن. ئۇنىڭ ئېلى بۆلۈۋېتىلسە، ئۇنى ئاسان تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. شېئىر تۇغلۇقىنىڭ ئوغلى، تارىدۇشنىڭ نەۋرىسى. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قاغان بولۇپ، غەرب تەرەپنى ئىدارە قىلىپ كەلگەن. ئاڭلىشىمچە، ھازىر ئۇ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلمايۋېتىپتۇ ھەمدە چۆلۇققا بېقىنىپتۇ. ئۇ يارەم ئېلىشنى كۆزلەپ، بىرلىشىش مەقسىتىدە ئەلچى ئەۋەتكەن. مەن ئۇنىڭ ئەلچىسىنى كاتتا كۈتۈۋېلىشنى، شېئىرنى قاغانلىققا تەينىلەشنى تەكلىپ قىلىمەن. شۇنداق قىلساق، تۈركلەر بۆلۈنۈپ كېتىدۇ - دە، ئىككىلىسى بىزگە ئىتائەت قىلىدۇ». سۇي پادىشاھى ياڭدى ئۇنىڭغا: «ئېيتقانلىرىڭىز دۇرۇس» دېدى. ۋە يېي جۇنى ئەتىسىلا - ئاخشىمى ئەلچى تۇرۇشلۇق مېھمانسارايغا بېرىپ، ئۇنىڭغا ۋەز - نەسىھەت قىلىشقا ئەۋەتتى. سۇي پادىشاھى ياڭدى رېنفېڭ قەسىرىدە شېئىرنىڭ ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈپ، چۆلۈقنىڭ ئىتائەت قىلمايۋاتقانلىقىنى ئارىتىمىلاپ ئېيتىپ، شېئىرنىڭ نىيىتى ياخشى، دەپ ماختىدى. پادىشاھ شېئىرنى قاغانلىققا كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ چۆلۈقنى جازالاشقا قوشۇن ئەۋەتىشىنى، ئاندىن شېئىرنىڭ قوزغىلىشىنى تەلىپىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. پادىشاھ ئاق پۆپۈكلۈك بامبۇك غوللۇق ئوقيانى شېئىرغا ئىنئام قىلدى ھەمدە شۇ پۇرسەتتە ئەلچىگە: «سىز بۇ ئىشلارنى ساداقەتسىز ئېتىلغان ئوقتەك تېز بېرىپ بېجىرىڭ» دەپ ئەسكەرتتى. ئەلچى قايتىشىدا چۆلۈقنىڭ زېمىنىدىن ئۆتتى. چۆلۈق بۇ ئوقيانى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنى ئېلىپ قالماقچى بولدى. ئەلچى ئۇنى ئالداپ ئوقيانى ئونىڭغا قالدۇرمىدى. شېئىر بۇ ئەھۋاللاردىن ۋاقىپلىنىپ، ناھايىتى خۇش بولدى ھەم قوشۇن ئەۋەتىپ چۆلۈققا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. چۆلۈق قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، خوتۇن - بالىلىرىنى تاشلاپ، نەچچە مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ شەرققە قاچتى. ئۇلار يولدا يەنە بۆلۈنۈپ تالاڭغا

ئۇچراپ، قوچۇغا قاچتى. ۋە شەرق تەرەپتە شىلومەن تېغىنى ساقلاپ ياتتى. قوچۇ خانى چۇبويا پادىشاھقا بۇ ئەھۋاللارنى مەلۇم قىلدى. پادىشاھ يېي جۇنى شياڭ خېنىمنىڭ يېقىنلىرى ۋە مۇھىم ئادەملىرىنى باشلاپ، يۈمېن قوۋۇقىدىكى جەنچاڭ شەھىرىگە بېرىشقا ئەۋەتتى. يېي جۇ شياڭ خېنىمنى چۆلۈق تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ ئوردىنىڭ كەڭچىلىك قىلىش، شاپائەت كۆرسىتىش ئويىنى يەتكۈزۈشكە، چۆلۈققا ۋەز - نەسىھەت، تەربىيە بېرىشكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. چۆلۈق پادىشاھقا سالام بېرىشكە ئوردىغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا قايىل بولماسلىق ئالامىتى دائىم ئىپادىلىنىپ تۇردى.

دايې 7 - يىلى (مىلادىيە 611 - يىلى) قىشتا، چۆلۈق لىنشو قەسرىدە پادىشاھقا سالام بەردى. سۇي پادىشاھى ياڭدى زىياپەت بېرىپ ئۇنى كۈتۈۋالدى. چۆلۈق سەجدە قىلىپ، مۇنداق ئۆزرە ئېيتتى: «پېقىر غەرب تەرەپتىكى قارام ئەللەرنى ئىدارە قىلىۋاتقاچقا، بالدۇرراق سالامغا كېلەلمىدىم. ئەمدىلىكتە كۆرۈشۈشكە كېلىپ بەك كېچىكتىم. گۇناھىم ئېغىر، كۆڭلۈم غەش بولغاچقا، ھېسسىياتىمنى تولۇق ئىزھار قىلىشقا ئاجىزمەن». سۇي پادىشاھى ياڭدى مۇنداق دېدى: «بۇرۇن تۈركلەر كەينى - كەينىدىن بۆلۈنۈپ قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغاچقا، خاتىرجەم ياشىيالمىغانلىدۇق. ھازىر جاھان تىنچىدى، ھەممىز بىر ئائىلە كىشىلىرىدىن بولۇپ قالدۇق. مەن ھەممىڭلارنى ئامان - ئېسەن كۈتىمەن، ئەقىل - پاراسەتلىك قىلىمەن. ئاسماندا بىرلا قۇياش بولغاچقا، تىنچسىزلىق، ناموۋاپىقلىق يوق. ناۋادا ئىككى، ئۈچ قۇياش بولغان بولسا، مەۋجۇداتلار تىنچ بولالامتى؟ يېقىندا سىزنىڭ زېمىنىڭىزنى بىر تۇتاش باشقۇرۇۋاتقانلىقىڭىز، ئىشلىرىڭىزنىڭ مۇرەككەپلىكى سەۋەبىدىن بالدۇرراق سالامغا كېلەلمىگەنلىكىڭىزدىن ۋاقىپلاندىم. بۈگۈن سىزنى كۆرۈپ كەيپىياتىم كۆتۈرۈلۈپ

خۇشاللىققا چۆمدۇم. سىزمۇ كۆڭلىڭىزنى ئازادە تۇتۇڭ».
كېيىنكى يىلى يېڭى يىل كۈنى پادىشاھ ئەمەلدارلارنى قوبۇل قىلغاندا، چۈلۈق تەبرىك سۆزى قىلىپ مۇنداق دېدى:
«ئاسماننىڭ ئاستى، يەرنىڭ ئۈستى، كۈن، ئاي نۇر چاچقانلىكى جايدا بىرلا بۇيۇك قاغان بار. بۇگۈن ئايەم كۈنى، بۇيۇك قاغانىنىڭ مىڭ ياشقا، تۇمەن ياشقا كىرىشىنى، دائىم بۇگۈنكىدەك تۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن». پادىشاھ چۈلۈقنىڭ قوۋمىدىكى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاجىز، كېسەلمەن كىشىنى ئېلىپ قېلىپ، چۈلۈقنىڭ ئىنىسى تارتۇكۇل شاد ئۇلارنى خۇيىنىڭ ۋىلايىتىگە مال بېقىشقا ئورۇنلاشتۇرسۇن، دەپ بۇيرۇق قىلدى. چۈلۈق پادىشاھقا ئەگىشىپ كوگورىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ئۇنىڭغا ئىسانا قاغان دەپ نام بېرىلىپ، جىق نەرسىلەر ئىنئام قىلىندى.
دايې 10 ـ يىلى (مىلادىيە 614 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، مەلىكە شىنىيى چۈلۈققا ياتلىق قىلىنىپ، كىمخاپ، 1000 چاپان، 10 مىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن ئىنئام بېرىلدى. سۇي پادىشاھى ياڭدى چۈلۈقنىڭ ئەسلىدىكى زېمىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، لياۋدۇڭدا ئۇرۇش بولۇۋاتقانلىقتىن بۇ ئىشقا چولىسى تەگمىدى. چۈلۈق دائىم پادىشاھقا ئەگىشىپ، جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باردى. جياڭدۇ توپىلىڭىدا⑲ يۈۋېن خۇاجىغا ئەگىشىپ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىغا باردى. يۈۋېن خۇاجى جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ پايتەختكە قېچىپ كەلگەندە، شىمالدىكى بەيئەت قىلغان تۈركلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.
تېلىلارنىڭ ئاتا ـ بۇۋىلىرى ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ قوۋملىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، غەربىي دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ تاغ ـ جىلغىلارنى بويلاپ جايلاشقان. تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا بۆكە، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، بۆركىلى قاتارلىق قوۋملار بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئېركىن دېيىلگەن. يەنە مىڭچىن، تۈرغىيىش، ئىزگىل، غۇن، قوشۇر

قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، ئۇلارنىڭ لەشكەرلىككە يارايدىغان 20 مىڭ ئادەمى بار ئىدى. ئىۋىرغولنىڭ غەربى، كىنگىتتىنىڭ شىمالى ۋە ئاقتاغ⑳ ئەتراپلىرىدا چۈبە، بولاغ، ئازلار، سوپو، ناخ، ئوغۇز، خاككاس، ئېرتوش، ئۇنقۇ قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ لەشكەرلىككە يارايدىغان تەخمىنەن 20 مىڭ ئادەمى بار ئىدى. ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا سىر ـ تاردۇش، ئاياۋېر، زاپاندىر، داش قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ 10 مىڭدىن كۆپرەك لەشكىرى بار ئىدى. كانگىيەنىڭ شىمالى، ئېدىل دەرياسى㉑ بويلىرىدا ئادىز، گاسار، باخۇ، پىچىنگ، ئارال دېڭىزلىقلار، ھابىيىچ، چەرچەس، يايىرمو، گوت قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ 30 مىڭدىن كۆپرەك لەشكىرى بار ئىدى. تېنگى دېڭىزنىڭ㉒ شەرقىي ۋە غەربىي تەرىپىدە سار ئۇرغۇر، ساسكىن، مەرچى، سارقىش قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسى 8000 دىن كۆپرەك ئىدى. فەرەڭنىڭ شەرقىدە ئاسكىل، ئالانىيلار، باشقىرت، قۇتىرغۇز، خوئۇم قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسى 20 مىڭغا يېقىن ئىدى. شىمالىي دېڭىزنىڭ جەنۇبىدا تۇباس قاتارلىقلار بار ئىدى. گەرچە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرى ئوخشاشمىسىمۇ، ھەممىسى تېلى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ قەبىلە سەردارلىرى يوق بولۇپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرگە تەۋە ئىدى. بىر جايدا مۇقىم ماكانلاشمىغاي، سۇ ـ ئوتلاق بويلاپ كۆچۈپ يۈرەتتى. ئادەملىرى قوپال، رەھىمسىز بولۇپ، ئات مىنىشكە، ئوقيا ئېتىشقا ئۇستا ئىدى. مال ـ مۈلۈككە نەپسى تويماس بولۇپ، بۇلاڭچىلىق بىلەن جان باقاتتى. غەرب تەرەپكە جايلاشقانلىرى كۆپىنچە ئېكىنچىلىك قىلاتتى. كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز ئىدى.
تۈرك ئېلى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرق ۋە غەرب تەرەپلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىشتا تېلىلارنىڭ كۈچىدىن

پايدىلىنىپ شىمال تەرەپلەرنى تىزگىنلىدى. كەيخۇاك يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، جىن بېگى ياك گۇاك شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، بۇمىننى ئۆزىگە قوشۇپ بىلگە قاغانىنى مەغلۇپ قىلدى. تېلېلار شۇ چاغدا تارقىلىپ كەتتى. دايې 6 ـ يىلى (مىلادىيە 610 ـ يىلى) تۈركلەرنىڭ چۇلۇق قاغانى تېلى قەبىلىلىرىگە زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن مال ـ مۈلكىنى ئېلىۋالدى. يەنە سىر ـ تاردۇش قاتارلىقلارغا ھەسەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرىدى ۋە سىر ـ تاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ نەچچە يۈز ئاقساقلىنى يىغىپ، ھەممىسىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ھەممە قەبىلىلەر بىراقلا ئىسيان كۆتۈرۈپ، چۇلۇققا قارشى چىقتى. ئۇلار ئېلتەبىر، ئېركىن چۇبە غالىننى ئىۋجىن باغا قاغانلىققا كۆتۈردى. ئۇ تەڭرىخان تېغىدا تۇردى. ئۇلار يەنە سىر ـ تاردۇشلاردىن ئېركىننىڭ ئوغلى ئىدۇرنى كىچىك قاغان قىلىپ تىكلىدى. چۇلۇق مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنلا باغا قاغان قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. باغا باتۇرلۇق، شجائەتتە باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشكەچكە، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى رام قىلىۋالدى. قوشنا ئەللەر ئۇنىڭدىن قورقتى. ئىۋىرغول، قوچۇ، كىنگىت قاتارلىق ئەللەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بېقىندى.

تېلېلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى تۈركلەرنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. پەرقى شۇكى، ئەرلەر توي قىلغاندىن كېيىن خوتۇنىنىڭ ئائىلىسىگە بارىدۇ، پەرزەنت كۆرگەندىن كېيىنلا ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كېلىدۇ. ئۆلگەنلەرنىڭ جەسىتىنى يەرگە كۆمىدۇ. بۇلار تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان تەرەپلەردۇر. دايې 3 ـ يىلى (مىلادىيە 607 ـ يىلى) تېلىلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى ھەدىيە قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەدىيە بېرىش ئۇزۇلۇپ قالمىدى.

مۇئەررىخنىڭ: ئەتراپتىكى قوۋملارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك

ئۇچۇن بالايىئاپەت بولۇپ كېلىۋاتقىنىغا ناھايىتى ئۇزاق بولدى. بولۇپمۇ شىمالدىكى دىلار بەك ئەدەپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ قوۋملىرى ھەقمەتەن مۇرەككەپ ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ ئۇرنىنى بىرى بېسىپ چېگرا رايونلاردىكى قەيسەر، كۈچلۈك قوۋم بولۇپ كېلىۋاتقىنىغا ئۇزاق زامان بولغان بولۇپ، بۇ ھەرگىزمۇ بىر مەھەللىنىڭ ئىش ئەمەس. مەسىلەن، بەش چوڭ ئاقساقال㉓ زامانىدا شۇنىۋلەر ㉔ بار ئىدى؛ ئۇچ خانلىق دەۋرىدە㉕ شىيەنيۇن ㉖ لەر بار ئىدى؛ شەرقىي ۋە غەربىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ھونلار بار ئىدى؛ ۋېي پادىشاھلىقى ۋە جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوغانلار، سىيانپىيلار بار ئىدى؛ كېيىنكى ۋېي ۋە جۇ سۇلالىلىرى زامانىدا جورجانلار، تۈركلەر قۇدرەت تاپتى. ئۇلارنىڭ سەردارلىرى بىر ـ بىرىگە ۋارىس بولۇپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى چارۋىچىلىققا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن، بۇلاڭچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان. ئۇلار تېز كېلىپ، تېز كېتەتتى. قۇشلاردەك يىغىلىپ، بۇلۇتتەك تۈيۇقسىز غايىپ بولاتتى. ئوردىدا پەم ـ پاراسەتلىك، تەدبىرلىك كىشىلەر ئۇلار بىلەن قۇدىلىشىشنى مەسىلىھەت قىلىشسا، جەڭلەردە ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان ئەمەلدارلار چېگرا ـ قوراغانلاردا ئۇلارغا پىداكارلىق بىلەن زەربە بېرىشنى تەۋسىيە قىلدى. لېكىن ئىشلارنىڭ مۇقىم قائىدە ـ يوسۇنى بولمايدۇ، ۋەزىيەت ھامان ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ياكى ئاجىزلىقىغا قاراپ بىز بىلەن بېقىن ئۆتۈش ـ ئۆتمەسلىكنى بېكىتىشىدۇ، ئۆزىتىڭ كۈچەيگەنلىكى ياكى زەئىپلەشكەنلىكىگە قاراپ ئىتائەت قىلىش ياكى ئاسىيلىق قىلىشنى قارار قىلىدۇ. ئۇلار زەئىپلەشكەندە ئالدىمىزغا تازمىغا كېلىپ يارىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ، كۈچەيگەندە قوشۇن باشلاپ بۇلاڭچىلىققا كېلىدۇ. ئۇلار ھەم باش ئېگەلەيدىغان ھەم ماسلىشالايدىغان بولىدۇ. سۇلالىمىزنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى ئۇلارنىڭ زېمىنىغا

يەتمىگەندە، ئەخلاق - پەزىلەتمۇ ئۇلاردىن كۆتۈرۈلگەن. ئۇلار پايدا - مەنپەئەتنىلا كۆرۈپ، ئەھد - پەيمانغا ئېتىبارسىز قارىغاچقا، بىر - بىرىگە يارەم بېرىشمەي، بىر - بىرىنى قوغدىماي، مەككارلىق قىلىپ، بىر - بىرىنى بوزەك ئەتكەن. قۇدىلىششى ئەھدى تۈزۈش ۋە لەشكەر يۆتكەپ جەڭ قىلىش ئىشلىرى توغرىسىدىكى باھالار ئىلگىرىكى تارىخنامىلەردە تولۇق سۆزلەنگەچكە، بۇ يەردە قايتا مۇلاھىزە يۈرگۈزمەيمىز.

جورجانلار زەئىپلەشكەندە، تۈركلەر قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. مۇقان زامانىغا كەلگەندە، ئۇلار شىمالدا دەۋران سۈردى. ئۇلارنىڭ زېمىنى شەرق تەرەپتە شەرقىي غۇزلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىن دائىرىسىگە، غەرب تەرەپتە ئۇيسۇنلارنىڭ زېمىنىغچە كېڭەيدى. لەشكىرى نەچچە يۈز مىڭغا يېتەپ، دەيجۇننىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشتى. جەنۇبتا زېمىنى جۇ، چى سۇلالىلىرىنىڭ زېمىنىگە تۇتاشتى. جۇ، چى ئىككى دۆلەت ئۇلارغا تاقابىل تۇرالمىغاچقا، ئۇلار بىلەن ئېتېتىپاق تۈزۈش، دوست بولۇشنى تالىشىپ، ئۇلاردىن بىرلىشىشنى، قۇدىلىششىنى تەلەپ قىلدى. جۇ سۇلالىسى تۈركلەر بىلەن ئىتتىپاقداش بولغاچقا، ئاخىر چى سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى. سۇي پادىشاھى ۋېندى سۇلالە يەڭگۇشلىگەندە، تۈركلەر كۆرەڭلەپ كەتتى. ئۇلار پۇقرالىرىنىڭ كۆچىگە تايىنىپ، چىنجۇ ئايمىقى ئەتراپىنى دەپسەندە قىلماقچى بولدى. ئىچكى قىسىمدا قوۋملىرى بىر - بىرىگە تاقابىل تۇرۇش غەرىزىدە بولغاچقا، مالمانچىلىق ئىچىدە قالدى. تاردۇش قاغان يىراق تامانغا قاچتى. بۇمىن چېگرا قورغانلىرى ئەتراپىنى ساقلاپ قېلىشنى ئۈمىد قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قاچقانلارنى يىغىپ، قاچمىغانلارنى مۇستەھكەملەپ، ئۆز زېمىنىغا قايتىپ كېلىپ، قالدۇق كۈچلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا يارەملەشتى. شۇڭا قوۋمى قۇدرەت تاپتى. ئۇ رېنشۇ يىلى (مىلادىيە 601 - يىلى) ئۆلدى. تاكى ئۆلگەنگە قەدەر چېگرا

رايونلارغىمۇ بېسىپ كىرمىدى، سۇلالىمىزدىنمۇ يۇز ئۆرۈمىدى. شىبى قاغان دەۋرىگىچە ئۇلارنىڭ بەيئەت قىلىش قائىدە - يوسۇنىنى بەجا كەلتۈرۈشي ئازايمىدى. سۇي پادىشاھى ياڭدىنىڭ بەزلەش چارىسى توغرا بولمىغاچقا، پادىشاھ يەنمېن قوۋۇقىدا مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىش ۋەقەسى يۈز بەردى. ئۇزاق ئۆتمەي توپ - توپ قاراقچىلار بىرلا ۋاقىتتا باش كۆتۈرۈپ چىققاچقا، تۈركلەر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ پەيدىنپەي كۈچەيدى. باتۇر ئەزىمەتلەر تۆھپە يارىتىپ ئاتاق قازانغان بولسىمۇ، پۇقرالار دېمىنى ئېلىپ تىرىكچىلىك قىلسۇن، دەپ تۈركلەر بىلەن دوست بولۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا مەمۇرىي ئورگانلار تەسىس قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزەڭلىككە چىشى پاتىدىغان بولدى. تۈركلەرگە قىز ۋە سوۋغاتلارنى يەتكۈزىدىغانلار يوللاردا كەينى - كەينىدىن قاتناپ تۇردى. ئەلچىلەر ئولتۇرغان ھارۋىلار بىرنىڭ ئىزىنى بىرى بېسىپ كېلىپ - كېلىشتى. قەدىمدىن بۇيان تەۋە ئەللەردىكى تائىپىلەرنىڭ ھاكاۋۇرلۇقى، ئۆز سالاھىيىتىگە باقماي يۇقىرى ئۇنۋان - مەرتىۋىگە ئېرىشىشى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكىدەك چەكتىن ئېشىپ كەتكەن ئەمەس.

دانىشمەن كىشىلەرنىڭ رايىغا بېقىپ، يامانلىق ئالامەتلىرىنى توغەتكەندىن كېيىنمۇ، تۈركلەر ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى ئاڭقىرالماي، كۆڭلىدە يەنىلا سۇلالىمىز بىلەن قارشىلىشىش نىيىتىدە بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ياۋۇزلۇقىنى باشلاپ، چېگرا رايونلىرىمىزدىكى توساق - تۈرلىرىمىزنى كۆپ قېتىم بۇزدى. يۇنجۇ، دەيجۇ ئايماقلىرىنى رەھىمسىزلەرچە خانۇەيران قىلىپ، تەييۇەن ۋىلايىتىنى سارىسىمىگە سالدى، جىڭياڭنى خالىغانچە بولىدى. ۋېيشۇي دەرياسىنىڭ سۇيىدە ئاتلىرىنى سۇغاردى. تاڭ پادىشاھى تەيزۇڭ ئەپچىل چارە، ئاجايىپ پىلان تۈزۈپ، ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان تىزگىنلەنمەي

كەلگەن تۈركلەرنى بىراقلا يوقاتتى. دەشتى ماكان ۋە غۇزلارنىڭ يۇرتى جۇڭگونىڭ زېمىنى بولدى. يۇجۇدەك نامرات جايدىكىلەرمۇ نوپۇس رويخېتىگە كىرگۈزۈلدى. بۇ ئىشلارنى ئىلگىرىكى پادىشاھ ـ خانلار قىلىشقا ئۇلگۈرەلمىگەن، كىتابلاردىمۇ بۇنداق ئىشلار خاتىرىلەنمىگەن. مۇشۇ جەھەتتىن ئالغاندا، قۇدرەت تېپىش ياكى زەئىپلىشىش دائىم بولغاندەك، ئىنسانلارنىڭ ئىشلىرىدىمۇ ئاقىلانىلىك ياكى ئەخمىقانىلىك بولىدۇ. بىر نەرسىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭكىلا قىلىۋالماسلىق كېرەك. ئاسمان ـ زېمىن ھەممىنى ئۆزىگە سىغدۇرغاندەك، قانۇنىيەتلىك ئىشلارنىڭ ئۆزگىرىشىنىمۇ سىغدۇرغىلى بولىدۇ. مانا بۇ يولغا قويۇشقا بولمىدىغان چوڭ قائىدىدۇر. ئەسلىدە بۇنى بۇ يەردە دېمىسەكمۇ بولاتتى.

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 10 ـ توم، 3285 ـ 3305 ـ بەتلەر)

---

① ئاباقان دەريا‌سى (阿辅水) — يەنسەي دەريا‌سىنىڭ غەربىدە.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 70 ـ بەت)

② كېم دەريا‌سى (剑水) — ھازىرقى سىبىرىيەدىكى يەنسەي دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئۇلۇكېم دەريا‌سى.
(«غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 47 ـ بەت)

③ تۇغلا دەريا‌سى (独洛水) — ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى تۇلا دەريا‌سى.
(بىر تومۇق «سىخېي»، 822 ـ بەت)

④ مۇشيا (木峡) — ئۆتكەل. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسى گۇيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 159 ـ بەت)

⑤ شىمېن (石门) — ئۆتكەل. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۇلكىسى شۇياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر نامىلىرى قامۇسى»، 265 ـ بەت)

⑥ ۋاڭ خوي (王恢) — خەن پادىشاھىنىڭ ۋۇدى دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 108 ـ يىلى) كرورانغا يۇرۇش قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سەلتەنەت بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن.
(«تارىخىي خاتىرىلەر»، 1056 ـ بەت)

⑦ بەيداۋ تۈزلەڭلىكى (白道川) — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى كۆكخوت شەھىرى ئەتراپىدا.
(مۇھەررىردىن)

⑧ شۇەنيۇەن (轩辕) — يەنى باش ئاقساقال خۇاڭدى. ريۋايەت قىلىنىشىچە، خۇاڭدىنىڭ فامىلىسى گۇڭسۇن، ئىسمى شۇەنيۇەن ئىكەن.
(بىر تومۇق «سىيۇەن»، 1641 ـ بەت)

⑨ چېن شۇباۋ (陈叔宝) — چېن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى. تەختتە سەككىز يىل ئولتۇرۇپ، ئەيش ـ ئىشرەت بىلەنلا ئۆتكەن. ئاخىرى سۇي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان.
(«چېننامە» دىن)

⑩ جاۋجۇن (昭君) — ۋاڭ جاۋجۇن، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئايال. خەن پادىشاھى يۇەندى دەۋرىدە ئوردىغا كىرگەن، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 33 ـ يىلى ئۆز رازىلىقى بىلەن ھون تەڭرىقۇتى قوغشارغا ياتلىق بولغان.
(«خەننامە. پادىشاھ شۇەندى ھەققىدە خاتىرە» دىن)

⑪ مۇراسىم بېگى (太常) — توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى. نەزىر ـ چىراغ، قائىدە ـ يوسۇنلارنى باشقۇرىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخېي»، 640 ـ بەت)

⑫ ئالته يوسۇن (六礼) — قەدىمكى زاماندىكى نىكاھ ئەدەپ ـ قائىدىسىدە بەلگىلەنگەن ئالته چوڭ ئىشنى كۆرسىتىدۇ. يەنى، ئەلچى ئەۋەتىپ تويلىشىشنى تەلەپ قىلىش؛ قىزنىڭ ئىسمى ۋە تۇغۇلغان يىل، ئاي، كۈننىى سوراش؛ چوڭ چاي ئىچكۈزۈش؛ تويلۇقنى يەتكۈزۈش؛ توي ئۆتكۈزىدىغان كۈننى بەلگىلەش؛ يېگىت ئۆزى بېرىپ قىزنى كۆچۈرۈش.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 342 ـ بەت)

⑬ شوجۇ ئايمىقى (朔州) — دائىرىسى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شوشيەن ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 1514 ـ بەت)

⑭چىڭجۇ ئايمىقى (庆州) — دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياڭ، نىڭشيەن، خۇەنشيەن، خېشۇي، خۇاچى، جېڭنىڭ ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 848 ـ بەت)

⑮ يەنجۇ ئايمىقى (燕州) — مەركىزى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى چاڭپىڭ ناھىيىسىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» ، 1226 ـ بەت)

⑯ مويۇەن قاغان (莫缘可汗) — بۇ يەردە سۇي پادىشاھى ۋېندى ياڭ جيەن كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 3309 ـ بەتتىكى 38 ـ ئىزاھقا قارالسۇن)

⑰ تاڭ گۇڭى (唐公) — يەنى لى يۈەن. ئۇ دابى 12 ـ يىلى (مىلادىيە 616 ـ يىلى) تەيۈەننى قوغدىغۇچى سانغۇن بولغان. كېيىن ئىسيان كۆتۈرۈپ سۇي سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسىنى قۇرغان.
(«يېڭى تاڭنامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دىن)

⑱ ياساۋۇل تەپتىش بېگى (侍御史) — ۋەزىپىسى قانۇنغا خىلاپ ئىشلارنى تەكشۈرۈش، ۋىلايەت، ناھىيىلەرنى نازارەت قىلىش ياكى پادىشاھنىڭ يارلىقى بىلەن پايتەختتىن چىقىپ ئالاھىدە ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاش.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 237 ـ بەت)

⑲ جياڭدۇ توپىلىڭى (江都之乱) — مىلادىيە 618 ـ يىلى سۇي پادىشاھى ياڭ گۇاڭنىڭ جياڭدۇ ۋىلايىتىدە يۇۋېن خۇاجىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ، 470 ـ بەت)

⑳ ئاقتاغ (白山) — تەڭرىتاغنى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن)

㉑ ئېدىل دەريا (阿得水) — ھازىرقى ۋولگا دەريا.
(«غەربىي يۈرت يەر ناملىرى» ، 26 ـ بەت)

㉒ تېنگى دېڭىز (得嶶海) — ھازىرقى كاسپىي دېڭىزنى كۆرسىتىدۇ.
(«غەربىي يۈرت يەر ناملىرى» ، 18 ـ بەت)

㉓ بەش چوڭ ئاقساقال (五帝) — رىۋايەتلەردىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە جۇڭگودا ئۆتكەن بەش ئاقساقال، يەنى فۇشى، شېننۇڭ، خۇاڭدى، تاڭ ياۋ، يۈشۈن.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 32 ـ بەت)

㉔ شۇنيۇ (獯鬻) — شاڭ، جۇ خانلىقى دەۋرلىرىدە ئاساسەن ھازىرقى شەنشى ، گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەبىلىلەر. كېيىن رۇڭلار ياكى دىلار دەپ ئاتالغان.
(بىر تومۇق «سىخەي» ، 822 ـ بەت)

㉕ ئۇچ خانلىق دەۋرى（三代）— شيا، شاڭ، جۇ ئۇچ خانلىق دەۋرىنى كۆرسىتىدۇ.

（بىر تومۇق «سىخەي»، 14 ـ بەت）

㉖ شيەنيۇن（猃狁）— «شۇنيۇ» نىڭ باشقىچە يېزىلىشى.

（مۇھەررىردىن）

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، 100 ـ جىلد

لى خاۋنىڭ تەرجىمھالى

لياڭ خانلىقىنىڭ ۋۇجاۋ خانى لى خاۋنىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شۇەنشېڭ، ئەركىلەتمە ئىسمى لى چاڭشېڭ بولۇپ، جيەن گۇڭى لى چاڭنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ئاتىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن تۇغۇلغاچقا، مومىسى لياڭ خېنىم بېقىپ تەربىيىلىدى. كىچىكىدىنلا ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن ئىدى. سالماق، زىرەك، كەڭ قۇرساق، تەققى ـ تۇرقى كېلىشكەن، سالاپەتلىك بولۇپ، كلاسسىك ئەسەرلەرنى پۇختا ئۆگەنگەنىدى. بولۇپمۇ خەتلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشتە يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. قۇزامىغا يەتكەندە لەشكىرىي ماھارەتنى مەشىق قىلدى: سۇنزى①، ۋۇچىلارنىڭ② ھەربىي دەستۇرلىرىنى ئۇقۇدى. ئۇ دائىم لۇگۇاڭنىڭ سالنامچىسى گونۇن ۋە ئۇنىڭ ئاتا بىر، ئاتا باشقا ئىنىسى سۇڭ ياۋ بىلەن بىللە ئۇخلايتتى. بىر كۈنى گونۇن ئورنىدىن تۇرۇپلا سۇڭ ياۋغا: «سىز ۋەزىر بولىسىز، لى خاۋ جەزمەن بىر تەرەپنى ئىگىلەپ تەپرىقىچىلىك قىلىدۇ. ئۆيىمىزدىكى سېرىق بايتال ئاق قاشقىلىق تايچاق قۇلۇنلىغاندا شۇنداق بولىدۇ» دېدى. لۇ گۇاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، دۇەن يې ئۆزىنى لياڭجۇ بېگى دەپ ئاتىغاندىن كېيىن، جاۋۋاڭ خانىنى شياۋگۇ ناھىيىسىگە ھاكىم قىلدى. ئەمما دۇنخۇاڭدىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ ھىماتچىسى فېڭىيلىق گوچيەن، شاجۇ ئايماق مۇلازىمى دۇنخۇاڭلىق سۇشيەن قاتارلىقلار جاۋۋاڭ خانى مۇلايىم، قەيسەر، مېھرىبان، كەڭ قۇرساق، تۆھپىكار دەپ

قاراپ، ئۇنى شمالنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، دۇنخۇاڭ ژالىيلىقغا كۆرسەتتى. جاۋژاڭ خانى دەسلەپتە ئۇلارنىڭ پىكرىنى رەت قىلدى. سۇڭ ياۋ دۇەن يېنىڭ هوز ۇرىدا ئەمەل تۇتتى. ئۇ خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ ئۇيىگە قايتقاندىن كېيىن، جاۋژاڭ خانىغا: «سىز گۇنۇن دېگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟ ئاق قاشقىلىق تايچاق تۇغۇلغىلى نەۋاق!» دەپ ۋەز - نەسىھەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، جاۋژاڭ خانى شمالنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، دۇنخۇاڭ ژالىيسى بولۇشقا قوشۇلدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇزغان سانغۇنلۇقتا ئۆستۇرۇلدى ۋە دۇەن يېغا قارام بولدى. دۇەن يې ئۆزنى لياڭجۇ خانى دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ ئوڭ قانات قوغدىغۇچى سانغۇنى سۇسى دۇەن يېنىڭ هوز ۇرىدا جاۋژاڭ خانىغا سۇيىقەست قىلدى. سۇسى دۇنخۇاڭ ژالىيسى بولدى. ئۇ چەۋەندازلارنى باشلاپ غەربكە بارغاندا، جاۋژاڭ خانى قوشۇنىدىكىلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، زەربە بېرىپ سۇسىنى قوغلىۋەتتى.

شۇنىڭ بىلەن، جىنچاڭ ژالىيسى تاڭ ياۋ ئالتە ۋىلايەتكە خەت - ئالاقە تارقىتىپ، جاۋژاڭ خانىنى بۇيۇك تۇتۇق، بۇيۇك سانغۇن، لياڭجۇ گۇڭى، چىنجۇ، لياڭجۇ ئىككى ئايماقنىڭ بېگى، چاڭلارنى قوغدىغۇچى چېرىكچى قىلىپ كۆتۈردى. ئىشلار دۇرۇگۇنىڭ بۇرۇنقى يوسۇنى بويىچە بېجىرىلدى. جاۋژاڭ خانى ئۆزىگە تەۋە جايلاردا مەھبۇسلارنى كەچۈرۈم قىلدى. گېڭزى يىلنامىسىنى قوللىنىپ، ئاتا - بوۋىلىرىغا هۆرمەت نامى بەردى. خان مەھكىمىسىنى كېڭەيتتى. ئوڭ - سول دورغاپ، ئەمرلەشكەر، مۇلازىم كەپتاۋۇل ۋە مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلارنى تەسىس قىلدى. زېمىننى كېڭەيتىپ، يۇمېن، ياڭگۇەن قوۋۇقلىرىدا لەشكەر تۇرغۇزۇپ قوغدىدى. شەرقتە يۇرۇشى قىلىشقا ئۇرۇق - تۇلۇق جۇغلاش ئۈچۈن تېرىقچىلىق دائىرىسىنى كېڭەيتتى. جىنگۇڭ سارىيىنى سالدۇرۇپ، ئۇ يەردە خانلىقنىڭ

سىياسىي ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىپ، هەربىي ئىشلارغا دائىر مەلۇماتلارنى كۆزدىن كەچۈردى. رەسىم سىزدۇرۇپ، ماقالە يازدۇرۇپ قەدىمدىن بۇيان ئۆتكەن مۇقەددەس پادىشاهلارنى، دانىشمەن خان - بەگلەرنى، ساداقەتمەن ئەمەلدارلارنى، ۋاپادار پەرزەنتلەرنى، باتۇر ئەربابلارنى، ئىپپەتلىك خوتۇن - قىزلارنى مەدهىيىلەتتى. ئۆزى كىرىش سۆزى يېزىپ، قەدىمكىلەرنى ئۆرنەك قىلىشنىڭ رولىنى چۈشەندۈردى. شۇ چاغدىكى لەشكەرىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار، بەگ - تۆرىلەرمۇ رەسىم، ماقالىلەر ئارقىلىق غايىسىدىكى ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى مەدهىيىلىدى. گېڭزى 5 - يىلى (مىلادىيە 404 - يىلى) يىلنامى جەنۇبقا ئۆزگەرتىلدى. زاكالەتچى خۇاڭ شى، لياڭ شىڭلاردىن جىن سۇلالىسىگە مەخپىي مەكتۇپ ئەۋەتىپ، بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇ يىلى، پايتەختتىن دۇنخۇاڭدىن جيۇچۇەنگە يۆتكىدى. جىن سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن مەكتۇپقا جاۋاب بېرىلمىگەچكە، راهىب فاچۇەندىن جىن پايتەختىگە جەنۇبقا مەخپىي مەكتۇپ يوللاندى. شۇ چاغدا پۇقرالار خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىۋاتقاچقا، جيۇچۇەندە ئابىدىلەرگە خەت پۇتۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، باش مۇدەررىس لىيۇ يەنمىڭنى ماقالە يېزىشقا، شاپائەت - پەزىلەتنى مەدهىيىلەيدىغان بېغىشلىمىنى ئابىدىگە پۈتۈشكە ئەۋەتتى. شۇ چاغدا يەنە ئاق بۆرە، ئاق توشقان، ئاق قۇشقاچ، ئاق قىرغاۋۇل قاتارلىقلار باغچىغا يېغىلىپ قېلىشتى. ئەمەلدارلار «ئاق رەڭ بەرىكەتنىڭ بىشارىتى، پاك روهتىن پەيدا بولغان. بۇ جان - جانىۋارلار شۇ چاغدىكى ئىناقلىق كەيپىياتىغا تەلمۇرۇپ يىغىلىشقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلاهىي نۇر، خاسىيەتلىك يامغۇر چۈشۈۋاتىدۇ. تۇرلۇك گۈل - گىياهلار بىخ سۈرۈپ بۇلۇق ئۆسۈۋاتىدۇ. بۇلارنىڭ هەممىسى ياخشىلىق ئالامەتلىرىدۇر» دەپ هېسابلاپ، سالنامچىلارنىڭ بۇ ئىشلار هەققىدە خاتىرە قالدۇرۇشىنى تەلەپ

قىلدى. جاۋۇاڭ خانى بۇ پىكىرلەرگە قوشۇلدى. زۆھرە يۇلتۇزى يىلان مۆچىلىگە توغرا كەلگەن كۈنى تاڭاپ قىلىنىپ، ئەگرى ـ بۈگرى ئېقىن ئۈستىدە زىياپەت راسلاندى. ئەمەلدارلار تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇلارغا شېئىر ـ نەزمە ئوقۇتۇلدى. جاۋۇاڭ خانى مۇقەددىمە يازدى. جۈگې لياڭنىڭ ۋەز ـ نەسىھەتلىرى «بالىلارغا ياردىمى تېگىدۇ» دېگەن مەقسەتتە كۆچۈرۈلدى. جاۋۇاڭ خانى بىر ئۆمۈر كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى سەرپ قىلغاچقا، بارلىق پەھلىۋانلارنىڭ قەدىرلىشىگە سازاۋەر بولدى. جەڭلەردە قان تۆكمەيمۇ دەۋران سۈرۈشكە يول ئاچتى. دۇنخۇاڭدىن ئىبارەت كونا چېگرا قورغىنىنى رېمونت قىلىپ ياخشىلىدى. جاۋۇاڭ خانى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ۋۇجاۋۇاڭ خانى، ئىبادەتخانىسىغا گاۋزۇ ئىبادەتخانىسى، قەبرىسىگە جىەنشى قەبرىسى دەپ نام بېرىلدى. ۋۇجاۋۇاڭ خانىنىڭ لى تەن، لى شىن، لى راڭ، لى يىن، لى شۇن، لى فەن، لى يۈ، لى خۇڭ، لى تياۋ، لى لياڭ ئىسىملىك ئوغۇل ئوغلى بولۇپ، چوڭ خوتۇنىدىن تۇغۇلغان لى تەن بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

كېيىنكى خان لى شىن، يەنە بىر ئىسمى لى شيې بولۇپ، ۋۇجاۋۇاڭ خانىنىڭ 2 ـ ئوغلى ئىدى. ۋۇجاۋۇاڭ خانى ئۆلگەندىن كېيىن، خان مەھكىمىسىدىكى ئەمەلدارلار لى شىننى ھىمايە قىلىپ تۇتۇق، بۇيۇك سانغۇن، لياڭ گۇڭى، قوشۇمچە لياڭجۇ ئايماقبېگى، چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى قىلدى. ئۇ ئۆز دائىرىسىدىكى مەھبۇسلارنى كەڭ كۆلەمدە كەچۈرۈم قىلىپ، يىلنامىنى جياشىڭغا ئۆزگەرتتى. ئانىسى يىن خېنىمغا خانىغا دەپ نام بەردى. ئۇ تەختكە چىقىپ 4 ـ يىلى جۇرچى مونسۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئېلى ھالاك بولدى. ۋۇجاۋۇاڭ خانى ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى داۋۋۇدنىڭ تەيەنشىك 2 ـ يىلى (مىلادىيە 399 ـ يىلى) خانلىق تەختىگە چىقتى. كېيىنكى خان پادىشاھ مىڭيۈەندى تەيچاڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 420 ـ يىلى)

ھالاك بولغانغا قەدەر خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىنى ئىگىلەپ، جەمئىي ئىككى ئەۋلاد، 21 يىل دەۋر سۈردى. چوڭ خوتۇندىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغۇل لى جۇڭبىر چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ بېرىپ، سۇڭ سۇلالىسىدە ئەمەل تۇتتى. كېيىن ۋېي سۇلالىسىگە تەۋە بولۇپ، خېڭنۇڭ ۋالىيسى بولدى. ئۇ خان جەمەتىنىڭ 7 ـ بۇزرۇكۋارىدۇر.

كېيىنكى خانىنىڭ ئىسىنسى لى راڭنىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شىسۇن بولۇپ، سالماق، ھەققانىيەتچى، كىشىلەرگە ئەقىل ـ چارە كۆرسىتىشكە ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ شىمالىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، قوشۇمچە غەربىي چياڭلارنى قوغدىغۇچى چېرىكچى، دۆلەتكە مەدەتكار سانغۇن، جىنچاڭ ـ دۇنخۇاڭ ۋالىيسى، شىنشياڭ بېگى دېگەن ئەمەلدارى بار ئىدى. ئۇنىڭغا يەنە قېران چەۋەنداز سانغۇن دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى، ئۆلگەندىن كېيىن «مۇ» دېگەن نام ئىنئام قىلىندى. لى راڭنىڭ ئىسىنسى لى يىننىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شىجېڭ بولۇپ، جىنچاڭ، دۇنخۇاڭلارغا ۋالىي بولغانىدى. لى يىننىڭ ئىسىنسى لى شۇننىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شىرۇ بولۇپ، ئىقتىدارلىق، تەدبىرلىك ئىدى. ئۇ جيۇچۇەن، دۇنخۇاڭلارغا ۋالىي بولغان، دۆلەت بالايىئاپەتكە ئۇچرىغاندا قازا تاپقانىدى. لى شۇننىڭ ئىسىنسى لى فەننىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شىجۇ، ئەركىلەتىمە ئىسمى لى ۋۇجياڭ ئىدى. ئۇ باتۇر، قابىلىيەتلىك، مەردلەرچە چارە ـ تەدبىر تۇزىدىغان كىشى بولۇپ، ھارۋا ـ ئاتلىقلار سانغۇنى، چىلىەن، جيۇچۇەن، جىنچاڭ ۋىلايەتلىرىگە ۋالىي بولغانىدى. لى فەننىڭ ئىسىنسى لى يۈنىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شىنىڭ بولۇپ، شىخەيگە ۋالىي بولغانىدى. لى يۈنىڭ ئىسىنسى لى خۇڭنىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شىزەن بولۇپ، ئالدىچى سانغۇن، جۇڭخۇا ئامبىلى بولغانىدى. لى خۇڭنىڭ ئىسىنسى لى تياۋنىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شىيۈەن بولۇپ، سول قانات سانغۇن بولغانىدى. لى تياۋنىڭ

ئىنسى لى لياڭنىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شىرۇڭ بولۇپ، ئوڭ قانات سانغۇن بولغانىدى.

لى باۋنىڭ يەنە بىر ئىسمى لى خۇەيسۇ، ئەركىلەتمە ئىسمى لى يەنسۇن بولۇپ، جىنچاڭ ۋالىيسى لى فەننىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ سالماق، ھەققانىيەتچى، باتۇر، باشقىلارنى بەزلەش ـ كۈتۈشكە ماھىر كىشى ئىدى. جەمەتى بالايىئاپەتكە ئۇچرىغاندا، ئۇنى جۇرچى مونسۇن گۇزاڭ شەھىرىگە قاماپ قويدى. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە، ئۇ تاغنىسى تاڭ چى بىلەن شىمالدىكى ئىۋىرغولغا قېچىپ، جورجانلارغا بەيئەت قىلدى. لى جەمەتىدىن قېچىپقالغانلار ئۇنىڭغا بېقىنغاچقا، ئۇنىڭ ئادىمى بارغانسېرى كۆپىيىپ 2000 غا يەتتى. لى باۋ ئۇلارنى ئىمكانقەدەر قائىدە-يوسۇن بىلەن كۈتۈۋالغاچقا، تېز ئارىدىلا ئۇلارنىڭ قەلبىنى ئۇزىگە رام قىلىۋالدى. ئۇلار ئۇنىڭغا ئىشلىدى ھەم دائىم قىناس ئېلىشنى ئۈمىد قىلدى. دەل شۇ چاغدا، ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى قوشۇن ئەۋەتىپ، دۇنخۇاڭدا جۇرچى ئۇرغۇغا جازا يۈرۈشى قىلدى. جۇرچى ئۇرغۇ شەھىرىنى تاشلاپ قاچتى. لى باۋ ئىۋىرغولدىن جەنۇبقا مېڭىپ، دۇنخۇاڭغا تەۋە بولدى. شەھەر-مەھكىمىلەرنى بىنا قىلدۇرۇپ، ئەجدادلىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى پىلانلىدى. ئىنسى لى خۇەيدادىن بەيئەت قىلىش سەممىيىتى ئىزھار قىلىنغان مەكتۇپىنى ئەۋەتتى. پادىشاھ تەيۋۇدى ئۇنىڭ ساداقەتمەنلىكىنى ماختاپ، لى خۇەيدانى چەۋەندار مەھرەملىككە ۋە دۇنخۇاڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلىدى. يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ لى باۋنى ماندات تۇتقۇچى، شىغاۋۇل، غەرب تەرەپنىڭ لەشكىرىي ئىشلار تۇتۇقى، غەربنى تىنچىتقۇچى بۇيرۇق سانغۇن قىلىپ تەينىلىدى. ئۇ ئوردا ئۇچ ئەمرىنىڭكىگە ئوخشاش تەمىناتتىن بەھرىمەن بولغۇچى، يەنە قوشۇمچە غەربىي رۇكىلارنى قوغدىغۇچى چېرىكچى، شاجۇ ئايماقبېگى، دۇنخۇاڭ گۇڭى بولۇپ يەنىلا دۇنخۇاڭدا تۇردى. تۆتىنچى دەرىجىدىن تۆۋەن

ئەمەلدارلارنى لى باۋ تۇزۇم بويىچە بىۋاستە مەنسەپكە تەيىنلىدى. تەپىنىڭ جېنجۇن 5 ـ يىلى (مىلادىيە 444 ـ يىلى) ئوردىغا كېلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ پايتەختتە قېپقېلىپ، تاشقى تەپتىش بېگىلىككە تەيىنلەندى. ئاندىن جەنۇبنى تىنچىتقۇچى سانغۇنلۇققا، بىڭجۇ ئايماق بېگىلىككە يۆتكەلدى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىچكى تەپتىش بېگىلىككە تەيىنلەندى. پادىشاھ ۋېنچېڭدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى سىما ۋېنسىنىڭ ئورنىدا خۇەيخۇاڭنى ساقلىدى. ئاندىن شىمالنى تىنچىتقۇچى سانغۇنلۇققا يۆتكەلدى. تەيئەن 5 ـ يىلى (مىلادىيە 559 ـ يىلى) 53 يېشىدا ئۆلدى. ئۇنىڭغا بىر قۇر ئەمەلدارلىق كىيىمى ئىنئام بېرىش، بۇرۇنقى مەنسەپلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا يارلىق قىلىندى. ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا «شۇەن» دېگەن نام ئىنئام بېرىلدى. ئۇنىڭ لى چېڭ، لى ماۋ، لى فۇ، لى زو، لى گۇڭيې، لى چۇڭ ئىسىملىك ئالتە ئوغلى بولۇپ، لى گۇڭيې بۇرۇنلا قازا تاپقانىدى.

لى چېڭنىڭ يەنە بىر ئىسمى لى بويې بولۇپ، كىچىك چېغىدىلا چارە ـ تەدبىرلىك ئىدى. بۇرۇن لى باۋ ئوردىغا بەيئەت قىلماقچى بولغاندا، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنىڭ كۆپىي بۇنىڭدىن نارازى بولغانىدى. لى چېڭ شۇ چاغدا ئەمدىلا 13 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، لى باۋنى تېز قارار چىقىرىشقا دەۋەت قىلغاچقا، لى باۋ بەيئەت قىلىش قارارىغا كەلگەنىدى. لى باۋ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن لى چېڭنى قۇتلۇقلاش مەكتۇپىنى ئېلىپ ئوردىغا بېرىشقا ئەۋەتتى. ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى ئۇنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭغا ھەممىدىن ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، گۇزاڭ بېگى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى.

ئوغلى لى جۇڭجېيې كىچىك چېغىدىلا مەرد، جەسۇر، چارە ـ تەدبىرلىك ئىدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ يىللىرىدا، كۆپ قېتىم ھەربىي يۈرۈشى باشبۇغىلىق بولۇپ،

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخمەت مۆمىن تارىمى
ئالىمجان تاھىر
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى

ئاپتورى: لى يەنشۇ
«24 تارىخ» تىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر
ماتېرىياللار توپلىمى ـ 6
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتى ئوتتۇرا
ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات ئورنى نەشرگە تەييارلىدى
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى شىنلۇ مەتبەئىچىلىك سودا ئىشلىرى
مەركىزى زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 18.75
2002 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2002 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1—2.000
ISBN7—228—07729—6/K.1075
باھاسى: 26.00 يۈەن

تۈركىلەرگە زەربە بېرىپ خىزمەت كۆرسەتتى. دۆلەت ئەركانى، ۋۇياڭ گۈڭى، شوجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغى بولدى.
(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 10 ـ توم، 3314 — 3317 ـ، 3338 ـ بەتلەر)

---

① سۈنزى (孙子) — ئىسمى سۈن ۋۇ. چۈنچيۇ دەۋرىدە ئۆتكەن ھەربىيشۇناس بولۇپ، چى بەگلىكىدىن. «سۈنزى ھەربىي دەستۇرى» دېگەن 13 بابلىق كىتابنى يازغان.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 1121 ـ بەت)

② ۋۇچى (吴起) — يېغىلىق دەۋرىدە ئۆتكەن ھەربىيشۇناس، ۋېي بەگلىكىدىن. «ۋۇچى» ناملىق 48 بابلىق كىتاب يازغان بولۇپ، بۇ كىتاب كېيىن يوقىلىپ كەتكەن.
(بىر تومۇق «سىخەي»، 731 ـ بەت)